

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 3, ТОМ 15, 2025

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 3, ТОМ 15, 2025

2025

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 3, ТОМ 15, 2025

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3, VOL 15, 2025

2025

Ғылыми журнал
Журнал 2022 жылдан
бері шығады

Құрылтайшы және
баспагер:

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

Редакция мен
баспагер мекен
жайы:

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 3, ТОМ 15, 2025

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының
докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих),
қауымд. проф. (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас
директорының стратегиялық даму және халықаралық
байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 3, ТОМ 15, 2025**

Научный журнал

**Журнал издается с 2022
года**

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Курмангазы 29, 050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16 августа
2021 года, свидетельство
№KZ54VPY00039118**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук,
генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф.
(Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, PhD, заместитель
генерального директора по стратегическому развитию и
международным связям Института востоковедения им. Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 3, VOL 15, 2025**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD
(History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD, Deputy Director for Strategic
Development and International Relations of the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, PhD (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Қурбанович, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының жанындағы Ислам тарихы, өнері мен мәдениеті зерттеу орталығының халықаралық байланыстар жөніндегі кеңесші, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Стамбұл, Түркия)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Сарқытқан Қастер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, география ғылымдарының кандидаты, профессор (Алматы, Қазақстан)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, Ресей Ғылым Академиясы Шығыстану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Мәскеу, Ресей)

Липкин Михаил Аркадьевич, Ресей Ғылым Академиясы Дүние жүзі тарихы институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей)

Аксой Бюлент, Гази университетінің профессоры, Білім факультеті, доктор (Анкара, Түркия)

Вашари Иштван, Шығыстану университеті, Лоран Этвеш атындағы Университеттің түркі филологиясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Будапешт, Мажарстан)

Мисава Нобуо, Азия мәдениетін зерттеу институтының қоғамтану факультеті, әлеуметтік-мәдени зерттеулер бөлімін ғылыми қызметкері (Токио, Жапония)

Фу Хуңцзунь, Шыңжаң университетінің профессоры, доктор (Үрімші, Қытай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ұлттық археология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан)

Шуппе Мария, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, Комплутенсе университетінің профессоры, филология факультетінің вице-деканы (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, Висконсин университетінің эмеритус-профессоры (Мэдисон, АҚШ)

Нуриева Фануза Шакуровна, Қазан (Приволжье) федералдық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазан, Ресей)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, PhD (История), ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагынш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, советник по международным связям Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре при Организации исламского сотрудничества, доктор исторических наук, профессор (Стамбул, Турция)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаматханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Саркыткан Кастер, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат географических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Батырхан Болатбек Шаденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, директор Института востоковедения Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Москва, Россия)

Липкин Михаил Аркадьевич, профессор Института общей истории Российской академии наук, доктор исторических наук (Москва, Россия)

Аксой Бюлент, профессор Университета Гази, образовательный факультет, доктор (Анкара, Турция)

Вашари Иштван, Университет востоковедения, профессор кафедры тюркской филологии имени Лорана Этвеша, доктор исторических наук (Будапешт, Венгрия)

Мисава Нобуо, научный сотрудник отдела социокультурных исследований, факультет социологии Института изучения культур Азии (Токио, Япония)

Фу Хуньцзунь, профессор Синьцзянского университета, доктор (Урумчи, Китай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, ведущий научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук, профессор (Ташкент, Узбекистан)

Шуппе Мария, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, профессор Университета Комплутенсе, вице-декан филологического факультета (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, профессор-эмеритус Висконсинского университета (Мэдисон, США)

Нуриева Фануза Шакуровна, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, доктор филологических наук (Казань, Россия)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Advisor on International Relations at the Research Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation, Doctor of Historical Sciences, Professor (Istanbul, Turkey)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Sarkytkan Kaster, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, candidate of geographical sciences, professor (Almaty, Kazakhstan)

Batyrbek Bolatbek Shadenuly, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Alikberov Alikber Kalabekovich, Director of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor (Moscow, Russia)

Lipkin Mikhail Arkadyevich, Professor of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences (Moscow, Russia)

Aksoy Bülent, Professor of Gazi University, Faculty of Education, Doctor (Ankara, Turkey)

Vasary Istvan, University of Oriental Studies, Shygystan University, Professor of the Lóráń Eötvös Department of Turkic Philology, Doctor of Historical Sciences (Budapest, Hungary)

Misawa Nobuo, Researcher of the Department of Sociocultural Studies, Faculty of Sociology, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan)

Fu Hongzun, Professor of Xinjiang University, Doctor (Urumqi, China)

Babadzhanov Bakhtiyar Miraimovich, Leading Researcher of the National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan)

Szuppe Maria, Director of the National Center for Scientific Research (Paris, France)

Elena Orduna Nósito, Professor at the Complutense University, Vice-Dean of the Faculty of Philology (Madrid, Spain)

Shamiloglu Uli, Professor Emeritus at the University of Wisconsin (Madison, USA)

Nuriyeva Fanuza Shakurovna, Professor at the Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philological Sciences (Kazan, Russia)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	18
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Илесбеков Б.О., Керім Ш.Т., Мухитдинов Р.С. <i>Алауддин ас-Сайрамидің Алтын орда дәуірінде Ханафи мәзһабының дамуына қосқан үлесі</i>	24
Жумадилова А.Е., Коптилеуова Д.Т. <i>Қазіргі араб әдебиетіндегі гибридтілік және идентификация: Мысыр, Палестина, Алжир</i>	36
Музыкаина Е.В. <i>Үйреншікті жағдайдан кейінгі замандағы ұлттық бірегейлік (Мысыр мысалында)</i>	46
Лукина О.В. <i>Ханамидің мәдени маңызы мен оның Жапонияның оқигалық туризміндегі рөлі</i>	64
Сопыбаева Л.Э., Кожирова С.Б. <i>Ұлттық жетілдіру және жаһандану жағдайындағы Оңтүстік Кореяның білім беру саласындағы саясаты</i>	75
Муталиев М., Темирханов Б., Сауырқан Е. <i>Андалусияның алтын ғасыры: әлеуметтік құрылым, ғылым және өркениет</i> ...	86
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Оспанов Н.М., Құрманбаева Қ.С. <i>Оңтүстік Кореяның мерзімді баспасөзіндегі Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның ынтымақтастығы</i>	102
Абаған А.Б., Белялова А.Е., Хамитова Н.Е. <i>Тәжікстан корейтануының гуманитарлық картографиясы: қазіргі жағдайы мен болашағы</i>	117
Жу Юфэн <i>«Бір белдеу, бір жол» жобасы аясында қытайдың жылжымайтын мүлікті басқарудың халықаралық даму жолын зерттеу</i>	132
Ли Жипенг <i>Мәдени брендингті басқарудағы цифрландыру: бренд стратегияларын Қытай мен Қазақстанның аймақтық жағдайына бейімдеу</i>	142
Байшан Г., Нечаева Е.Л., Белгожа Е.Қ. <i>Қытайдың білім беру саясаты Қазақстанда «Белдеу және жол» бастамасысын ілгерілетудегі жұмсақ күш құралы ретінде</i>	151
Шығыстық деректану және түркология	
Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. <i>Қытай тарихнамасындағы Жошы ұлысының тарихы</i>	163
Жиренов А.А., Ошан Ж. <i>«Тауарихи гузиде-и Нусрат наме» шығармасындағы Тоқтамыс хан туралы екі беттік жазба</i>	174
Шадкам З., Амантай М.А. <i>Шығыс деректеріндегі антропотопонимдердің тарихи-ономастикалық мәні: Бабырнама негізінде</i>	183
Тасилова Н.А., Байдавлетова М.Д.	

<i>Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы Темір әулеті деректері.....</i>	194
Қыдыр Т.Е., Утпинов Н.Т., Әділбаев А.Ш.	
<i>Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухаббат мин шәмәим әл-Футууәт» еңбегіндегі Иасауи мен оның мүридтеріне қатысты деректердің маңызы.....</i>	211
Каримова З.К., Алтынбек А.А.	
<i>XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару: деректанулық және тарихнамалық талдау.....</i>	225
Әмірбекова С.К., Сарқытқан Қ., Чокатова А.М.	
<i>Илханидтер кезеңіне арналған тарихнамадағы ұлттық бірегейлік мәселесі.....</i>	238
Туякбаев О.О., Дюсенов Б.Д.	
<i>Араб және түркі тілдерінің тарихи лексикографиясы: сөздік түзу тәсілдері....</i>	249
Дәлелқызы Қ., Мәсімханұлы Д.	
<i>Қазақ және қытай тілдеріндегі ономотопеясы: салыстырмалы зерттеу.....</i>	262
Асылғужин Р.Р., Жузбаева У.Д.	
<i>VIII–XV ғ. мұсылман Шығысының көзқарасындағы баиқұрттар: деректер, интерпретациялар және этносаяси контекст.....</i>	271
Беялова А.Е.	
<i>Жаһандық азаматтықты қалыптастыру құралы ретіндегі шетелдік корейтану: Орталық Азиядағы сын-қатерлер мен келешек мүмкіндіктері.....</i>	290
Шығыс елдерінің дүниетанымы	
Құдайбергенова Г.Қ., Кокеева Д.М.	
<i>Парсы көркем шығармаларында грек философтарының сипаты.....</i>	303
Әбішева К.М., Нұрғазина А.Б., Ертаева М.К.	
<i>Әр түрлі тілдердегі өнегелілік идиомдарға когнитивті-контрастивтік талдау әдістері.....</i>	314
Палтөре Ы., Хошбатени Х., Мустафаева А.А.	
<i>Әбу Насыр әл-Фарабидің білім беру философиясы жөніндегі парсы тіліндегі ғылыми зерттеулерге талдау.....</i>	327
Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті	
Дүйсен Ғ.М., Сабыров А.С.	
<i>Қазақстанның сыртқы саясатындағы ынтымақтастық және өзара әрекеттестік моделін концепциялау мәселесі туралы.....</i>	346
Юлдашева В.А., Ахметбекова А.К.	
<i>Қазақ және түрік келіндерінің баскиіміндегі әшекей атауларына сипаттама..</i>	355
Шолахов М.Г., Набиев Р.А.	
<i>Қазақ-жоңғар (ойрат) қатынастарындағы діни фактор.....</i>	368
Бижанова А.Е., Калменов М.Д.	
<i>Дүниеден өткен адамға арналған қазақтардың дәстүрлі рәсімдері (Орта Азия қазақтарының мысалында).....</i>	383
Каримов Н.И., Каримова Р.У.	
<i>Баха ад-дин Нақшбанд: Орталық Азиядағы нақшбандийа дәстүрінің әлеуметтік-этикалық доктринасы және саяси рөлі.....</i>	395
Талдыбаева Д.А., Эгамбердиев М.Ш.	
<i>Түркияның киноиндустриясын Орталық Азия мен Қазақстандағы «жұмсақ күш» саясатының құралы ретінде талдау.....</i>	404

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	18
История и культура стран Востока	
Илесбеков Б.О., Керим Ш.Т., Мухитдинов Р.С. <i>Вклад Алауддина ас-Сайрами в развитие ханафитской школы в эпоху Золотой орды</i>	24
Жумадилова А.Е., Коптилеуова Д.Т. <i>Гибридность и идентичность в современной арабской литературе: Египет, Палестина, Алжир</i>	36
Музыкаина Е.В. <i>Идентичность в поспривычное время (на примере Египта)</i>	46
Лукина О.В. <i>Культурное значение ханами и его роль в событийном туризме Японии</i>	64
Сопыбаева Л.Э., Кожирова С.Б. <i>Особенности образовательной политики Южной Кореи в условиях национальной модернизации и глобализации</i>	75
Муталиев М., Темирханов Б., Сауырман Е. <i>Золотой век Андалусии: социальная структура, наука и цивилизация</i>	86
Страны Востока в международных отношениях	
Оспанов Н.М., Курманбаева К.С. <i>Сотрудничество Казахстана и Южной Кореи в южнокорейской периодической печати</i>	102
Абаган А.Б., Белялова А.Е., Хамитова Н.Е. <i>Картографирование гуманитарного ландшафта корееведения в Таджикистане: современное состояние и перспективы</i>	117
Жу Юфэн <i>Исследование международного пути развития управления недвижимостью Китая в рамках проекта «Один пояс, один путь»</i>	132
Ли Жипенг <i>Цифровизация в управлении культурным брендингом: адаптация стратегий бренда к региональному контексту Китая и Казахстана</i>	142
Байшань Г., Нечаева Е.Л., Белгожа Е.К. <i>Образовательная политика Китая как инструмент мягкой силы в продвижении инициативы «Пояс и путь» в Казахстане</i>	151
Источниковедение Востока и тюркология	
Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. <i>История Улуса Джучи в китайской историографии</i>	163
Жиренов А.А., Ошан Ж. <i>Двухстраничное упоминание о хане Токтамыше в трактате «Тауарихи гузиде-и Нусрат наме»</i>	174
Шадкам З., Амантай М.А. <i>Историко-ономастическое значение антропотопонимов в восточных источниках: на основе Бабур-наме</i>	183
Тасилова Н.А., Байдавлетов М.Д. <i>Тимуридские источники в истории средневекового Казахстана</i>	194
Кыдыр Т.Е., Утпинов Н.Т., Адилбаев А.Ш.	

<i>Значение сведений о Ясави и его мюридах в труде Алишера Навои «Насаим аль-Мухаббат мин Шамаим аль-Футуват».....</i>	211
Каримова З.К., Алтынбек А.А.	
<i>Миграция из Китая в Казахстан в конце XIX и XX веков: источниковедческий и историографический анализ.....</i>	225
Амирбекова С.К., Саркыткан К., Чокатова А.М.	
<i>Влияние развития историографии в период Ильханидов на реформирование национальной идентичности.....</i>	238
Туякбаев О.О., Дюсенов Б.Д.	
<i>Историческая лексикография арабского и тюркских языков: принципы и способы составления словарей.....</i>	249
Далелкызы К., Масимханулы Д.	
<i>Ономатопея в казахском и китайском языках: сравнительное исследование.....</i>	262
Асылгузин Р.Р., Жузбаева У.Д.	
<i>Башикры в представлениях мусульманского Востока VIII–XV вв.: источники, интерпретации, этнополитический контекст.....</i>	271
Белялова А.Е.	
<i>Зарубежное корееведение как путь к глобальному гражданству: вызовы и перспективы в Центральной Азии.....</i>	290
Мировоззрение стран Востока	
Кудайбергенова Г.Қ., Кокеева Д.М.	
<i>Образ греческих философов в персидских художественных произведениях.....</i>	303
Абишева К.М., Нургазина А.Б., Ертаева М.К.	
<i>Способы когнитивно-контрастивного анализа семантики нравственных идиом разных языков.....</i>	314
Палторе Ы., Хошбатени Х., Мустафаева А.А.	
<i>Анализ научных исследований на персидском языке, посвящённых образовательной философии Абу Насра аль-Фараби.....</i>	327
Страны Средней Азии: история и культура	
Дуйсен Г.М., Сабыров А.С.	
<i>К вопросу о концептуализации модели сотрудничества и взаимодействия во внешней политике Казахстана.....</i>	346
Юлдашева В.А., Ахметбекова А.К.	
<i>Описание названий украшений на головных уборах казахских и турецких невест.....</i>	355
Шолахов М.Г., Набиев Р.А.	
<i>Религиозный фактор в казахско-джунгарских (ойратских) отношениях.....</i>	368
Бижанова А.Е., Калменов М.Д.	
<i>Традиционная поминальная обрядность казахов (на примере казахов Средней Азии).....</i>	383
Каримов Н.И., Каримова Р.У.	
<i>Баха ад-Дин Накибанд: социально-этическая доктрина и политическая роль накибандийской традиции в Центральной Азии.....</i>	395
Талдыбаева Д.А., Эгамбердиев М.Ш.	
<i>Анализ турецкой киноиндустрии как инструмента политики «мягкой силы» в Центральной Азии и Казахстане.....</i>	404

CONTENT

Foreward.....	18
History and culture of the Eastern countries	
Ilesbekov B.O., Kerim Sh.T., Mukhitdinov R.S. <i>Alauddin as-Sayrami's contribution to the development of the Hanafi school in the Golden Horde era.....</i>	24
Zhumadilova A.Ye., Koptileuova D.T. <i>Hybridity and identity in modern Arabic literature: Egypt, Palestine, Algeria.....</i>	36
Muzykina Y.V. <i>Identity in postnormal times. the case of Egypt.....</i>	46
Lukina O.V. <i>Cultural meaning of Hanami and its role in Japanese event tourism.....</i>	64
Sopybayeva L.E., Kozhirova S.B. <i>Peculiarities of South Korea's educational policy in the context of national modernization and globalization.....</i>	75
Mutaliyev M., Temirkhanov B., Sauyrkan Y. <i>The Golden Age of Andalusia: social structure, science and civilization.....</i>	86
Eastern Countries in International Relations	
Ospanov N.M., Kurmanbayeva K.S. <i>Cooperation between Kazakhstan and South Korea in the South Korean periodical press.....</i>	102
Abagan A.B., Belyalova A.E., Khamitova N.E. <i>Mapping the humanities topography of Korean studies in Tajikistan: current landscape and prospects.....</i>	117
Zhu Yufeng <i>Research on the international development path of China's property management under the background of "One belt, one road".....</i>	132
Li Jipeng <i>Digitalization in cultural branding management: adapting brand strategies to the regional context of China and Kazakhstan.....</i>	142
Baishan G., NechayevaY., Belgozha Y. <i>China's education policy as a soft power tool in promoting the belt and road initiative in Kazakhstan.....</i>	151
Source Studies of the East and Turkology	
Karatayev A.A., Sabitov Zh.M. <i>The history of the Jochid ulus in Chinese historiography.....</i>	163
Zhirenov A.A., Oshan Zh. <i>A two-page reference to khan Tokhtamysh in the treatise Tavarikhi Guzide-i Nusrat Name.....</i>	174
Shadkam Z., Amantay M.A. <i>The historical and onomastic significance of anthrotoponyms in Eastern sources: based on Baburnama.....</i>	183
Tasilova N.A., Baidavletova M.D. <i>Timurid sources in the history of medieval Kazakhstan.....</i>	194
Kydyr T., Utpenov N., Adilbayev A.	

<i>The significance of data about Yasawi and his murids in the work of Alisher Navoi «Nasaim al-Muhabbat min Shamaim al-Futuwat».....</i>	211
Karimova Z.K., Altynbek A.A.	
<i>Migration from China to Kazakhstan in the late XIX th and XX th centuries: a source-based and historiographical analysis.....</i>	225
Amirbekova S.K., Sarkytan K., Chokatova A.M.	
<i>The impact of the development of historiography during the Ilkhanid period on the re-formation of national identity.....</i>	238
Tuyakbayev O.O., Dyussenov B.D.	
<i>Historical lexicography of Arabic and Turkic languages: ways of compiling dictionaries.....</i>	249
Dalelkyzy K., Massimkhanuly D.	
<i>Onomatopoeia of Kazakh and Chinese languages: a comparative study.....</i>	262
Asilguzhin R., Zhuzbayeva U.	
<i>The Bashkirs in the representations of the muslim East of the VIII–XV centuries: sources, interpretations, and ethno-political context.....</i>	271
Belyalova A. E.	
<i>Overseas Korean studies as a pathway to global citizenship: challenges and prospects in Central Asia.....</i>	290
Worldview of the Eastern countries	
Kudaibergenova G.K., Kokeyeva D.M.	
<i>The portrayal of Greek philosophers in Persian literary works.....</i>	303
Abisheva K.M. Nurgazina A.B. Yertaeva M.K.	
<i>Methods of cognitive-contrastive analysis of the semantics of moral idioms of different languages.....</i>	314
Paltore Y., Khoshbateni H., Mustafayeva A.A.	
<i>An analysis of Persian language scholarly studies on the educational philosophy of Abu Nasr al-Farabi.....</i>	327
Central Asian countries: history and culture	
Duisen G.M., Sabyrov A.S.	
<i>On the issue of conceptualizing the model of cooperation and interaction in Kazakhstan's foreign policy.....</i>	346
Yuldasheva V.A., Akhmetbekova A.K.	
<i>Description of the names of jewelry on the headdresses of Kazakh and Turkish brides.....</i>	355
Sholakhov M.G., Nabiev R.A.	
<i>The Religious Factor in Kazakh-Dzungar (Oirat) Relations.....</i>	368
Bizhanova A.E., Kalmenov M.D.	
<i>Traditional funeral rituals of the Kazakhs (on the example of the Kazakhs of Central Asia).....</i>	383
Karimov N.I., Karimova R.U.	
<i>Baha al-din Naqshband: the socio-ethical doctrine and the political role of the Naqshbandi tradition in Central Asia.....</i>	395
Taldybaeva D.A., Egamberdiyev M.Sh.	
<i>Analysis of the Turkish film industry as an instrument of the "soft power" policy in Central Asia and Kazakhstan.....</i>	404

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары

білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical

issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor.

^{*1} Илесбеков Б.О. ² Керім Ш.Т. ³ Мухитдинов Р.С.
^{1,2,3} Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ bizhan.ilesbekov@mail.ru, ² kerim-1962@mail.ru,
³ mukhitdinov.rashid@gmail.com

АЛАУДДИН АС-САЙРАМИДІҢ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕ ХАНАФИ МӘЗҒАБЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа. Аталған мақалада Қазақ жерінен шыққан дін ғалымдарының Мысырдағы мәмлүктер дәуіріндегі діни-ағартушылық қызметі жайлы баяндалады. Алтын орда мемлекеті мен Мысыр-Мәмлүк мемлекеті арасындағы саяси, әскери, сауда-экономикалық және діни салалар бойынша екі ел арасындағы көп салалы қарым-қатынастардың нәтижесінде Мысырдағы ханафи мәзһабының дамуына қалай әсер еткендігінің дәлелденуі зерттеу жұмысының жаңалығы саналады. Сонымен қатар аталған екі ел арасындағы нақты сол дәуірде Мысырда діни-ағартушылық қызметпен айналысқан Тараз, Сарай, Сайрам және Иқан ғалымдарының есімдерін анықтау, олардың өмірі мен ғылым жолдары, ұстаздары мен шәкірттері, жазған кітаптары жайлы тың мәліметтерді келтіру зерттеу жұмысының міндеттері ретінде қаралады. Бұл ретте сайрамдық ғалымдардың арасынан Алауддин ас-Сайрамиге ерекше тоқталып, оның өмірі, ғылым жолы, ұстаздары мен шәкірттерінің ғылыми генеалогиясы, жазған еңбектері мен Мысырдағы діни-ағартушылық қызметі тереңірек зерделеу аталған зерттеу жұмысының мақсаты саналады. Аталған мақаланы жазу барысында қойылған мақсат пен міндеттерді орындау үшін тарихи, салыстырмалы, индукция, дедукция, текстологиялық талдау және анализ әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының нәтижелері ретінде Алауддин ас-Сайраמידің жаңадан анықталған «Рисәләтун фис-сәһуиияти әл-уақиғати фи бағди әбуаби әл-Уиқая» атты трактатын ғылыми айналымға танытып, оның әлемде сақталған қолжазба нұсқалары жайлы тың мәліметтер берілді. Сондай-ақ Алауддин ас-Сайраמידің Мысырда ханафи мәзһабының дамуына қосқан үлесі, Орта Азияда жазылған «Ғидая» кітабын Мысырда ғылыми айналымға кеңінен енгізгендігі негізді тұжырымдармен дәлелденді.

Алғыс: Мақала 2024-2026 жылдар аралығында орындалатын «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» («BR24993035») атты мемлекеттік бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында жарияланды.

Кілт сөздер: ислам, мәзһаб, фикһ, дәстүр, қолжазба.

Кіріспе

Жалпы Қазақ жеріндегі ислам тақырыбы қозғалғанда, VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, Қазақ жерінде дәстүрлі ислам дінінің тарағаны, содан бастап бүгінгі таңға дейін үзілмей жеткені жайлы көптеп айтылып та, жазылып та жатады. Алайда бұлай айтумен ғана шектелу жеткіліксіз. Қазақ жеріндегі ислам тарихы, мәдениеті мен өркениетінің сонау VIII ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралығын кезең-кезеңімен жүйелі түрде зерттеу керек. Әрине Қазақстанның өткен ғасырындағы дәстүрлі ислам тарихын, құндылықтары мен мәдениетін бүгінге дейін сақталған кесене, мешіт-медресе секілді сәулет нысандары, табылған археологиялық ескерткіштер, көне араб және парсы дереккөздерінде жазылған дін ғалымдарының есімдері мен әлем кітапханаларында сақталған қолжазба еңбектерін ғылыми тұрғыдан зерттеу арқылы ғана дәлелдеуге болады. Бұл аталғандардан басқа жолдармен оны дәлелдеу мүмкін емес. Мәселен, Қарахан мемлекеті тұсындағы ислам жайлы, түркілердің исламдану процесі, сол дәуірде шыққан ислам ғалымдары жайлы Әбсаттар Дербісәлі, Әшірбек

Муминов, Назира Нұртазина, Юсуф Зия Кавакчи сынды отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулер жасаған. Алайда Алтын Орда дәуіріндегі дәстүрлі ислам, нақтырақ айтқанда ислам тарихы, мәдениеті мен өркениеті, ислам ілімдері, ғалымдары мен олардың еңбектері, олардың ислам дініне қосқан үлесі жайлы зерттеулер өте аз. Аталған кезең бойынша еңбек жазған Мұхан Исахан, Назира Нұртазина, Тұңғыш Абылов сынды зерттеушілерді атап өтуге болады. Бұл ретте Алтын Орда дәуіріндегі исламды толыққанды әрі кешенді зерттеу өзекті саналады. Өйткені Алтын Орда дәуіріндегі исламды толық зерттеу, одан кейінгі Қазақ хандығы, Патшалық Ресей, Кеңес үкіметі кезеңдеріндегі исламды зерттеуге жол ашады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында баяндау, анализ, деректанулық талдау, текстологиялық талдау, түйіндеу әдістері қолданылды. Баяндау әдісі Мысыр-Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы байланыстарды баяндауда қолданылды, ал анализ әдісі Мысыр-Мәмлүк мемлекеті дәуірінде Қазақ жерінен барған ғалымдардың діни-ағартушылық қызметі мен елдегі діни-саяси жағдайға анализ жасау барысында, деректанулық және текстологиялық талдау Алауддин ас-Сайраминің қолжазба еңбегінің нұсқаларын анықтап, оларға атрибуция жасау барысында, ал түйіндеу әдісі Алауддин ас-Сайраминің «Һидая» кітабы аясында жасаған қызметтері барысында қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Талқылау

Мысыр-Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы байланыстар тарих ғылымында толыққанды әрі жан-жақты зерттелмеген тақырыптардың бірі. Орта ғасырларда, атап айтсақ XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, XV ғасырдың бірінші жартысын қамтыған кезеңде әлем тарихының барысына елеулі әсер еткен бұл екі ірі мемлекеттің саяси тарихы жекелеп алғанда Батыс Еуропа, Ресей және араб зерттеушілері тарапынан біраз зерттелген. Екі елдің арасында орнаған көптеген жақты қарым-қатынастар мен байланыстардың ішінде діни байланыстар өте күшті болған. Шыңғыс хан ұрпақтарының ішінде ең бірінші ислам дінін қабылдаған Берке хан деп танылып жүр. Оның исламды қабылдауы және оның қай кезде болғаны туралы түрлі деректер бар. Бірақ Мысыр мен Дешті-Қыпшақта ислам дінінің сопылық бағытының бір мезгілде пайда болғанын және Дешті-Қыпшақта ислам дінінің кең таралуында сопылықтың рөлі күшті болғанын араб дереккөздеріне сүйене отырып кесіп айтуға болады (Батырша-ұлы, 2021: 163). Сонымен қатар сұлтан Бейбарыстың Берке ханның қызына үйленуі, екі ел арасындағы елшіліктер, өзара әскери одақтастық, екі ел басшыларының өзара үздіксіз хат алмасуы нәтижесінде екі ел арасындағы байланыс өзінің шыңына жетті. Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы діни байланыстар нәтижесінде салт-дәстүрлер мен қайырымдылық істер кеңінен көрініс тапты. Атап айтқанда, хижра бойынша 686 жылы Сұлтан Қалауын Берке ханға сыйлық және Қырым мешітін салуға арналған екі мың динар ақша мен ханның лауазымдары мен лақабтарын ойып жазатын тас ұсталарын жіберген (Батырша-ұлы, 2021: 168).

Сонымен қатар деректерге орай, Берке хан билік құрған кезеңде Жошы ұлысының әскері арасында мас қылушы ішімдіктер мен доңыз етін тұтынуға тыйым салынып, әскери жарлыққа бес уақыт намаз оқу енгізіліп, әр әскердің өзінің жайнамазы болу керек делінген. Сол кездерде алғаш рет көшпенді мұсылмандар үшін шатырлы мешіттер жайлы мәліметтер пайда болған(Нуртазина, Исахан, 2022: 917). Берке хан өз мемлекетін басқаруда Жошы Ұлысын бірте-бірте Ислам мемлекетіне айналдыру мақсатында ислам дін ғұламаларын кеңес беруге шақырды. Мұсылмандар қоныстанған жерлерде мешіттер мен медреселер құрылысы қарқынды жүрген(Abdunaim, Derbisali, Omirzhanov, Kozhambek, 2005: 564). Бұндай жақсы байланыстар екі ел арасында ғылым мен білімнің өзара алмасып, дамуына керемет жағдай жасады.

Әсіресе, Өзбек хан тұсында Алтын Орданың ірі қалаларында оқу орындары ашылды. Соның нәтижесінде медреселер көбейді. Бірақ үлкен мешіттердің жанына салынған медреселердің көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталмаған. Зерттеу барысында қолданылған ғұмырнамалық әдебиеттердегі ғұламалар білім алған қалаларға қарасақ, ең атақты медреселердің Алтын Орданың Сарай, Бұлғар, Қырым, Хажытархан және Хорезм қалаларында болғаны белгілі болды (Абылов 2023: 309).

Мәселен бір ғана Дешті-Қыпшақ даласының өзінен, атап айтқанда Сарай, Сайрам және Иқан сынды қалалардан Қауамуддин әл-Итқани, Алауддин ас-Сайрами, Низамуддин ас-Сайрами, Сайфуддин ас-Сайрами, Адудуддин ас-Сайрами, Аршаддуддин ас-Сайрами, Мәуләнә-Зада ас-Сарайи, Әбу ас-Сағадат ас-Сарайи сынды дін ғалымдары Мысырға сапар шегіп, ілімдерін ары қарай шыңдап, сол жақта діни-ағартушылық қызметпен айналысты. Солардың қатарында Алауддин ас-Сайрамиді ерекше атап өтуге болады.

Алауддин ас-Сайрами – Сайрам қаласынан шыққан ханафи мәзһабының көрнекті өкілі, құқықтанушы ғалым. Сайрам қаласында дүниеге келген, алайда қай жылы екені белгісіз. 1388 жылы Каир қаласында өмірден өткен. Ғалым шарифі білімді ұстазы Жалалуддин әл-Курләниден алған. әл-Курләни болса, Хусамуддин әс-Сығнақи мен «әл-Кашф» еңбегінің авторы Алауддин Абдулазиз әл-Бухариден білім алған. Алауддин әс-Сайрами Мысырдағы мәмлүк сұлтаны Заһир Барқұқтың Каир қаласында құрған медресесіне бас ұстаз етіп тағайындалған. Аталған медреседе көптеген шәкіртке ұстаздық еткен. Бұны өз кезегінде ғұлама Ибн Хажардың ол жайлы айтқан келесідей сөзінен де көруге болады: «Алауддин әс-Сайрами – теориялық ілімдердегі үлкен ғалымдардың бірі, әрі мағани мен баян ғылым салаларында (араб тілі шешендік өнер ғылымының салалары) теңдессіз, шығыс қалаларының бірінен келіп, Мардин де, содан соң Хэләб (Алеппо) қалаларында біршама уақыт тұрақтаған. Кейіннен сұлтан Заһир Барқұқ ол жайлы естігенде, ғалымды Мысырға шақырған. Келген соң оны сұлтан екі сарайының арасында салдырған медресесіне ұстаз етіп тағайындайды (әс-Суюти, 2004: 138). Шәкірттерінің қатарында ханафи мәзһабының көрнекті өкілі, фақиһ әрі мухаддис – Бәдруддин әл-Айниді атап өтуге болады. Бәдруддин әл-Айни ұстазы жайлы былай дейді: «Алауддин Ахмад ибн Мухаммад әл-Ханафи әс-Сайрами – ұстазымыз, ғұлама, бірқатар ғылым саларының толыққанды маманы, әуелгі ізгілердің сынығы, кейінгілердің үлгі-өнегесі болатын. Барқұқия медресесінде бас ұстаз болған. Ол көп салалы ғалым әрі имам, әсіресе мағани, баян (араб тілі шешендік өнер ғылымының салалары), фикһ, фикһ негіздері сынды ғылым салаларын өте терең меңгерген еді. Сондай-ақ ол ғылым жолында көптеген үлкен ғалымдардың көзін көрді». Алауддин әс-Сайрами медреседе шәкірттерге дәріс оқи жүріп, Харат, Хорезм, Сарай, Қырым, Тибриз, Мысыр сынды бірқатар елдерде халыққа пәтуа берген (Тағри-Бәрди, 1984: 175). Алауддин ас-Сайрами өмірден өткен кезде, Сайфуддин әс-Сайрами Шайхуния медресесінде ұстаздық қызметте болатын, содан соң аталған медреседен Заһирия медресесіне бас ұстаз болып ауысқан. Ол – ғұлама Низамуддин Яхия әс-Сайрамидің әкесі. Әкесі Сайфуддин әс-Сайрами өмірден өткен соң, оның орнына баласы Низамуддин ас-Сайрами Заһирия медресесінің бас ұстазы болып тағайындалып, өмірінің соңына дейін аталған медреседе қызмет атқарған. Кейіннен Низамуддин ас-Сайрами өмірден өткен соң, оның орнына ұлы Адудуддин әс-Сайрами аталмыш Заһирия медресесінің бас ұстазы болып тағайындалып, ол да өмірінің соңына дейін ұстаздық еткен (әс-Суюти, 2002: 127). Жалпы Заһирия медресесінің тарихында әс-Сайрамирлер әулетінің алар орны ерекше. Өйткені Сайфуддин әс-Сайрами және ұлы Низамуддин әс-Сайрами және немересі Адудуддин әс-Сайрами деп аталатын аталы, әкелі және немерелері үш ұрпақ бірінен соң бірі Заһирия медресесінің бас ұстазы қызметін атқарған. Каирдегі Сайрам ғалымдары әрине бұлармен шектелмейді. Сайрамнан шыққан тағы бір Аршаддуддин Махмуд ибн Құтлушаһ ас-Сайрами деген ғалым болған. Ғұлама Ибн Хажардың келтірген деректеріне орай, XIII ғасырдың соңына қарай дүниеге келген. Алғашқы діни ілімін өз елінде үйреніп, кемелдікке жеткен кезде, ары қарай ислам елдеріне сапар шегіп, Шамда біршама уақыт тұрақтайды. Сол жерде адамдарға

дәріс беріп, бір топ шәкірттер тәрбиелейді. Кейіннен Мысырдағы мәмлүк сұлтаны Сарғатмиш ғалымды Мысырға алдыртып, сол жердегі өзі салдырған медресеге Қауамуддин әл-Итқанидің қазасынан кейін ұстаз етіп тағайындайды. Ол шарифат ғылымдарынан бөлек механика, логика ғылымдарының да маманы болған. Ғалым 1373 жылы, ережеп айында сексеннен асқан шағында өмірден өткен. Сонымен қатар деректерде ғалымның медицина ғылымын да меңгергендігі айтылады (әл-Мақризидің, 1997: 395). Бұлардан бөлек, Алтын Орданың астанасы Сарай қаласынан шыққан Абу ас-Сағадат ас-Сарайиді де атап өтуге болады. Ол Сарай қаласынан Каирге қоныс аударған Ахмад ибн Абу Язид Мәуләнә-Зада ас-Сарайидың баласы. Ханафи мәзһабының фақиһы, муфассир әрі мухаддис саналады. Ол алғашқы білімді Каир қаласында алған. Содан соң білімін жетілдіру мақсатында Александрия, Дамаск, Алеппо, Бәйтул-Мақдис, Әмид қалаларына сапар шеккен. 1425 жылы әскер қатарына қосылып, Кипр аралын жаулап алу жолында жорыққа да аттанған. Бірнеше рет қажылық ғибадатын өтеген. Кейіннен Мұәйидия медресесінде тәпсір саласынан сабақ берген. Ғалымның «Хашиат әл-әл-Кашшаф» атты еңбегі бар. Бұл еңбегінде ол Махмуд әз-Замахшаридің тәпсір саласында жазған «Кашшаф» атты еңбегіне қосымша түсіндірме жазған (Нуаиһидің, 1988: 484). Әбу ас-Сағадат ас-Сарайидің әкесі, атақты ғұлама Мәуләнә-Зада ас-Сарайи де, Заһирия Баркукия медресесі жаңадан ашылған кезде, оған алғаш хадис пәнінің ұстазы ретінде тағайындалып, ол да аталған медреседе Алауддин ас-Сайраимен бірге өмірінің соңына дейін ұстаздық етіп, 1389 жылы 36 жасында өмірден өткен. Алауддин ас-Сайраи ханафи фикһы мен сопылықтан дәріс берсе, Мәуләнә-Зада ас-Сарайи хадистен дәріс берген (Зайнуддинов, 2027: 132).

Зерттеу нәтижелері

Негізі Мәмлүктер дәуірінде ағартушылықпен айналысқан Қазақ жерінен шыққан ғалымдардың алдыңғы буыны ретінде Ибатулла ат-Таразиды атап өткен жөн. Ол білім жолындағы сапары барысында Дамаскіден Каирге сапар шегіп, сол жерде тұрақтап қалады. Каирде Сұлтан Бейбарыс салдырған Заһирия медресесіне ұстаз болып тағайындалады. Мысырлық атақты ханафи мәзһабының ғұламасы Әбу Жағфар ат-Тахауидың еңбектеріне түсіндірме жазады (Дербісәлі, 2016: 116). Бұл ретте ескере кететін жайт, Сұлтан Заһир Бейбарыс салдырған медресе Заһирия медресесі деп аталған, сонымен қатар кейінгі мәмлүк сұлтаны Заһир Барқұқтың салдырған медресесі де, Заһирия медресесі деп аталады. Ол екеуін айыру үшін ғылыми ортада Сұлтан Бейбарыстың медресесін Заһирия қадима деп, ал Сұлтан Заһир Барқұқтың медресесін жадидда немесе Заһирия Баркукия деп атаған (Зайнуддинов, 2027: 132).

Қарап отырсақ, Мысырдағы мәмлүктер мемлекеті тұсында Қазақ жерінен шыққан тараздық, сарайлық, сайрамдық, иқандық ғалымдардың шоғырлануы, тіпті, олардың әрбірінің Каирдегі бір-бір медресенің тізгінін ұстауын кездейсоқтық деп айта алмаймыз. Сол дәуірдегі бұл тенденциядан діни-саяси фактордың әсері байқалады. Өйткені мәмлүк (күл) болып барып, Мысырды билеген мәмлүк билеушілеріне мемлекеттің саяси тұрақтылығын сақтау және халықпен жақсы байланыс орнату өте маңызды саналды. Өйткені сырттан келіп билікті алған басшыларға жергілікті халықтың алғашында кең пейіл танытпайтыны белгілі. Бұны Орта Азия мен Кавказдан барған түбі түркі мәмлүктер жақсы білді. Сол дәуірде билік пен халықтың арақатынасын реттеуде басты құрал ислам діні болды. Бұл қатынаста жергілікті дін ғалымдарының мәмлүк билеушілері мен Мысыр халқы арасында алтын көпір бола алмасы белгілі еді. Өйткені жергілікті ғалымдар ел билігін жаңадан қолға алған, сырттан келген, қаны бөлек мәмлүк билеушілерінің емес, жергілікті халықтың сөзін сөйлейтіні де белгілі. Бұны түсінген мәмлүк билеушілері Каир қаласында медреселер салғызып, сол медреселерге Орта Азиядан, нақтырақ айтқанда Сайрам, Сарай және Түркістан аймағынан шыққан ғалымдарды шақыртып, оларды бас ұстаз етіп тағайындап отырды. Әрине жалпы дін деген ұлттар мен ұлыстарды бір-біріне жақындатып, ортақтастыратын ортақ құндылық болғандықтан, Қазақ жерінен барған ислам ғалымдары көп өтпей жергілікті Мысыр халқының көңілінен шығып,

олардың ыстық ықыласына бөленіп, әрі мәмлүк билеушілеріне тарапынан үлкен қолдау тапқан. Осылайша аталмыш ғалымдар мәмлүк билеушілері мен жергілікті халық арасында алтын көпір бола білген. Бұл өз кезегінде мәмлүк билеушілерінің Мысырдағы билігінің діни-саяси астарын көрсетеді.

Алауддин ас-Сайрами ханафи мәзһабының фикһын әл-Һидая кітабына шарх жазған әс-Сәйид Жалалуддин әл-Курланиден, ол әл-Кәшф кітабының авторы Алауддин Абдулазиз әл-Бухариден, ол Хафизуддин әл-Кәбирден, ол шәмсул-әйиммә Мухаммад ибн Абдусаттар әл-Кердериден, ол әл-Һидая кітабының авторы Бурһануддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Марғинаниден, ол фахрул-ислам Али әл-Бәздәуиден, ол шәмсул-әйиммә ас-Сарахсиден, ол шәмсул-әйиммә әл-Халуаниден, ол қазы Әбу Али ән-Нәсәфиден, ол Әбу Бәкір Мухаммад ибн Фадлден әл-Бухариден, ол Әбу Абдулла әс-Субазмуниден, ол Абдулла ибн Әби Хафс әл-Кабирден, ол әкесі Әбу Хафс әл-Кабирден, ол имам Мухаммад Шайбаниден, ол имам ағзам Әбу Ханифадан үйренген. Ал имам Әбу Ханифа өз кезегінде фикһты Хаммад ибн Сулейманнан, ол Ибраһим ан-Нахағиден, ол Алқамадан, ол Абдулла ибн Масғұдтан, ол Пайғамбардан (с.а.с.), ол Жәбірейілден (а.с.), ол Алла Тағаладан үйренген (әр-Рудани, 1988: 458).

Алауддин ас-Сайрамидің еңбектері қанша және қандай екендігіне қатысты биографиялық және библиографиялық әдебиеттерде мәліметтер аз қамтылған. Белгілі шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлінің айтуынша Алауддин ас-Сайрами хорезмдік ғұлама ас-Саккакидің «Мифтах әл-улум» атты трактатының бір бөлігіне 1342 жылы түсіндірме жазған. Көлемі 139 бет. Әр бет жолы 23 қатардан тұрады (Дербісәлі, 2020). Ә. Дербісәлі ғалымның аталған еңбегін Зерттеу барысында Алауддин ас-Сайрамидің «Рисәләтун фис-сәһуияти әл-уақиғати фи бағди әбуаби әл-Уиқая» атты трактаты табылды. Бүгінде аталмыш еңбектің екі қолжазба нұсқасы сақталған:

1. Сүлеймания кітапханасының Касидежи-Заде қорында 00725-006, 28-32 беттер аралығы. Бұл жерде аталған трактаттың жеке өзі ғана жазылмаған, яғни 00725 деген нөмір ондаған трактаттар жинақталып жазылған жинақ болып отыр. Демек, 00725 деген нөмір аталған трактат қамтылған жинақтың нөмірі. Ал 00725 санынан кейін жазылған 006 деген санға келсек, ол аталған трактаттың жинақта жазылу орны мен реттілігін көрсетеді. Яғни ғалымның жоғарыдағы еңбегі 00725 нөмірлі трактаттар жинағында жазылған 6-трактат дегенді, сондай-ақ жалпы жинақтың 28-32 беттері арасында жазылғандығын білдіреді.

2. Нұросмания кітапханасында 04902-018, 89-94 беттер аралығы. Яғни аталған трактат Нұросмания кітапханасында 04902 нөмірмен сақталған трактаттар жинағында қамтылған. Ал 04902 санынан кейін жазылған 018 деген санға келсек, ол аталған трактаттың жинақта жазылу орны мен реттілігін көрсетеді. Яғни ғалымның жоғарыдағы еңбегі 04902 нөмірлі трактаттар жинағында жазылған 18-трактат дегенді, сондай-ақ жалпы жинақтың 89-94 беттері арасында жазылғандығын білдіреді.

Осы ретте ғалымның еңбегіне тоқталмастан бұрын, оның ныспысына тоқтала кету керек. Өйткені ғалымның Касидежи-Заде қорындағы нұсқада ғалымның ныспысы «әл-Испиджаби» деп жазылса (ас-Сайрами, 00725: 28), ал Нұросмания кітапханасындағы нұсқада «ас-Сайрами» деген ныспы жазылған (ас-Сайрами, 04902: 28). Қарап отырсақ, ғалымға екі қолжазба нұсқасында екі түрлі ныспы жалғанып тұр. Ендеше бұл арада «ғалым Алауддин Испиджабтың тумасы ма әлде Сайрамның ба?», «ғалым Испиджабта туылып, Сайрамда өскен болуы мүмкін», «ғалым негізі сайрамдық, оған Испиджабтық деген ныспы қате телінген», «Испиджаб пен Сайрам екі түрлі емес, бір қаланың аты болған» деген секілді бірқатар заңды сұрақтар мен мәселелер туындайды.

Алайда бұл мәселеде қарама-қайшылық не болмаса қателік орын алмаған. Ғалымның ныспысы бір орында «Испиджаби» деп, келесі орында «Сайрами» деп жазылуы, ол екі атаудың бір қаланың есімдері екенін білдіреді. Негізінен Сайрамның алғашқы және көне атауы – Испиджаб болған. Ал Сайрам оған кейіннен берілген атау. Бұны археолог К.М. Байпаковтың

келесідей тұжырымымен қуаттауға болады: «Испиджабтың қазіргі Шымкент қаласынан 12 шақырым жердегі Сайрам қалашығының орнында орналасқан қала екендігінде еш күмән жоқ. Бұл тұжырым XI ғасырдағы ғалым Махмуд Қашғаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» атты еңбегінде анықталған. Ғалым кітабында былай деп жазады: «Сайрам – Ақ қала (Мадина ал-Байда) деп аталған Испиджабтың атауы. Сондай-ақ қаланы Сарьям деп те атайды» (Байпаков, 2013: 25).

Ал енді трактаттың атауына тоқталар болсақ, ол «эл-Уиқаяның (кітабының) кейбір баптарында орын алған қателіктерге арналған трактат» деген мағынаны білдіреді. «эл-Уиқая» кітабы ханафи мәзһабындағы маңызды мәтін еңбектердің бірі. Авторы – Убайдулла ибн Масғуд эл-Махбуби (хижра бойынша 745 ж.қ.б.). Әсіресе бұл мәтін еңбек Орта Азия мұсылмандарына ерекше таныс. Өйткені Әбу Ханифа мәзһабының фикһы бойынша жазылған бұл мәтін еңбек кезінде Қазақ жеріндегі мешіт-медреселерде негізгі ислам құқықтық еңбек ретінде өте көп оқытылған, тіпті қазіргі күнімізде ҚМДБ-ға қарасты медреселерде әлі күнге дейін аталмыш мәтін еңбек шәкірттерге оқытылады. Сонымен қатар аталған мәтін еңбектің қолжазба және литографиялық көшірмелері ҚР Ұлттық кітапханасының қолжазба қорында өте көп сақталған. Бұл да аталған кітаптың Қазақ жерінде көп оқылғандығының айғағы саналады.

Алауддин ас-Сайрамидің жоғарыдағы трактаты аталмыш «эл-Уиқая» мәтін еңбегі аясында сыни тұрғыдан жазылған. Яғни ас-Сайрами аталған мәтін еңбекте орын алған кейбір қателіктерді көрсетіп, талдап, оларды түзетіп отырған. Мұндағы автордың мақсаты – жалпы «эл-Уиқая» еңбегі өте көп оқытылатын еңбек болғандықтан, ондағы орын алған кейбір қателіктерді оқырмандар мен білім алушыларға ескерту.

Алауддин ас-Сайрамидің ханафи мәзһабының дамуына қосқан елеулі үлесі ретінде оның келесідей қызметін атап өтуге болады. Ғалымның артында қалдырған кітаптары көп болмаса да, танымал шәкірттер қалдыра білді. Негізінде сабақ берумен және шәкірт тәрбиелеумен айналысқан ғалымдар көбіне еңбек жазуға уақыт таба алмаған. ас-Сайрами де өмірін медреседе шәкірт оқытуға арнаған ұлағатты ұстаздардың бірі. Каирдегі Баркукия медресесіне ханафи фикһының ұстазы ретінде тағайындалып, сол арқылы Мысырда ханафи мәзһабының таралуына, әсіресе сол жолда ханафи мәзһабының іргелі әрі негізгі құқықтық еңбегі саналатын «Һидая» кітабын шәкірттерге өмірінің соңына дейін үзбей оқытқан. Атап айтқанда ас-Сайрамиден «Һидая» кітабын Бәдруддин эл-Айни, Сиражуддин эл-Кинани секілді ғалымдар үйренген. Бәдруддин эл-Айни – ханафи мәзһабының танымал құқықтанушысы әрі хадисші саналады. Ол ұстазы Сайрамиден алған тәлімінің нәтижесінде кейіннен «Һидая» кітабына ауқымды түсіндірме жазып, ол кітабын «эл-Биная шарх эл-Һидая» деп атаған. Бұл түсіндірме еңбек ғылыми ортада өзіндік орны бар, сұранысқа ие кітаптардың бірі. Ал Сиражуддин эл-Кинаниге келсек, оның шын әрі толық есімі – Омар ибн Али ибн Фарис. Ол да ханафи мәзһабының көрнекті құқықтанушысы. Ұстазы Сайрамидің қасында жүріп ханафи мәзһабын толық меңгеріп, әсіресе «Һидая» кітабын терең үйренген ғалымдардың бірі. Сиражуддин эл-Кинани ислам әлемінде «Қари эл-Һидая» деген мақтаулы есімге ие болған. Сол есімді ол ұстазы Алауддин ас-Сайрамидің Баркукия медресесінде жүріп, ұстазының алдында Һидая кітабын оқып отырушы шәкірт болғандықтан, оған осындай мақтаулы есім берілген (Ибн Хажар, 1969: 379).

Сиражуддин эл-Кинани де «Һидая» кітабын Мысырда кеңінен оқытумен шұғылданған. Одан «Һидая» кітабын үйренген шәкірттерінің арасында Камал ибн Хумамды атап өтуге болады (эл-Жабрати, 447). Камал ибн Хумам кейіннен ұстазынан алған тәлімінің арқасында «Һидая» кітабына өте құнды түсіндірме еңбек жазып шығады. Еңбегі «Фатху эл-Қадир» деп аталады.

Алауддин ас-Сайрами Заһирия медресесінде хижра бойынша 788 жылы келгеннен бастап, 790 жылы ғалым өмірден өткенге дейін ұстаздық еткен (Ибн Хажар, 1972: 365). Қарап отырсақ, небәрі Мысырда өткізген екі жылдың ішінде ханафи мәзһабы бойынша көптеген көрнекті ғалымдарды тәрбиелеп, оларға өзіне дейін үзілмей жеткен тізбек бойынша «Һидая»

кітабын үйретіп кеткен. Осы тұрғыдан алғанда Алауддин ас-Сайрами Мысырда ханафи мәзһабының дамуына жаңа серпін сыйлаған әрі «Һидая» кітабын Мысырдағы ғылыми айналымға кеңінен енгізген Орта Азия ғалымдарының бірегейі деп айтуға толық негіз бар. Өйткені «Һидая» кітабы дегенде Мысырдан еске түсетін Бәдруддин әл-Айнидің «әл-Биная шарх әл-Һидая» кітабының, Камал ибн Хумамның «Фатху әл-Қадир» еңбегінің, сондай-ақ «Қари әл-Һидая» деген лақабқа ие болған Сиражуддин әл-Кинанидің артында Алауддин ас-Сайрами тұрғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Мәселен, Алауддин ас-Сайрамиден бұрын Мысырға барып, ондағы Сарғатмишия медресесінде ханафи фикһын оқытқан және «Һидая» кітабына «Ғаят әл-Баян» деп аталатын ауқымды түсіндірме жазған Қауамуддин әл-Итқани де, дәл Алауддин ас-Сайрами секілді әр алуан мәдениеттер мен діни мәзһабтардың тоғысқан ортасында «Һидая» кітабын ғылыми айналымға енгізе алмаған. Оны жоғарыда аталып өткен тарихи құнды деректерден көруге болады. Сонымен қатар қандай да бір ұстаз белгілі бір дін ғалымының кітабын кейінгі ұрпаққа оқытқан кезде, ол ұстаздың сол ғалымға дейін жалғасатын ғылыми генеалогиясы (шежіресі) өте маңызды саналады. Алауддин ас-Сайрами «Һидая» кітабын ұстазы Жалалуддин әл-Курләниден, ұстазы оны Хусамуддин ас-Сығнақи мен Абдулазиз әл-Бухариден, ол екеуі Хафизуддин әл-Кәбирден, ол шәмсул-әйиммә Мухаммад ибн Абдусаттар әл-Кердериден, ол әл-Һидая кітабының авторы Бурхануддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Марғинаниден үйренген. Қарап отырсақ, ас-Сайрами мен кітап авторы әл-Марғинани арасындағы ғалымдардың барлығы ханафи мәзһабында өзіндік орны бар танымал ғалымдар саналады. Яғни бұл ғалымдар тізбегін алтын тізбек деп те атауға болады. Ендеше Алауддин ас-Сайрамидің «Һидая» кітабы бойынша осынау ғылыми шежіресі «Һидая» кітабын оқығысы келетін ғылым иелерінің қызығушылығын тудырғаны сөзсіз.

Қорытынды

Алтын орда мен Мәмлүктер мемлекеті арасындағы көп салалы байланыс жалпы ислам мәдениеті мен өркениетінің дамуына жаңа бір серпін сыйлаған дәуір болды. Мәмлүк билеушілерінің ұстанған діни саясатының нәтижесінде Мысырдағы діни ғылым ордаларына Сайрам, Сарай және Иқан қалаларынан шыққан ғалымдар шақыртылып, ұстаздық қызметке тағайындалып отырды. Бұл саясат бір ғана мәмлүк билеушісінің дәуірімен аяқталған жоқ. Керісінше, ол үрдіс бірнеше ғасырға дейін жалғасты. Тарихи деректерге зер салсақ, Сайрам және Сарай ғалымдарының Мысырдағы діни-ағартушылық қызметтерінің өзара жалғасымды тізбегін көруге болады. Мәселен, Алауддин ас-Сайрамидің қазасынан кейін Баркукия медресесінің басшылығы Сайфуддин ас-Сайрами, Низамуддин ас-Сайрами, Адудуддин ас-Сайрами деп аталатын ата, әке, балаға жалғасқан үш ұрпақтың тізгінінде болғандығын көруге болады. Баркукия медресесінен бөлек, Шайхуния, Сарғатмишия, Муәйидия медреселерінде де басқа да сайрамдық және сарайлық ғалымдар ұстаздық қызмет атқарып жатқан. Әрине бұл аталған ғалымдарымыздың барлығы діни ілімдерін Қазақ жерінде жүріп үйренген Орта Азия фикһ мектебінің өкілдері болатын. Сондықтан олар Мысырдағы діни-ағартушылық қызметі барысында өз мектептерінің ерекшелігін көрсете отырып, сол елде ханафи мәзһабының дамуына жаңа бір серпін берген. Атап айтқанда, сайрамдық ғалымдардың Мысырдың жергілікті халқына «Һидая» кітабын тұрақты түрде оқытуының нәтижесінде ханафи фикһы, оның ішінде «Һидая» мәтін еңбегі өзіндік ерекшеліктері бар Мысыр фикһ мектебі өкілдерінің жазған түсіндірмелерімен одан әрі толыға түсіп, жаңа қырлары ашылды. Қорыта келгенде, мәмлүктер дәуірінде Мысырда діни оқу-ағарту ісімен айналысқан Қазақ жерінен шыққан ғалымдардың өмірі мен ғылым жолдары тың деректермен дәлелденіп, баяндалды. Сонымен қатар зерттеу барысында Алауддин ас-Сайрамидің «Рисәләтун фис-сәһуиияти әл-уақиғати фи бағди әбуаби әл-Уикая» атты жаңа трактаты табылды. Бүгінде трактаттың екі қолжазба нұсқасы Стамбулдың қолжазба кітапханаларында сақталған. Негізі қазірге дейін тарихи, ғұмырнамалық, библиографиялық және каталогтық әдебиеттерде ғалымның кітаптары бар не жоқтығына қатысты мәліметтер кездеспейді. Алтын орда мен Мысырдағы мәмлүктер

мемлекеті арасында орын алған жан-жақты байланыстар көрсетілді. Алауддин ас-Сайрами өмір сүрген дәуірде Мысырдағы мәмлүк билеушілерінің халықпен қарым-қатынаста ұстанған діни саясаты анықталып, оған талдау жасалды. Бұнымен қоса, Алауддин ас-Сайрамидің Мысырда ханафи мәзһабының дамуына жаңа серпін берген әрі «Һидая» кітабын Мысырдағы ғылыми айналымға кеңінен енгізген Орта Азия ғалымдарының бірегейі екендігі анықталды.

Әдебиет:

Әс-Суюти, 2002 – *Абдурахман ибн Әбу Бәкр Жалалуддин әс-Суюти*. Назмул-уқиан фи ағиан әл-ағиан. Бейрут: Мактабат әл-Илмия. 2002. 179 б.

Әл-Жабрати, 2016 – *Абдурахман ибн Хасан әл-Жабрати*. Тариху ажайб әл-әсәр фи ат-таражум уа әл-ахбар. Бейрут: Дәр әл-Жил. 2016. 1-том. 657 б.

Нуайһид, 1988 – *Адил Нуайһид*. Муғжам әл-муфассирин мин садрил-ислам уа хаттал-аср әл-хадир. Бейрут: Муассасат Нуайһид. 1988. 2-том. 576 б.

ас-Сайрами, 00725-006 – *Алауддин ас-Сайрами*. Рисәләтун фис-сәһуияти әл-уақиғати фи бағди әбуаби әл-Уиқая. Стамбул: Сүлеймания кітапханасы, Касидежи-Заде қоры. 00725-006. 28-32 бб.

ас-Сайрами, 04902-018 – *Алауддин ас-Сайрами*. Рисәләтун фис-сәһуияти әл-уақиғати фи бағди әбуаби әл-Уиқая. Стамбул: Нұросмания кітапханасы. 04902-018. 89-94 бб.

әл-Макризи, 1997 – *Ахмад ибн Али ибн Абдулқадир Тақиуддин әл-Макризи*. әс-Сулук ли-мағрифат дуәл әл-мулук. Бейрут: Дәрул кутуб әл-илмия. 1997. 4-том. 395 б.

Дербісәлі, 2016 – *Ә.Дербісәлі*. Түркия кітапханалары мен қолжазба қорларындағы түркістандық ойшылдардың жазба мұралары. Түркология, 2016. № 2. 110-120 бб.

Дербісәлі, 2025 – *Ә.Дербісәлі*. Отырар мен Сайрамның саңлақтары. [Электронный ресурс] URL: <https://egemen.kz/article/217692-otyrar-men-sayramnynh-sanhlaqtary> (Дата обращения: 11.01.2025).

әл-Асқалани, 1969 – *Әбул Фадл Ахмад ибн Али ибн Хажар әл-Асқалани*. Инба әл-ғумр би-анба әл-умр. Мысыр: Ләжнәту ихия әт-турас әл-исләми. 1969. 562 б.

әл-Асқалани, 1972 – *Әбул Фадл Ахмад ибн Али ибн Хажар әл-Асқалани*. әд-Дурар әл-кәминә фи ағиан әл-миәти әс-сәминә. Хайдар-Абад: Мәжлис дәйрат әл-мағариф әл-Османия. 1972. 1-том. 562 б.

Тағри-Бәрди, 1984 – *Әбул-Махасин Жамалуддин Юсуф ибн Тағри-Бәрди*. әл-Мәнһәл әс-сафи уал-мустәуфә бәғдәл-уәфи. Каир: әл-Һәи'әт әл-мысрият әл-ғамма лил-кітаб. 1984. 2-том. 506 б.

Байпаков, 2013 – *К.М. Байпаков*. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Алматы: 2013. Т. 2. 516 с.

Батырша-ұлы, 2021 – *Б. Батырша-ұлы*. Мысыр Мәмлүк мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары: XIII – XV ғғ. Алматы: Нұр-Мұбарак. 2021. 416 б.

Зайнуддинов, 2017 – *Д.Р. Зайнуддинов*. Ученый из Сарая – Мавляна Зада ас-Сараи (754/1353–791/1389) – в биографическом словаре ал-Макризи Таки ад-Дина (766/1365–845/1441) «Китаб ал-Мукаффа ал-Кабир» (Большая рифмованная книга). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ 420111, Казань, Российская Федерация. Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, №1.

әс-Суюти, 2004 – *Жалалуддин әс-Суюти Абдурахман ибн Әбу Бәкір*. Буғиат әл-уғат фи табақат әл-луғауин уан-нухат. Ливан: Мактабат әл-асрия. 2004. 2-том. 429 б.

әл-Кафауи, 2017 – *Махмуд ибн Сулайман әл-Кафауи*. Ката'ибу ағлам әл-ахиар мин фуқаһа'и мәзһаб ән-Нуғман әл-Мухтар. Стамбул: Мактабат әл-Иршад. 2017. 4-том. 592 б.

Нуртазина, Исахан, 2022 – *Н.Д. Нуртазина, М.Б. Исахан*. Постзолотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – начала XVIII вв. Золотоордынское обозрение / Golden horde review. 2022. 10 (4). 910-934 бб.

ар-Рудани, 1988 – *Шамсуддин Әбу Абдулла Мухаммад ибн Мухаммад ар-Рудани*. Силатул-халаф би-маусул әс-сәләф. Бейрут: Дәрул ғарб әл-ислами. 1988. 476 б.

Abdunaim, Derbisali, Omirzhanov, Kozhambek, 2015 – *Abdunaim, A. Derbisali, Ye. Omirzhanov, D. Kozhambek*. Political, Legal, Religious Reforms of the Altyn Orda in Its Early Years. Mediterranean Journal of Social Sciences 2015. Vol 6 No 6 S1. MCSER Publishing, Rome-Italy November. 561-568 pp.

Abylov, Zholdassuly, 2023 – *T. Abylov, T. Zholdassuly*. Altın Orda devleti'nin islamlaşmasında Yeseviyye ve Kübreviyye tarikatlarının rolü. Sayı 105 / bahar - mart 2023 Türk kültürü ve Hacı Bektaş Velî araştırma dergisi. 2023. 301-312 s.

References:

Derbisali, 2016 – *A. Derbisali*. Turkiya kitapxanalari men qoljazba qorlarindagi turkistandiy oyshıldardyn jazba muraları [Written heritage of Turkestan thinkers in Turkish libraries and manuscript collections]. Turkologiya, 2016. № 2. 110-120 bb. (In Kazakh)

Derbisali, 2025 – *A. Derbisali*. Otyrar-men-sayramnyh-sanhlaqtary [Famous scientists of Otyrar and Sairam]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://egemen.kz/article/217692-otyrar-men-sayramnyh-sanhlaqtary> (accessed 11.01.2025). (In Kazakh).

Abdunaim, Derbisali, Omirzhanov, Kozhambek, 2015 – *Abdunaim, A. Derbisali, Ye. Omirzhanov, D. Kozhambek*. Political, Legal, Religious Reforms of the Altyn Orda in Its Early Years. Mediterranean Journal of Social Sciences 2015. Vol 6 No 6 S1. MCSER Publishing, Rome-Italy November. 561-568 pp. (in English).

as-Suyuti, 2002 – *Abdurakhman ibn Abu Bakr Zhalaluddin as-Suyuti*. Nazmul-ukyan fi agyan al-ayyan [Al-Uqayan wrote in Notable Men]. Beyrut: Maktabat al-Ilmiya. 2002. 179 b. (in Arabic).

al-Dzhabrati, 2016 – *Abdurakhman ibn Khasan al-Dzhabrati*. Tarikhu azhaib al-asar fit-tarazhum wa al-akhbar [The history of the wonders of antiquities in biographies and news]. Beyrut: Dar al-Zhil. 2016. 1-tom. 657 b. (in Arabic).

al-Askalani, 1969 – *Abul Fadl Ahmad ibn Ali ibn Hazhar al-Askalani*. Inba al-gumr bi-anba al-umr [News of being inundated with news of life]. Mysyr: Lazhnatu Ihiya al-Turas al-Islami. 1969. 562 b. (in Arabic).

al-Askalani, 1972 – *Abul Fadl Ahmad ibn Ali ibn Hazhar al-Askalani*. ad-Durar al-kamina fi agyan al-miati as-samina [The pearls hidden in the notables of the Eighth Hundred]. Haydar-Abad: «Mazhlis Dayrat al-maarif al-Osmaniya». 1972. 1-tom. 562 b. (in Arabic).

Tagri-Bardi, 1984 – *Abul-Mahasin Zhamaluddin Yusuf ibn Tagri-Bardi*. Al-Manhal as-Safi wal-Mustawfa bagda al-Wafi [The pure and fulfilling source after the fulfillment]. Kair: «al-Hayat al-mysria al-amma lil-kitab». 1984. 2-tom. 506 b. (in Arabic).

Nuwayhid, 1988 – *Adil Nuwayhid*. Mugzham al-mufassirin min sadril-islam wa hattal-asr al-hadir [A dictionary of interpreters from the beginning of Islam until the present era]. Beyrut: Musassat Nuwaihidi. 1988. 2-tom. 576 b. (in Arabic).

al-Makrizi, 1997 – *Ahmad ibn Ali ibn Abdul Kadir Takiuddin al-Makrizi*. al-Suluk li-magrifat dual al-muluk [Behavior to know the countries of kings]. Beyrut: «Darul Kutb al-Ilmiya». 1997. 4-tom. 395 b. (in Arabic).

al-Sayrami, 04902-018 – *Alauddin al-Sayrami*. Risalatun fi as-sahwiyyat al-waqigati fi bagdi abwab al-Wiqaya [A treatise on oversights that occur in some chapters of the al-Wikaya]. Stambul: «Nurosmaniya kitaphanasy». 04902-018. 89-94 bb. (in Arabic).

al-Sayrami, 00725-006 – *Alauddin as-Sayrami*. Risalatun fi as-sahwiyyat al-waqigati fi bagdi abwab al-Wiqaya [A treatise on oversights that occur in some chapters of the al-Wikaya]. Stambul: «Suleymaniye kitaphanasy, Kasidezhi-Zade qory». 00725-006. 28-32 bb. (in Arabic).

Batyrsha-uly, 2021 – *Batyrsha-uly B.* Mysyr Mamluk memleketinin Deshti-Kypshakpen bailanystary [Relations of the Mamluk state of Egypt with Deshti-Kipchak]: XIII – XV gg. Almaty: «Nur-Mubarak». 2021. 416 b. (In Kazakh).

Baypakov, 2013 – *Baypakov K.M. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana* (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on research materials of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition)]. Almaty. 2013. T. 2. 516 s. (In Russian).

Zaynuddinov, 2017 – *D.R. Zaynuddinov. Uchenyi iz Saraya – Mavlyana Zada as-Sarai* (754/1353–791/1389) – v biograficheskom slovare al-Makrizi Taki ad-Dina (766/1365–845/1441) «Kitab al-Mukaffa al-Kabir» (Bol'shaya rifmovannaya kniga) [The scholar from Sarai – Mawlana Zada al-Sarai (754/1353–791/1389) – in the biographical dictionary of al-Makrizi Taqi ad-Din (766/1365–845/1441) “Kitab al-Muqaffa al-Kabir” (Big rhymed book)]. Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT 420111, Kazan, Rossiiskaya Federatsiya. Zolotoordynskoye obozreniye. 2017. T. 5, №1. (In Russian).

al-Kafawi, 2017 – *Mahmud ibn Suleyman al-Kafawi. Kataib aglam al-akhiyar min fukaha madhab an-Nugman al-Mukhtar* [Brigades of prominent figures from the jurists of the Al-Numan Al-Mukhtar school of thought]. Stambul: «Maktabat al-Irshad». 2017. 4-tom. 592 b. (in Arabic).

Nurtazina, Isakhan, 2022 – *N.D. Nurtazina, M.B. Isakhan. Postzolotoordynskii dekadans i sud'by religii v kazakhskom kochevom obshchestve XV – nachala KHVIII vv.* [Post-Golden Horde decadence and the fate of religion in the Kazakh nomadic society of the 15th – early 18th centuries]. Zolotoordynskoye obozreniye / Golden horde review. 2022. 10 (4). 910-934 bb. (In Russian).

ar-Rudani, 1988 – *Shamsuddin Abu Abdulla Muhammad ibn Muhammad ar-Rudani. Silat al-Khalaf bi-Mausul as-Salaf* [The connection of the successor to the connection of the predecessor]. Beyrut: «Dar al-Gharb al-Islami». 1988. 476 b. (in Arabic).

Abylov, Zholdassuly, 2023 – *T. Abylov, T. Zholdassuly. Altin Orda devletinin islamlashmasinda Yeseviyye ve Kubreviyye tarikatlarinin rolu* [The role of Yeseviyye and Kubreviyye sects in the Islamization of the Golden Horde state]. Sayi 105 / bahar – mart. Turk kulturu ve Hazhi Bektash Veli arashtirma dergisi. 2023. 301-312 s. (In Turkish).

as-Suyuti, 2004 – *Zhalaluddin as-Suyuti Abdurakhman ibn Abu Bakr. Bugiat al-ugat fi tabakat al-lugwiin wa an-nuha* [In order to raise awareness among the classes of linguists and grammarians]. Livan: Maktabat al-Asriya. 2004. 2-tom. 429 b. (in Arabic).

¹ Илесбеков Б.О. ² Керим Ш.Т. ³ Мухитдинов Р.С.

^{1,2,3} Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ bizhan.ilesbekov@mail.ru, ² kerim-1962@mail.ru,

³ mukhitdinov.rashid@gmail.com

ВКЛАД АЛАУДДИНА АС-САЙРАМИ В РАЗВИТИЕ ХАНАФИТСКОЙ ШКОЛЫ В ЭПОХУ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация. В данной статье рассказывается о религиозно-просветительской деятельности ученых, вышедших из Казахстана, в эпоху мамлюков в Египте. Новизна исследовательской работы заключается в демонстрации того, как многогранные взаимоотношения Золотой Орды и египетских мамлюкских государств в политической, военной, торгово-экономической и религиозной сферах оказали влияние на развитие ханафитского мазхаба в Египте. Кроме того, задачей исследовательской работы являются выявление имен ученых Тараза, Сарая, Сайрама и Икана, которые занимались религиозной и просветительской деятельностью в Египте в тот же период между двумя странами, а также предоставление новых сведений об их жизни и научном пути, учителях и учениках, а также написанных ими книгах. Целью данной исследовательской работы является рассмотрение Алауддина ас-Сайрами среди ученых-сайрамитов и более глубокое изучение его жизни, научного пути, научной генеалогии его учителей и учеников, его письменных трудов, а также его религиозной и просветительской деятельности в Египте. Для достижения поставленных

целей и задач при написании данной статьи были использованы методы исторического, сравнительного, индукционного, дедуктивного, текстологического анализа и анализа. В результате исследования научному сообществу был представлен недавно обнаруженный трактат Алауддина ас-Сайрами «Рисалатун фис-сахвийати аль-вакигати фи багди абуаби аль-Уикайя», а также предоставлены новые сведения о его рукописных версиях, сохранившихся в мире. Также обоснованными выводами доказан вклад Алауддина ас-Сайрами в развитие ханафитского мазхаба в Египте и широкое внедрение в научный оборот в Египте книги «Хидая», написанной в Средней Азии.

Благодарность: Данная статья опубликована в рамках государственного программно-целевого научного проекта «Традиционный ислам в Казахстане: научно-практические основы и пути развития» («БР24993035»), реализация которого запланирована на 2024–2026 годы.

Ключевые слова: ислам, мазхаб, фикх, традиция, рукопись.

¹ Ilesbekov B.O. ² Kerim Sh.T. ³ Mukhitdinov R.S.

^{1,2,3} Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ bizhan.ilesbekov@mail.ru, ² kerim-1962@mail.ru,

³ mukhitdinov.rashid@gmail.com

ALAUDDIN AS-SAYRAMI'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE HANAFI SCHOOL IN THE GOLDEN HORDE ERA

Abstract. This article discusses the religious and educational activities of scholars from Kazakhstan during the Mamluk period in Egypt. The novelty of the research work lies in demonstrating how the multifaceted relations between the Golden Horde and the Egyptian Mamluk states in the political, military, trade, economic and religious spheres influenced the development of the Hanafi madhhab in Egypt. In addition, the objective of the research work is to identify the names of the scholars of Taraz, Sarai, Sairam and Ikan, who were engaged in religious and educational activities in Egypt during the same period between the two countries, as well as to provide new information about their lives and scientific path, teachers and students, as well as the books they wrote. The purpose of this research work is to consider Alauddin al-Sairami among the Sayramite scholars and to study in more depth his life, scientific path, scientific genealogy of his teachers and students, his written works, as well as his religious and educational activities in Egypt. To achieve the stated goals and objectives, the methods of historical, comparative, inductive, deductive, textual analysis and analysis were used in writing this article. As a result of the study, the recently discovered treatise of Alauddin al-Sayrami, Risalatun fis-sahviyati al-waqiqati fi bagdi abuabi al-Waqayya, was presented to the scientific community, as well as new information about its manuscript versions that have survived in the world. Also, the contribution of Alauddin al-Sairami to the development of the Hanafi madhhab in Egypt and the widespread introduction of the book “Hidaya”, written in Central Asia, into scientific circulation in Egypt have been proven by well-founded conclusions.

Acknowledgement: The article was published within the framework of the state program-targeted scientific project "Traditional Islam in Kazakhstan: Scientific and Practical Foundations and Development Pathways" ("BR24993035"), which will be implemented in 2024-2026.

Keywords: Islam, madhhab, fikh, tradition, manuscript.

Авторлар туралы мәлімет:

Илесбеков Бижан Оразалиевич, PhD докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан Тел: +7702-985-51-58

Керім Шамшәдин Тұрсынұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Мухитдинов Рашид Сражович, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Нұр-

Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы, Алматы қ. Қазақстан

Информация об авторах:

Илесбеков Бижан Оразалиевич, PhD доктор, старший преподаватель Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан.

Керим Шамшадин Турсынович, доктор филологических наук, профессор, старший преподаватель Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан.

Мухитдинов Рашид Срайович, кандидат филологических наук, доцент, старший преподаватель Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы. Казахстан.

Information about the authors:

Ilesbekov Bizhan Orazalievich, PhD doctor, senior lecturer of the Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak", Almaty, Kazakhstan.

Kerim Shamshadin Tursynovich, Doctor of Philology, professor, senior lecturer of the Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak", Almaty, Kazakhstan.

Mukhitdinov Rashid Srayovich, candidate of philological sciences, associate professor, senior lecturer of the Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak", Almaty. Kazakhstan.

*Келін түсті 2 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹ Zhumadilova A.Ye. *² Koptileuova D.T.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² Nomadic Consulting Company, al-Khobar, Saudi Arabia

E-mail: ¹intercarrental.1991@gmail.com, ²dinavvest@gmail.com

HYBRIDITY AND IDENTITY IN MODERN ARABIC LITERATURE: EGYPT, PALESTINE, ALGERIA

Abstract. This article examines the phenomenon of hybridity in modern Arabic literature through a comparative analysis of Egyptian, Palestinian, and Algerian texts. The aim of the research is to explore how hybridity shapes national identity in postcolonial Arab societies and whether it serves as a space of cultural negotiation or systemic exclusion. The study is significant as it challenges the dominant postcolonial narrative that often celebrates hybridity as inherently liberating. The scientific novelty lies in the comparative approach that analyzes representations of hybridity across three different Arab regions using a unified theoretical framework. The study offers a new perspective on how hybridity functions in the works of Alaa Al-Aswany (*The Yacoubian Building*), Ibtisam Azem (*The Sleep Thief*), Sayed Kashua (*Dancing Arabs*), Kamel Daoud (*The Meursault Investigation*), and Nina Bouraoui (*Tomboy*). The main research task is to identify the manifestations of hybridity in the selected texts and to assess their impact on the construction of modern Arab identity. The practical significance of the study is in its contribution to postcolonial literary studies and the broader discourse on Arab identity formation. The methodology combines comparative literary analysis and postcolonial theory, drawing on the works of Homi Bhabha, Stuart Hall, and Charles Taylor. These theoretical perspectives provide the framework for analyzing hybridity, identity negotiation, and the struggle for cultural recognition. The analysis shows that hybridity in modern Arabic literature often leads not to cultural synthesis but to social fragmentation, psychological dislocation, and persistent exclusion. In Egyptian, Palestinian, and Algerian contexts, hybridity reflects unresolved tensions between colonial memory, globalization, and the search for belonging. The study concludes that hybridity in these narratives is not a final solution but an ongoing and often painful process of identity negotiation.

Keywords: Hybridity, Postcolonial Identity, Modern Arabic Literature, Egypt, Palestine, Algeria, Social Exclusion, Cultural Fragmentation.

Introduction

The concept of hybridity has become a central theme in postcolonial studies, particularly in the works of Homi Bhabha, who conceptualizes it as a “third space” where cultural intersections challenge colonial power structures and enable the emergence of new identities (Bhabha, 1994). However, the representation of hybridity in modern Arabic literature often diverges from this optimistic framework. Rather than portraying hybridity as a liberating or subversive space, many contemporary Arab authors depict it as a site of exclusion, social disintegration, and profound identity crises.

As Edward Said emphasizes, “*The Orient was almost a European invention, and had been since antiquity a place of romance, exotic beings, haunting memories and landscapes, remarkable experiences*” (Said, 1978: 1). This observation underscores that Arab identities were historically constructed within Western discourse, often through exoticization and stereotyping. The lasting impact of these orientalist perceptions continues to shape both external representations and internal struggles for self-definition in modern Arabic literature.

Additionally, Frantz Fanon emphasizes that “*Colonialism is not satisfied merely with holding a people in its grip and emptying the native’s brain of all form and content. By a kind of perverted*

logic, it turns to the past of the oppressed people, and distorts, disfigures, and destroys it” (Fanon, 2004: 169). This observation is particularly relevant for understanding how postcolonial Arab identities remain entangled with distorted historical narratives and unresolved colonial legacies, as vividly reflected in contemporary Arabic literature.

In the aftermath of colonization, globalization, and sociopolitical upheavals, Arab societies have undergone significant transformations, which are vividly reflected in their literary productions. The intersection of Western influence, colonial legacies, local traditions, and modern state structures has generated complex identity negotiations that rarely lead to cultural harmony. Instead, these processes often result in fragmented, suspended identities that resist stable categorization.

This article explores the manifestations of hybridity in three distinct Arab contexts: Egypt, Palestine, and Algeria. Through a comparative analysis of *The Yacoubian Building* by Alaa Al-Aswany, *The Sleep Thief* by Ibtisam Azem, *Dancing Arabs* by Sayed Kashua, *The Meursault Investigation* by Kamel Daoud, and *Tomboy* by Nina Bouraoui, the study examines how hybridity operates within the architectural, linguistic, social, and psychological dimensions of identity.

The research engages with the theoretical perspectives of Homi Bhabha, Stuart Hall, and Charles Taylor to interrogate how cultural hybridity interacts with power structures, social hierarchies, and personal self-definition. By doing so, the study highlights the complexities of hybrid identities in postcolonial Arab societies and questions the universal applicability of postcolonial hybridity as a celebratory or emancipatory framework.

The aim of this article is to demonstrate that hybridity in modern Arabic literature is often not a space of reconciliation or cultural innovation but rather a site of systemic exclusion, internal fragmentation, and chronic negotiation. Through the analysis of Egyptian, Palestinian, and Algerian texts, the article provides a nuanced understanding of how hybrid identities evolve in the Arab world under the weight of colonial memory, nationalistic expectations, and unresolved sociopolitical conflicts.

Materials and methods

The present study employs a comparative literary analysis to examine the representation of hybridity in modern Arabic literature across three national contexts: Egypt, Palestine, and Algeria. The primary materials of the research include five literary works: *The Yacoubian Building* by Alaa Al-Aswany, *The Sleep Thief* by Ibtisam Azem, *Dancing Arabs* by Sayed Kashua, *The Meursault Investigation* by Kamel Daoud, and *Tomboy* by Nina Bouraoui. These texts were selected based on their thematic relevance, their explicit engagement with issues of identity, and their cultural significance within contemporary Arabic literature.

The methodological foundation of the study is based on postcolonial theory, identity theory, and comparative literary analysis. The research relies on Homi Bhabha’s concept of hybridity and the “third space,” which provides a framework for understanding how postcolonial subjects negotiate cultural intersections and resist colonial binaries. Stuart Hall’s theory of identity as an ongoing process shaped by difference and cultural positioning informs the analysis of fragmented and fluid identities in the selected texts. Charles Taylor’s theory of recognition is applied to assess the role of social and political acknowledgment in the construction of hybrid identities.

The study integrates close textual analysis, thematic comparison, and contextual examination of the socio-historical background of each narrative. Special attention is given to how hybridity is reflected not only through characters and plotlines but also through architectural symbolism, linguistic choices, and gendered identity constructions.

The research focuses on identifying the common patterns and divergences in the representation of hybridity across the Egyptian, Palestinian, and Algerian cases. The comparative approach allows for a deeper understanding of how national histories, colonial legacies, and sociopolitical structures shape the unique configurations of hybridity in modern Arabic literature.

Discussion

The present study contributes to the broader academic discourse on hybridity in postcolonial literature by providing a detailed examination of its manifestations in modern Arabic texts. The analysis reveals that the representation of hybridity in Egyptian, Palestinian, and Algerian literature significantly challenges the traditional postcolonial interpretation of hybridity as a productive “third space” (Bhabha, 1994). Rather than serving as a site of cultural negotiation and synthesis, hybridity in these narratives often becomes a source of exclusion, fragmentation, and unresolved identity crises. As Stuart Hall points out, “*Cultural identity... is a matter of 'becoming' as well as of 'being'. It belongs to the future as much as to the past*” (Hall, 1990: 225). This dynamic understanding of identity is particularly relevant in the Arab postcolonial context, where hybrid identities are not static inheritances but are constantly reshaped through social negotiation, exclusion, and personal resistance.

The Egyptian context, as depicted in *The Yacoubian Building*, demonstrates that hybridity is structurally embedded in urban spaces and social hierarchies but does not lead to harmonious integration. Instead, the novel reveals how the legacy of colonial architecture and the collision between Western modernity and local traditions intensify class divisions and moral contradictions. This finding expands the understanding of hybridity as a phenomenon that can simultaneously preserve colonial residues and perpetuate social inequalities.

In the Palestinian texts *The Sleep Thief* and *Dancing Arabs*, hybridity is presented as a forced condition resulting from occupation, marginalization, and linguistic assimilation. The characters in these narratives are not empowered by their hybrid positions but are instead trapped in cultural and political structures that deny them recognition and belonging. These works emphasize that hybridity can become a space of chronic alienation rather than a pathway to cultural enrichment.

The Algerian case, represented by *The Meursault Investigation* and *Tomboy*, highlights the existential and psychological dimensions of hybridity. Haroun’s linguistic and philosophical struggle and Nina’s fragmented cultural and gender identity illustrate that hybridity can be a deeply personal and emotionally dislocating experience. These texts demonstrate that hybridity in postcolonial Algeria is not a stable identity but an ongoing negotiation shaped by colonial memory, linguistic division, and social exclusion.

Overall, the research confirms that hybridity in modern Arabic literature should not be universally interpreted as a liberating or subversive space. Instead, the selected works reveal that hybridity often produces identities that remain suspended, fragmented, and socially unrecognized. This conclusion contributes to postcolonial studies by offering a more nuanced, regionally specific understanding of hybridity’s complex functions in the Arab world.

Research results

The analysis of *The Yacoubian Building* by Alaa Al-Aswany reveals that hybridity in Egyptian identity is a deeply embedded, structural phenomenon that extends across architecture, social hierarchies, and individual identity formation. This hybridity is shaped by Egypt’s colonial past, its post-revolutionary transformations, and the ongoing tension between Western modernity and local traditions. *The Yacoubian Building* by Alaa Al-Aswany offers a vivid and uncompromising depiction of modern Egyptian society, where the narrative reflects pressing social and political concerns such as systemic corruption, inequality, and the manipulation of religious values. Set against the backdrop of the First Gulf War, the novel skillfully erases the borders between literary fiction and lived reality, presenting a story that resonates with actual social dynamics in Egypt. Its direct critique of political structures and societal flaws led to significant public debate and wide recognition following both the novel’s release and its film adaptation (Yonker, 2011: 1). “Egyptian literature examines the ontologies and epistemologies of Egyptian national narrative interwoven with power relations of bourgeois, despotic or democratic rule, complex human identity, cultural belongingness and historical past.” (Akhter, Hayat, Akram, 2023: 971)

This observation underscores that Egyptian literature does not merely tell stories but actively interrogates the structures of power, identity, and historical memory that shape the nation's self-understanding. Through this lens, novels such as *The Yacoubian Building* reveal how social hierarchies, political regimes, and cultural affiliations are deeply embedded in the national discourse.

According to Homi Bhabha (Bhabha, 1994), hybridity creates a “third space” where colonial structures are destabilized, and new cultural forms emerge. In Al-Aswany's novel, however, hybridity functions less as a space of subversion and more as a site of persistent conflict and social disintegration. *The Yacoubian Building* itself serves as a potent metaphor for this contested hybridity. Architecturally, the building retains its European grandeur, with Grecian ornaments, marble columns, and a Schindler elevator (Aswany, 2006: 11). The building clearly reflects Egypt's deep historical ties with other Mediterranean communities, including Armenians and Italians. At the same time, its architectural details subtly recall the colonial period, with references to Schindler elevators and the prominently displayed name “Yacoubian” on the façade in large Latin letters serving as reminders of this layered past (Lohmayer, 2013: 44).

Originally inhabited by ministers, landlords, foreign industrialists, and Jewish families (Aswany, 2006: 11), the building's social composition changed dramatically after the 1952 revolution and particularly under Anwar Sadat's Open Door Policy (Infitah). The upper classes abandoned downtown Cairo, and marginalized rural migrants moved in, forming new rooftop communities characterized by a mixture of simplicity, poverty, and performative religiosity (Aswany, 2006: 14–15). The building becomes a space of cultural layering where colonial legacy, social inequality, and religious performance intersect, but without achieving harmonious synthesis.

The character of Zaki Bey El Dessouki embodies the cosmopolitan, Westernized Egypt of the pre-revolutionary era. His lifestyle, appearance, and worldview reflect his attachment to European culture, despite his diminished social status. He clings to symbols of Western modernity, such as his insistence on wearing a three-piece suit, even as his resources dwindle (Aswany, 2006: 11). Zaki Bey's nostalgia for the past aligns with Stuart Hall's notion that identities are formed not as fixed essences, but through a continuous process of becoming, shaped by history, language, and culture (Hall, 1996: 4). He is not simply a relic of the old order but a subject who actively resists Egypt's new social and political landscape. His statement, “*The Yacoubian Building was meant to house ministers, big land-owning bashas, foreign manufacturers, and two Jewish millionaires*” (Aswany, 2006: 11), anchors him in a vision of Egypt that has irrevocably changed.

Buthayna's story exemplifies the contradictions within Egyptian social life, where public religious morality coexists with private exploitation. Her experiences with workplace harassment expose the hypocrisy of the moral system that outwardly condemns vice but privately enables it. As the text recounts, “*Every job she left for the same reason and after going through the same rigmarole—the warm welcome from the boss accompanied by enormous, burning interest, followed by the little kindnesses and the presents and small gifts of money, with the hints that there was more where that came from... that final scene that she hated and feared and that always came about when the older man would insist on kissing her by force in the empty office, or press up against her, or start opening his fly to confront her with some ‘facts on the ground’*” (Aswany, 2006: 41–42).

Buthayna's hybridity is not just cultural but existential. She navigates the moral ambiguities of Egyptian society, oscillating between the need for financial survival and the societal expectations placed upon women. Her eventual relationship with Zaki Bey is not driven by romantic passion but by her search for respect and security within a system that denies her both. Her identity, as Hall (Hall, 1996) would argue, is in constant reconstruction, shaped by the contradictions of her social environment.

Taha's trajectory highlights another facet of Egyptian hybridity: the violent consequences of systemic exclusion. Taha, the son of a doorkeeper, aspires to join the police academy but is rejected solely because of his father's profession: “*Taha, who has meanwhile been rejected by Cairo's police academy on the grounds that his father is a doorkeeper*” (Aswany, 2006: 58). His rejection is not a

personal failure but a reflection of the entrenched class hierarchies in post-revolutionary Egypt, where social mobility is largely unattainable for marginalized groups.

Taha's subsequent radicalization, as he joins the Islamist Gamaa Islamiya, is not presented as a theological choice but as a response to systemic humiliation. His adoption of a radical identity reveals what Charles Taylor (1994) calls the "struggle for recognition." Taha's desire to assert his worth and dignity emerges in a context where he is denied acknowledgment by state institutions. His violent path is an inversion of Bhabha's productive hybridity; it is a desperate attempt to claim agency within a corrupt and exclusionary system.

Thus, hybridity in *The Yacoubian Building* is both structural and personal. It reflects not only the architectural layering of Cairo but also the social fragmentation and psychological dissonance experienced by its citizens. Rather than functioning as Bhabha's "third space" of cultural negotiation, hybridity in the novel is a site of unresolved contradictions, internal conflicts, and ongoing social crises. It is where colonial residues, modern bureaucracies, and traditional norms coexist without reconciliation.

Al-Aswany's portrayal of hybridity is not celebratory; it is a critical reflection of a society where identities are continuously reshaped but rarely integrated. In this complex landscape, Egyptian identity remains a contested, fractured construction, perpetually navigating the tensions between history, globalization, and social inequality.

The analysis of Palestinian literature reveals that hybridity in this context significantly challenges traditional postcolonial theories. Bhabha emphasizes that hybridity emerges in an "in-between" space of cultural enunciation where meaning lacks any "primordial unity or fixity" (Bhabha, 1994: 37), Palestinian hybridity, as depicted in *The Sleep Thief* by Ibtisam Azem and *Dancing Arabs* by Sayed Kashua, does not offer such emancipatory potential. Instead, hybridity is portrayed as a site of chronic alienation, systemic exclusion, and unresolved identity crisis.

In *The Sleep Thief: Ghareeb Haifawi*, the protagonist is a highly educated Palestinian fluent in Hebrew, who deliberately challenges the prevailing stereotypes of the angry, uncultured Arab. His cultural competence and refined manners lead Nina, a recent Jewish immigrant to Israel, to mistakenly perceive him as Israeli. Unaware of his identity, Nina voices her prejudice: "*Arabs scare me with their eyes full of hatred and anger, their broken Hebrew*" (Azem, 2014). Gharib calmly responds: "*I'm one of those Arabs. Didn't you tell me that my eyes were as 'abundant' as the soil, which was full of milk and honey? I was laughing until I almost fell down. What a strange metaphor, I thought! I am an Arab, Nina*" (Azem, 2014).

This encounter deconstructs the simplistic binaries often present in colonial discourse. Nina's misappropriation of biblical imagery — the "land of milk and honey" — highlights her desire to mythologize the land and her place in it, while her failure to distinguish Gharib's identity reflects the disruptive power of linguistic and cultural hybridity.

However, Gharib's hybridity does not grant him agency. His very name — meaning "stranger" or "alien" in Arabic — symbolizes his perpetual state of displacement. He describes himself as "*a ghost*" (Azem, 2014), an ephemeral figure suspended between histories, unable to claim belonging in either Palestinian or Israeli narratives. Stuart Hall argues that identities are always in flux, shaped through processes of difference and cultural positioning (Hall, 1996). Yet in Gharib's case, this identity process is violently interrupted. His hybrid position is not a negotiation but a psychological burden that isolates him from both communities.

Charles Taylor emphasizes the essential role of recognition in the construction of identity within multicultural societies: "Our identity is partly shaped by recognition or its absence, often by the misrecognition of others." (Taylor, 1994: 25). In the case of Palestinians like Gharib, hybridity does not lead to recognition but to further invisibility and marginalization. His perfect mastery of Hebrew and Israeli social codes is insufficient to secure acceptance, underscoring the limits of hybridity within an exclusionary system.

Similarly, in *Dancing Arabs* by Sayed Kashua, hybridity emerges as a destructive force. The

protagonist, a Palestinian boy studying in an elite Israeli school, is forced to assimilate to the dominant language and culture (Kashua, 2002). His success in adopting Israeli social norms does not lead to genuine inclusion. Instead, he experiences a growing sense of alienation from both Israeli society and his Palestinian heritage.

Kashua's narrative reflects Bhabha's concept of hybridity but subverts its usual liberatory reading. The protagonist's hybrid identity results not in empowerment but in a form of internal exile. The assimilation process leaves him suspended between two worlds, unable to fully belong to either, and ultimately disconnected from his own cultural roots.

In both novels, hybridity is presented as an externally imposed condition rather than a site of cultural negotiation or transformation. Rather than functioning as Bhabha's productive "third space," Palestinian hybridity is depicted as a sustained crisis that generates psychological fragmentation, cultural dislocation, and social erasure.

The analysis of Algerian literature reveals that hybridity in this context is deeply tied to colonial memory, linguistic fragmentation, and the painful negotiation of selfhood. Unlike the Egyptian case, where hybridity emerges in social and class structures, or the Palestinian case, where hybridity is a consequence of forced assimilation, Algerian hybridity is intensely philosophical, linguistic, and corporeal, shaped by the legacy of French colonization and the complexity of post-independence national identity.

In *The Meursault Investigation* by Kamel Daoud, hybridity serves as both a literary intervention and a political reclamation of silenced narratives. The protagonist, Haroun, directly challenges the colonial erasure embedded in Albert Camus's *The Stranger* by re-telling the story from the perspective of the murdered Arab's brother. In a pivotal scene, Haroun murders a Frenchman after the revolution and is scolded by an army officer: "*This Frenchman, you should have killed him with us, during the war, not last week!*" (Daoud, 2015: 138). This moment exposes the performative morality of the post-independence regime, where violence is accepted if it serves the nationalist narrative.

Haroun's existential question — "*Tell me, is that a nationality, 'Arab'? And where's this country everybody claims to carry in their hearts, in their vitals, but which doesn't exist anywhere?*" (Daoud, 2015: 138) — destabilizes the essentialist notions of national identity. According to Homi Bhabha (1994), hybridity opens a "third space" where cultural meanings are renegotiated. However, in Haroun's case, hybridity remains a space of exclusion and unresolved conflict. His final reflection — "*I, too, would wish them to be legion, my spectators, and savage in their hate*" (Daoud, 2015: 143) — reinforces his profound alienation from both colonial and postcolonial societies.

Haroun's narrative embodies Stuart Hall's argument that identities are always in production, shaped by difference and cultural displacement (Hall, 1996: 4). His use of the French language is both an act of postcolonial resistance and a lingering reminder of colonial domination. Charles Taylor's (Taylor, 1994: 25) notion of recognition is also central: Haroun is denied recognition by both the colonial system and the Algerian nationalist framework, remaining an outsider who resists categorization.

In *Tomboy* by Nina Bouraoui, the protagonist, a young girl named Nina, experiences a deeply troubled childhood due to her mixed heritage—her father is Algerian, and her mother is French. This dual background leads to her being judged and misunderstood by both cultural environments. Throughout the novel, Bouraoui frequently uses mirrors and photographs as symbolic elements that emphasize Nina's feeling of estrangement within both identities. These reflective surfaces serve as a lens through which the reader perceives Nina's internal struggle and dissatisfaction with her place in the world. When Nina encounters her image—whether in comparison to others, in mirrors, or in photographs—she becomes increasingly preoccupied with the societal judgments she faces (Barthel, 2012: 1). The hybridity is portrayed through a deeply personal and gendered lens. The protagonist, Nina, navigates life between Algeria and France, never fully accepted in either cultural space. When Nina moves to France, she briefly attempts to erase her hybrid identity by identifying with her

mother's French lineage: "I am in my mother's house... and all of a sudden my life reflects hers like a mirror. In one night I replace my mother's features" (Bouraoui, 2007: 68). This moment illustrates her desire to achieve cultural and emotional singularity, but it ultimately proves unattainable.

A more profound moment of identity rupture occurs when Nina looks into a mirror in her Algerian apartment and sees "an old man with black teeth wearing a red fez" (Bouraoui, 2007: 49). This reflection temporarily connects her to her Algerian heritage through her grandfather, yet it simultaneously disorients her. Nina perceives herself as male and as belonging to another generation, exposing her fragmented gender and cultural identity. For Bhabha, the mirror might serve as the "third space" where hybrid identities are constructed, but for Nina, this space amplifies her dissonance rather than resolving it.

Nina's constant oscillation between Algerian and French spaces, between masculine and feminine identities, and between childhood and adulthood aligns with Hall's theory that identity is fluid and permanently incomplete. Yet unlike the productive hybridity envisioned by Bhabha, Nina's hybridity is a source of emotional exile. Taylor's theory is also relevant: Nina's identity remains unrecognized in both French and Algerian social frameworks, which deepens her alienation.

Both *The Meursault Investigation* and *Tomboy* depict hybridity not as a celebratory fusion but as a site of unresolved contradictions and chronic dislocation. Algerian hybridity emerges as a perpetual negotiation between languages, histories, genders, and personal memories, without offering clear belonging or cultural reconciliation.

The exploration of Algerian literature demonstrates that hybridity in this national context is a deeply contested, unstable space where colonial residues, national identities, and personal subjectivities collide. Haroun's narrative in *The Meursault Investigation* and Nina's journey in *Tomboy* reveal that hybridity is not a liberating cultural intersection but a site of exclusion, alienation, and perpetual negotiation.

In both texts, hybridity functions as a critical lens through which colonial and postcolonial structures are questioned. However, instead of offering new cultural syntheses, hybridity in the Algerian context often leads to fragmentation, psychological dissonance, and identity crises that remain unresolved. The characters' linguistic, cultural, and gendered fractures prevent them from fully integrating into any single framework of belonging.

Thus, hybridity in Algerian literature is not an endpoint but an ongoing process marked by the struggle for recognition, the weight of colonial memory, and the persistent search for self-definition in a world that refuses to offer stable categories of identity.

Conclusion

This article has examined the representations of hybridity in modern Arabic literature through the analysis of works from Egypt, Palestine, and Algeria. The main idea of the study is that hybridity, contrary to its traditional postcolonial interpretation as a liberating "third space" (Bhabha, 1994), is often depicted in modern Arabic narratives as a source of exclusion, identity fragmentation, and social alienation.

The research demonstrated that in the Egyptian context, hybridity is structurally embedded in architectural spaces, social hierarchies, and personal trajectories, yet it fails to produce cultural synthesis or social harmony. In the Palestinian context, hybridity is represented as a forced, externally imposed condition that leads to systemic marginalization, loss of identity, and political invisibility. In the Algerian case, hybridity is connected to colonial memory, linguistic alienation, and gendered identity crises, producing characters who exist in a constant state of psychological dislocation.

The main result of the study is the identification of hybridity as a complex and often painful process in modern Arabic literature, where hybrid identities remain suspended between conflicting cultural frameworks and are rarely recognized by society. This challenges the universal application of postcolonial hybridity as a purely emancipatory concept and emphasizes the need to consider regionally specific dynamics when analyzing hybrid identities.

The scientific novelty of the study lies in its comparative approach, which systematically analyzes the function of hybridity across three Arab national contexts using a unified theoretical framework. The research contributes to postcolonial literary studies by offering a more nuanced, localized understanding of hybridity that accounts for the specific socio-political realities of the Arab world.

The study concludes that hybridity in modern Arabic literature is not a final solution but an ongoing, sometimes painful negotiation of identity, recognition, and cultural belonging within the complex legacies of colonization and modernity.

References:

- Akhter, 2023 – Akhter S., Hayat M., Akram S. Cultural Critique of Fictive Ethnicity and Human Rights Exclusion in Aswany's *The Yacoubian Building* // *Kurdish Studies*. – 2023. – Vol. 11, No. 3. – P. 971–978. – DOI: 10.53555/ks.v11i3.3165.
- Aswany, 2006 – Aswany A. *The Yacoubian Building*. – Cairo: The American University in Cairo Press, 2006. – 255 p.
- Azem, 2014 – Azem I. *The Sleep Thief: Ghareeb Haifawi*. – Cairo: Dar al-Adab, 2014. – 326 p.
- Barthel, 2012 – Barthel D. Seeing the Self in the Mirror: Shifting Identity in Bouraoui's *Tomboy* // *The Spectrum*. – 2012. – Vol. 1. – P. 1–8.
- Bhabha, 1994 – Bhabha H. *The Location of Culture*. – London: Routledge, 1994. – 345 p.
- Bouraoui, 2007 – Bouraoui N. *Tomboy*. [Garçon Manqué] / Trans. M.A. Salvodon, J.-M. Gavarini. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2007. – 186 p.
- Daoud, 2015 – Daoud K. *The Meursault Investigation* / Trans. by J. Cullen. – New York: Other Press, 2015. – 143 p.
- Fanon, 2004 – Fanon F. *The Wretched of the Earth*. – New York: Grove Press, 2004. – 320 p.
- Hall, 1990 – Hall S. *Cultural Identity and Diaspora* // *Identity: Community, Culture, Difference* / Ed. by J. Rutherford. – London: Lawrence & Wishart, 1990. – P. 222–237.
- Hall, 1996 – Hall S. Who Needs 'Identity'? // *Questions of Cultural Identity* / Ed. by S. Hall, P. du Gay. – London: SAGE Publications, 1996. – P. 1–17.
- Kashua, 2004 – Kashua S. *Dancing Arabs*. – New York: Grove Press, 2004. – 256 p.
- Lohmayer, 2013 – Lohmayer M. "I Am in an English Autumn": Constructions of Egypt as Postcolonial Space in Ahdaf Soueif's *The Map of Love* and Alaa Al Aswany's *The Yacoubian Building*. – Regensburg: Universität Regensburg, 2013. – 53 p.
- Said, 1978 – Said E. *Orientalism*. – New York: Pantheon Books, 1978. – 368 p.
- Taylor, 1994 – Taylor C. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 105 p.
- Yonker, 2011 – Yonker C. Blurring the Line Between Fiction and Reality: A Review of *The Yacoubian Building* by Alaa al-Aswany // *Yacoubian Building Review*. – 2011. – P. 1–5.

¹ Жумадилова А.Е. ² Коптилеуова Д.Т.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² «Nomadic» консалтингтік компаниясы, әл-Хубар, Сауд Арабиясы

E-mail: ¹intercarrental.1991@gmail.com, ²dinavvest@gmail.com

ҚАЗІРГІ АРАБ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ГИБРИДТІЛІК ЖӘНЕ ИДЕНТИФИКАЦИЯ: МЫСЫР, ПАЛЕСТИНА, АЛЖИР

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі араб әдебиетіндегі гибриділік феномені Мысыр, Палестина және Алжир мәтіндерінің салыстырмалы талдауы негізінде зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – гибриділіктің постколониялық араб қоғамдарында ұлттық идентификацияның

қалыптасуына қалай әсер ететінін және оның мәдени келіссөздердің кеңістігі немесе, керісінше, жүйелі шеттету құралы болып табылатын-тұрмайтынын анықтау. Жұмыстың өзектілігі – гибридтілік үнемі азат етуші үдеріс ретінде қарастырылатын үстем постколониялық түсінікті қайта қарастыруында. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – үш түрлі араб аймақтарындағы гибридтіліктің репрезентациясын біртұтас теориялық модель шеңберінде салыстырмалы түрде зерттеуде. Мақалада Алаа әл-Асуани (*Якобян гимараты*), Ибтисам Азем (*Ұйқы ұрысы*), Саид Кашуа (*Билеп жүрген арабтар*), Камель Дауд (*Мерсо тергеуі*) және Нина Бурауи (*Томбой*) шығармаларындағы гибридтіліктің қызметіне жаңа көзқарас ұсынылады. Зерттеудің негізгі міндеті – таңдалған мәтіндердегі гибридтілік көріністерін анықтап, олардың қазіргі араб идентификациясын қалыптастырудағы әсерін бағалау. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – постколониялық әдеби зерттеулер мен араб идентификациясын қалыптастыру жөніндегі ғылыми дискурсты кеңейтуге қосатын үлесінде. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы әдеби талдауға және постколониялық теорияны қолдануға негізделген. Теориялық негіз ретінде Хоми Бхабха, Стюарт Холл және Чарльз Тейлор еңбектері алынды. Бұл тұжырымдамалар гибридтілікті, идентификациялық таңдауды және мәдени танылу үшін күресті зерттеуге мүмкіндік береді. Жүргізілген талдау қазіргі араб әдебиетіндегі гибридтілік көбінесе мәдени синтезге емес, әлеуметтік фрагментацияға, психологиялық дезориентацияға және тұрақты шеттетуге әкелетінін көрсетеді. Египет, Палестина және Алжир контекстінде гибридтілік отарлық жады, жаһандану және тиістілік сезімін іздеу арасындағы шешілмеген қайшылықтарды бейнелейді. Зерттелген шығармаларда гибридтілік түпкілікті шешім емес, үнемі жалғасатын және жиі ауыр идентификациялық ізденіс процесі ретінде көрінеді.

Түйін сөздер: гибридтілік, постколониялық идентификация, қазіргі араб әдебиеті, Мысыр, Палестина, Алжир, әлеуметтік шеттету, мәдени фрагментация.

¹ Жумадилова А.Е. ² Коптилеуова Д.Т.

¹ Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

² Консалтинговая компания «Nomadic», аль-Хубар, Саудовская Аравия

E-mail: ¹intercarrental.1991@gmail.com, ²dinavvest@gmail.com

ГИБРИДНОСТЬ И ИДЕНТИЧНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ЕГИПЕТ, ПАЛЕСТИНА, АЛЖИР

Аннотация. В данной статье исследуется феномен гибридности в современной арабской литературе на основе сравнительного анализа египетских, палестинских и алжирских текстов. Цель исследования — определить, как гибридность влияет на формирование национальной идентичности в постколониальных арабских обществах и служит ли она пространством культурных переговоров или, напротив, механизмом системного исключения. Актуальность работы заключается в том, что она ставит под сомнение доминирующее постколониальное представление о гибридности как об изначально освобождающем процессе. Научная новизна состоит в сравнительном подходе, позволяющем анализировать репрезентации гибридности в трёх различных арабских регионах в рамках единой теоретической модели. В статье предложен новый взгляд на функционирование гибридности в произведениях Алаа аль-Асуани (*Здание Якобяна*), Ибтисам Азем (*Похититель сна*), Саида Кашуа (*Танцующие арабы*), Камеля Дауда (*Расследование Мерсо*) и Нины Бурауи (*Сорванец*). Основная задача исследования — выявить проявления гибридности в выбранных текстах и оценить их влияние на конструирование современной арабской идентичности. Практическая значимость работы заключается в её вкладе в развитие постколониальных литературоведческих исследований и в расширении научного дискурса о формировании арабской идентичности. Методология исследования основана на сравнительном литературном анализе с использованием

постколониальной теории. В качестве теоретической базы использованы труды Хоми Бхабхи, Стюарта Холла и Чарльза Тейлора. Эти концепции позволяют исследовать гибридность, процессы идентификационного выбора и борьбу за культурное признание. Проведённый анализ показывает, что гибридность в современной арабской литературе зачастую приводит не к культурному синтезу, а к социальной фрагментации, психологической дезориентации и устойчивому исключению. В египетском, палестинском и алжирском контекстах гибридность отражает неразрешённые противоречия между колониальной памятью, глобализацией и поиском чувства принадлежности. В исследуемых произведениях гибридность предстаёт не как итоговое решение, а как постоянный и зачастую болезненный процесс идентификационного поиска.

Ключевые слова: гибридность, постколониальная идентичность, современная арабская литература, Египет, Палестина, Алжир, социальное исключение, культурная фрагментация.

Авторлар туралы ақпарат:

Жумадилова Айгерим Ерболовна, ҚР ҒЖБМ ҒК Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Азия кафедрасының оқытушысы, Алматы, Қазақстан. E-mail: intercarrental.1991@gmail.com

Көптілеуова Дина Турғалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Nomadic» консалтингтік компаниясы, әл-Хубар, Сауд Арабиясы.

Сведения об авторах:

Жумадилова Айгерим Ерболовна, преподаватель кафедры Ближнего Востока и Азии, Факультета востоковедения, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Коптилеуова Дина Турғалиевна, к.филол.н., доцент, Консалтинговая компания «Nomadic», аль-Хубар, Саудовская Аравия.

Information about authors:

Zhumadilova Aigerim Yerbolovna, teacher of the Department of the Middle East and Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Koptileuova Dina Turgaliyevna – Cand. Sc. Philology, Associate Professor, Nomadic Consulting Company, al-Khobar, Saudi Arabia.

*Келін түсті 8 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

Музыкаина Е.В.

Центр постпривычной политики и исследований перспектив

будущего, Алматы, Казахстан

E-mail: yelena@andrews.edu

ИДЕНТИЧНОСТЬ В ПОСПРИВЫЧНОЕ ВРЕМЯ (НА ПРИМЕРЕ ЕГИПТА)

Аннотация. Данная работа посвящена изучению вопросов идентичности в современном мире на примере стран Ближнего Востока, в частности на примере Египта. Новизна данной статьи выражается в использовании теории постпривычного времени как смыслообразующей и помогающей в понимании процесса формирования идентичности, продолжающегося развиваться и сегодня. Исследование ставит задачу показать, что идентичность является одним из примеров комплексных систем, которые характеризуют период постпривычности. Цель работы – изучить компоненты комплексной системы идентичности египтян и продемонстрировать их взаимосвязанность и взаимозависимость, что возникло не только под воздействием внутренних, но и внешних сил, действующих одновременно и противоречиво. Основным методом, использованным в работе, стал системный подход, помогающий рассмотреть проблему с различных сторон, а также принцип историзма, диалектический и системный подходы. Включение в качестве объединяющего методологического подхода такого аспекта, как теория постпривычного времени с ее неотъемлемым компонентом комплексностью, помогло расширить стандартные границы системного подхода. Результаты, изложенные в статье, позволяют автору сделать вывод о том, что для египтян национальная идентичность сегодня включает в себя египетский, арабский, исламский, африканский и глобальный компоненты, которые находят свое выражение в разной степени при разных обстоятельствах. Их сложно четко и однозначно отделить друг от друга, поскольку на протяжении длительного времени они переплетались и сосуществовали вместе. Такой комплексный подход может стать хорошим примером для тех стран, которые также продолжают свой путь в формировании идентичности.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR21882428 «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии»).

Ключевые слова: идентичность, постпривычное время, комплексность, Египет, Ближний Восток.

Введение

Современный мир все больше и больше наращивает темпы своего развития, и те перемены, которые в нем происходят, имеют весьма специфическую природу, которую необходимо понимать, прежде чем говорить о чем-то и принимать решения. Одним из инструментов когнитивного аппарата, помогающим в изучении перемен, является теория постпривычного времени (ППВ), предложенная Зияуддином Сардаром, британским интеллектуалом и энциклопедистом (Sardar, 2010: 435-444). В данной теории описывается динамика нашего времени и обозначаются те силы, которые подталкивают нас двигаться в определенном направлении. К ним относятся, в первую очередь те, которые Сардар обозначает как комплексность, противоречия и хаос. Это значит, что многие процессы,

происходящие в современном мире, перестают иметь привычную для нас линейность и однозначность.

В первую очередь, хочется обратить внимание на комплексность. Наша жизнь протекает в глобализованном мире, который во многом взаимосвязан и взаимозависим. Всевозможная информация и разнообразные новости распространяются с поразительной скоростью благодаря современным средствам связи и коммуникации. Мы готовы к мгновенному действию и взаимодействию на всех уровнях, от локального до глобального. Эти связи постоянны и непрерывны, они и порождают эту комплексность. Она касается в первую очередь систем, отличающихся от тех, которые являются простыми или просто запутанными. Для простых систем составляющие и части четко определены, причинно-следственная связь в них четко прослеживается и является линейной. Такие системы, даже с большим количеством переменных все еще остаются познаваемыми.

В случае комплексных систем приходится говорить о взаимосвязанных и взаимозависимых структурах и компонентах. Их поведение основано на взаимодействии их составляющих. Среди свойств, которыми обладают комплексные системы, следует выделить следующие: самоорганизованность, нелинейность, цикличность обратной связи, адаптивность и эмерджентность. Последнее означает спонтанность появления у системы тех свойств, которые ранее не были ей присущи, и никак не вытекают из свойств ее компонентов. Именно поэтому понимание поведения системы в целом далеко не всегда вытекает из понимания поведения ее частей. Поэтому в условиях постпривычного времени комплексность можно определить как состояние, для которого характерно наличие множества независимых частей, взаимодействующих друг с другом огромным количеством вариантов. Поэтому для комплексной системы присущи многочисленные неопределенности и множественные перспективы.

Комплексность является характеристикой существования многочисленных аспектов современного мира и общества. Идентичности может служить одним из ярких примеров этого. Исключением не являются в этом плане страны Ближнего Востока, среди которых стоит выделить Египет, Иран и Турцию. Каждая из них обладает своей уникальной национальной идентичностью и историей развития. Эти государства часто сталкиваются с проблемой баланса между национальной идентичностью и глобальным влиянием, создающими ту самую комплексность, о которой мы говорили выше. Каждая из указанных страна решает эту проблему по-своему. Для Египта наряду с сильным чувством национальной идентичности, укорененным в его древней истории, большую роль сыграли и продолжают играть арабское и исламское влияния, не исключая и глобальные процессы, происходящие сегодня. Поэтому можно утверждать, что его концепция идентичности сложна и многогранна.

Рассматривая данное мозаичное панно, необходимо упомянуть также и следующий момент. Широко распространено мнение, что одним из наиболее значимых вмешательств в жизнь и политические реалии Ближнего Востока (как, вероятно, и других регионов мира) было навязывание концепции национального государства в регионе, где традиционными организационными моделями общественной жизни были племена, города-государства и империи (Csicsmann, 2022: 1-18). Развитие наций в европейском смысле и, следовательно, национальных государств, по большей части было проблематичным, однако концепция территориального государства, выдвинутая Вестфальским договором, относится к государствам, созданным таким образом с определенными границами, которые стали международно признанными. Примечательно, что границы оказались одним из самых серьезных вызовов в новой политической географии Ближнего Востока. Границы, обычно устанавливались иностранными/европейскими державами, в силу их колониальной власти, и разъединяли исторические и традиционные сообщества. Это привело к расколу арабской уммы, которая на протяжении новой и новейшей истории крайне редко принадлежала к одному и тому же политическому образованию. Дополнительная проблема в определении

национальных государств Ближнего Востока возникла с появлением государства Израиль и первой арабо-израильской войной. Территории, оккупированные Израилем в 1967 году, не изменили границ самого Израиля, признанные в 1949 году *de jure*, но *de facto* повлияли на географические маркеры.

Эта система навязанных границ, безусловно, усугубила проблему формирования идентичности, поскольку традиционные связи и принадлежности были разорваны, в то время как вновь созданные государства требовали лояльности от своих граждан. Стремительный переход от статуса подданного к статусу гражданина обусловил и инициировал развитие принадлежности к современному государству, где паспорт, образование, здравоохранение, военная служба, пенсионное обеспечение и тому подобное стали новыми связующими звеньями между государством и гражданами. Таким образом, к началу XXI века идентичность ближневосточных государств, государственность которых не подвергалась сомнению, стала складываться из трёх основных элементов: этнического, религиозного и территориально-государственного. Внутри арабских государств этнический элемент мог меняться от местного (египетского, ливанского, сирийского и т.д.) к арабскому (общееарабскому, панарабскому) в зависимости от времени и места. Однако к настоящему времени все арабские государства сформировали некую самобытную идентичность, требующую лояльности своих граждан. Рассмотрим пример Египета.

Материалы и методы исследования

Тема исследования, обусловившая постановку цели и задач, определила необходимость использования системного подхода. Настоящее исследование представляет собой многоплановую работу, в которой охватывается широкий спектр вопросов, переплетающихся в сложную картину. Она включает в себя не только традиционные аспекты культурологических и социальных проблем, но и вопросы политологии, международных отношений, международной экономики и права.

Общеметодологической основой в разработке темы стали принципы историзма, а также диалектический и системный подход в рассмотрении исторических и текущих процессов. Включение в качестве объединяющего методологического подхода такого аспекта, как теория постпривычного времени с ее неотъемлемым компонентом комплексностью, является инновационным в достижении поставленной цели.

В данной работе идентичность, рассматриваемая на примере Египта, одной из стран Северной Африки, входящей также в состав Ближнего Востока, помогает обрисовать многообразную сущность данного компонента. Сравнительно-сопоставительный анализ различных источников, а также данные научных исследований по теме дают дополнительную возможность для осуществления намеченной задачи.

Обсуждение

Вопрос идентичности является широко обсуждаемым в казахстанском и зарубежном академическом сообществе как в целом, так и в части вопросов, касающихся египетской идентичности (Н.Л. Сейтахметова, Г.Т. Телебаев, Н. Конкарбаева, М. Халиль, И.С. Семененко, И.В. Самаркина, М.М. Мчедлова, И.В. Кудряшова, А.Н. Кимберг, М. Котта и др.). В числе наиболее заметных и влиятельных исследований, в которых достаточно подробно описывается египетская идентичность, находится книга известного египетского мыслителя Милада Ханны «Семь столпов египетской идентичности» (Hanna, 1994), в которой автор детально анализирует идентификационные факторы, проявляющиеся в сознании современных египтян. Он предлагает семь компонентов, определяющих египетскую идентичность, подразделяя их на четыре «исторических» и три «географических». По мнению Ханны, специфика египетской идентичности состоит в своеобразной симфонии, которая образуется, когда все семь столпов собраны вместе. Именно благодаря этой комплексности и

формируется, шаг за шагом, уникальный египетский характер. Тем не менее, Ханна в качестве доминирующей указывает на религиозную идентичность, подчеркивая ее значимость для египтян, и как таковой вопрос комплексности в его работе не обсуждается. Однако более поздние авторы делают акцент именно на комплексности факторов, которые на сегодняшний день влияют на идентичность. Так Бассиуни указывает на то, что «индивидуальные идентичности будут одновременно компонентами и отражениями конкретных социальных (или культурных) идентичностей, и последние всегда будут, по крайней мере в некоторой степени, стереотипными по своей природе из-за их необходимой общности по отдельным компонентам» (Bassiouny, 2014: 20). Но в данном случае выводы лишь косвенно затрагивают отдельные аспекты нашей темы. Поэтому, исходя из поставленных задач, автор, начиная с анализа отдельных компонентов, подходит к их комплексному проявлению и взаимосвязанности как это обуславливается теорией постпривычного времени (Sardar, 2010).

Результаты исследования

Египет с древнейших времён был и остаётся важной региональной державой на Ближнем Востоке, независимо от его внешней и внутренней политики, политической стабильности и экономического положения. Региональная роль страны во многом обусловлена ее размерами, численностью населения, древней государственностью и цивилизацией, а также ведущей ролью Египта в зародившемся арабском национализме и политике на протяжении XX века. Египет благодаря своему стратегическому положению – река Нил соединяла его с Африкой к югу от Сахары, Средиземным и Красным морями, а также Синайским полуостровом – стал объектом многочисленных военных кампаний и общественных движений, что привело к смешению различных этнических, религиозных и цивилизационных факторов.

Все это нашло отражение в характере египетского государства и общества, сформировав его таким образом, что завоеватели и покоренные народы превратились в «египтян», что привело к определённой стабильности и однородности. Несмотря на навязывание европейцами национального/территориального государства и установление границ современного египетского государства, комплексность египетской идентичности позволила стране обращаться к различным ее элементам и успешно использовать их в разные эпохи и в разных ситуациях (Goldschmidt, 2004).

Египет с его древним прошлым и самобытным развитием относится к числу ближневосточных государств (вместе с Ираном и Турцией), которые можно назвать национальным государством в европейском понимании. Основные элементы идентичности египетского государства (и общества) уходят своими корнями в глубь истории, являются многогранными и комплексными, включая египетскую, арабскую, мусульманскую/исламскую и африканскую компоненты. Все эти элементы имеют историческое происхождение и влияют на статус региональной державы (Selim, 2020: 1–22). Их соотношение может время от времени меняться, они могут переходить один в другой, а также они могут конфликтовать друг с другом. Так, например, (древне)египетский язык относится к периоду *джахилийе* или к доисламской языческой эпохе, может и переосмысливаться как культурный компонент одной из древнейших цивилизаций в истории человечества. Таким образом, вместе они могут порождать сложный выбор в истории современного Египта, когда стране приходится порой выбирать между национальным и панарабским, исламским и паносманским, панисламским и глобальным. Однако их сочетание, например, египетское и арабское, египетское и исламское, египетское и африканское, может обеспечить влияние и даже власть на политической арене. Поговорим об этом подробнее.

На основе проведенного исследования, включающего комплексный подход и использование широкого спектра источников, были получены следующие ключевые результаты, раскрывающие комплексную и неоднозначную сущность постпривычной идентичности в египетском обществе.

Анализ и объединение данных показали, что можно выделить несколько основных компонентов: египетская, арабская, исламская, африканская, глобальная. Раскроем каждую из них более подробно и посмотрим на их переплетение после событий 2013 года, т.е. когда так называемая «Арабская весна» стала катализатором бурных перемен на всем Ближнем Востоке.

Комплексная идентичность: египетская компонента

В основе египетской идентичности – «фара’уни» (*fara’uni*) – лежит древняя государственность и статус региональной державы, которые, в свою очередь, уходят корнями, с одной стороны, в древнюю цивилизацию морских купцов и прибрежных городов, а с другой – земледельцев, связанных с рекой Нил, которая также была ключевым аспектом выживания, поскольку сельское хозяйство зависело от этой водной артерии и её разливов. Это осознание древней государственности оказывает влияние и по сей день, постоянно возрождаясь благодаря туризму, доля которого в ВВП страны достаточно велика (Economics, 2023), а также благодаря сезонной занятости, обеспечивающей работой многих жителей страны (Statista, 2023). Хотя большая часть туристической индустрии связана с древним Египтом времён фараонов и гораздо меньше с более поздними, хотя и не менее яркими периодами, славное прошлое фараонов вновь стало символом политики – иногда в позитивном, иногда в негативном ключе. Оно продолжает влиять на переосмыслении египетской идентичности. Оба покойных президента, Анвар Садат (1970–1981) и Хосни Мубарак (1981–2011), изображались как фараоны, в то время как нарратив неофараонизма, по-видимому, связан с правлением нынешнего президента Египта Абдель Фаттаха ас-Сиси.

В то же время другой элемент – глубокая и сильная привязанность египетских крестьян к земле – был усилен концепцией территориального государства и установленными границами. Пахотные земли по-прежнему играют ключевую роль в выживании египтян, но над ними нависла угроза истощения и опустынивания из-за быстро растущего населения (Data Commons). Этот двойной смысл понятия «земля/территория» отчетливо проявился в общественном недовольстве, когда в 2016 году президент Абдель-Фаттах ас-Сиси подписал соглашение с Саудовской Аравией о морских границах между двумя государствами, тем самым отдав острова Тиран и Санафир в Красном море Саудовской Аравии (BBC, 2017).

Однако возвращение к древнеегипетскому (славному) прошлому правительством Сиси – в дополнение к различным проектам, таким как новые музеи, перемещение фараонов на новые места и т. д., привлечение туристов и попытки оживить египетскую экономику – кажется новым инструментом дальнейшего укрепления порядка и восстановления/укрепления государственной власти после двух революций (2011, 2013 гг.). Опираясь на поддержку общества, демонстрируя силу и порядок, строя новый Египет – современное гражданское государство (Sisi, 2022), иницируя значительные проекты развития (расширение Суэцкого канала, строительство новой административной столицы и т. д.), неофараонизм стал подчёркивать традиционно-исторический статус региональной державы. Следует отметить, что, хотя общественная поддержка к настоящему времени, возможно, ослабла, этот нарратив нашёл отклик в различных слоях общества и привёл к новому чувству самоидентификации, пользуясь популярностью даже среди образованной молодёжи (Rozsa, 2024: 589-614).

Комплексная идентичность: арабская составляющая

Благодаря близости к Аравийскому полуострову Египет был завоёван арабами сравнительно рано, уже в VII веке. Коптское население арабизировалось (и исламизировалось) к X веку, и сегодня оно является полностью арабоязычным. Хотя после арабского завоевания Египет попал под власть династий тюркского происхождения (мамлюков, османов), арабский характер сопротивлялся турецкому, поэтому именно правители, пришедшие извне, были уничтожены, в то время как арабизированный характер населения не изменился. Однако эта арабская составляющая тесно переплетается с местной египетской, и, таким образом, существенно отличался от «классической» идентичности арабов пустыни. При этом использование арабского языка, общая культура, основанная на арабской письменности, и

общее славное прошлое (арабские завоевания и последующие арабские династии и империи Омейядов и Аббасидов) привели к формированию идентичности, которую европейское вторжение/колонизация признали как национальную. Как это ни парадоксально, когда после Первой мировой войны были созданы арабские «национальные государства», это — существующее и по сей день — арабское чувство принадлежности к единому сообществу подверглось нападкам в результате разделения населенных арабами территорий Османской Турции на 21 арабское государство и Палестину.

Хотя арабский характер вновь проявился после Второй мировой войны в Лиге арабских государств (ЛАГ), арабский национализм, политическое выражение принадлежности арабов друг к другу, вышел на первый план после смены режима движением «Свободные офицеры» в 1952 году. Президент Египта Гамаль Абдель Насер стал ведущим политиком и символом арабского национализма, несмотря на то, что другие арабские национальные/националистические партии, особенно партии арабского социалистического возрождения Баас в Сирии и Ираке, или, как пришедший позже, ливийский лидер Муаммар Каддафи, также боролись за лидерство в арабском мире (или арабской *умме*).

Однако усилия арабских националистов, направленные на объединение всех арабских государств, потерпели неудачу по двум причинам (Cleveland & Burton, 2016). С одной стороны, Объединённая Арабская Республика, созданная в результате объединения Египта и Сирии и представленная в качестве отправной точки и будущего образца, распалась через три года (1958–1961). С другой стороны, поражение и потеря территорий арабских государств в пользу Израиля, сначала в войнах 1948–1949 годов, а затем в войнах 1967 года, ознаменовали собой конец арабского национализма как политической идеологии и ведущей политической роли Египта среди арабских стран.

Хотя арабское чувство общности сохранялось в политической риторике Лиги арабских государств (выражения «арабская родина», «арабское единство» и даже «арабский гражданин»), было очень мало вопросов, по которым арабы были едины во мнении. Среди них судьба палестинцев и вопрос об израильском ядерном потенциале. Но именно в этих вопросах арабское разочарование достигло своего апогея, поскольку ни по одному из них достичь консенсуса не удалось.

Однако положение Египта среди арабских государств, каким бы оно ни было, было подорвано изоляцией, возникшей в результате мирного договора с Израилем 1979 года. Хотя спустя десять лет Египет был вновь принят в арабское сообщество (в связи с войной Ирака в Кувейте), Египет так и не восстановил свои лидирующие позиции. Однако причина была не только в позиции Египта, но и в глобальных и региональных изменениях, которые в последнее десятилетие можно охарактеризовать как «галфизацию», то есть усиление роли арабских государств Персидского залива. Тем не менее, с его более чем стомиллионным населением, составляющим примерно 20-25% арабского населения мира, стратегическим положением и ресурсами, а также по-прежнему неоспоримой лидирующей ролью в арабской позиции по израильскому ядерному потенциалу, Египет по-прежнему остаётся важным региональным игроком. В то время как другой вопрос общеарабского консенсуса, палестинский вопрос, по всей видимости, перешел под контроль Саудовской Аравии в рамках мирного урегулирования (Организация Объединённых Наций, 2025), сам факт того, что Египет успешно провел переговоры о прекращении израильско-палестинского конфликта в 2021 году и активно участвовал в посредничестве в текущей войне между Израилем и ХАМАСом, хотя и разделяя посредничество с Катаром, вновь укрепил восприятие Египта как региональной державы (Хассельбах, Елкина, 2021).

Комплексная идентичность: исламская компонента

Ислам как религия и цивилизация всегда был одним из естественных компонентов египетской идентичности. Мирное сосуществование различных религиозных общин являлось приоритетом внутренней безопасности для всех египетских правительств. Это

сосуществование было наглядно продемонстрировано на примере сотрудничества мусульман и христиан во время Арабской весны в Египте, а также подписанием Великим имамом Аль-Азхара шейхом Ахмедом Аль-Тайибом и Папой Римским Франциском в Абу-Даби совместного документа о человеческом братстве по итогам международной конференции под названием «Человеческое братство» (Азербайджанское Государственное Информационное Агентство, 2019).

Наиболее важными акторами, представляющими исламский характер Египта, являются мечеть Аль-Азхар (и одноименный университет) и её Великий шейх, тесно взаимодействующие с государством (хотя и не контролируемые им), с одной стороны, и «Братья-мусульмане», представляющие народную религиозность, а иногда даже и оппозицию официальной политической власти, с другой. Хотя Аль-Азхар часто публикует позиции, отличающиеся от официальной точки зрения, его поддержка государства жизненно важна и способствует его легитимности.

Движение «Братья-мусульмане» возникло в Египте в 1928 году (Laub, 2019), и тот факт, что движения под тем же названием и со схожей идеологией появились во многих других государствах, способствуя тем самым появлению глобальной сети «Братьев-мусульман», доказывает, что проблема координации/гармонизации ислама, адаптированного к условиям империи, с европейским (западным) стилем государства и модернизации была общей. Тот факт, что «Братья-мусульмане» возникли как своего рода народное исламское движение, а не были организованы в политическую партию, ещё больше усложнил взаимодействие с ними современного государства. «Братья-мусульмане» стали его самым серьёзным соперником. Следовательно, измерить или хотя бы оценить поддержку, которую «Братья-мусульмане» имели в обществе, было практически невозможной задачей (Волкова, 2018).

Проблема становилась всё серьёзнее, поскольку во многих случаях «Братья-мусульмане» представлялись организованной силой, не входящей в государственную иерархию, которая, казалось, предлагала обществу альтернативу. В результате – со временем – возникло несколько различных «методологий» обращения с движением (Сулейманов, 2024): от полного запрета до тюремного заключения и даже казни его лидеров, вплоть до разрешения представителям «Братьев-мусульман» участвовать в национальных парламентских выборах в качестве независимых кандидатов. Были также страны, где «Братья-мусульмане», организованные в политическую партию, могли не только участвовать в национальных выборах, но и даже попасть в парламент (например, «Исламский фронт действия» в Иордании в 1993 году). Тем не менее, Арабская весна 2011 года, казалось, ознаменовала собой начало новой эпохи, когда – не только в Египте, но и в других арабских странах – местные организации «Братьев-мусульман» были приняты на официальную политическую сцену. Это событие отметил аятолла Али Хаменеи, который наблюдал исламское пробуждение, охватившее регион (Khamenei, 2012).

Развитие событий в Египте, тот факт, что «Братья-мусульмане» не только получили наибольшее количество голосов на выборах (43%), но и то, что их кандидат в президенты Мохамед Мурси стал президентом в 2012 году, положило начало исторически глубоким переменам, особенно когда это было признано внешним (западным) миром благодаря визиту госсекретаря США Хиллари Клинтон (Гаттас, 2012). Тем не менее, в то время как исламский характер египетской внешней политики становился всё более выраженным, а президент Мурси, особенно благосклонно относившийся к связям Египта с мусульманскими странами, «Братья-мусульмане», не имея опыта управления, всё больше теряли общественную поддержку. Приоритет исламского характера египетской идентичности во внешней политике оказался относительно недолговечным, поскольку «вторая революция» положила конец правлению «Братьев-мусульман» и дискредитировала организацию в глазах общественности на неопределённо долгий срок. Партия «Братья-мусульмане» была запрещена, а её лидеры, включая Мохамеда Мурси, заключены в тюрьму, против них возбуждены уголовные дела

(BBC News Русская служба, 2013). Хотя присутствие ислама и религиозности в египетском обществе не подлежит сомнению, их возвращения в качестве легально признанных политических деятелей в обозримом будущем не предвидится.

Однако это не означает, что исламский характер полностью исчезнет из политики египетского государства, как внутренней, так и внешней. На внутренней арене программа нового Египта, запущенная президентом Сиси, ревностным мусульманином, привела к обновлению религиозного дискурса для предотвращения радикальных толкований ислама (Egypt Today, 2023). Однако к настоящему времени становится всё более очевидным, что интерпретация государства часто противоречит интерпретации Аль-Азхара, а так называемые документы Аль-Азхара предлагают гораздо более умеренную позицию, чем у государства, которое всё чаще требует подчинения своей воле.

На международном уровне Египет является членом Организации Исламская конференция/Организации исламского сотрудничества с 1969 года (членство было приостановлено с мая 1979 года по март 1984 года в связи с мирным договором с Израилем). В частности, Декларация прав человека в исламе была опубликована в Каире в 1990 году, а 12-й саммит ОИС состоялся там же в 2013 году. Египет также проявлял активность в ОИС по таким вопросам, как распространение исламофобии на Западе, а также борьба с терроризмом и радикализмом, продвигая и поддерживая «важную роль, которую играют Аль-Азхар и Обсерватория Аль-Азхар по борьбе с экстремизмом в опровержении террористического и экстремистского дискурса и продвижении умеренной мысли, соответствующей истинной религии» (The Egyptian Gazette, 2023).

Комплексная идентичность: африканская идентичность

Египет с древнейших времён не только был связан с Африкой к югу от Сахары, но и находился под её влиянием. После деколонизации и образования новых независимых государств Египет стал ведущей державой на континенте и сыграл важную роль в деятельности Организации африканского единства (одним из её основателей, принимающей второй саммит в 1964 году и т.д.). Более того, Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Африке, так называемый Пелиндабский договор (МАГАТЭ), был открыт для подписания в Каире в 1996 году.

Хотя штаб-квартира Африканского союза, созданного в 2002 году, находится в Аддис-Абебе (Эфиопия), казалось, что Африка может стать той площадкой, где Египет – после распада арабского мира (Marsai, Rózsa, 2022) – сможет стать региональной державой. Эта роль Африки может быть ограничена спором о Ниле между Египтом и Эфиопией, а также спором между другими государствами бассейна Нила (BBC News Русская служба, 2015). В связи с этим в последние годы Египет активно стремился заручиться поддержкой своей позиции среди членов Африканского союза, особенно с 2019 года, когда Египет председательствовал в АС. В этом качестве он также представлял континент и его государства на международных уровнях, таких как Генеральная Ассамблея ООН, Мюнхенская конференция по безопасности, саммит «Группы семи» во Франции, саммит «Группы двадцати» в Осаке, Токийская международная конференция по развитию Африки, саммиты Россия-Африка и Великобритания-Африка (Soliman, 2022).

Ещё одним аспектом африканской идентичности, вновь привлёкшим внимание Европы в 2015 году, стала миграция. Египет выступает одновременно и источником, и пунктом назначения, и транзитной страной. С точки зрения Египта, в этом нет ничего нового, поскольку с древних времен Египет был важным миграционным путем, и, по официальным оценкам, сегодня в Египте проживает около девяти миллионов беженцев, в основном из Судана и Восточной Африки (Vovworld, 2024). В силу исторических связей суданцы составляют особую группу, несколько поколений которой уже выросли в Египте. Их точное число неизвестно, но, по оценкам, в Египет мигрировало около 4 миллионов человек, хотя в связи с

продолжающимися военными событиями в Судане эта цифра, безусловно, могла увеличиться (Коммерсантъ, 2024).

Глобальный элемент египетской идентичности.

Египет был активным участником различных глобальных движений: в период биполярной холодной войны Египет – и лично президент Гамаль Абдель Насер – был одним из основателей Движения неприсоединения (ДН), выступая за невмешательство со стороны мировых сверхдержав и невмешательство в их конфликты (Большая Российская Энциклопедия). Хотя после окончания холодной войны многие усомнились в целесообразности существования Движения неприсоединения, новые вызовы, похоже, оправдывают сохранение движения, и Египет по-прежнему является его активным членом, несмотря на то, что дискурс Движения неприсоединения перешел в руки стран глобального Юга, где многие проблемы остались прежними, однако новые трудности (изменение климата, эпидемия COVID-19, цепочки поставок и т. д.) требуют новых ответов. В рамках этого нового формата старые и новые партнеры возобновляют свое сотрудничество, например, Египет и Индия (оба являются первоначальными членами-основателями Движения неприсоединения), снова продемонстрировав политическую волю оставаться в стороне от конфликтов мировых держав (Солозобов, 2023).

Египет также участвует в других новых многосторонних и/или региональных форматах сотрудничества: с 1 января 2024 года Египет присоединился к БРИКС, вместе с Саудовской Аравией, ОАЭ и Ираном от Ближнего Востока, а также с Эфиопией от Африки (Эль-Шейх, 2024), а в сентябре 2022 года стал партнером по диалогу в Шанхайской организации сотрудничества (вместе с Саудовской Аравией и Катаром). Помимо вышеупомянутых глобальных форумов, где Египет представлял африканский континент, Египет взял на себя организацию конференций мирового значения, таких как COP27 в ноябре 2022 года в Шарм-эль-Шейхе, где он смог выступить в качестве «ведущего голоса глобального Юга», с одной стороны, и позиционировать себя как «строителя мостов между глобальным Югом и Севером», с другой стороны (Soliman, 2022).

Таким образом, мы увидели, что современная идентичность Египта действительно является многокомпонентной и комплексной. Это не может не наложить свой отпечаток на модель государственности, о чем речь пойдет ниже.

Идентичность после 2013 года

Египет был одной из арабских стран, где так называемая арабская весна привела — как тогда казалось — к переломным политическим изменениям, когда президент Хосни Мубарак был отстранен от должности после продолжительных и беспрестанных публичных демонстраций. Хотя в формально демократическом процессе подготовки и проведения выборов «Братья-мусульмане» выиграли президентские выборы и получили наибольшее количество мандатов в парламенте, вскоре выяснилось, что ни президент Мохаммед Мурси, ни правительство, в котором доминировали «Братья-мусульмане», не имели достаточного опыта в управлении страной, и вскоре, через год после вступления Мурси в должность, снова начались многомиллионные демонстрации. Таким образом, в 2013 году Мохаммед Мурси был отстранен от власти, «Братья-мусульмане» были распущены, а пост Мурси занял бывший генерал Абдель-Фаттах Сиси. В то время как многие международные СМИ говорили о военном перевороте, другие оспаривали идею двух революций, обе из которых были демократическим выражением воли народа (Исаев, Коротаев, Гринин, 2023). Пообещав построить новый Египет/республику, президент Абдель-Фаттах Сиси задействовал все элементы египетской идентичности.

Администрация Сиси, опираясь на общественную поддержку, в первую очередь занялась экономическим развитием, обращаясь к отдельным гражданам и деловым кругам в Египте и за рубежом. Предвыборный лозунг «*Тахия маср*» (*Живой Египет*) и масштабные проекты строительства второй ветви Суэцкого канала, а также новой столицы, пытались мобилизовать

общество, опираясь на египетскую идентичность. Национальный — египетский в современном смысле — элемент был задействован в Национальном диалоге (*ал-хивар ал-ватани*), начатом в 2022 году (Ahram Online, 2022), и был направлен на то, чтобы вновь мобилизовать общество вокруг политических целей и достижений правительства.

Возрождение религиозного дискурса (*таджид ал-хитаб ад-дини*) (2015) и программа «Египетский семейный дом» (*байт ал-а'ила ал-масри*) были направлены на координацию между государством и Аль-Азхаром, а также между мусульманским большинством и христианским меньшинством коптских общин (составляют 8-9% населения (Романов, 2022)). В то время как первое создало диалог между государством и высшим религиозным авторитетом, второе представлялось гражданским начинанием, хотя и пользующимся благосклонной поддержкой государства (Tüske, 2024: 171-182).

Для мобилизации внешней поддержки нового Египта – как со стороны государства, так и частного сектора – в марте 2015 года в Шарм-эль-Шейхе была организована Египетская конференция по экономическому развитию, в которой приняли участие около 1700 потенциальных инвесторов. Экономический аспект «галфизации» проявился и здесь: после «арабской весны» и благодаря этой конференции арабские государства Персидского залива (в первую очередь Саудовская Аравия и ОАЭ, а также Кувейт, Оман, Бахрейн и Катар) в период с 2011 по 2019 год оказали Египту поддержку в размере 92 млрд долларов США (Middle East Monitor, 2011). Хотя их поддержка продолжается и по сей день, её условия стали более жесткими, и инвесторы из стран Персидского залива начали вкладываться («покупать свои доли») в египетские экономические предприятия, ранее находившиеся под контролем государства или армии. Это совпадает с основным условием нового кредита в размере 3 миллиардов долларов США от Международного валютного фонда, а именно ограничением роли государства и армии в экономике (RUSSIAN.NEWS.CN, 2024). Недавно открытые газовые месторождения в Восточном Средиземноморье, некоторые из которых находятся под суверенным контролем Египта, повысили известность Египта как одного из государств-основателей Газового форума Восточного Средиземноморья. Несмотря на то, что совместно запланированный проект подводного газопровода, соединяющего Восточное Средиземноморье с Европой, столкнулся с многочисленными препятствиями (Bowlus, 2020), газовые месторождения не только внесли вклад в египетскую экономику (Al-Jazeera, 2023), но и повысили международный авторитет Египта и постепенно вернули ему статус региональной державы.

Заключение

Подведем итоги. Идентичность является одним из примеров комплексной системы, которые характерны для периода современности, обозначенного нами как постпривычное время. Комплексность формируется под воздействием не только внутренних, но и внешних сил, действующих одновременно и противоречиво. В случае Египта таким фактором стало формирование национального государства, поскольку этот процесс начался только в период современности и во многом был искусственным и навязанным для данного региона. Он был инициирован европейскими государствами, которые определили границы большинства ближневосточных государств, не принимая во внимание ни исторические, ни культурные аспекты, ни традиции, ни менталитет, ни даже географические особенности расселения народов данной территории. Это привело к возникновению различных конфликтов и трений на протяжении все последующей истории Ближнего Востока.

Тем не менее, вопрос новой идентичности, вставший перед новообразованными государствами, необходимо было решать с учетом их культурно-исторического наследия. Как мы проследили на примере Египта, комплексность и противоречивость являются ключевыми характеристиками не только самого процесса, но и конечного продукта. Для египтян национальная идентичность включает в себя египетский, арабский, исламский, африканский

и, на сегодняшний день, глобальный компоненты, которые находят свое выражение в разной степени при разных обстоятельствах. Их сложно четко и однозначно отделить друг от друга, поскольку на протяжении длительного времени они переплетались и сосуществовали вместе. Особенно хочется отметить, что для Египта религиозная идентичность никогда не выделялась особо. На ней не заостряли внимание, а присутствие в публичном пространстве Египта религиозных партий или организаций не расценивалось как угроза национальной безопасности. Возможно потому, что это государство, как и многие другие страны Ближнего Востока, конституционно признает ислам государственной религией, а шариат является основным источником законодательства. При этом, Египет также гарантирует свободу вероисповедания всех авраамических религий: ислама, христианства и иудаизма.

В связи с этим, сложно проводить параллели между светским, согласно Конституции, Казахстаном и какой-либо страной ближневосточного ореола. Единственными чертами, которые могут роднить эти страны, является, во-первых, процесс определения государственных границ иностранными акторами, поскольку в случае Казахстана они также возникли под влиянием внешних сил – имперских властей и советской администрации, во-вторых, относительно недавний процесс возникновения национального государства, и, в-третьих, комплексность новой идентичности, процесс выстраивания которой продолжается в Казахстане до сих пор.

Литература:

Азербайджанское Государственное Информационное Агентство, 2019 – Папа Франциск и шейх Аль-Азхара подписали документ о человеческом братстве. [Электронный ресурс] URL: https://azertag.az/ru/xeber/papa_francisk_i_sheih_al_azhara_podpisali_dokument_o_chelovecheskom_bratstve-1242457 (Дата обращения: 06.08.2025).

Большая Российская Энциклопедия – Движение неприсоединения. [Электронный ресурс] URL: https://old.bigenc.ru/world_history/text/1942374 (Дата обращения: 06.08.2025).

Волкова, 2018 – Волкова А.Т. О ситуации с организацией «Братья-мусульмане» в современном Египте. [Электронный ресурс] URL: <http://www.iimes.ru/?p=51114> (Дата обращения: 06.08.2025).

Гаттас, 2012 – Гаттас К. Хиллари Клинтон призвала Египет и Израиль к терпению. [Электронный ресурс] URL: https://www.bbc.com/russian/international/2012/07/120717_clinton_egypt_israel (Дата обращения: 06.08.2025).

Исаев, Коротаев, Гринин, 2016 – Исаев Л. М., Коротаев А. В., Гринин Л. Е. Египет после революций: два года президентства ас-Сиси // Азия и Африка сегодня. 2016. № 12. С. 25–32.

Коммерсантъ, 2024 – Из Египта не захочется уезжать. [Электронный ресурс] URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6579515#:~:text=По%20данным%20Международной%20организации%20ООН,и%201%2C5%20млн%20сирийцев> (Дата обращения: 06.08.2025).

Организация Объединенных Наций, 2025 – В Нью-Йорке завершилась Международная конференция по мирному урегулированию палестинского вопроса. [Электронный ресурс] URL: <https://news.un.org/ru/story/2025/07/1466110>. (Дата обращения: 06.07.2025).

Романов, 2022 – Романов В. Древние коптские рукописи. [Электронный ресурс] URL: <https://nasledie.digital/articles/drevnie-koptskie-rukopisi/> (Дата обращения: 04.08.2025)

Солозобов, 2023 – Солозобов Ю. Движение неприсоединения в современной геополитике. [Электронный ресурс] URL: <https://caspian.institute/product/solozobov-yurij/dvizhenie-neprisoedineniya-v-sovremennoj-geopolitike-38462.shtml> (Дата обращения: 06.08.2025).

Сулейманов, 2024 – Сулейманов Р. История триумфа и краха движения «Братьев-мусульман». [Электронный ресурс] URL: <https://perito.media/posts/istoriya-triumfa-i-krakha-dvizheniya-bratev-musulman> (Дата обращения: 06.08.2025).

Хассельбах, Елкина, 2021 – *Хассельбах К., Елкина А.* Перемирие на Ближнем Востоке: как Египет опередил РФ и США. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dw.com/ru/peremirie-na-blizhnem-vostoke-kak-egipetoperedil-oon-rossijui-ssha/a-57600332> (Дата обращения: 06.08.2025).

Эль-Шейх, 2024 – *Эль-Шейх Н.* Египет и БРИКС: приоритеты взаимодействия. [Электронный ресурс] URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/egipet-i-briks-prioritety-vzaimodeystviya/> (Дата обращения: 06.08.2025).

BBC News Русская служба, 2013 – Суд в Египте запретил «Братьев-мусульман». [Электронный ресурс] URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/09/130923_egypt_brotherhood_ban#:~:text=Административный%20суд%20в%20столице%20Египта,президента%20Мохаммеда%20Мурси%203%20июля (Дата обращения: 06.08.2025).

BBC News Русская служба, 2015 – Египет, Эфиопия и Судан наконец подписали договор о Ниле. [Электронный ресурс] URL: https://www.bbc.com/russian/international/2015/03/150323_nile_damb_dispute (Дата обращения: 06.08.2025).

Data Commons – В 2024 году численность населения Египта составляла 117 млн человек. [Электронный ресурс] URL: <https://datacommons.org/place/country/EGY?category=Demographics&hl=ru> (Accessed: 06.08.2025).

RUSSIAN.NEWS.CN, 2024 – Египет подписал соглашение с МВФ об увеличении размера кредита с 3 млрд до 8 млрд долларов. [Электронный ресурс] URL: <https://russian.news.cn/20240307/1288a9db6c794c9486196bd79012367a/c.html> (Дата обращения: 23.07.2025).

Vovworld, 2024 – Египет принял 9 млн беженцев и иммигрантов из 133 стран. [Электронный ресурс] URL: <https://Vovworld,09.01.2024.vovworld.vn/ru-RU/новости/египет-принял-9-млн-беженцев-и-иммигрантов-из-133-стран-1262284.vov> (Дата обращения: 06.08.2025).

Ahram Online, 2022 – Time for a National Dialogue. URL: <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1204/465285/AlAhram-Weekly/Opinion/Editorial-Time-for-a-national-dialogue.aspx> (Accessed: 29.07.2025).

Al-Jazeera, 2023 – Out of Gas? Egypt's Ambitions to Become a Regional Gas Hub Are Dwindling. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/10/4/all-gassed-up-egypts-ambitions-to-become-a-regional-gas-hub-are-dwindling> (Accessed: 02.08.2025).

Bassiouny, 2014 – *Bassiouny R.* Language and Identity in Modern Egypt. 2014. Edinburgh University Press. 400 p.

BBC, 2017 – Egypt's Parliament Approves Islands Deal to Saudi Arabia. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40278568> (Accessed: 24.07.2025).

Bowlus, 2020 – *Bowlus J. V.* Eastern Mediterranean Gas: Testing the Field. URL: https://ecfr.eu/special/eastern_med/gas_fields (Accessed: 30.07.2025).

Cleveland, Burton, 2016. – *Cleveland W. L., Burton M.* A History of the Modern Middle East. Westview Press. 2016. 641 p.

Csicsmann, 2022 – *Csicsmann L.* The Role of External Factors in Regime Stability and Resilience-Building in the Multipolar Middle Eastern Region: The Experience of the Hashemite Kingdom of Jordan // Journal of the Middle East and Africa, 2022. № 13(2). P. 1-18. <https://doi.org/10.1080/21520844.2022.2064103>

Economics, 2023 – Egypt GDP Per Capita. URL: <https://tradingeconomics.com/egypt/gdp-per-capita> (Accessed: 23.05.2025).

Egypt Today, 2023 – What Egypt Achieved Regarding Renewal of Religious Discourse. URL: <https://www.egypttoday.com/Article/1/127358/Report-What-Egypt-achieved-regarding-renewal-of-religious-discourse> (Accessed: 23.05.2025).

Goldschmidt, 2004 – *Goldschmidt Jr., A.* Modern Egypt. The Formation of a Nation-State. 2024. Routledge. 256 p.

Hanna, 1994 – *Hanna M.* The Seven Pillars of Egyptian Identity. 1994. General Egyptian Book Organization. 199 p.

Khamenei, 2012 – *Khamenei A.* Leader's Remarks at International Conference on Islamic Awakening. URL: <https://english.khamenei.ir/news/1523/Leader-s-Remarks-at-International-Conference-on-Islamic-Awakening> (Accessed: 23.05.2025).

Laub, 2019 – *Laub Z.* Egypt's Muslim Brotherhood. URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/egypts-muslim-brotherhood> (Accessed: 12.03.2025)

Marsai, Rózsa, 2022 – *Marsai, V., & Rózsa, E. N.* From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach // The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and its Consequences for the European (No. 53). EuroMeSCo Paper. URL: <https://www.euromesco.net/publication/from-a-fragmented-cooperation-to-an-integrated-approach-the-emergence-of-the-maghreb-and-sahel-region-and-its-consequences-for-the-european-union/> (Accessed: 23.07.2025).

Middle East Monitor, 2011 – Gulf Countries Supported Egypt with \$92bn since 2011. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190319-gulf-countries-supported-egypt-with-92bn-since-2011/> (Accessed: 30.07.2025).

Sardar, 2010 - *Sardar Z.* Welcome to postnormal times // *Futures*. 2010. № 42(5). P. 435–444.

Selim, 2020 – *Selim G. M.* Egyptian Foreign Policy after the 2011 Revolution: The Dynamics of Continuity and Change. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2020. № 49(1). P. 1–22. <https://doi.org/10.1080/13530194.2020.1747983>

Sisi, 2022 – *Sisi A.* New Egypt Is Modern, Civilian State Aspiring to Building, Development. URL: <https://www.sis.gov.eg/Story/161946/Sisi-New-Egypt-is-modern-civilian-state-aspiring-to-building,-development/?lang=en-us> (Accessed: 24.07.2025).

Statista, 2023 – Contribution of Travel and Tourism to Gross Domestic Product (GDP) in Egypt from 2005 to 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/1317338/contribution-of-travel-and-tourism-to-gdp-in-egypt/> (Accessed: 24.07.2025).

The Egyptian Gazette, 2023 – Egypt Supports OIC Role in Defending Islamic World's Interests, Priorities. URL: <https://egyptian-gazette.com/egypt/egypt-supports-oic-role-in-defending-islamic-worlds-interests-priorities/> (Accessed: 23.05.2025).

Soliman, 2022 – *Soliman M.* At COP27 Egypt Aims to Rebuild Its International Standing. Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/10/26/at-cop27-egypt-aims-to-rebuild-its-international-standing-pub-88260> (Accessed: 23.05.2025).

Tüske, 2024 – *Tüske L.* Pharaonism and the Contemporary Egypt. A New 'Civilizational State'. // *Statu Nascendi. The Arabist: Budapest Studies in Arabic*. 2024. № 47. P. 171-182.

References:

Azerbaydzhanskoye Gosudarstvennoye Informatsionnoye Agentstvo, 2019 – Papa Frantsisk i sheykh Al'-Azkhara podpisali dokument o chelovecheskom bratstve [Pope Francis and Sheikh Al-Azhar sign document on human fraternity]. [Elektronnyj resurs] URL: https://azertag.az/ru/xeber/papa_frantsisk_i_sheih_al_azhara_podpisali_dokument_o_chelovecheskom_bratstve-1242457 (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Bol'shaya Rossiyskaya Entsiklopediya – Dvizheniye neprisoedineniya [Non-Aligned Movement]. [Elektronnyj resurs] URL: https://old.bigenc.ru/world_history/text/1942374 (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Volkova, 2018 – Volkova A.T. O situatsii s organizatsiyey «Brat'ya-musul'mane» v sovremennom Yegipte [On the situation with the Muslim Brotherhood organization in modern Egypt]. [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.iimes.ru/?p=51114> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Gattas, 2012 – Gattas K. Khillari Klinton prizvala Yegipet i Izrail' k terpeniyu [Hillary Clinton urges Egypt and Israel to be patient]. [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.bbc.com/russian/international/2012/07/120717_clinton_egypt_israel (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Isayev, Korotayev, Grinin, 2016 – Isayev L. M., Korotayev A. V., Grinin L. Ye. Yegipet posle revolyutsiy: dva goda prezidentstva as-Sisi [Egypt after the revolution: two years of al-Sisi's presidency] // Aziya i Afrika segodnya. 2016. № 12. С. 25–32. (in Rus.).

Kommersant, 2024 – Iz Yegipta ne zakhochetsya uyezhat' [They won't want to leave Egypt]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6579515#:~:text=По%20данным%20Международной%20организации%20ООН,и%201%2C5%20млн%20сирийцев> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsiy, 2025 – V N'yu-Yorke zavershilas' Mezhdunarodnaya konferentsiya po mirnomu uregulirovaniyu palestinskogo voprosa [The International Conference on the Peaceful Settlement of the Palestinian Question has concluded in New York]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://news.un.org/ru/story/2025/07/1466110> (Accessed: 06.07.2025). (in Rus.).

Romanov, 2022 – Romanov V. Drevniye koptskie rukopisi [Ancient Coptic Manuscripts]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://nasledie.digital/articles/drevnie-koptskie-rukopisi/> (Accessed: 04.08.2025). (in Rus.).

Solozobov, 2023 – Solozobov Y.U. Dvizheniye neprisoedineniya v sovremennoy geopolitike [The Non-Aligned Movement in Modern Geopolitics]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://caspi.institute/product/solozobov-yuriy/dvizhenie-neprisoedineniya-v-sovremennoj-geopolitike-38462.shtml> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Suleymanov, 2024 – Suleymanov R. Istoriya triumfa i krakha dvizheniya «Brat'yev-musul'man» [The History of the Triumph and Fall of the Muslim Brotherhood]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://perito.media/posts/istoriya-triumfa-i-krakha-dvizheniya-bratev-musulman> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Khassel'bakh, Yelkina, 2021 – Khassel'bakh K., Yelkina A. Peremiriye na Blizhnem Vostoke: kak Yegipet operedil RF i SHA [Ceasefire in the Middle East: How Egypt Outpaced Russia and the US]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.dw.com/ru/peremirie-na-blizhnem-vostoke-kak-egipetoperedil-on-rossijui-ssha/a-57600332> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

El'-Sheykh, 2024 – El'-Sheykh N. Yegipet i BRIKS: priority vzaimodeystviya [Egypt and BRICS: priorities for cooperation] // Valday, 24.04.2024. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/egipet-i-briks-priority-vzaimodeystviya/> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

RUSSIAN.NEWS.CN, 2024 – Yegipet podpisal soglasheniye s MVB ob uvelichenii razmera kredita s 3 mlrd do 8 mlrd dollarov [Egypt signs IMF loan agreement to increase from \$3 billion to \$8 billion]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://russian.news.cn/20240307/1288a9db6c794c9486196bd79012367a/c.html> (Accessed: 23.07.2025). (in Rus.).

VVS News Russkaya sluzhba, 2013 – Cud v Yegipte zapretil «Brat'yev-musul'man» [Egyptian Court Bans Muslim Brotherhood]. [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/09/130923_egypt_brotherhood_ban#:~:text=Административный%20суд%20в%20столице%20Египта,президента%20Мохаммеда%20Мурси%203%20июля (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

VVS News Russkaya sluzhba, 2015 – Yegipet, Efiopiya i Sudan nakonets podpisali dogovor o Nile [Egypt, Ethiopia and Sudan finally sign Nile treaty]. [Jelektronnyj resurs] URL:

https://www.bbc.com/russian/international/2015/03/150323_nile_damb_dispute (Дата обращения: 06.08.2025). (in Rus.).

Data Commons – V 2024 godu chislennost' naseleniya Yegipta sostavlyala 117 mln chelovek [In 2024, Egypt's population was 117 million people]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://datacommons.org/place/country/EGY?category=Demographics&hl=ru> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

RUSSIAN.NEWS.CN, 2024 – Yegipet podpisal soglasheniye s MVF ob uvelichenii razmera kredita s 3 mlrd do 8 mlrd dollarov [Egypt signs IMF loan agreement to increase from \$3 billion to \$8 billion]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://russian.news.cn/20240307/1288a9db6c794c9486196bd79012367a/c.html> (Дата обращения: 23.07.2025). (in Rus.).

Vovworld, 2024 – Yegipet prinyal 9 mln bezhentshev i immigrantov iz 133 stran [Egypt has accepted over 1 million refugees and immigrants from 133 countries]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://vovworld.vn/ru-RU/новости/египет-принял-9-млн-беженцев-и-иммигрантов-из-133-стран-1262284.vov> (Accessed: 06.08.2025). (in Rus.).

Ahram Online, 2022 – Time for a National Dialogue. URL: <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1204/465285/AlAhram-Weekly/Opinion/Editorial-Time-for-a-national-dialogue.aspx> (Accessed: 29.07.2025).

Al-Jazeera, 2023 – Out of Gas? Egypt's Ambitions to Become a Regional Gas Hub Are Dwindling. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/10/4/all-gassed-up-egypts-ambitions-to-become-a-regional-gas-hub-are-dwindling> (Accessed: 02.08.2025).

Bassiouny, 2014 – *Bassiouny R.*, Language and Identity in Modern Egypt. 2014. Edinburgh University Press. 400 p.

BBC, 2017 – Egypt's Parliament Approves Islands Deal to Saudi Arabia. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40278568> (Accessed: 24.07.2025).

Bowlus, 2020 – *Bowlus J. V.* Eastern Mediterranean Gas: Testing the Field. URL: https://ecfr.eu/special/eastern_med/gas_fields (Accessed: 30.07.2025).

Cleveland, Burton, 2016. – *Cleveland W. L., Burton M.* A History of the Modern Middle East. Westview Press. 2016. 641 p.

Csicsmann, 2022 – *Csicsmann L.* The Role of External Factors in Regime Stability and Resilience-Building in the Multipolar Middle Eastern Region: The Experience of the Hashemite Kingdom of Jordan. // Journal of the Middle East and Africa. 2022. № 13(2). P. 1-18. <https://doi.org/10.1080/21520844.2022.2064103>

Economics, 2023 – Egypt GDP Per Capita. URL: <https://tradingeconomics.com/egypt/gdp-per-capita> (Accessed: 23.05.2025).

Egypt Today, 2023 – What Egypt Achieved Regarding Renewal of Religious Discourse. URL: <https://www.egypttoday.com/Article/1/127358/Report-What-Egypt-achieved-regarding-renewal-of-religious-discourse> (Accessed: 23.05.2025).

Goldschmidt, 2004 – *Goldschmidt Jr., A.* Modern Egypt. The Formation of a Nation-State. 2024. Routledge. 256 p.

Hanna, 1994 – *Hanna M.* The Seven Pillars of Egyptian Identity. 1994. General Egyptian Book Organization. 199 p.

Khamenei, 2012 – *Khamenei A.* Leader's Remarks at International Conference on Islamic Awakening. URL: <https://english.khamenei.ir/news/1523/Leader-s-Remarks-at-International-Conference-on-Islamic-Awakening> (Accessed: 23.05.2025).

Laub, 2019 – *Laub Z.* Egypt's Muslim Brotherhood. URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/egypts-muslim-brotherhood> (Accessed: 12.03.2025)

Marsai, Rózsa, 2022 – *Marsai, V., & Rózsa, E. N.* From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach // The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and its Consequences for the European (No. 53). EuroMeSCo Paper. URL: <https://www.euromesco.net/publication/from-a->

fragmented-cooperation-to-an-integrated-approach-the-emergence-of-the-maghreb-and-sahel-region-and-its-consequences-for-the-european-union/ (Accessed: 23.07.2025).

Middle East Monitor, 2011 – Gulf Countries Supported Egypt with \$92bn since 2011. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190319-gulf-countries-supported-egypt-with-92bn-since-2011/> (Accessed: 30.07.2025).

Sardar, 2010 - Sardar Z. Welcome to postnormal times // *Futures*. 2010. № 42(5). P. 435–444.

Selim, 2020 – Selim G. M. Egyptian Foreign Policy after the 2011 Revolution: The Dynamics of Continuity and Change. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2020. № 49(1). P. 1–22. <https://doi.org/10.1080/13530194.2020.1747983>

Sisi, 2022 – Sisi A. New Egypt Is Modern, Civilian State Aspiring to Building, Development. URL: <https://www.sis.gov.eg/Story/161946/Sisi-New-Egypt-is-modern-civilian-state-aspiring-to-building,-development/?lang=en-us> (Accessed: 24.07.2025).

Statista, 2023 – Contribution of Travel and Tourism to Gross Domestic Product (GDP) in Egypt from 2005 to 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/1317338/contribution-of-travel-and-tourism-to-gdp-in-egypt/> (Accessed: 24.07.2025).

The Egyptian Gazette, 2023 – Egypt Supports OIC Role in Defending Islamic World's Interests, Priorities // URL: <https://egyptian-gazette.com/egypt/egypt-supports-oic-role-in-defending-islamic-worlds-interests-priorities/> (Accessed: 23.05.2025).

Soliman, 2022 – Soliman M. At COP27 Egypt Aims to Rebuild Its International Standing. Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/10/26/at-cop27-egypt-aims-to-rebuild-its-international-standing-pub-88260> (Accessed: 23.05.2025).

Tüske, 2024 – Tüske L. Pharaonism and the Contemporary Egypt. A New 'Civilizational State'. // *Statu Nascendi. The Arabist: Budapest Studies in Arabic*. 2024. № 47. P. 171-182.

Музыкаина Е.В.

Постқалыпты саясат және болашақ перспективаларын зерттеу

орталығы, Алматы, Қазақстан

E-mail: yelena@andrews.edu

ҮЙРЕНШІКТІ ЖАҒДАЙДАН КЕЙІНГІ ЗАМАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК (МЫСЫР МЫСАЛЫНДА)

Андатпа. Бұл мақала Таяу Шығыс елдерінің мысалында, атап айтқанда, Мысыр мысалында қазіргі әлемдегі ұлттық бірігейлік мәселелерін зерттеуге арналған. Жұмыстың жаңалығы қазіргі уақытта дамып келе жатқан тұлғаның қалыптасу үрдісін түсінуде мағынаны құрайтын және көмекші құрал ретінде үйреншікті жағдайдан кейінгі саясат теориясын пайдаланудан көрінеді. Зерттеу бірегейлікті әдеттегіден кейінгі кезеңді сипаттайтын күрделі жүйелердің бір мысалы екенін көрсетуге бағытталған. Жұмыстың мақсаты – бір мезгілде және қарама-қайшы әрекет ететін ішкі ғана емес, сыртқы күштердің де әсерінен пайда болған мысырлық бірегейліктің күрделі жүйесінің құрамдас бөліктерін зерттеу және олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігін көрсету. Жұмыста қолданылған негізгі әдіс – мәселені әртүрлі қырынан қарастыруға көмектесетін жүйелік тәсіл, сонымен қатар тарихшылық принципі, диалектикалық және жүйелік тәсілдер болды. Біріктіруші әдістемелік тәсіл ретінде күрделіліктің ажырамас құрамдас бөлігімен үйреншікті жағдайдан кейінгі заман теориясы сияқты аспектінің қосылуы жүйелік тәсілдің стандартты шекарасын кеңейтуге көмектесті. Мақалада келтірілген нәтижелер авторға мысырлықтар үшін ұлттық бірегейлік бүгінде египеттік, арабтық, исламдық, африкалық және жаһандық компоненттерді қамтиды, олар әртүрлі жағдайларда әртүрлі дәрежеде көрініс табады деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оларды бір-бірінен анық және анық ажырату қиын, өйткені олар ұзақ уақыт бойы бір-

бірімен араласып, бірге өмір сүрді. Бұл жан-жақты көзқарас сәйкестікті қалыптастыру жолын жалғастырып жатқан елдер үшін жақсы үлгі бола алады.

Алғыс: Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»).

Түйін сөздер: сәйкестік, постқалыпты уақыт, күрделілік, Мысыр, Таяу Шығыс.

Muzykina Y.V.

Centre for Postnormal Policy and Futures Studies

E-mail: yelena@andrews.edu

IDENTITY IN POSTNORMAL TIMES (THE CASE OF EGYPT)

Abstract. The paper is devoted to the study of identity issues in the modern world, using the example of the Middle East countries, particularly Egypt. The novelty of this article lies in the application of the theory of post-habitual time as a meaning-forming and helpful tool in understanding the ongoing process of identity formation, which continues to evolve today. The study aims to demonstrate that identity is one example of a complex system that characterizes the post-habitual period. This work aims to study the components of the complex system of Egyptian identity and to demonstrate their interconnectedness and interdependence, which have arisen not only under the influence of internal forces but also under the simultaneous and contradictory influence of external forces. The primary method employed in the work was a systems approach, which helps consider the problem from different angles, as well as the principles of historicism, dialectical, and systems approaches. The inclusion of the theory of post-habitual time, with its integral component of complexity, as a unifying methodological approach helped expand the standard boundaries of the systems approach. The results presented in the article enable the author to conclude that for Egyptians, national identity today encompasses Egyptian, Arab, Islamic, African, and global components, which are expressed to varying degrees under different circumstances. It is not easy to clearly and unambiguously separate them from each other, as they were intertwined and coexisted for a long time. This comprehensive approach could serve as a good example for countries that are also continuing their journey in identity formation.

Acknowledgement: This research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882428 «The influence and prospects of Islam as a spiritual, cultural, political, and social phenomenon in postnormal times: the experience of the countries of the Middle East and Central Asia»).

Keywords: identity, postnormal times, complexity, Egypt, Middle East.

Автор туралы мәлімет:

Музыкаина Елена Валентиновна, аға ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, Постқалыпты саясат және болашақ перспективаларын зерттеу орталығы қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Музыкаина Елена Валентиновна, старший научный сотрудник, доктор исламоведения (PhD), кандидат философских наук, Международный центр постпривычной политики и исследований перспектив будущего, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Yelena V. Muzykina, Senior Fellow, PhD Islamic Studies, Candidate of Science in Social Philosophy, Centre for Postnormal Policy and Futures Studies. Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 17 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

Лукина О.В.

Омский государственный технический университет, Омск, Россия

E-mail: lookina@list.ru

КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ХАНАМИ И ЕГО РОЛЬ В СОБЫТИЙНОМ ТУРИЗМЕ ЯПОНИИ

Аннотация. Статья посвящена празднику цветения сакуры (Ханами) как важному элементу японской культуры и его роли в развитии событийного туризма. Новизной исследования является актуальный анализ востребованности, преимуществ и недостатков событийного туризма в Японию, связанными с праздником Ханами. Задачи исследования: анализ культурного значения Ханами, его исторических корней, традиций и символики; изучение аспектов влияния Ханами на формирование туристского потока в Японию; выявление социальных аспектов данного явления и культурных особенностей проведения Ханами для туристов и местных жителей. Цель статьи: выявить культурное значение и роль Ханами в событийном туризме Японии, а также перспективы его развития. Результаты, изложенные в статье, позволяют сделать выводы о том, что Ханами играет важную роль в событийном туризме Японии; культурное значения праздника велико как для местных жителей, так и для туристов; выявлены особенности процессов проведения праздника; показано, что «овертуризм» (англ. overtourism) может оказать негативное воздействие на качество впечатлений посетителей, на культурное восприятие праздника, и как следствие, снижение интереса к данному культурному наследию; предложены рекомендации по дальнейшему развитию событийного туризма в Японию, связанного с праздником Ханами.

Ключевые слова: традиции Японии, Ханами, событийный туризм, овертуризм, японская культура, праздник цветения сакуры, символика Ханами, туристский поток в Японию.

Введение

Япония – уникальная страна, привлекает туристов своей самобытной культурой, удивительными традициями, красотой пейзажей, а также современной инфраструктурой и технологичностью. Интерес к истории и традициям Японии приводит миллионы туристов в «страну восходящего солнца». Одним из самых узнаваемых символов Японии является сакура – вид деревьев, которые очень красиво цветут. Образ сакуры часто используется в Японии, в различных сферах искусства, кинематографе, аниме и других областях. В честь цветения сакуры в Японии существует праздник, который называется Ханами, что в переводе с японского языка означает «любование цветами». Этот праздник является одним из самых значимых событий в Японии, занимая особое место в японской культуре и способствуя сохранению обычаев и традиций, а также укрепляя национальную идентичность японцев.

На протяжении многих веков формировались традиции праздника, развивались японское искусство, литература и философия, в которых присутствовал образ цветущей сакуры. Традиции Ханами прошли некоторые этапы эволюции от пикников под сакурой в эпоху Нара, пышных празднеств аристократии в период Хэйан до признания Ханами общенародным праздником в период Эдо и наших дней, когда праздник Ханами стал интересен не только японцам, но и огромному количеству иностранных туристов, которые приезжают в Японию с целью полюбоваться цветением сакуры и прикоснуться к культуре Японии.

В настоящее время Ханами играет важную роль в событийном туризме Японии. Во время Ханами проводятся фестивали, экскурсии, гастрономические мероприятия, организованные туры, которые приносят значительный вклад в экономику страны. Однако рост популярности

Ханами ставит вопрос необходимости баланса между его коммерческим использованием и сохранением культурного наследия.

Данное исследование описывается на различные источники информации, включая научные публикации, исторические документы, данные статистики туристских потоков, интернет-ресурсы, что позволит сформировать целостное представление о культурном значении Ханами и его роли в событийном туризме Японии.

Материалы и методы исследования

При написании данной статьи были использованы публикации различных авторов научных и популярных статей, в которых рассматриваются аспекты, связанные с праздником Ханами и его значением в культуре Японии, а также использовании традиций в развитии событийного туризма. Помимо современных материалов, использовались исторические источники классической японской литературы (например, «Повесть о Гэндзи») и произведений искусства. Изучались мультимедийные материалы (фото и видео, посвященные Ханами), а также доступные в сети Интернет коллекции музеев и архивов.

В рамках данной тематики были использованы методы историографического анализа, культурологического анализа, сравнительно-исторического анализа, описательный метод. Для анализа туристских потоков использовались материалы Японской национальной туристической организации (JNTO).

Контент-анализ сайтов сети Интернет позволил выявить современные тенденции развития праздника и событийного туризма в Японии; определить наиболее популярные места для наблюдений за цветением сакуры; изучить мнения туристов и местных жителей, касающиеся мероприятий, проводимых в рамках Ханами.

Анализ статистических данных позволил оценить существенность вклада праздника в экономику страны, поскольку миллионы туристов, пребывающих в период цветения сакуры оставляют немало финансовых средств в стране, покупая сувениры, проживая в гостиницах и получая другие туристские услуги.

Обсуждение

Традиция любования цветущей сакуры привлекает внимание исследователей и ученых из различных сфер, включая историков, культурологов, социологов, специалистов по туризму. Исследователи используют широкий спектр методов – от классической этнографии и контент-анализа до машинного исследования и моделей поиска в социальных сетях. Такой методологический плюрализм позволяет сопоставить качественные характеристики символики с множеством временных и пространственных данных. Например, наблюдение за проведением Ханами позволяет работать с визуальной культурой, описывать смыслы и изучать традиции. Визуальный и контент-анализ изобразительного искусства, поэзии, медиаинформации различных эпох способствует историко-стилистическим выводам, демонстрирующим эволюцию образов и значения сакуры. Современные методы мониторинга изображений и контроля цветения сакуры с помощью машинного зрения демонстрируют анализ пространственно-временных аспектов; анализ динамики интереса и поиск сезонных тем в социальных сетях и поисковой аналитики, исследует вовлеченность пользователей и их интерес к теме Ханами. Современные работы комбинируют историко-семантический анализ с цифровыми данными для комплексного понимания объектов исследований (Ishii A., 2018). Например, с учетом сроков и процессов цветения сакуры также рассматриваются вопросы моделирования климатических изменений (Moataz Medhat ElQadi, 2021).

В большинстве работ авторами уделяется большое внимание статусу японской цветущей сакуры в качестве национального символа, анализируется ее роль в культурной идентичности страны, изучаются особенности проявления ее почитания и восприятия в разных социальных слоях японского общества (Liu, J., 2005). Анализируется эстетическое значение восточной

сакуры в японской культуре, прослеживается ее эволюция на протяжении эпох, выявляется связь эстетического мировоззрения Японии с природной средой (Analysis of the Aesthetic Meaning, 2009). Отношение к цветению сакуры отражается в понятии «Моно-но аварэ», что буквально можно перевести как «печаль, жалость, сострадание к вещам и предметам», по смыслу означает «чувствительность к эфемерному», «печальное очарование вещей, жизни или мира» или «жизнеутверждающее, светлое, нежное, но при этом грустное и тоскливое созерцание мира и всего того, что есть в нём», это некое меланхоличное переживание красоты окружающего мира, осознание его мимолетности (Chambers, G, 2013). Цветущая сакура олицетворяет японскую нацию, отражает японский национальный характер и тесно связана с жизнью японского народа. Цветущая сакура прочно укоренилась в жизни, став символом японской культуры и национальной идентичности (Yan, Z., 2010). Интересен тот факт, что есть доказательства того, что празднование возникло в Китае, которое было сосредоточено на цветении сливы (Moriuchi, E., Basil, M., 2019). Однако со временем весенний праздник был перенят и адаптирован к японским традициям, и в Японии стал событием, связанным с цветением вишни (Yang, F., 2005). Эстетические образы формируют элегантный, простой, сентиментальный стиль стихов японской поэзии эпохи Хань, который тесно связан с китайско-японским культурным общением, а также большим влиянием древней китайской поэзии на японскую культуру. В литературе также отмечается, что в разные эпохи цветущая сакура имела несколько разные значения, отражая различное понимание японцами красоты цветения в разные исторические эпохи (He, X., & Tan, J., 2008). Цветение сакуры рассматривалось в качестве символа прихода весны, где общественные аспекты, употребление сакэ и сезонных продуктов, живопись, а также паломничества к священным местам использовались для признания эфемерности цветения, весны и жизни.

Интересен аспект устойчивости японской культуры. Так, в работе (Moriuchi, E., Basil, M., 2019) изучаются особенности праздников цветения сакуры, а также их изменения со временем. Ханами отражает символический, эстетический и социальный ритуал, который с одной стороны сохраняет традиции, а с другой – трансформируется под влиянием туризма и маркетинга. В результате современные празднования демонстрируют изменения в следующих областях: связь, культурная преемственность, маркетинговая трансформация и символика. Следует отметить, что фестивали цветения сакуры отмечаются и за рубежом, что на первый взгляд, говорит о преемственности, однако характер самих культурных праздников различен. В исследованиях отмечаются изменения символики и эстетики в визуальной и поэтической традициях (Xiao-jing H. and Jian-chuan T., 2007). Коммерциализация праздника приводит к тому, что для привлечения туристов и посетителей используются новые формы маркетинга, что оказывает влияние на устойчивость культурных традиций (Moriuchi, E., Basil, M., 2019).

Как элемент патриотизма или политического символа Японии Ханами рассматривается за рубежом, когда высаживаются японские вишни в других странах (Kuitert, 2022).

Также некоторые авторы проводят исследования, посвященные оценке воздействия празднований на природные ресурсы и выявляют негативные последствия мероприятий, поскольку они приводят к интенсивному использованию объектов, что создает риск долгосрочного ухудшения состояния природных ресурсов (Park, 2010).

Таким образом, анализ научных и исследовательских работ показал, что авторами рассматриваются социально-культурные и экономические аспекты с применением различных методов исследований. Авторы достаточно часто рассматривают социальные практики как средства передачи культурных смыслов, в то же время фиксируя поведенческие последствия массовых мероприятий. Этнографические и культурологические работы подчеркивают культуру и традиции праздника, а исследования, основанные на больших данных, выявляют массовые модели поведения посетителей и определения интересов пользователей сети Интернет.

Однако в процессе анализа научных и популярных работ были выявлены некоторые пробелы, которые следовало бы восполнить:

- необходимы многолетние количественные исследования экономического эффекта ханами, статистических данных туристских потоков, проявления последствий чрезмерной нагрузки на туристские объекты;
- требуются междисциплинарные исследования, которые связывают психологическое воздействие с поведенческими особенностями туристов и местных жителей, посещающих Ханами, используя маркетинговые подходы;
- полезно исследовать диаспорные практики за рубежом, чтобы понять как варианты Ханами в других странах меняют смысл праздника и какие функции несет;
- интересны были бы эмпирические исследования по изучению эмоциональных проявлений и их последствий с помощью проектов, связывающих их с визуальной культурой и литературным наследием.

Результаты исследования

В настоящее время Ханами – это не просто любование красивыми цветами сакуры, а глубоко укоренившаяся традиция, имеющая богатую историю и символическое значение (Бибик, 2017).

Исторические корни праздника относятся к периоду Нара (710-794 гг.), который получил свое название от города Нара (в то время город назывался Хэйдзё-кё) и был столицей Японии. Считается, что именно тогда японская аристократия, переняв китайские традиции любования цветением сливы (умэ), начала устраивать праздники в честь данного события и приглашала знатных гостей полюбоваться цветущими деревьями. В летописях «Хиточи-но-куни фудоки», которые были составлены между 713 и 718 годами по приказу императорского двора, упоминаются праздники, посвященные цветению на горе Цукуба под Токио.

Период Хэйан (794-1185 гг.), который считается золотым веком японской культуры и искусства, стал важной вехой в развитии праздника Ханами. Произошел постепенный переход от любования цветами сливы к любованию цветами сакуры. Праздник стал более культурно значимым, поскольку стал культурным событием: поэты читали стихи; музыканты играли на традиционных инструментах; появилась литература, которая описывала Ханами и его значимость в жизни аристократии, что позволило повысить популярность и расширить географию праздника. В частности, описание праздника встречается в величайшем литературном произведении того времени «Повесть о Гэндзи» Мурасаки Сикибу. Хотя Ханами по-прежнему оставался, в основном, праздником для аристократии, он начал распространяться за пределы столицы Хэйан-кё (современное название Киото) благодаря поддержке императорского двора и влиянию литературы.

В период Эдо (1603-1868 гг.) Ханами стал общенародным праздником. Правивший Сёгунат Токугава активно поддерживал и продвигал культуру и искусство, в том числе и Ханами (Будилова, 2023). Сакура была посажена во многих местах, вдоль рек и в парках. Развитие города Эдо (современный Токио) привело к увеличению численности жителей и возможностей для развлечения и отдыха. С развитием экономики рос средний класс, который имел достаточно средств и времени, чтобы участвовать в праздниках, таких как Ханами. В период Эдо расцвела культура «Укиё» (плывущий мир), которая отражала гедонистические настроения городского населения. Одним из символов данной культуры стал праздник Ханами, который демонстрировал стремление к наслаждению красотой, а также показывал мимолетность жизни. В то время активно развивалось печатное дело, что привело к распространению гравюр, на которых часто изображались сцены праздника Ханами и цветущая сакура. В этот период была заложена основа современного Ханами, который с тех пор является одним из самых любимых и значимых праздников в Японии.

Цветение сакуры и в настоящее время символизирует красоту и быстротечность жизни, бренность всего сущего. Кратковременное цветение сакуры напоминает о ценности каждого момента жизни и необходимости наслаждаться ею (Праздник цветения сакуры..., 2024). Лепестки сакуры облетают быстро – в цвету деревья стоят около недели. А в условиях непогоды, когда дует ветер или идёт дождь, цветение заканчивается еще быстрее, сакура быстро осыпается. Праздник Ханами также является символом прихода весеннего тепла и зарождения жизни, поскольку это время приходится на период весенних сельхозработ, когда высаживают рис, поэтому сакуру еще считают символом урожая. Японцы обычно проводят Ханами с семьей, друзьями или коллегами на природе (Праздники в Японии..., 2025).

В различных регионах Японии цветение сакуры начинается в разное время, примерно тогда, когда воздух прогревается до 18 градусов. Уже в начале февраля сакура распускается на острове Окинава. В городе Наха происходит самое яркое цветение в парке Ёги, где высажено 400 сакур. В марте зацветают сакуры на острове Кюсю. В апреле цветут деревья в Осаке и Киото. В Киото в парке Маруяма растет сакура, которой уже более 90 лет. В Токио обычно расцвет сакуры приходится на апрель. А в начале мая сакура зацветает на острове Хоккайдо. Но каждый год сроки цветения варьируются (Цветение сакуры в 2025 году..., 2025). Так, например, в 2025 году цвение сакуры в токио началось 24 марта. Поэтому возможны случаи, когда туристы, приехавшие на Ханами, могут не застать цветение сакуры. Отслеживать период цветения сакуры можно с помощью страницы сайта Japan-guide (<https://www.japan-guide.com/sakura/>) (Cherry Blossom Forecast 2025..., 2025).

Однако, поскольку Ханами стал очень популярным праздником не только для японцев, но и для туристов, период цветения сакуры – очень беспокойное и многолюдное время. Причем с каждым годом количество туристов растет. Например, по данным Японской национальной туристической организации (JNTO), в мае 2025 года количество международных туристов в Японии составило 3 693 300 человек, что на 21,5% больше, чем в 2024 году (tourism.jp).

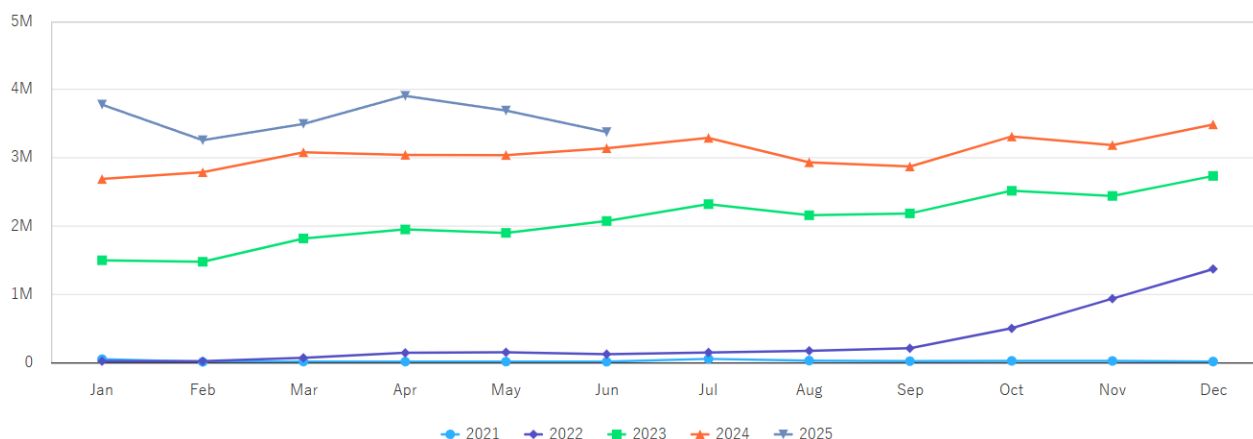

Рис. 1. Количество посетивших Японию туристов из других стран (по годам и месяцам).

Источник: Japan National Tourism Organization (JNTO) <https://www.tourism.jp/en/tourism-database/stats/inbound>

В сфере туризма есть такой термин как «овертуризм», который применяется в ситуациях, когда поток туристов превышает возможности туристского объекта, в результате чего оказывается негативное воздействие на качество впечатлений посетителей. В период Ханами присутствует проблема «овертуризма» и она становится всё более значимой в последние годы. Например, парки Уэно и Синдзюку Гёэн в Токио, а также города Киото и Нара в период

Ханами переполнены людьми. Это создает дискомфорт как самим туристам, так и местным жителям, затрудняет их передвижение.

Следует отметить следующие проявления «овертуризма» в период Ханами:

- Большое количество туристов и местных жителей в местах любования сакурой.
- Очереди на общественный транспорт, на предприятия общественного питания и т.д.
- Высокие цены на различные услуги (транспорт, гостиницы и пр.).
- Нехватка мест в гостиницах.
- Загрязнение окружающей среды.
- Негативное влияние на качество впечатлений от праздника.

Причинами «овертуризма» являются:

- Значимость праздника для туристов и местных жителей.
- Активное продвижение Ханами.
- Относительно короткий период цветения сакуры.
- Визуальная привлекательность праздника Ханами.
- Относительная безопасность Японии для путешествий.
- Развитая инфраструктура Японии.

Однако несмотря на недостатки, заключающиеся, в основном, в том, что наблюдается овертуризм, праздник Ханами вызывает большой интерес у иностранных туристов. Для Японии Ханами является еще и экономически выгодным и значимым событием. В 2024 году, по словам Кацухиро Миямото, почётного профессора Университета Кансай в Осаке, экономический эффект от Ханами оценивался в 1,14 трлн иен (7,7 млрд долларов США) (Ожидается, что сезон..., 2024). Поэтому необходимо развивать данное туристское направление, оно имеет хорошие перспективы благодаря культурной значимости и востребованности туристских услуг в период Ханами.

Таким образом, Ханами играет важную роль в событийном туризме Японии; культурное значения праздника велико как для местных жителей, так и для туристов. Особенности праздника являются: символ сакуры как олицетворения красоты и нежности; короткий временной характер, поскольку цветение сакуры быстротечно; массовость, поскольку это праздник, в котором участвуют практически все жители Японии вне зависимости от возраста, а также множество туристов; ярко выраженный социальный аспект – возможность для общения и укрепления социальных связей; специальные гастрономические традиции, когда на пикники под цветущими деревьями приносят блюда и закуски, например «данго» (сладкие рисовые шарики) и «Бэнто» (ланч-боксы); разнообразие мест для празднования, поскольку можно отмечать праздник везде, где цветут сакуры – в парках, садах, вдоль рек, рядом с храмами, хотя есть особенно популярные места; ночное Ханами – любование сакурой ночью, когда деревья подсвечиваются фонарями (Ёдзакура); особый религиозный аспект, связанный с религиозными ритуалами праздника; особый философский и эстетический аспект, когда имеется возможность остановиться и задуматься о красоте и мимолетности жизни; культурологический аспект – особые ритуалы и традиции праздника отражаются на укреплении национальной идентичности японцев.

Один из основных вопросов, которые необходимо решить – это борьба с овертуризмом. Это сложная задача, требующая комплексного подхода и сотрудничества между правительством, туристическими организациями, местными жителями, туристами. Только совместными усилиями можно сохранить культуру и традиции, красоту и уникальность праздника Ханами в Японии. Рекомендации для решений проблемы овертуризма во время цветения сакуры:

- Развитие менее известных мест, где дополнительно можно организовать праздник.
- Введение квот и ограничений на количество туристов в самых популярных местах.
- Динамическое регулирование (повышение) цен на билеты, номера в гостиницах,

услуги поможет снизить спрос до приемлемых масштабов.

- Введение правил для туристов, направленных на защиту окружающей среды и уважение местных традиций.
- Дальнейшее развитие инфраструктуры (строительство новых гостиниц, улучшение транспортной системы и т.д.).
- Продвижение туризма в другие сезоны.
- Организация учета времени посещений.
- Создание и развитие систем онлайн-бронирования на мероприятия Ханами.

Заключение

Ханами является одним из самых популярных праздников страны, которые привлекают туристов. Ханами сочетает в себе исторические и культурологические аспекты, а также элементы общения, эстетики, философии и развлечений. Эта культурная традиция отражает японское мировоззрение, позволяет познакомиться с уникальными традициями японцев и ощутить атмосферу праздника.

Следует выделить следующие аспекты изучения Ханами:

- Социальный аспект. Изучение ритуалов, поведения людей, выявление особенностей питания на мероприятии и т.д. фиксируется наблюдениями и опросами.
- Культурно-исторический аспект. Анализ визуальных практик, поэзии, художественных образов выявляет исторически обусловленные изменения от простого сезонного мотива до национального, патриотического и пропагандистского символа сакуры в различные исторические периоды.
- Экономический аспект. Влияние туризма и маркетинга отражается в маркетинговой деятельности праздника и в трансформации форм ее проявления. Большое значение имеет коммерческая деятельность, брендинг Ханами.
- Психологический аспект. Изучается эстетическое воздействие Ханами, связанное с эфемерностью цветения сакуры. Эстетическое созерцание и эмоциональные отклики отзываются в душах людей, формируют определенные состояния, паттерны поведения, ценностные ориентации.
- Цифровой аспект. Изучение фотографий, поисковых запросов, цифровых данных становятся не только частью опыта любования сакурой, но и важным ресурсом социокультурных и фенологических исследований.

Современные тенденции включают усиление применения цифровых методов (машинное зрение, анализ соцмедиа), интеграцию фенологии и климатологии, а также возрастание интереса к транснациональным аспектам сакуры. Эти направления обеспечивают контроль и количественное исследование фенологических сдвигов и массовой вовлеченности, продолжая изучение символов и смысла праздника.

Однако с растущим интересом и большими туристскими потоками, необходимо не утратить суть праздника, заключающейся в спокойном созерцании, красоте и гармонии. Поэтому следует учитывать последствия «овертуризма», решать возникающие в связи с ним проблемы.

Литература:

Бибик, 2017 – Бибик А. Сакура в истории японской культуры: религиозно-мифологическое и фольклорное наполнение образа // Осмысление природы в японской культуре. М.: ИД Дело РАНХиГС, 2017. С. 191-209.

Будилова, 2023 – Будилова И. Ю. Сакура в японской культуре периода Эдо // Ботанические сады в современном мире. 2023. № 2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sakura-v-yaponskoy-kulture-perioda-edo>

Ожидается, что сезон..., 2024 – Ожидается, что сезон цветения сакуры в 2024 году принесет Японии 7,7 млрд долларов. – URL: <https://www.vietnam.vn/ru/mua-hoa-anh-dao-2024-du-kien-mang-ve-77-ty-usd-cho-nhat-ban>.

Праздник цветения сакуры..., 2024 – Праздник цветения сакуры: захват Ханами через искусство и традиции // Журнал ArtMajeur. – URL: <https://www.artmajeur.com/ru/magazine/5-istoria-iskusstva/prazdnik-cvetenia-sakury-zahvat-hanami-cerez-iskusstvo-i-tradicii/335425>.

Праздники в Японии..., 2025 – Праздники в Японии: самый полный список, календарь японских национальных праздников и фестивалей. – URL: <https://experience.tripster.ru/articles/samye-interesnye-prazdniki-yaponii/>.

Цветение сакуры в 2025 году..., 2025 – Цветение сакуры в 2025 году: главные события, даты и места для наблюдения ВФокусе. – URL: <https://dzen.ru/a/Z1wxi1LEBjjYYia3?ysclid=mesufgj1ns320312584>.

Analysis of the Aesthetic Meaning, 2009 – Analysis of the Aesthetic Meaning of Oriental Cherry in Japanese Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1672-920x.2009.04.016>

Chambers, G, 2013 – Chambers, G. The “Mono no Aware” in Hanami: Re-reading its Festive, Aesthetic, and Contemporary Value. 5(5), 1–14. <https://ci.nii.ac.jp/naid/120005648814>

Cherry Blossom Forecast 2025..., 2025 – Cherry Blossom Forecast 2025. – URL: <https://www.japan-guide.com/sakura/>

He, X., & Tan, J., 2008 – He, X., & Tan, J., Analysis of the Aesthetic Image of Cherry Blossom in the Japanese Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1009-1912.2007.04.008>

Ishii A., 2018 – Ishii A., Wakabayashi T., Okano N., and Kawahata Y., "Analysis of social media content and search behavior related to seasonal topics using the sociophysics approach," *arXiv*, 2018. Available: <http://arxiv.org/abs/1807.05320v1>

Kuitert, 2022 – Kuitert W., "Japanese cherry pride on foreign ground," Book chapter, 2022. doi: 10.4324/9781003054672-12

Liu, J., 2005 – Liu, J., An Elementary Discussion on Japanese Flowering Cherry Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1674-8425-b.2005.07.033>

Moataz Medhat ElQadi, 2021 – Moataz Medhat ElQadi, Adrian G Dyer, Carolyn Vlasveld, Alan Dorin. Monitoring photogenic ecological phenomena: Social network site images reveal spatiotemporal phases of Japanese cherry blooms. *bioRxiv* 2021.09.13.460016; doi: <https://doi.org/10.1101/2021.09.13.460016>

Moriuchi E. and Basil M. D., 2019 – Moriuchi E. and Basil M. D., The Sustainability of Ohanami Cherry Blossom Festivals as a Cultural Icon, Sustainability, vol. 11, no. 6, p. 1820, 2019. doi: 10.3390/SU11061820

Park, 2010 – Park, M., Daniels, M. J., Brayley, R. E., & Harmon, L. K. An analysis of service provision and visitor impacts using participant observation and photographic documentation: the National Cherry Blossom Festival. *Event Management*, 14(2), 167–182. <https://doi.org/10.3727/152599510X12766070301082>

Xiao-jing H. and Jian-chuan T., 2007 – Xiao-jing H. and Jian-chuan T., Analysis of the Aesthetic Image of Cherry Blossom in the Japanese Culture, 2007. doi: 10.3969/j.issn.1009-1912.2007.04.008

Yan, Z., 2010 – Yan, Z., Japanese Flowering Cherry and Japanese National Character. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1007-2853.2010.06.032>

Yang, F., 2005 – Yang, F. On the Images of Plum Blossom and Oriental Cherry in Japanese Han Poems. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1001-0300.2005.03.008>

References:

Analysis of the Aesthetic Meaning, 2009 – Analysis of the Aesthetic Meaning of Oriental Cherry in Japanese Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1672-920x.2009.04.016>

Bibik, 2017 – Bibik A. Sakura v istorii yaponskoy kultury: religiozno-mifologicheskoye i fol'klornoye napolneniye obraza [Sakura in the History of Japanese Culture: Religious-Mythological and Folkloric Content of the Image] // *Osmysleniye prirody v yaponskoy kul'ture*. Moscow: ID Delo RANKhiGS, 2017. P. 191–209. (in Rus).

Budilova, 2023 – Budilova I. Yu. Sakura v yaponskoy kul'ture perioda Edo [Sakura in Japanese Culture of the Edo Period] // *Botanicheskkiye sady v sovremennom mire*. 2023. № 2. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sakura-v-yaponskoy-kul'ture-perioda-edo> (in Rus).

Chambers, G, 2013 – Chambers, G. The “Mono no Aware” in Hanami: Re-reading its Festive, Aesthetic, and Contemporary Value. *Electronic journal of contemporary japanese studies*, 5(5), 1–14. <https://ci.nii.ac.jp/naid/120005648814>

Cherry Blossom Forecast 2025..., 2025 – Cherry Blossom Forecast 2025. Available at: <https://www.japan-guide.com/sakura/>

He, X., & Tan, J., 2008 – He, X., & Tan, J., Analysis of the Aesthetic Image of Cherry Blossom in the Japanese Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1009-1912.2007.04.008>

Ishii A., 2018 – Ishii A., Wakabayashi T., Okano N., and Kawahata Y., "Analysis of social media content and search behavior related to seasonal topics using the sociophysics approach," arXiv, 2018. Available: <http://arxiv.org/abs/1807.05320v1>

Kuitert, 2022 – Kuitert W., "Japanese cherry pride on foreign ground," Book chapter, 2022. doi: 10.4324/9781003054672-12

Liu, J., 2005 – Liu, J., An Elementary Discussion on Japanese Flowering Cherry Culture. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1674-8425-b.2005.07.033>

Moataz Medhat ElQadi, 2021 – Moataz Medhat ElQadi, Adrian G Dyer, Carolyn Vlasveld, Alan Dorin. Monitoring photogenic ecological phenomena: Social network site images reveal spatiotemporal phases of Japanese cherry blooms. *bioRxiv* 2021.09.13.460016; doi: <https://doi.org/10.1101/2021.09.13.460016>

Moriuchi E. and Basil M. D., 2019 – Moriuchi E. and Basil M. D., The Sustainability of Ohanami Cherry Blossom Festivals as a Cultural Icon, *Sustainability*, vol. 11, no. 6, p. 1820, 2019. doi: 10.3390/SU11061820

Ozhidayetsya, chto sezon..., 2024 – Ozhidayetsya, chto sezon tsveteniya sakury v 2024 godu prineset Yaponii 7,7 mlrd dollarov [It is expected that the cherry blossom season in 2024 will bring Japan \$7.7 billion]. Available at: <https://www.vietnam.vn/ru/mua-hoa-anh-dao-2024-du-kien-mang-ve-77-ty-usd-cho-nhat-ban> (in Rus).

Park, 2010 – Park, M., Daniels, M. J., Brayley, R. E., & Harmon, L. K. An analysis of service provision and visitor impacts using participant observation and photographic documentation: the National Cherry Blossom Festival. *Event Management*, 14(2), 167–182. <https://doi.org/10.3727/152599510X12766070301082>

Prazdnik tsveteniya sakury..., 2024 – Prazdnik tsveteniya sakury: zakhvat Hanami cherez iskusstvo i traditsii [Cherry Blossom Festival: Capturing Hanami through Art and Tradition] // *Zhurnal ArtMajeur*. Available at: <https://www.artmajeur.com/ru/magazine/5-istoria-iskusstva/prazdnik-cvetenia-sakury-zahvat-hanami-cerez-iskusstvo-i-tradicii/335425> (in Rus).

Prazdniki v Yaponii..., 2025 – Prazdniki v Yaponii: samyy polnyy spisok, calendar' yaponskikh natsional'nykh prazdnikov i festivaley [Holidays in Japan: The Most Complete List, Calendar of Japanese National Holidays and Festivals]. Available at: <https://experience.tripster.ru/articles/samye-interesnye-prazdniki-yaponii/> (in Rus).

Xiao-jing H. and Jian-chuan T., 2007 – Xiao-jing H. and Jian-chuan T., Analysis of the Aesthetic Image of Cherry Blossom in the Japanese Culture, 2007. doi: 10.3969/j.issn.1009-1912.2007.04.008

Tsveteniye sakury v 2025 godu..., 2025 – Tsveteniye sakury v 2025 godu: glavnyye sobytiya, daty i mesta dlya nablyudeniya V Fokuse [Cherry Blossom in 2025: Main Events, Dates, and Places

to Observe]. Available at: <https://dzen.ru/a/Z1wx1LEBjjYYia3?ysclid=mesufgj1ns320312584> (in Rus).

Yan, Z., 2010 – Yan, Z., Japanese Flowering Cherry and Japanese National Character. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1007-2853.2010.06.032>

Yang, F., 2005 – Yang, F. On the Images of Plum Blossom and Oriental Cherry in Japanese Han Poems. <https://doi.org/10.3969/j.issn.1001-0300.2005.03.008>

Лукина О.В.

Омбы мемлекеттік техникалық университеті, Омбы, Ресей

E-mail: lookina@list.ru

ХАНАМИДІҢ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ МЕН ОНЫҢ ЖАПОНИЯНЫҢ ОҚИҒАЛЫҚ ТУРИЗМІНДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақала жапон мәдениетінің маңызды элементі болып табылатын сакураның гүлдену мерекесіне (Ханами) һәм оның оқиғалық туризмнің дамуындағы рөліне арналған. Зерттеудің жаңалығы – Ханами мерекесіне байланысты оқиғалық туризмнің сұранысын, жағымды және жағымсыз жақтарын өзекті талдау. Зерттеу міндеттері: Ханамидің мәдени маңызын, оның тарихи түп-тамырларын талдау; Ханамидің Жапонияға деген туристік лекке әсерін зерттеу; аталмыш мейрамның әлеуметтік аспектілері мен туристерге және жергілікті тұрғындар үшін ұйымдастырудың мәдени ерекшеліктерін анықтау. Мақаланың мақсаты – Жапонияның оқиғалық туризміндегі Ханамидің мәдени маңызы мен рөлін айқындау. Мақаладағы нәтижелер Жапонияның оқиғалық туризміндегі Ханами мейрамының орны мен рөлі, сондай-ақ жергілікті тұрғындар және туристер үшін маңыздылығы өте жоғары екендігін көрсетті. Зерттеу барысында мерекені ұйымдастырудың ерекшеліктері айқындалған. Сонымен бірге «овертуризмнің» (ағылш. overtourism) мейрамға қатысушылардың осы аталмыш іс-шараға деген көзқарастарына мәдени тұрғыдан жағымсыз әсер етуі, сайып келгенде, осы мейрамға қызығушылықты әлсіретуге әкелуі мүмкін. Мақаланың авторы Ханами мейрамына байланысты Жапонияның оқиғалық туризмін бұдан әрі дамытуға арналған ұсыныстар келтірілген.

Кілт сөздер: Жапонияның дәстүрлері, Ханами мейрамы, оқиғалық туризм, овертуризм, жапон мәдениеті, сакураның гүлдену мерекесі, Ханамидің символикасы, Жапонияға туристер ағыны.

Lukina O.V.

Omsk State Technical University, Omsk, Russia

E-mail: lookina@list.ru

CULTURAL MEANING OF HANAMI AND ITS ROLE IN JAPANESE EVENT TOURISM

Abstract. The article is devoted to the cherry blossom festival (Hanami) as an important element of Japanese culture and its role in the development of event tourism. The novelty of the study is the relevant analysis of the demand, advantages, and disadvantages of event tourism in Japan related to the Hanami festival. The objectives of the study include analyzing the cultural significance of Hanami, its historical roots, traditions, and symbolism; studying the impact of Hanami on the tourist flow to Japan; and identifying the social aspects and cultural features of Hanami for tourists and locals. The purpose of the article is to identify the cultural significance and role of Hanami in Japan's event tourism, as well as the prospects for its development. The results presented in the article suggest that Hanami plays an important role in Japan's event tourism, and its cultural significance is

significant for both locals and tourists. The features of the holiday's processes have been identified; it has been shown that "overtourism" (English: overtourism) can have a negative impact on the quality of visitors' experiences, on the cultural perception of the holiday, and, as a result, on the decrease in interest in this cultural heritage; recommendations have been proposed for the further development of event tourism in Japan related to the Hanami holiday.

Keywords: Japanese traditions, Hanami, event tourism, overtourism, Japanese culture, cherry blossom festival, Hanami symbolism, and tourist flow to Japan.

Автор туралы ақпарат:

Лукина Ольга Викторовна, техникалық ғылымдардың кандидаты, доцент, Омбы мемлекеттік техникалық университеті, Омбы, Ресей

Информация об авторе:

Лукина Ольга Викторовна, кандидат технических наук, доцент, Омский государственный технический университет, Омск, Россия

Author information:

Lukina Olga Viktorovna, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Omsk State Technical University, Omsk, Russia

*Келіп түсті 5 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1}Сопыбаева Л.Э. ²Кожирова С.Б.

^{1,2} Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹lara_liberty@mail.ru, ²sbako@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЮЖНОЙ КОРЕИ В УСЛОВИЯХ НАЦИОНАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ И ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье проводится всесторонний анализ эволюции образовательной политики Республики Кореи – от послевоенного периода национальной модернизации, направленной на восстановление и индустриальное развитие, до современного этапа формирования стратегии глобального лидерства в сфере образования. Рассматриваются ключевые этапы реформ, включая интеграцию высоких технологий, цифровизацию образовательного процесса, развитие системы непрерывного образования и международного сотрудничества. Особое внимание уделяется роли государства как главного инициатора и координатора реформ, а также влиянию культурно-социальных факторов, таких как конфуцианские традиции, акцент на коллективизм и ответственность, что формирует уникальную модель южнокорейского образования. В работе подробно анализируются механизмы адаптации образовательной системы к глобальным вызовам – от интеграции инноваций и цифровых технологий до укрепления международных партнерств. Также обсуждаются существующие проблемы и вызовы, включая высокую конкуренцию среди учащихся, давление на психологическое здоровье, социальное неравенство и необходимость создания более гибкой и инклюзивной системы образования. Исследование подчеркивает значимость комплексного подхода, сочетающего экономические, культурные и политические факторы для успешного реформирования системы образования. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования южнокорейского опыта другими странами, стремящимися повысить качество и конкурентоспособность своих образовательных систем в условиях глобализации и цифровой трансформации. Работа вносит важный вклад в развитие теории образовательных реформ и сравнительной педагогики, раскрывая многоуровневые процессы формирования и реализации образовательной политики в контексте национальных интересов и глобальных тенденций.

Ключевые слова: Республика Корея, Южная Корея, образовательная политика, модернизация, глобализация, реформы, цифровизация, международное сотрудничество, модель образования.

Введение

Образовательная политика является одним из важнейших механизмов социально-экономического развития, определяющим не только уровень человеческого капитала, но и международные позиции страны. Согласно данным Всемирного банка, каждый дополнительный год обучения увеличивает ВВП на душу населения в долгосрочной перспективе в среднем на 0,37 % (Институт статистики ЮНЕСКО, 2022), способствует снижению бедности и ускоряет интеграцию в инновационную экономику. В эпоху глобализации, цифровых преобразований и роста международной конкуренции эффективное развитие образования становится стратегическим приоритетом для большинства государств. В этом контексте особый интерес представляет Республика Корея, прошедшая путь от разрушений Корейской войны к статусу одного из мировых лидеров в области образования. Исследование охватывает период с начала 1950-х годов по 2024 год, включая ключевые этапы

образовательной модернизации, начиная с послевоенного восстановления, индустриализации 1960-х, демократизации образования в 1980-1990-х, цифровой трансформации начала 2000-х и до текущего этапа глобальной интеграции и экспорта образовательных услуг. Республика Корея выстроила одну из самых результативных и инновационных образовательных моделей в мире. Уже в 1960-1970-х годах более 20 % национального бюджета направлялось на образование (Андреев, 2010). К началу 2020-х доля молодёжи 25-34 лет с высшим образованием составила 73,7 % - один из наивысших показателей среди стран-членов OECD (Министерство образования Республики Корея, 2023). По результатам международного тестирования PISA (2018) учащиеся Южной Кореи заняли 7-е место по математике и 9-е - по естественным наукам (Веденеева, 2021). С 2011 года реализуется государственная стратегия Smart Education, охватывающая внедрение цифровых платформ, электронных учебников, онлайн-обучения и ИКТ-компетентности учителей. Эти меры обеспечили успешный переход на дистанционное обучение в период пандемии COVID-19 и укрепили технологическую устойчивость системы. При этом трансформация образования в Южной Корее сопровождалась не только институциональными реформами, но и значительными культурно-социальными сдвигами. Конфуцианские традиции подчёркивают ценность образования, уважение к учителю и трудолюбие, что способствовало высокой учебной мотивации и социальной легитимности реформ. Однако одновременно усилилась образовательная конкуренция, что привело к перегрузке учащихся и росту влияния частного сектора (хагвонов), усилив неравенство в доступе к качественному образованию. Таким образом, образовательная политика Южной Кореи представляет собой комплексный и многоуровневый процесс, сочетающий стратегическое управление, цифровые инновации и культурную поддержку. Опыт Республики Корея, накопленный за более чем 70 лет реформ, представляет значимую теоретическую и практическую ценность для стран, находящихся на пути модернизации своих образовательных систем. Анализ южнокорейского кейса позволяет выявить универсальные закономерности успешной трансформации образования в условиях глобальных вызовов и быстро меняющихся технологических реалий.

Материалы и методы исследования

В качестве источников исследования использовался широкий комплекс материалов, включающий официальные документы Республики Корея, подготовленные Министерством образования и другими государственными структурами. К ним относятся законы, постановления, директивы, стратегические планы и программы реформ, которые отражают основные направления модернизации образовательной системы, позволяют проследить динамику её трансформации и выявить приоритеты государственной политики. Анализ этих документов дал возможность реконструировать последовательность реформ (Министерство образования Республики Корея, 2023), определить механизм выработки и реализации образовательных стратегий, а также выявить особенности адаптации национальной системы образования к изменяющимся условиям внутреннего и внешнего развития. Существенное место в источниковой базе заняли статистические и аналитические материалы национальных органов, включая отчёты профильных министерств, институтов и центров, занимающихся мониторингом образовательной сферы. Эти материалы содержат сведения об уровне охвата образованием, показателях грамотности, качестве усвоения учебных программ, результатах международных сравнительных исследований и динамике образовательных достижений, что позволило использовать их для количественной оценки эффективности реформ и выявления тенденций, определяющих долгосрочное развитие системы. Важное значение имели материалы международных организаций (Институт статистики ЮНЕСКО, 2022; Ким, 2019), таких как ЮНЕСКО, Организация экономического сотрудничества и развития и Всемирный банк, включающие сравнительные рейтинги, аналитические обзоры, экспертные рекомендации и прогнозные оценки. Их применение обеспечило возможность сопоставления опыта Южной Кореи с глобальными

практиками, выявления её места в международной образовательной иерархии, а также определения того, каким образом национальная модель сочетает локальные особенности с универсальными мировыми стандартами. Теоретическую основу исследования составила научная литература, включающая монографии, статьи, диссертации, сравнительные исследования, посвящённые вопросам модернизации образовательных систем, цифровой трансформации учебного процесса, внедрения инновационных технологий и анализа социокультурных факторов, влияющих на формирование образовательной политики. Эти публикации позволили сформировать методологическую базу анализа и обеспечить комплексное понимание взаимосвязей между политическими решениями, социальными установками и образовательными практиками. Методологический инструментарий исследования включал использование исторического метода, позволившего проследить эволюцию образовательной политики Южной Кореи, выявить этапы её становления и ключевые реформы, оказавшие решающее влияние на развитие системы. Сравнительный метод дал возможность сопоставить южнокорейскую модель с образовательными практиками других государств, определить её сильные стороны, ограничения и специфику в контексте глобальных трансформаций. Социокультурный подход был направлен на изучение роли культурных традиций, социальных норм, семейных ценностей и ожиданий общества в формировании образовательных стратегий, что позволило выявить значимость нематериальных факторов в обеспечении высокой мотивации к обучению и стремления к успеху. Системный анализ применялся для комплексной оценки взаимодействия всех уровней образовательной системы - от законодательных основ и государственной политики до организации учебного процесса, педагогических методик и внедрения цифровых технологий. Использование количественных методов, основанных на обработке статистических данных, позволило объективно зафиксировать результаты реформ, а применение качественных методов, включающих экспертные интервью, анализ научной литературы, тематические обзоры и контент-анализ, дало возможность выявить не только очевидные, но и скрытые факторы устойчивости южнокорейской образовательной модели. Сочетание разных методологических подходов обеспечило комплексный характер исследования, позволивший рассмотреть образовательную политику Южной Кореи как целостное явление, сочетающее в себе политические, социальные, культурные и экономические аспекты. Такой подход дал возможность более глубоко понять причины её высокой эффективности, устойчивости к внешним вызовам и способности интегрироваться в глобальное образовательное пространство, сохраняя при этом национальную специфику и культурную идентичность.

Обсуждение

Исследование образовательной политики Южной Кореи занимает значительное место в зарубежной и отечественной историографии, что связано с уникальностью корейского опыта, сочетающего национальные модернизационные проекты и активное включение в глобальное образовательное пространство. В зарубежной литературе одной из ключевых фигур является Майкл Дж. Сет (Cet, 2017), который в своих работах («Education Fever: Society, Politics, and the Pursuit of Schooling in South Korea», 2002; «Education in Korea», 2017) рассматривает образование как фундамент экономического подъёма страны и одновременно как культурный феномен, определяющий социальную идентичность южнокорейцев. Он подчеркивает, что именно государственные инвестиции в образование и ориентация на массовый охват стали основой формирования конкурентоспособной нации. Аналогичной позиции придерживаются Пак и Ким (Пак, Ким, 2013), которые отмечают, что с 1960-х годов образование в Южной Корее рассматривалось в качестве стратегического ресурса индустриализации и подготовки кадров для экономики знаний. Наряду с этим, в научной литературе существует и критическая точка зрения на южнокорейскую модель. Бён и Ким (Byun & Kim, 2011) указывают на то, что ориентация на высокие академические достижения и массовое распространение частных образовательных центров (хагвонов) усиливают социальное неравенство, ограничивая

возможности малообеспеченных семей. Исследования О Хван (Oh Hwang, 2016) также фиксируют негативные последствия чрезмерной конкуренции, приводящей к стрессу и психологическому давлению на учащихся. Подобные выводы разделяют и некоторые российские ученые. Так, А. В. Торкунов и Е. А. Шевченко в сборнике «Азия в глобальной политике» подчеркивают, что южнокорейская образовательная модель, несмотря на очевидные успехи, является источником «перегрева» социальной среды, провоцируя рост образовательных и карьерных амбиций, часто не соответствующих реальным возможностям экономики. Отдельный пласт исследований посвящен цифровой трансформации южнокорейской системы образования. Ли (Ли, 2015) и Чо (Чо, 2020) анализируют реализацию национальной стратегии Smart Education, рассматривая её как один из наиболее успешных примеров цифровизации образования в мире. Они указывают на то, что широкое внедрение цифровых технологий, электронных учебников и дистанционных платформ позволило Южной Корее сравнительно безболезненно адаптироваться к условиям пандемии COVID-19. Вместе с тем исследователи отмечают риски цифрового неравенства, особенно в сельских районах, что создает угрозу социальной инклюзивности. В российской литературе к вопросам цифровизации обращается В. А. Филиппов, который отмечает, что корейский опыт цифровых реформ может служить моделью для модернизации образовательных систем постсоветских стран, но требует учета национальной специфики и уровня развития инфраструктуры. Немаловажное внимание уделяется и культурным факторам. По мнению Сета и ряда корейских авторов, конфуцианская традиция, укоренившаяся в южнокорейском обществе, создала ценностную основу для уважения к образованию, стремления к знаниям и социальной ответственности. Схожие идеи высказывают российские востоковеды, в частности, Н. И. Конрад и современные исследователи сравнительной педагогики, которые указывают, что образовательная политика Южной Кореи не может быть понята вне культурно-цивилизационного контекста. Однако ряд авторов, например, Бай (Бай, 2017), обращают внимание на то, что конфуцианское наследие не только формирует позитивные установки, но и закрепляет жесткие иерархии, усиливающие давление на молодежь. Таким образом, в историографии сложилось несколько основных подходов: оптимистический, где образование рассматривается как локомотив модернизации и глобального лидерства; критический, фиксирующий социальные и психологические издержки системы; технологический, подчеркивающий роль цифровой трансформации; и культурно-цивилизационный, обращающий внимание на значение традиционных ценностей. Представленный в данной статье анализ согласуется с ключевыми положениями указанных исследований, однако имеет и отличительные особенности. В отличие от большинства авторов, рассматривающих эти аспекты изолированно, настоящая работа ставит своей задачей показать взаимосвязь модернизационного, социального, цифрового и культурного факторов как элементов единой образовательной стратегии Южной Кореи. Именно это позволяет глубже понять, каким образом образовательная политика страны стала инструментом не только национальной модернизации, но и глобального позиционирования. Новизна исследования заключается в том, что оно рассматривает южнокорейскую образовательную модель в динамике - от этапа национального восстановления и индустриализации до современного этапа цифровизации и глобальной экспансии. Такой комплексный подход дает возможность выявить как сильные стороны корейского опыта, так и его противоречия, включая социальное неравенство и давление на учащихся. Тем самым данная статья не ограничивается констатацией достижений, а вносит вклад в более целостное осмысление образовательной политики Южной Кореи как примера того, как национальная модернизация и глобализация могут быть объединены в рамках единой стратегии.

Результаты исследования

Проведённое исследование трансформации образовательной политики Южной Кореи позволило выявить многоуровневый, динамичный и системный характер этого процесса, в котором переплетаются исторические предпосылки, государственные стратегии, технологические инновации, культурные установки и международное сотрудничество. Республика Корея (Южная Корея) продемонстрировала, как последовательная, стратегически выстроенная образовательная политика может стать не только основой для внутреннего развития, но и фактором глобального позиционирования страны в XXI веке. Полученные результаты позволяют более глубоко понять механизмы, обеспечившие устойчивость, гибкость и высокую адаптивность корейской модели, а также её применимость в международном контексте.

Во-первых, одной из ключевых вех в становлении современной образовательной системы Южной Кореи стала послевоенная национальная модернизация. В условиях острого дефицита ресурсов, массовой неграмотности и разрушенной инфраструктуры государство приняло на себя ведущую роль в создании единой системы образования, сделав ставку на всеобщий доступ к начальному и среднему образованию. Принятые меры включали обязательность школьного обучения, массовую подготовку педагогов, стандартизацию учебных программ и введение единых экзаменов. Особый акцент был сделан на социальную справедливость и устранение образовательного неравенства, что стало основой для формирования когерентного и социально устойчивого общества. Важным результатом этого этапа стало формирование институционального фундамента, на котором позднее были выстроены последующие реформы – от технической модернизации до цифровой трансформации.

Во-вторых, анализ периода экономического подъёма и индустриализации показал, что Республика Корея (Южная Корея) оперативно адаптировала свою образовательную систему под нужды новой индустриальной экономики. Реформа образования на данном этапе характеризовалась усилением профессиональной направленности: активно развивались технические колледжи, инженерные факультеты, прикладные научные центры. Было налажено тесное взаимодействие между государством, университетами и промышленными корпорациями. Такая модель «треугольника инноваций» позволила выстроить гибкую цепочку подготовки кадров для конкретных отраслей и регионов. Кроме того, началась активная реализация программ непрерывного образования и повышения квалификации взрослого населения, что особенно важно в условиях стремительной смены технологий. Эти меры обеспечили рост производительности труда и конкурентоспособности нации на международных рынках.

В-третьих, особое внимание исследование уделило цифровой трансформации, которая на сегодняшний день является краеугольным камнем образовательной стратегии Южной Кореи. Страна инвестировала значительные ресурсы в развитие ИКТ-инфраструктуры, создание интеллектуальных платформ обучения, внедрение систем искусственного интеллекта, онлайн-курсов и электронных дневников. Эти нововведения не только способствовали индивидуализации обучения, но и позволили достичь высокого уровня адаптивности образовательных учреждений к вызовам - например, к пандемии COVID-19. Результаты анализа показывают, что цифровизация в Южной Корее рассматривается не как вспомогательный инструмент, а как фундаментальное направление модернизации, охватывающее педагогические практики, формы оценки, организацию учебного процесса и государственное регулирование. При этом государство продолжает решать задачи устранения цифрового разрыва, совершенствования педагогической подготовки и развития критического мышления учащихся в условиях информационного перенасыщения.

В-четвёртых, международное измерение образовательной политики Южной Кореи оказалось ключевым фактором, способствовавшим выходу страны на передовые позиции в мировом образовательном пространстве. Республика Корея (Южная Корея) не только активно

участвует в международных оценках (PISA, TIMSS), но и адаптирует лучшие мировые практики с учетом своих национальных особенностей. Значительный прогресс был достигнут в интернационализации высшего образования - рост количества иностранных студентов, двусторонние академические программы, создание кампусов корейских университетов за рубежом (например, в США, Вьетнаме, Узбекистане). Эти меры способствовали укреплению научно-образовательной базы страны и созданию имиджа Южной Кореи как международного образовательного хаба. Кроме того, благодаря активному участию в ЮНЕСКО, OECD и других структурах, страна вносит свой вклад в формирование глобальной образовательной повестки.

В-пятых, в рамках исследования выявлена исключительно важная роль культурно-социальных факторов, в частности конфуцианских ценностей, таких как уважение к знаниям, стремление к совершенству, приоритет образования над другими социальными достижениями. Эти установки лежат в основе высокого уровня вовлечённости как самих учащихся, так и их семей в образовательный процесс. Тем не менее, выявлено и напряжение внутри системы: чрезмерный академический прессинг, конкуренция за поступление в элитные университеты и перегрузка школьников создают риск психологического выгорания и неравенства возможностей. Государство осознало необходимость гуманизации образовательной среды, внедрения программ психологической поддержки и развития личностно-ориентированных подходов в обучении. Семья, школа и государственные институты совместно формируют пространство, где воспитание и обучение рассматриваются как взаимодополняющие процессы формирования гармоничной личности.

Таким образом, полученные результаты позволяют утверждать, что образовательная политика Южной Кореи представляет собой целостную, интегративную систему, способную к стратегической самоорганизации и адаптации в условиях глобальной нестабильности. Южнокорейская модель демонстрирует, как грамотное сочетание государственного управления, инновационного развития, культурных традиций и международной открытости позволяет не только модернизировать образовательную систему, но и превратить её в ключевой инструмент национального развития и глобального лидерства. Эти выводы могут служить методологической и практической основой для разработки стратегий образовательной модернизации в других странах, включая Казахстан и Узбекистан, где вопросы интеграции в глобальное образовательное пространство и повышение конкурентоспособности системы образования приобретают всё большую актуальность.

Заключение

Реформы в системе образования последовательно реализовывались с 1960-х годов как часть национальных планов индустриализации и модернизации. Приоритетное внимание уделялось человеческому капиталу как ключевому ресурсу развития, что отразилось в объёмах финансирования образования: по данным Министерства образования Республики Корея, доля бюджетных расходов на образование в 1970-х годах превышала 20 процентов, а в начале 2000-х годов оставалась на уровне выше 15 процентов от общего бюджета. В отличие от стран с фрагментарными и краткосрочными мерами, Республика Корея выстроила интегрированную модель, где образование стало неотъемлемым элементом национальной стратегии роста, социальной мобильности и технологического прогресса. Управление системой характеризуется высокой степенью централизации. Министерство образования обеспечивает внедрение реформ на основе мониторинга ключевых индикаторов, анализа международных оценок, таких как Программа международного оценивания учебных достижений учащихся (PISA) и Международное исследование по математике и естественным наукам (TIMSS), а также обратной связи от региональных органов образования. Создание системы внешнего тестирования (в частности, национальный экзамен CSAT), введение единых государственных стандартов и унификация учебных программ обеспечили

стандартизацию образовательных результатов и их сопоставимость на национальном уровне. В 2023 году, по данным Организации экономического сотрудничества и развития, доля населения Южной Кореи в возрасте 25-34 лет с высшим образованием составила 73,7 процента - один из наивысших показателей среди стран-членов. В исследовании PISA-2018 южнокорейские школьники заняли 7-е место по математике, 9-е - по естественным наукам и 11-е - по чтению, что подтверждает высокий уровень подготовки учащихся. С начала XXI века Республика Корея активно продвигает цифровизацию образования. В 2011 году была запущена государственная программа Smart Education Strategy, направленная на внедрение электронных учебников, развитие дистанционного обучения, использование цифровой платформы EBS и подготовку учителей в области цифровых технологий. Эти меры позволили обеспечить быструю адаптацию образовательной системы к пандемийным условиям. В 2020 году более 3,5 миллионов учащихся получили доступ к онлайн-обучению благодаря уже существующей цифровой инфраструктуре. Ключевую роль в формировании образовательной среды играют социокультурные факторы. Влияние конфуцианской этики, доминирующей в корейском обществе, обуславливает высокий уровень уважения к образованию, значительную вовлечённость родителей и стремление домохозяйств к инвестициям в дополнительное образование. Однако высокая академическая конкуренция вызвала бурный рост теневого сектора - частных образовательных учреждений (хагвонов).

В 2022 году расходы домохозяйств на внеклассное образование достигли более 20 триллионов вон, что способствовало усилению образовательного неравенства между регионами и социальными группами. Южная Корея демонстрирует активное участие в глобальном образовательном пространстве. Страна адаптирует международные стандарты, включая общеевропейскую шкалу языковых компетенций, участвует в программах академической мобильности, входит в ведущие международные рейтинги университетов (QS World University Rankings, Times Higher Education), а также наращивает экспорт образовательных услуг. Число иностранных студентов в южнокорейских вузах превышает 150 тысяч человек, что свидетельствует о глобальной привлекательности системы. Таким образом, образовательная политика Республики Корея является результатом комплексного и системного подхода, основанного на управленческой централизации, научно обоснованной нормативной базе, международной интеграции и цифровой модернизации. Эта модель демонстрирует устойчивость к внутренним и внешним вызовам, что делает её одним из наиболее значимых примеров для стран, стремящихся к модернизации и стратегическому развитию своих национальных образовательных систем в условиях глобальной трансформации.

Литература:

Андреев, 2010 – *Андреев А.Ю.* История Кореи. XX век. Москва: Восточная литература, 2010. 512 с.

Джанг, 2022 – *Джанг М.Ю.* Образовательная система Южной Кореи: институциональные реформы и современные вызовы // Азия и Африка сегодня. 2022. № 5. С. 45–52.

Веденеева, 2021 – *Веденеева Л.М.* Цифровая трансформация образования: опыт Южной Кореи // Педагогика. 2021. № 6. С. 52–59.

Биктимирова, 2022 – *Биктимирова А.И.* Глобализация и образовательная политика: сравнительный анализ стран Восточной Азии // Вестник КазНПУ им. Абая. 2022. № 4. С. 37–42.

Ли, 2020 – *Ли Джон С.* Сравнительный анализ систем образования Республики Корея и стран ОЭСР // Journal of Korean Education. 2020. Т. 47. № 2. С. 25–43.

Министерство образования Республики Корея, 2023 – *Министерство образования Республики Корея*. Образование в Корее: ежегодный отчет 2023 г. Сеул: MOE Korea, 2023. 198 с.

Институт статистики ЮНЕСКО, 2022 – *Институт статистики ЮНЕСКО*. Профиль страны Корея: образовательные показатели. 2022. 74 с.

Ким, 2019 – *Ким Т.* Динамика транснационального высшего образования в Восточной Азии: подход Южной Кореи // *Comparative Education*. 2019. Т. 55. № 3. С. 303–320.

Бьюн, Ким, 2020 – *Бьюн С., Ким К.* Образовательное неравенство в Южной Кореи: последние тенденции и политические меры // *Asia Pacific Education Review*. 2020. Т. 21. С. 345–361.

И Ёнхван, 2022 – *이용환*. 4 차 산업혁명과 한국의 고등교육 정책 변화 // *아시아교육연구*. 2022. 제 23 권. 제 2 호. С. 101–123.

Парк, 2014 – *Парк Х.* Образовательная лихорадка: общество, политика и стремление к школе в Южной Кореи. Сигл: University of Washington Press, 2014. 289 с.

Сет, 2011 – *Сет М.Дж.* Образование в Кореи: история и современные вызовы. Лондон: Routledge, 2011. 216 с.

Всемирный банк, 2022 – *Всемирный банк*. Система образования Кореи: достижения и проблемы. Вашингтон, 2022. 148 с.

Пак Бёнхён, 2021 – *박병현*. 한국 교육개혁의 사회문화적 배경과 과제 // *한국교육학연구*. 2021. 제 27 권. 제 3 호. С. 55–78.

Ахметова, 2021 – *Ахметова С.Б.* Трансформация образования в цифровую эпоху: Южная Корея как пример для Казахстана // *Интеграция образования*. 2021. № 3(34). С. 112–118.

Назарова, 2020 – *Назарова И.Г.* Конфуцианские традиции и образовательные приоритеты в Восточной Азии // *Oriens*. 2020. № 1. С. 89–97.

Ким Шин Иль, 2020 – *김신일*. 한국 교육정책의 역사와 전망. 서울: 교육과학사, 2020. 412 쪽.

KEDI, 2022 – *KEDI (Корейский институт развития образования)*. Основные политики и тенденции в корейском образовании. Сеул: KEDI Press, 2022. 133 с.

Ли, 2020 – *Ли Ю.С., Чжу Х.* Сотрудничество университета и промышленности и инновации: пример Кореи // *Science and Public Policy*. 2020. Т. 47(1). С. 95–105.

References:

Andreev, 2010 – Andreev A.Yu. *Istoriya Korei. XX vek* [History of Korea. Twentieth Century]. Moscow: Vostochnaya Literatura, 2010. 512 p. (in Russ.).

Jang, 2022 – Jang M.Yu. *Obrazovatel'naya sistema Yuzhnoy Korei: institutsionalnye reformy i sovremennye vyzovy* [Education system of South Korea: institutional reforms and contemporary challenges] // *Aziya i Afrika segodnya*. 2022. № 5. P. 45–52. (in Russ.).

Vedeneeva, 2021 – Vedeneeva L.M. *Tsifrovaya transformatsiya obrazovaniya: opyt Yuzhnoy Korei* [Digital transformation of education: the experience of South Korea] // *Pedagogika*. 2021. № 6. P. 52–59. (in Russ.).

Biktimirova, 2022 – Biktimirova A.I. *Globalizatsiya i obrazovatel'naya politika: sravnitelny analiz stran Vostochnoy Azii* [Globalization and education policy: a comparative analysis of East Asian countries] // *Vestnik Abai KazNPU*. 2022. № 4. P. 37–42. (in Russ.).

Lee, 2020 – Lee Jong S. *Sravnitelny analiz sistem obrazovaniya Respubliki Koreya i stran OECD* [Comparative analysis of the education systems of the Republic of Korea and OECD countries] // *Journal of Korean Education*. 2020. Vol. 47. № 2. P. 25–43. (in Russ.).

Ministry of Education of the Republic of Korea, 2023 – Ministry of Education of the Republic of Korea. *Obrazovanie v Koree: ezhegodnyy otchet 2023 g.* [Education in Korea: annual report 2023]. Seoul: MOE Korea, 2023. 198 p. (in Eng.).

UNESCO Institute for Statistics, 2022 – UNESCO Institute for Statistics. *Profil strany Koreya: obrazovatelnye pokazateli* [Country profile Korea: educational indicators]. 2022. 74 p. (in Eng.).

Kim, 2019 – Kim T. *Dinamika transnatsionalnogo vysshego obrazovaniya v Vostochnoy Azii: podkhod Yuzhnoy Korei* [Dynamics of transnational higher education in East Asia: the South Korean approach] // Comparative Education. 2019. Vol. 55. № 3. P. 303–320. (in Eng.).

Byun, Kim, 2020 – Byun S., Kim K. *Obrazovatelnoe neravenstvo v Yuzhnoy Koree: poslednie tendentsii i politicheskie mery* [Educational inequality in South Korea: recent trends and policy measures] // Asia Pacific Education Review. 2020. Vol. 21. P. 345–361. (in Eng.).

Lee Yonghwan, 2022 – Lee Yonghwan. *4cha sanob hyokmyon-gwa Hangug-ui godeung gyoyuk jeongchaek byeonhwa* [Fourth Industrial Revolution and changes in higher education policy in Korea] // Asian Education Research. 2022. Vol. 23. № 2. P. 101–123. (in Kor.).

Park, 2014 – Park H. *Obrazovatel'naya likhoradka: obshchestvo, politika i stremlenie k shkole v Yuzhnoy Koree* [Education fever: society, politics, and the pursuit of schooling in South Korea]. Seattle: University of Washington Press, 2014. 289 p. (in Eng.).

Seth, 2011 – Seth M.J. *Obrazovanie v Koree: istoriya i sovremennyye vyzovy* [Education in Korea: history and current challenges]. London: Routledge, 2011. 216 p. (in Eng.).

World Bank, 2022 – World Bank. *Sistema obrazovaniya Korei: dostizheniya i problemy* [Education system of Korea: achievements and challenges]. Washington, 2022. 148 p. (in Eng.).

Pak Byunghyun, 2021 – Pak Byunghyun. *Hanguk gyoyuk gaehyeog-ui sahoe munhwajeok baegyeong-gwa gwaje* [Socio-cultural background and tasks of Korean education reform] // Hanguk Gyoyukhak Yeongu. 2021. Vol. 27. № 3. P. 55–78. (in Kor.).

Akhmetova, 2021 – Akhmetova S.B. *Transformatsiya obrazovaniya v tsifrovuyu epokhu: Yuzhnaya Koreya kak primer dlya Kazakhstana* [Transformation of education in the digital age: South Korea as a model for Kazakhstan] // Integratsiya obrazovaniya. 2021. № 3(34). P. 112–118. (in Russ.).

Nazarova, 2020 – Nazarova I.G. *Konfutsianskie traditsii i obrazovatelnye priority v Vostochnoy Azii* [Confucian traditions and educational priorities in East Asia] // Oriens. 2020. № 1. P. 89–97. (in Russ.).

Kim Shin Il, 2020 – Kim Shin Il. *Hanguk gyoyuk jeongchaek-ui yeoksa-wa jeonmang* [History and prospects of Korean education policy]. Seoul: Kyoyukgwahaksa, 2020. 412 p. (in Kor.).

KEDI, 2022 – KEDI (Korean Educational Development Institute). *Osnovnye politiki i tendentsii v koreyskom obrazovanii* [Major policies and trends in Korean education]. Seoul: KEDI Press, 2022. 133 p. (in Eng.).

Lee, 2020 – Lee Y.S., Zhu H. *Sotrudnichestvo universiteta i promyshlennosti i innovatsii: primer Korei* [University–industry cooperation and innovation: the case of Korea] // Science and Public Policy. 2020. Vol. 47(1). P. 95–105. (in Eng.).

¹Сопыбаева Л.Э. ²Қожирова С.Б.

^{1,2}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ lara_liberty@mail.ru, ² sbako @yandex.ru ,

ҰЛТТЫҚ ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Корея Республикасының білім беру саясатының эволюциясына жан-жақты талдау жасалады – соғыстан кейінгі қалпына келтіруге және индустриялық дамуға

бағытталған ұлттық жаңғырту кезеңінен бастап, білім беру саласындағы жаһандық көшбасшылық стратегиясын қалыптастырудың қазіргі кезеңіне дейін. Реформалардың негізгі кезеңдері қарастырылады, оның ішінде жоғары технологияларды интеграциялау, білім беру үдерісін цифрландыру, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту және халықаралық ынтымақтастық. Мемлекеттің реформаларды бастаушы және үйлестіруші ретінде рөліне, сондай-ақ конфуциандық дәстүрлер, ұжымшылдық пен жауапкершілік сияқты мәдени-әлеуметтік факторлардың ықпалына ерекше назар аударылады, бұл оңтүстіккореялық білім беру моделінің бірегейлігін қалыптастырады. Зерттеуде білім беру жүйесінің жаһандық сын-қатерлерге бейімделу механизмдері - инновациялар мен цифрлық технологияларды енгізуден бастап халықаралық серіктестікті нығайтуға дейін - жан-жақты талданады. Сонымен қатар жоғары оқу орнындағы қатал бәсекелестік, психологиялық денсаулыққа қысым, әлеуметтік теңсіздік және икемді әрі инклюзивті білім беру жүйесін құру қажеттілігі сияқты өзекті мәселелер мен қиындықтар қарастырылады. Зерттеу экономикалық, мәдени және саяси факторларды біріктіретін кешенді тәсілдің маңыздылығын атап өтеді, ол білім беру жүйесін сәтті реформалауға мүмкіндік береді. Практикалық маңыздылығы - жаһандану мен цифрлық трансформация жағдайында өздерінің білім беру жүйелерінің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ұмтылған басқа елдерге оңтүстіккореялық тәжірибені қолдану мүмкіндігі. Жұмыс білім беру реформалары теориясы мен салыстырмалы педагогиканы дамытуға елеулі үлес қосып, ұлттық мүдделер мен жаһандық үрдістер аясында білім беру саясатын қалыптастыру және жүзеге асырудың көп деңгейлі үдерістерін ашады.

Кілт сөздер: Корея Республикасы, Оңтүстік Корея, білім беру саясаты, жаңғырту, жаһандану, реформалар, цифрландыру, халықаралық ынтымақтастық, білім беру моделі.

¹ Sopybayeva L.E. ² Kozhirova S.B.

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ lara_liberty@mail.ru, ² sbako@yandex.ru

PECULIARITIES OF SOUTH KOREA'S EDUCATIONAL POLICY IN THE CONTEXT OF NATIONAL MODERNIZATION AND GLOBALIZATION

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the evolution of the educational policy of the Republic of Korea - from the post-war period of national modernization aimed at recovery and industrial development, to the current stage of shaping a strategy for global leadership in education. It examines key reform phases, including the integration of advanced technologies, digitalization of the educational process, development of lifelong learning systems, and international cooperation. Special attention is given to the role of the state as the primary initiator and coordinator of reforms, as well as to the influence of cultural and social factors such as Confucian traditions, emphasis on collectivism, and responsibility, which together form the unique South Korean education model. The study thoroughly analyzes the mechanisms of adapting the education system to global challenges - from the integration of innovations and digital technologies to strengthening international partnerships. Existing problems and challenges are also discussed, including intense student competition, psychological pressure, social inequality, and the need to create a more flexible and inclusive education system. The research highlights the importance of a comprehensive approach that combines economic, cultural, and political factors for the successful reform of the education system. The practical significance lies in the possibility of applying South Korea's experience to other countries seeking to improve the quality and competitiveness of their educational systems amid globalization and digital transformation. This work makes a significant contribution to the development of the theory of educational reforms and comparative pedagogy by revealing the multi-

layered processes of formulating and implementing educational policy in the context of national interests and global trends.

Keywords: the Republic of Korea, South Korea, educational policy, modernization, globalization, reforms, digitalization, international cooperation, education model.

Авторлар туралы мәлімет:

Сопыбаева Лариса Эдуардовна, PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Кожирова Светлана Басиевна, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдар докторы, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Сопыбаева Лариса Эдуардовна, PhD докторант, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан.

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор политических наук, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Sopybayeva Larissa Eduardovna, PhD doctoral student, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Committee of Science, Almaty, Kazakhstan.

Svetlana Basievnna Kozhirova, Chief Researcher at the Institute of Oriental Studies, Doctor of Political Science, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 12 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹Муталиев М. ²Темирханов Б. ³Сауырқан Е.

¹Анкара университети, Анкара, Түркия

²Анкара Хажы Байрам Вели университети, Анкара, Түркия

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹meiirbols9293@gmail.com, ²batyrzhantemirkhanov@gmail.com,
³erekejan@gmail.com

АНДАЛУСИЯНЫҢ АЛТЫН ҒАСЫРЫ: ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ

Аңдатпа. Бұл мақалада Андалусияның әлеуметтік құрылымы, әкімшілік жүйесі және экономикалық дамуы қарастырылады. Андалусия мұсылман билігі кезінде ерекше мәдени, ғылыми және экономикалық өрлеу кезеңін бастан кешірді. Бұл өрлеу этникалық топтар арасындағы өзара қарым-қатынас, тиімді басқару жүйесі және экономикалық гүлдену арқылы жүзеге асты. Зерттеудің басты мақсаты – Мақала Андалусиядағы әлеуметтік топтардың құрылымын, олардың өзара байланысын, мемлекеттік басқару жүйесінің ерекшеліктерін және экономикалық дамудың негізгі факторларын талдауға бағытталған. Зерттеу барысында тарихи дереккөздер негізінде әртүрлі этностардың қоғамдағы рөлін анықтау, басқару құрылымының тиімділігін көрсету және экономиканың даму үрдістерін сипаттау міндеттері қойылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, арабтар мен барбарилер арасындағы этникалық қақтығыстарға қарамастан, мәдени ықпалдасу процесі жалғасқан. Әкімшілік жүйе тиімді ұйымдастырылып, мемлекет ішкі тұрақтылық пен әскери қуатын сақтай алды. Экономикада қалалардың өркендеуі, сауда мен ауыл шаруашылығының дамуы маңызды рөл атқарды. Ислам ғылымдарының өркендеуі мен араб тілінің кеңінен таралуы қоғамның рухани дамуына оң әсер етті. Андалусиядағы әлеуметтік құрылым, әкімшілік басқару жүйесі және экономикалық даму қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуіне ықпал етті. Түрлі этникалық және діни топтар арасындағы мәдени алмасу, билеушілердің тиімді саясаты және экономикалық даму бұл өңірді ортағасырлық ислам әлемінің ең гүлденген аймақтарының біріне айналдырды. Сонымен қатар мақала отандық тарихтың дамуына өз септігін тигізеді.

Кілт сөздер: Андалусия, Алтын ғасыр, Кордова халифаты, ислам өркениеті, әлеуметтік құрылым, әкімшілік жүйе, ғылым-білім.

Кіріспе

Андалусияның алтын ғасыры – тарихта ерекше орын алатын кезең. Бұл уақытта ислам әлемі, ғылым мен мәдениет өркениетінің шыңына жетіп, қоғамдық құрылым мен әлеуметтік динамикада ерекше өзгерістер орын алды. Мұсылмандардың билігіне өткеннен кейін Андалусияда әлеуметтік құрылым түбегейлі өзгерді. Бұл жерде арабтар мен барбарилердің арасындағы күрес, сол замандағы халықтың түрлі топтарының өзара қарым-қатынастары үлкен маңызға ие болды. Мұсылман еместер, яғни христиандар мен яһудилер де ислам мәдениетінің әсерімен дамып, жаңа әлеуметтік құрылымға интеграцияланды.

Әкімшілік құрылымда да айтарлықтай өзгерістер болды. Әр түрлі билеушілердің саясаты мен Әмәуи мемлекетінен кейінгі әкімшілік реформа елдің ішкі тұрақтылығын сақтап, сыртқы жауларға қарсы тиімді күрес жүргізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, III Абдуррахман билігі кезінде экономикалық дамудың жоғары деңгейге жетуі Андалусияның Еуропадағы ең бай және ірі мәдени орталыққа айналуына себеп болды.

Білім мен ғылым саласы ерекше орын алды. Құран ілімдерінен бастап, медицина, математика, астрономияға дейінгі көптеген ғылым салалары өркендеді. Бұл кезеңде көптеген

ғалымдар шығып, өз еңбектерімен тарихта із қалдырды. Андалусияның филологиясы, философиясы және ислам ғылымдарының дамуы – айрықша назар аударуға тұрарлық.

Осы ғылыми мақаланың негізгі мақсаты – Андалусияның әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуын зерттеу арқылы оның ортағасырлық ислам әлеміндегі маңызын тереңірек ашу. Әсіресе, бұл кезеңнің әлеуметтік құрылымы мен ғылыми жетістіктері, оның әлемдік өркениетке қосқан үлесі бүгінгі күні де үлкен қызығушылық туғызады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеудің материалдары мен әдістері Андалусияның Алтын ғасырының әлеуметтік құрылымы, ғылымы мен мәдениеті, әсіресе тіл, әдебиет, фикһ және философия салаларындағы даму үрдістерін талдауға негізделген. Мақалада қолданылған негізгі дереккөздер тарихи жазбалар, араб және латын тіліндегі құжаттар, сондай-ақ қазіргі ғылыми еңбектер болып табылады. Зерттеу барысында тарихи және мәдени аспектілердің біртұтастығын қамтамасыз ету үшін әртүрлі әдіснамалар қолданылды:

1. Тарихи талдау: Андалусияның әлеуметтік құрылымы мен әкімшілік жүйесінің өзгерістері, сондай-ақ оның мәдени және ғылыми дамуын зерттеу үшін тарихшы ғалымдардың жазбалары негізінде салыстырмалы талдау жүргізілді. Әкімшілік құрылым мен қоғамдағы әртүрлі топтардың арақатынасы, әсіресе мұсылмандар мен мұсылман еместер арасындағы байланыс қарастырылды.

2. Әлеуметтік құрылымның талдауы: Әлеуметтік жүйенің элементтері, мысалы, мұсылман және мұсылман емес топтар, олардың арасындағы қарым-қатынастар, яғни арабтар мен барбарилердің арасындағы күрес пен ықпалды өзгерістер зерттелді. Сонымен қатар, муалладундар мен мустағрибтердің әлеуметтік және мәдени бейімделу процесі егжей-тегжейлі қарастырылды.

3. Ғылыми әдіс: Ғылым мен білім саласындағы дамулар араб тіліндегі философиялық және ғылыми шығармалардан, сондай-ақ мұсылман ғалымдарының шығармаларынан алынған деректер арқылы зерттелді. Әсіресе, тәпсір, хадис, фикһ және философия салаларындағы ілімдер талданып, олардың Андалусиядағы ғылыми мектептерге ықпалы көрсетілді.

4. Мәдени талдау: Андалусияның мәдени өмірі мен өнеріне қатысты деректер мұсылман, христиан және яһуди мәдениеттерінің өзара әсерлесуі тұрғысынан зерттелді. Бұл тұрғыда әдебиет, архитектура, музыка және басқа да мәдени аспектілердің тарихи мәні мен рөлі айқындалды.

5. Салыстырмалы әдіс: Әкімшілік құрылым мен саяси жүйелерді басқа исламдық мемлекеттермен, әсіресе Шығыс Әмәуи халифаты мен Солтүстік Африкамен салыстыру арқылы Андалусиядағы ерекшеліктер мен ортақ тұстар айқындалды.

Зерттеу нәтижелері әлеуметтік құрылым мен әкімшіліктегі реформалар, ғылым мен мәдениет саласындағы жетістіктер, сондай-ақ бұл өзгерістердің кейінгі тарихқа ықпалы жайлы кең көлемде түсінік беруді мақсат етеді.

Талқылау

Андалусияның алтын ғасыры қоғамның көпқабатты әлеуметтік құрылымымен ерекшеленді. Әлеуметтік топтар арасында күрестер мен қайшылықтар болғанымен, мұсылман билігі олардың мәдениеті мен тілін біртұтас етіп қалыптастырды. Арабтар мен барбарилердің арасындағы тайпалық қақтығыстар мәдени алмасуға кедергі келтірмей, жаңа қоғамды қалыптастыруға ықпал етті. Муалладтар мен мустағрибтер сияқты жергілікті халықтың араб мәдениетіне енуі, білім мен ғылым саласындағы прогреске әсер етті. Әкімшілік құрылымның күрделілігі мен түрлі ұлттардың өзара әрекеті Андалусияның гүлденуіне маңызды рөл атқарды. Әлеуметтік және мәдени деңгейдегі бірқатар қиындықтарға қарамастан, Андалусия әлемдік өркениетке маңызды үлес қосты. Мақала барысында осы тұстар талқыланып отырады.

Зерттеу нәтижесі

Андалусияның әлеуметтік құрылымы мен ғылымы ерекше дамыған кезеңді бастан кешірді. Әлеуметтік құрылымда әртүрлі этникалық топтар арасындағы өзара қарым-қатынастар маңызды рөл атқарды. Арабтар мен барбарилердің арасындағы күрестер мен қақтығыстар мемлекеттің саяси тұрақтылығына әсер еткенмен, мәдени алмасу жалғасқан. Әкімшілік құрылымның тиімділігі мен әскери әлеуеті Андалусияның гүлденуіне ықпал етті. Экономикада Кордова мен басқа қалалардың өркендеуі үлкен табыс әкеліп, білім мен ғылымда айтарлықтай жетістіктер орын алды. Араб тілінің кеңінен таралуы, сондай-ақ ислам ғылымдарының өркендеуі қоғамның рухани дамуында шешуші фактор болды.

1. Әлеуметтік құрылым. Андалусия жері мұсылмандардың билігіне өткен соң алдыңғы Вестгот кезеңіне қарағанда басқа әлеуметтік құрылымның куәсі болды. Дін тұрғысынан қоғам екі топтан тұрды: мұсылмандар және мұсылман еместер. Мұсылмандардың ішінде де арабтар, барбарилер, мауали, муалладун және сақалиба сияқты әртүрлі топтар болды. Арабтар саны жағынан азшылық болғанымен, жаулап алғаннан бастап Андалусия Әмәуи мемлекеті ыдыраған 1031 жылға дейін әкімшілік, әлеуметтік және экономикалық өмірдің басым және жетекші қатарына айналды (Темирханов, Муталиев, 2024: 79). Елде көбінесе қайс халқы мен йемендіктер арасында исламға дейінгі кезеңдегі дұшпандық сезімінен туындаған тайпалық қақтығыстар жиі болып тұратын. Бұл қақтығыстар мемлекеттің саяси күші мен беделін әлсіретіп жіберді. Барбарилер жаулап алуда үлкен рөл атқарып, арабтардан бірнеше есе көп болғанымен, Андалусия Әмәуи мемлекеті ыдырағанға дейін арабтар сияқты алдыңғы қатарлы орынға, әсіресе әкімшілік өмірге ие бола алмады. Екінші жағынан, Әмірлік дәуірінде армияның негізінен барбарилерден құралуы бұл топтың Андалусиядағы ықпалын айқын арттырды және бұл Гранада құлағанға дейін жалғасты. Арабтар сияқты барбарилерде де рушылдық сезімі оянып, әртүрлі тайпалар арасында күрес туындады, олар да арабтармен ара-тұра қақтығысқа түсті. Алайда бұл қақтығыстар арабтар мен барбарилер арасындағы мәдени алмасуға кедергі болған жоқ. Расында, мұсылман территориясына өткеннен кейін көп ұзамай барбарилер бір жағынан арабтар арқылы ислам дінін жақынырақ тануға мүмкіндік алса, екінші жағынан аз уақытта арабша сөйлей бастады. Көбісі шығыстағы, әсіресе парсы текті мәуәлилер санының үлесі аз болуына қарамастан саяси және әкімшілік өмірде маңызды рөл атқарды.

IX-шы ғасырдың ортасынан бастап Андалусиядағы мұсылман халқының басым бөлігін исламды қабылдаған жергілікті халықтар (Муалладун) құрады. Кейбір араб қауымдары көршілері болған муалладундермен жақсы қарым-қатынас орната алмады, бұл олардың рушылдық ықпалынан өздерін жоғары санауынан туындаған болатын. Бұл жағдай араб-Муаллад дұшпандығына әкеліп соқты, нәтижесінде екі жақ арасында IX-шы ғасырда жиі текетірес орын алды. Муалладтар ұзақ уақыт бойы өздерінің мәдени ерекшеліктері мен айырмашылықтарын сақтап қалды. Бұндай жағдайдың негізгі себептерінің бірі олардың бұрынғы діндестері – мұстағрибтермен іргелес тұрып, өмір сүрулері еді. Дегенмен, билеуші III. Абдуррахман дәуірінен бастап бұл топ мұстағрибпен бірге өмір сүруді талап ететін саяси оқиғалардың аяқталуы, берекенің артуы, білімнің таралуы, халықтардың бір біріне жақындасуы сияқты себептерге байланысты дұшпандық сезімдері ыдырау процесіне кірісті. Арабтар мен Муалладтар арасындағы дұшпандық 9 ғасырда Шығыстағы шұғубийа қозғалыстың түрі шектеулі болса да әдеби жағына қарай ауысты. Осы орайда муалладтардың бірі Ибн Гарсийенің арабтарды қорлап, өздерін жоғарылататын трактаты әйгілі. Мұсылман халқының тағы бір тобы сақалиба болды. Бұлар құл саудагерлерінен сатып алынған, сарайға әкелінген, ислам дінін қабылдап, сарай әдебін үйренген, түрлі қызметке пайдаланылған француз, неміс, итальян, т.б. текті құлдар болған. III Абдуррахман рушылдық факторын сейілту үшін қолбасшылық, уәзірлік сияқты кейбір жоғары лауазымдарға арабтардың орнына араб текті емес мұсылмандарды тағайындап, оларды метрериалдық тұрғыда қолдауының арқасында мол байлыққа ие болды және олардың қоғамдағы ықпалының айтарлықтай артуына себеп болды. Нәтижесінде сақалибалардың бұл жағдайы араб және барбари ақсүйектерін

алаңдатты. Тіті, Ибн Әбу Әмір үкіметте болған кезінде олардың ықпалын әлсіретуге тырысты (Сайид, 1985: 33).

Мұсылман емес халықтарға келетін болсақ, олар христиандар мен яһудилер болды. Дереккөздерде «Муахидун», «Әһли зимма» және «Ажем» деп аталатын христиандар дінін, храмдарын, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін, өмірі мен мүлкінің қауіпсіздігін сол кезде жасалған келісімдер аясында сақтауға құқылы болды. Олар мемлекетке жизя төледі, ал жері барлар алым төлеп отырды. Уақыт өте христиан халқы ислам мәдениетінің терең ықпалына түсті. Испандықтар да араб тілін ана тіліне қоса жазба және ауызекі тіл ретінде қолдана бастады. Олар киім, тамақ, сусын, т.б. сияқты күнделікті өмірінің көптеген салаларында мұсылмандарға еліктеді. Сондықтан оларды «мустағриб» яғни арабқа айналған деп атайды. Олардың басында “кумис” (comes) деп аталатын қауым басшысы болды және бұл басшы мемлекет алдында өз қауымының өкілі болды. Олар мемлекеттің әртүрлі мекемелерінде, соның ішінде армияда маңызды қызметтер атқарды. Осылайша олар әкімшілік, қоғамдық және мәдени өмірге үлес қосты. Әдетте мұсылман еркектерге тұрмысқа шыққан христиан әйелдер өз діндерін қалағандай ұстануға құқылы болды. Олардың араб және латын тілдерін білуінің және ислам мәдениетін жақыннан тануының арқасында бұл қауым Андалусия мен Христиан Испания, тіпті Еуропаның басқа елдері арасындағы мәдени алмасуда көпір қызметін атқарды. Бұл тұрғыда еврей қауымының рөлін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Вестготтардың күйреуі қарсаңында діни құқықтары толығымен алынып, құлдыққа түскен еврейлер Мұсылмандардың Испан жеріне аяқ басуымен діни қауым ретінде қайта тірілу және өз діндерін ыңғайлы түрде орындау құқығына ие болды. Бұған қоса бұлар көршілермен де, мемлекетпен де жақсы қарым-қатынаста болды. Олар кең ауқымды сауда қызметі арқасында экономикалық өмірде, ал иврит, латын және араб тілдерін білуінің арқасында әкімшілік және мәдени өмірде маңызды орын алды (Филип, 1980: 592).

Андалусия қоғамында адамдар қай топқа жататынына қарамастан, әулетке тән мемлекет басшысынан басқа барлық жоғары лауазымдарға көтеріле алатын. Алайда қоғамда «хасса, амме, абид, а'ян» деген атаулармен әртүрлі топтардың болғаны да белгілі. *Хассаны* араб, барбари немесе мауали текті ақсүйек әулеттері құрайтын және уәзірлік, губернатор мен қолбасшылық сияқты жоғары лауазымдар осыларға берілетін. *А'янды*, бай саудагерлер мен ферма иелері, ұсақ саудамен, егіншілікпен, мал шаруашылығымен және балық аулаумен айналысқан жұртшылық құраса, ал *Амме* тобының басым көпшілігін барбарилер, муалладундар мен мустағрибтер құрады.

Андалусия қоғамында байлар сәнді де тамаша өмір сүрді. Олардың үйлерінде ауыз су қамтамасыз етілген, негізінен екі қабатты және бау-бақшасы болды. Олардың ішінде кейбірінің үлкен кітапханасы да орын алды. Билеушілер мен мемлекет қайраткерлерінің сарайлары, губернаторлар мен губерниялардың басқа да әкімшілері тұратын ірі сарайлар шағын қала орталықтары іспетті еді. Уақытты қызықты өткізу үшін әкімдер мен байлардың үйінде әдеби-ғылыми пікірталас жиындары, аңшылық кештер ұйымдастырылып, шахмат сияқты ойындар ойнатылды. Қалаларда монша көп болып, бір күні ерлерге, бір күні әйелдерге ашық болды. Ал байлардың баратын моншалары бөлек болатын. Андалусия әйелдері орасан еркіндікке ие болды. Олар көшеде емін-еркін серуендеп, шеңбер болып әңгіме-дүкен құрып, күнделікті намаздарын жиі мешітте оқитын.

2. Әкімшілік құрылым. Андалусия 711 жылдан 756 жылға дейін шығыстағы Әмәуи мемлекетінің құрамында болғандықтан, бұл кезеңдегі әкімшілік істерді кейде Солтүстік Африка генерал-губернаторы, кейде Әмәуи халифаларының арнайы жіберген губернаторлары жүргізді. 756 жылы І.Абдуррахман Андалусияда тәуелсіз мемлекет құрғаннан кейін сол Әмәуи мемлекетін мысалға алып, әкімшілік құрылымы қайта құрылды. 929 жылға дейін Андалусия Әмәуи мемлекетінің басындағы билеушілерге «әмір» немесе «абнау'л-хулафа» атақтары қолданылды, ал бұл жылдан кейін «халифа» немесе «әмиру'л-му'минин» атақтары пайдаланылды. Қоғамның басшысы (имамы) және әскерлердің бас қолбасшысы

болған Андалусия Әмәуи билеушілерінің беделі мен ықпалы кең болды. Мұрагерді тағайындауда ұстануға тиісті нақты принцип болған жоқ, ол әдетте билеушінің тірі кезінде жүзеге асты және бұл кейде таққа таласу әрекеттеріне әкелді. Мулуку'т-Тауаиф пен Насырилер тұсында билеушінің өкілеттігі мен тақ мұрагерін тағайындау да дәл осылай жүзеге асырылды. Әкімшілік иерархияда билеушіден кейін *хажиб*, *уәзірлер*, *сахибул-бәрид*, *хазинул-мал*, *қадил-жамаға*, *губернатор*, *қайд*, *сахибул-мадина*, *мухтасип*, *сахибул-асжал*, *сахибул-ауқаф* сияқты жоғары лауазымды тұлғалар қызмет атқарды. Мемлекеттік қызметшілердің арасында ең жоғарғы деңгейіндегі тұлға хажиб болса, бұлар әкімшілер және халық арасында палата басшысы қызметін атқарды әрі қажет болған жағдайда оның (билеуші) атынан шешім қабылдап, жүзеге асыратын (Хусейн, 1985: 47). Ол сондай-ақ орталық әкімшіліктің жұмысын және провинциялардағы әскери және азаматтық шенеуніктердің жұмысын бақылап, билеушіге осы мәселелер бойынша ақпарат беріп отырды. Мәртебесі жағынан хажибтен кейін келетін және оған бағынатын уәзірлер әр түрлі салаға жауапты болды. Бірақ кейде екі уәзірдің қызметін жалғыз адамға беріп, оларды «зул-уизаратайн» деп атайтын. Уәзірлер тікелей билеушінің немесе хажибтің төрағалығымен жиналып, әртүрлі мәселелерді талқылайтын. Уәзірлер сияқты *катибтердің* саны біреуден көп болды және олар екіге бөлінді. Ресми іс-қағаздарды жазуға жауаптылар «катибу'р-расаил» деп аталса, Байтулмал шығындарын есепке алатындар «катибу'з-зимам» деп аталды. Сахибул-бәридтер ресми хабар алмасуды қамтамасыз етумен қатар, уәлаяттар мен әкімшілерде болып жатқан оқиғалар туралы ақпарат жинау сияқты маңызды жұмысты да атқарды. Хазину'л-мал қазынаға тиесілі тауарлар мен уәлаяттардан түсетін салықтарға жауапты болды. Бірінші кезеңде әкім тарапынан тағайындалатын «*қадил-жунд*» кейіннен атауы «*қадил-жамаға*» деп өзгертілген қызметке тағайындауды мемлекет басшысы тағайындап, бұның маңыздылығын Аббасидтердегі қадил құдат дәрежесіне жеткізілді. Мулуку'т-Тауаиф дәуірінде әр әулеттің орталығында қызмет ететін *қадил-жамаға* болды. Кордовадан тыс жерде тағайындалған қазылар болса «хаким» деп аталды. Қадил-жамағаның міндеттеріне жұма намазын оқу, неке қию, талақ, мұра, мал-мүлік т.б. мәселелер және олармен байланысты істердің шешімін табу, қорлар мен Бәйтулмал жұмысын бақылау сияқты мәселелер кірді. Ол осы міндеттерді атқарып жүргенде, келіспеушіліктер туындаған мәселелерді шешуге фуқаһалар тарапынан құрылған «мажлису'ш-шура» деп аталатын комитет те көмектесті. Қазылардың сот істерін жүргізуге қатысты кең өкілеттіктері болды. Аббасилердегі сахибу'ш-шуртаға сәйкес келетін *Сахибу'л-мадина* қаладағы әкімшілік тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ең алдымен жауапты адам болды. Ол қоғамдық мінез-құлықтарды бұзатын әрекет жасағандарды жазалау құзыретіне ие болды. Заңды жақсы білетін фақиһтардың арасынан қадил-жамағаға немесе сахибу'л-мадинаға көмекші ретінде *мухтасип* (сахибу'с-сук) қосымша қызмет атқаратын. Бұл қызметкер базарлар мен ондағы таразылардың дәл болуын, сатылатын тауарлардың сапалы болуын, жалған сатып алулардың алдын алуды, бағаның шектен тыс көтерілмеуін, мешіттердің, жолдардың, өзен жағаларының тазалығын қадағалауға жауапты болды (Бурхануддин, 2015).

Бас қаланың орнындағы Кордовадан тыс жерлер әкімшілік жағынан екі бөлікке бөлінді, олардың бірі «*кувер*» (провинциялар), екіншісі «*суғур*» (шекара аймақтары) болды. Куверді тікелей билеуші тағайындаған әкімдер басқарды, ал *Суғрулала*, *Сағрулаусат* және *Сағруладна* деп аталатын үшке бөлінген суғурды «*қайд*» деп аталатын қолбасшылар басқарды. Андалусия Әмәуи мемлекеті, қысқа мерзімді бейбітшілік кезеңдерін қоспағанда, солтүстікте христиандық испан патшалықтарымен, екінші жағынан IX. ғасырдың ортасынан бері шиит Фатимидтерімен үнемі соғысып жүргізгендіктерінен, оның 25-50.000 адамнан тұратын тұрақты әскері қашанда дайын болды және жорық кезінде оған көптеген еріктілер де қатысты. Уәлилер (әкімдер) кезеңінің соңына дейін әскерлер арабтар мен барбарилерден құралса, I. Абдуррахманнан кейін Еуропаның әртүрлі елдерінен әкелінген құлдар (сақалибалар) да қосылды. Әскерлер екі топ сарбаздан тұрды: жаяулар (ражжала) және салт аттылар (фурсан). III. Абдуррахманның басқаруы кезінде Андалусия флоты айтарлықтай жетістіктерге жетті. Осы теңіз флотының

арқасында Солтүстік Африкадағы Фатимидтердің үстемдігі әлсіреп, жағалаудағы кейбір қалалар Андалусия Әмәуи мемлекетіне қосылды. Соғыс қаруы ретінде қылыш, найза, жебе, садақ, қалқан, дулыға, доңғалақты катапулттар және кейінгі кезеңде мылтық қолданылды.

3. Экономикалық өмір. Андалусия, әсіресе III. Абдуррахман билік құрғаннан кейін Еуропадағы ең халқы көп және гүлденген елге айналды. Елордасы Кордова қаласы құрылысын I. Абдуррахман бастаған және кейінгі билеушілер кеңейткен Кордова мешітімен және оның басқа да мешіттерімен, қонақ үйлерімен, моншаларымен және базарларымен бүкіл әлемді таң қалдырды. III. Абдуррахман салған Мадинатуззахра сарайлары мен Хажиб Ибн Әбу Амир салған Мадинатузахира сарайлары өз алдына шағын қалалар сияқты көрінді. Осы кезеңде Кордоваға барған неміс ақыны бұл жерді әлемнің інжу-маржаны ретінде таныстырады. Ишбилия, Тулейтула, Саракуста, Баталиевс, Гирната және Валенсия сияқты қалалар да осындай даму деңгейін көрсетті. Елдегі кейбір тұрақсыздық кезеңдерді қоспағанда, қазынаға түсетін түсімдер үнемі өсіп отырды. Андалусияның қол жеткізген байлығының негізі ауыл шаруашылығы, сауда және өндірістегі жетістіктер екені сөзсіз. Бір жағынан жаулап алғаннан кейін жүргізілген жер реформасымен ұсақ фермерлер нығайып, жерді басқаруға қатысты жаңа ережелер жасалды, бұл фермерлердің жақсы жұмыс істеуіне мүмкіндік берді; екінші жағынан, Шығыста және Солтүстік Африкадағы ауыл шаруашылығының даму үлгісі Андалусияға ауыстырылды; Суармалы егіншілікте де үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Күріш, қант қамысы, өрік, апельсин, анар, мақта сияқты өнімдерді Испанияға әкеліп, мұны Еуропаға қамтамасыз еткен де мұсылмандар болды. Зәйтүн өсірумен қатар парфюмерия өндірісінде пайдалану үшін әртүрлі шөптер, тоқымашылықта пайдалану үшін мақта, зығыр сияқты өсімдіктер өсірілді. Гранада мен оның төңірегінде жібек шаруашылығы, ал кейбір аймақтарда омарта шаруашылығы айтарлықтай дамыған. Вестгот дәуірінде назардан тыс қалған тау-кен ісі мұсылмандар тарапынан қайта жанданды. Әртүрлі пайдалы қазбалар, әсіресе алтын, күміс және темір *Ceuuan*, *Bulche*, *Aroche* және *Garbulendülüs* (Алгарве) жерлерінде өндіріліп, өңделді. Жүн, мақта, жібек тоқыма өнері өте дамыды. Тек Кордованың өзінде 13 мың тоқымашы бар деген риуаяттар жеткен. Малага мен Валенсияда дамыған керамика өнеркәсібі болды. Марияда шыны ыдыстар, Кункеде (Cuenca) піл сүйегінен ою кең таралды. Шатибада қағаз, Кордова мен Тулейтулада қылыш және басқа да соғыс құралдары шығарылды. Тағы да Кордовада былғары өңдеу жағынан абыройы өсіп атағы Андалусия шекарасынан тыс жерлерде де таныла бастады. Ауыл шаруашылығында да, өңдеу өнеркәсібінде де байқалған бұл прогресс коммерциялық өмірге, әсіресе теңіз саудасына үлкен серпін берді. Мақта, зәйтүн, зәйтүн майы, зафран, інжір және қант сияқты өнімдер Ишбилия, Мария және Бажжане (Pechina) сияқты жағалаудағы қалалардан Солтүстік Африка, Византия және Мысырға экспортталды, ал ол жерден бұл тауарлар басқа да Азия елдеріне жеткізілді. Андалусия көпестері Мысырмен, Бағдаппен, Меккемен сауда байланысын орнатты; Экспорттың орнына Мысырдан тоқыма бұйымдары, Қиыр Шығыстан дәмдеуіштер және Солтүстік Африкадан астық өнімдері әкелінді. Сондай-ақ осы кезде құл саудасы да өте кең тарады (Адам, 2011: 184).

Андалусия Әмәуи мемлекетінің ыдырауы экономикалық өмірде жалпы тоқырау кезеңіне әкелді. Ишбилие, Кордова және Гранада сияқты қалалар белгілі бір дәрежеде ескі жағдайын сақтағанымен, Мүлуку'т-Тауайф кезеңіндегі ішкі күйзеліс егіншілік жерлерінің жойылуына, қалалардың тоналуына және соның салдарынан тауар тапшылығына әкелді. Экономикалық тоқыраудың тағы бір себебі билеушілердің христиан патшалықтарына төлейтін ауыр салықтары болды. Осыған қарамастан Андалусия Мүлуку'т-Тауайф дәуірінде христиан патшалықтарына қарағанда экономикалық жағынан ілгері болды және бұл жағдай Мурабиттер мен Муаххидтер дәуірінде де жалғасты. Муаххидтер билігінің соңына қарай Кордова, Ишбилия, Марида және Мария сияқты қалалар христиандардың қолына өткеннен кейін бұл аймақта мұсылман халқының көп бөлігінің Гранада мен оның төңірегіне қоныс аударуымен көзге көрінетін жандану болды. 1492 жылы Андалусияда исламдық билік толық жойылғаннан кейін мұсылмандар біраз уақыт христиандық Испанияның экономикалық өмірінде ықпалды

болды. Шығыстағы ислам елдеріндегідей Андалусияда динар (алтын монета) және дирхам (күміс монета) пайдаланылды. Алайда жаулап алудың алғашқы жылдарында монеталардың бір жағында латын тіліндегі тіркестер болды, кейін олар да жойылды. Мемлекеттік кірістер негізінен зекет, жизя, алым, сауда тауарлары салығы, олжа және хумус жерлерінде (бануль-ахмас) жұмыс істейтіндердің төлейтін салықтарынан тұрды. Бұл кірістер мешіт, медресе, көпір, монша, канал, т.б. құрылыс жұмыстарында, әскери қажеттіліктерді өтеу, мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын төлеу және ашаршылық жылдарындағы кедейлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылды.

4. Білім. Андалусияда үш сатылы оқыту жүйесі болды. Алты жастан басталып, алты-жеті жылға созылған алғашқы кезеңде басқа ислам елдеріндегідей Құран және ғылымхал ілімдерімен қатар араб тілі мен шайырлық оқытылды. Шағын намазханалар мен мешіттерге жақын жерде орналасқан үйлер ұстаздарға арналатын немесе мемлекет тарапынан берілген интернаттар әрі жатын орын ретінде пайдаланылды. Мектеп-интернатта жұмыс істейтін мұғалімдердің жалақысын мемлекет, ал қалған мұғалімдердің жалақысын оқушылардың ата-аналары төледі. Бірінші кезеңді аяқтаған білім алушылар қаласа, «*шуух*» деп аталатын ғалымдардың айналасында құрылған үйірмелеріне қатыса алатын. Белгілі бір бекітілген бағдарламасыз және ерікті түрде өтілген бұл үйірмелерде тіл мен әдебиет, фикһ, тәпсір, хадис, медицина, математика, химия сияқты ғылымдар оқытылды. Мұғалімдер жалақысын мемлекеттен, қорлардан немесе оқушылардың ата-аналарынан алатын. Қолданылған әдістер оқу, тыңдау және жазудан тұрды. Үшінші кезеңде мамандандыру басталатын. Бұл ХІ ғасырдан бастап ашылған медреселерде немесе танымал Кайраван, Каир, Дамашық, Бағдат, Мәдина, Мекке сияқты ғылыми орталықтарда оқытылатын. Осы кезеңнің соңында олар оқыған медреселердің табысты шәкірттеріне ұстаз бола алатынын көрсететін сертификаттар берілді. Ел билеушісі, хажиб, уәзір, губернатор сияқты жоғары деңгейдегі билеушілер мен мемлекет қайраткерлері жеке ұстаз жалдау арқылы балаларын өз үйлерінде оқытатын (Мухаммад, 1983: 217).

5. Ғылым және мәдени өмір.

а) Тіл және әдебиет: *Филологиялық зерттеулер.* Испания мұсылман билігіне өткенде, 6 миллион халқының басым бөлігі латын тілінде, ал барбарилер мен арабтардың аз бөлігі өз тілдерінде сөйледі. Уақыт өте келе иммиграция және некелер арқылы араб тілінде сөйлейтіндер көбейді. Муалладтар ана тілімен қатар араб тілін де меңгеріп, екі тілді қатар қолданды. Ресми тіл ретінде араб тілі білім мен әкімшілік саласында үстемдік етті. ІХ ғасырдың ортасына қарай ол мұсылмандар мен тіпті мұсылман еместердің де ортақ тіліне айналды. Кордова епископы Альваро христиан жастарының латынша жаза алмай, бірақ арабша шығармаларды оңай түсінетінін айтып шағымданды. Араб тілінің таралуымен қатар, ғылыми еңбектер де дамыды. Андалусиялық ғалымдар Шығыс грамматикасын зерттеп, өз еңбектеріне негіз етті. Кейінгі ұрпақтар, әсіресе 10-шы ғасырдан бастап, бір жағынан Сибауайхидің *әл-Китабы*, Асмаидың *әл-Әмсалы*, Ибн Кутайбаның *Адабу'л катибы*, Мубаррадтың *әл-Кәмили*, Ибну-Сиккиттің *әл-Альфазы* сияқты шығармаларға пікір білдіріп, тіпті сынап, түзетулер жасай білген әрі әдісі мен мазмұны жағынан өздерінен кем түспейтін төл туындылар да жазған. Бұл авторлардың Х ғасырдағы ең маңызды өкілдері он бес жылдық зерттеуден кейін *әл-Бари фил-Луға* атты еңбекті жазған Абу Әли әл-Қали, *әл-Афғалдың* авторы Ибнуль-Кутийе және *әль-Истидрак 'ала Сибауайхи, әл-Уәзыһ, Табақату'н-нахвийин уа'л-луғауийин* сияқты еңбектердің авторы және сол кезеңнің ең ірі филологы ретінде Абу Бәкір әз-Зұбайди танылған. Араб тілін зерттеу Мулуку'т-Тауаиф дәуірінде үлкен жандылықпен жалғасты және Ибн Хазм *Маратибул-улум*, Ибн Сиде *әл-Мухкам* және *әл-Мухассас*, Әбу Убайд әл-Бакри *Фаслу'л-мақал фи шархи Китабил-амсал*, Симтхулла Али *фи шархи Амалил-Қали*, Баталиевси *Шарху Сақтиз-занд, ал-Иқтидаб фи шархи Адабил-куттаб* атты еңбектерімен араб тіліне әртүрлі салада үлестерін тигізді. Одан кейінгі ғасырларда Әбу Әли әш-Шалубин, Ибн Мәлик, Әбу Хаййан сияқты есімдер алға шықты. Солардың ішінде Ибн Мәлик өзінің 1000

шумақтан тұратын «*әл-Әлфия*» кітабында араб грамматикасын өлеңмен және өте қарапайым тілмен түйіндей білген. «Тіл ғалымдарының қолбасшысы» ретінде сипатталған Әбу Хайян араб тілімен қатар түрік, парсы, хабаş тілдерімен де айналысқан (Мехмет, 1996: 210).

б) Ислам ғылымдары.

Тәпсір және қырағат. Каир, Бағдат, Дамашық, Мекке, Мәдина сияқты қалаларға білім алу мақсатында жасалған саяхаттардың арқасында Шығыстағы тәпсірге қатысты зерттеулер мен дамулар мұқият қадағаланды. Бастапқыда ұстаздық қызмет шығыс муфассирлерінің еңбектеріне негізделді. Ал IX. ғасырдың екінші жартысынан бастап Андалусияда тафсир саласында танымал ғалымдар шыға бастады. Бұлардың біріншісі Бақи б. Махладтың *ат-Тафсиру'л-кабир* атты еңбегі өз замандасы Табаридің *Жамиғул-Баян* шығармасынан жоғары саналды. Кейінірек Ибн Әбу Талиб әл-Қайси *Тафсиру'л-Құран*, Ибн Атыййе әл-Андалуси *әл-Мухаррару'л-уажиз*, Мұхаммед б. Ахмед әл-Құртуби *әл-Жамиғ ли-ахками'л-Құран* деп аталатын еңбектерді жазды. Андалусияда қырағат ғылымына үлкен мән беріліп, осы тұрғыда Шығыста келісілген қырағат формаларын сақтау қасиетті міндет саналды. Мысалы, Дание әмірі Мужахид әл-Амири мансабындағы әмірлігімен емес, діни тұрғыда (қырағат иесі) Құран біліміндегі (Құрра) деңгейінің жоғарылығымен танымал болды. Бұл салада Ибн Халдун мақтаған Әбу Амр ад-Дани алты қырағат стилі бойынша *ат-Тайсирді*, ал Ибн Абдулқуддус әл-Құртуби болса *Китабул-Мифтәһ фикһилафи'л-қирағатис-саба* атты еңбектерін жазды.

Хадис. Хадис ғылымына қызығушылық Андалусияда өте ерте басталған. «Табақат» кітаптарындағы мәліметтер көптеген шәкірттердің хадис үйрену үшін Шығысқа барып, қайтып оралған соң Андалусияның әртүрлі қалаларында бұл ғылымнан сабақ бергенін көрсетеді. Олардың кейбіреулері хадис садасындағы жоғары білімдерінің арқасында хадис айтылмаған жалған тақырыптарды оңай ажырата алатын. Хадис ғылымының әртүрлі тақырыптарына арналған көптеген еңбектер де жинақталды. Олардың ішінде Қасым б. Асбақтың *Китаб фи хадис Малик б. Анас*, Ибн Айманның *ас-Сунан*, Әбу Әли әл-Ғассанидің *Тақидул-мухмал*, Ибн Аммар әл-Абдаридің *ат-Тажрид ли-Сыхахис-Ситта*, Қазы Иаздың *әл-Илма*, Рушатидың *әл-Илам* деп аталатын еңбектері бар (Бекир, 2014: 136).

Фикһ. Андалусияға алғаш келгендер және кейін де келушілер ішіндегі арабтар негізінен сириялықтар болғандықтан және сол кезде Абдуррахман б. Амр әл-Аузағи осы аймақтың фикһ имамы болып қабылданғандықтан, бұл имамның (Аузағи) фикһтық көзқарастары бастапқыда Андалусияда күп көрілді. Алайда Андалусия Әмәуи мемлекеті құрылғаннан кейін Иса б. Динар, Яхия б. Яхия әл-Лайси және Утби сияқты шәкірттердің Мәдинада имам Мәликті таңдауға және оның көзқарастарын таратуға талпыныстарының нәтижесінде Мәликилік ұстаным І. Хишам кезіндегі Аузағи мазхабының орнын алмастырып, Андалусияның ресми мәзһабына айналды. Осыдан кейін осы мәзһабты ұстанған көптеген ғұламалар шыға бастады. Табақат кітаптарындағы мәліметтерге қарағанда, фикһ білімінде имам Мәликтің *әл-Муатта* атты еңбегін жаттап, түсінуге көбірек мән берілген. Андалусия фақиһтары арасында «*әл-Муаттаны*» жаттаумен немесе оған тәпсір жазумен айналысатын ғалымдармен қатар, мужтәхидтер, пәтуа білгірлері мен фикһ әдіснамасында маңызды еңбектер жазған ілім иелері де болды. Утби *әл-Утбийя*, Әбул-Уалид әл-Бажи *Ихкамүл-фусул фи ахкамил-усул* және *әл-Ишарат фи усулил-фикх*, Әбул-Уалид Ибн Рушд *әл-Муқаддимат* және *әл-Баян уат тахсил* деп аталатын еңбектерімен ең көрнекті Мәлики фақиһтарының бірі болды.

Мәлики ғұламалары тарапынан құпталмағанымен, Андалусияда басқа да фикһтық мәзһабтар әсіресе Шафиғи және Захири мазхабтарының өте аз бөлікте ғалымдары осы аймақтан шықты. Қасым б. Мұхаммед б. Сайяр, Бақи б. Махлад, Осман б. Уакил, Аслам б. Әбдулазиз және Халаф б. Абдулла Шафиғи мәзһабындағы ғұламаларының қатарынан болатын. Андалусиядағы захири мазхабының алғашқы өкілдері Абдулла б. Мұхаммед б. Хилал мен Мунзир б. Саид әл-Баллутти болды. Захири көзқарасының ең белсенді қорғаушысы сөзсіз атақты ғұлама Ибн Хазм болып табылды.

Кәлам (Сенім). Андалусияда ең аз дамыған исламдық ғылыми бағыттың бірі кәлам (сенім) ілімі болды. Мұның себебі Шығыста пайда болған теологиялық мәселелерге және осы мәселелер төңірегінде өрбіген пікірталастарға ешқашан мүмкіндік бермеген Мәлики мәзһабының Андалусиядағы үстемдігі ықпалды болып табылды. Бірақ кейбір Муғтазила идеяларының, соның ішінде Бақиллани, Имам-у-Харамайнал-Жуайни және Ғаззалидің теологиялық еңбектері Шығыста білім алған кейбір студенттер арқылы Андалусияға енуі мүмкін болды. Ал, атақты ғұлама Ибн Хазм өзінің «*әл-Фасл*» атты еңбегінде Алла, ерік бостандығы, тағдыр, иман, ақырет, имамат, т.б. теологиялық мәселелермен айналысып, Муғтазила, Муржиа және шийттерді көзқарастары үшін қатты сынға алды (Адил, 1985: 16).

Мистицизм (Тасаууф). Аскеттік өмір мұсылмандарға өткен алғашқы жылдардан-ақ Андалусия үшін үйреншікті өмір салты болатын. IX ғасырда Ибн Масарра мен оның шәкірттері Кордова маңындағы тауда аскеттік өмір сүргені белгілі. Алайда бұл өмірдің Шығыста жүйеленген Исламдық сопылықпен қаншалықты қатысы бар екені толық анықталмаған. Екінші жағынан, X ғасырдың аяғынан басталған саяси бытыраңқылық пен соның нәтижесінде пайда болған әлеуметтік күйзелістің әсерінен Мариядағы Ибнул-Ариф, Ишбилиядағы Ибн Беррежан, Шилбтегі Әбул-Қасым Ибн Қаси сияқты адамдардың төңірегіне жиналған қауымның сопылық топтар екені даусыз. Сопылық саласында өзіндік орны бар, әсіресе «*әл-Футухату'л-Маккийя*» және «*Фусусул-хикам*» атты бірқатар еңбектерімен танымал, Ислам және Христиан әлеміне терең әсер еткен Ибнул-Араби Андалусиядан шыққан ғалымдар қатарынан болып табылады. Оның шәкірттерінің бірі Ибн Сабгин мен оның ықпалында болған «*Шарху Китабил-Хикам*» атты еңбектің авторы Ибн Аббад ар-Рунди де атақты сопылар болды (Мехмет, 1995: 223).

с) Басқа ғылымдар.

Философия және логика. Андалусияда фикһтағы дін ғалымдардың және олардың ықпалындағы халықтың үлкен бөлігі шын мәнінде философиямен айналысуға жақсы көзқараста болмады. Кейбір басқаруда отырған әкімдер саяси алаңдаушылыққа байланысты мезгіл-мезгіл өз көзқарастарын көрсетті, тіпті философиямен айналысқандарды жазалау және философиялық еңбектерді өртеп жіберу әрекеттеріне барды. Осыған қарамастан Андалусиядағы кейбір философиялық топтар IX ғасырдан бастап жасырын болса да қалыптаса бастады. Бұлардың бірінші өкілі – Батини ұстанымында, әсіресе Эмпедоклдың ықпалында қалған Ибн Масарра болды. Өзінен кейінгі көптеген адамдарға әсер еткен Ибн Масарраның бұл идеялары, 12 ғасырда сопы болған Ибнуль-Ариф тарапынан жүйеленді. Ибн Хазм «*әл-Фасл*» кітабында исламдық сенімге қарсы шыққан философиялық ағымдарды Захири көзқарасы шеңберінде қатаң сынға алды. Ибн Хазмның замандасы яхуди ұлтынан Ибн Себироль (Gabirol) да өзінің «*Йанбул-хайят*» атты еңбегінде періштелердің материалдық денелері мен пішіндері бар екенін айтып, ақиқатқа философиялық ой арқылы жетуге болатынын алға тартты. XII ғасыр негізінен Андалусиядағы философияның ең жарқын кезеңін құрайды. Осы ғасырда шыққан, Аристотельдің еңбектері бойынша көптеген кітаптар мен трактаттар жазған философтардың бірі Ибн Бадже, бір жағынан философия мен классикалық теологияны ажыратуға тырысса, екінші жағынан, адамның өзіндік қабілеттерін дамыта отырып, «белсенді ақылмен» байланысқа түсуге болатынын көрсетуге тырысты. Ибн Туфайл «*Асрарул-хикматил-маириқийя*» атты еңбегінде адамдарда философиялық және метафизикалық ойдың пайда болуы үшін ешқандай ілім қажет емес және бұл ой туғаннан бар деген тезисті талқылады. Ислам әлемінің ең ұлы философтарының бірі, Машшай мектебінің соңғы өкілі және Аристотельдің ең танымал тәпсіршісі саналатын Ибн Рушд, Ғазалиге жауап ретінде жазған «*Тахафуту Тахафутил-фаласифа*» кітабында философияны теологияға (кәлам) қарсы қорғады. Ол «*Фасл-у-мақал*» және «*әл-Кашифан манахижил-адила*» атты еңбектерінде де дін мен философияның мақсаттары бір, бірақ әдістері әртүрлі деп тұжырымдаған. Оның ықпалындағы яхуди философы Мұса б. Маймун (Моше бен Маймон) да иудаизм тұрғысынан осыған ұқсас жолды ұстанды.

Андалусияда логика ғылымына қажетті мән берілді деп айтуға болмайды. Расында, логика саласында еңбек жазған «*ат-Тақриб ли-хадди'л-мантиқ*» кітабының авторы Ибн Хазм мен «*Китабу'л-Мадхал ли-синағати'л-мантиқ*» кітабының авторы Ибн Тумлус та өз кезеңдерінде логика ғылымына қажетінше мән берілмегендігін айтып шағымданған (Терес, 1957: 51).

Тарих және география. Андалусияда тарихқа үлкен қызығушылық болды. Әдіс жағынан Шығыс ғылымы жалпы үлгі ретінде алынып, тарихи зерттеулер аясында Андалусияда жалпы және арнайы тарихтарды, Табақат кітаптарын және әдебиетке қатысты тарих кітаптарын жасақтау арқылы кең және бай тарихи қоры жасалды. Бізге дейін жеткен қолдағы мағлұматтарға қарасақ, алғашқы тарихи зерттеулердің әмірлік дәуірінде басталып, халифалық кезінде, әсіресе мулуку'т-тауиф кезеңдерінде дамығанын көрсетеді. Олардың ішінде Әбдулмәлік б. Хабибтің *ат-Тарих*, Ахмед ар-Разидің *Ахбару мулукил-Андалус*, авторы белгісіз «*Ахбар*» атты көп томдық еңбегі, Ибнул-Қуттияның *Тариху ифтитахил-Андалус*, Ибн Хаййанның *әл-Муктабас*, Ибн Хазмның *Жамхарату ансабил-Араб*, Ибнул-Хатибтің *әл-Ихата* және *Ағмалу'л-алам* атты еңбектерін атауға болады. Табақат кітаптарына Хушанидің «*Құдату Құртуба*», Ибнуль-Фарадидің «*Тариху уламәил-Андалус*», Ибн Бешкувалдың «*ас-Сила*», Ибнуль-Аббардың «*ал-Хуллату'с-сиара*»; Әдебиет тарихында Ибн Бассамның «*аз-Захира*» және Ибн Хақанның «*Қәлә'идул-иқян*» атты еңбектерін мысалға келтіруге болады. Андалусияда география саласында да көптеген құнды еңбектер жазылды. Бұлардың ішінде Узридің «*Тарсиуль-ахбар*», Әбу Убайд әл-Бақридің «*әл-Масалик уа'л-мамалик*» және «*Мугжаму мастаъжам*» және Химияридің «*ар-Раузу'л-митар*» атты еңбектерін атауға болады. Сонымен қатар, Идриси, Әбу Хамид әл-Ғирнати және Ибн Жубайр сияқты әрі географ әрі саяхатшы болғандар Андалусиядан шықты.

Музыка. 822 жылы Кордоваға келген Маусили мектебінің мүшесі Зириябтың күш-жігерімен Андалусия музыкасының консерваториясы деп санауға болатын мектептер алдымен Кордовада, одан кейін Тулейтула, Валенсия, Ишбилие және Гранада сияқты қалаларда ашылды. Зириябтан кейін музыка саласындағы ықпалды тұлғалардың арасында Аббас б. Фирнас, Ибн Абдураббих, Ибн Фатхун, Саид ар-Рабаи, Ибн Рушд және Ибн Бадже сияқты атақты адамдар болған. Дін ғұламаларының қарсылығына қарамастан, музыка қоғамның әр бөлігінде орын алды. Осы қарқынды қызығушылықтың арқасында XI ғасырда Андалусия музыкасы Шығыстың даңқына көлеңке түсіре бастады және Батыс Еуропа музыкасына да әсер етті.

Астрономия және математика. Философия сияқты жұртшылықтың көңілінен шықпаған ғылым саласының бірі астрологиямен бірге қарастырылған астрономия болды. Осыған қарамастан, астрономия Андалусияда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Андалусия астрономдары гректерге қарағанда жердің көлемін дәлірек есептеді. Астрономиямен қатар математикалық зерттеулер де практикалық және теориялық тұрғыдан жүргізілді. Екі салада да көптеген ғұламалар шыға бастады. Олардың ішінде Әбу Бәкір әл-Ансари билеуші II Хакем тұсында астрономия және математика саласының ірі өкілі ретінде мұғалім болып жұмыс істеді. Бұған қоса математика мен астрономияда беделді және Андалусияның Евклиді саналатын Әбул-Қасым әл-Мажрити «*Рисалату'л-Устурлаб*» атты еңбегін жазды және Харизмидің «*Зик*» кітабына да түзетулер енгізді. Оның шәкірттерінің бірі Ибн Халдун сауда жөніндегі арифметика, жерді өлшеу, алым-салық есептеулері туралы түрлі еңбектер жазды. Зарқали де сол кезең үшін үлгісі теңдессіз деп саналатын астрономиялық аспаптарды жасады. XII ғасырда өмір сүрген Жабир б. Афлах пен Әбу Исхақ ал-Битружи «*Китабуль-Хайя*» деп аталатын еңбектерімен астрономияға елеулі үлес қосты.

Зоология және ботаника. Андалусия билеушісі II. Абдуррахман алғаш рет Шығысқа өсімдіктер мен жануарлар үлгілерін жинауға зерттеушілер жібергенімен, зоология және ботаника саласындағы нақты жұмыстар XI ғасырдан бастау алды. Осы кезеңде бүгінгі ғылыми-өндірістік орталықтар сияқты дамыған бау-бақшаларының атағы Андалусия

шекарасынан асып, танымал бола бастады. Бұл бақтарда қызмет жасаған зерттеушілер жер жырту, суару, тыңайту, егін жинау, Андалусияға алғаш әкелінген өсімдіктерді таныстыру, егу, ауылшаруашылық ауруларымен күресу сияқты тақырыптармен айналысты. Ибн Уафид, Ибн Хажжаж, Ибнуль-Аууам, Ибнул-Байтар және Ибнул-Бассал сияқты ғалымдар бау-бақша мәдениетіне қосқан үлестерімен ерекше көзге түсті (Хусейн, 1957: 51).

Медицина және химия. Андалусия мұсылмандары да медицина саласында айтарлықтай жетістіктерге жетті. Бұған дейінгі кезеңде Шығыстағы зерттеулердің үлесі көп болатын. Алайда, Андалусиялықтар Шығыстан алған білімдеріне көптеген үлес қосты және физиологияда, әсіресе жануарларды зерттеуде айтарлықтай табыстарға жетті. Олар Гален, Гиппократ сияқты классикалық кезең ғалымдарының физиология мен анатомиядан алған білімдерін пайдаланғанымен, кейбір қателіктерін де түзетті. Олар қолданбалы медицина ғылымын одан әрі дамытып, осы шеңберде ота жасауда қолданылатын құралдар мен оларды қолдану тәсілі туралы елеулі еңбектер жазды. Олар өсімдіктерден шырын алу техникасын жасап, фармакология саласында еңбектер жазып, дәріханалар құрды. Медицина мен химия салаларында Андалусиядан білім алған Әбул-Қасым аз-Захрауи отыз томдық «*ат-Тасриф*» атты медициналық энциклопедия құрастырған. Әбу Маруан Әбдулмәлік б. Зухр де атақты дәрігер болған. Сондай-ақ философ Ибн Рушд те дәрігер болған және осы салаға қатысты он алты кітап жазған. Ибнул-Байтар «*әл-Жамиғ ли-муффрадатил-адушия уал-ағзия*» атты еңбегімен Шығыста да, Батыста да үлкен атақ-даңққа ие болды, онда ол дәрі-дәрмек пен азық-түліктің алуан түрін жинап, оның құрамы қалай екенін оларды жасау жолын түсіндірді. Андалусияда көптеген ауруханалар болды. Халифалық кезінде Кордованың өзінде үлкенді-кішілі елуге жуық аурухана болғаны тарихтан белгілі.

6. Андалусия өркениетінің Батысқа әсері. 711 жылдан бері Андалусия мұсылмандар мен мұсылман емес халықтардың әртүрлі салалардағы әрекеттерімен биік және жарқын өркениеттің туған бесігі болды. Сол тұста Андалусияға іргелес жатқан Батыс елдері болса, ақыл-ой әрекеттері дінге қайшы деп саналып «қараңғы дәуір» деп аталатын кезеңді бастан өткерді және мұсылмандар жасаған жаңалықтардан онша хабардар болмады. XI ғасырда Шығысқа, одан ары Андалусияға да ұйымдастырылған крест жорықтарының арқасында христиандар ислам өркениетін жақыннан білуге мүмкіндік алды. Бұдан былай еуропалықтардың көкейінде жүрген ең маңызды мәселе – мұсылмандардың осындай биік өркениетке қалай қол жеткізгені және соны түсініп, ислам өркениетін жақын тану мақсатында араб шығармаларын өз тілдеріне аударуға кірісті. Араб тілінде жазылған ғылыми-философиялық шығармаларды латын тіліне аудару ісімен айналысатын орталықтардың бірі Сицилия болса, екіншісі Испания болды. Андалусия мұсылмандары ислам мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқанымен 11-ші ғасырдан бастап саяси күйзеліс кезеңіне енсе де, «реконкиста» қозғалысы аясында мұсылмандардан жерлерін қайтара бастаған христиан әкімшілері Андалусия өркениетіне таңдануының арқасында араб тілін үйренуді және араб тіліндегі шығармаларды латын тіліне аударуды қолдап, тіпті бұл жұмыстың жалғасуын жеке бақылауына алды. Осы себепті христиандық Испанияның әртүрлі қалалары ислам дәуіріндегідей еуропалық елдерден келген студенттерді қызықтыратын орталық болып қала берді. Ислам өркениетінің білімін Батысқа жеткізуге бағытталған бұл аударма жұмыстары 10-шы ғасырда басталғанымен, 12-ші ғасырда бұл әрекеттер жүйелі әрі қарқынды сипатқа ие болды. Бұл жерде Тулейтула архиепископы болған Раймунду Бағдадтағы Байтулхикмаға ұқсас обсерватория құрды. Бұдан бөлек араб тілі мен әдебиеті де қосымша оқытылатын бұл обсерваторияда жұмыс істейтін мұсылман, христиан және еврей аудармашылары философия, астрономия, математика, медицина, химия, тарих, география және әдебиет сияқты ғылым салаларына қатысты көптеген араб еңбектерін латын тіліне аударумен айналысты. Осы зерттеулер кезінде Тулейтула әртүрлі ұлт пен діндердің ғалымдары, аудармашылары өмір сүрген маңызды ғылыми орталық болды. XIII ғасырда Ишбилие мен Мурсияда да аударма мектептері ашылды (Коч, 2018: 291).

Ортағасырлық Еуропа ежелгі грек философиясын, әсіресе Аристотельді мұсылман философтары арқылы таныды. Ибн Рушдтың Аристотельге түсініктемелері мен «Тахафуту Тахафутил-фаласифа» еңбегі оған үлкен бедел әкелді. Шіркеу қарсылығына қарамастан, оның идеялары Париж университеті мен басқа оқу орындарында оқытылды. Латын әлемінде Аверроизм философиялық мектеп ретінде XVI ғасырға дейін үстемдік етті. Андалусиядан шыққан тағы бір ойшыл Мұса б. Маймун яхуди және христиандық теологиялық қоғамға ықпал етті. Оның идеялары Альберт Магнус, Дунс Скот, Спиноза, Кант сияқты ойшылдарға әсер етті. Сонымен қатар, Ибн Бадже, Х Альфонсо, Данте, Бэкон сынды еуропалықтар да мұсылман ойшылдарынан әсер алды.

Медицинадағы аудармалар ауруларды шайтанның әсерімен түсіндірудің орнына заманауи емдеу әдістерін енгізуге ықпал етті. Араб цифрлары мен «algebra», «senit» сияқты терминдер ислам ғылымының ықпалын көрсетеді. XI ғасырда Тулейтулада құрылған Зарқали обсерваториясы Еуропада астрономияның дамуына үлес қосты. Ортағасырлық Еуропа мұсылман географтары мен саяхатшыларының еңбектерінің латын тіліндегі аудармалары арқылы Таяу және Қиыр Шығыс туралы білім алды (Сейболд, 1993: 167).

Еуропада фабула жанрының әдебиет саласында пайда болуы сөзсіз үнді-иран тектес исламдық шығармалардың әсерінен болды, әйгілі Ла Фонтейннің өзі *Калила мен Димнаны* кеңінен пайдаланғанын айтады. «*Мың бір түн*» Еуропада күні бүгінге дейін кеңінен қабылдануда. Латын тіліндегі аудармалардың арқасында *Миграж мұғжизасы* Дантеге де әсер етіп, ондағы фигураларды басқа стильде өзінің әйгілі «*Ла Дивина Коммедиа*» философиялық-әдеби шығармасына бейімдегені белгілі. Андалусияға тән зажал (zagal) және муашшаһ (muashshah) жанрындағы өлеңдер Кастилия халық поэзиясында жаңа жылдық гимндерде қолданылған «villancico» деп аталатын жанрдың пайда болуына түрткі болды. Сол сияқты 12-ші ғасырда Францияда халық ақындары (трубадур) балладаларында *зажалла* жанрын мысалға алғаны белгілі. Андалусиялықтар шығарған және айтқан әндер христиандық Испанияда да қабылданды. Арагон және Кастилия-Леон патшаларының сарайларында мұсылман музыканттары орын алды. Кастилия-Леон королі Х Альфонсоның *Лас-канти газ де Санта-Мариядағы* әндерінің шығармалары Андалусия музыкасына негізделгені дәлелденді. Қазіргі испан музыкасынан Андалусия музыкасының іздерін көруге болады. Екінші жағынан, Кельндік Франко Еуропада 1190-жылдары пайда болған «Франкондық» деп аталатын нота әдісінің ойлап табушысы ретінде қабылданса, зерттеулер ислам музыкасының одан 400 жыл бұрын нота әдісіне негізделгенін және мұсылман музыканттар 12-13 ғасырларда Андалусияда латын тіліне аударылған еңбектерінде бұл стильдің қолданылғанын көрсетті (Шабан, 2018: 118).

Мәдени өмірінен басқа Андалусия Еуропаға ауыл шаруашылығы мен сәулет салаларында да айтарлықтай әсер етті. Андалусия мұсылмандары бірінші болып күрішті, қант қамысы мен мақтаны Испанияға, одан әрі басқа да Еуропа елдеріне енгізді. Мақта көмірмен бірге Еуропадағы өнеркәсіптік революцияның екі өте маңызды элементін құрағаны белгілі: Ал қант еуропалықтардың аспаздық мәдениетіне елеулі өзгерістер әкелді. Мұсылмандар Испанияда судың булану арқылы азайып кетпеуі үшін жер асты арналары арқылы тасымалдауды бірінші болып қолданды және бұл әдіс кейіннен Оңтүстік Америкаға дейін жеткізілді. Еуропаға қағаз әкеліп, паламут пен құрма ағаштарынан шайыр алуды үйреткендер де Андалусия мұсылмандары болды. XII ғасырдан бастап кейбір испан және португал патшалары салған сарайлар Кордовадағы сарайлардың дерлік көшірмесі болды деуге негіз бар. Севилья Альказар куфи каллиграфиялық фриздерімен безендірілген және жазулары тіпті араб тілінде жазылған бұл сарайлардың жарқын мысалы болып табылады. Андалусия сәулет өнерінің әсері Испаниямен шектеліп қалмай, Солтүстік Африкаға, Шығысқа, тіпті Америка құрлығына да жетті.

Қорытынды

Андалусияның Алтын ғасыры – ислам өркениетінің Еуропадағы ерекше даму кезеңдерінің бірі болды. Бұл дәуірде аймақтың әлеуметтік құрылымы әртүрлі этностар мен діни топтардың өзара әрекеттесуіне негізделіп, күрделі иерархия қалыптасты. Мұсылмандар мен мұсылман еместердің қатар өмір сүруі, сондай-ақ, арабтар, барбарилер, муалладундар мен мустағрибтердің мәдени және әлеуметтік байланысы ерекше қоғамдастықтың дамуына ықпал етті.

Әкімшілік құрылым да берік жүйеге негізделіп, билік орталықтандырылған басқару арқылы жүзеге асты. Әмәуилер дәуірінде қалыптасқан саяси институттар елді басқарудың тиімділігін арттырып, орталық пен аймақтар арасындағы байланысты күшейтті. Әскери жүйенің тұрақты дамуы Андалусияны қорғаныс қабілеті жоғары, аймақтық ықпалы күшті мемлекетке айналдырды.

Экономикалық тұрғыдан Андалусия Еуропадағы ең өркендеген аймақтардың біріне айналды. Ауыл шаруашылығы, сауда, қолөнер және инфрақұрылымның дамуы халықтың әлеуметтік артудың әсеріне етті. Кордова, Ишбилиа, Гранада сияқты қалалар сәулеті, базарлары, жол жүйелері мен қоғамдық нысандарымен әлем назарын аударды.

Білім мен ғылым саласында да Андалусия ислам әлемінің алдыңғы қатарлы орталықтарының біріне айналды. Қалыптасқан үш сатылы білім беру жүйесі арқылы философия, медицина, математика, астрономия, әдебиет және исламдық ғылымдар қарқынды дамыды. Араб тілі ортақ ғылыми және мәдени тілге айналып, жергілікті халықтардың білім алуына жаңа мүмкіндіктер ашылды.

Жалпы, Андалусияның Алтын ғасыры өркениет пен ғылымның өркендеуінің жарқын үлгісі болып табылады. Бұл кезеңде қалыптасқан әлеуметтік, әкімшілік, экономикалық және мәдени құрылымдар аймақтың ғана емес, бүкіл ислам әлемінің және одан тысқары жерлердің дамуына әсер етті. Мұсылман Андалусиясы ғылым мен мәдениеттің алтын көпіріне айналып, кейінгі ғасырларда Батыс өркениетіне ықпал етті.

Әдебиеттер:

- Адам, 2011 — *Адам А.* Ислам мазхабтары тарихы. Түркістан, 2011. 190 б.
- Адил, 1985 — *Адил Саид Бишави.* Аль-Андалусийюн. Дамаск, 1985. с.16.
- Бекир, 2014 — *Бекир Т. (ауд. Н. Ж. Байтенова, С. У. Абжалов).* Ислам теологиясы. Кіріспе: Оқулық. Алматы, 2014. 276 б.
- Бурхануддин, 2015 — *Бурхануддин А.* Ислам өркениетінің қайталанбас жауһары — андалусия әмірлігі. — <https://www.muftiyat.kz/kk>, 2015.
- Коч, 2018 — *Коч О.* Библиотеки Андалузии и вклад в производство научных знаний. *Bilgi Dünyası*, 2018, 19(2), с. 297–323.
- Мехмет, 1995 — *Мехмет Ә.* Андалусия. АСВ, XI, 1995. с.223.
- Мехмет, 1995 — *Мехмет Ә.* Андалусия. DİA. Стамбул, XI, 1995. с.210.
- Мухаммад, 1983 — *Мухаммад б. Аббүд.* История Политическая и социальная. Титван, 1983. с.217.
- Сайид, 1985 — *Сайид А. С.* Тарихуль-Муслимин и Асарухум фил-Андалюс. Александрия, 1985. с.33.
- Сейболд, 1993 — *Сейболд К. Ф.* Андалусия. Энциклопедия ислама. Т. IV. Стамбул, 1993. с.271.
- Темирханов, Б., & Муталиев, М., 2024 — *Темирханов Б., Муталиев М.* ҰМЫТ БОЛҒАН АНДАЛУСИЯ ИСЛАМ МЕМЛЕКЕТІНІҢ САЯСИ ТАРИХЫ. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 79(3). DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.011>.
- Терес, 1957 — *Терес С.* Linajes Arabes в Аль-Андалусе. Al-Andalus. XXII. Мадрид, 1957. с.51.
- Филип, 1980 — *Филип Х.* История ислама (пер. Салиха Туга). Стамбул, 1980. Т. III. с.797.

- Хусейн, 1957 — *Хусейн М.* Политико-административное управление мусульманской Испании. Журнал Египетского института исламских исследований. Мадрид, 1957. с.79.
Хусейн, 1985 — *Хусейн М.* Фекрюль-Андалус. Джидда, 1985. с.47.
Шабан, 2018 — *Шабан О.* (ауд. Е. Есімқұлов). Ислам тарихы. Алматы, 2018. 352 б.

References:

- Adam, 2011 — *Adam A.* Islam mazhabtary tarihy [The History of Islamic Mazhabs]. Turkistan, 2011. 190 b. (in Kaz).
Adil, 1985 — *Adil Said Bishtavi.* Al-Andalusiyyun [The Andalusians]. Damask, 1985. s.16. (in Arab).
Bekir, 2014 — *Bekir T, Aud. N. Zh. Baytenova, S. U. Abzhalov.* Islam teologiyasy. Kirispe: Oqulyk [Islamic Theology: An Introduction]. Almaty, 2014. 276 b. (in Kaz).
Burhanuddin, 2015 — *Burkhanuddin A.* Islam orkienietinin kartalanbas zhaukhary – Andalusiya emirliği [The Inimitable Jewel of Islamic Civilization: The Emirate of al-Andalus]. – <https://www.muftyat.kz/kk>, 2015 zh. (in Kaz).
Koch, 2018 — *Koch O.* Biblioteki Andalusi i vklad v proizvodstvo nauchnykh znaniy [The Libraries of al-Andalus and Their Role in the Production of Scientific Knowledge]. 2018 Bilgi Dunyasi- 19(2), s. 297-323. (in Tur).
Mehmet, 1995 — *Mehmet O.* Andalusiya ASV [Andalusia], XI, 1995. s. 223. (in Tur).
Mehmet, 1995 — *Mehmet O.* Andalusiya DIA [Andalusia], İstanbul, XI, 1995. s. 210. (in Tur).
Muhammed, 1983 — *Mukhammed b. Abbud.* İstoriya Politicheskaya i sotsialnaya [Political and Social History]. Titvan, 1983, s.217. (in Rus).
Said, 1985 — *Said A.S.* Tarikhul-Muslimin i Asaruhum fil-Andalyus [The History of Muslims and Their Intellectual and Cultural Legacy in al-Andalus]. – Aleksandriya, 1985, s. 33. (in Arab).
Seibold, 1993 — *Seibold K.F.* Andalusiya Entsiklopediyaislama [Al-Andalus. In Encyclopaedia of Islam]. t.IV, – İstanbul, 1993, s.271. (in Tur).
Temirkhanov, Mutaliev, 2024 — *Temirkhanov B., Mutaliev M.* THE POLITICAL HISTORY OF THE FORGOTTEN ISLAMIC STATE OF ANDALUSIA. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Historical and Social-Political Sciences, 1(80). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.011> (in Kaz).
Teres, 1957 — *Teres S.* Linajes Arabes v Al-Andaluse, Al-Andalus [Arab Lineages in al-Andalus. Al-Andalus]. XXII, - Madris, 1957, s.51. (in Eng).
Philip, 1980 — *Philip Kh.* Istoriyaislama (perevod Salikha Tuga) [History of Islam (trans. by Saliha Tuga)]. – Stambul, 1980, III, – s.797. (in Rus).
Khusein, 1957 — *Khusein M.* Politiko-administrativnoe upravlenie musulmanskoj Ispanii [Political and Administrative Organization of Muslim Spain]. Zhurnal Egipetskogo instituta islamskikh issledovaniy, V. Madrid, 1957. s.79. (in Rus).
Khusein, 1985 — *Khusein M.* Fekryul-Andalus [The Thought of al-Andalus]. Dzhidda, 1985. s.47. (in Arab).
Shaban, 2018 — *Shaban O.* (audargan: E. Esimkulov). Islam tarikhy [History of Islam]. Almaty, 2018. 352 b. (in Kaz).

¹Муталиев М. ²Темирханов Б. ³Сауырккан Е.

¹Университет Анкара, Анкара, Турция

²Анкарский университет Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹meiirbols9293@gmail.com, ²batyrzhantemirkhanov@gmail.com,
³erekejan@gmail.com

ЗОЛОТОЙ ВЕК АНДАЛУСИИ: СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА, НАУКА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются социальная структура, административная система и экономическое развитие Андалусии. В период мусульманского правления Андалусия пережила особый этап культурного, научного и экономического расцвета. Этот подъем был достигнут благодаря взаимодействию между этническими группами, эффективной системе управления и экономическому процветанию. Цель и задачи исследования – Статья направлена на анализ социальной структуры Андалусии, взаимосвязи между различными социальными группами, особенностей системы государственного управления и ключевых факторов экономического развития. В ходе исследования на основе исторических источников ставятся задачи определения роли различных этнических групп в обществе, демонстрации эффективности административной структуры и описания тенденций экономического роста. Результаты исследования показали, что, несмотря на этнические конфликты между арабами и берберами, процесс культурной интеграции продолжался. Административная система была организована эффективно, что позволило государству сохранять внутреннюю стабильность и военную мощь. В экономике важную роль сыграли развитие городов, торговли и сельского хозяйства. Распространение исламских наук и широкое использование арабского языка оказали положительное влияние на духовное развитие общества. Социальная структура, система административного управления и экономическое развитие Андалусии способствовали стабильности и процветанию общества. Культурный обмен между различными этническими и религиозными группами, эффективная политика правителей и экономический рост превратили этот регион в один из самых процветающих центров средневекового исламского мира. Кроме того, статья вносит вклад в развитие отечественной исторической науки.

Ключевые слова: Андалусия, Золотой век, Халифат Кордовы, исламская цивилизация, социальная структура, административная система, наука и образование.

¹Mutaliyev M. ²Temirkhanov B. ³Sauyrkan Y.

¹Ankara University, Ankara, Türkiye

²Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Türkiye

³Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Ualikhanov,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹meirbols9293@gmail.com, ²batyrzhantemirkhanov@gmail.com,
³erekejan@gmail.com

THE GOLDEN AGE OF ANDALUSIA: SOCIAL STRUCTURE, SCIENCE AND CIVILIZATION

Abstract. This article explores the social structure, administrative system, and economic development of Al-Andalus during the period of Muslim rule. Al-Andalus experienced significant cultural, scientific, and economic growth, driven by interethnic cooperation, an effective governance model, and a thriving economy. Goals and objectives – The primary aim of this research is to analyze the composition of social groups, their interactions, the administrative framework, and the factors influencing economic progress in Al-Andalus. The study seeks to determine the role of ethnic groups in society, evaluate the efficiency of the governance system, and examine economic development trends using historical sources. Despite ethnic tensions between Arabs and Berbers, cultural integration continued. The administrative system was well-structured, ensuring stability and military strength. Economic growth was fueled by urban prosperity, trade expansion, and agricultural advancements. The flourishing of Islamic sciences and the Arabic language further enriched society.

The combination of cultural exchange, strong governance, and economic success made Al-Andalus one of the most prosperous regions of the medieval Islamic world. This study also contributes to the development of national historiography.

Keywords: Andalusia, Golden Age, Caliphate of Córdoba, Islamic civilization, Social structure, Administrative system, Science and education.

Сведения об авторах:

Мейірбол Муталиев, Университет Анкара, PhD Доктор кафедры общей истории тюркских народов, Анкара, Турция.

Батыржан Темирханов, Анкарский университет Хаджи Байрам Вели, PhD Доктор кафедры общей истории тюркских народов, Анкара, Турция.

Елдос Сауыркан, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Мейірбол Муталиев, Анкара университеті, Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторы, Анкара, Түркия.

Батыржан Темирханов, Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторы, Анкара, Түркия.

Елдос Сауырқан, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Meiirbol Mutaliyev, Ankara University, PhD of the Department of General Turkish History, Ankara, Türkiye.

Batyrzhan Temirkhanov, Ankara Hacı Bayram Veli University, PhD of the Department of General Turkish History, Ankara, Türkiye.

Yeldos Sauyrkan, Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Ualikhanov, 1st year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 21 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹ **Оспанов Н.М.** ² **Құрманбаева Қ.С.** ³ **Батырхан Б.Ш.**

^{1,2}ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институты, Алматы, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹osp_nurlan@mail.ru, ²kurmanbayeva.ks@gmail.com, ³hafizbolat@mail.ru

ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Кеңес Одағы ыдырап, Оңтүстік Корея президенті Ро Дэ Удың «Солтүстік саясаты» басталғаннан кейінгі Қазақстан – Оңтүстік Корея ынтымақтастығын зерттеуге арналған. Мақаланың жаңалығы – Қазақстан бойынша тарих, мәдениет, география, экономика және саясат саласындағы материалдарды қамтитын Оңтүстік Кореяның ғылыми әдебиетін кешенді талдау. Оңтүстік Корея зерттеушілердің еңбектерін зерттеу Астана мен Сеул арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен кезеңдерін түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі мақсаты – оңтүстіккореялық ғалымдардың экономика мен қазақстантану саласындағы зерттеулерін айқындап, қазақстандық шығыстанудың ғылыми айналымына енгізу. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан мен Оңтүстік Корея ынтымақтастығы контекстінде экономика саласындағы Оңтүстік Кореяның мерзімді баспасөзін, Орталық Азия бойынша материалдар мен архивтік материалдарды электрондық форматта зерделеу, Сеул тұрғысынан екі жақтың әлсіз және күшті жақтарын анықтау. Мақалада оңтүстіккореялық материалдарының негізінде, Қазақстан мен Оңтүстік Корея арасындағы ынтымақтастықты зерттеуге мүмкіндік беретін сипаттамалық және тарихи талдау әдістері қолданылады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер авторлардың Қазақстан мен Оңтүстік Корея ынтымақтастықтың басында екі елдің саяси және экономикалық шындықтары туралы хабардарлығы шағын болды деген қорытынды жасауына алып келеді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшемдегі Қазақстан алдындағы геосаяси сын-тегеуріндер және жаңа перспективалар» (№ BR 20281006) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: Қазақстан, Оңтүстік Корея, ынтымақтастық, екіжақты қатынастар.

Кіріспе

Оңтүстік Кореяны Қазақстан аумағының кеңдігімен, табиғи байлығының болуымен, тиімді геостратегиялық орналасуымен және геоэкономикалық потенциалымен қызықтырады. Бай энергетикалық және басқа да ресурстардың болуы, Батыс пен Шығыс арасындағы еркін транзиттік сауда мүмкіндігі Оңтүстік Корея бизнесінің назарында. Өз кезегінде, Оңтүстік Кореяның табиғи ресурстары мардымсыз және салыстырмалы жоғары сапалы адами капиталы бар. Сеул ұзақ уақыт бойы сауда арқылы нарықтарды кеңейтуге және экономикалық өсім негізі ретіндегі халықаралық еңбек бөлінісі есебінен ресурстарды бөлу арқылы тиімділікті арттыруға сүйенді (Minhyeon J, 2022: 208).

Кеңес Одағы ыдырап, халықаралық қатынастардың биполярлық жүйесі құлағаннан кейін, бүкіл әлемде ғана емес, Орталық Азияда да, Корей түбегінде де күштердің конфигурациясы өзгерді. Кеңес Одағы ыдырағанға дейін, Оңтүстік Корея президенті Ро Дэ У социалистік лагерь және Қытаймен қарым-қатынасты жақсартуға бағытталған өзінің «Солтүстік саясатын» жүргізіп жатқан кезде, Мәскеу мен Сеул арасындағы қатынастар жыли бастады. Сол кезеңде Кеңес Одағында Чернобыль АЭС-ы апатқа ұшырап, КСРО қаржылай көмекке зәру болды. Мәскеу мен Сеул арасындағы қатынастарды қалыптау, сонымен қатар,

Кеңес Одағының Оңтүстік Кореяның БҰҰ-на енуін блокадаламау туралы уәдесіне, Ро Дэ У 3 миллиард Америка доллары көлемінде қаржылай қарыз беруге келісті.

Кеңес Одағымен дипломатиялық қатынастар орнатылғанға дейін, 1990 жылғы 6-11 қыркүйек аралығында, Оңтүстік Корея үкіметі Сауда, өнеркәсіп және энергетика министрінің бірінші орынбасары Шин Кук Хван бастаған инвестициялық мүмкіндіктерді зерттеу жөніндегі топты Қазақстан мен Өзбекстанға жіберді. Сапардың бастапқы мақсаты Оңтүстік Кореяның инвестицияларын қолданудың әлеуетті бағыттарын, сондай-ақ, Оңтүстік Кореяның экспатрианттары мен ресурстарын пайдалану жолдарын зерттеу болды. Оңтүстік Корея делегациясы Қазақстанға 1990 жылғы 6-8 қыркүйекте екі күндік сапармен келді. Оңтүстіккореялықтар жергілікті инвестициялық жағдайларды зерттеу және секторлар бойынша ынтымақтастықтың нақты жоспарларын талқылау мақсатында, Сыртқы экономикалық байланыстар комитетінің, Жеңіл өнеркәсіп министрлігінің, Ауыл шаруашылығы комитетінің, Сауда-өнеркәсіп палаталарының, мақта өңдеу және ет өңдеу кәсіпорындарының және басқа да объектілердің өкілдерімен кездесті.

* Сапар нәтижесінде, жеңіл және азық-түлік өнеркәсібінде шағын және орта бірлескен кәсіпорындар құруды белсенді түрде қарастыру және жәрдемдесу туралы келісімдерге қол жеткізілді. Өзара экономикалық ынтымақтастыққа көмектесу үшін Жеке экономикалық ынтымақтастық комитетін құру туралы ұсыныс қарастырылды (<https://diplomaticarchives.mofa.go>, 1990)

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің деректемелік базасын «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшемдегі Қазақстан алдындағы геосаяси сын-тегеуріндер және жаңа перспективалар» атты отандық жоба бойынша авторлардың жұмысы кезінде, ғылыми-зерттеу жұмысы барысында айқындалған Кореяның халықаралық экономикалық саясат институты (КХЭСИ) оңтүстіккореялық есептері құрайды. КХЭСИ 1989 жылы құрылған және перспективалық экономикалық серіктестермен ынтымақтастықты жақсарту мақсатында, Оңтүстік Корея үкіметі қаржыландырады.

Зерттеудің эмпирикалық негізін халықаралық экономика саласындағы жетекші оңтүстіккореялық және батыс ғалымдарының зерттеулері құрайды. Тәуелсіздік таңындағы екіжақты ынтымақтастықты анықтай түсетін 1990 ж. оңтүстіккореялық Сыртқы істер министрлігінің электрондық архив материалдары енгізілді. Зерттеуде сипаттамалық және тарихи әдістер пайдаланылды. Оңтүстіккореялық материалдарды зерттеу кезінде Қазақстан мен Орталық Азия елдеріне ерекше назар аударылды.

Талқылау

1990 жылғы қарашада президент Назарбаев Сеулге барып, Президент Ро Де У және өзекті министрлермен кездесіп, Оңтүстік Кореямен экономикалық ынтымақтастықты талқылады. 1991 жылғы мамырда Оңтүстік Корея үкіметі корейлердің жағдайын зерттеу үшін делегация жіберді (СІМ Консулдық басқармасының директорын қоса алғанда), ал, сол жылдың шілдесінде, Демократиялық либералдық партияның делегациясы Қазақстанға барды (최병희, 1993: 105).

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, Қазақстанның да, Оңтүстік Кореяның да сыртқы саясаты жанданды. Қазақстан мен Оңтүстік Корея 1992 жылғы 28 қаңтарда дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

Қазақстанмен саяси, экономикалық және мәдени қатынастарды дамыта отырып, Оңтүстік Корея ел туралы ақпараттың жетіспеушілігіне тап болды. Осы мақсатта, Қазақстан бойынша географияны, ежелгі кезеңнен тәуелсіздік алғанға дейінгі тарихты, сыртқы саясат пен халық құрамын қамтитын корей тіліндегі анықтамалық шығарылды (최병희, 1993: 355).

1 – сурет. «Қазақстан бойынша анықтамалық. 1993» есебіндегі Қазақстан картасы. Кореяның халықаралық экономикалық саясат институты.

1991 жылы Орталық Азия елдері тәуелсіз болғаннан кейін, Оңтүстік Корея аймаққа ене алды. Алайда, сол кездегі Оңтүстік Корея бағытының ерекшелігі – оның саясатқа емес, экономикалық секторға бағытталды. Оңтүстік Корея ОА-мен саяси алмасуды кеңейтуге тырысса да, ол саяси тұрғыдан өзінің лайықты рөлін таба алмас еді, өйткені, оған АҚШ пен Ресей тәрізді жетекші елдердің мүмкіндіктері жетіспейді. Оңтүстіккореялық саясаттың тағы бір кемшілігі – Оңтүстік Кореяның ОА елдері туралы хабардар болмауы. Сондықтан, басқа аймақтық державалармен салыстырғанда, Оңтүстік Кореяның Орталық Азия елдерімен саяси алмасулардың жандануы кешеуілдеді (성동기, 2011:319).

Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы ынтымақтастықты ұдайы нығайта алатын көпжақты ынтымақтастықтың нақты шаралары тығырықта қалып отыр. Егер, негізгі себептерді қарастыратын болсақ, біріншіден, Оңтүстік Корея Орталық Азия елдерінің қатысуымен көпжақты ынтымақтастық институтын ұсына алатын және ілгерілететін қуатты держава емес. Реалистік тұрғыдан алғанда, көпжақты тәсілге халықаралық тәртіптің жоғарғы құрылымын анықтай алатын қуатты державалардың қатысуынсыз, ерік-жігерінсіз және мойындаусыз практикалық күшке ие болу қиын. Осылайша, Оңтүстік Кореяның экономикалық орталық болғанымен, бастама көтеруіне нақты шектеулер бар, бірақ, оның Қытай және Ресеймен қоршалған Орталық Азия елдерін біріктіретін көпжақты дербес ынтымақтастық органын құру үшін оның әскери, күш және дипломатиялық мүмкіндіктері әлсіз. Екіншіден, егер Сеул осы елдерде Алтай тектестік және өркениет теориясын алға тартса, онда бұл көрші державаларда сақтық тудыруы мүмкін (박상남, 2015:82).

Оңтүстік Корея мен ОА елдерінің әрқайсысы арасындағы екіжақты қатынастарды тереңдету – олардың арасындағы көпжақты ынтымақтастықты институцияландыру сияқты маңызды. Оңтүстік Корея тарапы екіжақты қатынастарды елеулі дамыту үшін, бір-бірінің нақты мүдделерін түсіну, экономикалық және мәдени ынтымақтастықтың жеке және кезеңдік жоспарын әзірлеудің маңыздылығын атап өтті. ОА елдері мен Оңтүстік Корея нарықтық экономиканың жағымды жақтарын қуаттайды және олардың арасындағы өзара қатынастарды бірін бірі толықтыратын экономикалық құрылымдар негізінде дамытуға талпынады (Lee Ji-Eun, 2011:5).

2022 жылы Оңтүстік Корея мен Орталық Азияның бес елі арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толды. Соңғы 30 жылда Оңтүстік Корея Орталық Азиядағы маңызды импорт серіктесіне айналды. 2020 жылғы әрбір елдің ресми статистикасына сәйкес, Оңтүстік Корея көлемі жағынан Қазақстанның үшінші ірі импорттаушысы, Өзбекстанның көлемі жағынан төртінші импорттаушысы, сондай-ақ, Орталық Азияның қалған үш елінен жетінші және тоғызыншы импорттаушысы болып табылады. Екінші жағынан, Орталық Азия Оңтүстік Кореяның ірі сауда серіктесі емес, өйткені, ол Оңтүстік Кореяның жалпы экспорты мен импортының 1%-дан азын құрайды. Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы сауда тауарлары экономикалық құрылым мен экономикалық дамудағы айырмашылықтарға байланысты кейбір тауарлармен шектеледі. Алайда, Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы ынтымақтастық мүмкіндігі артып келеді, өйткені 4-ші өнеркәсіптік революция және Орталық Азия елдерінің экономикалық жаңғырту саясаты Орталық Азия елдерінің экономикалық және әлеуметтік құрылымдарындағы елеулі өзгерістерге әкелді (김영진 · 현승수 · 이종화 · 정수미 · 성진석 · 이상제 · 정선미, 2021:367).

1992 жылы дипломатиялық қатынастар орнағаннан кейін, Но Му Хен әкімшілігі ұйымдастырған Орталық Азия елдерінің Саммитінен бастап, Қазақстан-Оңтүстік Корея қатынастары қарқынды түрде жандана бастады. Сонан бері, екі ел арасындағы қатынастар 2009 жылы Ли Мён Бак Үкіметінің ресурстық дипломатиясынан бастап «стратегиялық серіктестікке» дейін көтерілді және Пак Кын Хе және Мун Чжэ Ина үкіметтерін қоса алғанда, екі ел арасындағы тұрақты ынтымақтастыққа негізделген әртүрлі үкіметтік институттар құрылды (이지은. 김소연, 2022:97).

Оңтүстік Корея саясатының бір кемшілігі – Оңтүстік Корея компаниялары Қазақстанның энергетикалық нарығына ену туралы келіссөздерді кеш бастады. Оңтүстік Корея 1990 жылдары Каспий теңізіне кіру мүмкіндігін пайдаланбады, сондықтан, оңтүстіккореялік фирмалар 2000 жылдардың басында келіссөздер жүргізуде әлсіз болды (박상남, 2007:362).

Оңтүстік Корея үкіметінің энергетикалық қауіпсіздікке мүдделілік танытуына байланысты, 2003 жылғы 13 қарашада Сеулде Қазақстан-Корея саммиті өтті, ал, 2004 жылғы қыркүйектегі Президент Но Му Хеннің Қазақстанға сапары – Оңтүстік Корея президентінің Қазақстанға алғашқы ресми сапары болды. Саммиттен кейін екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастық және энергетикалық, мұнай минералды ресурстарын қолдау бойынша үкіметаралық консультациялар арқылы іскерлік орта құру туралы пікірталастар басталды. Кейінгі жетістік ретінде, Қазақстан Үкіметі 2004 жылы виза беру рәсімін жеңілдету үшін ел ретінде таңдалды, атом энергетикасы саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды, ал 2005 жылы Каспий теңізінің Жамбыл мұнай өндіру ауданын игеру туралы базалық келісімшартқа қол қойылды. Сол кезде, Оңтүстік Корея компанияларының Қазақстанға инвестициялары валюталық дағдарыстан кейін күрт төмендеді, бірақ, екі ел арасындағы қатынастар Қазақстанның Сыртқы істер министрінің Оңтүстік Кореяға сапарынан және Оңтүстік Кореяның Сауда, өнеркәсіп және сауда министрінің өзара сапарынан кейін қалпына келе бастады. Экономикалық ынтымақтастықты кеңейтуден басқа, екі ел де Корей түбегіндегі бейбітшілік пен тұрақтылық, сондай-ақ, бейбіт ынтымақтастық туралы түсінігі бірдей. Бұдан басқа, Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы ынтымақтастық туралы пікірталастар Орталық Азияны дамыту жөніндегі кеңестің, «Корея-Орталық Азия ынтымақтастығы форумының» ізашары, Оңтүстік Корея мен Орталық Азияның бес елі арасындағы ынтымақтастық платформасының қатысуымен практикалық деңгейде өтетін болады. Көпжақты консультативтік орган құрылды (김소연. 이지은, 2022:256).

2009 жылы президент Ли Мён Бактың Қазақстанға сапары кезінде, екі ел арасындағы қатынастар «стратегиялық әріптестікке» дейін көтерілді. Алайда, 2013 жылы Қазақстан

экономикасы тез өскен кезде, 50-ге жуық оңтүстіккореялық компания нарыққа шықты, бірақ, экономикалық құлдырау мен теңгенің айырбас бағамының төмендеуіне байланысты, көптеген компаниялар кетіп қалды, бұл экономикадағы тыныштыққа әкелді (변현섭, 2021:272).

2013 жылы билікке келген президент Пак Кын Хе әкімшілігі орташа держава дипломатиясын Оңтүстік Корея дипломатиясының парадигмасы деп ресми түрде жариялап, «оның бүкіл әлем бойынша бейбітшілік пен дамуға ықпал ететін жауапты орташа держава ретіндегі рөлін» қорғады. Орташа держава ретінде дипломатиялық бірегейлікті нығайту және Пак Кын Хе әкімшілігі кезіндегі рөлдердің өзгеруі Қазақстан-Оңтүстік Корея ынтымақтастығында да байқалады. Экономикалық тұрғыдан, Қазақстанмен ынтымақтастық Еуразиялық бастама шеңберінде әртараптандырылып қана қоймай, екіжақты ынтымақтастықты тереңдету арқылы көпжақты консультативтік органмен ынтымақтастық орнатты, мысалы, екі ел Оңтүстік Корея мен ЕАЭО арасындағы ЕСА бойынша келіссөздер жолдарын іздестіру мақсатында бірлесіп жұмыс істеуде. Солтүстік стратегия шеңберінде, «Еуразиялық бастама» темір жолдарды, жолдарды, әуежайларды және т.б. қоса алғанда, Солтүстік Кореяны, Қытайды, Ресейді, Орталық Азия мен Еуропаны қамтитын күрделі логистикалық жүйемен байланыстыратын Еуразиялық аймақ үшін логистикалық инфрақұрылым құру жобасы ретінде ілгері жылжытылды. Пак Кын Хе әкімшілігі Еуразиялық бастама тұжырымдамасын іске асыруға және Еуразиялық аймағындағы өзгерістер шеңберінде, Қазақстанмен ынтымақтастықты кеңейтуге күш салу арқылы, Оңтүстік Кореяның орташа держава ретіндегі мәртебесін нығайтуға ұмтылды. Оның шеңберінде, 2014 жылғы маусымда өткен Қазақстан-Оңтүстік Корея саммитінде екі ел стратегиялық әріптестікті өзара тиімді дамыту туралы уағдаласты. 2014 жылғы екіжақты саммиттің нәтижесінде екі ел энергетика, ресурстар, қоршаған орта, адамдар мен мәдениет саласындағы алмасуларға алып келді, Солтүстік Кореяның ядролық проблемасын жалпы түсіну негізінде ынтымақтастық туралы уағдаласты және Еуразиялық аймақтық консультативтік органдар (СВМДА, ЕАЭО) құрды. Саммит қорытындысы бойынша өткізілген Қазақстан-Оңтүстік Корея бизнес-форумы шеңберінде, екі елдің жеке кәсіпкерлері автомобиль жасау және құрыш құю өнеркәсібі тәрізді өңдеу салаларында, сондай-ақ, ақпарат пен коммуникация, сондай-ақ, жаңа және жаңғырмалы энергия тәрізді алдыңғы қатарлы салаларда ынтымақтастықтың нақты шараларын талқылай алды. Бұдан әрі, 2016 жылғы қарашадағы Қазақстан-Оңтүстік Корея саммитінде энергетика, мұнай-газ өңдеу, медициналық туризм саласындағы ынтымақтастықты жандандыру жоспарлары, сондай-ақ, Оңтүстік Корея мен ЕАЭО арасында еркін сауда аймағын құру жөніндегі бірлескен жобаларды іске асыру мүмкіндігі талқыланды. Бірақ, Оңтүстік Кореядағы ішкі саяси мәселелерге байланысты, шешім кенеттен жойылды. Еуразиялық бастама үкіметтің ауысуына байланысты өміршең бола алмады (김 소 연 . 이 지 은, 2022:259). Президент Мун Чжэ Иннің 2019 жылғы сәуірдегі Қазақстанға сапары және Президент Тоқаевтың 2021 жылғы тамыздағы Оңтүстік Кореяға сапары арқылы түрлі салалардағы практикалық ынтымақтастыққа қол жеткізілді. Президент Мун Чжэ Иннің Қазақстанға сапары барысында, олар АКТ, 5G, метадеректер және интернет-заттар тәрізді жоғары технологиялық салаларда, сондай-ақ, құрылыс инфрақұрылымы мен денсаулық сақтауда перспективалық ынтымақтастықты кеңейтуге және бірлескен жобаларды ілгері жылжытуға келісті. Онан басқа, Президент Тоқаевтың Сеулге сапары барысында, Оңтүстік Корея мен Қазақстан нақты экономикалық ынтымақтастыққа жәрдемдесу мақсатында, электромобильдер мен автомобильдерді, оның ішінде, аккумуляторлық батареяларды ілгерілету жөніндегі жоспарларын жариялады. Сирек жер элементтері, сирек металдар кен орындарын барлау және игеру, денсаулық сақтау, мысалы, медициналық мекемелердің ашылуы, ақпараттық технологиялар, цифрлық технологиялар және 5G тәрізді ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың озық бағыттары сияқты салалар да ынтымақтастық шаралары ретінде

талқыланды (변현섭, 2021:279-280).

Тоқаевтың президенттігі кезінде Қазақстан-Оңтүстік Корея ынтымақтастығы кеңейіп, нығая түсті. 12 маусымда Корея Республикасының Президенті Қазақстанға барды. Сапар барысында, ол Оңтүстік Корея мен Қазақстан экономикалық байланыстар саласын автомобиль және ресурстық секторларға деген дәстүрлі назарынан тыс кеңейтіп, минералдарды жеткізудің маңызды тізбектері мен инфрақұрылымдық жобаларды қамтуы керек деп мәлімдеді. «1992 жылы дипломатиялық қатынастар орнағаннан бері, Қазақстан Кореяның ірі сауда серіктесі және Орталық Азиядағы инвестициялар тағайындалатын орынға айналды», – деді Юн өзінің бағдарламалық сөзінде. Форумға екі елден 300-ге жуық іскер делегаттар қатысты, нәтижесінде, аса маңызды минералдар, энергетика, инфрақұрылым, қаржыландыру, технологиялар және басқа да салаларды қамтитын өзара түсіністік туралы 24 меморандумға қол қойылды. Юнның сапарына орай Жер, инфрақұрылым және көлік министрлігі, COVID-19 пандемиясына байланысты 2020 жылдан бастап тоқтатылған қазақстандық Air Astana авиакомпаниясының аптасына екі рет Астана мен Инчхон арасында тікелей қатынайтын авиарейсті сенбіден бастап қайта бастайтынын хабарлады (<https://www.inform.kz/ru/ariran-prozvuchavshiy-v-kazahstane-cto-pishut-zarubezhnie-smi-o-vizite-prezidenta-yuzhnoy-korei-v-astanu-ff3300>, 2024).

Украинадағы соғыстың салдары тек Оңтүстік Корея мен Орталық Азияда ғана емес, бүкіл әлемде де сезіледі. Егер соғыс күтілгеннен ұзағырақ болса және Ресей басымдыққа ие болса, бұл Орталық Азиядағы араласу мен бақылаудың күшеюіне әкелуі мүмкін. Керісінше, егер жағдай Украинаның пайдасына дамиды болса, орташа елдердің позициялары күшейіп, ұлы державалардың күш қолдануға елігуі тоқтатылады. Сонымен қатар, жаһандық жеткізу тізбегін қайта құру маңызды айнымалыға айналады. Оңтүстіккореялық ғалымдар Ли Жи Юн мен Ким Со Ённың болжауынша, егер Батыс пен Қытайға бағытталған блокадалар бола берсе, Оңтүстік Корея мен Қазақстан қиын таңдауларға тап болуы мүмкін. Қалай болса да, жағдайға дайындалу үшін, Оңтүстік Корея, Орталық Азия және Қазақстан қуатты елдердің ықпалынан азат экономикалық, ғылыми-технологиялық, логистикалық, адам алмасуы мен мәдени ынтымақтастықты күшейтуге тиіс. Басқаша айтқанда, қуатты елдердің мәжбүрлеуіндегі орташа елдердің тілектестігі мен ынтымақтастығы ғана сыртқы саясаттың автономдығын арттыруға және тәуелсіз дамуға бағытталған қозғалысқа негіз болады (이지은, 김소연, 2022:94).

Оңтүстіккореялық зерттеушілер Джон Мин Хён мен Мин Жи Ён, Қазақстан үшін АТ экономикалық өсуді қолдаудың өте маңызды құралы болып табылатынын және цифрлық экономикаға немесе ақылды қоғамға қарай қозғалыстың негізгі факторы болып табылатындығын атап өтті, сондықтан, Қазақстан үкіметі өзінің ұлттық даму стратегиясының бөлігі ретінде, АТ дамыту мен цифрландыруға ерекше назар аударуын жалғастыруда. Реформаның жеті бағытының бірі – «технологиялық жаңарту және цифрландырудың» негізгі мақсаты, қолданыстағы салалардың және бүкіл экономиканың өнімділігін арттыру, соның ішінде: шығындарды азайту, тауарлар мен қызметтер өндірісін ұлғайту, салаларды әртараптандыру және сапалы жұмыс орындарын құру болып табылады, деп жазады авторлар. Реформаның осы бағытында АТ-индустриясын дамытуға ерекше назар аударылады және ол үшін ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды құру, жаңа технологияларды дамыту мақсатында институционалдық орта құру, сондай-ақ, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін инфрақұрылымды құру тәрізді міндеттерге қол жеткізілуі қажет (정민현, 민지영, 정동연., 2021:96).

Пак Джонг Хо мен Ём Дынг Хо Қазақстан Үкіметі өнеркәсіптік әртараптандыруға жәрдемдесуге және өңдеу өнеркәсібінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған өнеркәсіптік саясатты жүргізіп жатқанына назар аударады, соның негізінде, ол шикізаттық экономикадан білімге негізделген экономикаға көшуге ұмтылады. Олар мынадай баға береді:

Қазақстан металлургия өнімі, химия, мұнай химиясы және машина жасаудан, қосылған құны жоғары машина жасау, робототехника, оптоэлектрондық құрылғылар, фармацевтика, биотехнология, жаңа материалдар, аэроғарыштық жабдықтар, сондай-ақ, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар мен жабдықтар тәрізді салаларға құрылымдық реформа жүргізеді. Сонымен қатар, Қазақстанда аэроғарыштық техника, күн энергиясы сияқты жаңартылатын энергия көздерінің технологиялары, зияткерлік желілер технологиялары, электр энергиясын өндіру жүйелерін модельдеу технологиялары, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, робототехника, қоршаған ортаны қорғау, оптоэлектрондық жабдық, регенеративтік медицина, биофармацевтика және органикалық химия тәрізді электрондық жабдықтар бойынша қолданбалы зерттеулер жүргізілуде (박정호, 염동호, 강부균, 민지영, 윤지현한, 2017:23).

Ресей мен Украина арасындағы соғысқа дейін Кореяның Халықаралық экономикалық саясат институты ЕСА жасау туралы келіссөздерге дайындық шеңберінде, Оңтүстік Корея мен ЕАЭО арасындағы өнеркәсіптік ынтымақтастықты дамыту бойынша шараларды пысықтауды қарастырды. Атап айтқанда, бұл зерттеуде Оңтүстік Корея мен ЕАЭО-ға мүше елдер (Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғыз Республикасы және Ресей) арасындағы өнеркәсіптік ынтымақтастыққа жәрдемдесетін саясаттың қажетті бағыттарын, іске асыру стратегиялары мен міндеттерін, сондай-ақ, өнеркәсіптік ынтымақтастық стратегиясының жол картасын ұсынуға басты назар аударылды. Біріншіден, Оңтүстік Корея ғалымдары ЕАЭО-ға мүше елдердің әлеуметтік-экономикалық және өнеркәсіптік құрылымдары мен ерекшеліктерін, сондай-ақ, ЕАЭО-ның және жекелеген мүше мемлекеттердің өнеркәсіптік саясатының негізгі бағыты мен негізгі сипаттамаларын жан-жақты түсінуге тырысты. Екіншіден, оңтүстіккореялықтер бұл зерттеулер Оңтүстік Корея мен ЕАЭО арасындағы әрбір секторда өнеркәсіптік ынтымақтастықты дамыту жөніндегі шараларды әзірлеуде практикалық көмек көрсете алады деп болжады. Алайда, Ресей мен Украина арасындағы соғыс өз түзетулерін енгізді, ал, Оңтүстік Кореяның жоспарлары кейінге қалдырылды (박정호, 염동호, 강부균, 민지영, 윤지현한, 2017:30).

Онан басқа, Трамптың 2024 жылы президенттікке қайта сайлануы Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы екіжақты ынтымақтастықтың динамикасына әсер етуі мүмкін, өйткені, бұл Сеул мен Вашингтонның ілгерідегі экономикалық ынтымақтастығының жағымсыз сценарийіне айналды. Жаңа Америка президенті елдер арасындағы сауда теңгерімі АҚШ-тың пайдасына жатпайды деп санайды. Сонымен қатар, Трамп американдық әскерлердің Оңтүстік Кореяда болу ақысын көтеруді талап етеді, сонымен қатар, американдық әскерлерді елден кезең-кезеңімен шығаруды қолдайды. Мұндай жағдай Оңтүстік Кореяның мүдделеріне сәйкес келмейді, өйткені, Украинадағы Солтүстік Корея әскери күштерінің шектеулі контингенті дрондарды қолдана отырып соғыс тәжірибесіне ие болады. Оңтүстік Корея мен Батыс баспасөзінің хабарлауынша, Солтүстік Корея Ресейге Кеңес Одағынан алынған немесе ескірген кеңестік үлгілерден жасалған қару-жарақ жіберу арқылы қаржылық жағдайын жақсартты.

Осыған байланысты, Ресей-Украина соғысынан кейінгі Орталық Азиядағы жаһандық құн тізбегінде құрылымдық өзгерістер, сондай-ақ, Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың жаңа бағыттары пайда болды. Оңтүстік Корея ғалымдары автомобиль жасау және автомобиль бөлшектерін өндіру тәрізді қосылған құны жоғары өңдеу салалары қалыптасқан өнеркәсіптік инфрақұрылымын, қаржы салаларын, институционалдық құрылымдар мен өндірістік базаларын ескере отырып, Қазақстан және Өзбекстанмен, Орталық Азияның неғұрлым индустриалды дамыған елдерімен ынтымақтастық үшін перспективалы салалар болып табылатынын анықтады.

Оңтүстік Кореяның академиялық ортасының талдауы көрсеткендей, санкциялар

аймақтан шығатын аралық тауарлардың экспортын едәуір қиындатты, бірақ, салыстырмалы түрде, олардың түпкі тауарлардың экспортына әсері аз болды. Сондықтан, Оңтүстік Корея экономистері Оңтүстік Корея мен Орталық Азия арасындағы аралық тауарлар өндірісіндегі ынтымақтастықты күшейтуді, сондай-ақ, жергілікті түпкі тауарлар өндірісіне қолдау көрсетуді ұсынады. Ол үшін оңтүстіккореялық аралық тауар өндірушілер жергілікті өндіріске және түпкі тауарлар экспортына жәрдемдесу арқылы өңірде өз қатысуын қамтамасыз етуі тиіс (정민현·김경민·김혁황·정동연·김원기, 2024).

Мәдени тұрғыдан алғанда, Оңтүстік Корея зерттеушілері оңтүстіккореялықтар үшін негізгі мәдени кедергі көбінесе бейресми қатынастарға сенуге мәжбүр ететін іскерлік орта деп жазады. Күрделі әкімшілік процедуралар мен шешім қабылдау процестері, сондай-ақ, кеңестік дәуірде енгізілген бюрократия мен бақылауға байланысты институттар мен саясаттың тұрақсыздығы оңтүстік корейлықтардың шаршауы мен түңілуіне әкеліп соғуы мүмкін. Оңтүстік Кореяға тән клиентке бағдарланған әкімшілік қызмет көрсету ұғымдары мұнда жоқтың қасы немесе қолданылмайды. Мұндай жағдайда, жоспарлар өзгеруі мүмкін және процестер әрқашан ойдағыдай бола бермейтініне дайын болған маңызды. Беті қайтудың орнына, шыдамды болу керек, тіпті бұл корей стандарттарынан ауытқуды қажет етсе де, жергілікті жағдайларға бейімделіп, оларды қабылдауға дайын болу керек (박상남, 2008:119-120).

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін демократияландыру процесі әртүрлі аймақтарда әр түрлі дәрежеде дамыды және бұл ішінара этникалық сәйкестікке де байланысты болды. Кеңес Одағының 70 жылдан астам уақыт бойғы географиялық, тарихи, саяси және экономикалық жоспарларында, кеңес дәуірі мен орыстандыру кезеңін қоса алғанда, Қазақстан, Ресей және Өзбекстанның маңызы зор болды. Бұл Орталық Азиядағы жаңа шындыққа бейімделу кезінде коммунистік партия басшыларының қандай қиындықтарға тап болғанын түсіндіреді. Жариялылық пен қайта құру саясатының күшті әсеріне тап болған Ресей, Украина және Беларусь тәрізді ыдыраған Кеңес Одағының көшбасшы елдерінен айырмашылығы, Орталық Азия ыдырау процесін бейбіт және қалыпты атмосферада бастан өткерді (권현중, 2019:105).

Зерттеу нәтижелері

Оңтүстік Корея демографиясы және Қазақстаннан еңбек мигранттарының заңсыз көші-қоны. Оңтүстік Кореядағы демографиялық көрсеткіштер билеуші және оппозициялық партиялар арасында үнемі саяси пікірталас тудырады. Бәсекелес партиялар Оңтүстік Кореядағы туу деңгейінің күрт төмендеуін жандандыруға бағытталған өздерінің тиісті саяси уәделерін жариялады. Бұл бастамалар демографиялық құлдырау жақын арада ел экономикасының регрессиясына әкелуі мүмкін деген алаңдаушылыққа жауап болып табылады (<https://www.koreatimes.co.kr/www2/common/morelist.asp?categorycode=704&id=namhw>, 2025).

Негізгі оппозициялық Корея Демократиялық партиясы (КДП) Ұлттық жиналыста туу төмендігі мәселесін шешу бойынша кешенді шаралар кешенін ұсынды. Бұл шаралар тұрғын үй, қаржылық қолдау және жас жұбайларға бала күтімін қолдауға баса назар аудара отырып, ел алдында тұрған демографиялық проблемаларды еңсеруге бағытталған. «Елдегі жалпы туу коэффициенті екі жылдан кейін 0,5 тууға дейін төмендейді, бұл өрескел көрсеткіш», – деп мәлімдеді КДП төрағасы (https://www.koreatimes.co.kr/www/biz/2023/09/602_360168.html, 2023).

Оңтүстік Корея 2022 жылы әлемдегі туу коэффициентінің ең төмендігімен танымал – бір әйелге шаққанда 0,78 туу. Бұл көрсеткіш АҚШ-қа қарағанда едәуір төмен, сол жылы онда 1,64 құрады, ал, Жапонияда – 1,33 болды. Шілдеде Кореяда туылған балалар саны рекордтық төмен деңгейге төмендеді, бұл келе жатқан демографиялық дағдарысты тездетіп, елдің қартайған қоғамға айналуын одан әрі күшейте түсті

(https://www.koreatimes.co.kr/www/biz/2023/09/602_360168.html, 2023).

2014 жылы Астана мен Сеул арасындағы визасыз режим туралы келісім күшіне енгеннен кейін, Қазақстаннан заңсыз мигранттар Оңтүстік Кореяға ағылды. Бастапқыда екі мемлекеттің азаматтары, егер олардың сапары туристік, жеке, іскерлік, мәдени немесе медициналық мақсатта болса, визасыз 30 күн бола алады деп болжанған. Алайда, визасыз режим Қазақстаннан Оңтүстік Кореяға заңсыз көшіп келушілер санының өсіміне әсер етті. Егер, 2014 ж. 359 адам болса, 2018 ж. олардың саны шамамен 12 мыңға жетті.

Оңтүстік Кореяның көші-қон қызметінің мәліметінше, 2023 жылдың басынан бері, елде еңбек визасы жоқ 7 мыңға жуық Қазақстан азаматы бар. Заңсыз жұмыс істейтін азаматтарымыздың санының азаюы визасыз келуге – К-ЕТА электрондық рұқсаттың енгізілуімен түсіндіріледі. К-ЕТА беруден бас тарту, негізінен, жас қазақстандықтарға келеді. Қазақстаннан Оңтүстік Кореяға еңбек көші-қоны мәселесі әзірге келіссөздер дәрежесінде. Тараптар келісімге келген жағдайда, тілдік және кәсіптік тесттерді сәтті тапсырса, онда қазақстандықтар Кореяда үш жыл бойы жұмыс істей алады. Қазақстандықтар Оңтүстік Кореяның еңбек нарығына шығуға ұмтылуда, өйткені, ер адамдардың күнделікті табысы 100 доллар және одан да жоғары, ал, әйелдерде – 50 доллардан жоғары болуы мүмкін (<https://orda.kz/korea-why/>, 2023)

Қазақстандық билік Алматыдағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тестілеу орталығының базасында тесттер құруды жоспарлап отыр. Бұл университетте қажетті материалдық-техникалық база, оқу аудиториялары, заманауи компьютерлік жабдықтар бар. Бірақ, оқу курстары Қонаев қаласындағы колледжде өтеді. Қазақстандық тарап өз ұсынысын Оңтүстік Кореяға жіберді, алайда, ол алдымен Үкіметте талқылаудан өтуі тиіс, содан кейін, олар жалпы талқылауға шығарылады (<https://orda.kz/kogda-kazahstancam-razreshat-legalno-rabotat-v-juzhnoj-koree-rasskazali-v-mintruda-381887/>, 2024).

Заңсыз мигранттардың Оңтүстік Корея заңдарын бұзуы Қазақстанның келіссөздік ұстанымын әлсіретеді. Мысалы, 2019 жылы Оңтүстік Кореяның Чханвон қаласында 20 жастағы қазақстандық Сырым Шарибек 7 жасар баланы автокөлікпен қағып, ЖКО орнынан қашып кеткен. Ол Қазақстанға қашып кетті, бірақ, Оңтүстік Корея билігінің өтініші бойынша ұстап берілді [23]. Сонымен қатар, екі қазақстандықтың Инчхон әуежайынан қашу кейсі атышулы болды. Бір жылдан кейін, 2024 жылы тағы бір қазақстандық көші-қон қызметінен қашып кетті.

Президент Юн Сок Ёлдің соғыс жағдайын енгізу әрекеті елді саяси дағдарысқа және оның импичментіне әкеліп соқты. Юн Сок Ёл консервативті бола отырып, өз билігі кезінде, заңсыз мигранттарға қатаң шектеулер қоюды жақтады. Сондай-ақ, ол өзінің сыртқы саясатында, негізінен, АҚШ-пен ынтымақтастыққа бейім болды, сонымен қатар, басқа елдермен және аймақтармен, соның ішінде, Орталық Азиямен өзара әрекеттесуге аз көңіл бөлді. Президент Юн Сок Ёлдің биліктен кетуі консервативті партияның әлсіреуіне және Оңтүстік Кореядағы либералды партиялардың күшеюіне әкеледі.

Еңбек визасы туралы келісімді жасасу екі фактормен қиындатылады: 1) бұрын еңбек визасы туралы келісім жасасқан үшінші елдерден келген еңбек мигранттарының тым көп болуы; 2) Оңтүстік Кореядағы саяси турбуленттілік, нәтижесінде президент орнынан түсіп, басқарушы партия өзінің жетекші рөлін жоғалтты.

Қорытынды

Зерттеу баяндамалары мен ғылыми мақалаларға шолу Қазақстанның тәуелсіздігі мен Оңтүстік Кореяның авторитарлық басқару моделінен демократиялық модельге көшуі кезеңінде екі елдің бір-бірінің саяси-экономикалық шындықтары туралы түсініктерінің жеткіліксіз болғанын көрсетті. Екі елдің саудадан өзара пайда алуға деген ұмтылысы істің жай-күйінен хабардар болуға негіз болып, ілгерідегі ынтымақтастыққа ынталандырды. Оңтүстіккореялық баяндамаларды зерделеу Оңтүстік Корея экономикасының экономикалық

күшіне қарамастан, Сеулдің геосаяси мүмкіндіктері өте шектеулі екендігін көрсетті, ал, бұл оған Орталық Азияда берік орнығуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, бес жыл билікте болған президенттер мен Оңтүстік Кореядағы билеуші партиялардың мерзімді ауысымы олардың сыртқы саяси бағдарламаларын қисынды аяқтауға мүмкіндік бермейді.

Трампың билікке келуі және оның Оңтүстік Кореяны қоса алғанда, экономикалық одақтар мен аймақтық ойыншыларға қатысты жаңа саясаты, сондай-ақ, төртінші жылға ауған Ресей-Украина соғысы – Оңтүстік Корея мен Қазақстан, сондай-ақ, Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастыққа өз өзгерістерін енгізетіндей әлеуеті бар.

Әдебиет:

Государственный визит Президента Республики Корея в Казахстан: что пишут корейские СМИ // [Электронды ресурсы] URL: <https://www.inform.kz/ru/ariran-prozvuchavshiy-v-kazahstane-cto-pishut-zarubezhnie-smi-o-vizite-prezidenta-yuzhnoy-korei-v-astanu-ff3300> (Қаралған күні: 13.06.2024).

За лучшей жизнью: почему казахстанцы так стремятся в Южную Корею // [Электронды ресурсы] URL: <https://orda.kz/korea-why/> (Қаралған күні: 03.04.2023).

Когда казахстанцам разрешат легально работать в Южной Корее, рассказали в Минтруда // [Электронды ресурсы] URL: <https://orda.kz/kogda-kazahstancam-razreshat-legalno-rabotat-v-juzhnoj-koree-rasskazali-v-mintruda-381887/> (Қаралған күні: 26.01.2024).

Молодой казахстанец сбил ребенка в Южной Корее и улетел // [Электронды ресурсы] URL: <https://www.zakon.kz/proisshestiia/4986726-molodoy-kazahstanets-sbil-rebenka-v.html> (Қаралған күні: 18.05.2025).

Lee Ji-Eun, 2011 – *Lee Ji-Eun. Study on Korea's Policy towards Central Asian*

States since 1991 : Evaluation and Prospect for Policy Cooperation // 韓國中東學會論叢 第32-2號 韓國中東學會, 2011, 1-45.

Minhyeon J, 2022 – *Minhyeon Jeong. Dongyeon Jeong, Jiyoung Min, and Boogyun Kang. Central Asia's Medium - to Long-term Trade Strategies and Korea-Central Asia Cooperation Plans.* // 세종특별자치시, 2022년 12월 26일. 379 p.

Nam Hyun-woo. Rival parties roll out strategies to address Korea's low birthrate// [Электронды ресурсы] URL: <https://www.koreatimes.co.kr/www2/common/morelist.asp?categorycode=704&id=namhw> (Қаралған күні: 22.08.2025).

Yi Whan-woo. Korea sees record-low births in July // [Электронды ресурсы] URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/biz/2023/09/602_360168.html (Қаралған күні: 29.09.2023).

투자조사단 카자흐스탄 및 우즈베키스탄 파견, 1990.9.6-11 (Группа по исследованию инвестиций, направленная в Казахстан и Узбекистан, 6-11 сентября 1990 года) // [Электронды ресурсы] URL: https://diplomaticarchives.mofa.go.kr/new/publish/docus_view.jsp (Қаралған күні: 15.05.2025).

최병희, 1993 – 최병희. 카자흐스탄편람// 서울. 1993. 355 p.

성동기, 2011 – 성동기. 한국의 대(對)중아시아 협력 방안과 외교적 방향에 대한 고찰 ‘신아시아 외교 구상’의 개념을 중심으로// 외국학연구 2011, vol., №16, pp. 313-344.

박 상 남, 2015 – 박 상 남. 한국, 중앙아시아 국가들의 다자협력 방안//아시아문화연구 제38집. 2015. vol.38. pp. 79-102.

김영진 · 현승수 · 이종화 · 정수미 · 성진석 · 이상제 · 정선미, 2021 –

김영진 · 현승수 · 이종화 · 정수미 · 성진석 · 이상제 · 정선미. 한-중앙아 수교 30주년:

경제협력 평가와 4대 협력 과제 // 세종특별자치시, 2021년. 210 p.

이 지 은. 김 소 연, 2022 – 이 지 은. 김 소 연. 수교 30주년 한국-카자흐스탄 관계 연구-평가와 제언 // 슬라브研究. 2022. vol.38. №3. pp. 93-118 (26 pages).

박 상 남, 2007 – 박 상 남. 카자흐스탄의 석유-가스 산업정책// 中東研究 2007년 제26권 2호, 343-366.

김 소 연 . 이 지 은, 2022 – 김 소 연 . 이 지 은. 한국의 중견국 외교 연구: 북방정책과 카자흐스탄 사례를 중심으로// 아시아연구 25(2) 2022 pp. 251-272.

변현섭, 2021 – 변현섭. 문재인 정부의 한국-카자흐스탄 경제협력 성과와 과제 // 중소연구 . 2021 vol.45. №3. pp. 271-296 (26 pages).

변현섭, 2021 – 변현섭. 문재인 정부의 한국-카자흐스탄 경제협력 성과와 과제 // 중소연구 2021. vol.45. №3, pp. 271-296 (26 pages).

정민현, 민지영, 정동연., 2021 – 정민현, 민지영, 정동연. 디지털 부문 혁신과 신북방 주요국의 구조 전환: 신북방 중진국과의 IT 협력을 중심으로 // 서울, 2021년 12월 27일. – 174 p.

박정호, 염동호, 강부균, 민지영, 윤지현한, 2017 – 박정호, 염동호, 강부균, 민지영, 윤지현한. 유라시아경제연합(EAEU) 산업협력 증진방안. - 서울, 2017. – 207 p.

정민현·김경민·김혁황·정동연·김원기, 2024 – 정민현·김경민·김혁황·정동연·김원기. 우크라이나 전쟁 이후 중앙아시아 글로벌 가치사슬 변화 전망과 한-중앙아 협력 시사점 // 서울, 2024. – 200 p.

박상남, 2008 – 박상남. 중앙아시아 비즈니스 문화와 한국인의 이문화 관리적용 // 『국제지역연구』 2008년 제12권 제2호, pp. 113-132.

권현중, 2019 – 권현중. 소연방 해체기 중앙아시아국가들의 탈소비에트화 및 중앙아시아화: 우즈베키스탄, 카자흐스탄, 키르기스스탄을 중심으로// [한국 시베리아연구] 2019년 제23권 2호pp. 95-133.

References:

For a better life: why are Kazakhs so eager to go to South Korea // URL: <https://orda.kz/korea-why/> (Accessed: 03.04.2023) (in Rus).

Lee Ji-Eun, 2011 – *Lee Ji-Eun*. Study on Korea's Policy towards Central Asian

Minhyeon J, 2022 – *Minhyeon Jeong*. Dongyeon Jeong, Jiyoung Min, and Boogyun Kang. Central Asia's Medium - to Long-term Trade Strategies and Korea-Central Asia Cooperation Plans. // 세종특별자치시, 2022 년 12 월 26 일. 379 p.

Nam Hyun-woo. Rival parties roll out strategies to address Korea's low birthrate// URL: <https://www.koreatimes.co.kr/www2/common/morelist.asp?categorycode=704&id=namhw> (Accessed: 22.08.2025) (in Korean).

State visit of the President of the Republic of Korea to Kazakhstan: what the Korean media writes // URL: <https://www.inform.kz/ru/arian-prozvuchavshiy-v-kazahstane-cto-pishut-zarubezhnie-smi-o-vizite-prezidenta-yuzhnoy-korei-v-astanu-ff3300> (Accessed: 13.06.2024) (in Rus).

States since 1991 : Evaluation and Prospect for Policy Cooperation // 韓國中東學會論叢 第 32-2 號 韓國中東學會, 2011, 1-45 (in Korean).

When Kazakhstanis will be allowed to work legally in South Korea, the Ministry of Labor said // URL:<https://orda.kz/kogda-kazahstancam-razreshat-legalno-rabotat-v-juzhnoj-koree-rasskazali-v-mintruda-381887/> (Accessed: 26.01.2024) (in Rus).

Yi Whan-woo. Korea sees record-low births in July // URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/biz/2023/09/602_360168.html (Accessed: 29.09.2023) (in Korean).

Young Kazakh hits child in South Korea and flies away // URL: <https://www.zakon.kz/proisshestiia/4986726-molodoy-kazahstanets-sbil-rebenka-v.html> (Accessed: 18.05.2025) (in Rus).

권현중, 2019 – *Kwon Hyun-jong*. 소연방 해체기 중앙아시아국가들의 탈소비에트화 및 중앙아시아화: 우즈베키스탄, 카자흐스탄, 키르기스스탄을 중심으로 [De-Sovietization and Central Asianization of Central Asian Countries during the Dissolution of the Soviet Union: Focusing on Uzbekistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan] // [한국 시베리아연구] 2019 년 제 23 권 2 호 pp. 95-133 (in Korean).

김 소 연 . 이 지 은, 2022 – *Kim So-yeon, Lee Ji-eun*. 한국의 중견국 외교 연구: 북방정책과 카자흐스탄 사례를 중심으로[A Study on Korea's Diplomacy as a Middle Power: Focusing on the Northern Policy and the Case of Kazakhstan]// 아시아연구 25(2) 2022 pp. 251-272 (in Korean).

김영진 · 현승수 · 이종화 · 정수미 · 성진석 · 이상제 · 정선미, 2021 – *Kim Young-jin, Hyun Seung-soo, Lee Jong-hwa, Jeong Su-mi, Seong Jin-seok, Lee Sang-je, and Jeong Seon-mi*. 한-중앙아 수교 30 주년: 경제협력 평가와 4 대 협력 과제 [30th Anniversary of Korea-Central Asia Diplomatic Relations: Evaluation of Economic Cooperation and Four Major Cooperation Tasks] // 세종특별자치시, 2021 년. 210 p (in Korean).

박 상 남, 2007 – *Park Sang-nam*. 카자흐스탄의 석유-가스 산업정책 [Kazakhstan's oil and gas industry policy] // 中東研究 2007 년 제 26 권 2 호. 343-366(in Korean).

박 상 남, 2015 – *Park Sang-nam*. 한국, 중앙아시아 국가들의 다자협력 방안 [Multilateral Cooperation Plans between Korea and Central Asian Countries] //아시아문화연구 제 38 집. 2015. vol.38. pp. 79-102 (in Korean).

박상남, 2008 – *Park Sang-nam*. 중앙아시아 비즈니스 문화와 한국인의 이문화 관리적용 [Central Asian Business Culture and Korean Cross-Cultural Management] // 『국제지역연구』 2008 년 제 12 권 제 2 호, pp. 113-132 (in Korean).

박정호, 염동호, 강부균, 민지영, 윤지현한, 2017 – *Park Jeong-ho, Yeom Dong-ho, Kang Bu-gyun, Min Ji-young, Yoon Ji-hyun*. 유라시아경제연합(EAEU) 산업협력 증진방안. [Measures to Promote Industrial Cooperation in the Eurasian Economic Union (EAEU)] - 서울, 2017. – 207 p (in Korean).

변현섭, 2021 – *Byun Hyeon-seop*. 문재인 정부의 한국-카자흐스탄 경제협력 성과와 과제 [Achievements and Challenges of Korea-Kazakhstan Economic Cooperation under the Moon Jae-in Administration] // *중소연구*. 2021 vol.45. №3. pp. 271-296 (26 pages) (in Korean).

성동기, 2011 – *Seong Dong-gi*. 한국의 대(對)중앙아시아 협력 방안과 외교적 방향에 대한 고찰 ‘신아시아 외교 구상’의 개념을 중심으로 [A study on Korea's cooperation plan and diplomatic direction toward Central Asia, focusing on the concept of the 'New Asian Diplomacy Initiative'] // *외국학연구* 2011, vol., №16, pp. 313-344 (in Korean).

이지은, 김소연, 2022 – *Lee Ji-eun, Kim So-yeon*. 수교 30 주년 한국-카자흐스탄 관계 연구- 평가와 제언 [A Study on Korea-Kazakhstan Relations on the 30th Anniversary of Diplomatic Relations: Evaluation and Recommendations] // *슬라브研究*. 2022. vol.38. №3. pp. 93-118 (26 pages) (in Korean).

정민현, 민지영, 정동연., 2021 – *Jeong Min-hyeon, Min Ji-young, and Jeong Dong-yeon*. 디지털 부문 혁신과 신북방 주요국의 구조 전환: 신북방 중진국과의 IT 협력을 중심으로 [Digital Sector Innovation and Structural Transformation in New Northern Countries: Focusing on IT Cooperation with New Northern Developing Countries] // 서울, 2021 년 12 월 27 일. – 174 p (in Korean).

정민현·김경민·김혁황·정동연·김원기, 2024 – *Jeong Min-hyeon, Kim Gyeong-min, Kim Hyeok-hwang, Jeong Dong-yeon, and Kim Won-gi*. 우크라이나 전쟁 이후 중앙아시아 글로벌 가치사슬 변화 전망과 한-중앙아 협력 시사점 [Outlook for Changes in Central Asia's Global Value Chains After the Ukrainian War and Implications for Korea-Central Asia Cooperation] // 서울, 2024. – 200 p (in Korean).

최병희, 1993 – *Choi Byeong-hee*. 카자흐스탄편람 [Handbook of Kazakhstan] // 서울. 1993. 355 p (in Korean).

투자조사단 카자흐스탄 및 우즈베키스탄 파견, 1990.9.6-11 [Investment investigation team dispatched to Kazakhstan and Uzbekistan] // URL: https://diplomaticarchives.mofa.go.kr/new/publish/docus_view.jsp (Accessed 15.05.2025) (in Korean).

¹ Ospanov N.M. ² Kurmanbayeva K.S. ³ Batyrkhan B.SH.

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: osp_nurlan@mail.ru, kurmanbayeva.ks@gmail.com, hafizbolat@mail.ru

COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SOUTH KOREA IN THE SOUTH KOREAN PERIODICAL PRESS

Abstract. This article is devoted to the study of Kazakh-South Korean cooperation since the collapse of the Soviet Union and the beginning of the "Northern Policy" of South Korean President Roh Tae-woo. The novelty of the article is a comprehensive analysis of South Korean scientific literature, which includes materials on Kazakhstan in the field of history, culture, geography, economics and politics. The study of the works of South Korean researchers allows us to understand

the main directions and stages of cooperation between Astana and Seoul. The main objective of the article is to identify and introduce into circulation of Kazakh oriental science the research of South Korean scientists in the field of economics and Kazakhstani studies. The purpose of this study is to study the South Korean periodical press in the field of economics, materials on Central Asia and archival materials in electronic format in the context of cooperation between Kazakhstan and South Korea, to identify the strengths and weaknesses of the two sides from the point of view of Seoul. The article uses descriptive and historical methods of analysis, allowing us to study cooperation between Kazakhstan and South Korea based on South Korean materials. The results obtained during the study allow the authors to conclude that Kazakhstan and South Korea were poorly informed about the political and economic realities of the two countries at the very beginning of their cooperation.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (№ BR 20281006)

Keywords: Kazakhstan, South Korea, cooperation, bilateral relations.

¹ Оспанов Н.М. ² Курманбаева К.С. ³ Батырхан Б.Ш.

^{1,2}Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹osp_nurlan@mail.ru, ²kurmanbayeva.ks@gmail.com, ³hafizbolat@mail.ru

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И ЮЖНОЙ КОРЕИ В ЮЖНОКОРЕЙСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию казахстано-южнокорейского сотрудничества с момента распада Советского Союза и начала проведения «Северной политики» южнокорейского президента Ро Дэ У. Новизной статьи является комплексный анализ южнокорейской научной литературы, которая включает материалы по Казахстану в сфере истории, культуры, географии, экономики и политики. Изучение работ южнокорейских исследователей позволяет понять основные направления и этапы сотрудничества между Астаной и Сеулом. Основная задача статьи – выявление и введение в оборот казахстанской востоковедческой науки исследований южнокорейских ученых в сфере экономики и казахистики. Цель данного исследования – изучить южнокорейскую периодическую печать в сфере экономики, материалы по Центральной Азии и архивные материалы в электронном формате в контексте сотрудничества Казахстана и Южной Кореи, выявить слабые и сильные стороны двух сторон с точки зрения Сеула. В статье используется описательный и исторический методы анализа, позволяющие изучить сотрудничество между Казахстаном и Южной Кореей на основе южнокорейских материалов. Результаты, полученные в ходе исследования, позволяют сделать вывод авторам, что Казахстан и Южная Корея в самом начале сотрудничества были слабо осведомлены о политических и экономических реалиях двух стран.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR 20281006).

Ключевые слова: Казахстан, Южная Корея, сотрудничество, двухсторонние отношения.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрлан Мұратұлы Оспанов, Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Құралай Смағұлқызы Құрманбаева, Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану

институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Нурлан Муратович Оспанов, научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Куралай Смагуловна Курманбаева, научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Nurlan Muratovich Ospanov, Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Kuralay Kurmanbayeva, Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Batyrhan Bolatbek, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 29 мамыр 2025 жыл

Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

¹Abagan A.B. ^{*2}Belyalova A.E. ³Khamitova N.E.

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: ¹ akerke.abaganova@kaznu.edu.kz, ² aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz,
³ khamitovanaz@gmail.com

MAPPING THE HUMANITIES TOPOGRAPHY OF KOREAN STUDIES IN TAJIKISTAN: CURRENT LANDSCAPE AND PROSPECTS

Abstract. The article provides a thorough examination of the current academic terrain of Korean Studies within the humanities in Tajikistan, focusing on institutional frameworks, thematic orientations, and future development prospects. Although Korean Studies is a nascent discipline in Tajik academia, it is progressively gaining traction through language education programs, scholarly research, and cultural exchange initiatives fostered by partnerships between Tajik and Korean institutions. This study systematically maps the local academic infrastructure, including universities and research centers, alongside government-supported cultural projects that influence the discipline's growth. It further investigates prevailing challenges such as limited access to Korean-language materials, a shortage of specialists trained in Korean humanities, and insufficient interdisciplinary approaches to enrich research. Nevertheless, supportive factors like enhanced bilateral relations, active Korean cultural outreach, and growing enthusiasm among students and scholars underpin promising opportunities for expansion and diversification of the field. Emphasizing the role of digital humanities, the article reflects current trends in Korean Studies that leverage online repositories and virtual collaborations to transcend geographical limitations, as seen in broader global Korean Studies contexts. By situating Korean Studies in Tajikistan within a broader Central Asian and international scholarly framework, this research reveals how local contexts contribute unique perspectives while echoing global disciplinary developments. Ultimately, this study aims to inform academic policy, foster collaborative networks, and encourage sustainable growth of Korean humanities scholarship in Tajikistan, thus enriching both regional and transnational understandings of Korea's cultural, historical, and social dimensions.

Acknowledgment: this research was carried out with the grant funding of the Academy of Korean Studies within the framework of the Seed Program for Korean Studies and scientific project AKS-2025-INC-2250002 «Establishment of DB and utilization platform for the humanities topography of the Korean Studies Belt in Central Asia (중앙아시아 한국학 벨트 인문지형 DB 및 활용플랫폼 구축)».

Keywords: Korean Studies, Tajikistan, academic landscape, digital scholarship, cross-cultural research

Introduction

Korean Studies has expanded significantly over the past several decades, transitioning from a specialized academic niche into a multidisciplinary field encompassing history, language, literature, philosophy, and cultural studies (Kim, 2025; Kim, 2003). While the discipline traditionally concentrated in regions with established diplomatic and academic relations with Korea, such as the United States, China, and Japan, recent trends reveal its growing presence in regions previously peripheral to Korean Studies, notably Central Asia (Lee, 2019). Among these emerging locales, Tajikistan offers a unique case for investigation due to its geopolitical relevance, evolving academic institutions, and increasing interest in Korea-related scholarship and cultural exchange (Cha, Wall, 2023). Despite emerging enthusiasm, the development of Korean Studies in Tajikistan remains in its

infancy and lacks a systematic humanities-focused analysis that accounts for local academic, cultural, and institutional dynamics (Kim, 2025).

This article aims to map the humanities topography of Korean Studies in Tajikistan by assessing existing educational programs, institutional frameworks, scholarly output, and cultural initiatives, while exploring future prospects for the discipline's establishment and growth. The purpose is twofold: firstly, to provide a comprehensive overview of the current landscape of Korean Studies in a largely underexplored academic environment; secondly, to identify challenges impeding development and recommend strategic pathways for sustainable expansion (Kim, 2025; Lee, 2019). By integrating quantitative data such as curricular offerings and research publications with qualitative insights gathered from interviews with faculty, students, and cultural liaison officers, the study constructs a nuanced representation of Korean Studies' localized manifestations and intersections with broader global and regional scholarly currents (Kim, 2025; Shin, 2003). Methodologically, this research employs a mixed-methods approach combining document analysis, including university curricula, institutional agreements, and government cultural programs, with semi-structured interviews involving key stakeholders from Tajik academic and cultural sectors (Cha, Wall, 2023). This framework enables capturing both structural configurations and experiential perspectives, facilitating an understanding of how Korean Studies adapts to and interacts with Tajikistan's socio-cultural milieu and institutional capacities. The study's lens is further enhanced by a review of digital humanities resources that increasingly support the discipline's growth worldwide, offering opportunities to transcend traditional limitations posed by resource scarcity and geographical distance.

The investigation is timely and relevant given the expanding interest in Korea's global cultural diplomacy and educational outreach, especially through government-sponsored programs and digital platforms (Kwon, Kim, 2014). While Korean Studies enjoys robust institutional support and scholarly activity in many parts of the world, Central Asian countries like Tajikistan remain under researched, despite their growing strategic and cultural linkages with Korea (Kim, 2003; Shin, 2003). Addressing this gap contributes to understanding how Korean humanities evolve in contexts marked by nascent institutional frameworks, limited human and material resources, and complex linguistic and curricular challenges (Kim, 2003; Shin, 2003). Notably, Tajikistan's academic ecosystem reflects broader issues encountered by emerging Korean Studies locales, such as a shortage of specialized faculty, limited access to Korean-language primary sources, and the absence of integrated humanities curricula that move beyond language acquisition to critical cultural, historical, and philosophical engagement (Shin, 2003).

The study also highlights the dual role of Korean cultural policies and the Korean Wave (hallyu) in shaping local interest and academic agendas by fostering transnational networks and digital resource accessibility (Jin, Yoon, 2017). These developments align with shifts outlined in recent research emphasizing digital Korean Studies as a transformative force enabling peripheral institutions to access archival data and scholarly communities worldwide, which could be particularly impactful for Tajikistan's emerging programs (Cha, Wall, 2023). In addition, the research situates Tajikistan's Korean Studies within a broader discursive framework that critically interrogates how peripheral academic spaces negotiate identity, knowledge production, and epistemic frameworks vis-à-vis established centers of Korean scholarship (Kang, 2007; Logie, 2024).

The necessity of this study is underscored by the lack of a coordinated national strategy in Tajikistan for area or Korean Studies, which complicates program scalability and depth (Kim, 2025; Kim, 2003). Furthermore, it addresses the opportunity for deeper regional cooperation, institutional partnerships, and enhanced curricular innovation responsive to local needs and global scholarly advances. The expected results include a detailed mapping of the current institutional landscape, identification of critical barriers and enablers, and formulation of recommendations oriented toward amplifying Tajikistan's capacity for Korean humanities scholarship (Kim, 2025; Yoon, 2016). Such outcomes aim to inform academics, policymakers, cultural institutions, and international partners

seeking to foster sustainable, contextually grounded expansion of Korean Studies in Central Asia and beyond (King, 2020).

In sum, this study contributes original empirical knowledge on an understudied context, links local dynamics to global Korean Studies trajectories, and promotes a strategic understanding of how Korean humanities can be effectively cultivated in emerging academic environments like Tajikistan (Kim, 2025; Lee, 2019). By capturing both the challenges and transformative potential grounded in digital innovation and cultural diplomacy, the research advances scholarly discourse on the diversification and decentralization of Korean Studies worldwide.

Discussion

The findings of this study illuminate a complex and evolving humanities topography for Korean Studies in Tajikistan, marked by significant progress alongside persistent structural and epistemological hurdles. The current landscape is shaped not only by institutional capacities and curricular offerings but also by the broader dynamics of cultural influence, digital engagement, and regional academic integration. This layered complexity invites a discussion that situates Tajikistan's Korean Studies within larger global and regional frameworks, while proposing actionable avenues for academic consolidation and growth.

Firstly, the predominant reliance on Korean popular culture as the principal entry point for Korean Studies in Tajikistan reflects global trends but also generates critical tension in disciplinary depth and diversification. As noted in the research, the Korean Wave has acted as a powerful soft power mechanism that has significantly enhanced Korea's cultural visibility worldwide, including in Central Asia (Kwon, Kim, 2014; Jin, Yoon, 2017). While this phenomenon attracts broad-based interest, overemphasis on K-pop and television dramas risks reducing Korean Studies to a narrow cultural consumption model, potentially marginalizing core humanities disciplines such as literature, historical research, and philosophy. This limitation echoes concerns documented in various Korean Studies contexts, where popular culture often overshadows scholarly discourses and impedes the development of nuanced, historically grounded curricula (Kang, 2007; Shim, 2006).

To counterbalance this tendency, an important recommendation emerges: Tajik academic institutions should consciously integrate critical humanities scholarship alongside popular culture studies. This includes embedding foundational coursework on Korean historiography, traditional arts, and critical theory frameworks that encourage rigorous source analysis. Recognizing the challenges posed by pseudohistorical narratives prevalent in certain Korean popular domains – narratives which nationalist politics have sometimes amplified – there is an urgent need to foster critical literacy. Engaging with methodologies such as discourse analysis can help Tajik scholars differentiate academic narratives from pseudohistorical or politically motivated constructions, thereby strengthening intellectual rigor and scholarly integrity (Logie, 2024). This approach not only promotes critical thinking but also protects the field from ideological distortions, catering to Tajikistan's own complex sociopolitical environment where academic inquiry must negotiate sensitivities around identity and historical interpretation (Fumagalli, 2007).

Secondly, the role of digital humanities (DH) as both a methodological tool and a facilitator of academic connectivity stands out as a transformative prospect for Korean Studies in resource-constrained environments like Tajikistan. Given limited physical archives and library infrastructures, the utilization of digital platforms, online databases, and virtual scholarly networks broadens access to Korean humanities materials and global research communities (Luhmann, Burghardt, 2021). The interdisciplinary nature of DH – with its intersections across computational linguistics, information science, and humanities disciplines – offers fertile ground for innovative research strategies that can enrich and diversify Korean Studies scholarship locally. The strategic prioritization of DH-related capacity building – training educators and students in digital research techniques and data literacy – will be crucial to maximizing these benefits. Partnerships with Korean universities and institutions to

enhance digital resource availability and co-develop digital humanities curricula could further accelerate scholarly engagement (Brügger, Finnemann, 2013).

Thirdly, the theoretical proposition of employing “Asia as method” lends a compelling epistemic framework for Tajik Korean Studies to transcend peripheral academic positioning and engage more assertively in global knowledge production (Lee, 2019). This approach encourages scholars to reframe Korean Studies not as a passive reception of Western-centric models but as an active participant in inter-Asian dialogues, profoundly shaped by shared histories, cross-border cultural flows, and comparative postcolonial experiences. By situating Korea within broader Asian and Central Asian interrelations – such as Silk Road exchanges or parallel colonial legacies – Tajik scholarship can develop unique research agendas that resonate with regional realities while contributing original insights to Korean humanities globally.

Institutional cooperation is a linchpin in addressing many of these challenges. The current limited scale and brevity of academic exchanges between Tajik and Korean institutions warrant expansion into long-term, structurally supported partnerships encompassing joint research projects, faculty exchange, curriculum development, and bilingual publication avenues. Facilitating Memorandums of Understanding (MoUs) that support comprehensive academic cooperation can create sustainable frameworks for knowledge transfer and capacity building. Crucially, such partnerships can be augmented by the active involvement of Korea’s cultural diplomacy apparatuses, such as the Korea Foundation, which have demonstrated success in other global regions by offering scholarships, funding, and cultural programming (Kwon, Kim, 2014; Jin, Yoon, 2017).

Moreover, national policy recognition and support for Korean Studies as a strategic academic area would fortify institutional commitment and resource allocation. Integration of Korean humanities into national higher education priorities and competitive research funding processes would elevate the field’s profile domestically. This alignment with state educational and cultural policies, supported by international donors and cultural diplomacy networks, can catalyze much-needed infrastructure investment, from library acquisitions to research grants, and nurture environments conducive to sustained scholarly inquiry.

Finally, prioritizing human capital development is essential. The cultivation of a new generation of Korean Studies scholars through graduate programs, interdisciplinary seminars, and regionally connected junior researcher networks will ensure intellectual continuity and innovation. Initiatives such as mentorship programs and workshops on academic publishing and research methodologies will empower emerging scholars to engage critically and contribute original perspectives to Korean Studies discourse. This grassroots scholarly empowerment, combined with strategic institutional and policy advances, forms the foundation for a resilient and vibrant humanities topography.

The humanities topography of Korean Studies in Tajikistan displays both promise and pronounced challenges. Anchored by cultural enthusiasm and digital opportunities yet confronted by infrastructural, methodological, and epistemological constraints, the field requires multifaceted, context-sensitive strategies. By diversifying thematic focus beyond pop culture, investing in critical methodological training and digital humanities, embracing alternative epistemologies like “Asia as method,” and enhancing institutional partnerships and policy support, Korean Studies in Tajikistan can mature into a robust scholarly domain. This growth will not only enrich local intellectual ecosystems but also contribute distinctive Central Asian insights to global Korean humanities scholarship, underscoring the dynamic, interconnected nature of contemporary area studies.

Theoretical frameworks and methodological approaches to conceptualizing the humanities topography in Korean Studies

In the scholarly endeavor to delineate the humanities topography within Korean Studies, particularly as it unfolds in contexts like Tajikistan, a nuanced theoretical and methodological framework is indispensable (Kim, 2025; Lee, 2019). The humanities topography encompasses not only the spatial and institutional distribution of Korean Studies but also its epistemological contours,

disciplinary intersections, and socio-cultural dynamics. Therefore, conceptualizing this topography requires articulation through multiple theoretical lenses and robust methodological pluralism (Kim, 2025).

A foundational theoretical approach draws from the socio-spatial perspective, which underscores how Korean Studies is geographically and institutionally stratified across the globe (Kim, 2025). This spatial stratification leads to uneven academic ecosystems where certain sites – such as Korea, the United States, China, or Japan – serve as knowledge hubs, whereas peripheral regions like Tajikistan represent emergent or peripheral nodes within the global Korean Studies network. The notion of “profstudents” in Southeast Asia exemplifies how individual researchers occupy liminal roles that both reinforce and challenge established hierarchies, demonstrating the fluid positionality within this disciplinary landscape (Kim, 2025). Applying this insight to Tajikistan elucidates its institutional configuration, constrained by limited human and material resources but energized by local scholars’ agency and transnational networks.

Complementing the spatial paradigm, postcolonial and decolonial theories, particularly the conceptual framework of “Asia as method” formulated by Kuan-Hsing Chen and critically examined in Korean educational contexts, invite a reorientation of Korean Studies away from Western-centric epistemologies (Lee, 2019). This approach advocates for the regional inter-referencing of histories and cultural imaginaries, facilitating a decentering of dominant Western paradigms and enabling scholarship that is both locally grounded and transnationally connected (Lee, 2019). For Korean Studies in Tajikistan, employing “Asia as method” inspires methodologies that acknowledge Central Asia’s own historical and cultural specificities while linking them to broader East Asian scholarly dialogues. In this sense, the humanities topography is not simply a static map but a dynamic interplay of knowledge flows and epistemic repositioning.

Furthermore, theories of cultural policy and soft power provide critical frameworks to understand the humanities topography as shaped by Korea’s domestic and international cultural strategies (Kwon, Kim, 2014; Jin, Yoon, 2017). The Korean government’s cultural industry policies since the 1990s, coupled with the proliferation of the Korean Wave or *hallyu*, have been pivotal in establishing new avenues for cultural diffusion and academic interest globally (Kwon, Kim, 2014). These phenomena function both as enablers of Korean Studies’ territorial expansion and as influencers of content and disciplinary focus within humanities curricula. For Tajikistan, where exposure to Korean popular culture and state-backed cultural diplomacy is growing, the topography reflects these global-local interactions, inviting methodological attention to the cultural dynamics that shape academic interests and institutional development.

Regarding methodological approaches, embracing mixed methods allows the complex humanities topography to be captured with both breadth and depth (Kim, 2025). Quantitative mapping of educational programs, institutional collaborations, and scholarly output offers measurable indicators of the field’s scale and distribution. Such data-driven approaches align with socio-spatial analyses that reveal structural patterns and stratification (Kim, 2025). Simultaneously, qualitative methods – such as semi-structured interviews with faculty, students, and cultural attachés – capture subjective experiences, local challenges, and aspirations that statistical data alone cannot reveal. This dual strategy reveals how local agency negotiates with structural constraints and global influences.

Digital humanities methodologies further expand the toolkit available for mapping humanities topography, particularly relevant in resource-limited settings like Tajikistan (Cha, Wall, 2023; Luhmann, Burghardt, 2021). The digitization of Korean cultural, linguistic, and historical collections, alongside the growth of online repositories and virtual academic platforms, redefines access paradigms, enabling scholars in geographically distant locales to engage with rich primary and secondary materials (Cha, Wall, 2023). This digital turn challenges conventional bibliographic and archival constraints and supports innovative comparative analyses that link Central Asian Korean Studies with the broader corpus of global scholarship. Methodological concerns on digital materiality

and Web-based sources also necessitate reflexivity in handling evolving digital archives and cultural data streams (Brügger, Finnemann, 2013).

Furthermore, critical discourse analysis emerges as an important method for addressing contested narratives and epistemic debates within Korean Studies' humanities domain, especially regarding historiography and cultural representation (Logie, 2024; Shin, 2003). This approach is crucial for disentangling official, popular, and pseudohistorical discourses surrounding Korean history, which influence local academic environments. In Tajikistan, awareness of such discursive currents is vital to cultivate rigor and interdisciplinarity in humanities scholarship, facilitating critical engagements that transcend narrow nationalist or romanticized narratives (Logie, 2024).

The conceptualization of the humanities topography in Korean Studies, as applied to Tajikistan, demands a multi-layered theoretical engagement integrating socio-spatial frameworks, postcolonial epistemologies, cultural policy analysis, and digital humanities perspectives (Kim, 2025; Lee, 2019; Cha, Wall, 2023). Methodologically, employing an integrative mixed-methods design enriched with critical discourse analysis and digital tools allows a comprehensive mapping of the field's current landscape and developmental trajectories. This integrative framework acknowledges the global-local dialectic, enabling nuanced assessments that respect local specificity while connecting to the broader international Korean Studies discourse.

Current situation of Korean Studies and language education in Tajikistan

Korean Studies in Tajikistan is an emerging academic field shaped by expanding bilateral relations, cultural diplomacy, and educational cooperation with the Republic of Korea. While still in a formative stage, the discipline reflects a combination of institutional initiatives, public cultural engagement, and the geopolitical context of Central Asia's interaction with South Korea. Its current trajectory illustrates both notable achievements in language education and the continuing need for structural and academic consolidation. The institutionalization of Korean language education in Tajikistan began in 2008, when Kemyong University (Republic of Korea) and the State Institute of Languages of Tajikistan named after Sotim Ulughzoda, with the endorsement of the Ministry of Education of Tajikistan, founded the Kemyong Korean Language and Culture Center (agreement signed 16 June 2008). This marked the first formalized platform for Korean linguistic and cultural instruction in the country.

In 2012, following an agreement dated 1 March 2011, the center was restructured and renamed the King Sejong Language Learning Center, integrating it into the international network of King Sejong Institutes. This transformation symbolized a shift toward standardized curriculum frameworks, increased institutional support, and alignment with Korea's global cultural outreach strategies. Since 2015, the center has conducted three-month language courses twice annually (spring and autumn). In 2018, under License AU № 0002515 and per Order № 1327 of the Ministry of Education and Science (3 April 2018), Korean language instruction expanded to the university's Lingopark (Technology Park). The current program includes both introductory alphabet courses and TOPIK (Test of Proficiency in Korean) preparation courses. In the spring semester of 2024, enrollment reached 234 students, with 158 in TOPIK preparation (11 groups: 8 elementary, 3 advanced) and 76 in alphabet acquisition courses. Instruction is delivered by native Korean lecturers – Shin Nag-Kyun, Choi Mi-Hee, Lee Jong-Suk, and Chong Yong-Hee – alongside locally trained graduates.¹

Table 1. Student enrollment and outcomes (2017–2024)

Year	Semester	Students	Total per Year
2017	Spring	219	329
	Autumn	110	
2018	Spring	105	239

¹ materials from the official website of the Korean Language and Culture Center (<https://dbz.tj/en/korean-language-and-culture-center/>, date of access: 05.07.2025).

	Autumn	134	
2019	Spring	189	327
	Autumn	139	
2020	Spring	79	166
	Autumn	87	
2021	Spring	107	194
	Autumn	136	
2022	Spring	134	134
2023	Spring	196	444
	Autumn	248	
2024	Spring	234	234

Source: official website of the Korean Language and Culture Center (<https://dbz.tj/en/korean-language-and-culture-center/>, date of access: 05.07.2025).

Over the last five years and six months, 1,800 students have completed training at the King Sejong Center. Educational materials follow the standardized King Sejong Institute series, progressing through eight proficiency levels (Books 1–8). In parallel with the activities of the King Sejong Center, Korean Studies has expanded into broader academic structures.

Table 2. Institutions Offering Korean Studies in Tajikistan

Name of University	Type of Institution	Degree Level	Format of Korean Studies Provision	Year of Establishment
<i>Tajik State Pedagogical University</i>	Other	Bachelor	Language/Short-Term Academic Courses	2014
Tajik State University of Commerce	Public	Bachelor	Language/Short-Term Academic Courses	—
Tajik State University of Foreign Languages	Public	Bachelor	King Sejong Institute	2004

Source: official website of the Korean Foundation (<https://www.kf.or.kr/koreanstudies/koreaStudiesList.do#>, date of access: 13.07.2025).

The institutional presence of Korean Studies in Tajikistan, as documented by the Korea Foundation database, demonstrates a modest yet strategically distributed network within the country's higher education sector. The three institutions listed – *Tajik State Pedagogical University*, Tajik State University of Commerce, and Tajik State University of Foreign Languages – represent a mixture of specialized and broad-based academic profiles. While all three institutions offer Korean language instruction at the undergraduate level, the modalities differ in scope and affiliation. The King Sejong Institute, located within the Tajik State University of Foreign Languages, operates under the Republic of Korea's global cultural outreach program, providing structured curricular materials and pedagogical frameworks standardized across participating countries. In contrast, the other two institutions primarily integrate Korean language and culture through faculty-led courses or short-term programs, often supported by visiting instructors or cultural exchange agreements. The absence of recorded founding years in this dataset reflects a gap in localized statistical reporting, which complicates longitudinal analysis of program development. Nevertheless, the institutional typology suggests that Korean Studies in Tajikistan is predominantly embedded within language departments, lacking yet the broader interdisciplinary infrastructure seen in more established academic hubs. This

pattern underlines both the nascent state of the field and the potential for expansion through targeted investment in faculty development, research capacity, and curriculum diversification.

Formal instruction is complemented by cultural diplomacy initiatives. Events such as Korea Week, Korean Film Festivals, K-Pop Dance Contests, and the Korean Language Olympiad attract large audiences, often translating into increased enrollment in academic programs. For instance, Korea Week 2022 hosted over 1,500 participants, while the 2023 K-Pop Dance Contest drew an audience exceeding 800 (Homidov, 2024). These events, frequently organized in collaboration with the Embassy of Korea, KOICA, and local cultural clubs, embed Korean cultural elements into Tajikistan's academic and social life, stimulating interest and awareness.

Despite these advances, Korean Studies in Tajikistan faces structural limitations. The shortage of qualified instructors, both native and locally trained, affects program sustainability. Reliance on visiting scholars supports authenticity but raises concerns about long-term continuity. Moreover, there is a lack of localized academic resources tailored to the Tajik educational context. Most teaching materials are imported, limiting opportunities for contextual adaptation and diminishing the integration of Korean Studies into Central Asian cultural perspectives. Graduate-level programs and dedicated research centers remain absent, resulting in a reliance on foreign institutions for advanced study.

Korean language and Korean Studies in Tajikistan have evolved from a single bilateral initiative in 2008 into a multi-institutional field that combines formal academic programs, public cultural events, and international partnerships. While the King Sejong Language Learning Center has played a central role in expanding linguistic capacity, the institutionalization of Korean Studies at *Tajik State Pedagogical University* and other venues has broadened the discipline's reach. However, the field's transition from a primarily linguistic discipline to a multidisciplinary area of study will require targeted investments, localized academic production, and sustainable faculty development. With continued cooperation between Tajik and Korean institutions, the prospects for Korean Studies in Tajikistan remain strong, positioning it as a growing component of the country's academic and cultural engagement with East Asia.

Research results

This study offers an analytical overview of the current configuration of Korean Studies in the humanities domain in Tajikistan, addressing the institutional framework, thematic focus, cultural drivers, and developmental perspectives. The research identifies a discipline in the early stages of formalization, marked by a gradual expansion of academic infrastructure, an intensifying interest among younger scholars, and the significant influence of Korea's cultural diplomacy and global cultural industries. While the availability of Korean Studies within Tajik higher education remains limited, evidence from institutional mapping shows a steady increase in Korean language and culture modules, primarily concentrated in universities in Dushanbe and Khujand. Fully specialized degree programs are still rare; however, elective courses, short-term language offerings, and humanities subjects with Korean cultural components are becoming more common. Faculty members attribute the modest scale of provision to resource constraints, including restricted access to Korean-language academic literature and insufficient institutional funding, which together hinder the creation of comprehensive programs (Interview, senior lecturer, TSNU, 14.03.2025). Notably, cooperation agreements with South Korean universities and cultural organizations – frequently facilitated through official cultural diplomacy – have enabled workshops, visiting lectureships, and academic exchanges, thereby incrementally enhancing local scholarly capacity.

Respondents within academia note a growing motivation among early-career researchers to engage with Korean Studies, driven by Korea's technological achievements and cultural prominence, but stress the absence of robust research frameworks and the challenge of obtaining primary materials in Korean (Interview, lecturer, Khujand State University, 18.03.2025). A review of recent publications in Tajik academic outlets indicates a strong concentration on Korean language

acquisition, contemporary South Korean popular culture – especially K-pop and television dramas – and comparative East Asian cultural analysis. This thematic concentration mirrors the influence of the Korean Wave, which, underpinned by targeted cultural policy initiatives (Kwon, Kim, 2014; Jin, Yoon, 2017), continues to serve as the principal entry point for student engagement. At the same time, traditional and historical dimensions of Korean Studies – such as historiography, classical literature, philosophy, and the arts – remain peripheral, a situation largely attributable to the shortage of field-specific experts (Interview, junior researcher, Academy of Sciences, 21.03.2025).

Digital resources and methods have emerged as a critical tool for overcoming these structural limitations. Increasingly, Tajik researchers employ digital humanities approaches, including access to digitized Korean primary sources, participation in online conferences, and involvement in transnational scholarly networks. This adoption reflects broader global trends in Korean Studies that emphasize the integration of digital scholarship as both a methodological and infrastructural solution (Luhmann, Burghardt, 2021; Brügger, Finnemann, 2013). Interviewees report that open-access databases, virtual workshops, and collaborative platforms have substantially widened their capacity to conduct research, despite limitations in local library holdings and budgetary allocations (Interview, doctoral candidate, TSNU, 27.03.2025).

Nevertheless, the developmental trajectory of Korean Studies in Tajikistan is shaped by several systemic constraints. The country's marginal position within the global Korean Studies network (Kim, 2025) results in limited visibility and reduced opportunities for publication in high-impact journals. Socio-economic and political realities – such as the prioritization of state funding for other sectors and the complex multilingual environment of Tajikistan – further restrict the capacity to establish new fields of study. Moreover, without critical academic engagement, there is a tangible risk of reproducing oversimplified or pseudohistorical interpretations of Korea, an issue already noted in other national contexts within the discipline (Logie, 2024).

Looking ahead, the strengthening of Korean Studies in Tajikistan will depend on the establishment of specialized centers or research institutes with targeted funding to enable faculty training, curriculum development, and sustained scholarly exchange. Strategic use of South Korea's cultural diplomacy infrastructure – rooted in its long-term cultural industry policies (Kwon, Kim, 2014) – could provide the necessary stability for program growth. Integrating interdisciplinary perspectives that combine historical, cultural, and digital humanities methodologies would align local scholarship with global best practices (Luhmann, Burghardt, 2021; Lee, 2019). Furthermore, developing analytical frameworks capable of critically engaging with popular and pseudohistorical narratives would strengthen the discipline's intellectual rigor. Collaborative research projects, international conferences, and co-authored publications with peers in Asia and beyond would significantly enhance the visibility and quality of Tajik contributions to Korean Studies. As one academic involved in cultural exchange projects stated, “Our path forward lies in drawing on Korea's cultural prominence while building local scholarly capacity that is critically informed and globally connected” (Interview, cultural diplomacy project coordinator, Dushanbe, 02.04.2025).

The current survey of Korean Studies in Tajikistan underscores the pivotal role of the Korean Wave as a cultural catalyst shaping academic interest and institutional priorities. According to Kwon and Kim, the Korean government's sustained cultural industry policies since the 1990s have effectively transformed Korea's cultural products into globally competitive exports, integrating them within broader information and communication technology developments and aligning with a strategic economic vision (Kwon, 2014). This multifaceted state support has not only amplified the international reach of Korean popular culture but has indirectly stimulated academic curiosity in receiving countries, including Tajikistan, where growing middle-class aspirations facilitate demand for higher quality cultural and educational materials. Thus, the rise of Korean Studies in Tajikistan is inseparable from these government-driven cultural flows that deliver hallyu's visibility and appeal (Jin, Yoon, 2017).

Survey respondents emphasized the transformational effect of hallyu, especially K-pop and television dramas, in attracting younger audiences to Korean language and humanities courses. However, this popularity-driven engagement risks perpetuating an imbalanced curricular emphasis, which several interlocutors acknowledged. They expressed a collective ambition to advance scholarly rigor by integrating a wider range of humanities disciplines, such as Korean historiography, traditional arts, and philosophy, which remain underexplored in the local context. The limitation is compounded by restricted access to specialized Korean-language primary sources and a paucity of faculty with comprehensive training in these domains, which aligns with findings on resource constraints in peripheral Korean Studies locales.

Complementing these institutional and thematic observations, the role of digital humanities emerges as a critical strategic asset. The digital humanities, positioned at the intersection of computational linguistics and information science, both constitute a distinct discipline and a methodological bridge to other humanities fields (Luhmann, Burghardt, 2021). Tajik scholars interviewed are increasingly leveraging online archives, open-access databases, and virtual academic networks to compensate for limited local resources, enabling participation in global scholarly conversations. This adoption of digital tools parallels global transformations in Korean Studies research frameworks and supports more interdisciplinary and technologically informed investigations (Brügger, Finnemann, 2013).

Nevertheless, respondents identified challenges that transcend logistical barriers. A notable obstacle is the prevalence of pseudohistorical narratives within popular Korean discourse, which risks contaminating local academic inquiry if not critically addressed. Logie's research warns of the continued vitality of pseudohistory in Korean popular culture, often entwined with nationalist impulses, which undermines scholarly rigor when uncritically absorbed (Logie, 2024). Tajik scholars recognize the urgency of incorporating critical discourse analysis to differentiate scholarly narratives from popular or pseudohistorical ones, fostering a more nuanced understanding of Korea's history and culture. This insight is particularly important given Tajikistan's own complex ethno-political environment, where academic fields must navigate sensitive ideological terrains (Fumagalli, 2007).

In terms of broader regional epistemological frameworks, the 'Asia as method' approach, advocated by Chen and critically examined by Lee, provides a valuable theoretical lens for Tajik Korean Studies to decolonize knowledge production and counter Western-dominated paradigms (Lee, 2019). This approach encourages scholars to situate Korean Studies within inter-Asian historical and cultural entanglements, promoting epistemic pluralism and enriching interpretation from a Central Asian vantage point. Incorporating such frameworks could enhance the intellectual depth of Tajik scholarship and foster cross-regional dialogues within Asian humanities.

Finally, strengthening institutional collaboration remains essential. Interviewees stressed the potential benefits of enhanced transnational partnerships – not only with Korean universities but also with peer institutions in Northeast and Southeast Asia. Such networks can facilitate faculty exchanges, joint research projects, and co-publications, thereby mitigating Tajikistan's peripheral academic status. The Korean government's cultural diplomacy initiatives, which have proven effective in other regions, could serve as a foundation for sustained institutional support, providing resources for research infrastructure and scholarly development. Collectively, these expanded insights portray Korean Studies in Tajikistan as a field poised for growth but currently constrained by resource limitations, curricular imbalances, and local contextual factors. Targeted investments in diversifying research themes, embracing digital methodologies, critically engaging popular discourses, and fostering transnational academic collaborations represent critical avenues toward a robust humanities topography that is both localized and globally integrated.

Conclusion

The comprehensive mapping of the humanities topography of Korean Studies in Tajikistan reveals a nascent yet progressively expanding academic field shaped by unique local dynamics and

broader transnational influences. This study's findings illustrate how Korean Studies, especially in the humanities, currently occupies an emergent niche within Tajikistan's scholarly landscape, characterized by limited institutional infrastructure but buoyed by increasing interest among students and researchers. Importantly, this growing engagement is largely facilitated by the parallel rise of Korean cultural influence globally, often conceptualized as the Korean Wave, which has permeated the region through media, popular culture, and government-supported cultural diplomacy initiatives. However, this expansion simultaneously foregrounds challenges inherent to the durability and depth of humanities scholarship in a context marked by resource constraints and epistemological gaps.

One critical insight is the predominance of Korean popular culture as the entry point for Korean Studies within Tajik academic settings. While the popularity of K-pop, dramas, and other media products has successfully sparked widespread enthusiasm, an overreliance on these elements risks narrowing the field's scope, marginalizing essential humanities disciplines such as history, literature, and philosophy. This tendency echoes broader discourses within Korean Studies internationally, where the allure of popular culture sometimes overshadows scholarly rigor. Addressing this imbalance requires systematic curriculum diversification prioritizing critical engagement with Korea's long historical narratives and cultural production beyond entertainment. In doing so, it also becomes necessary to confront the proliferation of Korean pseudohistorical narratives, which have been shown to resonate with nationalist sentiments and occasionally impact public discourse and government funding decisions. Incorporating critical discourse analysis and fostering scholarly literacy on historical methodology will be vital for Tajik scholars to navigate and resist such distortions, thereby reinforcing academic integrity and nuanced interpretation.

Moreover, the study points to digital humanities (DH) as a transformative methodological avenue particularly suited to overcoming material and infrastructural limitations in Tajikistan. The digital turn in humanities research provides enhanced access to Korean archives, textual corpora, and multimedia resources unavailable locally, facilitating interdisciplinary scholarship that straddles computational techniques and traditional humanities inquiry. Adoption of DH practices enables the Tajik academic community to participate more fully in global Korean Studies networks and allows scholars to produce innovative, collaboratively enriched research outputs. Nonetheless, capacity building regarding DH methodologies, software literacy, and digital resource management remains an urgent need to harness these potential benefits effectively.

The theoretical contribution of employing "Asia as method" offers promising intellectual reorientation for Korean Studies in Tajikistan, challenging the dominant Western epistemic frameworks and promoting inter-Asian knowledge production that is both contextualized and decolonial. This framework encourages situating Korean Studies within broader regional histories and cultural dialogues, linking Korean cultural and historical experiences with those of Central Asia and neighboring Asian spaces. By embracing this pluralistic and dialogic approach, Tajik scholars can augment their scholarship's originality and relevance while aligning with emergent trends in postcolonial and area studies. This strategy also supports reframing Korean Studies beyond national borders and expanding its thematic and conceptual horizons in line with calls for 'regionalization' in humanities research.

Institutional and policy-level enhancements stand out as necessary conditions for sustained growth. Current university offerings related to Korean Studies in Tajikistan remain fragmented and limited; establishing dedicated Korean Studies centers, supported by both domestic academic policies and Korean cultural diplomacy bodies such as the Korea Foundation, would provide structural backbone and resources for research and pedagogy. Expanding long-term institutional partnerships through joint research projects, faculty exchanges, and bilingual academic publishing can further embed Korean Studies in Tajik academic culture while fostering transnational scholarly communities. National educational policies recognizing Korean Studies as a strategic area, accompanied by targeted funding and infrastructural support, would elevate the discipline's status and encourage institutional investment.

Finally, human capital development is a cornerstone for future prospects. Creating graduate-level programs, interdisciplinary seminars, and mentoring schemes focused on comprehensive Korean humanities education will nurture skilled scholars capable of innovative research and critical inquiry. Special attention to training in digital humanities, critical discourse analysis, and regional epistemologies will equip emergent academics to contribute meaningfully both locally and internationally. Mobilizing young scholars and establishing academic networks, both within Tajikistan and across Central Asia and Korea, will underpin the field's vitality and responsiveness to evolving intellectual challenges.

Korean Studies in Tajikistan's humanities is at a critical juncture, shaped by enthusiasm grounded in cultural affinity and global connectivity but tempered by structural limitations and epistemic vulnerabilities. This article's exploration affirms that by diversifying disciplinary focus beyond popular culture, embracing digital and interdisciplinary methodologies, adopting transformative regional theories like "Asia as method," and strengthening institutional and human resources, the field can mature into a recognized and influential academic domain. Such development will not only enrich Tajikistan's scholarly landscape but also contribute to a more regionally nuanced and globally responsive Korean humanities discourse.

References:

- Brügger, Finnemann, 2013 – *Brügger N., Finnemann N.O.* The Web and Digital Humanities: Theoretical and Methodological Concerns // *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 2013. Vol. 57. P. 66–80. <https://doi.org/10.1080/08838151.2012.761699>
- Cha, Wall, 2023 – *Cha J., Wall B.* Introduction to Special Section Digital Korean Studies. // *Korean Studies*. 2023. Vol. 47. P. 1–7. <https://doi.org/10.1353/ks.2023.a908615>
- Fumagalli, 2007 – *Fumagalli M.* Framing ethnic minority mobilisation in Central Asia: The cases of Uzbeks in Kyrgyzstan and Tajikistan. // *Europe-Asia Studies*. 2007. Vol. 59. P. 567–590. <https://doi.org/10.1080/09668130701289869>
- Jin, Yoon, 2017 – *Jin D., Yoon T.* The Korean Wave: Retrospect and prospect: Introduction. // *International Journal of Communication*. 2017. Vol. 11. P. 2241–2249.
- Khomidov, 2024 – *Khomidov M.M.* Relations of Republic of Korea and Republic of Tajikistan. // *The Journal of Direction and Development of Korean Studies in Russia*. 2024. Vol. 5, No. 2. P. 142–146.
- Kang, 2007 – *Kang M.* Problematizing Korean Cultural Studies. // *Theory, Culture & Society*. 2007. Vol. 24. P. 301–303. <https://doi.org/10.1177/02632764070240072508>
- Keong-il, 2003 – *Keong-il K.* Over Contested Terrain: Currents and Issues of Korean Studies. // *The Review of Korean Studies*. 2003. Vol. 6. P. 151–190.
- Kim, 2025 – *Kim S.* Systematized Hierarchy of the Korean Studies Space: Examining "Profstudents" in Southeast Asia. // *Journal of Korean Studies*. 2025. Vol. 30. P. 127–149. <https://doi.org/10.1215/07311613-11540382>
- King, 2020 – *King R.* Can Korean-to-English Literary Translation Be Taught? // *Translation Review*. 2020. Vol. 108. P. 23–47. <https://doi.org/10.1080/07374836.2020.1835432>
- Kwon, Kim, 2014 – *Kwon S.-H., Kim J.* The cultural industry policies of the Korean government and the Korean Wave. // *International Journal of Cultural Policy*. 2014. Vol. 20. P. 422–439. <https://doi.org/10.1080/10286632.2013.829052>
- Lee, 2019 – *Lee Y.* A critical dialogue with 'Asia as method': A response from Korean education. // *Educational Philosophy and Theory*. 2019. Vol. 51. P. 958–969. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1427579>
- Logie, 2024 – *Logie A.* Transcending Pseudohistory: Korean Early Asia and Discourse Analysis. // *Journal of Korean Studies*. 2024. Vol. 29. P. 147–169. <https://doi.org/10.1215/07311613-11227585>

Luhmann, Burghardt, 2021 – *Luhmann J.C., Burghardt M.* Digital humanities—A discipline in its own right? An analysis of the role and position of digital humanities in the academic landscape. // Journal of the Association for Information Science and Technology. 2021. Vol. 73. P. 148–171. <https://doi.org/10.1002/asi.24533>

Shin, 2003 – *Shin M.D.* Major Trends of Korean Historiography in the US. // Sungkyun Journal of East Asian Studies. 2003. Vol. 3. P. 151–175. https://doi.org/10.1163/2468-1733_shafr_sim200040003

Yoon, 2016 – *Yoon J.-P.* Contextualizing Maurice Courant, Pioneer of Korean Studies in Europe. // Journal of Korean Studies. 2016. Vol. 21. P. 325–353. <https://doi.org/10.1353/JKS.2016.0015>

¹ Абаған А.Б. ² Белялова А.Е. ³Хамитова Н.Е.

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: ¹ akerke.abaganova@kaznu.edu.kz, ² aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz,

³ khamitovanaz@gmail.com

ТӘЖІКСТАН КОРЕЙТАНУЫНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ КАРТОГРАФИЯСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа. Мақалада Тәжікстандағы гуманитарлық ғылымдар аясындағы корейтанудың қазіргі жағдайына жан-жақты талдау жасалған. Негізгі назар институционалдық құрылымдарға, тақырыптық бағыттарға және болашақтағы даму мүмкіндіктеріне аударылған. Корейтану Тәжікстан академиялық кеңістігінде салыстырмалы түрде жаңа бағыт болғанымен, ол тілдік дайындық бағдарламалары, ғылыми зерттеулер және тәжік және корей мекемелері арасындағы әріптестік шеңберінде жүзеге асырылатын мәдени алмасу бастамалары арқылы біртіндеп қарқын алуда. Зерттеу барысында жергілікті академиялық инфрақұрылым – университеттер, зерттеу орталықтары және мемлекеттік қолдауға ие мәдени жобалар жүйелі түрде картаға түсірілген. Сондай-ақ, корей тіліндегі материалдардың шектеулі қолжетімділігі, корей гуманитарлық ғылымдары бойынша мамандар тапшылығы және зерттеулердің жеткіліксіз пәнаралық сипаты сияқты негізгі қиындықтар да қарастырылады. Сонымен қатар, екіжақты қатынастардың нығаюы, Корея Республикасының белсенді мәдени дипломатиясы және студенттер мен ғалымдардың өсіп келе жатқан қызығушылығы секілді оң факторлар бұл саланы кеңейту мен әртараптандыруға мүмкіндік береді. Мақалада сандық гуманитарлық ғылымдардың рөлі ерекше аталып, географиялық шектеулерді еңсеру үшін онлайн-ресурстар мен виртуалды әріптестікті қолдану секілді қазіргі корейтанудағы жаһандық үрдістер бейнеленеді. Тәжікстандағы корейтану Орталық Азия мен халықаралық ғылыми кеңістіктің контекстінде қарастырылып, жергілікті ерекшеліктердің жаһандық даму бағыттарымен үндес ерекше көзқарастар қалыптастыратыны анықталады. Ақырында, бұл зерттеу академиялық саясатты жетілдіруге, ғылыми ынтымақтастық желілерін дамытуға және Тәжікстандағы корей гуманитарлық зерттеулерінің тұрақты өсуіне ықпал етуге бағытталған, бұл өз кезегінде Кореяның мәдени, тарихи және әлеуметтік қырларын аймақтық және трансұлттық деңгейде түсінуді тереңдетеді.

Алғыс: бұл зерттеу Корейтану академиясының гранттық қолдауымен, корейтану саласын дамыту бағдарламасы және AKS-2025-INC-2250002 «Орталық Азиядағы корейтану белдеуі гуманитарлық топографиясының деректер базасы мен пайдалану платформасын құру» ғылыми жобасы аясында жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: корейтану, Тәжікстан, академиялық ландшафт, сандық зерттеулер, мәдениетаралық зерттеулер.

¹ Абаған А.Б. ² Белялова А.Е. ³Хамитова Н.Е.

^{1,2,3}Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: ¹akerke.abaganova@kaznu.edu.kz, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz,
³khamitovanaz@gmail.com

КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ГУМАНИТАРНОГО ЛАНДШАФТА КОРЕЕВЕДЕНИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В статье представлен детальный анализ современного состояния корееведения в гуманитарных науках Таджикистана с акцентом на институциональные структуры, тематические направления и перспективы дальнейшего развития. Несмотря на то, что корееведение является относительно молодой дисциплиной в таджикской академической среде, оно постепенно набирает популярность благодаря программам языковой подготовки, научным исследованиям и инициативам культурного обмена, реализуемым в рамках сотрудничества таджикских и корейских учреждений. В исследовании системно отображена локальная академическая инфраструктура, включая университеты и исследовательские центры, а также государственные культурные проекты, влияющие на развитие дисциплины. Особое внимание уделено ключевым проблемам: ограниченному доступу к материалам на корейском языке, нехватке специалистов в области корейских гуманитарных наук и недостаточной междисциплинарности исследований. Вместе с тем, отмечены и позитивные факторы: укрепление двусторонних связей, активная культурная дипломатия Республики Корея и растущий интерес студентов и ученых, создающие условия для расширения и диверсификации направления. Подчеркивая значение цифровых гуманитарных наук, статья отражает современные тенденции корееведения, использующие онлайн-ресурсы и виртуальное сотрудничество для преодоления географических барьеров, что соответствует глобальным процессам в данной области. Рассматривая корееведение в Таджикистане в контексте Центральной Азии и международного научного сообщества, автор выявляет, каким образом локальные условия формируют уникальные подходы при сохранении связи с мировыми трендами. В итоге работа призвана способствовать формированию академической политики, развитию сетей научного взаимодействия и обеспечению устойчивого роста гуманитарных корейских исследований в Таджикистане, что обогащает как региональное, так и транснациональное понимание культурных, исторических и социальных аспектов Кореи.

Благодарность: данное исследование выполнено при грантовой поддержке Академии корееведения в рамках программы развития корееведения (Seed Program for Korean Studies) и научного проекта AKS-2025-INC-2250002 «Создание базы данных и платформы использования для гуманитарной топографии корееведения в Центральной Азии».

Ключевые слова: корееведение, Таджикистан, академический ландшафт, цифровые исследования, межкультурные исследования.

Авторлар туралы мәлімет:

Абаған Акерке Болатбекқызы, PhD, Қиыр Шығыс кафедрасының меңгерушісі, доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Белялова Әйгерім Ермекқызы, PhD, Қиыр Шығыс кафедрасының доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Абаган Акерке Болатбековна, PhD, заведующая кафедрой Дальнего Востока, и.о. доцента, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Белялова Айгерим Ермаковна, PhD, и.о. доцента кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Хамитова Назерке Ермаковна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Abagan Akerke Bolatbekkyzy, PhD, Head of the Far East department, acting associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Belyalova Aigerim Ermekovna, PhD, acting associate professor of the Far East department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Khamitova Nazerke Ermekovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 4 масым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

Zhu Yufeng

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: junxian99@mail.ru

RESEARCH ON THE INTERNATIONAL DEVELOPMENT PATH OF CHINA'S PROPERTY MANAGEMENT UNDER THE BACKGROUND OF «ONE BELT, ONE ROAD»

Abstract. This research examines the international development path of China's real estate governance under the Belt and Road Initiative. The primary goal is to identify the characteristics of China's cross-border real estate approach and assess its institutional adaptability in partner countries. The study's novelty lies in the comprehensive comparative analysis of real-world cases (Kazakhstan, Laos, Pakistan), where Chinese-led development and infrastructure projects are implemented. The methodology includes case studies, comparative legal analysis, statistical evaluation, and review of international agreements. The key findings show that China's centralized management model enables rapid development but faces legal, institutional, and social challenges in host countries with different regulatory systems. The study emphasizes the need for institutional convergence and strategic flexibility. The practical significance of this work lies in proposing recommendations for aligning Chinese development models with national contexts, thereby enhancing the sustainability and effectiveness of international real estate cooperation. The study of the international development of real estate management in the context of the "One Belt, One Road" initiative extends beyond construction and development projects. It also addresses issues of environmental sustainability, the digitalization of management, and the establishment of new quality standards. In the context of globalization, China's model is integrating elements of green building, smart technologies. This makes it more competitive on the global market and opens up opportunities for long-term alliances. It also helps to strengthen trust between China and its partner countries, reducing institutional and cultural barriers to the implementation of joint projects.

Keywords: Belt and Road Initiative, real estate management, cross-border cooperation, Chinese investment, development, institutional adaptation, international law, digitalization, legal risks, sustainable development

Introduction

In the context of globalization and the rapid expansion of international collaboration, China's "One Belt, One Road" strategy, unveiled in 2013, has emerged as a potent catalyst for the advancement of infrastructure projects, trade relations, and cross-border investments (Wang L., Zaman F., 2025:38).

A crucial aspect of this strategy is real estate management, which is gaining prominence in fostering sustainable economic expansion, attracting investment, and modernizing urban environments in OPEC member countries.

China, as the originator of this initiative, is actively promoting its approaches to real estate management on the global stage, necessitating a thorough examination and reflection.

The significance of this subject is due to the necessity for a thorough examination of the Chinese real estate management approach in the context of China's expanding economic and investment influence abroad. The OBOR infrastructure initiatives encompass large-scale projects in the areas of transportation hubs, logistics centers, industrial zones, and residential areas, necessitating efficient real estate management systems throughout their lifecycle. Given the increasing significance of international collaboration in this field, it is crucial to examine the tools, methodologies, and standards employed by China, as well as their adaptation in partner nations.

The objective of this investigation is to scrutinize the international trajectory of China's real estate administration system within the context of the "One Belt, One Road" project, and to identify the characteristics, benefits, and potential hazards of exporting the Chinese model to other nations. The research seeks to uncover the mechanisms of transformation and internationalization of management practices in this domain, which can be of value to both scholars and practitioners in the field of international real estate management.

The novelty of this work lies in its comprehensive approach to studying the transnational evolution of China's real estate management system within the framework of the OBOR initiative, taking into account not only economic factors but also institutional, legal, and cultural aspects. Particular emphasis is placed on the issues of interaction between Chinese and foreign standards, the localization of practices, and the transfer of management technologies.

The importance of this research lies in its contribution to the advancement of international theory and practice in real estate management, particularly in the context of large-scale cross-border projects. The findings can be applied to enhance the efficiency of infrastructure initiatives, develop a regulatory framework, and establish a balanced real estate policy in the participating countries of the OPOP.

Therefore, examining the international evolution of China's real estate management within the framework of the "One Belt, One Road" project provides insights into current global trends in cooperation and fosters the development of more stable and mutually beneficial economic relations between nations.

Materials and methods

In the course of studying the international trajectory of Chinese real estate management in the context of the Belt and Road Initiative, a multifaceted approach was employed, encompassing both general scientific and specialized analytical techniques, as well as a diverse array of sources — scholarly, regulatory, and statistical.

The research methodology encompassed the following:

The process of systematizing information about the Chinese real estate management model and its adaptation to the global context was facilitated through the application of analysis and synthesis.

Comparative legal analysis allowed for a comparison of Chinese approaches with international and national real estate management practices in the participating countries of the Belt and Road Initiative.

The historical and logical method was employed to examine the stages of the development of the Chinese real estate management system and its evolution within the framework of the Belt and Road Initiative.

The examination of regulations and strategic documents is conducted through content analysis to pinpoint the prevailing trends, regulatory paths, and priorities in China's real estate policy.

The statistical approach was employed to scrutinize quantitative data that pertain to investment activity, urbanization rates, construction volumes, and indicators of foreign investment attraction.

The case study method was utilized to thoroughly examine specific projects within the framework of the OBOR, encompassing infrastructure and development initiatives in Central Asia, Southeast Asia, and Eastern Europe.

The theoretical framework of the study was grounded in the works of Chinese, Kazakhstani, and international authors on international real estate management, strategic infrastructure project development, transnational planning, investment policy, and the implementation of the OBOR initiative. The study drew upon a range of key sources, including:

The research encompasses a comprehensive examination of Chinese scholars' monographs and articles on institutional aspects and the legal framework of real estate in China. Additionally, the works of Kazakhstani researchers shed light on the influence of the Belt and Road Initiative on the economic and urban development of Central Asian nations.

During the research process, a range of international documents were analyzed, including:

The Charter on Sustainable Urban Mobility (UNECE);

The Guidelines for Sustainable Property Management by UN-Habitat;

The agreements and memoranda signed by China with various countries, such as Kazakhstan, Pakistan, Uzbekistan, Laos, and others, within the framework of the Belt and Road Initiative.

Furthermore, the legislation of the People's Republic of China was investigated, including:

The Law of the People's Republic of China on Real Estate Management;

The Law of the People's Republic of China on Foreign Investment Activities;

The Urban Planning Code of the People's Republic of China.

Furthermore, the pertinent regulations of Kazakhstan's national legal framework pertaining to urban planning, development, land management, and cross-border investment have been examined.

The research is grounded in a comprehensive and multidimensional examination of these sources, which enables a balanced evaluation of the internationalization of Chinese real estate management expertise and its impact on the development of sustainable urban and investment practices within the context of the "One Belt, One Road" initiative.

Discussions

The exploration of China's real estate management in the context of the «One Belt, One Road» initiative has been a subject of scholarly inquiry for both Chinese and Kazakhstani researchers. Let us examine the work of six authors whose research sheds light on the intricacies and obstacles of this subject.

Among Chinese scholars, Ren T's work stands out, particularly in his article, authors delves into the processes of transformation in the Chinese real estate management model in the context of internationalization. He highlights that thanks to the OBOR initiative, China has started to actively export its management practices, including the digitalization of the cadastre, the management of public real estate funds, and the implementation of projects through public-private partnerships (Ren T. et al., 2024: 2050). Li Jun concludes that the Chinese model is effective in developing countries, particularly in Asia and Africa, but it requires a flexible approach when implemented in more developed economies with a different legal system (Xiaoyang T., 2021: 50). However, his research does not sufficiently address the risks of legal conflicts and cultural differences in approaches to real estate management.

Another Chinese scholar, Zhang Hui, in his work «Urban Development and Real Estate Regulation in the UK» highlights the significance of real estate in urban planning in the countries participating in the Belt and Road Initiative. He emphasizes that China is contributing to the rapid urbanization process by providing not only financial investments but also institutional models for real estate management (Liu Y. et al., 2022: 105866.).

The third scholar from China, Tang P., examines the legal aspects of implementing development projects abroad in his he highlights the inconsistencies between China's development approach and local regulations, particularly in the areas of land relations and building standards. Tang Jian suggests the creation of unified agreements on real estate between China and the OBOR countries. His research is valuable as it delves into legal intricacies (Tang P. et al., 2022: 105578).

Among other scholars, the works of Sahakyan M. D., Zheng Y. they delves into the intricacies of collaboration with Chinese counterparts within the framework of the OPOP. They highlights that Kazakhstan has emerged as a testing ground for novel state regulatory frameworks in the real estate sector, particularly in relation to Chinese investments in logistics and residential infrastructure (Sahakyan M. D., Zheng Y., 2024: 320). The authors concludes that it is imperative to enhance oversight of adherence to quality standards and sustainable construction practices. However, her work does not sufficiently explore the role of the private sector.

Bennett R. M., Koeva M., Asiama K. in they research explores the potential for adopting Chinese management practices and digital technologies in the Kazakh legal and institutional framework. He argues that certain aspects of the Chinese approach, such as the automation of

cadastral registration and the development of digital management platforms, can be successfully implemented (Bennett R. M., Koeva M., Asiama K., 2021:4198). However, authors acknowledge the challenges posed by the differences in legal structures and cultural perspectives on property. Their work provides valuable insights for practical implementation, but it lacks a robust statistical foundation.

In conclusion, Qian W., Tilt C., Belal A. in their article highlights the importance of sustainability and social responsibility in real estate management. They point out that Chinese projects are often criticized for not considering the social and environmental context adequately (Qian W., Tilt C., Belal A., 2021:1030). Authors propose that when implementing such projects in Kazakhstan, it is crucial to take into account international standards for sustainable development.

The main contribution of her research is the emphasis on the need for a harmonious balance between economic benefits and sustainability, but it is limited in terms of specific examples.

Consequently, the collaborative efforts of Chinese and Kazakhstani scholars demonstrate that the Chinese approach to real estate management possesses substantial potential, yet it also underscores the necessity for its adaptation to local circumstances, more extensive application of international standards, and enhanced transparency in development projects within the framework of the "One Belt, One Road" initiative.

Research results

The aim of this study is to identify the main features of China's international real estate development within the Belt and Road Initiative, and to evaluate the applicability of the Chinese model in other countries with different legal and institutional frameworks. To accomplish this goal, a variety of scientific methods were employed, each yielding specific results that are presented below.

Based on the analysis of China's real estate management model, several key principles have been identified:

1. Centralized control over land resources
2. Active government involvement in development
3. Digitalization of cadastral data
4. Strict regulation of urban planning policies
5. Integration of real estate with transportation, logistics, and industrial infrastructure

These principles form the basis of China's "integrated" real estate model, which can potentially be exported to other countries with appropriate adaptation to local legal frameworks (Su Z., Taltavull de La Paz P., Haran M., 2021:105).

As part of a comparison of the legislation of China and the partner countries on OBOR (Kazakhstan, Uzbekistan, Laos, Pakistan), key differences were identified, presented in the table:

Table 1. Comparative characteristics of the legal regulation of real estate

Indicator	China	Kazakhstan	Laos	Pakistan
Land Ownership	Only state-owned	Both private and state-owned	Limited private ownership	Private ownership
Rights Registration System	Centralized and digital	Semi-centralized	Paper-based and fragmented	Partially automated
Regulatory Framework	Unified national system	Multi-level regulation	Underdeveloped	Overloaded and contradictory
Influence of Foreign Developers	Restricted	Allowed for strategic projects	Under state control	Partially open

Indicator	China	Kazakhstan	Laos	Pakistan
Construction Standards	National Chinese standards	National + international standards	National standards	Diverse and inconsistent

The implementation of the Chinese model can only be successful if it is in line with the local legal framework, particularly regarding land ownership and construction regulations.

The evolution of the Chinese real estate management system has been a fascinating journey, marked by significant milestones since the 1980s(Islam M. Z.,2024:764).

Firstly, the separation of land rights from building ownership rights was a pivotal moment. This shift paved the way for the emergence of long-term leases as a regulatory mechanism in the market.

Furthermore, the transition to digital accounting platforms has been instrumental in streamlining operations and enhancing transparency.

Lastly, the role of state-owned developers and banks has grown in importance, contributing to the development of the real estate sector.

The launch of the "One Belt, One Road" initiative in 2013 marked a new phase in the expansion of Chinese models into partner countries. This expansion was accompanied by the dissemination of Chinese practices in the planning, construction, and management of real estate outside the PRC.

A review of documents such as the «Urbanization Plan of the People's Republic of China until 2035» and the OBOR strategy revealed(Zakić K.,2021:68):

A strong emphasis on cross-border infrastructure and logistics initiatives.

A close alignment of real estate management with the goals of public policy.

China's ambition to establish «economic belts» along the OBOR corridors.

In contrast, partner countries, particularly Kazakhstan, appear to lack a coherent approach, which hinders the implementation of the Chinese model.

The analysis of official data has revealed the following figures:

China's total investment in foreign real estate under the Belt and Road Initiative is estimated to be over \$300 billion between 2013 and 2024.

In Central Asia, there are more than 100 real estate projects, with 34 of them located in Kazakhstan.

The urbanization rate in the participating countries has increased by an average of 7-10%.

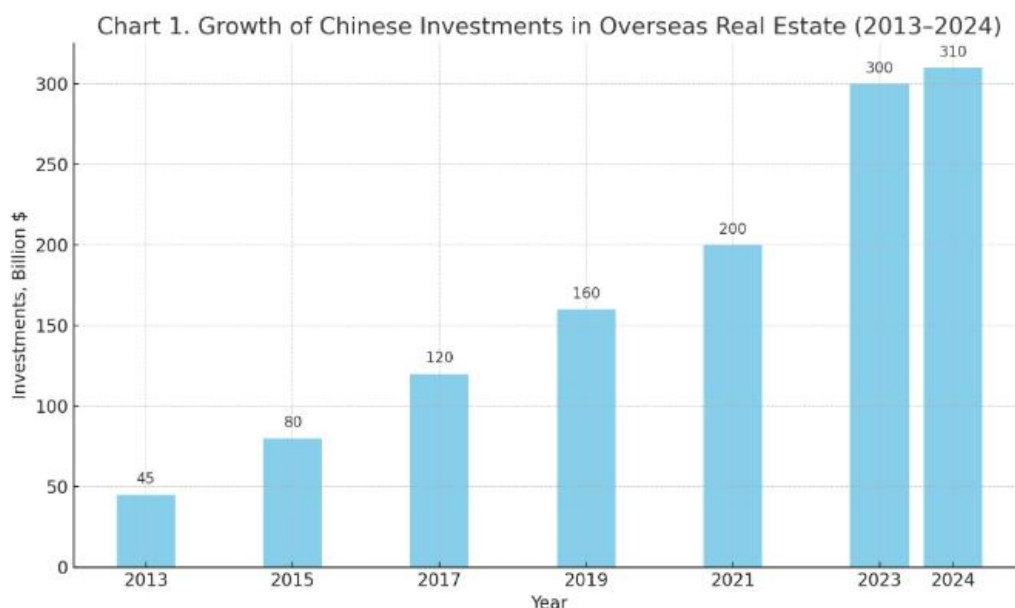

Figure 1 – Growth of Chinese investments in overseas real estate (2013-2024)

The graph depicting the expansion of Chinese investment in foreign real estate under the Belt and Road Initiative from 2013 to 2024 reveals a steady and rapid upward trend. In 2013, the volume of investments stood at approximately \$50 billion, but by 2024 it had surpassed \$300 billion, an increase of more than six times. A particularly significant surge has been observed since 2017, indicating China's strategic engagement in the international arena in the fields of development and urbanization(Tanrikut M.,2024:338).

This underscores:

China's growing presence as a global real estate investor(Rogoff K., Yang Y.,2024:518);

the significance of infrastructure and urban projects within the framework of the Belt and Road Initiative;

China's keen interest in exporting its real estate management model abroad(Gao R. et al.,2024:103120).

The graph thus illustrates not only the quantitative growth, but also the qualitative transformation of China's strategy, where real estate is viewed as a key instrument for foreign economic influence.

The comparison of the data presented in the table and the chart allows us to draw a comprehensive conclusion about the specifics and implications of the international expansion of the Chinese real estate management approach through the "One Belt, One Road" initiative.

The chart illustrates the rapid growth of China's investments in foreign real estate, indicating a strategic approach and sustained interest in international development projects. However, as the table reveals, the legal, institutional, and managerial disparities between China and its partner countries, such as Kazakhstan, Laos, and Pakistan, present significant obstacles to the transfer of the Chinese model.

The fundamental contradiction is as follows:

On the one hand, China is increasing its investments and seeking to export its centralized and digitalized approach.

On the other hand, the host countries have diverse legal frameworks, mixed forms of land ownership, non-digital land registries, and limited regulatory transparency.

The case studies of Khorgos, Laos, and Pakistan (table 2) demonstrate that the success of Chinese investments is contingent upon the ability to fully control the project lifecycle and the extent of legal system alignment. However, without localizing strategies and tailoring them to local circumstances, issues can arise, ranging from legal disputes to opposition from local populations.

Table 1. – Case Analysis of International Real Estate Projects with Chinese Involvement

Case	Country / Region	Project / Site	Features of Chinese Involvement	Problems and Challenges	Conclusions
Khorgos	Kazakhstan (border zone)	Khorgos International Centre for Boundary Cooperation (ICBC)	Fully financed by China; Unified construction and management standards; Centralized logistics under	Dependence on Chinese jurisdiction; Limited participation of Kazakh stakeholders in governance;	The Chinese model proves efficient under high institutional synchronization, but leads to dependency and marginalization of local

Case	Country / Region	Project / Site	Features of Chinese Involvement	Problems and Challenges	Conclusions
			Chinese control.		interests.
Laos	Laos (Vientiane)	China-Laos industrial and residential cluster	Built under Chinese construction codes; Managed by Chinese operators; Land leased long-term to Chinese developers.	Violation of local landowners' rights; Insufficient legal protection for local tenants; Public distrust and social tensions.	Lack of adaptation to national legislation caused community backlash and reduced project legitimacy.
CPEC City	Pakistan (Gwadar region)	Residential and infrastructure zone under the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC)	Integrated residential, commercial, and port infrastructure; Finance and executed by Chinese corporations; Partial localization in construction labor.	Legal disputes over land ownership and taxation; Poor protection of local workers' rights; Overload of local infrastructure.	The project is strategically vital but suffers from legal opacity and absence of dispute resolution mechanisms.

These instances have demonstrated that the Chinese approach is successful in situations where the Chinese party oversees the entire project lifecycle (from funding to construction to operation), but necessitates adaptation and openness in jurisdictions with distinct legal frameworks.

The application of various techniques enabled a thorough examination of the subject. It became evident that:

The Chinese real estate management system is highly concentrated, technologically sophisticated, and driven by significant strategic objectives.

However, its implementation is hindered by legal, institutional, and cultural disparities.

The nations involved in the Belt and Road Initiative must establish frameworks for incorporating Chinese expertise while considering their unique national peculiarities.

The analyzed cases show that China's real estate development under the Belt and Road Initiative is characterized by centralized investment, standardization of implementation, and strict state control. While this approach has facilitated rapid infrastructure development and urban transformation, it has also led to conflicts with local legal systems, property rights, and governance structures. The lack of local adaptation and participation in recipient countries has resulted in legal disputes, public discontent, and concerns about sustainability.

To ensure the long-term success of Chinese real estate projects abroad and promote mutual benefits, it is essential to focus on legal harmonization, participatory planning, and respect for the sovereignty and interests of host countries and communities.

Conclusions

The research provided a thorough examination of the process of global expansion of the Chinese real estate management model within the framework of the Belt and Road Initiative (BRI), highlighting both its strengths and structural constraints. Utilizing statistical data, a review of scholarly literature, international legal instruments, and specific case studies (Kazakhstan, Laos, Pakistan), it became evident that China is deliberately constructing a cross-border development framework based on centralized governance, digitalization, and harmonization of construction and operational standards.

The surge in investment in foreign real estate, as depicted in the graph, demonstrates a substantial rise from 2013 to 2024, underscoring China's emergence as a global developer (Huangfu Y. et al., 2024:890). However, the data presented in the table and the case study suggest that the success of these projects is contingent upon the host countries' institutional alignment with the Chinese model. In nations with diverse land systems, inadequate legal safeguards, and limited digitalization (such as Laos and Pakistan), legal disputes, social unrest, and implementation delays arise.

The case of Kazakhstan (Khorghos) demonstrates that in the context of partial institutional alignment, the Chinese model can operate effectively. However, there is a risk of economic dependency and a diminishing role for national actors. This underscores the need for a more flexible and responsive approach from China, including the localization of management practices, the consideration of local legal and cultural nuances, and the development of mechanisms for collaborative property management.

Therefore, China's cross-border real estate management strategy under the Belt and Road Initiative has substantial potential, but it requires institutional adaptation, enhanced transparency, and bilateral coordination to ensure sustainable and mutually beneficial development.

The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education ("Study of the impact of macroeconomic, political and digital processes on the financial stability of Kazakhstan" IRN AP19674948.)

References:

- Bennett R. M., Koeva M., Asiama K., 2021 – *Bennett R. M., Koeva M., Asiama K.* Review of remote sensing for land administration: Origins, debates, and selected cases // *Remote Sensing*. 2021. T. 13. №. 21. P. 4198.
- Gao R. et al., 2024 – *Gao R. et al.* Crucial factors for decision-making in international real estate development projects: Evidence from Chinese developers // *Ain Shams Engineering Journal*. 2024. T. 15. №. 12. P. 103120.
- Huangfu Y. et al., 2024 – *Huangfu Y. et al.* Research on the risk spillover among the real economy, real estate market, and financial system: Evidence from China // *Land*. 2024. T. 13. – №. 6. P. 890.
- Islam M. Z., 2024 – *Islam M. Z.* Can China's rural revitalisation policies be an example for other countries aligning with sustainable development goals (SDGs)-1, 2 and 12? // *China Agricultural Economic Review*. 2024. T. 16. №. 4. P. 763-786.
- Liu Y. et al., 2022 – *Liu Y. et al.* Urbanization path, housing price and land finance: International experience and China's facts // *Land Use Policy*. 2022. T. 113. P. 105866.
- Qian W., Tilt C., Belal A., 2021 – *Qian W., Tilt C., Belal A.* Social and environmental accounting in developing countries: contextual challenges and insights // *Accounting, Auditing & Accountability Journal*. 2021. T. 34. №. 5. P. 1021-1050.

Ren T. et al.,2024 – *Ren T. et al* Unveiling dilemmas and countermeasures in the green transformation of China's real estate industry through the lens of knowledge management //Journal of Knowledge Management. 2024. T. 28. №. 9. P. 2548-2563.

Rogoff K., Yang Y.,2024 – *Rogoff K., Yang Y.* Rethinking China's growth //Economic Policy. 2024. T. 39. №. 119. P. 517-548.

Sahakyan M. D., Zheng Y.,2024 – *Sahakyan M. D., Zheng Y.* China's Belt and Road Initiative and the eurasian economic union: cooperation over competition //Iran and the Caucasus. 2024. T. 28. №. 3. P. 317-331.

Su Z., Taltavull de La Paz P., Haran M.,2021 – *Su Z., Taltavull de La Paz P., Haran M.*, Investigating China's Outward FDI in the European Real Estate Industry with a Gravity-Model-Based Benchmark //Real Estate Finance. 2021. T. 38. №. 2. P. 105-119.

Tang P. et al.,2022 – *Tang P. et al.* Can the performance evaluation change from central government suppress illegal land use in local governments? A new interpretation of Chinese decentralisation //Land Use Policy. 2021. T. 108. P. 105578.

Tanrikut M.,2024 – *Tanrikut M.* Assessing China's Hegemonic Ambitions Amidst the Eastward Shift of Global Power: An Analysis of Offensive Realism and Economic Growth //Asya Studies. 2024. T. 8. №. 30. P. 337-360.

Wang L., Zaman F., 2025 – *Wang L., Zaman F.* Sustainability and Power in Transnational Infrastructure: The Environmental Politics of the Belt and Road Initiative //Journal of Energy and Environmental Policy Options. 2025. T. 8. №. 2. P. 37-49.

Xiaoyang T., 2021 – *Xiaoyang T.* Co-evolutionary Pragmatism: Re-examine 'China Model' and Its Impact on Developing Countries //China's Big Power Ambition under Xi Jinping. Routledge, 2021. P. 50-67.

Zakić K.,2021 – *Zakić K.* New development paradigm within the Chinese 14th five-year plan- Chinese vision of modern China //The Review of International Affairs. 2021. T. 72. №. 1183. P. 67-87.

Жу Юфэн

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: junxian99@mail.ru

«БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» ЖОБАСЫ АЯСЫНДА ҚЫТАЙДЫҢ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ БАСҚАРУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДАМУ ЖОЛЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл ғылыми зерттеу Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында жылжымайтын мүлікті басқарудың халықаралық үлгісін қалыптастыру үдерісін зерттеуге арналған. Зерттеудің басты мақсаты – Қытайдың жылжымайтын мүлік саласындағы трансшекаралық жобалардағы рөлі мен олардың институционалдық бейімделу деңгейін бағалау. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – Қытай үлгісінің шетелдік құқықтық және басқарушылық жүйелермен ықпалдасуындағы қиындықтарды нақты жағдайлар негізінде кешенді түрде талдау. Зерттеу барысында салыстырмалы құқықтық әдіс, кейстік талдау, статистикалық сараптама, нормативтік актілерді және халықаралық келісімдерді талдау әдістері қолданылды. Хоргос (Қазақстан), Вьентьян (Лаос), Гвадар (Пәкістан) секілді негізгі жобалар негізінде талдау жүргізілді. Негізгі нәтижелерге сәйкес, Қытайдың орталықтандырылған басқару үлгісі жылдам даму мүмкіндігін берсе де, құқықтық сәйкессіздіктер мен әлеуметтік шиеленістер туындатып отыр. Қорытындыда басқару стратегияларын жергілікті жағдайларға бейімдеу қажеттілігі атап өтіледі. Бұл зерттеу халықаралық жылжымайтын мүлік басқаруындағы өзекті мәселелерді түсінуге және ұлттық

заңнама мен халықаралық тәжірибе арасындағы тепе-теңдікті табуға бағытталған. Жаһандану жағдайында Қытай моделі жасыл құрылыс элементтерін, интеллектуалды технологияларды біріктіреді. Бұл оны әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті етеді және ұзақ мерзімді альянстарға мүмкіндіктер ашады. Сондай-ақ бірлескен жобаларды жүзеге асыру жолындағы институционалдық және мәдени кедергілерді төмендету арқылы Қытай мен оның серіктес елдері арасындағы сенімді нығайтуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Бір белдеу, бір жол, жылжымайтын мүлікті басқару, трансшекаралық ынтымақтастық, қытай инвестициялары, даму, институционалдық бейімделу, халықаралық құқық, цифрландыру, құқықтық тәуекелдер, тұрақты даму

Жу Юфэн

*Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный
университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: junxian99@mail.ru*

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПУТИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТЬЮ КИТАЯ В РАМКАХ ПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу международного пути развития управления недвижимостью Китая в контексте реализации инициативы «Один пояс, один путь». Цель работы заключается в выявлении особенностей китайского подхода к трансграничному развитию и оценке его институциональной адаптивности в странах-партнёрах. Научная новизна статьи состоит в комплексном сравнительном анализе реальных кейсов (Казахстан, Лаос, Пакистан), где реализуются китайские строительные и инфраструктурные проекты. В качестве методологии использованы: кейс-анализ, сравнительно-правовой подход, статистический анализ и изучение международных соглашений. Основные результаты показывают, что централизованная китайская модель управления эффективна, но вызывает ряд проблем при импорте в страны с другими правовыми системами. В работе подчеркнута необходимость институционального сближения и гибкости в стратегиях управления. Практическая значимость исследования заключается в разработке рекомендаций по адаптации китайских девелоперских инициатив к национальным условиям принимающих стран, что может повысить устойчивость и эффективность международного сотрудничества в сфере недвижимости. В условиях глобализации китайская модель интегрирует элементы зеленого строительства, интеллектуальных технологий. Это делает ее более конкурентоспособной на мировом рынке и открывает возможности для долгосрочных альянсов. Это также способствует укреплению доверия между Китаем и его странами-партнерами, снижая институциональные и культурные барьеры на пути реализации совместных проектов.

Ключевые слова: Один пояс, один путь, управление недвижимостью, трансграничное сотрудничество, китайские инвестиции, развитие, институциональная адаптация, международное право, цифровизация, правовые риски, устойчивое развитие

Information about authors:

Zhu Yufeng, 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жу Юфэн, докторант 2 курса Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жу Юфэн, Әл-Фараби бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Li Jipeng

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: li.jipeng@mail.ru

DIGITALIZATION IN CULTURAL BRANDING MANAGEMENT: ADAPTING BRAND STRATEGIES TO THE REGIONAL CONTEXT OF CHINA AND KAZAKHSTAN

Abstract. The relevance of the work is determined by the importance of increasing the effectiveness of promoting national cultural brands in the context of the digital economy and globalization. The purpose of this study is to examine the impact of digitalization on cultural branding management and the adaptation of branding strategies to the regions of China and Kazakhstan. The novelty of the study lies in its comprehensive comparative analysis of the digital cultural strategies employed by China and Kazakhstan. An adapted digital cultural branding model was developed that considers regional cultural traditions and modern digital technologies. Additionally, recommendations were made to enhance digital infrastructure and strengthen legal support for cultural promotion. During the study, various digital platforms and cultural branding practices were analyzed, their advantages and disadvantages were identified, and a comprehensive approach to the digitalization of cultural brands was developed, taking into account the interests of local communities. As a research methodology, a qualitative analysis of specific cases was conducted, along with a comparative study of international and national strategies. Statistical data and regulatory legal acts of both countries were used as an information base. The study's results showed that achieving effective digital cultural branding requires combining modern technologies, such as virtual and augmented reality, multilingualism, and interactivity, with the active participation of local communities and consideration of regional identity. The study's results contribute to the development of digital management theory and practice for cultural brands, with practical significance for enhancing the international competitiveness of national cultures.

Keywords: Digitalization, cultural branding, strategy adaptation, regional context, China, Kazakhstan, digital technologies, virtual reality, multilingualism, cultural identity.

Introduction

In the contemporary world, digital technologies play a crucial role in shaping the image of nations, regions, and cultures (Levin & Mamlok, 2021). The evolution of digital communication, social media, interactive platforms, and multimedia content has significantly altered the way cultural values are perceived and disseminated. In the era of globalization and rapid technological advancement, conventional methods of cultural branding are being gradually replaced by novel digital formats, necessitating a reevaluation of brand positioning and management approaches (Wan F., Li J., 2024). This is particularly evident in countries situated in areas of intense cultural and economic interaction.

China and Kazakhstan are prime examples of such nations. Their collaboration spans a broad spectrum, encompassing economic and infrastructural aspects, as well as educational and tourism endeavors. Simultaneously, the cultural facet of cooperation takes center stage, necessitating the development of a potent and regionally attuned branding strategy. In this context, digitalization serves not merely as a technological trend but as a strategic asset for intercultural communication and the creation of a resilient image for countries and regions. The significance of this research topic lies in the necessity for a holistic approach to cultural brand management, one that considers both the distinctive characteristics of national identity and the potential of digital tools.

The importance of this research lies in its interdisciplinary approach and practical relevance.

From a theoretical perspective, the work deepens our understanding of cultural branding in the era of digital transformation and cross-cultural communication. On a practical level, the findings of this study can be applied by government agencies, tourism organizations, cultural centers, and companies operating in the field of international marketing and communication. The creation of effective digital cultural branding strategies tailored to regional characteristics enhances international appeal, strengthens national identity, and fosters cultural tourism in both China and Kazakhstan. The objective of this research is to examine and develop efficient methods for the digital transformation of cultural brand strategies, taking into account the regional and cultural peculiarities of China and Kazakhstan. To accomplish this objective, the following tasks have been identified, as to:

- * explore the theoretical and methodological foundations of cultural branding and its evolution in the context of digitalization.
- * investigate the unique aspects of cultural brand perception in the context of national and regional identity in China and Kazakhstan.
- * analyze the existing digital tools and platforms used in cultural brand management.
- * conduct a comparative analysis of successful digital cultural branding initiatives in both countries.

The scientific contribution of this research lies in proposing an innovative approach to adapting a cultural brand in a digital environment, tailored to the specific regional and cultural context of China and Kazakhstan. The research has identified and systematized the disparities in the digital perception of cultural brands in the two countries, as well as the level of audience engagement in digital communications related to cultural branding. The study has also explored the role of digital platforms, such as social networks, multimedia services, and interactive communication technologies, in shaping and managing the cultural image of the region. Based on this analysis, recommendations have been formulated for developing flexible and adaptable digital cultural branding strategies that can be used in strategic communications and cultural policy. The research contributes to the advancement of scientific and practical understanding of digitalization as a crucial resource in the field of cultural branding. It can serve as a foundation for the creation of contemporary and effective brand strategies that consider both global trends and the local cultural peculiarities of China and Kazakhstan.

Materials and methods

The current study is founded on a multifaceted approach that integrates legal, cultural, sociological, and marketing perspectives. The primary objective of this approach was to gain a comprehensive understanding of the digital transformation of cultural branding in the regional context of China and Kazakhstan.

To achieve this goal, we employed a range of methodologies. The comparative legal method was employed to examine the disparities and similarities in the regulatory frameworks of the two countries regarding the digital environment and cultural policy. This allowed us to identify the institutional characteristics that form the foundation for digital cultural branding at the national level.

Utilized social media platforms such as WeChat, Instagram, and YouTube to analyze official digital platforms, websites of cultural ministries, and travel agencies. These platforms serve as channels for the dissemination of cultural branding elements from both countries.

The case study approach offered a chance to examine concrete instances of successful digital strategies employed by cultural brands, such as the Digital Silk Road Initiative in China and the Visit Kazakhstan project. The systematic and structural-functional approach allowed for the examination of branding as an interconnected system, encompassing digital infrastructure, government assistance, creative industries, and audience perception. The comparative analysis method enabled a comparison of digital practices in the two countries to assess their effectiveness and adaptability to the regional cultural context.

The theoretical and methodological framework for this research was drawn from the works of domestic and international scholars in the fields of branding, digital communication, intercultural

communication, and creative economics. The research drew upon the insights of scholars such as S.Hanna, J.Rowley, B.Keegan, who proposed the concept of a national brand(Hanna S., Rowley J., Keegan B.:107); X.Wu, F.Zhang, Y.Zhou, who developed the brand's structure and strategy (Wu X., Zhang F., Zhou Y.,2022:5350); and N.Kervyn, T.S. Fiske, C.Malone, who specializes in consumer perception of the brand(Kervyn N., Fiske S. T., Malone C.,2022:53). Additionally, the research incorporated the work of Chinese and Kazakh scholars, including Guan X. (Guan X.,2024:), Li S.(Li S. et al.,2023:1486), A.Zhanibek, R.Abazov, A.Khazbulatov (Zhanibek A., Abazov R., Khazbulatov A.,2022:72) and others, who have explored topics related to digitalization, national image, and the development of cultural strategies.

A significant portion of the research was dedicated to the examination of international documents, including UNESCO's recommendations on the digital transformation of cultural heritage, reports from the United Nations World Tourism Organization (UNWTO), and the Digital Development Strategy of Kazakhstan, as well as strategic documents from China, such as the "One Belt, One Road" initiative, which emphasized cultural collaboration. These sources provided a framework for global guidelines and standards in the realm of digital cultural engagement.

Moreover, the study employed official statistical data provided by the Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan, the National Bureau of Statistics of the People's Republic of China, the World Bank. These sources served as the empirical foundation for analyzing the level of digitalization and public engagement in cultural digital practices.

Furthermore, the study examined regulations and laws governing cultural policy, digital transformation, and branding in both countries. These included the PRC Law on the Protection of Intangible Cultural Heritage and the ROK Law on Culture.

The combination of methods and sources employed ensured the scientific rigor, comprehensiveness, and practical applicability of the research. It also allowed us to achieve the objectives set for studying digital cultural branding strategies in the context of China and Kazakhstan.

Discussions

The concept of cultural branding, its evolution in the digital age, and the adaptation of branding strategies to regional contexts have been extensively explored in both Western and Eastern academic circles over the past two decades. In the scholarly discourse on this subject, several research areas can be identified: the evolution of the theory of national branding, the exploration of digital tools for cultural promotion, the examination of intercultural communication in the context of globalization, and the examination of specific examples of national and regional brands.

The foundation of the scholarly debate was laid by S.Hanna, J.Rowley, B.Keegan, who introduced the notion of "nation branding" and emphasized the significance of managing a country's image as an asset in the global arena. They concept posits that culture is a crucial factor in shaping a nation's enduring perception, yet his writings do not sufficiently address the digital environment, which today wields a decisive influence on how a brand is perceived abroad.

X.Wu, F.Zhang, Y.Zhou examined the structure and perception of a brand through the lens of consumer logic, but their theories primarily focus on commercial brands. This limitation becomes apparent when applying these approaches to cultural, regional, and national brands, particularly in the context of digital transformation.

In recent times, there has been a surge in research exploring the integration of digital technologies into cultural brand management. The work of B. Ajitoni specifically focuses on digital storytelling, social media, and virtual reality as means of creating a cultural image(Ajitoni B.,2024:90). The authors highlight that digitalization makes cultural content more accessible, yet it also intensifies global competition for audience attention. However, these studies often overlook the nuances of regional cultural contexts and fail to account for the varying cultural sensitivities of audiences, such as those in Central Asia and East Asia.

The Chinese scholarly community is actively exploring the impact of digital diplomacy and

cultural soft power on China's international image. He Y. for instance, have examined the digital initiatives of the Chinese government, including the Digital Silk Road strategy, the Douyin platform (a Chinese version of TikTok), and digital museums and national archives(He Y.,2024:97). These studies provide a comprehensive view of China's cultural promotion strategy, but they often overestimate the level of international engagement and fail to adequately analyze the adaptation to foreign contexts.

In Kazakhstan, the issue of cultural branding is approached in a fragmented manner. The works of A. Zhanibek, R.Abazov, A.Khazbulatov highlight the importance of creating a positive image of the country through tourism, art, and cultural events. However, these works do not sufficiently address the impact of digitalization, and there is a lack of in-depth analysis of how digital platforms can be integrated into the strategy for promoting the Kazakh cultural brand. This indicates a significant gap that requires a more systematic and practical approach, particularly in the context of competing for online attention.

Several studies focus on branding on a global scale, but they often overlook local cultural codes, language barriers, and political and economic differences. This is evident, for example, in the universalization of recommendations aimed at countries with a high level of digitalization, which may not be applicable in Kazakhstan.

The research conducted has demonstrated that digitalization is indeed a crucial element in the development of a cultural brand. However, its effectiveness is contingent upon the ability to tailor digital strategies to the cultural context of a particular region. China boasts a well-developed digital infrastructure and a state-controlled approach to cultural expansion, while Kazakhstan is still in the early stages of this process. However, it is precisely the process of regional adaptation and consideration of local cultural perceptions that is essential for building a sustainable and authentic brand. Thus, within the framework of this, the following points can be emphasized:

The existing scholarly literature provides a solid theoretical foundation, but it requires further empirical research to be conducted in specific regions. Foreign approaches often lack cultural sensitivity and fail to account for the unique cultural identity of Central Asia. The field of Kazakh historiography on this subject necessitates the active integration of the digital dimension into cultural branding. There is a pressing need to develop practical recommendations for adapting cultural strategies through the use of digital tools.

This research contributes to the scholarly discourse by proposing an integrated approach that combines elements of digital marketing, cultural policy, and intercultural adaptation. Through the application of comparative analysis, case studies, and content analysis, it has been demonstrated that the key to successful digital cultural branding lies not only in the availability of technology but also in the ability to communicate with the audience in their cultural "language" — both literally and metaphorically.

Results

The research conducted has yielded important insights into the characteristics of digitalization in cultural branding management and the processes of adapting brand strategies to the regional context of China and Kazakhstan. The research was conducted using a comparative approach, system analysis, content analysis of digital platforms and regulations, and a qualitative analysis of successful cultural promotion cases. These methods allowed us to identify both similarities and differences in digital cultural branding strategies in these countries.

One of the key findings was the divergence in the approaches of the two countries, as illustrated in Table 1.

Table 1 – Comparative analysis of digital cultural branding strategies in China and Kazakhstan

Indicator	China	Kazakhstan
Level of Digital Infrastructure	High, state-supported	Medium, fragmented digitalization
Strategy Centralization	Centralized through government programs	Decentralized, often project-based approach
Platforms Used	WeChat, Douyin, Baidu, digital museums	Instagram, YouTube, "Kazakh Tourism" website
Audience Engagement	Gamification, AR/VR, storytelling	Photos, videos, participation in festivals
International Positioning	Active promotion via cultural diplomacy	Limited, targeted initiatives
Regulatory Framework	Well-structured, strategic	Limited, mostly protective

According to Table 1, both countries are successfully using digital strategies. However, China demonstrates a more systemic, centralized approach to digital branding, relying on state support and its own platforms. And Kazakhstan uses a more fragmented and project-based approach, relying on international platforms.

Content analysis of digital platforms, including official websites, social media accounts, mobile apps, and media projects, has shown that China is actively incorporating digital technologies, such as augmented reality, virtual reality, digital exhibitions, and cultural content gamification, into its cultural diplomacy efforts(Zhang A. et al.,2025:314). In contrast, Kazakhstan primarily relies on visual and event-based formats, often without digital support or localization.

By examining the laws and international agreements, including UNESCO directives, the Digital Silk Road initiative, and documents from the Ministries of Culture of both countries, it has become evident that China has a well-established legal framework for the digital transformation of culture. In contrast, Kazakhstan's regulatory framework is limited to supporting heritage and does not encompass branding strategies in the digital realm. This disparity is evident in practice, as Chinese cultural content is tailored to various international markets, while Kazakh content is limited to the Russian-speaking and English-speaking segments.The study conducted a detailed analysis of several important examples of creating cultural brands using digital technologies in China and Kazakhstan. This allowed us to determine how to adapt branding strategies to the specifics of the region and modern digital trends.

The Digital Gugun Palace Museum in Beijing is a remarkable example of how digital technologies can be seamlessly integrated into Chinese culture(Luo K., Khalis F. B. M., Guo M.,2024:4). The museum offers virtual tours using virtual and augmented reality (VR/AR) technologies, allowing users worldwide to explore the Imperial Palace and its collections without physically visiting. The visual style is carefully aligned with traditional Chinese cultural codes, and the platform supports multiple languages, expanding its international audience.

The museum places a strong emphasis on storytelling, using interactive elements to engage visitors emotionally and intellectually. The museum actively engages with visitors through social media and interactive exhibitions, contributing to the dissemination of cultural content. This case study demonstrates the successful combination of technology and cultural heritage, resulting in a recognizable and sustainable brand.

The China Cultural Center serves as a digital hub, bringing together a variety of cultural initiatives and projects aimed at promoting Chinese culture abroad(Minglei W.,2024:97). The platform offers multilingual access, helping to overcome language barriers and facilitating international collaboration. A key aspect is the centralized management and support provided by

government agencies, which enables the coordination of efforts between different institutions and artists. The platform employs innovative methods to engage audiences, including online lectures, virtual exhibitions, interactive workshops, and digital cultural festivals. This approach enhances China's cultural diplomacy and contributes to the creation of a positive image of the country on the international stage.

This Kazakh initiative aims to showcase the country's cultural heritage and history through digital media. Uly Dala Eli employs contemporary digital tools to create visual content, videos, and interactive materials that introduce viewers to the rich history of the Kazakh people and the steppe region (Nurbossynova B. A., 2024:4). Despite having fewer resources compared to their Chinese counterparts, the project emphasizes local cultural symbols and national identity, which helps to strengthen the domestic cultural brand. However, the digital platform of the project still has limitations in terms of multilingualism and does not always utilize interactive technologies to their full potential, which hinders its broader international promotion.

The EXPO-2017 in Astana was a significant event for Kazakhstan's international promotion (Zh S. S. et al., 2021: 012020). The digital strategy involved the creation of a comprehensive online platform with a multilingual interface, the integration of social media, and the use of videos and interactive maps to showcase the country's cultural and technological achievements. A key aspect of the strategy was to engage the local community, including artists, musicians, and activists, to produce authentic content. The use of digital technologies not only helped to capture the attention of international visitors but also contributed to the long-term cultural image of Kazakhstan. However, after the exhibition, the support and development of the digital platform declined, limiting its potential for lasting impact.

These examples showcase various strategies for digital cultural promotion, ranging from the centralized government and extensive digital infrastructure in China to local initiatives and event marketing in Kazakhstan. By examining their strengths and weaknesses, we can develop a flexible framework that considers regional nuances and leverages contemporary digital tools.

Based on a qualitative case study (for instance, the Gugong Digital Museum in Beijing, the China Cultural Center platform, as well as the Kazakh project “Uly Dala Eli” and the digital strategy of Astana EXPO-2017, a digital cultural brand model was proposed, comprising the following elements:

- * A unified platform or digital hub;
- * A tailored visual style and symbolism;
- * A multilingual interface;
- * User engagement (through storytelling, interactivity, and feedback);
- * Local community participation in content creation and dissemination.

The analysis of systems has demonstrated that effective cultural branding management is impossible without coordination at all levels, from the strategic (governmental) to the operational (museum, artist, blogger). In China, this is achieved through centralized efforts, while in Kazakhstan, it is achieved through spontaneous and deliberate efforts, which limits the stability of the country's digital image in the global context.

Furthermore, the analysis of statistical data, including reports from organizations such as the World Bank, UNESCO, Google Trends, We Are Social, and the Digital 2024 Report, revealed that the level of digital cultural engagement in China, including digital museum visits, cultural content consumption, and online tourism, is significantly higher than in Kazakhstan. This underscores the need for a review and enhancement of digital strategies in the Kazakh cultural sector.

The findings of the study support the hypothesis that successful digital cultural branding requires not only technological advancement but also a deep understanding of the local cultural context, including the region's cultural codes and historical significance. As a result of the analysis of practical examples, the theoretical conclusions of the study become more specific and complete. This confirms the need for a comprehensive and flexible approach to creating a digital cultural brand. This

approach should combine modern technologies, take into account the cultural characteristics of the region and actively involve local communities. Based on these results, an adaptive digital brand model was created that takes into account the regional cultural code. Recommendations on legislative and digital support for the promotion of cultural brands were also developed. The scientific value of the study lies in a systematic comparison of the experience of China and Kazakhstan. As a result, an adaptive digital brand model was developed and recommendations were proposed to improve the effectiveness of digital cultural promotion, taking into account regional specifics.

Conclusions

It is worth emphasizing that the use of digital technologies in cultural branding management plays a crucial role in the successful promotion of national culture on the world stage. After conducting a detailed analysis and comparing the experiences of China and Kazakhstan, we identified the characteristic features and methods of adapting brand strategies to regional conditions, taking into account digital technologies and cultural characteristics. The following results were obtained in the course of the study/ It was:

- * found that modern digital technologies such as virtual and augmented reality, multilingual platforms and interactive formats play an important role in the formation of recognizable and sustainable cultural brands.

- * confirmed that centralized government management and coordination are necessary to ensure the effectiveness of digital cultural promotion, as is the case in China.

- * revealed that local initiatives and event marketing in Kazakhstan have the potential for development, but require further development of the digital infrastructure and legislative framework.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it conducted a systematic comparative analysis of the digital strategies of China and Kazakhstan. Based on this analysis, an adaptive digital cultural branding model has been developed that takes into account regional cultural characteristics and digital opportunities. Recommendations were also formulated to improve the legal and digital provision of cultural promotion. As a result of the conducted research, a comprehensive approach has been developed that can be applied to increase the competitiveness of national cultural brands on the world stage. This approach contributes to the theory and practice of cultural branding management in the era of digital transformation.

References:

Ajitoni B.,2024 – *Ajitoni B.* Digital storytelling and cultural identity: The role of social media in contemporary narratives //The Abuja Communicator. 2024. T. 4. №. 2. P. 89-101.

Guan X.,2024 – *Guan X.* The Impact of the Digital Transformation of Chinese Cultural Products on Marketing and Communication Strategies //Communications in Humanities Research. 2024. T. 44. P. 53-59

Hanna S., Rowley J., Keegan B.,2021 – *Hanna S., Rowley J., Keegan B.* Place and destination branding: A review and conceptual mapping of the domain //European Management Review. 2021. T. 18. №. 2. P. 105-117.

He Y.,2024 – *He Y.* Chinese digital platform companies' expansion in the Belt and Road countries //The Information Society. 2024. T. 40. №. 2. P. 96-119.

Kervyn N., Fiske S. T., Malone C.,2022 – *Kervyn N., Fiske S. T., Malone C.* Social perception of brands: Warmth and competence define images of both brands and social groups //Consumer Psychology Review. 2022. T. 5. №. 1. P. 51-68.

Levin I., Mamlok D.,2021 – *Levin I., Mamlok D.* Culture and society in the digital age //Information. 2021. T. 12. №. 2. P. 68.

Li S. et al.,2023 – *Li S. et al.* A bibliometric analysis of brand orientation strategy in digital marketing: Determinants, research perspectives and evolutions //Sustainability. 2023. T. 15. №. 2. P. 1486.

Luo K., Khalis F. B. M., Guo M., 2024 – Luo K., Khalis F. B. M., Guo M. Digital Integration at the Palace Museum: Fusing Traditional Arts with Digital Media //International Journal of Advanced Research in Technology and Innovation. 2024. T. 6. №. 2. P. 1-15.

Minglei W., 2024 – Minglei W. Chinese cultural diplomacy in the 21st century: An analysis of China cultural centers //China: An International Journal. – 2024. – T. 22. – №. 4. – С. 96-119.

Nurbossynova B. A., 2024 – Nurbossynova B. A. Digital visual art as a social integrator: (on the example of digital art in Kazakhstan) //Proceeding Bali-Bhuwana Waskita: Global Art Creativity Conference. 2024. T. 4. P. 1-12.

Wan F., Li J., 2024 – Wan F., Li J. Navigating the digital age: City branding in the era of social media and digital transformation //Journal of the Knowledge Economy. 2024. P. 1-34.

Wu X., Zhang F., Zhou Y., 2022 – Wu X., Zhang F., Zhou Y. Brand spillover as a marketing strategy //Management Science. 2022. T. 68. №. 7. P. 5348-5363.

Zh S. S. et al., 2021 – Zh S. S. et al. Ecology of kazakhstan: problems and ways of their solutions //Journal of Physics: Conference Series. IOP Publishing, 2021. T. 1860. №. 1. P. 012020.

Zhang A. et al., 2025 – Zhang A. et al. Driving Innovation and Sustainable Development in Cultural Heritage Education Through Digital Transformation: The Role of Interactive Technologies //Sustainability. 2025. T. 17. №. 1. P. 314.

Zhanibek A., Abazov R., Khazbulatov A., 2022 – Zhanibek A., Abazov R., Khazbulatov A. Digital Transformation of a Country's Image: The Case of the Astana International Finance Centre in Kazakhstan //Virtual Economics. 2022. T. 5. №. 2. P. 71-94.

Ли Жипенг

Бизнес школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет

им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: li.jipeng@mail.ru

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В УПРАВЛЕНИИ КУЛЬТУРНЫМ БРЕНДИНГОМ: АДАПТАЦИЯ СТРАТЕГИЙ БРЕНДА К РЕГИОНАЛЬНОМУ КОНТЕКСТУ КИТАЯ И КАЗАХСТАНА

Аннотация. Актуальность работы обусловлена важностью повышения эффективности продвижения национальных культурных брендов в условиях цифровой экономики и глобализации. Целью данного исследования является изучение влияния цифровизации на управление культурным брендингом и особенностей адаптации стратегий брендинга к регионам Китая и Казахстана. Новизна исследования заключается в комплексном сравнительном анализе цифровых культурных стратегий Китая и Казахстана. Разработана адаптивная модель цифрового культурного брендинга, которая учитывает как региональные культурные традиции, так и современные цифровые технологии. Предложены рекомендации по улучшению цифровой инфраструктуры и совершенствованию правового обеспечения культурного продвижения. В ходе исследования были проанализированы различные цифровые платформы и практики культурного брендинга, выявлены их преимущества и недостатки, а также разработан комплексный подход к цифровизации культурного бренда, учитывающий интересы местных сообществ. Методология исследования. Проведен качественный анализ кейсов, а также сравнительный анализ международных и национальных стратегий. Источниковой базой послужили статистические данные и нормативно-правовые акты двух стран. Результаты исследования показали, что для эффективного цифрового культурного брендинга необходимо сочетание современных технологий — таких как виртуальная и дополненная реальность, мультязычность и интерактивность — с активным вовлечением местного сообщества и учётом региональной идентичности. Выводы исследования вносят вклад в развитие теории и практики цифрового управления культурными

брендами, а также имеют практическое значение для повышения международной конкурентоспособности национальных культур.

Ключевые слова: цифровизация, культурный брендинг, адаптация стратегий, региональный контекст, Китай, Казахстан, цифровые технологии, виртуальная реальность, многоязычность, культурная самобытность.

Ли Жипенг

Әл-Фараби атындағы бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: li.jipeng@mail.ru

МӘДЕНИ БРЕНДИНГТІ БАСҚАРУДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ: БРЕНД СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙМАҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕУ

Аннотация. Жұмыстың өзектілігі цифрлық экономика мен жаһандану жағдайында ұлттық мәдени брендтерді ілгерілету тиімділігін арттырудың маңыздылығымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – цифрландырудың мәдени брендингті басқаруға әсерін және Қытай мен Қазақстан өңірлеріне бейімделген брендинг стратегияларын зерттеу. Зерттеудің жаңалығы Қытай мен Қазақстанның цифрлық мәдени стратегияларын кешенді салыстырмалы талдауында жатыр. Аймақтық мәдени дәстүрлер мен заманауи цифрлық технологияларды ескеретін бейімделген цифрлық мәдени брендинг моделі әзірленді. Сондай-ақ, цифрлық инфрақұрылымды жетілдіру және мәдени ілгерілетуді құқықтық қамтамасыз етуді жақсарту бойынша ұсыныстар берілді. Зерттеу барысында түрлі цифрлық платформалар мен мәдени брендинг тәжірибелері талданды, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды, сондай-ақ жергілікті қауымдастықтардың мүдделерін ескеретін мәдени брендті цифрландыруға кешенді тәсіл әзірленді. Зерттеу әдіснамасы ретінде нақты кейстерге сапалы талдау, сондай-ақ халықаралық және ұлттық стратегияларға салыстырмалы талдау жүргізілді. Ақпараттық база ретінде екі елдің статистикалық деректері мен нормативтік-құқықтық актілері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері тиімді цифрлық мәдени брендингке қол жеткізу үшін заманауи технологияларды — виртуалды және кеңейтілген шындықты, көптілділікті, интерактивтілікті — жергілікті қауымдастықтардың белсенді қатысуымен және өңірлік бірегейлікті ескере отырып біріктіру қажет екенін көрсетті. Зерттеу қорытындылары мәдени брендтерді цифрлық басқару теориясы мен практикасын дамытуға өз үлесін қосады және ұлттық мәдениеттердің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға практикалық маңызға ие.

Кілт сөздер: цифрландыру, мәдени брендинг, стратегияларды бейімдеу, Өңірлік контекст, Қытай, Қазақстан, цифрлық технологиялар, виртуалды шындық, көптілділік, мәдени бірегейлік.

Information about authors:

Li Jipeng, 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы ақпарат:

Ли Жипенг, Әл-Фараби атындағы бизнес мектебінің 2 курса докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Ли Жипенг – докторант 2 курса Бизнес-школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Келін түсті 6 маусым 2025 жыл

Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

¹ Байшань Г. ^{*2} Нечаева Е.Л. ³ Белгожа Е.К.

¹Шанхайский университет международных исследований, Шанхай,
Китайская Народная Республика

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹gulzy0930@126.com, ²elenech@inbox.ru, ³ernur.bk@mail.ru

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КИТАЯ КАК ИНСТРУМЕНТ МЯГКОЙ СИЛЫ В ПРОДВИЖЕНИИ ИНИЦИАТИВЫ «ПОЯС И ПУТЬ» В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Образовательная политика является основой развития любого государства, и очевидно, что без нее у страны нет перспективного будущего. Ее значимость заключается в том, что она служит ключевым фактором прогресса, а ее качество напрямую отражается в экономических и социальных показателях. Эффективная образовательная стратегия способствует повышению профессионального уровня специалистов в различных сферах, а соответствие международным стандартам позволяет государству идти в ногу со временем. Поэтому образовательная политика должна опираться не только на традиционные подходы, но и быть открытой к инновациям, перенимая передовой опыт других стран. В связи с этим особое внимание уделяется академическому обмену студентами, международному сотрудничеству и совместным образовательным проектам, которые играют важную роль в развитии системы образования. В статье рассматривается образовательная политика Китая в контексте продвижения инициативы «Пояс и путь» в Казахстане. Подчеркивается стратегическая значимость данной политики для партнерства в рамках БРИКС, а также влияние китайской модели на формирование глобального образовательного пространства. Сравниваются китайские и европейские подходы к образовательному взаимодействию: если европейские модели ориентированы на нормативную гармонизацию и академическую автономию, то китайская стратегия предполагает более централизованный и целенаправленный характер сотрудничества. Анализируются ключевые направления сотрудничества, особое внимание уделяется роли китайских университетов, институтов Конфуция и научных центров в распространении китайского языка и культуры, а также значению этой политики для России в контексте евразийской интеграции, научного обмена и подготовки кадров для совместных проектов.

Благодарность: Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR24993082).

Ключевые слова: Пояс и путь, Китай, Казахстан, БРИКС, образовательная политика, обмен и сотрудничество.

Введение

В рамках развития отношений между двумя странами, Казахстаном и Китаем, глава Китайской Народной Республики Си Цзиньпин в своей речи в Nazarbayev University в 2013 году провозгласил начало нового проекта, а именно строительство «Экономического пояса Шелкового пути».[1] Цель данной инициативы заключается не только в стимулировании экономического роста, но и в интеграции различных аспектов социального развития, включая образовательное сотрудничество, культурный обмен и укрепление человеческого капитала.

На момент января 2022 г. Китайской Народной Республикой в рамках вышеупомянутой инициативы было подписано 200 документов со 147 странами и 32 международными

организациями. [2] 317 200 студентов из зарубежья считались зачисленными в университеты Китая по состоянию на 2017 год, что составляет 64,85% от общего числа студентов, обучающихся в стране.[3]

Казахстан, являясь ключевым участником инициативы «Пояс и путь», активным членом Шанхайской организации сотрудничества и стратегическим звеном, объединяющим регионы исторического Шелкового пути, способствует укреплению региональной интеграции. В этом контексте естественным процессом становится расширение сотрудничества с Китаем в различных отраслях. Динамичное развитие совместных проектов в рамках инициативы «Один пояс – один путь» (ОПОП) подтверждает эффективность двустороннего взаимодействия. Китай и Казахстан стали важнейшими акторами в развитии азиатской региональной интеграции, а образовательные и культурные обмены между двумя странами стали более частыми и глубокими [Liu, Wang, 2019; Qi 2020].

По мнению экспертов [Nikolaev, 2024], Китай использует академические обмены для расширения своего геополитического присутствия, а образовательные инициативы играют важную роль в стратегии Китая, формируя прочные партнерские связи и способствуя интеграции стран в проект ОПОП.

Образовательная политика Китая за рубежом основывается на международной стратегии страны, национальных интересах и международной обстановке, определяя принципы и ориентиры для достижения целей страны в области образования. Влияние оказывают внутренние и внешние политические, экономические и культурные тенденции, которые формируются на основе анализа и тщательного рассмотрения общей ситуации. Развитие образовательной политики Китая в рамках инициативы «Один пояс — один путь» определяется множеством взаимосвязанных факторов. На формирование этого процесса оказывают влияние исторические условия, государственная стратегия, экономические тенденции и культурные особенности, поскольку все эти элементы неразрывно связаны с общественным прогрессом.

Китайская образовательная политика ориентирована на формирование кадрового потенциала, способного поддерживать экономическое сотрудничество в рамках инициативы. Для этого активно развиваются специализированные программы в области инженерии, логистики, экономики и технологий, востребованных в инфраструктурных и инвестиционных проектах КНР. Большое внимание уделяется образовательным обменам и стипендиальным программам, финансируемым китайским правительством. Важным элементом этой стратегии является продвижение китайской культуры и языка, что способствует формированию позитивного восприятия Китая среди студентов и специалистов. В первую очередь, она направлена на подготовку специалистов, которые смогут работать в рамках экономических интересов КНР, что подчеркивает ее прагматичный характер.

Обсуждение

Образовательная политика Китая в контексте глобального сотрудничества

Тема образовательной политики Китая в продвижении инициативы «Пояс и путь» имеет особую значимость в контексте глобального сотрудничества, поскольку она затрагивает ключевые аспекты экономической, научно-технической и культурной интеграции.

Во-первых, образование играет центральную роль в формировании кадрового потенциала для устойчивого экономического сотрудничества между странами – участницами инициативы. Китай использует образовательные инициативы не только для подготовки специалистов, но и для укрепления научных связей, обмена технологиями и развития совместных проектов. Взаимодействие в этой сфере позволяет странам – участницам создавать новые модели экономического роста, основанные на передовых знаниях и инновациях.

Во-вторых, образовательная политика КНР в рамках инициативы способствует углублению культурных и гуманитарных связей. Благодаря образовательным программам по изучению китайского языка, научному сотрудничеству и обмену студентами и преподавателями формируются благоприятные предпосылки для развития профессиональных и академических связей. Со временем это способствует углублению партнерских отношений, формированию атмосферы доверия и взаимного понимания между участниками сотрудничества. Это позволяет странам-участницам выстраивать альтернативные механизмы взаимодействия, снижая зависимость от западных образовательных институтов. Это особенно актуально в условиях современных геополитических вызовов, когда формирование независимой научно-образовательной платформы становится стратегически важной задачей.

Образовательная политика Китая, направленная на продвижение инициативы «Пояс и путь», является не просто инструментом подготовки специалистов, но и важным элементом современных интеграционных процессов. Она способствует развитию новых экономических возможностей, укреплению научного сотрудничества и формированию общего пространства знаний, что играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития и повышения конкурентоспособности стран-участниц. Образовательная политика Китая в рамках инициативы «Пояс и путь» представляет стратегическую важность и для России, учитывая широкий спектр геополитических, экономических и научно-технических аспектов двустороннего сотрудничества. Эксперты отмечают, что российским вузам предстоит столкнуться с усилением конкуренции за центральноазиатского абитуриента - в 2023 г. число казахстанцев, обучающихся в России, составило 54 тыс. чел., сократившись по сравнению с 2019 г. на 24% .[4]

Помимо этого, образовательное сотрудничество в рамках «Пояса и пути» играет значимую роль в развитии альтернативных академических связей, снижая зависимость российской научной и образовательной среды от западных институтов. В условиях реструктуризации глобального образовательного пространства Россия стремится к диверсификации международного научного обмена, а взаимодействие с Китаем и другими странами БРИКС способствует укреплению независимой образовательной платформы, ориентированной на научно-технологическое развитие.

Образовательные программы Китая в рамках инициативы выполняют важную гуманитарную функцию, способствуя укреплению межкультурных связей и формированию устойчивых социальных контактов между гражданами двух стран. В долгосрочной перспективе это содействует формированию благоприятных условий для интеграционных процессов в рамках Большой Евразии.

Политика Китая в рамках инициативы «Пояс и путь» оказывает многогранное влияние на отношения государств региона, способствуя кадровому обеспечению экономического сотрудничества, созданию альтернативных академических платформ и укреплению гуманитарного взаимодействия, что, в свою очередь, отвечает стратегическим интересам как Казахстана, так и Китая в области международного образования и науки.

Аспекты, определяющие развития системы образования Китая в Казахстане

Процесс становления, внедрения и совершенствования образовательной стратегии Китая на казахстанской территории зависит от множества взаимосвязанных условий. Образовательная политика, разрабатываемая и реализуемая правительством, должна учитывать не только внутренние условия, но и должна тщательно анализировать и оценивать международную среду, чтобы обеспечить достижение целей образовательной политики. Благоприятная международная среда способствует здоровому и стабильному развитию образования и образовательного сотрудничества, а также обеспечивает открытость и гармонию в продвижении политики.

На фоне глобализации интернационализация образования стала тенденцией, которая обеспечивает новое направление развития сотрудничества и образовательной интеграции между Китаем и Казахстаном. В процессе создания новой модели мира Китай и Казахстан будут тесно взаимодействовать друг с другом, осуществлять культурные обмены, а также прагматичное сотрудничество, обеспечивающее взаимную выгоду и беспроигрышные результаты, укреплять обмены в области образования, углублять сотрудничество в области подготовки кадров, научных исследований, социальных услуг и т.д., способствующие обмену преподавателями и студентами, совместному использованию ресурсов и инновациям, открытию новых горизонтов для развития образования [Ma, 2014; Wang, 2017].

Важно понимать при этом, что постановка любых целей образовательной политики должна быть политически осуществимой, соответствовать текущей политической системе и политическим целям. С момента установления дипломатических отношений в 1992 году Китай и Казахстан последовательно укрепляли сотрудничество, пройдя этапы стратегического партнерства (2005), всеобъемлющего стратегического партнерства (2011), его углубления (2013), нового этапа взаимодействия (2015) и достигнув уровня вечного всестороннего стратегического партнерства в 2019 году.[5] Значительная совместимость целей инициативы «Пояс и путь», предложенной Китаем, с программой «Нурлы жол», предложенной Казахстаном, делает политические отношения между Китаем и Казахстаном более консолидированными. В последние годы Китай принял ряд мер в области образования и постоянно совершенствует модели сотрудничества в данной сфере, играя важную роль в укреплении двусторонних отношений.

Экономические факторы также являются одним из важных условий при разработке и реализации политики в области образования. Как отметил китайский ученый Юань Чжэнго: «Любая политика в области образования в конечном счете определяется экономической ситуацией, с особенной экономической основой и экономическими интересами. Экономическое положение страны определяет основную структуру, масштаб, степень и направление ее политики, определяется необходимость, возможность и эффект от реализации определенной политики» [Yuan, 2004]. Масштабы экономического развития страны, структура экономики и экономическое положение оказывают огромное влияние на образование. В контексте инициативы «Пояс и путь» содействие национальному экономическому развитию и повышение статуса страны в мировой экономической системе является одной из целей формулирования и развития политики в области образования [Qu, 2015; An, Zhao, 2017].

В 2020 году общий объем товарооборота между Китаем и Казахстаном достиг 21,43 миллиарда долларов США. С января по ноябрь 2021 года, объем двусторонней торговли достиг 22,94 миллиарда долларов США, увеличившись более чем на 15% в годовом исчислении. В последние годы Китай уверенно занимает второе место среди стран-торговых партнеров Казахстана, первое место среди стран назначения экспорта и второе место среди стран-источников импорта.[6] Образовательная политика Китая в отношении Казахстана в основном сосредоточена на экономических преимуществах и способствует подготовке профессиональных кадров для ключевых областей сотрудничества. Всестороннее углубление обмена и сотрудничества в сфере инвестиций способствует достижению результатов и взаимной выгоде, отвечающих интересам обеих сторон.

На разработку международной политики в области образования оказывают глубокое влияние и культурные факторы. Культурные традиции каждой страны отражаются в ее собственной национальной системе образования, которая определяет, что образование обладает чертами национального характера. Китай и Казахстан подписали ряд соглашений о сотрудничестве в культурной, образовательной, научной и других гуманитарных областях и намерены содействовать признанию, пониманию и уважению национальных культур обеих стран.

Образовательная политика Китая в отношении Казахстана основана на концепции взаимного уважения к культуре, предусматривает открытость для культурных обменов, демонстрирует традиционные культуры обеих сторон, создает бренд культурного обмена «Пояс и путь» между двумя сторонами, способствует процветанию и развитию индустрии культуры и понимает интересы друг друга.

Результаты исследования

Анализ образовательной политики Китая в отношении Казахстана

К июню 2023 года к инициативе «Один пояс, один путь» присоединились 152 страны и 32 международные организации, заключившие с Китаем свыше 200 соглашений. Культуры стран – участниц разнообразны, а разрыв между ними огромен. Поэтому языковое образование как раз и является приоритетом для инициативы «Пояс и путь». В этом контексте дисциплины, изучающие иностранные языки в китайских университетах берут на себя ответственность по поддержке обмена и интеграции китайской и зарубежной культур, активно содействуют реализации инициативы, в полной мере используют свои преимущества и создают языковые специальности в странах инициативы. Языковые таланты, которые хорошо разбираются в международных правилах и знакомы с языком и культурой друг друга, являются проводниками создания эффективного китайско-казахстанского сотрудничества

С 2017 года китайские университеты активно развивают направления по изучению казахского языка, литературы, переводоведения и страноведения Казахстана в рамках инициативы «Пояс и путь». В ведущих вузах, таких как Шанхайский и Пекинский университеты международных исследований, открыты программы по казахскому языку, а студенты регулярно проходят стажировки в Казахстане для углубленного изучения языка и культуры [Dai, Wang, 2015; Su, 2017].

Как новая специальность в китайских университетах, казахский язык сталкивается с проблемой нехватки преподавателей. Поэтому Министерство образования Китая запустило план поддержки для подготовки учителей иностранных языков, включая казахских учителей, для подготовки молодых учителей в областях «Казахский язык + страноведческие и региональные исследования», «Казахский язык + культурные и национальные условия». Благодаря подготовке специалистов по казахскому языку высокого уровня, будет увеличен резерв преподавателей казахского языка. Китайские вузы, обучающие казахскому языку, активизировали сотрудничество с университетами Казахстана и поддерживают повышение квалификации преподавателей за рубежом. Ранее исследования в Китае фокусировались на развитых странах Запада, а изучение Казахстана оставалось ограниченным. Инициатива «Пояс и путь» дала китайским университетам новые возможности для расширения исследований по странам, входящим в этот проект. С 2015 года, китайские университеты укрепляют региональные исследования в Казахстане, за это время были созданы несколько исследовательских центров в Китае и в Казахстане.

В Китае функционируют 5 казахстанских центров и 8 исследовательских центров, которые способствуют академическому сотрудничеству с Казахстаном. Среди них — исследовательские центры при Шанхайском университете, Пекинском университете иностранных дел, Даляньском университете и Сианьском университете международных исследований, а также центры при Генеральном консульстве и Посольстве Казахстана в КНР. Эти структуры содействуют подготовке специалистов, развивают научные обмены и укрепляют сотрудничество в сфере экономики, истории, культуры и образования.

В связи с активным продвижением инициативы «Пояс и путь» в различных областях, многие китайские компании сотрудничают с казахстанскими компаниями, и существует острая потребность в большом количестве талантливых специалистов, которые владеют казахским языком, понимают политическую и экономическую ситуацию в Казахстане и знакомы с местными обычаями. Поэтому строительство инициативы выдвинуло более

высокие требования к подготовке китайско-казахстанских специалистов. Те специалисты, которые только лишь владеют языком другой страны уже не могут удовлетворить потребности дальнейшего развития инициативы, и необходимо формировать «сложные таланты» с международной перспективой. Сложные таланты - это модель обучения талантов «язык +», такая как язык + политика, язык + технология, язык + юриспруденция, язык + экономика и другие модели обучения.

Китайские университеты активно взаимодействуют с казахстанскими университетами и предприятиями, содействуют подготовке профессиональных кадров и укрепляют сотрудничество в области обучения корпоративных сотрудников и научных исследований. Китайский Нефтяной Университет и Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова совместно готовят профессиональные и технические кадры в области энергетики посредством сотрудничества в области образования и научных исследований. Также они провели обучение для предприятий нефтегазовой отрасли Казахстана. Чжэцзянский университет финансов и экономики стремится развивать таланты в китайско-казахстанской экономической и финансовой сферах. Шанхайский университет политических наук и права стремится развивать таланты в области китайско-казахстанского права [Hu, Shi, 2018); Li, 2017].

Образовательное сотрудничество между Китаем и Казахстаном должно учитывать различия в развитии и формировать гибкую систему взаимодействия. Особое внимание следует уделить расширению партнерства в сфере послевузовского образования, а также в ключевых отраслях, таких как энергетика, ИТ, транспорт, текстиль, туризм и сельское хозяйство, поощряя университеты двух стран к поиску новых форм взаимодействия.

В рамках инициативы «Пояс и путь» Китай развивает образовательные платформы для укрепления сотрудничества с Казахстаном. Среди них – «Альянс университетов Шелкового пути» и «Союз университетов Китая и Центральной Азии», объединяющие вузы обеих стран. Созданный Сианьским университетом Цзяотун в 2015 году, альянс продвигает идеи сотрудничества, академических обменов и совместных научных исследований, включая 48 китайских и 7 казахстанских университетов.

Основанный в 2016 году «Союз университетов Китая и Центральной Азии» служит платформой для расширения образовательного и научного взаимодействия в рамках инициативы «Пояс и путь», объединяя 51 университет из Китая, Центральной Азии и соседних стран.[7] Китайские и казахстанские вузы активно подписывают соглашения о сотрудничестве, среди которых партнерства Шанхайского университета международных исследований, Пекинского университета иностранных языков, Китайского нефтяного университета и других с ведущими казахстанскими учебными заведениями. Эти договорённости способствуют совместным исследованиям, академическим обменам и развитию высшего образования в обеих странах.

Согласно китайско-казахстанскому плану обмена стипендиями, обе стороны ежегодно обмениваются стипендиями для 100 студентов. Выбранными специальностями являются казахский язык, казаховедение, международные отношения, математика, физика, разведка нефтяных месторождений, технологии и других специальностей с целью содействия подготовке профессиональных и квалифицированных кадров в ключевых областях сотрудничества.

В последние годы Институты Конфуция, а также другие центры по продвижению китайской культуры получили широкое распространение по всему миру, включая Центральную Азию. В настоящее время в Казахстане действуют 5 институтов Конфуция, а именно Институт Конфуция при Казахском национальном университете имени Аль-Фараби, Институт Конфуция при Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева, Институт Конфуция при Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана, Институт Конфуция при Карагандинском государственном

техническом университете, Институт Конфуция при К. Актюбинском областном государственном университете им. Жубанова [Wang, 2019]. Институты Конфуция создают условия для казахстанцев в изучении языка и участия в культурных мероприятиях и формируя связи для всесторонней реализации инициативы «Пояс и путь»

Развитие Институтами Конфуция обучения на китайском языке способствовало укреплению взаимопонимания и дружбы между народами Китая и Казахстана. Это повысило конкурентоспособность и уровень интернационализации китайского образования - только за период с 2000 по 2017 год число студентов из Центральной Азии, поступивших в китайские университеты превысило 144 000 человек. Китай стал третьей страной в мире по числу иностранных студентов после США и Великобритании, хотя в 2008 году не входил даже в первую десятку. По данным Института международного образования, в 2018 году на КНР приходилось 9% из 5,3 млн студентов, обучающихся за границей. [8]

Казахстан в 2018 году занимал 10-е место по числу студентов в Китае, а к 2020 году поднялся на 9-е, уступая Южной Корее, США, Японии, Таиланду, Вьетнаму, России, Индии и Пакистану. По данным Минобразования КНР, в китайских вузах обучалось 14 224 казахстанца, из которых свыше 1 300 получали государственные гранты, более 2 500 финансировались муниципальными и региональными программами, а большинство оплачивали обучение самостоятельно.[9] Китай активно укрепляет свой имидж не только через экономические вложения, но и посредством науки, образования, культурного взаимодействия, медиа и цифровых технологий.

Заключение

Инициатива «Пояс и путь» дала мощный импульс международной политике в области образования и всесторонне способствовала образовательным и культурным обменам между Китаем и Казахстаном. Расширение сотрудничества между Китаем и Казахстаном позитивно повлияло на их экономику и общественное развитие. Китай намерен дальше развивать образовательные инициативы в рамках «Пояса и пути», координируя усилия министерств и бизнеса для углубления партнерства и стратегического планирования в сфере образования. Школы всех уровней и различных типов активно взаимодействуют с образовательными учреждениями Казахстана, укрепляя сотрудничество и обмен между начальными и средними школами в рамках инициативы «Пояс и путь». Университеты КНР активно сотрудничают с китайскими и казахстанскими предприятиями в области подготовки кадров, научно-технических инноваций и трансформации достижений в интересах экономического и торгового развития стран, расположенных вдоль инициативы.

Основой современной внешней политики Китая является концепция «двойной циркуляции», предложенная Си Цзиньпином в 2020 году, которая сочетает внутреннее и внешнее развитие экономики. Китайская дипломатия сосредоточена на соседних странах, рассматривая их как партнеров и стремясь укрепить их безопасность и развитие. Главный принцип – взаимная выгода: Китай делится экономическими достижениями, а соседние государства получают выгоды от сотрудничества, способствуя общему росту. Реализация этого подхода может осуществляться в рамках концепции «нового золотого 30-летия» в казахстанско-китайских отношениях, инициированной председателем КНР Си Цзиньпином на встрече с президентом Касым-Жомартом Токаевым в Пекине в феврале 2022 года. Данная идея получила логическое продолжение в ходе первого после пандемии зарубежного визита китайского лидера в Казахстан в сентябре 2022 года, а также во время саммита «Центральная Азия - Китай» в мае 2023 года.

Китай, вступивший на новый этап развития, в будущем планирует обеспечить более мощный импульс для совместного продвижения инициативы «Пояс и путь», которая открывает новую главу в построении сообщества с общим будущим для всего человечества.

Литература:

Уведомление Министерства образования об издании «Образовательной акции по содействию совместному строительству “Один пояс – один путь”» 20.07.2016. URL: http://www.moe.gov.cn/srcsite/A20/s7068/201608/t20160811_274679.html (дата обращения: 16.08.2024)

Китай подписал более 200 документов о сотрудничестве по инициативе «Пояс и путь» со 147 странами и 32 международными организациями. 20.01.2022. URL: http://www.chinatoday.com.cn/zw2018/jj_4978/202201/t20220120_800273386.html (дата обращения: 20.08.2024)

Ministry of Education of China. Statistics of International Students in China in 2018. (2019). URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201904/t20190412_377692.html. (дата обращения: 05.09.2024)

РСМД: Интернационализация высшего образования в Центральной Азии и роль России <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/internatsionalizatsiya-vysshego-obrazovaniya-v-tsentralnoy-azii-i-rol-rossii/>

Обзор китайско-казахстанских отношений. 29.09.2020. [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/zhgx/zhgxgk/>. (дата обращения: 12.08.2024)

Чрезвычайный и Полномочный Посол КНР в РК Чжан Сяо дал казахстанским СМИ интервью по случаю 30-летия независимости Казахстана. 30.09.2021. [Электронный ресурс]. URL: http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/sgxx/sgdt/202109/t20210930_9570911.htm. (дата обращения: 13.09.2024)

University Alliance of the Silk Road. XJTU Initiated the University Alliance of the New Silk Road. 2015. [Электронный ресурс]. URL: <http://en.xjtu.edu.cn/info/1043/1706.htm>. (дата обращения: 01.10.2024)

За последние годы число казахстанских студентов, обучающихся в Китае, превысило 11 тысяч // [Электронный ресурс]. <https://inbusiness.kz/ru/news/za-poslednie-gody-chislo-kazahstanskih-studentov-obuchayushih-sya-v-kitae-prevysilo-11-tysyach>. Дата обращения: 2.02.2024.

Казахстан занимает 9 место по количеству студентов в Китае// [Электронный ресурс]. <https://toppress.kz/article/kazahstan-zanimaet-9-mesto-po-kolichestvu-studentov-v-kitae>. Дата обращения: 2.02.2025.

An, F., Zhao, L. (2017). Discussion on my country's foreign language education policy under the background of the "Belt and Road". *Journal of Yanbian University*. Vol. 4. P. 26-32.

Dai, W., Wang, X. (2015). The Development Strategy of my country's Foreign Language and Literature Discipline under the Background of "Culture Going Global". *Journal of the PLA Foreign Languages Institute*. Vol. 4. P. 10.

Hu, D., Shi, Z. (2018). The "Belt and Road" initiative and the deep integration of China's higher education internationalization. *Higher Education Exploration*. Vol. 7. P. 10-42.

Li, S. (2017). Six Changes in Higher Education Cooperation between China and the "Belt and Road" Countries. *Beijing Education*, Vol. 5, P. 8-10.

Liu, J., Wang, D. (2019). Research on Educational Service Strategies for International Students from the Belt and Road Countries. *Education and Teaching Forum*, Vol. 9, P. 207-209.

Ma, Y. (2014). *China-US International Education Policy Research*. Shanghai: East China Normal University. 117 p.

Nikolaev, N. A. (2024). Promezhutochnye itogi razvitiya evropeyskogo vektora kitayskoy initsiativy «Ledovyy Shelkovyy put'» [Interim Results of the Development of the European Vector of China's Ice Silk Road Initiative]. *Sovremennaya Evropa*, (3), 196–208.

Qi, X. (2020). *Research on the Premise, Countermeasures and Risks of Higher Education Connecting China and Kazakhstan*. Dalian: Dalian University of Technology. 213-215 p.

Qu, Z. (2015). "The Belt and Road" construction and the new mission of national education. 87-88 p.

Su, Y. (2017). Thinking and Exploration of the "Belt and Road" Non-Common Language Talent Training Model. *China Foreign Language Education*, Vol. 2, P. 3-7.

Wang, X. (2017). Reflections on the Development Planning of Foreign Languages from the Perspective of National Strategy. *China Foreign Languages*, Vol. 5, P. 29-37.

Wang, Z. (2019). Three-dimensional Foreign Language Education Construction in Colleges and Universities under the Background of the Belt and Road. *Shandong Foreign Language Education*, Vol. 5, P. 54-59.

Yuan, Z. (2004). *Education Policy*. Nanjing: Jiangsu Education Press. 187-191 p.

References:

Uvedomleniye Ministerstva obrazovaniya ob izdanii «Obrazovatelnoy aktsii po sodeystviyu sovmestnomu stroitelstvu "Odin poyas – odin put"» 20.07.2016. URL: http://www.moe.gov.cn/srcsite/A20/s7068/201608/t20160811_274679.html (data obrashcheniya: 16.08.2024)

Kitay podpisal boleye 200 dokumentov o sotrudnichestve po initsiative «Poyas i put» so 147 stranami i 32 mezhdunarodnymi organizatsiyami. 20.01.2022. URL: http://www.chinatoday.com.cn/zw2018/jj_4978/202201/t20220120_800273386.html (data obrashcheniya: 20.08.2024)

Ministry of Education of China. Statistics of International Students in China in 2018. (2019). Elektronnyy resurs URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201904/t20190412_377692.html. (data obrashcheniya: 05.09.2024)

RSMD: Internatsionalizatsiya vysshego obrazovaniya v Tsentralnoy Azii i rol Rossii [Elektronnyy resurs]. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/internatsionalizatsiya-vysshego-obrazovaniya-v-tsentralnoy-azii-i-rol-rossii/>

Obzor kitaysko-kazakhstanskikh otnosheny. 29.09.2020. [Elektronnyy resurs]. URL: <http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/zhgx/zhgxgk/>. (data obrashcheniya: 12.08.2024)

Chrezvychayny i Polnomochny Posol KNR v RK Chzhan Syao dal kazakhstanskim SMI intervyyu po sluchayu 30-letiya nezavisimosti Kazakhstana. 30.09.2021. [Elektronnyy resurs]. URL: http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/sgxx/sgdt/202109/t20210930_9570911.htm. (data obrashcheniya: 13.09.2024)

University Alliance of the Silk Road. XJTU Initiated the University Alliance of the New Silk Road. 2015. [Elektronnyy resurs]. URL: <http://en.xjtu.edu.cn/info/1043/1706.htm>. (data obrashcheniya: 01.10.2024)

Za posledniye gody chislo kazakhstanskikh studentov, obuchayushchikhsya v Kitaye, prevysilo 11 tysyach // [Elektronnyy resurs]. <https://inbusiness.kz/ru/news/za-poslednie-gody-chislo-kazakhstanskikh-studentov-obuchayushih-sya-v-kitae-prevysilo-11-tysyach>. Data obrashcheniya: 2.02.2024.

Kazakhstan zanimayet 9 mesto po kolichestvu studentov v Kitaye// [Elektronnyy resurs]. <https://toppress.kz/article/kazakhstan-zanimaet-9-mesto-po-kolichestvu-studentov-v-kitae>. Data obrashcheniya: 2.02.2025.

An, F., Zhao, L. (2017). Discussion on my country's foreign language education policy under the background of the "Belt and Road". *Journal of Yanbian University*. Vol. 4. P. 26-32.

Dai, W., Wang, X. (2015). The Development Strategy of my country's Foreign Language and Literature Discipline under the Background of "Culture Going Global". *Journal of the PLA Foreign Languages Institute*. Vol. 4. P. 10.

Hu, D., Shi, Z. (2018). The "Belt and Road" initiative and the deep integration of China's higher education internationalization. *Higher Education Exploration*. Vol. 7. P. 10-42.

- Li, S. (2017). Six Changes in Higher Education Cooperation between China and the "Belt and Road" Countries. *Beijing Education*, Vol. 5, P. 8-10.
- Liu, J., Wang, D. (2019). Research on Educational Service Strategies for International Students from the Belt and Road Countries. *Education and Teaching Forum*, Vol. 9, P. 207-209.
- Ma, Y. (2014). *China-US International Education Policy Research*. Shanghai: East China Normal University. 117 p.
- Nikolaev, N. A. (2024). Promezhutochnye itogi razvitiya evropeyskogo vektora kitayskoy initsiativy «Ledovyy Shelkovyy put'» [Interim Results of the Development of the European Vector of China's Ice Silk Road Initiative]. *Sovremennaya Evropa*, (3), 196–208.
- Qi, X. (2020). *Research on the Premise, Countermeasures and Risks of Higher Education Connecting China and Kazakhstan*. Dalian: Dalian University of Technology. 213-215 p.
- Qu, Z. (2015). "The Belt and Road" construction and the new mission of national education. 87-88 p.
- Su, Y. (2017). Thinking and Exploration of the "Belt and Road" Non-Common Language Talent Training Model. *China Foreign Language Education*, Vol. 2, P. 3-7.
- Wang, X. (2017). Reflections on the Development Planning of Foreign Languages from the Perspective of National Strategy. *China Foreign Languages*, Vol. 5, P. 29-37.
- Wang, Z. (2019). Three-dimensional Foreign Language Education Construction in Colleges and Universities under the Background of the Belt and Road. *Shandong Foreign Language Education*, Vol. 5, P. 54-59.
- Yuan, Z. (2004). *Education Policy*. Nanjing: Jiangsu Education Press. 187-191 p.

¹ Байшан Г. ² Нечаева Е.Л. ³ Белгожа Е.Қ.

¹Шанхай халықаралық зерттеулер университеті, Шанхай,
Қытай Халық Республикасы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

E-mail: ¹gulzy0930@126.com, ²elenech@inbox.ru, ³ernur.bk@mail.ru

ҚЫТАЙДЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ ҚАЗАҚСТАНДА «БЕЛДЕУ ЖӘНЕ ЖОЛ» БАСТАМАСЫСЫН ІЛГЕРІЛЕТУДЕГІ ЖҰМСАҚ КҮШ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Білім беру саясаты кез келген мемлекеттің дамуының негізі, онсыз елдің келешегі кемел келешегі болмайтыны анық. Оның маңыздылығы прогрестің негізгі факторы қызметін атқаруында, ал оның сапасы экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерде тікелей көрініс табады. Тиімді білім беру стратегиясы әртүрлі сала мамандарының кәсіби деңгейін арттыруға көмектеседі, ал халықаралық стандарттарға сәйкестік мемлекетке уақыт талабынан қалмауға мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру саясаты тек дәстүрлі тәсілдерге негізделмей, басқа елдердің озық тәжірибесін қабылдай отырып, жаңашылдыққа ашық болуы керек. Осыған байланысты білім беру жүйесін дамытуда маңызды рөл атқаратын студенттердің академиялық алмасуына, халықаралық ынтымақтастық және бірлескен білім беру жобаларына ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада Қытайдың білім беру саясаты Қазақстандағы «Бір белдеу, бір жол» бастамасын ілгерілету контекстінде қарастырылады. Бұл саясаттың БРИКС серіктестігі үшін стратегиялық маңыздылығын, сондай-ақ Қытай моделінің жаһандық білім беру кеңістігін қалыптастыруға ықпалын атап көрсетеді. Қытайлық және еуропалық білім беру саласындағы ынтымақтастық тәсілдері салыстырылады: еуропалық модельдер нормативтік үйлестіруге және академиялық автономияға бағытталған болса, Қытай стратегиясы ынтымақтастықтың неғұрлым орталықтандырылған және мақсатты сипатын болжайды. Қытай университеттерінің, Конфуций институттары мен ғылыми орталықтарының қытай тілі

мен мәдениетін таратудағы рөліне, сондай-ақ еуразиялық интеграция жағдайында Ресей үшін бұл саясаттың маңыздылығына, ғылыми алмасуға және бірлескен жобаларды жүзеге асыру үшін кадрларды даярлауға ерекше назар аудара отырып, ынтымақтастықтың негізгі бағыттары талданады.

Алғыс: Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (грант № BR24993082) қаржыландырды.

Кілт сөздер: Белдеу және жол, Қытай, Қазақстан, БРИКС, білім беру саясаты, алмасу және ынтымақтастық.

¹Baishan G. ²Nechayeva Y. ³Belgozha Y.

¹Shanghai International Studies University, Shanghai, People's Republic of China

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

³R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹gulzy0930@126.com, ²elenech@inbox.ru, ³ernur.bk@mail.ru

CHINA'S EDUCATION POLICY AS A SOFT POWER TOOL IN PROMOTING THE BELT AND ROAD INITIATIVE IN KAZAKHSTAN"

Abstract. China's "Belt and Road" initiative has comprehensively promoted international educational exchanges. From the perspective of China's education policy development in Kazakhstan under the background of the "Belt and Road" initiative, this paper focuses on the background of the times, influencing factors, implementation measures and future trends, and aims to extract possible insights from the evolution of education policy. The lessons learned from these resources can provide a decision-making basis for educational practice in China and Kazakhstan. The Belt and Road Initiative is a great initiative focusing on common global development, providing a powerful opportunity to promote educational integration and educational cooperation and exchanges. In this context, educational cooperation and exchanges among countries along the "Belt and Road" have become an inevitable trend. In 2016, the Ministry of Education of China issued the "Promoting the Joint Construction of the 'Belt and Road' Education Action", proposing the establishment of a "Belt and Road" educational community to give play to the fundamental and leading role of higher education in the country's economic and social development and cultural exchange and dissemination. Since 2016, the Ministry of Education has successively signed memorandums on the joint construction of the "Belt and Road" with 18 provinces (autonomous regions and municipalities). Up to now, China has signed agreements on the mutual recognition of higher education degrees with 24 countries along the "Belt and Road", a total of 60 colleges and universities have launched overseas education in 23 countries along the route, and 16 colleges and universities have established 17 Ministry of Education with universities along the routes. International Cooperation Joint Laboratory.

Acknowledgments: This study was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (grant no. BR24993082)

Keywords: The Belt and Road. China, Kazakhstan, BRICS, education policy, exchange and cooperation.

Информация об авторах:

Байшань Гулицзыи, PhD, Школа российских и евразийских исследований Шанхайский университет международных исследований, г. Шанхай, Китайская Народная Республика.

Нечаева Елена Леонидовна, к.п.н., профессор, кафедра политологии Факультета международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Белгожа Ернур Куатулы, к.и.н., Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Байшан Гүлзи, PhD, Ресей және Еуразиялық зерттеулер мектебі, Шанхай халықаралық зерттеулер университеті, Шанхай, Қытай Халық Республикасы.

Нечаева Елена Леонидовна, с.ғ.к., профессор, Халықаралық қатынастар факультетінің саясаттану кафедрасы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Белгожа Ернұр Қуатұлы, т.ғ.к., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Guliziya Baishan, PhD, School of Russian and Eurasian Studies Shanghai International Studies University, Shanghai, People's Republic of China.

Yelena Nechayeva, Candidate of Political Sciences, professor of the Department of Political Science, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Belgozha Yernur Kuatuly, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Astana, Kazakhstan.

*Келін түсті 9 маусым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1} Каратаев А.А. ² Сабитов Ж.М.

^{1,2} Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

E-mail: ¹ adilbek.karatayev.93@gmail.com, ² zh.sabitov@gmail.com

ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ В КИТАЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. *Введение.* Работа посвящена рассмотрению эволюции восприятия Улуса Джучи (Золотой Орды) в китайской историографии, где он традиционно связывается с историей династии Юань. *Цель исследования.* Определить основные направления, этапы и особенности изучения истории Золотой Орды китайскими учеными. *Материалы и методы.* В исследовании использованы труды китайских историков XX–XXI вв., переводы советской и российской литературы, археологические находки и письменные источники. Методология основана на сравнительно-историческом и междисциплинарном подходах. *Результаты.* Китайская историография трактует Улус Джучи как часть монгольского имперского мира, уделяя внимание дипломатическим отношениям с Юань, исламизации при Узбек-хане и торговым связям. Современные исследования отличаются многоаспектностью и международной интеграцией. В Китае сформировалась самостоятельная школа изучения Золотой Орды.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII–XV веков.» (регистрационный номер: АР 26103675).

Ключевые слова: Улус Джучи, Золотая Орда, династия Юань, китайская историография, ислам, дипломатия, торговля

Введение

История Улуса Джучи традиционно занимает важное место в историографии России, Казахстана и западных стран, однако в Китае данный сюжет также вызывал устойчивый исследовательский интерес. Это объясняется тем, что Золотая Орда являлась одной из ключевых составных частей Монгольской империи, а ее отношения с династией Юань представляли собой значимое явление в международных отношениях в XIII–XIV вв. Для китайских историков исследование западных улусов чингисидов является не только частью изучения монгольского наследия, но и важным аспектом национальной истории, связанной с эпохой Юань.

До середины XX века китайская историография ограничивалась в основном изучением Чингисхана, Хубилая и монгольского владычества в Китае. Однако начиная с 1920-х годов, а особенно во второй половине XX столетия, появляются исследования, в которых история Улуса Джучи рассматривается в более широком контексте. Влияние советской и российской науки, переводы фундаментальных трудов, а также рост числа исследований способствовали формированию самостоятельного направления изучения Улуса Джучи в Китае.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью выявления особенностей китайского взгляда на историю Золотой Орды, а также анализа того, как менялось восприятие Улуса Джучи в китайской академической традиции в XX–XXI вв. Введение в научный оборот китайских исследований позволяет существенно обогатить современное изучение истории Улуса Джучи, расширяя его источниковую и историографическую базу.

Основу исследования составили труды китайских историков XX–XXI вв., в которых освещаются вопросы истории Улуса Джучи и его взаимодействия с династией Юань. В работе использованы как классические источники китайской историографии (включая хронику «Юань ши» и другие летописи), так и современные публикации китайских ученых, опубликованные на китайском, английском и русском языках. Важное значение имеют переводы советских исследований (работы Б. Д. Грекова, А. Ю. Якубовского, Б. Я. Владимирцова и др.), сыгравшие ключевую роль в становлении китайской школы изучения Улуса Джучи. Дополнительно привлекались материалы археологических открытий, нумизматических находок и эпиграфики, позволившие уточнить сведения о политических и экономических контактах Юаньской империи и Улуса Джучи.

Методологическая основа исследования включает сравнительно-исторический подход, позволяющий сопоставлять различные традиции историописания, а также междисциплинарный анализ, сочетающий данные истории, археологии и источниковедения. Использован принцип хронологического изложения, который позволил выявить динамику развития китайских представлений об Улусе Джучи с начала XX века до наших дней. Кроме того, применялся метод историографического анализа для выявления ключевых направлений, дискуссий и особенностей методологических подходов китайских исследователей.

Результаты исследования

История Улуса Джучи в основном исследуется историками из России, Казахстана и западными специалистами. Однако в Китае также имеется определенный интерес к истории данного государства, поскольку история династии Юань и ее взаимоотношения с другими бывшими частями Монгольской империи является неотъемлемой частью китайской истории. С середины XX века и по настоящее время в китайскоязычной академической среде появилось значительное количество исследований, посвященных Улусу Джучи, а также его связям с империей Юань.

В китайском языке для обозначения Улуса Джучи (Золотой Орды) используется несколько терминов - «Циньча ханьго» (钦察汗国 – Кипчакское ханство) в юаньских источниках и термин «Цзиньчжан ханьго» (金帐汗国 - Золотая Орда) в современной историографии.

До конца первой половины XX века китайские исследователи изучали лишь историю династии Юань, в связи с чем основное внимание было сфокусировано на Чингисхане, Хубилае и управлении Китаем. Однако уже в 1920-х годах отдельные китайские ученые начали проявлять интерес к Монгольской империи в целом. К примеру, историк Ту Цзи (屠寄) написал многотомную «Историю монголов», где наряду с Юань упоминаются и другие улусы чингисидской империи. Книга была издана в 1934 г. после смерти автора его сыном Ту Сяохуанем (屠孝宦) (Ту Цзи, 1934).

В 80-х годах XX в. благодаря укреплению связей между исследователями СССР и КНР наметился определенный сдвиг в изучении Улуса Джучи китайскими специалистами. В 1985 г. вышел перевод работы Б. Д. Грекова и А. Ю. Якубовского «Золотая Орда и её падение» выполненный Юй Дацзюнем (Юй Дацзюнь, 1985). Немногим ранее, в 1983 г., был переведён труд Б. Я. Владимирцова «Общественный строй монголов», выполненный Лю Жунцзюнем (Лю Жунцзюнь, 1980). Эти издания заложили основу китайским исследованиям, познакомив ученых КНР с трудами советской школы.

Одновременно с материковым Китаем, интерес к монгольской истории рос и на Тайване. В 1974 г. Ван Минсунь (王明蓀) защитил магистерскую диссертацию «早期蒙古游牧社會的結構——成吉思汗前後時期的蒙古» (Структура раннего монгольского кочевого общества — Монголия до и после Чингисхана), защищённая в Национальном университете Чжэнчжи (Ван Минсунь, 1974) и затем в 1976 г. изданная отдельной книгой, где затрагивались и

вопросы межулусных отношений (Ван Минсунь, 1976).

В 1991 г. тайваньский исследователь Чжао Чжу-чэн (赵珠成), известный в русскоязычной среде как Чхао Чху-чэнг, защитил магистерскую диссертацию на тему «Роль Золотой Орды в процессе общественно-политического развития Руси» (Чжао Чжу-чэн, 1991). В середине 1990-х Чжао Чжу-чэн продолжил исследования уже в России: он обучался в Казанском университете и в 1995 г. защитил кандидатскую диссертацию, посвящённую причинам распада Монгольской империи. Эта работа была опубликована в Казани на русском языке как отдельная монография (Чхао Чху-чэнг, 2008), также им была написана статья про китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги "Синь Юань ши") (Чхао Чху-чэнг, 2009). Здесь стоит отметить одну неточность, связанную со спецификой прочтения китайских иероглифов. В своей статье автор утверждал, что Тука-Тимур получил во владение Крым и Киев (Чхао Чху-чэнг, 2009, 212). На деле в первоисточниках упоминается, что он получил Каффу и Крым. Из-за схожести названий и возникла идея о том, что иероглиф, записавший Каффу обозначал город Киев. На самом деле Тука-Тимур, сын Джучи не владел Киевом.

В 80-90-х гг. XX в. начали появляться первые специальные исследования по постмонгольским государствам. В тот период Лю Иншэн (刘迎胜) опубликовал ряд статей по истории взаимоотношений империи Юань и Чагатайского ханства, а в 2006 г. свой известный труд 《察合台汗国史研究》 (Исследование истории Чагатайского ханства) (Лю Иншэн, 2006). Сяо Гунцин (萧功秦) в своей статье рассмотрел кризисы престолонаследия в Монгольской империи (Сяо Гунцин, 1981).

Непосредственно теме Улуса Джучи в КНР сначала уделяли мало внимания, но постепенно ситуация стала меняться. В 1989 г. была опубликована статья Ли Исина (李一新) «月即别时期钦察汗国的伊斯兰教化» (Исламизация Кипчакского ханства в период правления Узбека). Она интересна тем, что стала первой в китайской историографии работой, специально посвящённой истории Золотой Орды – религиозной политике Узбек-хана. Ли Исинь проанализировал данный вопрос, опираясь на сведения арабских авторов (Ибн Баттуты, аль-Умари) и пришёл к выводу о решающем влиянии этого процесса на усиление государства (Ли Исинь, 1989).

В последующие годы в Китае тема истории Улуса Джучи привлекает все больше исследователей. В частности, это специалисты по юаньской истории, которые начинают рассматривать и западные улусы. Среди них особенно можно выделить Цай Мэйбяо (蔡美彪) – одного из крупнейших юаньских историков КНР. Хотя основная область его исследований – официальная история Юань, Цай Мэйбяо вместе с археологом Ма Вэнькуанем (马文宽) опубликовал примечательную работу, посвящённую контакту между Юань и Золотой Ордой. Статья 《〈元史〉扎你别进贡条诠释》 (Интерпретация записи о дани Чжанибе в «Истории Юань»), опубликованная в 2012 году, раскрыла содержание загадочной записи в китайской летописи «Юань ши» за 1353 год (Цай Мэйбяо, Ма Фэнькуан, 2012).

Авторы пришли к выводу, что под именем «Чжанибе» (扎你别) скрывается хан Улуса Джучи – Джанибек, а перечисленные дары (так называемые фанъу, «вещи местного производства») – это предметы, названные в китайском тексте посредством транслитерации персидских слов. В частности, «даса-хара» было идентифицировано как персидское *dāstkhāla* – «режущий инструмент», «чачэр» – как *zajal* («рогатина, вилы»), а «мисиль» – как Миср (Египет), откуда происходили знаменитые мечи. Цай Мэйбяо и Ма Вэнькуань в своей работе не только расшифровали эти термины, но и осветили политический контекст – они указали, что хан Джанибек унаследовал политику своего отца Узбека по поддержанию отношений с юаньским двором – возобновил отправку посольств и выплаты дани в правление последнего юаньского императора Тогон-Тэмур (Шунь-ди).

Цай Мэйбяо и Ма Вэнькуань в своей работе рассмотрели и политический контекст – они

указали, что хан Джанибек унаследовал политику своего отца Узбека по поддержанию отношений с юаньским двором – возобновил отправку посольств и поднесения даров в правление последнего юаньского императора Тогон-Тэмүра (Шунь-ди).

Значительную роль сыграли археологические открытия, позволяющие расширить знания о контактах между Улусом Джучи и империей Юань. Показателен пример находки 1989 года в провинции Шаньси - при раскопках была обнаружена эпитафия времен Юань, принадлежащая некому Су Гунши – даругачи (городскому начальнику) области Пинъян. Как выяснил исследователь Шэнь Се (沈颢) из Пекинского университета, надпись на надгробии сообщает, что Су Гунши трижды лично ездил в земли Золотой Орды для доставки ежегодной дани Бату-хану. Пинъянская область, таким образом, выступала своеобразным уделом Улуса Джучи на территории Китая, откуда в Сарай отсылались собранные налоги (серебро). Шэнь Се реконструировал маршрут этих миссий и систему монгольских почтовых станций (ямов), связывавших Северный Китай с Дешт-и Кыпчаком (Шэнь Се, 2015).

В 2010-е годы в Китае появилась плеяда молодых историков-монголоведов, получивших образование как на родине, так и за рубежом. Они активно публикуются в международных изданиях, внося вклад в мировое монголоведение. Одним из наиболее заметных является Цю Ихао (邱軼皓), доцент Фуданьского университета. В 2018 г. он опубликовал статью «Независимый правитель с неопределённой ролью: понимание истории Золотой Орды с перспективы Юань» в авторитетном французском журнале *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. Цю Ихао рассматривает историю Улуса Джучи глазами юаньских хроник, пытаясь восстановить, как китайский императорский двор воспринимал дальнего западного «родственника» (Цю Ихао, 2018).

В 2019 г. Цю Ихао издает свою монографию «История династии Юань и культурный обмен между Востоком и Западом в монгольской евразийской перспективе» (Цю Ихао, 2019). Книга предлагает масштабный и осмысленный взгляд на историю династии Юань в контексте евразийской цивилизации. Автор не ограничивается традиционной рамкой «китайской истории», а системно расширяет её до понимания как части монгольского мирового порядка, охватывающего Восток и Запад.

В 2024 г. Цю Ихао опубликовал в *Central Asiatic Journal* исследование, посвящённое объявленному принятию ислама ханом Берке (Цю Ихао, 2024). Он проанализировал содержание письма Берке египетскому султану, предлагая новую интерпретацию религиозного фактора во внутримонгольских отношениях. Появление работ Цю и других молодых ученых свидетельствует о зрелости китайской историографии - она уже не ограничивается компиляцией известных данных, а выдвигает оригинальные гипотезы и ведёт полемику на мировом уровне.

В 2014 г. в Сычуаньском университете вышла статья Ван Шаолиня (王绍林) и Цай Биня (蔡斌) «Попытка анализа хана Узбека» (Ван Шаолинь, Цай Бинь, 2014). Авторы дают обзор правления Узбек-хана, характеризуя его как одного из самых выдающихся правителей Улуса Джучи. Они отмечают, что при Узбеке Золотая Орда достигла расцвета, проведя ряд реформ. Особо подчёркивается религиозная политика - принятие Узбеком ислама и последующая исламизация Улуса рассматриваются как прогрессивный шаг, способствовавший централизации государства. Китайские авторы делают вывод, что усилия Узбека в деле исламизации принесли плоды, и ко времени его смерти большинство элиты и значительная часть населения Золотой Орды исповедовали ислам.

Что интересно, китайские историки дают деятельности Узбека неоднозначную оценку. С одной стороны, они подмечают положительные успехи: укрепление государства, расцвет торговли и городов, приводятся сведения европейских путешественников о процветании при Узбеке портового города Каффы и других центров торговли на Черном море. Подчеркивается, что Узбек поддерживал активные связи с Юаньской империей, оставаясь

«лояльным вассалом» великого хана и возобновив выплату «пожалованного содержания» от юаньского двора (то самое возобновление выплаты из Пиньяна, о котором говорилось выше). Кроме того, отмечается союз Улуса Джучи с египетскими мамлюками, что обеспечивало безопасность торговых путей между Китаем и Ближним Востоком. С другой стороны, китайские историки указывают и на негативные аспекты правления Узбека – прежде всего его непрекращающиеся войны с Ильханатом за Закавказье, которые рассматриваются как проявление агрессивной экспансии, унаследованной от монгольской традиции.

Китайская историография Золотой Орды опирается на широкий круг источников, объединяя восточные и западные материалы. Основным источникам служат сведения официальной истории династии Юань – хроники «Юань ши», составленной в середине XIV века. Как было выше указано, упоминаний о Золотой Орде в ней крайне мало, но каждое из них тщательно проанализировано китайскими учёными. Пример – запись о дани от «земли Чжанибе» в 1353 г., получившая подробное истолкование в работе Цай Мэйбяо и Ма Вэнькуаня. Другой пример – сведения «Юань ши» о том, что в 1330-х годах хан Узбек дважды присылал посольства ко двору Юань. Эти сообщения, хотя и кратки, китайские историки сопоставляют с мусульманскими и русскими летописями, стремясь восстановить целостную картину отношений. Кроме «Юань ши», привлекаются и другие китайские источники эпохи Монгольской империи: записки путешественников, например, отчет Лю Юя о поездке на запад – «Си ши цзи», сборники официальных документов, географические описания. В китайских источниках Улус Джучи чаще всего именуется «ханством кипчаков» (Циньча ханьго), а его правители включены в перечни вассальных «западных князей» при дворе великих ханов. Это накладывает отпечаток на китайскую историографию - она традиционно рассматривает Улус Джучи как часть (хотя и самостоятельную) единой монгольской державы.

Осознавая ограниченность одних лишь китайских хроник, современные исследователи широко используют иностранные источники в переводах и оригинале. Прежде всего, это персидско-арабские историки - Рашид ад-Дин, Вассаф, аль-Омари, Ибн Баттута и др. Благодаря тому, что еще в 1980-е гг. на китайский язык были частично переведены свидетельства мусульманских авторов о монголах, у китайских ученых появилась возможность изучать внутреннюю историю Улуса Джучи. Например, в работах по исламизации ханства активно цитируется аль-Омари – о благочестии Узбек-хана, приводятся путевые заметки Ибн Баттуты – о религиозных обычаях при дворе и в городах Золотой Орды. Помимо мусульманских, используются и европейские источники – записки путешественников и купцов. Так, в китайских работах приводится цитата из трактата франко-итальянского купца Франческо Пеголотти о том, что после смерти хана в Орде наступает опасное время анархии на дорогах. Также китайские авторы ссылаются на сведения католических миссионеров (Плано Карпини, Гильома Рубрука) и генуэзские документы, которые были доступны через русские переводы либо западные издания.

Стоит отметить и роль российской и советской историографии - помимо научных идей, она зачастую предоставила китайцам переводы источников. Многие сведения о Золотой Орде китайские исследователи почерпнули из русских трудов – например, о русско-ордынских отношениях, административной системе Орды, денежных сборах. Уже упомянутый перевод на китайский язык книги Грекова и Якубовского (1985) снабдил китайских читателей богатым материалом по политической истории и экономике Улуса Джучи. Впоследствии китайские авторы цитируют и других специалистов – М. Г. Сафаргалиева, Г. А. Федорова-Давыдова, В. В. Трепавлова и др., – особенно при обсуждении теоретических вопросов (например, природы ордынского государственного строя, статуса вассалитета русских княжеств и т.п.). Однако при этом китайская историография сохраняет самостоятельность, объединяя зарубежные концепции с собственными находками.

Также можно выделить несколько особенностей китайского методологического подхода. Во-первых, это стремление рассматривать историю Улуса Джучи не отдельно, а в

связи с историей династии Юань и Монгольской империи. Китайские учёные подчёркивают, что западные и восточные улусы находились в отношениях формального сюзеренитета. Как пишет Шэнь Се, правители чингисидских ханств в западной части империи именовались в китайских документах «сюебэй чжу ван» – «различные князья северо-запада», которые «номинально признавали верховную власть юаньского императора как великого хана, оставаясь фактически независимыми». Эта формула хорошо отражает политическую модель, принятую в китайской историографии: Золотая Орда – часть «семьи» монгольских государств, связанных вассальными и родственными узами с империей Юань. Отсюда вытекает и повышенное внимание к эпизодам сотрудничества (династические браки, обмен посольствами, декларации верности великому хану), а также к причинам, по которым, несмотря на общую монгольскую основу, улусы развивались в разных цивилизационных направлениях.

Во-вторых, китайские историки, особенно в последнее время, тяготеют к многоаспектному анализу. Они изучают не только политическую историю, но и экономические и культурные связи. Например, международная торговля рассматривается как важнейший фактор взаимоотношений. Подчеркивается, что в XIII–XIV вв. благодаря монгольским завоеваниям возникла трансконтинентальная торговая система от Европы до Китая. Золотая Орда занимала в ней ключевое положение, контролируя западную часть Шелкового пути и черноморские порты. Китайские авторы отмечают, что мирные отношения между Юань и Улусом Джучи способствовали бесперебойной торговле на сухопутных маршрутах Центральной Азии. Они также анализируют денежное обращение, торговые привилегии и статусы иностранных купцов (например, институт «откупщиков» в Орде, которых сравнивают с китайскими гуаньжэнь, торговыми партнерами государства). В результате экономика Золотой Орды часто сопоставляется с экономикой Юань – выявляются общие черты (ориентация на торговлю, откуп налогов, роль мусульманских купцов) и различия (большая степень оседлости в Китае против кочевого характера Улуса Джучи).

В-третьих, религиозные аспекты взаимодействия рассматриваются через призму различий в государственной религии. Если в Китае эпохи Юань главные религии – буддизм (поддерживаемый монгольскими ханами) и традиционные китайские культы, то в Улусе Джучи с 1310-х гг. утверждается ислам. Китайские историки делают вывод, что именно религиозно-культурный поворот Золотой Орды в сторону исламского мира отдалил её от восточной (китайской) части империи. Тем не менее отмечается, что религия не становилась предметом конфликта между Юань и Улусом Джучи – монгольская веротерпимость позволяла сосуществовать разным религиям. Более того, к середине XIV в. и юаньский двор, и ордынский хан признавали необходимость сотрудничества – китайские авторы указывают, что после принятия ислама хан Узбек поддерживал дружеские отношения как с мусульманским Египтом, так и с буддийско-конфуцианским Китаем. Дипломатические контакты нередко носили формальный характер «обмена любезностями» – отправка посольств с поздравлениями при восшествии на престол или выдаче принцесс замуж. Однако эти жесты китайские исследователи рассматривают как важный индикатор: раз посольства шли, значит, признавалась легитимность власти друг друга и сохранялась память о единой империи. Например, зафиксировано, что в 1330 г. хан Узбек отправил посольство к юаньскому императору с данью, а в ответ получил от Китайского двора подтверждение старых пожалований и учреждение особого управления для дел с Улусом Джучи. Подобные факты китайская историография трактует как проявление продолжения «родственных» отношений между улусами даже через век после распада единой империи.

Можно также отметить, что перевод китайских источников также может давать разные варианты интерпретаций данных.

Так Храпачевский Р.П. перевел генеалогическую таблицу Юань Ши правителей Улуса Джучи. Там мы видим такой список:

Бату, Сартак; с титулом «ван» – Менгу-Темур, Токто Менгу (возм. Туда-Менгу); с титулами жалованных ванов уделов внутри Китая – «ван Су» Кунчек, «ван Нинсу» Токто (Токта); снова «даван» – Боху (Буга), Узбек, Чжанибек (Золотая орда, 2009, с. 218)

Р.Ю. Рева предположил, что здесь Боху – это Тула-бука, правивший в 1287-1391 годах (Рева, 2014, с. 136). А.А. Порсин в личной консультации высказал мысль, что после Тохты Тула-бука не мог быть упомянут, так как он правил до него и, что, возможно, под Букой здесь подразумевают Тук-Бугу, среднего сына Тохты, который мог править краткосрочно между смертью отца Тохты и воцарением Узбек-хана. В «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи он был известен как «Баджир Тук-Буга» или просто Тук-Буга. Эта версия имеет право на жизнь.

Заключение

Китайская историография прошла значительный путь в исследовании Золотой Орды, и сегодня представляет собой самостоятельное и влиятельное направление в мировой науке о монголах. Если в середине XX века об Улусе Джучи в Китае упоминали лишь вскользь, то к началу XXI века накопился объем исследований, посвященных самым разным темам. Современные китайские работы характеризуются междисциплинарностью – используются письменные источники на китайском, персидском, арабском, русском и других языках, а также результаты археологии и нумизматики.

Особое внимание китайские исследователи уделяют месту Золотой Орды в системе Монгольской империи. Их выводы в целом подтверждают представление о том, что Улус Джучи играл важную роль в международных связях XIII–XIV вв. Китайские историки подчёркивают, что отношения между Ордой и Юаньской империей были относительно мирными и носили характер сюзеренитета-вассалитета, подкрепленного обменом посольствами и символической данью. Несмотря на огромную географическую отдаленность и культурные различия (исламская культура степной Орды и конфуцианско-буддийская культура Китая), эти две части некогда единой монгольской державы продолжали поддерживать контакты вплоть до падения династии Юань. Китайская историография прослеживает развитие этих контактов: от фактического отдаления во второй половине XIII в., когда Улус Джучи вступил в союз против Хубилая, до восстановления связей при Узбеке и Джанибеке в середине XIV в.

К настоящему времени в КНР сложилась своя школа исследований Золотой Орды, интегрированная в мировое научное сообщество. Китайские учёные публикуют статьи на китайском, английском, русском языках, участвуют в международных конференциях, обмениваются опытом с коллегами из Казахстана, России, Европы. Их работы предлагают оригинальный взгляд «с Востока» на историю Улуса Джучи. Таким образом, китайская историография обогащает наше понимание того, как монгольская имперская система продолжала существовать в сознании ее наследников даже после фактического раздела на отдельные улусы.

Литература

Qiu Yihao, 2018 – Qiu Yihao. Independent Ruler, Indefinable Role: Understanding the History of the Golden Horde from the Perspectives of the Yuan Dynasty) // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. № 143, 2018.

Qiu Yihao, 2024 - Qiu Yihao. Understanding Berke's Announcement of Islamic Conversion in a Genealogical Perspective // *Central Asiatic Journal*. — 2024. — Vol. 67 (№ 1–2). — Pp. 45–74.

Ван Минсунь, 1974 - *Ван Минсунь*. Структура раннего монгольского кочевого общества: Монголия до и после Чингис-хана. Магистерская диссертация. Тайбэй: Ин-т приграничных исследований, Нац. ун-т Чжэнчжи, 1974. 227 с. 王明蓀. 早期蒙古游牧社會的結構——成吉思可汗前後時期的蒙古：碩士論文. 臺北：國立政治大學邊政研究所, 1974. 227 頁.

Ван Минсунь, 1976 – *Ван Минсунь*. Структура раннего монгольского кочевого общества:

Монголия до и после Чингис-хана. Тайбэй: Культурный фонд цементной компании «Цзясин», 1976. 157 с. 王明蓀. 早期蒙古游牧社會的結構——成吉思可汗前後時期的蒙古. 臺北: 嘉新水泥公司文化基金會, 1976. 157 頁.

Ван Шаолинь, Цай Бинь, 2014 - *Ван Шаолинь, Цай Бинь*. Попытка анализа хана Узбека // Вестник Сычуаньского университета гуманитарных и естественных наук. 2014. № 1. С. 37–42. 王紹林, 蔡斌. 试论金帐汗国月即别[J]. 四川文理学院学报, 2014(1): 37-42.

Золотая орда, 2009 - Золотая Орда в источниках. Том третий. Китайские и монгольские источники. Переводы с китайского, составление, вводная статья и комментарии Р.П. Храпачевского. М.: Наука, 2009. 336 с.

Ли Исинь, 1989 - *Ли Исинь*. Исламизация Кипчакского ханства в период правления Узбека. // Исследования национальностей Северо-Запада, 1989, №1, С. 243–250. 李一新. 月即别时期钦察汗国的伊斯兰教化 // 西北民族研究, 1989, №1, 243–250 頁.

Лю Жунцзюнь, 1980 - *Владимирцов Б. Я.* Общественный строй монголов; пер. на кит. яз. Лю Жунцзюнь. Пекин. Издательство общественных наук Китая. 1980. (刘荣焱). 蒙古社会制度史. 中国社会科学出版社, 1980.

Лю Иншэн, 2006 - *Лю Иншэн*. Исследование истории Чагатайского ханства. Пекин: 2006. 647 с. 刘迎胜. 察合台汗国史研究. 上海古籍出版社. 2006. 647 頁.

Рева, 2014 - *Рева Р.Ю.* Распределение власти в Улусе Джучи в 686–690/1287–1291 гг // Нумизматика Золотой Орды. 2014. №. 4. С. 134-147.

Сяо Гунцинь, 1981 - *Сяо Гунцинь*. О кризисе престолонаследия в Великом государстве Монголия. // Сборник исследований по истории династии Юань и северных народов (Нанкинский университет). № 5 (1981). С. 48–59. 萧功秦. 论大蒙古国的汗位继承危机 // 《元史及北方民族史研究集刊》五期. 1981. 48–59頁.

Ту Цзи, 1934 - *Ту Цзи*. Исторические записки о монголах / Под ред. Ту Сяохуаня: Изд. семьи Ту, 1934. [屠寄. 蒙兀兒史記 / 屠孝宦 整理. — 二十八冊 (共一百六十卷, 存一百四十六卷). — 結一宦自刊本, 民國二十三年 (1934)].

Цай Мэйбяо, Ма Вэнькуань, 2001 - *Цай Мэйбяо, Ма Вэнькуань*. Интерпретация записи о дани Джанибе в «Истории Юань». // Китайские исторические исследования, 2001, № 3, С. 139–141. 蔡美彪, 马文宽. 《〈元史〉扎你别进贡条诠释》 // 中国史研究, 2001, № 3, 139–141 頁.

Цю Ихао, 2019 - *Цю Ихао*. История династии Юань и культурный обмен между Востоком и Западом в монгольской евразийской перспективе. Шанхай: Шанхайское издательство древних книг 2019. 508 с. 邱軼皓. 蒙古帝国视野下的元史与东西文化交流. 上海古籍出版社. 508 頁.

Чжао Чжу-чэн, 1991 - *Чжао Чжу-чэн*. Роль Золотой Орды в общественно-политическом развитии России: магистерская диссертация. Тайбэй: Национальный университет Чжэнчжи (Институт изучения народов и китайской диаспоры), 1991. 赵珠成. 金帳汗國在俄國政治社會發展上的角色. 国立政治大学. 1991.

Чхао Чху-ченг, 2008 - *Чхао Чху-ченг*. Распад Монгольской империи. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. 108 с.

Чхао Чху-ченг, 2009 - *Чхао Чху-ченг*. Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги "Синь Юань ши") // Золотоордынская цивилизация. – 2009. – №. 2. – С. 209-213.

Шэнь Се, 2015 - *Шэнь Се*. Исследование эпитафии Су Гунши и почтового тракта для доставки ежегодных пожалований по дороге Пинъян // Археология и культурные ценности. 2015. № 4. С. 92–100. 沈颺. 《苏公式墓志铭考与平阳路输送岁赐的驿站交通》 // 《考古与文物》. 2015. № 4. 92–100 頁.

Юй Дацзюнь, 1985 - *Греков Б. Д.; Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение; пер. на

кит. яз. Юй Дацзюнь. Пекин. Издательство «Шаньу». 1985.

References:

Qiu Yihao, 2018 - *Qiu Yihao*. Independent Ruler, Indefinable Role: Understanding the History of the Golden Horde from the Perspectives of the Yuan Dynasty // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. № 143, 2018. (In English)

Qiu Yihao, 2024 - *Qiu Yihao*. Understanding Berke's Announcement of Islamic Conversion in a Genealogical Perspective // *Central Asiatic Journal*. — 2024. — Vol. 67 (№ 1–2). — Pp. 45–74. (In English)

Van Minsun', 1974 - *Van Minsun'*. Struktura rannego mongol'skogo kochevogo obshchestva: Mongoliya do i posle CHingis-hana. [The Structure of Early Mongolian Nomadic Society: Mongolia before and after Chinggis Khan] Magisterskaya dissertaciya. Tajbej: In-t prigranichnyh issledovanij, Nac. un-t CHzhenchzhi, 1974. 227 s. 王明蓀. 早期蒙古游牧社會的結構——成吉思可汗前後時期的蒙古：碩士論文. 臺北：國立政治大學邊政研究所，1974. 227 頁. (In Chinese)

Van Minsun', 1976 – *Van Minsun'*. Struktura rannego mongol'skogo kochevogo obshchestva: Mongoliya do i posle CHingis-hana. [The Structure of Early Mongolian Nomadic Society: Mongolia before and after Chinggis Khan] Tajbej: Kul'turnyj fond cementnoj kompanii «Czyasin», 1976. 157 s. 王明蓀. 早期蒙古游牧社會的結構——成吉思可汗前後時期的蒙古. 臺北：嘉新水泥公司文化基金會，1976. 157 頁. (In Chinese)

Van Shaolin', Caj Bin', 2014 - *Van SHaolin', Caj Bin'*. Popytka analiza hana Uzbeka [An Attempt at an Analysis of Khan Özbeg] // *Vestnik Sychuan'skogo universiteta gumanitarnyh i estestvennyh nauk*. 2014. № 1. S. 37–42. 王绍林, 蔡斌. 试论金帐汗国月即别[J]. *四川文理学院学报*, 2014(1): 37-42. (In Chinese)

Zolotaya orda, 2009 - *Zolotaya Orda v istochnikah*. Tom tretij. Kitajskie i mongol'skie istochniki. Perevody s kitajskogo, sostavlenie, vvodnaya stat'ya i kommentarii R.P. Hrapachevskogo. M.: Nauka, 2009. 336 s.

Li Isin', 1989 - *Li Isin'*. Islamizaciya Kipchakskogo hanstva v period pravleniya Uzbeka [The Islamization of the Qipchaq Khanate during the Reign of Özbeg]. // *Issledovaniya nacional'nostej Severo-Zapada*, 1989, №1, S. 243–250. 李一新. 月即别时期钦察汗国的伊斯兰教化 // *西北民族研究*, 1989, №1, 243–250 頁. (In Chinese)

Lyu ZHunczyun', 1980 - *Vladimircov B. YA*. Obshchestvennyj stroj mongolov [The Social System of the Mongols]; per. na kit. yaz. Lyu ZHunczyun'. Pekin. Izdatel'stvo obshchestvennyh nauk Kitaya. 1980. (刘荣焱). 蒙古社会制度史. 中国社会科学出版社, 1980. (In Chinese)

Lyu Inshen, 2006 - *Lyu Inshen*. Issledovanie istorii CHagatajskogo hanstva. [A Study on the History of the Chaghatai Khanate] Pekin: 2006. 647 s. 刘迎胜. 察合台汗国史研究. 上海古籍出版社. 2006. 647 頁. (In Chinese)

Reva, 2014 - *Reva R.YU*. Raspredelenie vlasti v Uluse Dzhuchi v 686–690/1287–1291 gg // *Numizmatika Zolotoj Ordy*. – 2014. – №. 4. – S. 134-147.

Syao Guncin', 1981 - *Syao Guncin'*. O krizise prestolonaslediya v Velikom gosudarstve Mongoliya. [On the Crisis of Succession in the Great State of Mongolia] // *Sbornik issledovanij po istorii dinastii YUan' i severnyh narodov* (Nankinskij universitet). № 5 (1981). S. 48–59. 萧功秦. 论大蒙古国的汗位继承危机 // 《元史及北方民族史研究集刊》五期. 1981. 48–59頁. (In Chinese)

Tu Czi, 1934 - *Tu Czi*. Istoricheskie zapiski o mongolah [Historical Records of the Mongols] / Pod red. Tu Syaohuanya: Izd. sem'i Tu, 1934. [屠寄. 蒙兀兒史記 / 屠孝宦 整理. — 二十八冊 (共一百六十卷, 存一百四十六卷). — 結一宦自刊本, 民國二十三年 (1934)]. (In Chinese)

Caj Mejbyao, Ma Ven'kuan', 2001 - *Caj Mejbyao, Ma Ven'kuan'*. Interpretaciya zapisi o dani

Dzhanibe v «Istorii YUan'». [An Interpretation of the Tribute Record of Janibeg in the Yuan History] // Kitajskie istoricheskie issledovaniya, 2001, № 3, S. 139–141. 蔡美彪, 马文宽. 《〈元史〉扎你别进贡条诠释》 // 中国史研究, 2001, № 3, 139–141 頁. (In Chinese)

Cyu Ihao, 2019 - *Cyu Ihao*. Istoriya dinastii YUan' i kul'turnyj obmen mezhdv Vostokom i Zapadom v mongol'skoj evrazijskoj perspektive. [The Yuan History and Cultural Exchange between East and West in the Mongol Eurasian Perspective] SHanhaj: SHanhajskoe izdatel'stvo drevnih knig 2019. 508 s. 邱軼皓. 蒙古帝国视野下的元史与东西文化交流. 上海古籍出版社. 508 頁. (In Chinese)

Chzhao Chzhu-chen, 1991 - *Chzhao Chzhu-chen*. Rol' Zolotoj Ordy v obshchestvenno-politicheskom razvitii Rossii: magisterskaya dissertaciya. [The Role of the Golden Horde in the Socio-Political Development of Russia] Tajbej: Nacional'nyj universitet CHzhenchzhi (Institut izucheniya narodov i kitajskoj diaspori), 1991. 赵珠成. 金帳汗國在俄國政治社會發展上的角色. 国立政治大学. 1991. (In Chinese)

Chkhao Chkhu-cheng, 2008 - *Chkhao Chkhu-cheng*. Raspad Mongol'skoj imperii. [The Disintegration of the Mongol Empire] Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2008. 108 s. (In Russian)

CHkhao CHkhu-cheng, 2009 - *CHkhao CHkhu-cheng*. Kitajskie istochniki po istorii Zolotoj Ordy (na materiale perevoda knigi "Sin' YUan' shi") // Zolotoordynskaya civilizaciya. – 2009. – №. 2. – S. 209-213.

SHen' Se, 2015 - *SHen' Se*. Issledovanie epitafii Su Gunshi i pochtovogo trakta dlya dostavki ezhegodnyh pozhalovanij po doroge Pin"yan [A Study of the Epitaph of Su Gongshi and the Postal Route for Annual Grants along the Pingyang Road] // Arheologiya i kul'turnye cennosti. 2015. № 4. S. 92–100. 沈颺. 《苏公式墓志铭考与平阳路输送岁赐的驿站交通》 // 《考古与文物》. 2015. № 4. 92–100 頁. (In Chinese)

YUj Daczyun', 1985 - *Grekov B. D.; YAkubovskij A. YU.* Zolotaya Orda i ee padenie; [The Golden Horde and Its Fall] per. na kit. yaz. YUj Daczyun'. Pekin. Izdatel'stvo «SHan"u». 1985. (In Chinese)

***¹ Каратаев А.А. ² Сабитов Ж.М.**

^{1,2} Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹ adilbek.karatayev.93@gmail.com, ² zh.sabitov@gmail.com

ҚЫТАЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл зерттеу қытай тарихнамасында Жошы ұлысының (Алтын Орда) бейнесінің қалыптасу эволюциясын қарастырады. Жошы ұлысы тарихы Қытайда көбінесе Юань әулеті тарихымен байланысты талданады. *Зерттеу мақсаты.* Қытай ғалымдарының Алтын Ордаға қатысты көзқарастарының қалыптасу ерекшеліктерін, зерттеу бағыттарын және негізгі тұжырымдарын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында XX ғасырдан бүгінге дейінгі қытай тарихшыларының еңбектері, аударма еңбектер, археологиялық және жазба деректер салыстырмалы талдау арқылы қарастырылды. *Нәтижелер.* Қытай тарихнамасы Жошы ұлысын Монғол империясының бөлігі ретінде қарастырады, бірақ оның саяси, діни және экономикалық ерекшеліктерін дербес сипаттайды. Соңғы онжылдықтарда зерттеулер кеңейіп, исламның рөлі, дипломатиялық қатынастар мен сауда байланыстары жан-жақты талдануда. Қазіргі таңда Қытайда Алтын Орда тарихына арналған дербес ғылыми мектеп қалыптасты.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің

гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «XIII–XV ғасырлардағы Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректемелері мен қытай тарихнамасын аудару» (тіркеу нөмірі: AP26103675).

Кілт сөздер: Жошы ұлысы, Алтын Орда, Юань әулеті, Қытай тарихнамасы, ислам, дипломатия, сауда

***¹Karatayev A.A. ²Sabitov Zh.M.**

^{1,2} Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹adilbek.karatayev.93@gmail.com, ²zh.sabitov@gmail.com

THE HISTORY OF THE JOCHID ULUS IN CHINESE HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. This study analyzes the evolution of the perception of the Jochid Ulus (Golden Horde) in Chinese historiography, where it is primarily examined in connection with the Yuan dynasty. **Research Aim.** To identify the main approaches, stages, and features of how Chinese scholars have studied the Golden Horde. **Materials and Methods.** The research is based on works of Chinese historians from the 20th–21st centuries, translations of Soviet and Russian studies, archaeological discoveries, and written sources. A comparative and interdisciplinary methodology has been applied. **Results.** Chinese historiography interprets the Golden Horde as part of the Mongol imperial order, highlighting its diplomatic relations with Yuan, the role of Islam under Uzbek Khan, and trade interactions. Recent decades have seen broader, multidisciplinary studies and international engagement. At present, an independent Chinese scholarly school on the Golden Horde has emerged.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: “Translation of Chinese sources and Chinese historiography on the medieval history of Kazakhstan in the 13th–15th centuries” (registration number: AP26103675).

Keywords: Jochid Ulus, Golden Horde, Yuan dynasty, Chinese historiography, Islam, diplomacy, trade.

Авторлар туралы мәлімет:

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы, тарих ғылымдарының PhD докторы, Ұлыс Жошы тарихын зерттеу ғылыми институтының директоры, Астана, Қазақстан.

Қаратаев Әділбек Әлбекұлы, магистр, кіші ғылыми қызметкер, Ұлыс Жошы тарихын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Сабитов Жаксылык Муратович, PhD, Директор Научного института изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Каратаев Адильбек Альбекович, магистр, младший научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Sabitov Zhaxylyk Muratovich, PhD, Director of Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan.

Karatayev Adilbek Albekovich, MSc, Junior Researcher at Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan.

Келін түсті 16 маусым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

*¹Жиренов А.А. ²Ошан Ж.

¹ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru,

«ТАУАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТОҚТАМЫС ХАН ТУРАЛЫ ЕКІ БЕТТІК ЖАЗБА

Аңдатпа. Мақалада XIV ғасырда, яғни, Темір Бектің² (Әмір Темір) дәуірінде орын алған оның замандастары Тоқтамыс пен Орыс хан арасындағы саяси текетірестердің көріністерін деректанулық және мәтінтанулық тұрғыдан қарастыру көзделеді. Осы орайда тарихи еңбектерге деректанулық зерттеу жүргізуде тарихи мәселелерді тилтаным тұрғысынан зерттеумен ұштастыра отырып қарастыру тәжірибеде бар зерттеу әдістерінің бірі болып саналатындығы ескерілуі қажет. Мақалаға арқау болған «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» трактаты Орта Азияны мекендеген көптеген түркі халықтары ортақ қолданған шығыс түркі тілі немесе ортағасырлық әдеби түркі тілі деп аталатын шағатай тілінде жазылған. Орта ғасырлардағы парсы-түркі тілінде жазылған тарихи шығармаларды анықтау мен оларды деректанулық тұрғыдан зерттеп, бұрынғы ғылыми жетістіктердің мазмұнын байытып, қатысты мәселелерге тұжырым жасау, тақырыпты едәуір тың мәліметтермен кеңейтуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Аталмыш «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабының «Тоқтамыс ханның Урусханмен шайқасы» бөліміндегі мәліметтерге аударма жасап, ғылыми айналымға енгізу. *Нәтижелер.* Мақалада мәтінтанулық, деректанулық, зерттеулерді қолдану нәтижесінде тарихи тұлғалардың тұлғалық болмысын айқындап ашып беру мәселесімен қатар аталмыш тарихи оқиғалардың Қазақстан аумағында орын алуы басты назарға алынды. *Қорытынды.* Аталмыш шығарманың шағатай тіліндегі үзіндісі алғаш рет қазақ тіліне аударылып, транскрипция жасалуы тарихи жазба мұраларды ғылыми айналымға енгізіп қана қоймай, қазақ тарихына қатысты деректік базаны байытуға елеулі үлес қосады.

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу» гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылды (жеке тіркеу нөмірі: BR24992878).

Кілт сөздер: деректану, қаған, жазба жәдігер, ұлыс, бек, нөкер.

Кіріспе

Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібектің де, Керейдің де арғы атасы – Орысханның тарих сахнасында алар орны орасан. Тоқа Темірден тарайтын бұл тізбектің тұлғалары туралы «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» деген атпен белгілі еңбек Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының Шейбани ханға дейінгі оқиғаларды суреттейтін түркі-шағатай тіліндегі құнды жазба ескерткіші мен анонимдік «Му‘изз ал-Ансаб фи шаджаратис салатин мағол» атты жәдігерлерде азды кемді шежірелік өзгерістермен келтірілгені белгілі. Мақала Темір Бектің (Әмір Темір) кезеңін қамтитын замандастары Тоқтамыс пен Орысхан арасындағы кейбір саяси текетірестерді география тұрғысынан анықтап беруге жасалған ұмтылыс болып табылады. Дәлірек айтқанда, Тоқтамыс пен Орыс хан шайқасының Қазақ даласының оңтүстік өңірлерінде болғанын осы жазбаша дереккөз арқылы дәлелдеуге бағытталған.

² Әдетте тарихи аты белгілі Әмір Темір аты түпнұсқаларда Темір Бек есімімен берілген.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны ретінде анонимдік «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегіндегі «Тоқтамыс ханның Орысханмен шайқасып, Темір бекке қашып келгені» атауымен берілген тармағы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған еңбек түпнұсқасы түркі шағатай тілінде жазылған. Зерттеу жұмысы тікелей «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінің түпнұсқасына қатысты болғандықтан мақала қолжазба тарихын зерттеу, қолжазбатану және герменевтика әдіс-тәсілдеріне жүгінеді. Аталмыш анонимдік «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазба еңбегіне байланысты «Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений) атауымен жинақ ретінде жарық көрген еңбекте «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» туралы төмендегідей сипаттама келтірілген: Еңбектің екі нұсқасы бар, олардың бірі КСРО ҒА АХИ ЛБ³ -да сақталған, екіншісі Британ музейінде сақталған. Одан әрі қарай: «Бізге дейін жеткен екі қолжазба да ақаулы сипатта, беттері үзілген қолжазбадан көшірілген көрінеді. Екі нұсқа да бөлек тараулар жоқ. Жалпы алғанда, Лондон нұсқасы Ленинград нұсқасына (Санкт-петербург нұсқасы) қарағанда толықтау. «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» екі негізгі нұсқасынан басқа, еңбектің бірнеше қысқартылған нұсқалары бүгінгі күнге дейін сақталған, оларда Мұхаммед Шайбани хан қайтыс болған күнге дейінгі оқиғаларды баяндайтын қысқаша толықтырулар бар» деген пікірлерді кездестіруге болады (Материалы, 1969: 9–14). Дереккөздің №3222 нөмірімен Британ музейінде, ал, № В-745 нөмірімен Санкт-петербург нұсқасын А.М. Акрамов өз еңбегінде көрсетеді. (Акрамов, 1965). Қолжазбаның Лондон нұсқасының көшірмелеріне қатысты Ч.Рье еңбектерінде Британ музейіндегі түркі қолжазбалары туралы каталогта аз көлемде жарық көргені айтылады (Ch. Rieu, 1888). Аталмыш бағытта тарихи жазба деректердің құндылығын, деректік маңызын аша түсу үшін объективтілік пен тарихилық қағидаттары басшылыққа алынды. Көтерілген шынайы тарихи мәселені нақты көрсетуде тарихи-жүйелілік әдістер қолданылды.

Талқылау

Деректануда тарихи деректерді зерттеу нысаны етіп тарихи мәселені сол негізде баяндау басты орында тұрады. «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазбасындағы «Тоқтамыс ханның Орысханмен шайқасып, қашып Темір бекке келгені» атауымен берілген бөліміндегі кей тарихи тұлғаларға байланысты мәліметтерді тексеруге жақсы мүмкіндік береді. Оның ішінде басқа дереккөздерде баяндалып аттары аталмаған бектердің, нөкерлердің есімдерін және Тоқтамыс пен Орысхан арасындағы кейбір саяси текетірестер мен оқиғалардың орын алуын географиялық тұрғыдан анықтап беретінін төмендегі мәтіндердің аудармасынан көруге болады. Түркі-шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінде бұл туралы мынадай мәліметтер бар:

(Мәтіннің таңбалануы)

- 1/ حکایت
- 2/ توقتامیش خان اوروس خان دین اوروشوب قجیب تیمور بیگ کا کلکانی
- 3/ جون توقتامیش خان کلادور دیب تیمور بیگ کا خبر یپردی لار ایرسا تومان تیمور
- 4/ دیکان بیگ نی خان غه قرشو ییاریب یخشی اعزاز و اکرام بر لا کلنوروب سمرقند
- 5/ دا کوروشتی لار تقی یخشی طویلا قلیب آط و توا باش ایاق التون کموش پیشکیش
- 6/ قلیب نوکرین یخشی یراغ لاندروب اوترار صبران سپاهیلا رین مدد قوشوب اوروس
- 7/ خان اوستیکا ییاردی ایرسا اوروس خان نینک اوغلی قوتلوق بوغا قرشو کلیب توقتا
- 8/ ستوروب ینه تیمور بیگ کا برغاندا کوب عزت لار بر لا ینه انینک
- 9/ یراغین مکمل قلیب اوروس خان اوستی کا ییاردی اول بارغاندا اوروس

³ Яғни, сол кездегі Ленинград бөлімі. Қазіргі Санкт-Петербург.

- (Tavārīkh-i, 1502/03: f. 35r)

- (Tavārīkh-i, 1502/03: f. 36r)

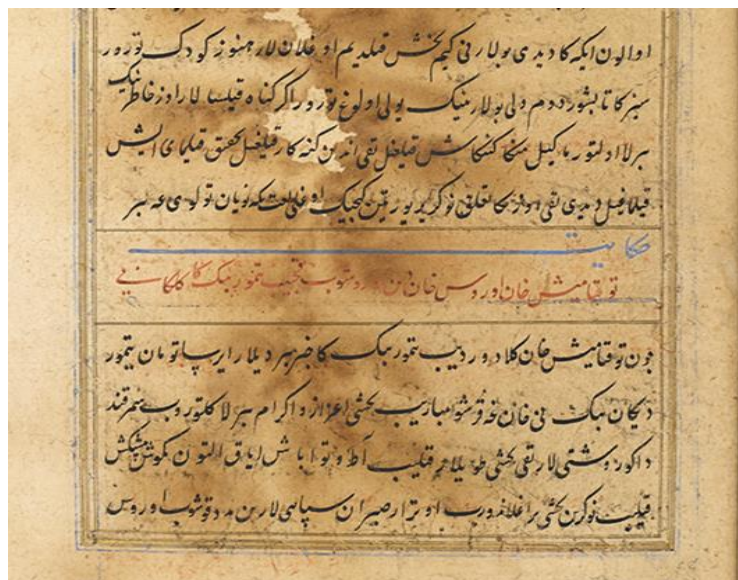
**«Тоқтамыс хан Урусханмен шайқасып, қашып Темір бекке (Әмір Темір) келгені
туралы хикая»**

Түмен Темір деген бекті Орысханға қарсы жіберіп, Тоқтамыс ханға жақсы сый құрмет етіп, самарқандта жолығып көріседі. Той жасап, ат, түйе бастан аяқ түгел алтын естендіріп сый көрсетіліп, түрлі тағамдар пісірілді. Қасына нөкерін қосып қару жарақ, Отырар, Сабран [Сауран] әскерлерін көмек ретінде қосып Орысханға қарсы шығады. Орысханның баласы Қутлығ Бұға Тоқтамыс ханмен қарсыласып шайқасады. Жеде, Қутлығ Бұға оқ тиіп көз жұмады. Тоқтамыс хан шайқастан [шаршап, әлсіреп] кеткенде оған Темір бек тағы көптеген сый құрмет көрсетіп, қару жарақпен қамтамасыз етіп, қарағандыққа соғысқа жібереді. Бұл шайқаста Орысханның үлкен ұлы Тоқты Қара олармен тым жақсы шайқасады. Тоқтамыс хан жеңіліс табады. Хан өзі ол шайқаста Сырдың суына

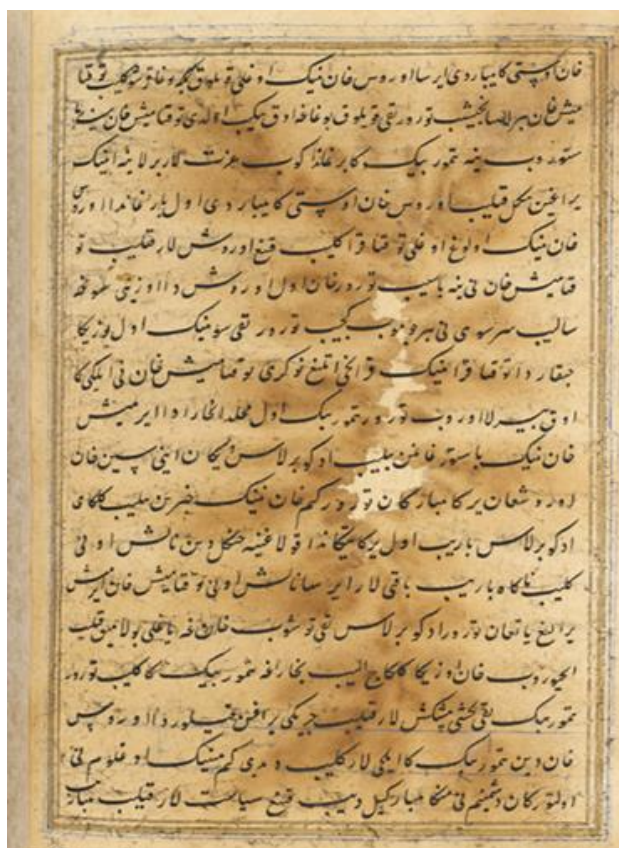
176

шомылып, кешіп өтерде судың бетіне шығып жатқан оны Тоқты Қараның Қыраншы атты нөкері желкесінен оқ атып жібереді. Ол кезде Темір бек Бұхарада еді. Ханның [Орыс хан] оны [Тоқтамысты] басып жаншығанын біліп, Үкібарлас деген інісін шайқас болған жерге хабарын біліп келуге жібереді. Үкібарлас ол жерге жеткенде тоғай арасынан ыңырсыған дауыс естіледі. Білдірмей барып қараса налыған дауыс жаралы Тоқтамыс хандыкі екен. Үкібарлас дұшпандық жасамақ болып ішұрып ойланып қалады. Хан есін жиып өзіне келгенде, оны алып Темір бекке Бұхара қаласына алып келеді. Темір бек оларды жақсы қарсы алып тамақтандырып әскерлерін жабдықтармен қамтамасыздандырып жатқан кезде Орысханның елшілері жетіп келді. Олар: Менің ұлымды өлтірген жауымды маған аттандырыңдар, - деген қатаң түрдегі мәлімдемені жеткізіп келгендері еді.

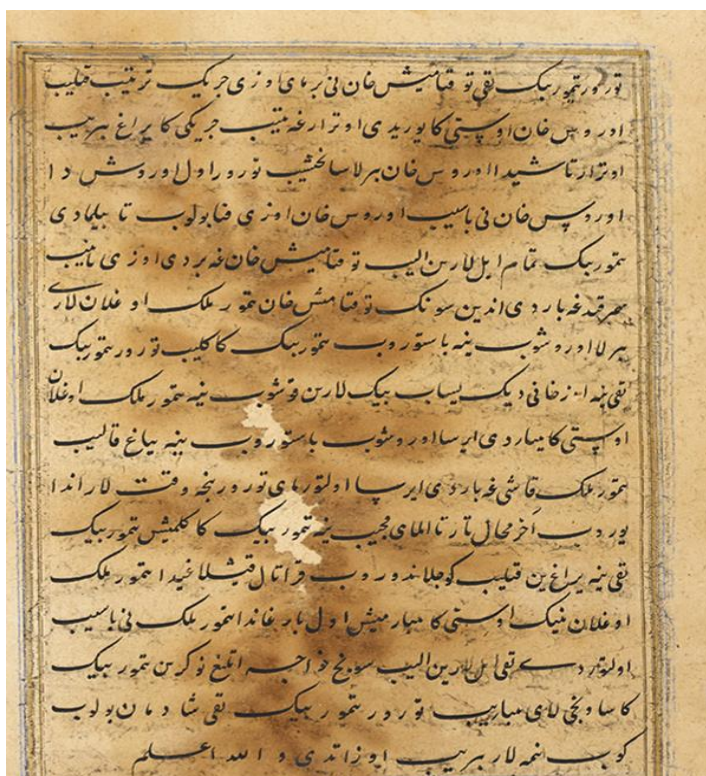
Темір бек тағы Тоқтамыс ханды бермей өзі әскер жасақтап Орысханға жол тартады. Отырарға жетіп әскеріне қару жарақ беріп, Отырардың жанында Орысхан мен шайқасады. Ол шайқаста Орысханды басып жаншиды, бірақ оның өзі қындық тудырып ол жерден табылмайды. Темір бек оның барлық елін алып Тоқтамыс ханға береді. Өзі қуанып Самарқанға кетті. Одан соң Тоқтамыс хан Темір Маликтің балаларымен шайқасып жеңеді. Сөйтіп, Темір бекке келеді. Темір бек оны өз ханындай жасауын беріп, жанына бектерін қосып Темір Малик ұланға жіберді. Онымен шайқасып басып-жаншып, қосымша жарақтандырып Темір Маликтің қасына келеді. Дейтұрғанмен оны біраз уақыт өлтірмей жүреді. Соңында оған шамасы жетпей қашып, қайта Темір Бекке келеді. Темір бек оған қару жарақ беріп, күштендіріп Қаратал қыстағындағы Темір Малик ұланға [қайта] аттандырады. Ол жақта онымен соғысып, оны өлтіреді. Әрі оның елін өз қарамағына алып, Сүйінші Қожа атты нөкері арқылы сауыншы [қаралы] хабарды Темір бекке жеткізуге жібереді. Темір бек [естіп] шаттанып қуанып, көптеген заттармен сыйлап шығарып салады. Анығын Аллаһ білуші. (Tavārīkh-i, 1502/03: f. 36 r)

1 – сурет. Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). 1502/03: f. 35r

2 – сурет. Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). 1502/03: f. 35v

3 – сурет. Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). 1502/03: f. 35r - 36 r)

Тарихтан мәлім болғандай 1340 жылдарға қарай Шағатай ұлысы іс жүзінде бірқатар иеліктерге ыдырап, хандық саяси жағынан қиын күндер өткізіп жатқан еді. Шығыс бөлігінде Моғолстан пайда болды. Батыс бөлігінде (Мауераннаһр аймағы) әртүрлі иеліктер қалыптасты. 1346 жылы билік басына әмір Қазаған келген еді. Бұл Мауераннаһрдағы Шағатай әулетінің билігін тоқтатты. Ал, солтүстік өңірлерде Жошы Ұлысының билігінде өзара саяси тартыстар болып жатты. Аталары Жошыдан тарайтын Орыс хан мен Тоқтамыс хандардың таққа талас шайқастары Әмір Темірдің (Темір бектің) араласуымен тоқтауға себеп болды. Мауераннаһр аймағы бұл уақытта Әмір Темірдің қолдауымен Тоқтамыс ханның билікке келер жеңісімен аяқталып, Орыс хан мен оның балалары ойсырай жеңіліс тапқан кезі еді. Нәтижеде 1376 жылы Тоқтамыс хан билікке келіп Орданы толыққанды бағындырады. Жоғарыда көріп отырғанымыздай, орта ғасырлық мәтіндердегі атаулардың сол кезеңдегі формалармен берілуі табиғи құбылыс екенін аңғаруға болады. Мысалы жер су, адам аттарына байланысты Сауран, Отырар қалаларының атауы Сабран, Утрар деп берілуі, Әмір Темірдің *Темир Бек*, Орысханның Урус хан деп жазылуы секілді нәрселер. Сондай-ақ, тарихи кезең ретінде екі Ұлыстың (Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы) соңғы қиын сәттерін бастан кешіп келе жатқандарын атап айтса болады. Мақала осы сәттегі тарихи көріністер туралы «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазбасында жазылған мәліметтерді оқырманға көрсетіп беруді мәтінтанулық тұрғыда мақсат тұтады.

Нәтижелер

Жазбаша дереккөзбен жұмыс барысында екі беттен тұратын қолжазбалық мәтіндердегі мәліметтер шежіресі Тоқа Темірден тарайтын тек қос қағанмен, және Темір Бекпен (Әмір Темір) ғана шектелмегенін байқаймыз. Мәтінде сол кезеңде өмір сүрген көптеген бектер мен нөкерлердің аттары кездеседі. Олардың ішінде: Түмен темір, Қыраншы (нөкер), Сүйінші Қожа(нөкер), Үкібарлас және хан ұрпақтары Қутлығ Бұға, Темір Малик сынды кісілердің аттары бар. Топонимикалық бағытта қазақ даласының географиясына қатысты бұрынғы Шағатай ұлысының аймағына жататын Отырар, Сауран, Қаратал өңірлері, Өзбекстан аймағындағы Самарқанд, Бұхара өңірлері сол кезеңдегі болған оқиғалардың куәсі екендігін анықтап көрсетіп тұр. Сол сияқты, кейбір түсініксіз нәрселерді неғұрлым дәлме дәл ашып беруге талпыныс жасалды. Осы арабграфиялық қысқа бөлімшеге қатысты мәтінтанулық жүйедегі таңбалану (транскрибция) және мәтін аудару тәсілдеріне басты назар аударылды.

Қорытынды

Қорыта келе, XVI ғ. басында жазылған «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазбасындағы «Тоқтамыс хан Орысханмен шайқасып, қашып Темір бекке (Әмір Темір) келгені туралы хикая» бөлімі алғаш рет шағатай-түркі тіліндегі түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып, транскрипция жасалуы тарихи жазба мұралардың мазмұнын байыта түсуге жол аша түседі. Сондай-ақ, көптеген ортағасырлық оқиғалардың қазақ даласында орын алғанын растайды әрі отан тарихына қатысты кейбір тұстары алдағы жұмыс бөлігі болуына көмек етеді.

Әдебиеттер:

Акрамов А.М. 1965. – *Акрамов А.М.* Таварих-и гузида - Нусрат-наме: сочинение анонимного автора XVI в. // Диссертация на соискание учен. степени кандидата филол. наук. Ташкент: Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН УЗССР. 1965. 190 с.

Акрамов А.М. 1969. – *Акрамов А.М.* «Таварихи гузида – нусрат-наме». Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений. Ташкент: Фан. 1967. 644 с.

Материалы 1969. – Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 650 с.

Материалы 1925. – Материалы к истории киргиз-казацкого народа. Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства. 1925. 75 с.

Баранов Х.К. 1985. – *Баранов Х.К.* Арабско-русский словарь. Москва., изд. «Русский язык». 944 с.

Миллер Б.В. 1960. – *Милер Б.В.* Персидско-русский словарь. Москва, 1960. 668 с.

Шейх Сулайман Афанди Узбаки әл-Бухари. 1973. – *Шейх Сулайман Афанди Узбаки әл-Бухари.* Фарханг чағатай фариси. Тебриз, 1973. 397 б. (Шағатай-парсы тілдерінің сөздігі)

Rieu Ch. 1888. – *Rieu Ch.* Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

История 2005. – История Казахстана в арабских источниках // Министерство образования и науки Республики Казахстан. Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова. – изд., перераб. и доп. Алматы: Дайк-пресс, 2005.

Muizz – Muizz al-ansb f šarat al-ansb (Муиз аль-ансаб). (1501-1600). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits.Persan 67. 183 p. [Электронды ресурс] – URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>

Tavāriḵh-i – Tavāriḵh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 p. [Электронды ресурс] – URL: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1

References:

Akramov A.M. 1965. – Akramov A.M. Tavarikh-i Guzida - Nusrat-name: Cooked by the anonymous author of the XVI century. // The dissertation for the scientist. degree of candidate Philol. sciences. Tashkent: Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Biruni Academy of Sciences of the AN UzSSR. 1965. 190 p.

Akramov A.M. 1969. – Akramov A.M. "Tavarikhi Guzida-Nusrat-Nama." Research, critical text, annotated table of contents and table of consolidated tables. Tashkent: Fan. 1967. 644 p.

Materials 1969. - Materials on the history of Kazakh khanates of the XV - XVIII centuries (extracts from Persian and Turkic works). Alma-Ata: Science, 1969. 650 p.

Materials 1925.-Materials for the history of the Kyrgyz-Kazak people. Tashkent: Eastern branch of the Kyrgyz State Publishing House. 1925. 75 p.

Baranov KH.K. 1985. – Baranov KH.K. Arab-Russian dictionary. Moscow., Ed. "Russian language". 944 p.

Miller B.V. 1960. – Miler B.V. Persian-Russian dictionary. Moscow, 1960. 668 p.

Sheykh Sulayman Afandi Uzbaki әl-Bukhari. 1973. – Sheykh Sulayman Afandi Uzbaki әl-Bukhari. Farkhang chaғataiy farisi. Tebriz, 1973. 397 p. (Chagatai Persian Dictionary)

Rieu Ch. 1888. – Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

History 2005. – The history of Kazakhstan in Arabic sources // Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleimenov. – edition., outfit. and add. Almaty: Dike Press, 2005.

Muizz – Muizz al-ansb f šarat al-ansb (Muiz al'-ansab). (1501-1600). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits.Persan 67. 183 r. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>

ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20alANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3

Tavārīkh-i – Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 r. [Electronic resource] – URL: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1

¹Жиренов А.А., ²Ошан Ж.

¹РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, Алматы, Қазақстан

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru

«ДВУХСТРАНИЧНОЕ УПОМИНАНИЕ О ХАНЕ ТОКТАМЫШ В ТРАКТАТЕ «ТАВАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ»

Аннотация. В статье рассматриваются политические противостояния XIV века между современниками Темир-бека (Амира Темира) – Тохтамышем и Урус-ханом с позиций источниковедения и текстологии. При этом подчеркивается, что сочетание источниковедческого анализа исторических трудов с их лингвистическим исследованием является одним из апробированных методов научного изучения. В основу работы положен трактат «Таварихи гузиде-и нусрат наме», написанный на чагатайском языке, который в средние века выступал в качестве восточнотюркского литературного языка и служил средством письменного общения для многих тюркских народов Центральной Азии. Определение и исследование памятников, созданных на тюрко-персидском языке, позволяет не только выявить новые факты и обогатить содержание предшествующих научных результатов, но и значительно расширить проблемное поле за счет введения в оборот дополнительных данных. Цель исследования заключается в переводе и введении в научный оборот раздела «Битва Тохтамыш-хана с Урус-ханом» данного произведения, а задачи охватывают текстологический и источниковедческий анализ, сопоставление данных рукописных источников с историческими реалиями и уточнение сведений о личности правителей. В результате выявлено, что вместе с определением индивидуальных характеристик исторических фигур особое внимание заслуживает локализация упомянутых событий на территории современного Казахстана. Заключение статьи заключается в том, что впервые выполненный перевод и транскрипция чагатайского текста на казахский язык не только вводят в научный оборот новый письменный источник, но и вносят значительный вклад в обогащение источниковедческой базы по истории Казахстана.

Благодарность: Исследование при поддержке Комитета науки Министерствнауки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования (проект ИРН BR24992878 - Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках).

Ключевые слова: источниковедение, каган, письменный памятник, улус, бек, нукер.

¹Zhirenov A.A., ²Oshan Zh.

¹RSE «Gylym Ordasy», Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru

«A TWO-PAGE REFERENCE TO KHAN TOKHTAMYSH IN THE TREATISE TAVARIKHI GUZIDE-I NUSRAT NAME»

Abstract. The article examines the political confrontations of the 14th century between contemporaries of Temir-bek (Amir Temir) — Tokhtamysh and Urus Khan — from the perspectives of source studies and textology. It emphasizes that the combination of source-critical analysis of historical works with their linguistic study is among the well-established methods of scholarly investigation. The study is based on the treatise Tavarikhi Guzide-i Nusrat Name, written in Chagatai, a medieval Eastern Turkic literary language that served as a common written medium for many Turkic peoples of Central Asia. The identification and analysis of works composed in the Turko-Persian tradition not only allows the discovery of new facts and the enrichment of previous scholarly results but also significantly expands the scope of research through the introduction of additional data. The aim of the study is the translation and introduction into academic circulation of the section “The Battle of Tokhtamysh Khan with Urus Khan” from the aforementioned work, while its objectives include textological and source-critical analysis, the correlation of manuscript data with historical realities, and the clarification of information regarding the rulers’ personalities. As a result, it is demonstrated that alongside defining the individual characteristics of historical figures, special attention should be paid to the localization of the described events within the territory of present-day Kazakhstan. The study concludes that the first-ever translation and transcription of this Chagatai text into Kazakh not only introduces a new written source into scholarly use but also makes a significant contribution to the enrichment of the source base for the history of Kazakhstan.

Acknowledgments. The research was carried out with the support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant funding (project IRN BR24992878 – Study of the ethno-political and socio-economic history of the Ulus of Jochi in the 13th–15th centuries).

Keywords: source studies, khagan, written monument, ulus, beg, nökör.

Авторлар туралы мәлімет:

Жиренов Аскар Асанович, Әл-Фараби атындағы ҚАЗҰУ докторанты, ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Ошан Жанымхан, Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Жиренов Аскар Асанович, докторант КАЗНУ им. Аль-Фараби, заведующий Музеем редких книг РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Ошан Жанымхан, Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Askar Asanovich Zhirenov, Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, head of the Museum of Rare Books Republican State Enterprise on the right of economic management «Ғылым ордасы», Almaty, Kazakhstan.

Oshan Zhanymkhan, Candidate of Historical Sciences (History), Senior Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Келін түсті 20 маусым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

¹Шадкам З. ²Амантай М.А.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

^{1,2}E-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

ШЫҒЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ АНТРОПОТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ОНОМАСТИКАЛЫҚ МӘНІ: БАБЫРНАМА НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Антропотопонимдер – белгілі бір географиялық нысанның атауын кісі есімімен байланыстыратын ерекше топонимдік санат. Олар тарихи жады мен мәдени сабақтастықты сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеу Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың Бабырнама еңбегінде кездесетін антропотопонимдердің тарихи-ономастикалық маңызын анықтауға бағытталған. Зерттеудің жаңалығы – *Бабырнама*дағы антропотопонимдер анықталып, олардың тарихи, лингвистикалық және географиялық ерекшеліктері қарастырылады. Бұған дейін шығыс мәтіндеріндегі антропотопонимдер аз зерттелу себебінен, бұл жұмыс ономастика саласына жаңа деректер енгізуге мүмкіндік береді. Мақаланың негізгі міндеттері – *Бабырнама*дағы антропотопонимдерді жинақтау, олардың семантикалық және этимологиялық талдауын жүргізу, тарихи контекстегі рөлін анықтау. Зерттеу нәтижелері ономастика, тарих және тіл білімі салаларына практикалық маңыздылыққа ие. Зерттеу әдіснамасы ретінде салыстырмалы-тарихи, ономастикалық және семантикалық талдау әдістері қолданылады. Бұл тәсілдер антропотопонимдердің шығу тегін, тарихи контексте қолданылуын және олардың когнитивтік құрылымын түсінуге мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Бабырнамадағы антропотопонимдердің тізімі жасалып, олардың семантикалық ерекшеліктері мен тарихи қолданысы талданады. Антропотопонимдерді зерттеу түркі халықтарының тарихи және мәдени мұрасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу антропотопонимдердің маңызын түсінуге, олардың қолданылу ерекшеліктерін анықтауға және болашақ ғылыми ізденістерге бағыт-бағдар беруге ықпал етеді деп ойлаймыз.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» жобасы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993043).

Кілт сөздер: топонимика, антропотопонимдер, шығыс деректері, Бабырнама.

Кіріспе

Ономастика – тілдің сөз байлығы, сөздік қорымен жалпы лексикамен тығыз бірлікте, берік байланысты. Ол осынымен қатар, тарих, этнография, этнология, география және эстетика, әдебиеттану, философия, биология сияқты ғылымның белгілі салаларымен үнемі байланыс, бірлікте. Бұл көрсетілген ғылымдармен бірге болғанымен ономастика лингвистикалық пән болып есептеледі. Өйткені оның зерттейтін негізгі объектісі – сөз (Жанұзақов, 2004: 64). Ономастика ғылымы бірнеше салаларды қамтиды, солардың негізгі саласының бірі – топонимика.

Топонимика – ономастиканың құрамдас бөлігі ретінде географиялық нысандардың атауларын, олардың шығу тегін, мағынасын, мазмұнын, қолданылу ерекшеліктерін, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым.

Белгілі бір аймақтағы топонимикалық лексика сол жердің географиялық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Сондықтан топонимикалық жүйені зерттеу осы ерекшеліктерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Миниярова, 2023: 56). Бұл тұрғыда, Миниярова атап өткендей, топонимикалық атаулардың қалыптасуы мен дамуы сол аумақтағы табиғи, тарихи және мәдени факторларға тікелей тәуелді. Осыған байланысты топонимикалық

жүйені зерттеу – белгілі бір өңірдің ландшафтық, этнолингвистикалық және тарихи құрылымын түсінуге көмектесетін маңызды құрал.

Топонимдер тек объектілерді атау үшін ғана емес, сонымен қатар олардың тарихи, мәдени және әлеуметтік маңызын сақтап, ақпарат жеткізу үшін де қолданылады. Адамның когнитивтік және номинативтік қабілеттері бұл атаулардың қалыптасуына әсер етеді. Географиялық атауларды зерттеу тіл, психология және адамның әлемді тануымен тығыз байланысты, өйткені олар білімді жүйелеу мен жіктеудің негізгі тәсілдерін көрсетеді (Микешина, 2006: 258).

Топонимикалық лексиканы зерттеу лингвистикалық ғылым үшін де, белгілі бір қоғамның ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін де үлкен маңызға ие. Топонимдер мәдениеттің және тілдің бір бөлігі бола отырып, қоғамның мәдени дамуының бағыты мен динамикасын көрсетеді, сондай-ақ оның негіздерін, себептерін және бірегей сипаттарын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы топонимика зерттеушісі Ф. Каччафоко атап өткендей, ежелгі тарихы бар географиялық орындар мен нысандардың атауларын зерттеу белгілі бір мағынада «тіл археологиясы» ретінде қарастырылуы мүмкін, бұл бізге өткеніміздің көптеген қырларын ашуға мүмкіндік береді (Cassiafoco, 2023: 8). Яғни, топонимдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу қазіргі заманғы адамдар мен географиялық атаулар арасындағы күнделікті қарым-қатынасты түсінуге де көмектеседі.

Белгілі бір аумақтың топонимикалық лексикасын зерттеу осы жердің қазіргі мәдени-тілдік ландшафтының ерекшеліктерін ашуға көмектеседі (Уразметова, 2022: 6), сондай-ақ белгілі бір қоғамның тарихын, мәдениетін және ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Топонимика бойынша зерттеулер әлемнің түрлі елдерінің материалдары негізінде бұрыннан жүргізіліп келеді, дегенмен белгілі бір аумақтың топонимикасын, әсіресе шығыс дереккөздеріндегі антропотопонимдердің ерекшеліктері мен негізгі сипаттарын арнайы зерттеу әлі де жеткіліксіз болып отыр.

Географиялық атаулар – тілдік бірліктердің бір түрі және олар жеке немесе бірнеше сөзден тұруы мүмкін. Бұл атаулар көбінесе адамдар мен этникалық топтарды, тірі ағзаларды (жануарлар мен өсімдіктерді), сондай-ақ табиғи ландшафт элементтерін сипаттайды (Уразметова, 2016: 152).

Топонимика – тарихи-мәдени ақпаратты сақтауға және таратуға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттардың бірі. Топонимикалық зерттеулер белгілі бір этностың әлемді тану ерекшеліктерін, оның тарихи даму динамикасын қалпына келтіруге көмектеседі. Географиялық атаулар (топонимдер) – кез келген өркениеттің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі және олардың қалыптасу үдерісі халықтың тарихи және тілдік санасының көрінісі ретінде қарастырылады.

Географиялық атаулардың өзгеру үрдісін талдау өткен дәуірлердің тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Топонимдердің жіктелуі ішінде ерекше орын алатындары – антропотопонимдер. Бұл термин грек тіліндегі *anthropos* («адам») және *onyma* («есім») сөздерінен шыққан. Антропотопонимдер – географиялық атаулардың ерекше категориясы, олардың қалыптасуы адам есімдері, тегі және лақап аттары негізінде жүзеге асады. Мұндай атаулар, әдетте, алғашқы қоныстанушылар, жер иелері немесе белгілі бір аймақта ықпалды рөл атқарған тарихи тұлғалармен байланыстырылады. Антропотопонимдердің пайда болуына мемлекет билеушілері, тайпа және ру көсемдері, сондай-ақ тарихи, әлеуметтік немесе экономикалық себептерге байланысты басқа аймақтарға қоныс аударған жеке тұлғалар әсер еткен.

Антропотопонимдерді зерттеу – олардың тарихи-мәдени мәнін анықтау, аймақтық ерекшеліктерін сипаттау және олардың қоғамдағы рөлін жүйелі түрде түсіндіру үшін маңызды. Түркі-моғол дәуіріндегі географиялық атаулардың қалыптасуында билеушілердің,

әскери қолбасшылардың, сопылық ағым өкілдерінің және өзге де маңызды тарихи тұлғалардың есімдері үлкен рөл атқарды. Сонымен қатар, олардың қолданылу ерекшеліктері, семантикалық трансформациялары және қазіргі заманғы орны да маңызды зерттеу объектісі болып табылады.

А.В. Суперанская антропотопонимдердің қалыптасуын зерттей отырып, бұл құбылысты: «Адам және оның қызметімен байланысты топонимикалық номинация желісі жеке есімдер, лақап аттар, жекелеген адамдардың тегі сияқты атау категорияларымен тығыз байланысты. Бұл атаулар топонимикалық қатарға енген кезде, олар антропотопонимдерді қалыптастырады» (Суперанская, 1984:89) сипаттайды. Осылайша, антропотопонимдердің пайда болуы жеке антропонимдердің географиялық атаулар жүйесіне ауысуымен және олардың белгілі бір аумақтың тарихи-мәдени кеңістігін бейнелеуімен түсіндіріледі.

Белгілі бір халықтың тарихын зерттеуде географиялық атаулардың маңызы зор. Топонимдер арқылы адам баласы өзінің этникалық, ұлттық және тарихи болмысын таниды. Географиялық атаулар жеке тұлғаның өз аумағын, туған жерін, тайпалық немесе этникалық бірлестігін сезінуіне ықпал етеді. Бұл өз кезегінде гуманизм мен патриотизмнің қалыптасуына негіз болады, өйткені жер атаулары – тарихи жады мен мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін маңызды белгі жүйесі.

Географиялық атауларды бастапқы мағынасы тұрғысынан зерттеу және тарихи эволюциясын анықтау барысында көне дереккөздердің рөлі ерекше. Бұл тұрғыда Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың (1483-1530) шағатай тілінде проза түрінде жазған «Бабырнама» еңбегі XV-XVI ерекшеліктерді бейнелей отырып, ортағасырда түркілердің жүріп өткен географиялық аймақтарды анықтау үшін маңызды тарихи-ономастикалық дереккөз.

ВВ. Бартольд да бұл еңбекті «түркі прозасының үздік шығармасы» деп атаған (Бартольд, 1964: 142).

Бабырнама Орта Азиядағы феодалдық қақтығыстар дәуірін, империялардың қалыптасуы мен құлдырауын, олардың әлем тарихына қалдырған ізі туралы кеңінен ақпарат береді. Сондықтан, ол жалғыз тілшілер емес әдебиет, тарих, мәдениет және соғыс стратегиясын зерттейтін ізденушілер үшін де маңызды дерек.

Антропотопонимдер – тарихи-мәдени және тілдік зерттеулерде маңызды орын алатын күрделі феномендердің бірі. Олар белгілі бір аймақтың тарихы мен мәдени құндылықтарының көрінісі ретінде қарастырылады. Ортағасырлық шығыс деректеріндегі антропотопонимдердің зерттелуі сол кезеңнің тарихи, мәдени және әлеуметтік жағдайын түсінуге үлкен үлес қосады. Ортағасырда парсы тілінде жазылған шығармаларда түркілердің жүріп өткен елді мекендерді осы антропотопонимдер арқылы білуге болады. Мысалы:

Мұхаммад Юсуф Валех Исфажани Қазвини (XVII ғ.) Сефевиттер кезінде жазған *Холд-е Беррин* еңбегінде Тимуридтер және Түркілердің тарихын баяндаған VI және VII-ші бөлімдерінде: Аб-е Тимур /Тимур суы, өзені (169 б.), Баезид қорғаны (147, 461 б.), Банд-е Амир / Әмір бекеті (154 б.), Банд-е Рүстәм / Рүстәм бекеті (135), Пол Зия ал-Мүлк / Зия ал-Мүлк көпірі (142 б.), Тахт-е Хулакухан / Хулакухан тағы (340 б.), Дияр-е Бәкір / Әбу Бәкір елі, отаны (200, 203, 285 б.), Көшк-е Арғун /Арғун сарайы (307 б.), Куһ-е Сүлейман / Сүлейман тауы (230 б.) секілді антропотопонимдер кездеседі.

Түркі (шағатай) тілінде жазылған *Бабырнама*дағы топонимдердің арасында да антропотопонимдер кездеседі. Бұл атаулар белгілі бір географиялық нысандардың тарихи кезеңдер және маңызды оқиғалармен байланысын көрсетеді. Антропотопонимдер арқылы аймақтың саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістерін анықтауға болады. Тарихи дереккөздерде, әсіресе *Бабырнама*да кездесетін антропотопонимдер белгілі тарихи тұлғалардың, саяси оқиғалардың және діни-мәдени үрдістердің ықпалымен қалыптасқанын байқаймыз. Себебі, Бабыр өзінің жүріп өткен, жаулап алған жерлерін сипаттап, сол елді-мекендердің ерекшеліктеріне, тұрмыс-тіршіліктеріне, атауларына көңіл бөлген. *Бабырнама*да географиялық атаулардың адам аттарымен де байланыстырып қойылғанын көре аламыз. Бұл

атаулар тек географиялық нысандарды ғана емес, сондай-ақ тарихи кезеңдердегі билік жүйесін, этномәдени байланыстардың және әлеуметтік құрылымның ерекшеліктерін бейнелейді.

Антропонимдер мен топонимдер ғылыми зерттеулерде кеңінен қарастырылғанымен, антропотопонимдерге қатысты зерттеулер көп кездеспейді. Тарих, мәдениеттану, лингвистика және саясаттану салаларын зерттеу үшін ортағасырлық шығыс деректеріндегі антропотопонимдердің қолданылу ерекшеліктерін зерттеу – өзекті мәселе. Осы жерде, антропотопонимдердің тарихи-ономастикалық құбылыс ретіндегі маңызын ашу қажеттілігі туындайды.

Зерттеуіміздің мақсаты – *Бабырнама* еңбегінде кездесетін антропотопонимдерді жүйелі түрде зерттеу арқылы олардың тарихи және ономастикалық маңызын анықтау болғандықтан, *Бабырнамадағы* антропотопонимдерді анықтап, жіктеп, жинақтап, олардың құрылымдық, этимологиялық ерекшеліктеріне анықтама беру.

Материалдар мен әдістер

Бір неше тілге аударылған *Бабырнама* – көптеген отандық және шетелдік тілші, әдебиетші, тарихшы және шығыстанушы ғалымдар тарапынан әлі күнге дейін зерттеліп келе жатқан құнды еңбек. 1826 жылы Дж. Лейден мен В. Эрскин бұл шығарманың қолжазбасын (манускрипт) ағылшын тіліне аударып, оған Орталық Азия халықтарының тарихы мен географиясына қатысты кіріспе жазған. Бұл құнды қолжазба қазіргі кезде Ұлыбритания мұрағаттарында сақтаулы. XX ғасырда бұл аударма Л. Кинг және А. С. Беверидж тарапынан кеңейтіліп, ғылыми ортаға енгізілді.

Бабырдың шығармашылық мұрасына деген қызығушылық XVI ғасырдан бастау алып, зерттеушілердің назарын аударды. Бабырнама атауы XVII ғасырдан бастап еуропалық саяхатшылардың еңбектерінде қолданыла бастайды.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың (1483–1530) *Бабырнама* еңбегі алғаш рет орыс тілінен қазақ тіліне 1990 жылы Байұзақ Қожабекұлының тәржімасымен «Жалын» баспасынан Алматыда жарық көрді. Кейіннен бұл аударма 1993 жылы «Ататек» баспасынан қайта басылып шықты.

Бабырнаманы қазақ тіліне аударғандардың бірі – Ислам Жеменей. Ол бұл шығарманы түпнұсқадан тікелей аударып, 2023 жылы «Дарын» баспасынан жариялады. Бұл басылымның ерекшелігі – еңбектің түпнұсқадан қазақ тіліне алғаш рет аударылуы.

Зерттеу материалдары ретінде тарихи жазба деректер, топонимикалық сөздіктер, лингвистикалық еңбектер және тарихи географиялық мәліметтер пайдаланылды. Антропотопонимдердің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау мақсатында жинақтау, жүйелеу, салыстыру және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, деректерді аналитикалық тұрғыдан қарастырып, олардың тарихи-ономастикалық маңызын ашу үшін мәтіндік талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Әмір Темірдің тікелей ұрпағы, Үндістандағы Ұлы Моғолдар империясының негізін қалаушы Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр (1483-1530) өмірінің көп бөлігін соғыстар мен жорықтарда өткізді және жаулап алған, сапар шеккен аймақтарды жан-жақты сипаттап, географиялық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін баяндаған жазбаларын қалдырды. Оның ең маңызды әрі танымал еңбектерінің бірі – *Бабырнама*.

Ол тек туған жері Ферғананың ғана емес, сондай-ақ Орта Азияның басқа да аймақтарының саяси және әкімшілік құрылымын нақты сипаттай отырып, жүріп өткен елді мекендердің табиғатына, флора мен фаунасына ерекше көңіл бөліп, географиялық сипаттамасын береді және сол кезеңдегі көптеген тарихи терминдердің этимологиясын түсіндіреді.

Бабыр және оның ұрпақтары әлем тарихына, Шығыс мәдениеті мен өркениетінің дамуында маңызды із қалдырды. Оның өмірі және әулетінің тағдырына қатысты хронологиялық зерттеулер көптеген ғалымдардың әлі де зерттеу объектісі.

Шығыстанушы ғалымдардың ғылыми-зерттеу мүдделері негізінен Шығыс елдерінің, әсіресе Орталық Азия мен Үндістанның тарихы, экономикасы, географиясы, әдебиеті, тілі, өнері, діні, этнографиясы және мәдени мұраларын зерттеуге бағытталған.

Казакова бұл аспектілердің барлығы Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың *Бабырнама* шығармасында көрініс тауып, әлемдік шығыстанушы: Дж. Лейден, В. Эрскин, А. С. Беверидж, Н. И. Ильминский, Г. Я. Кером, М. Салье, А. Паве де Куртейль, Н. Ф. Петровский, А. Н. Самойлович, Е. Денисон Росс, Уилер М. Такстон, Г. В. Благова, Т. Д. Байтураев, Р. М. Казакова, М. И. Абдурахманов, Я. И. Авлакулов, А. Н. Бабин, И. М. Бурхонов сынды ғалымдардың зерттеу нысанына айналғанын, олардың *Бабырнаманың* тарихи, мәдени, әдеби және географиялық аспектілерін жан-жақты талдағанын (Казакова, 2022:88) айтады.

Бабырнама – Орталық Азияның мәдени және тарихи мұрасының жаухары, ол топонимиканы дербес ғылыми бағыт ретінде дамытуға негіз болды (Кораев, 2006:273). Шынында да, бұл еңбек тек тарихи оқиғаларды сипаттаумен ғана шектелмей, сонымен қатар XV-XVI ғасырлардағы географиялық атаулардың жүйесін түсінуге мүмкіндік береді. *Бабырнама*да тіркелген топонимдер белгілі бір өңірдің саяси, экономикалық және мәдени орталықтарының орналасуын айқындап қана қоймай, халықтың дүниетанымы мен тарихының қалыптасуына да әсер етті. Осы тұрғыдан алғанда, бұл шығарма – тек тарихи дереккөз ғана емес, ономастика, тіл білімі және топонимика салалары үшін де маңызды ғылыми дерек.

Зерттеу нәтижелері

Топонимика зерттеулерінің негізгі бағыттарына арналған ғылыми еңбектерде бұл саланың тәуелсіз ғылым ретінде қалыптасуы үшін лингвистика, тарих және география ғылымдарының өзара байланысы маңызды екені атап өтілді. Сондай-ақ олардың этимологиясы мен шығу тегін анықтауда кейбір жағдайларда тек география ғылымының ғана лингвистерге нақты дерек бере алатыны ерекше мәнге ие екені көрсетілді.

Антропотопонимдер де топонимдер сияқты адам мен кеңістік арасындағы қарым-қатынасты бейнелейтін, тілдік сананың құрылымында ерекше орын алатын ақпарат көздері. Олар белгілі бір аймаққа қатысты білім қорын жинақтап, тарихи тұлғалардың есімдері арқылы мәдени сабақтастықты, ұрпақтар арасындағы байланысты сақтауға ықпал етеді. Антропотопонимдердің құрамына белгілі бір географиялық орынның билеушілері, қолбасшылары сынды тұлғалардың есімдері ғана кірмейді. Сонымен қатар, антропотопонимдер қатарына билеушілердің титулдары негізінде қалыптасқан атаулар да жатады. Орта ғасырлық түркі мемлекеттерінде қаған, хан, шад, тархан, йабғу (байғу, жабғу), хатун, чур, тегін, тудун, тұтұк, бек сияқты билік пен мәртебені білдіретін лауазымдар кеңінен қолданылған. Бұл титулдарға байланысты бірнеше жер атауларының қалыптасқаны белгілі. Мысалы, IX ғасырда Кашмир шекарасындағы Вахан өңірінде Хакан таулары (Михайлова, 1951: 17) туралы мәліметтер кездеседі. Ортағасырлық картограф әл-Идриси жасаған карталарда Ахсикеттен шығысқа қарай Хакан әл-Хазладжийа қаласының атауы тіркелген, оның Іле өзені бойындағы билеушілердің астанасымен байланысы болуы мүмкін (Караев, 1973: 36). Сонымен қатар, Бинкат қаласындағы қақпалардың бірі Дар-и Ку-йи Хакан деп аталған, бұл атаудың пайда болуына сол қақпаға шығатын көшенің Ку-йи Хакан (Қаған көшесі) деп аталуы негіз болған (al-Istakhri, 1967: 34).

XVI–XVII ғасырлардағы тарихи құжаттарда Әндіжан өңіріндегі Хакан атты елді мекен атауы кездеседі. Сонымен қатар, *Бабырнама*да XV ғасырда Әндіжан қаласының қақпаларының бірі *Хакан қақпасы* деп аталғаны айтылады (Жеменей, 2023: 76). Бұл атаулар билеушілердің титулдары мен тарихи тұлғалардың есімдерінен қалыптасқан антропотопонимдер қатарына жататындықтан олардың таралуы Орта Азиядағы саяси-

ономастикалық үрдістермен тығыз байланысты.

Бабырнамада кездесетін *Фируза қақпасы* (110 б.) атауы Фируза Бегім есімімен тікелей байланысты ол, *Сұлтан Үсейін мырзаның анасы. Фируза бегім әмір Темірдің немересі* (Жеменей, 2023: 184).

Тарихи деректерде билеушілер мен олардың жақын туыстарының есімдері бекіністерге, қақпаларға, қалаларға және маңызды инфрақұрылымдық нысандарға берілуі жиі кездеседі (Камолитдин, 2006: 155). Сол себепті, Фирузе қақпасы атауының шығу тегі кісі есімімен байланысты екенін анық.

Ортағасырларда бақтардың көп болғанын және олардың атаулары билеушілердің сүйікті әйелдері, қыздары немесе қоғамда орны қалған әйел тұлғалардың құрметіне қойылғанын *Бабырнамада* байқауға болады. Бұл үрдіс билеушілердің өз әулетінің беделін көрсетуімен қатар, әйелдердің саяси және әлеуметтік мәртебесінің көрінісі болуы мүмкін.

Бабырнамада Зубейде бағы (216 б.) атауы кездеседі. Бұл атау – Зүбейде есімінен шыққан. Орта ғасырларда Зүбейде есімі жоғары мәртебелі әйелдер арасында кең таралған. Аббасид халифаты кезінде атақты Зүбейде бінт Жа'фар әл-Мансұр (Zubaida bint Ja'far al-Mansur) өзінің қайырымдылық іс-шараларымен белгілі болған және оның есімімен түрлі нысандар аталған. Орта Азияда билеуші әулеттер әйелдерінің есімдері бақтарға берілуі кең тараған дәстүр болғандықтан, Зүбейде бағы атауы да осы үрдістің жалғасы болуы ықтимал.

Бабырнамада гидронимдердің кеңінен кездесетінін, алайда олардың ішінде антропогидронимдердің үлесі айтарлықтай аз болғандығы байқалады. Бұл өзендер мен су көздерінің атаулары негізінен табиғи ерекшеліктеріне немесе географиялық орнына қарай қойылады. Дегенмен, сирек кездесетін антропогидронимдер тарихи-ономастикалық тұрғыдан ерекше мәнге ие. Мысалы, еңбектегі *Баран суы* (227 б.) және *Гүлбаһар өзені* (227 б.) сияқты атаулар.

Сонымен қатар, Бабырнамадағы *Құптан намазы еді, келіп Хакан арығынан өтіп, Рәзәк керуен сарайы қыстағының жанында қос тіктік* (Жеменей, 2023: 124) деген сөйлемде бірнеше маңызды топонимдер кездеседі. Бұл атаулардың шығу тегі туралы нақты тарихи деректер болмаса да, олардың мағынасы мен этимологиясына негізделген болжамдар жасауға болады. Біріншіден, *Хакан арығы* атауындағы *арық* сөзі су нысанын білдіретін гидроним болса, *Хакан* тарихи тұлғаның есімі немесе лауазымдық титулы негізінде қолданылуы мүмкін, бұл жағдайда атау антропогидроним ретінде қарастыруға болады. Екіншіден, *Рәзәк керуен сарайы қыстағы* атауында *Рәзәк* жеке есім ретінде қолданылғандықтан, ол – антропотопоним, ал *керуен сарай* (ойконим – ғимарат атауы) сауда жолындағы тұрақ болғандықтан, ойконимдік сипат алады. *Қыстақ* (микротопоним – шағын қоныс атауы) – маусымдық қоныс атауы ретінде микротопонимге жатқыза аламыз.

Жоғарыда атап өткендей, антропотопонимдер қатарына билеушілердің титулдары негізінде қалыптасқан атаулар да жатады. *Бабырнамада* келтірілген топонимдердің ішінде *Мелик қақпасы* (216 б.), *Мелик базары* (216 б.) атауларын антропотопонимдер қатарына жатқыза аламыз. Бұл атаулар белгілі тарихи тұлғалардың немесе лауазым иелерінің есімдерімен тікелей байланысты болып, олардың есімдері немесе титулдары арқылы қалыптасқан. Орта ғасырларда билеушілер мен беделді тұлғалардың аттары тек қалаларға ғана емес, сонымен бірге қақпаларға, базарларға, мешіттер мен медреселерге берілген.

Мелик қақпасы атауы *мелик* титулымен байланысты, ол орта ғасырларда аймақтық билеушілерге қолданылған. *Мелик* сөзі араб және парсы тілдерінде «билеуші, әмір» мағынасын білдіреді. Сондықтан, бұл атау белгілі бір әкімшілік тұлғаға немесе аймақтың басқарушысына тиесілі болуы мүмкін. Орта Азияда мелик титулы билеушілік мәртебені білдіретін атақ ретінде қолданылғандықтан, бұл қақпа атауы жергілікті басқарушы немесе белгілі бір әулеттің өкілімен байланысты қойылған деп болжауға болады. *Сол секілді Мелик базары* атауы да антропотопонимдік сипатқа ие. *Мелик* сөзі айтып өткеніміздей билеушіге немесе әкімшілік тұлғаға қатысты қолданылады.

Бабырнамада тек жер-су атаулары ғана емес, сонымен қатар тарихи тұлғалардың есімдерімен аталған ғимараттар мен кешендердің атаулары да кездеседі. Бұл нысандар көбіне оқу орындары, ғылыми мекемелер немесе діни кешендер болған. *Гауһар Шад бегім медресесі* (216 б.), *Ұлықбек обсерваториясы* (68 б.), *Шейхислам медресесі* (216 б.) секілді атаулар белгілі тарихи тұлғалардың құрметіне қойылған.

Гауһар Шад бегім медресесі атауы топонимиканың бір тармағы – ойконимге жатуы мүмкін, өйткені ол ғимарат атауы ретінде қолданылып тұр. Ойконимдер қалалар, ауылдар, тарихи ғимараттар мен кешендердің атауларын қамтиды, ал медресе – оқу орны болғандықтан, бұл атау осы топқа кіруі ықтимал. Атауда кездесетін *Гауһар Шад бегім* есімі тарихи тұлғаға тиесілі, бұл оны кісі атына негізделген ойконим ретінде қарастыруға негіз береді. Дегенмен, бұл атау жер-су атауы емес, яғни классикалық антропотопоним деп нақты айту қиын.

Ұлықбек обсерваториясы атауы нақты тарихи тұлға – Ұлықбекпен байланысты антропотопоним. Ұлықбек – XV ғасырдағы Тимур әулетінің көрнекті билеушісі, әрі астрономиялық зерттеулердің дамуына зор үлес қосқан ғалым. Парсы және араб тілдеріндегі *Rasathâne/Pasathane* сөзі «обсерватория, астрономиялық зерттеу орны» деген мағынаны білдіреді. Өзі тұрғызған бұл обсерватория Ұлықбек есімімен аталуы заңды.

Шейхислам медресесі атауы жоғары діни лауазымға ие тұлғамен байланысты. *Шейхислам* лақабы ислам әлемінде ең жоғары діни мәртебеге ие ғұламаларға беріледі. Орта ғасырларда медреселер ислам әлемінде діни және ғылыми орталықтар ретінде маңызды рөл атқарғандықтан, олардың атаулары көбінесе беделді діни тұлғаның есімдерімен немесе олар басқарған оқу орындарымен байланысты.

Бабырнама еңбегінде кездесетін *Науаи тағы* (216 б.), *Қажыбек тағы* (216 б.) атаулары антропотопонимдік сипатқа ие. Бұл атаулардың ортақ ерекшелігі – олардың құрамында *тақ* сөзі болуы. Бұл термин түркі-парсы дәстүрінде билеушілік, басқару орталығы және саяси-стратегиялық резиденциялармен тығыз байланысты. Сонымен қатар, аталмыш атаулардың екінші компоненті белгілі тарихи тұлғалардың есімдерімен немесе маңызды билеушілік орталықтармен ұштасуы мүмкін. Бұл атаулардың қалыптасуы мен қолданылуы тарихи тұрғыдан маңызды болуы мүмкін, алайда олардың нақты тарихи деректермен расталмағанын ескеру қажет. Мұндай атаулардың шығу тегін толық анықтау үшін қосымша дереккөздер мен тарихи жазбаларды талдау қажет. Төменде өз болжамымызды ұсынамыз:

Науаи тағы атауы түркі-шағатай ақыны, мемлекет қайраткері Әлішер Науаи есімімен байланысты болуы мүмкін. Науаи – Темір әулетінің көрнекті тұлғаларының бірі. Оның есімімен бірнеше инфрақұрылымдық нысандар аталған. Егер Науаи тағы атауы шынында Әлішер Науаиға тиесілі қойылған болса, онда бұл антропотопоним қатарына кіреді.

Қажыбек тағы атауы белгілі тарихи-әлуметтік тұлғаға болуы мүмкін. Ол: Қажы – араб тілінде «нажы», яғни Меккеге қажылық жасаған кісі;

Бек – түркі халықтарында әкімшілік немесе әскери лауазымды білдіретін титул секілді екі негізгі компонент тұрады.

Бабырнамадағы топонимдерді талдау барысында бекіністер, бактар және қақпалар тысында көпірлердің де белгілі бір тұлғалар есімімен аталғаны кездеседі. Бұл көпірлердің атаулары тарихи тұлғалардың, діни қайраткерлердің немесе ел арасында беделді кісілердің есімдерімен байланысты. Мысалы: *Сейіт Қасым көпірі* (222 б.), *Молда Баба көпірі* (276 б.), *Мұхаммед – шап көпірі* (64 б.), *Мырза көпірі* (64 б.), *Құтлыққадам көпірі* (147 б.) сияқты атаулар.

Зерттеу барысында Бабырнамада кездесетін 12 антропотопоним талданып, олардың тарихи-ономастикалық сипаттамасы берілді. Бұл атаулардың қалыптасуы негізінен билеушілер, мемлекет қайраткерлері, әскербасылар, діни тұлғалар және олардың әулеттерімен байланысты екені анықталды.

Сонымен қатар, кейбір атаулардың антропотопонимдік сипаты толық дәлелденбеген және болжамдық талдауды қажет етеді. Мысалы, *Қажыбек тағы*, *Гүлбаһар өзені* сияқты

атаулардың шығу тегі нақты тарихи тұлғамен байланысты екені толық анықталмаған. Бұл атаулардың антропонимдік сипатын дәлелдеу үшін қосымша тарихи, ономастикалық және археологиялық зерттеулер қажет етеді. Олардың шығу тегі туралы гипотезалар этимологиялық және тарихи контекстке негізделгенімен, оларды түбегейлі бекіту үшін ортағасырлық құжаттар мен картографиялық деректерді қосымша талдау маңызды.

Жалпы, Бабырнамадағы антропотопонимдер – түркілердің жүрген, қоныстаған Орта Азия, Үндістан және Таяу Шығыс тарихындағы билік, саяси құрылым және мәдениетаралық байланыстардың географиялық көрінісі.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Бабырнамадағы антропотопонимдердің тарихи-ономастикалық маңызы анықталды. Олар:

- Белгілі бір аймақтардың географиялық ерекшеліктерін ғана емес, сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен саяси өзгерістерді де сипаттайтын құнды дереккөз ретінде де қарастырылуға болатындығы;

- Антропотопонимдер арқылы билеушілердің ықпалы, әулеттік байланыстар мен көшпелі өркениеттің ерекшеліктері айқындалып, оларды тарихи және тілдік тұрғыдан жан-жақты қарастыру қажеттілігі;

- Осыған байланысты, Бабырнамаға қатысты отандық зерттеулердің кеңінен жасалуына назар аудару қажеттілігі;

- Бабырнамадағы жер-су атауларының мағыналық ерекшеліктерін қарастыру арқылы түркілердің тарих бойынша жүріп өткен елді мекендердің географиялық картасын қалыптастыруға болатындығы;

- Бұл бағыттағы зерттеулер тарихи тамырларды анықтауға, атаулардың өзгеру себептерін түсінуге ықпал ететіндігі анықталды.

Қорыта келе, кейбір атаулар тарихи тұлғалармен тікелей байланысып, тарихи деректер арқылы расталса, ал кейбіреулері қосымша зерттеуді қажет етеді. Болашақта кең ауқымды салыстырмалы зерттеу жүргізу, тарихи дереккөздермен кешенді талдау жасау және археологиялық деректерді қарастыру арқылы бұл атаулардың тарихи негізін одан әрі нақтылауға болады.

Әдебиет:

al-Istakhri, 1967 – *al-Istakhri*, Abu Ishak al-Farisi. *Viae regnorum*. ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967.

Cacciafoco, Cavallaro, 2023 – *Cacciafoco F., Cavallaro F.* Place Names. Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics / F. Cacciafoco, F. Cavallaro. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. 298 p.

Xold-e Barin “Sections VI & VII” Mohammad Yusof Valeh Esfahani-e Qazvini. Edited by Mir Hasem Muhaddes. Miras-e Maktub, Tehran, 2000.

Бартольд, 1964 – *Бартольд В.В.* Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии // Сочинения: в 9 т. / Гафуров Б. Г. Москва: Наука, 1964. – Т. 2, кн. 2. – 657 с.

Жанұзақ, Рысберген, 2004 – *Жанұзақ Т., Рысберген Қ.* Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. Алматы: Азия, 2004. 128 б.

Жеменей, 2023 – Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама: ауд. Ислам Жеменей. Алматы: Дарын, 2023. 458 б. + 8 бет жапсырма.

Казакова, 2022 – *Казакова Р.М.* История создания и культурно-историческое значение текста «Бабур-наме». Эпиграммы Бабура // Образование и инновационные исследования. 2022. № 7. С. 87–90.

Камолиддин, 2006 – *Камолиддин Ш.С.* Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент: Шарк, 2006. 192 с.

Караев, 1973 – *Караев О.* Земли тогуз-огузов, карлуков, хазладжия, хилхия, кимаков и киргизов по карте ал-Идриси // Арабо-персидские источники о тюркских народах. Фрунзе: Илим, 1973. С. 4–48.

Кораев, 2006 – *Кораев С.* [Qorayev S.] Toponimika. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.

Микешина, 2006 – *Микешина Л.А.* Философия науки. Эпистемология. Методология. Культура. Москва, 2006.

Миниярова, 2023 – *Миниярова Д.Р.* Принципы классификации урбанонимической лексики // Тенденции развития науки и образования. 2023. № 98–7. С. 55–58.

Михайлова, 1951 – *Михайлова А.И.* Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX в. // ЭВ. Т. 5. – Л., 1951. С. 10–20.

Суперанская, 1984 – *Суперанская А.В.* Что такое топонимика. Москва: Наука, 1984. 182с.

Уразметова, 2016 – *Уразметова А.В.* Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США). Уфа, 2016. 461 с.

Уразметова, 2022 – *Уразметова А.В.* Топонимическая система Великобритании: первичная и вторичная номинация: монография. Санкт-Петербург: Сциентиа, 2022. 172 с.

References:

al-Istakhri, 1967 – *al-Istakhri*, Abu Ishak al-Farisi. Viae regnorum [Routes of the Kingdoms]. ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. [in Arabic, Latin].

Cacciafoco, Cavallaro, 2023 – *Cacciafoco F., Cavallaro F.* Place Names. Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics / F. Cacciafoco, F. Cavallaro. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. 298 p. [in English].

Xold-e Barin “Sections VI & VII” Mohammad Yusof Valeh Esfahani-e Qazvini. Edited by Mir Hasem Muhaddes. Miras-e Maktub, Tehran, 2000. [in Persian].

Bartold, 1964 – *Bartold V.V.* Raboty po otdelnym problemam istorii Sredney Azii [Works on specific problems of the history of Central Asia] // Sochineniya: v 9 t. / Gafurov B. G. – M.: Nauka, 1964. – Т. 2, В. 2. – 661 p. [in Russian].

Janūzaq, Rysbergen, 2004 – *Janūzaq T., Rysbergen Q.* Qazaq onomastikasy: jetistikteri men bolaşaǵy [Kazakh Onomastics: achievements and prospects]. Almaty: Azia, 2004. 128 p. [in Kazakh].

Jemenei, 2023 – *Zähireddin Mūhammed Babyr.* Babyrnama: Aud. İslam Jemenei [Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama: Translated by Islam Zhemenei]. Almaty: Daryn, 2023. 458 bet + 8 bet japsyrma. [in Kazakh].

Kazakova, 2022 – *Kazakova R.M.* Istoriya sozdaniya i kulturno-istoricheskoye znachenie teksta «Babur-name». Epigrammy Babura [History of the creation and cultural-historical significance of the text *Baburnama*. Babur's epigrams] // Obrazovaniye i innovatsionnye issledovaniya. 2022. № 7. S. 87–90. [in Russian].

Karayev, 1973 – *Karayev O.* Zemli toguz-oguzov, karlukov, khazladzhiya, khilkhia, kimakov i kirgizov po karte al-Idrisi [Lands of the Toquz-Oghuz, Karluks, Khazlaj, Khilkh, Kimaks, and Kyrgyz according to al-Idrisi's map] // Arabo-persidskiye istochniki o tyurkskikh narodakh. Frunze: Ilim, 1973. P. 4–48. [in Russian].

Kamoliddin, 2006 – *Kamoliddin Sh.S.* Drevnetyurkskaya toponimiya Sredney Azii [Ancient Turkic toponymy of Central Asia]. Tashkent: Shark, 2006. 192 p. [in Russian].

Korayev, 2006 – *Korayev S.* [Qorayev S.] Toponimika [Toponymy]. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. [in Uzbek].

Mikeshina, 2006 – *Mikeshina L.A.* Filosofiya nauki. Epistemologiya. Metodologiya. Kultura [Philosophy of science. Epistemology. Methodology. Culture]. Moskva, 2006. [in Russian].

Miniyarova, 2023 – *Miniyarova D.R.* Printsipy klassifikatsii urbanonimicheskoy leksiki [Principles of classification of urbanonymic vocabulary] // Tendentsii razvitiya nauki i obrazovaniya.

2023, № 98–7. P. 55–58. [in Russian].

Mikhaylova, 1951 – *Mikhaylova A.I. Novye epigraficheskiye dannye dlya istorii Sredney Azii IX v.* [New epigraphic data for the history of Central Asia in the 9th century] // EV. T. 5. – L., 1951. P. 10–20. [in Russian].

Superanskaya, 1984 – *Superanskaya A.V. Chto takoye toponimika* [What is toponymy]. Moskva: Nauka, 1984. 182 p. [in Russian].

Urazmetova, 2016 – *Urazmetova A.V. Anglyskaya toponimika kak leksicheskaya podsystema yazyka (na materiale toponimicheskoy leksiki Velikobritanii i SShA)* [English toponymy as a lexical subsystem of the language (Based on the toponymic vocabulary of Great Britain and the USA)]. Ufa, 2016. 461 p. [in Russian].

Urazmetova, 2022 – *Urazmetova A.V. Toponimicheskaya sistema Velikobritanii: pervichnaya i vtorichnaya nominatsiya* [Toponymic system of Great Britain: primary and secondary nomination]. Sankt-Peterburg: Stsiyentia, 2022. 172 p. [in Russian].

¹Шадкам З. ²Амантай М.А.

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

^{1,2}E-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

ИСТОРИКО-ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АНТРОПОТОПОНИМОВ В ВОСТОЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ: НА ОСНОВЕ БАБУР-НАМЕ

Аннотация. Антропотопонимы представляют собой особую категорию топонимов, которые связывают название географического объекта с именем человека. Они играют важную роль в сохранении исторической памяти и культурной преемственности. Данное исследование направлено на выявление историко-ономастического значения антропотопонимов, встречающихся в труде *Бабур-наме* Захиреддина Мухаммеда Бабура. Новизна исследования заключается в выявлении антропотопонимов в *Бабур-наме* и анализе их исторических, лингвистических и географических особенностей. В связи с тем, что антропотопонимы в восточных текстах до сих пор были недостаточно изучены, данная работа вносит новые данные в область ономастики. Основные задачи статьи включают сбор антропотопонимов из *Бабур-наме*, их семантический и этимологический анализ, а также определение их роли в историческом контексте. Полученные результаты обладают практической значимостью для ономастики, истории и лингвистики. Методология исследования включает сравнительно-исторический, ономастический и семантический анализ. Эти подходы позволяют глубже понять происхождение антропотопонимов, их употребление в историческом контексте и когнитивную структуру. В результате исследования был составлен перечень антропотопонимов, встречающихся в *Бабур-наме*, проведен анализ их семантических особенностей и исторического употребления. Исследование антропотопонимов позволяет глубже понять историческое и культурное наследие тюркских народов. Ожидается, что это исследование поможет лучше понять значение антропотопонимов, выявить их особенности использования и послужить ориентиром для будущих научных исследований.

Благодарность: Статья выполнена в рамках проекта финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Древнетюркские топонимы в китайских и других восточных источниках – одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический и лингвистический аспект» (индивидуальный регистрационный номер: BR24993043).

Ключевые слова: топонимия, антропотопонимы, восточные источники, Бабур-наме.

¹Shadkam Z. ²Amantay M.A

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{1,2}E-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

THE HISTORICAL AND ONOMASTIC SIGNIFICANCE OF ANTHROPOTOPONYMS IN EASTERN SOURCES: BASED ON BABURNAMA

Abstract. Anthrotoponyms are a unique category of toponyms that associate the name of a geographical feature with a person's name. They play a crucial role in preserving historical memory and cultural continuity. This study aims to determine the historical and onomastic significance of anthrotoponyms found in *Baburnama* by Zahiriddin Muhammad Babur. The novelty of the research lies in the identification of anthrotoponyms in *Baburnama* and the examination of their historical, linguistic, and geographical characteristics. Due to the limited study of anthrotoponyms in Eastern texts, this work contributes new data to the field of onomastics. The main objectives of the article include collecting anthrotoponyms from *Baburnama*, conducting their semantic and etymological analysis, and defining their role in the historical context. The findings hold practical significance for onomastics, history, and linguistics. The research methodology includes comparative-historical, onomastic, and semantic analysis methods. These approaches allow for a deeper understanding of the origin, historical application, and cognitive structure of anthrotoponyms. As a result of the study, a comprehensive list of anthrotoponyms in *Baburnama* was compiled, and their semantic features and historical usage were analyzed. The study of anthrotoponyms provides a deeper understanding of the historical and cultural heritage of Turkic peoples. This research is expected to contribute to a better understanding of the importance of anthrotoponyms, identify their usage patterns, and provide guidance for future scientific investigations.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – One of the Foundations of Modern Turkic Integration: a historical-etymological and linguistic perspective» (individual registration number: BR24993043).

Keywords: toponymy, anthrotoponyms, Eastern sources, Baburnama.

Авторлар туралы мәлімет:

Шадкам Зубейда, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Амантай Мөлдір Алмазқызы, Шығыстану факультеті, Шетел филологиясы(шығыс тілдері) мамандығының магистранты (2-курс), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shadkam Zubaida, Candidate of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Amantai Moldir Almazkyzy, Master's student (2nd year) in Foreign Philology (Eastern Languages), Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Шадкам Зубайда, кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Амантай Мөлдір Алмазқызы, магистрант (2 курс) по специальности «Иностранная филология (восточные языки)», факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Келін түсті 24 маусым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

*¹Тасилова Н.А. ²Байдавлетова М.Д.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби*
Казахстан, Алматы

E-mail: ¹tasnaz@mail.ru, ²madina.dosbergen@gmail.com

ТИМУРИДСКИЕ ИСТОЧНИКИ В ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. *Цель исследования:* Изучение источников, связанных с династией Тимуридов, представляет собой важный вклад в исследование культуры и истории Средней Азии в средние века. Целью нашего исследования является историографический анализ научных трудов, на основе этих источников. *Методы исследования:* Для получения наиболее полной информации о способах использования и передачи материалов в тимуридской историографии были применены следующие методы: сравнительно-сопоставительный, анализ и синтез исторических источников, сравнительно-исторический, ретроспективный. Среди нарративных исторических источников особую ценность представляют материалы, созданные потомками Амира Тимура в XIV–XV веках, где история Средней Азии раскрывается наиболее полно. До настоящего времени труды потомков Тимура не утратили своей научной значимости, поскольку в них прослеживается хронология исторических событий той эпохи. Эти источники освещают не только внешнеполитические связи с соседними государствами, но и внутреннюю политику, хозяйственную деятельность, а также содержат значительный объем информации об этнокультурных особенностях региона. В данной статье авторы не только проводят обзор научных исследований, посвященных теме работы, но и уточняют, какие именно документы и материалы включены в изучение наследия Амира Тимура. В этой связи он классифицирует источники по их типам и видам, а также, исходя из их значимости, осуществляет историографический анализ. *Результаты:* Классифицируя исследуемые источники, авторы приходят к выводу, что все они относятся к нарративным документам. При анализе видов этих источников он выделяет следующие: исторические хроники об Амине Тимуре, мемуары, воспоминания, анналы, биографии и дневниковые записи. *Заключение:* Авторы приходят к выводу, что исследуемые материалы по своему содержанию можно разделить на две группы: содержащие общеисторические сведения и материалы, посвященные конкретным событиям и личностям династии Амира Тимура.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23489355 – «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории».

Ключевые слова: источник, Тимуриды, династия, хан, мемуары, воспоминания, анналы, биография, исторические хроники

Введение

Принципиальным для теории источниковедения является рассмотрение исторических данных как результата целенаправленных действий людей и раскрытие их социальной природы. Основная проблема источниковедения – определение природы исторических данных, исследование их объективных свойств и закономерностей их формирования. Анализ данных, появившихся как следствие целенаправленных действий людей, и определение причин их возникновения возможно лишь путем выявления выполненных ими функций в ходе исторических процессов. Исследование данных, возникших в ходе развития социальных

процессов, объединяет в себе методологическое единство рассмотрения исторических процессов и научного исторического познания.

Согласно принципам источниковедения любое историческое сведение с точки зрения возникновения является объективным. Известный источниковед О.М. Медушевская в этой связи утверждает: «... возникая в ходе исторического процесса и в то же время являясь объектом изучения, исторический источник воплощает в себе неразрывное единство истории как процесса и научного исторического познания» (О.М. Медушевская, 1978: 12-23).

Материалы и методы исследования

Письменные источники, относящиеся к истории средневекового Казахстана, условно можно классифицировать по следующим принципам: династийному; языковому; региональному.

Многие учёные при классификации средневековых данных руководствуются династийным принципом. Однако не менее важно принимать за основу исследования также и региональный, или территориальный принципы. Это означает, что необходимо принимать во внимание место возникновения источника, проявление в рассматриваемом документе особенностей и природных свойств данной местности. В то же время нельзя забывать и о том, что на объективность и субъективность источника в большой мере влияют его языковые, стилевые и жанровые особенности.

Средневековые источники написаны в основном на персидском, арабском, тюркских языках. Основной особенностью созданных в период мусульманского ренессанса источников является то, что они написаны на развитом арабском языке, имеют совершенную форму и по содержанию близки к литературе на религиозную тематику. Средневековые источники на персидском языке отличаются глубиной мысли, благодаря чему со временем персидский язык стал языком историографии, культуры и литературных произведений, особенно поэзии, а также языком канцелярии. Тюркский же язык (чагатайский) выделялся простотой и близостью к действительности, минимализмом в художественном плане. И все же начиная с XVI века он стал широко использоваться в поэзии. Данные особенности языков, употреблявшихся в средневековье, повышают целесообразность классификации средневековых источников по языковому принципу, так как способствуют всестороннему и правильному анализу и оценке исторической эпохи, в которую они были созданы.

К группе династийных источников относятся исторические произведения, написанные в периоды господства определенных правящих династий на территориях Центральной Азии, Ирана, Афганистана, Индии, Восточного Туркестана в XIII-XVIII вв. Их можно классифицировать на: тимуридские, шайбанидские, аштарханидские, бабуридские, сефевидские, так как они были написаны по непосредственному заказу, или поручению правящих династий. В таких источниках даются сведения, в основном в хронологической последовательности, о правителях определенных династий, которые характеризуются в хвалебном тоне.

Нарративные исторические труды средневековых авторов, которые являлись историографами Амир Тимура и его потомков, описывающие исторические события и исторических личностей Средней Азии и Казахстана XIV-XV вв. состоят в основном из произведений династии Тимуридов. Данные произведения были широко использованы исследователями исторических данных, которые главным образом лишь брали из них отрывочные сведения, относящиеся к определенным вопросам истории данной эпохи, и не обращались к комплексному источниковедческому анализу.

Обсуждение

Работы и исследования, связанные с этими персидскими данными, мы разделили по хронологическим рамкам на работы, опубликованные до революции, в советское время и в

период независимого Казахстана. По первому этапу особо следует отметить работы В.В. Вельяминов-Зернова (В.В. Вельяминов-Зернов, 1864), Ш.Ш. Валиханова (Ш.Ш. Валиханов, 1985), В.Г. Тизенгаузена (В.Г. Тизенгаузен, 1884). В.В. Вельяминова-Зернов в своих исследованиях собрал и изучил много сведений по истории казахов из различных источников, в том числе персидских данных.

После установления Советской власти сбор и группировка персидских данных наряду с другими данными стали осуществляться в больших масштабах. В этот период можно отметить труды В.В. Бартольда (В.В. Бартольд, 1973), С.Д. Асфендиярова, П.А. Кунте (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997), С.К. Ибрагимов (С.К. Ибрагимов, 1960), В.П. Юдина (В.П. Юдин, 2001), Б.Е. Кумекова (Б.Е. Кумек, 1987), Т.И. Султанова (Т.И. Султанов, 1982), К.А. Пищулиной (К.А. Пищулина, 1977), М.Х. Абусеитовой (М.Х. Абусеитова, 1985) и др.

Советскими исследователями были подготовлены и опубликованы отрывки из восточных материалов в XIII-XIX вв., такие как «Материалы по истории туркмен и Туркмении. Иранские, бухарские и хивинские источники XVI-XIX вв.» (Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1938), «Материалы по истории туркмен и Туркмении. VII-XV вв.» (Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1939), «Арабские и персидские источники. Материалы по истории киргизов и Киргизии» (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973), «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии (Извлечения из источников)» (Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв., 1988), содержащие ценные сведения о казахах, истории и культуре Казахстана.

70-80 годах XX в. среди казахских востоковедов продолжалась работа по выявлению восточных данных по древней и средневековой истории на арабском, персидском и турецком языках и вводу их в научный оборот. Особо можно отметить работы Б.Е. Кумекова, Т.И. Султанова, К.А. Пищулиной, М.Х. Абусеитовой.

Сегодня желание изучать историю Казахстана создало прекрасную возможность собирать данные по истории Казахстана изо дня в день. В последующие годы база данных средневековой истории Казахстана пополнялась усилиями исследователей, анализировавших конкретные проблемы истории Казахстана в средние века, и трудами известных востоковедов, работавших за пределами Республики Казахстан.

В период после обретения независимости Казахстана имя наших ученых, таких как С.К. Ибрагимов, Б.Е. Кумек, Т.И. Султанов, К.А. Пищулина, М.Х. Абусеитова будет упомянуто еще раз. Потому что они все еще упорно трудятся на благо нашей страны.

Ж.М. Тулебаева, один из исследователей, осуществивших анализ данных нарративных персидских произведений, связанных с историей Казахстана и казахского народа (Ж.М. Тулебаева, 2003а.). В ее трудах собраны персидские данные по истории Казахстана XII-XIX веков.

В 2004-2006 гг. начала реализовываться государственная программа «Культурное наследие». На основе этой программы появилась возможность перенять наше письменное наследие в зарубежных странах.

Таким образом, до обретения независимости Казахстана было собрано, сгруппировано и изучено множество персидских данных, связанных с историей страны, и после обретения независимости эта работа продолжилась.

Результаты исследования

В первую очередь считаем целесообразным остановиться на исследованиях Ж.М. Тулебаевой, осуществившей комплексное исследование, критический анализ, систематизацию всех письменных источников XIII-XIX вв. на персидском языке и введение некоторых новых источников в научный исторический оборот.

Согласно точке зрения Ж.М. Тулебаевой, в результате систематизация персидских источников XIII-XIX вв., касающихся истории Казахстана и казахского народа, по территориальным, временным, типовым и тематическим признакам возможно построение наиболее гармоничной и удобной схемы. Таким образом, классифицируя персидские письменные документы данного периода по территориям, где они были написаны, и по времени происхождения тех или иных событий, исследователь указала, что их можно объединить в следующие группы: хулагуидскую, тимуридскую, шейбанидскую, бабуридскую, сефевидскую, аштарханидскую, мангытскую, кокандскую. При этом Ж.М.Тулебаева рекомендует отдельно рассматривать тимуридские и бабуридские источники (Ж.М. Тулебаева, 2003b: 118-126).

По форме сохранения все тимуридские источники являются рукописями. Что касается времени их возникновения, во многих случаях ценные сведения о времени написания произведения можно найти в его же содержании. Поскольку в основном тимуридские источники посвящались либо самому Амиру Тимуру, либо его потомкам, данный вопрос также можно выяснить по тому, в период правления какой исторической личности жил тот или иной историк. Сведения о времени написания можно также обнаружить из дополнительных источников.

При исследовании тимуридских источников применяются методы анализа текста и перекрестного сравнения разных источников. Все тимуридские источники по типу относятся к нарративным письменным источникам.

Знаменитая книга «Тузуки Тимурий», посвященная истории правления Амира Тимура, которую перевели с персидского на узбекский язык А. Согуний и Х. Караматов и которая известна также под названиями «Малфузоти Тимурий» – «Высказывания Тимура» и «Воқиоти Тимурий» – «Истории про Тимура», является особенным историческим произведением, в которой описываются состояние Амира Тимура в тот период, его взгляды на создание войск и управление ими (Тимур тузуклари, 1996).

Амир Тимур в произведении «Тузуки Тимурий» пишет: «Благодаря своим храбрым (бесстрашным) военачальникам и войскам я стал правителем 27 государств, я стал правителем Ирана, Турана, Рума, Магреба, Сирии, Египта, Ирака-Арабии, Ирака-Аджеми, Мазандерана, Гиляна, Ширвана, Азербайджага, Фарса, Хорассана, Четте, Великой Татарии, Хорезма, Хотана, Кабулистана, Бактерзамина и Индии және» (Уложение Тимура, 7). Произведение состоит из предисловия переводчика и двух частей. Во второй части дается весьма интересные сведения из истории взаимоотношений Амира Тимура с Тохтамыш-ханом. Данный труд изначально был написан на чагатайском языке, но до нас дошел его перевод на персидском языке.

Возвращаясь из Аравии, Мир Абу Талиб аль-Хусейни ат-Турбати останавливается в Агре, где устраивается на службу к бабуриду Шах Жахану (1628-1657 гг.) и по его просьбе переводит с древнеузбекского на персидский произведение «Тузуки Тимурий». Об этом свидетельствует известный индийский историк Абдулхамид Лохор в своей книге «Патшахнама». Учёный пишет, что в 1047 по хиджре/1637-38 гг. Мир Абу Талиб аль-Хусейни ат-Турбати представляет Шах Жахану книгу «Тузуки Тимурий» на персидском языке. Ознакомившись с переводом, Шах Жахан нашел в нем некоторые недочёты, после чего вызвал к себе учёного и писателя Мухаммеда Ашрафа Бухари (скончался в 1652 г.) и поручил сравнить перевод Мир Абу Талиба аль-Хусейни ат-Турбати с другими источниками, в особенности, с «Зафар-наме» Шараф ад-Дина 'Али Йезди и другими подобными источниками и исправить ошибки и недочёты, допущенные в переводе (Тимур тузуклари, 1996: 4).

Существуют переводы данного произведения на английский, французский и современный узбекский языки.

Произведение Низама ад-Дина Шами «Зафар-наме» («Книга побед») является первым сохранившимся вариантом официальной рукописи жизнеописания Амира Тимура,

претерпевшей две редакции. Она была написана в 1402-1404 гг. на персидском языке. Его автор Низам ад-Дин Шахи также известен под другими именами – Мавлана Низомуддин Шанбий, Мавлана Низомуддин Шанби Газаний или Низам Тебризи. В истории нет сведений о годах его жизни, известно лишь, что он родился в местечке Шанби Газан, располагавшемся на расстоянии около двух километров к северо-западу от Тебриза. Также известно, что в 1393 году он переезжает из Багдада и устраивается на службу до дворец Амира Тимура. И поэтому, предполагается, что он мог писать о предшествующих событиях лишь по устным и письменным сведениям (Қазақстан, 2002: 177).

В 804 г. по хиджре/1401-1402 гг. приказывает Низам ад-Дину Шахи составить историю своего правления, в связи с чем автор в своем труде «Зафар-наме» делает лишь краткий обзор истории монгольских государств до Тимура и подробно останавливается на годах правления Тимура до 806 по хиджре/1404 г., о которых дает конкретные сведения (Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, 1941: 104). «Зафар-наме» является весьма интересным и ценным источником, охватывающим 46-летний период с 760 г. по хиджре/1358 г. по март 806 г. по хиджре/1404 г. (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973: 102). В качестве источника для своего труда автор использовал лишь биографию Амира Тимура как военачальника (которая до нас не дошла), написанную при его жизни, и дневники его отдельных походов среди которых до нас дошел «Дневник похода Тимура в Индию», написанный Гияс ад-Дином Али Йезди. Также в определенной степени автор опирался и на основные записки о событиях, происшедших с Амиром Тимуром, составленные его персидскими и уйгурскими секретарями и которые сам Тимур корректировал и редактировал. В «Зафар-наме» описаны основные моменты жизни и деятельности Амира Тимура, в частности: его борьбу за власть в Маверранахре во II половине XIV века, его походы в Могулистан, Хорезм, Хорасан, Иран, Грузию, Дешт-и-Кипчак, Индию и другие страны. Все эти события переданы в обзорном плане и в виде летописей. Следует отметить, что для исследования истории средневекового Казахстана особо ценными являются главы с описанием походов Тимура в Дешт-и-Кипчак и Могулистан, предпринятых в 80-е гг. XIV в., так как в них содержатся сведения о внутренней политической ситуации в этих странах, о их системе хозяйствования и др. Также приведены данные об исторической географии Дешт-и-Кипчака и Семиречья. Впоследствии многие авторы, писавшие об истории правления Амира Тимура, использовали «Зафар-наме» в качестве источника. В том числе Хафиз-и Абру широко использовал его в своих трудах «Маджму'-а» (1417 г.) и «Зубдат ат-тауарих». Также на «Зафар-наме» опирался Мухаммед ибн Фазлаллах Мусави при написании своего труда «Тарих-и Хайрат» (1412-1414 гг.), посвященного жизнеописанию Тимура, как и Шараф ад-Дин 'Иязди при написании официальной истории Амира Тимура. Как мы говорили выше, существуют два варианта «Зафар-наме», первая из которых была предложена ему в 806 г. по хиджре/1404 г. при возвращении его из похода на Азербайджан. Но нам неизвестно название данного варианта. Второй вариант был вручен сыну Мираншаха – Мирзе Омару 26 марта 1404 г. в Карабахе, когда Амиром Тимуром ему был подарен «Трон Хулагу-хана» (Западный Иран и Азербайджан). Произведение было названо «Зафар-наме» и в него были внесены несколько стилистических исправлений, также было написано введение и ряд приложений для Мирзы Омара (Ж.М.Тулибаева, 2003b: 108). Одна из рукописей «Зафар-наме» хранится в Лондоне, вторая – в Стамбуле (Қазақстан, 2002: 177).

Еще одним ценным источником для изучения истории Казахстана является труд Му'ин ад-Дина Натанзи «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини». Данный труд был введен в научный оборот под названием «Аноним Искандера» В.В. Бартольд, который посвятил ему несколько статей (В.В. Бартольд, 1973: 75-76). Ряд материалов из данного произведения по истории Дешт-и-Кипчака, в частности, Белой Орды, был приведен в работе В.Г. Тизенгаузена (Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, 1941:126-137). Издатели отмечали, что данный источник является уникальным в плане содержания ценных данных,

которые отличаются точностью, что было выявлено при сравнении их с данными русских летописей. Данный труд Му'ин ад-Дина Натанзи был написан по просьбе Искандера – внука Тимура – в 815-816 годах по хиджре (1412-1414 гг.). В.В. Бартольд отмечает, что хотя автор жил в Фарсе, но хорошо знал легенды, обычаи и традиции, мировоззрение среднеазиатских народов (Қазақстан тарихы, 1998) и использовал монгольские и уйгурские источники, что видно из уникальности сведений об истории Восточного Дешт-и-Кипчака, Семиречья, Восточного Туркестана. В труде Натанзи не повторяются сведения, встречающиеся в вышеуказанных произведениях тимуридской эпохи, и он не ограничивается официальным вариантом истории правления Тимура. Следует отметить, что в «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» содержатся уникальные, нигде больше не встречающиеся материалы об истории Юго-Восточного Казахстана, Кыргызстана и Восточного Туркестана. Также представляют интерес сведения о борьбе правящих групп Могулистана, особенно эмира Камар ад-дина дуглата против центральной ханской власти, некоторые данные об экономической политике Кызыр-Ходжа-хана и др. Персидский вариант произведения Му'ин ад-Дина Натанзи на персидском языке был издан в Тегеране в 1957 году. Сведения из «Анонима Искандера» существенно отличаются от сведений, которые были даны в трудах Шараф ад-Дина 'Али Йезди и Низам ад-Дина Шами. Они соответствуют запискам Хафиз-и Абру, которые привел в своем труде Абд ар-Раззак Самарканди. Вместе с тем в «Анониме Искандера» приводятся сведения, которые не встречаются у Хафиз-и Абру, и наоборот. Это позволяет сделать вывод о том, что оба автора использовали общие сведения, которые считали лучше сведений Шараф ад-Дина 'Али Йезди и Низам ад-Дина Шами (Г.А. Федоров-Давыдов, 1968: 224-230). Произведение Натанзи дошло до наших дней в двух вариантах. Первый сохранен в четырех экземплярах, посвященных Искандеру; второй был посвящен наследнику Искандера Шахруху и вручен ему в Герате 22-го дня месяца раджаб 817 г. по хиджре (в ноябре 1414 г.). Сохранился лишь один экземпляр этого варианта, который называется «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» и является сокращенным видом первого варианта, т.е. в нем отсутствуют те места, где воздаются похвалы Искандеру (Г.А. Федоров-Давыдов, 1968: 48).

Произведение «Зафар-наме» (Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, 1997: 383) («Книга о победах») Шараф ад-Дина 'Али ибн Шайх Ходжи Йезди также известно под названиями «Зафар-наме-ий Тимури» (перс. «Книга о победах Тимура»), «Фатхнаме-ий Сахибкиран», «Тарих-и джахангушай-йи Тимури». Этот второй, дополненный вариант жизнеописания Тимура написан на персидском языке примерно в 1419-1425 годы. Произведение, которое создано на основе «Зафар-наме» Низам ад-Дина Шами, является ценным для исследования истории Казахстана, других стран Средней (Центральной) Азии, а также Ирана и других государств периода II половины XIV в. Оно написано в форме восточных летописей средних веков, и его можно назвать исторической хроникой событий тех лет. В произведении даны конкретные и полные сведения о политическом устройстве, военной мощи, экономическом и культурном положении государства Тимуридов и соседних стран. В некоторых рукописных вариантах «Зафар-наме-ий Тимури» содержится предисловие, написанное в 1419 году и названное «Мұқаддима-ий Зафарнаме» («Предисловие к Книге побед»), в котором имеются сведения о происхождении тюрков, в частности, татар, монголов, кипчаков, карлуков, киятов, барласов, жалаири и других тюркских племен, основанные как на исторических данных, так и на легендах (Қазақстан, 2002: 178).

Шараф ад-Дин 'Али ибн Шайх Ходжи Йезди в период с 818 г. (1415-1416 гг.) по 838 г. по хиджре (1435 ж.) был на службе у сына хана Шахруха – Султана Ибрагима (Тимурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида, 1997: 84), который с помощью секретарей делает выборку материалов об истории Тимура из всех ранее созданных источников: документов и записок писателей и секретарей различного происхождения. Тщательно отобранные и систематизированные материалы были предоставлены Шараф ад-Дину с поручением составить из них книгу (Т.И. Султанов, 2004: 152).

По замыслу Шараф ад-Дина ' Али Йезди, произведение должно было состоять из трех глав (статей), первая из которых должна была быть посвящена Тимуру, вторая – Шахруху, третья – сыну Шахруха Ибрахим Султану. «Зафарнаме» же состоит только из одной главы, другие две главы отсутствуют – либо они не написаны, либо не дошли до настоящего времени (Тимурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида, 1997: 85). Таким образом, «Зафарнаме» состоит из введения («Мукаддима», или еще называется «дибача») и основной части (Амир Тимур ажодлари, 1992: 4).

Введение к книге известно под названиями «Мукаддима Зафарнаме» или «Та'рих-и Джахангир». Ценность введения состоит в том, что в нем вкратце охарактеризована общественно-политическая история Дешт-и-Кипчака, государства Елханов, Чагатайского улуса и Маверраннахры начиная с Чингис-хана (примерно с 603 г. по хиджре/1206 по 624 г. по хиджре/1227 г.) до кончины отца Тимура Тарагая (762 г. по хиджре/1361 г.). Примечательно, что и само введение состоит из предисловия (Мукаддима), двух глав (фасл) и заключения (хатима). Также в произведении есть ценные сведения о том, что Амиром Тимуром построен мавзолей Ясави. В основном, источниками «Зафарнаме» являлись: «Зафарнаме» Низамаддина Шами; дневники, описывающие походы Тимура, по сравнению с Шами более полные сведения из этих дневников использованы Шараф ад-Дином ' Али Йезди; записки персидских и уйгурских мирз, находившихся рядом с Тимуром; тюркская анкета под названием «история хана», написанная в виде назыма; устные свидетельства современников Тимура и участников его походов (Тимур ва Улугбек даври тарихи, 1996: 34).

«Зафарнама» увидела свет в 1492 году на древнеузбекском языке в виде поэтического сказания поэта Лотфи, в 1521 году – в виде перевода на таджикский язык переводчиком по имени Патефи, в 1510-30-х годах – на узбекском языке в виде повторного перевода Мухаммеда али ибн Дарвиша али Бухари и на турецком языке в виде перевода Хафеза Мухаммеда ибн Ахмеда-аль-Ажами. В XVIII в. это произведение было переведено и издано на французском и английском языках, а на итальянский и русский языки были переведены лишь краткие отрывки из него.

В 1887-1888 г. труд «Маулави-альхадад» был отредактирован на новом персидском языке и передан в издательство в г. Кальката. В 1958 г. оно было издано в двух томах в Тегеране историком Мухаммедом Аббаси (И.Жеменей, 2002: 63).

Следующее произведение, называющееся «Тарих-и арба ' улус» («История четырех улусов»), написанное примерно в 1425 г., – одно из весьма ценных для изучения истории Дешт-и-Кипчака. Также этот труд известен под названием «Тарих-и арба-йи Чингизи» («Четыре улуса Чингизидов»). Автором его является великий учёный государственный деятель XV века, внук Амира Тимура – Мирзо Улугбек, настоящее имя которого – Мухаммед Тарагай. Мирзо Улугбек был старшим сыном Шахруха (1409-1447 жж.), его мать Гаухаршад-ага была дочерью знаменитого кипчакского эмира Гийас ад-Дина Тархана (Ж.М. Тулибаева, 2003i: 34-40). Сам Мирзо Улугбек был женат на принцессе Дешт-и-Кипчака Шакар-бек ханум – дочери тридцать четвертого хана Дарвиша ибн Илахий-оглана. Всё вышеуказанное свидетельствует о том, что между правителями Маверраннахры и Дешт-и-Кипчака были тесные родственные отношения. А это а свою очередь, говорит о том, что Мирза Улугбек был хорошо знаком с историей Дешт-и-Кипчака (Ж.М. Тулибаева, 2003f: 11).

Улугбек остался в истории как великий учёный, а также покровитель науки и культуры. При нем Самарканд стал одним из ведущих научных и культурных центров Средней Азии. Улугбек написал два выдающихся произведения: первое – это труд, посвящённый теоретическим и практическим вопросам классической астрономии «Зиджи джадиди гургани» («Новая гураганская астрономическая таблица»); второе – «Тарих-и арба ' улус», которое, по мнению Б. Ахмедова, написано под руководством нескольких человек и при непосредственном участии Мирзы Улугбека (Б.А. Ахмедов, 1979: 29). Что касается структуры произведения «Тарих-и арба ' улус», во-первых, следует учитывать, что автор не счёл нужным

разделить свой труд на определенные главы и разделы. Исследователь Б. Ахмедов первоначально полагал, что поскольку в «Тарих-и арба ' улус» повествуется история четырёх улусов, то правильным будет разделить её на 4 части. Впоследствии, ознакомившись с произведением и глубоко вникнув в него, он останавливается на том, что его следует разделить на введение и семь разделов (Мирзо Улуғбек, 1993: 6).

Следующее произведение, автор которого неизвестен, – «Му'изз ал-ансаб» («Книга, превозносящая генеалогию») которую ввёл в научный оборот в рамках исторической науки известный востоковед Т.И. Султанов. Турецкий учёный Ахмед Тоган высказал гипотезу, что его автором мог быть историк потомков Тимура Хафиз-и Абру (скончался в 1430 г.), хотя точных данных, могущих доказать истинности данной гипотезы, ещё не встречалось (Т.И. Султанов, 2001: 111).

Произведение «Му'изз ал-ансаб» было написано на персидском языке в Герате, во дворце Тимурида Шахруха (скончался в 1447 г.) примерно 830 г. по хиджре/ 1426-1427 гг. В данном труде собраны сведения о потомках Чингис-хана, численность которых насчитывает порядка тысячи лиц, и почти сотне Тимуридов (Т.И. Султанов, 2001: 112). Во втором томе «Сборника материалов относительно истории Золотой Орды» известного российского востоковеда В.Г. Тизенгаузена (1825-1882 гг.) приведен отрывок из объемного перевода из произведения «Му'изз ал-ансаб», относящегося к истории чингизидов и тимуридов XIII-XV вв., который был подвержен сравнению известным востоковедом Т.И. Султановым с оригиналом на персидском языке, хранящемся в Парижской национальной библиотеке. В ходе данной работы учёным было выявлено, что в переводном отрывке из «Сборника» В.Г. Тизенгаузена содержится грубая ошибка, искажающая летописную историю Чингис-хана и внутренние династийные отношения и внутренние политические отношения среди чингизидских улусов (42, с. 342). Впоследствии учёный пытался доказать, что из двух сравниваемых текстов наиболее близок к истине оригинал, хранящийся в Парижской национальной библиотеке.

Ч.А. Стори и Ю.Э. Брегель в своем известном справочнике указывают, что сохранены три рукописи «Му'изз ал-ансаб»: в Париже, Лондоне и Стамбуле. Однако в 1990 г. американский учёный Дж.Е. Вудс выявил, что рукопись, хранящаяся в стамбульском музее Топкапы, является другим источником – ранней исторической летописью, написанной неким Хусайном, сыном Али-Шаха. То есть профессор Дж.Е. Вудс определяет, что существует две рукописи произведения «Му'изз ал-ансаб». Японский исследователь Широ Андо Алигарх (Индия) также утверждает, что существуют две рукописи произведения «Му'изз ал-ансаб» (С.Г. Кляшторный, 2004: 342). В этом исследовании мы широко используем сведения из средневекового произведения «Муизз ал-ансаб», включённого в III том сборника «История Казахстана в персидских источниках», в переводе на русский язык (История Казахстана в персидских источниках, 2006).

Следующее произведение об истории Тимуридов – «Маджма ' ат-таварих-и Султанийа» («Сборник летописей для султана»), составленный в период с 826 г. по хиджре /1423 г. по 830 г. по хиджре/1427 г. Его автором является Шихаб ад-Дин ' Абдаллах ибн Мутфуллах ибн ' Абд ар-Рашид ал-Харави, который также известен под именем Хафиз-и Абру (В.В. Бартольд, 1973: 75-76). Хафиз-и Абру, служа при хане Шахрухе, по приказу правителя должен был составить большие труды по географии и истории. Во введении своего труда автор пишет, что в 820 г. по хиджре/1417-1418 гг., не докончив свой труд по географии, получил от Шахруха приказ составить сборник по общей истории, который необходимо было написать на основе трудов Табари (в переводе на персидский), «Сборник летописей» Рашид ад-Дина, «Зафар-наме» Низам ад-дина Шами и включив историю периода правления Шахруха (Ж.М. Тулибаева, 2003а: 94). Как план, так и содержание данного произведения весьма схоже с одной частью труда Абд ар-Раззака Самарканди «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма ' ал-бахрайн». В частности, его многие места Оксфордской рукописи похожи на текст Абд ар-Раззака Самарканди, лишь

с той разницей, что у последнего сведения приведены более полно. Также в рассматриваемом произведении приводится текст из «Зафар-наме» Низам ад-дина Шами, который дополняется новыми сведениями. Для исследования казахской истории представляют ценность сведения из четвертого тома произведения.

В произведении «Зубдат ат-таварих» приведены географические названия, которые сохранились до настоящего времени: Ташкент, Чинас, Ахангаран, Андиган (Андижан), Сайрам, Отрар, Токмак, Шарын, Или, Алаколь, Иртыш, Жулдыз, Кунгес, Наврин (Нарын), Бадахшан, Памир, Хива, Хузар (Гузар), Аксу, Шу (Ж.М. Тулибаева, 2003а: 128-129).

Произведение Хафиз-и Абру «Тарих-и Хафиз-и Абру» («История Хафиз-и Абру») известно в двух редакциях. Первая написана в 817 г. по хиджре/1414 г., вторая писалась с 820 г. по хиджре/1417 по 823 г. по хиджре/1420 г. Данное произведение является географическим трудом, переведенным с арабского на персидский язык, в предисловии к которому автор называет названия местностей, которые сам посетил: Маверранахр, Туркестан, Дешт-и-Кипчак, Хорасан, Иракьян, Фарс, Азербайджан, Иран, Мучан, Гурджистан, Малая и Большая Армения, все районы государств Рум и Шампобережье реки Евфрат, Забайн, Текрит, Мосул, Дийарбакр, Хазар, а также районы Дербенда, Ширваната, Рустамзада, Амуля, Сари, Журджана, Гилана, Забула, Кабула, Мансура, Синд и Хинд, Мултан, Уджа, Дели, Ганг. (Ж.М. Тулибаева, 2003а: 129-130). В четвертом томе данного произведения, имеющем заголовок «Зубдат ат-таварих-и Байсункари», содержатся материалы, имеющие непосредственное отношение к истории Казахстана. В данном оригинальном произведении, написанном на основе трудов Шами и Натанзи, имеются более новые данные об истории региона вплоть до 1428-1429 гг., т.е. оно посвящено характеристике эпохи правления первых потомков Тимура. В нем есть сведения о походе Улугбека в Могулистан против Мухаммед-хана, а также данные об исторической географии пройденного потомком Тимура Шахрухом региона юга и юго-востока Казахстана в период 20-х гг. XV в., что дает нам возможность судить о внутреннем политическом положении Могулистана в ту эпоху.

В 1442 г. в Герате был составлен историко-литературный справочник «Муджмал-и Фасихи», где в хронологическом порядке описаны наиболее известные события, имевшие место быть в регионе, начиная с мусульманской эпохи до периода жизни автора (845 г. по хиджре/1441-1442 гг.). Автор справочника – Фасих Ахмад ибн Жалал ад-Дин Мухаммед ал-Хавафи был гератским историком XV в. Произведение «Муджмал-и Фасихи» состоит из введения (дибаче), предисловия (мукаддима), двух глав (статья) и заключения (хатима). Первая глава посвящена хронологическому описанию исторических событий до периода переезда Пророка Мухаммеда из Мекки в Медину, т.е. 1 г. по хиджре/622 г. Во второй главе также в хронологическом порядке описаны исторические события с 1 г. по хиджре /622 г. до 845 г. по хиджре /1441-1442 гг. Автор сначала называет год, затем перечисляет все известные события, происшедшие в этом году. Наиболее оригинальной считается та часть, в которой описаны события начиная с 701 г. по хиджре /1301-1302 жж. по 845 г. по хиджре /1441-1442 гг. Данный труд также отличается тем, что в нём приведено множество фактов относительно истории Ирана, Афганистана, Ирака, Азербайджана, Турции, Маверранахра и Дешт-и-Кипчака.

В числе самых важных трудов в историографии Тимуридов особое место занимают произведения второй половины XV века, среди которых выделяется произведение «Матла' ас-са'дайн ва маджма 'ал-бахрайн» Камал ад-Дина ' Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дина Исхака Самарканди (Абдураззоқ Самарқандий, 1969: 84). В произведении повествуется об истории потомков Хулагу и Тимуридов в Иране и Средней Азии с 1304 по 1471 г. «При написании этого труда Абд ар-Раззаку Самарканди помогала группа учёных, среди которых был и Низам ад-Дин Абдул Васий (но не следует путать его с Низам ад-Дином Шами). Хотя работа над рукописью была завершена в 1470 г., но и впоследствии в нее вносились изменения (Тимур ва Улуғбек даври тарихи, 1996: 18-19). Произведение состоит из двух частей. Первая часть

посвящена событиям периода от рождения Абу Са'ида Елхана до 704 г. по хиджре /1304-1305 г., т.е. даты смерти Тимура и до восшествия на престол в Самарканде его внука Мирзы Халила в 804 г. по хиджре /1404-1405 гг. Вторая часть посвящена истории периода с того же года, когда на ханский трон воссел четвертый сын Тимура Шахрух, до 875 г. по хиджре /1470-1471 гг., когда Султан-Хусейн вторично стал ханом (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973: 150). События 1405-1427 гг., описанные в первой части, взяты Абд ар-Раззак Самарканди из исторических произведений, написанных до него, в частности, из «Зубдат ат-таварих-и Байсункарий». А далее повествуется о событиях, произошедших с 833 г. по хиджре (1429-1430 гг.) по 875 г. по хиджре (1470 г.) в период его жизни, когда он был на государственной службе (Улугбек даври тарихи, 1996: 7).

Хотя в «Матла 'ас-са' дайн ва маджма 'ал-бахрайн» Абд ар-Раззак Самарканди присутствует некая односторонность содержания и иносказательность, но она является в определённой степени объективным и ценным источником для исследования истории Маверранахра и Хорасана XV века (Бабыр Захир ад-дин Мухаммед, 1993: 18). Несомненно, для изучения истории средневекового Казахстана особый интерес вызывают в этой книге сведения о событиях в Дешт-и-Кипчаке на стыке XIV-XV вв., в период падения Белой Орды, действия, предпринятые Барак-ханом против распада государства, о взаимоотношениях Могулистана и Маверранахра в период правления Улугбека. И.М. Саидов рассматривает произведение Абд ар-Раззака Самарканди как ценный источник (И.М. Саидов, 2015: 19)

Следующее произведение, дающее ценные сведения по общей истории, – «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал-мулук ва ал-Хулафа», которое было написано Мухаммедом ибн Саййид Мухаммед ибн Әмір Бұрхан ад-Дин Хаванд-шах ибн Шах Камал ад-Дином Махмудом Балхи (известен под псевдонимом Мирхонд) около 903 г. по хиджре /1498 г. Произведение, охватывающее историю «Со дня сотворения мира» и вплоть до периода правления Хусейн-и Байқара (873 г. по хиджре /1469 г. – 911 г. по хиджре /1506 г.), состоит из предисловия, введения (мукаддима), семи томов (кысм, дафтар, муджаллад) и «географического приложения» (Ж.М. Тулибаева, 2003а: 142). В данном труде Мухаммеда Хавенд-шаха Мирхонда весьма ценным является объемный материал по истории Южного и Юго-Восточного Казахстана, которая начинается с описания событий 20-годов XV в. В.В. Бартольд приводил из него данные в своих записках, посвященных описанию вышеуказанного похода Улугбека в Могулистан. Более ранние сведения из данного труда Мирхонда посвящены истории правления Тимура и его потомков. В данной историографии ранних тимуридов, касающейся политики на территории Казахстана, повторяются сведения, известные из источников других авторов, писавших о династии Тимуридов.

Ещё один немаловажный источник по общей истории – «Ма'асир ал-Мулук» написано в 904 г. по хиджре /1498-1499 гг. Автор труда Ходжа Бийас ад-Дин Мухаммед ибн Ходжа Хумам ад-Дин Мухаммед ибн Ходжа Жалал ад-Дин ибн Ходжа Бурхан ад-Дин Мухаммед Хусайни Ширази Херави (известен под псевдонимом Хондамир) родился в Герате в 879 г. по хиджре /1474-1475 гг. Произведение Хондамира «Ма'асир ал-Мулук» состоит из семи зикров (примечаний), оно начинается с описания исторического периода Кайумарса и заканчивается периодом правления Бади' аз-Замана. Данный источник является весьма интересным для исследования взаимоотношений народов Центральной Азии. Сведения из произведения Хондемира «Хабиб ас-сийар», касающиеся истории Казахстана конца XIV – начала XV вв., в основном повторяют данные, встречающиеся в трудах Шами, Йазди и Мирхонда, и лишь сведения по истории конца XV – начала XVI вв. из него отличаются уникальностью.

Труд «Хабиб ас-сийар» был написан по предложению покровителя учёных Карим ад-Дина Ходжи Хабибаллаха Саваджи, которому и был посвящен. Произведение состоит из предисловия (мукаддима), введения (ифтитах), трёх томов (муджалад), каждый из которых, в свою очередь, состоит из четырёх частей (джуз) и заключения (ихтитам).

Ещё одним значимым источником Тимуридов является великое произведение Захир ад-

Дин Мухаммед Бабура «Бабур-нама». Этот труд является весьма ценным источником по истории Средней Азии, Афганистана и Индии. Для изучения истории Казахстана особо ценными и важными являются данные, приведенные Бабуром о моголах Семиречья, о государстве Абулхаира в Восточном Дешт-и-Кипчаке, о политических действиях Мухаммеда Шайбани, исторической географии Семиречья и Южного Казахстана, об этнической истории казахов, узбеков, кыргызов и других тюркоязычных народов Средней Азии.

Следующее нарративное произведение, являющееся важным, но не использованное ранее для изучения истории Казахстана в средневековый период, – это написанный на персидском языке труд под названием «Силсилат ас-салатин» («Летопись царей»). Оно впервые введено в научный оборот в исследовании Ж.М. Тулебаевой в качестве труда, имеющего в своем содержании сведения по истории казахов. «Силсилат ас-салатин» посвящено описанию истории древних тюрков и монголов, династии Тимуридов, Шейбанидов и Аштарханидов. Примечательно, что в данном труде приводятся конкретные даты важных событий и точные даты правления царей (Ж.М. Тулебаева, 2003 : 21). Его автор – Хаджа Мир Мухаммед Салим ибн Мухаммед Рустем – выходец из династии Султана ибн Мухаммедйара – Султана ибн Пайанда Мухаммеда – Султанов Аштарханидов.

Заключение

В данном исследовании предусматривается показать пути и способы проведения сравнительного анализа сведений из нескольких источников, написанных по заказу династии Тимуридов, сравнения их с данными из других средневековых источников, определение их значимости и ценности для современной исторической науки, выявление степени их изученности, методов и способов их исследования. В тимуридских источниках широко представлена информация об истории Казахского народа в средние века и здесь мы пытались сравнить и изучить эти материалы.

В тимуридских персидских источниках почти везде сохранились современные названия рек и земель. В произведении описаны военные отношения между Дешт-и Кипчаком и Ираном. Наряду с этим здесь содержится информация, которая связана с политикой государств послуживших предпосылкой образования Казахского ханства, а также описаны события, произошедшие после образования Казахского ханства. В целом произведения, посвященные Амиру Тимуру и Тимуридам, содержат больше информации об истории Казахстана в средние века, чем другие средневековые восточные мусульманские источники и поэтому занимают особое место среди исторических работ, позволяющих ученым детальнее изучить историю Казахстана того периода.

Нарративные произведения, посвященные Тимуру и Тимуридам, являются важными источниками информации для изучения средневековой истории Казахстана. Несмотря на односторонность этих произведений, они содержат описание исторических событий XIII-XVI веков, происходивших на территориях Дешт-и Кипчак и Туркестана, написанных в хронологическом порядке и занимают серьезное положение среди источников подобного рода. Именно тимуридские источники дают наиболее полную информацию о средневековой истории Казахстана по сравнению с мусульманскими историческими документами того периода. Вышеуказанные источники персидского происхождения о Тимуре и Тимуридах, а позднее об истории юго-восточного Казахстана вошедшего в состав Казахстана и народах, населяющих территории Жетису содержат богатую информацию для исторической науки. Наряду с этим здесь содержится информация о раздорах между правящими ханами Дешт-и Кипчака, приведшим к рассеянию народов, населяющих эти земли. До начала XIII в. на территории современного Казахстана происходил этнический процесс формирования народа и он привел к образованию единого этнического пространства. Но монгольское нашествие привело к разъединению народов. Походы Тимура хорошо освещены его историками. Если в некоторых местах правда была завуалирована, то в других была ярко показана.

Подытоживая, можно отметить, что в целом, произведения, посвященные Тимуру и Тимуридам, занимают особое место среди других средневековых мусульманских источников, отличаются богатством содержания, в чем и состоит их ценность.

Литература:

Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 1985.-104 с.

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва маджмаи бахрайн. Форс - тожик тилидан таржима, кириш суз ва изохли луғатлар тарих фанлари кандидати А. Уринбоевники. Т., 1969. 464 б.

Амир Тимур аждодлари (Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида терма-таржима) // Форс тилидан таржима, кириш суз ва изохлармуаллифи О. Буриев,масъул мухаррир: А. Уринбоев, Т., 1992,-32 б.

Ахмедов Б.А. Улугбек и его исторический труд «Тарих-и арба' улус» // Из истории науки эпохи Улугбека. Т., 1979, с. 29.

Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. Қазақша сөйлеткен Байұзақ Қожабекұлы. А., 1993,-448 б.

Бартольд В.В. Работы по источниковедению. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. М., 1973. 723 с.

Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. / Валиханов Ч.Ч. ССПТ. Т. II. 415 с., с.148-166.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. СПб., 1864,- 498 с.

Жеменей И., Дәулетхан Ә., Қатран. Деректану (Қазақ тарихы мен мәдениеті парсы, қытай, монғол, түрік, мажар тілдеріндегі кейбір деректер бойынша). Ғылыми ізденістер жинағы. – Алматы, 2002, 172 б.

Ибрагимов С.К. Новые материалы по истории Казахстана XV-XVI вв. // ИСССР. Москва, 1960, № 4, с. 152-158.

История Казахстана в персидских источниках. Му'изз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии). Т. III. Алматы., «Дайк-Пресс», 2006. /отв.ред. А.К. Муминов. Перевод с персидского, предисловие, примечания, подготовка факсимиле и изданию Ш.Х. Вохидова; сост. указателей У.А. Утепбергеновой. – 672 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. СПб., 2004. 350 с.

Кумекон Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. Алма-Ата, 1987.-41 с.

«Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. А., 2002, т. 4, 177-б.

Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. А.А. Ромодина. М., 1973. Вып. 1, 280 с.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Отв. ред. Б.А. Ахмедов, Ташкент, 1988, 416 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. VIII-XV вв. Т.1. Арабские и персидские источники. Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского, М.-Л., 1939, 612 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Иранские, бухарские и хивинские источники XVI-XIX вв. Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова, Т.2, М.-Л., 1938, 700 с.

Медушевская О.М. О проблемах классификации исторических источников. // Советские архивы. – 1978. – №5. – стр. 12-23

Мирзо Улугбек. Турт улус тарихи. / Б. Ахмедовнинг кириш сузи, изохлари ва тахририда: Форс тилидан Б. Ахмедов ва бошқ. тарж./ - Т., 1993, Б. 352.

Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XV века. (Вопросы

политической и социально-экономической истории). Алма-Ата, 1977.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1. (V в. до н.э. – XV в. н.э.). Под ред. С.Д. Асфендиярова и проф. П.А. Кунте. 2-е изд.-Алматы: Казахстан, 1997,-383 с.

Саидов И.М. Абдураззоқ Самарқандий илмий меросининг тарихий аҳамияти.// Имом Бухорий сабоқлари. Маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал. 2015 йил № 1. 18-21 бетлар

Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, Т. II, Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград, 1941,-308 с.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). М., 1982 а. 134 стр.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. –(Казахстанские востоковедные исследования)- Алматы: «Дайк-Пресс», 2001b. -276 с.

Султанов Т.И. Тимур и его империя. А., 2004. 152 с.

Тимурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. /Тахрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Уринбоев, О. Буриев; Тузувчилар: А. Уринбоев, О. Буриев./- Т., 1997. 168 б.

Тимур ва Улугбек даври тарихи. Т., 1996, 264 б.

Тимур тузуклари /Форсчадан А. Соғуний ва Х. Кароматов тарж.; Б. Ахмедов тахр.; сузбоши ва изохлар Б. Ахмедовники/. – Т., 1996, 344 б.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Спб., 1884. т.I.

Тулибаева Ж.М. Мир Мухаммад Салим и его сочинение «Силсилат ас-салатин»./Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. № 2(23). А., 2003а. с. 20-24.

Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. А.,2003b. - 406 с.

Тулибаева Ж.М. Персоязычные нарративные сочинения как источник по истории казахов и Казахстана. // Вестник КазНУ. Серия Историческая. № 2(29). 2003с. с 11.

Тулибаева Ж.М. Тимуридская историография как источник по истории Дешт-и-кыпчака и Туркестана //Ученые записки Академии экономики и права. Алматы. 2003d. №5, с.118-126.

Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по истории Дашт-и Кипчака. // Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. № 3(24). А. 2003 f. с. 34-32.

Уложение Тимура. ред. Р. Азимова. Т., 1992. 108 с.

Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Кок-Орда»./История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, 368 с.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Суз боши, табдил, изохлар ва курсаткичлар муаллифлари: Б. Эшпулатов. Т., 1997. 383 б.

Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001.-384 с.

References:

Abuseitova, 1985 – Abuseitova M. Kh. Kazakhskoe khanstvo vo vtoroi polovine XVI veka. [The Kazakh Khanate in the second half of the 16th century.] // Alma-Ata: Nauka. 104 s. (in Rus.).

Abdurazzoq, 1969 – Abdurazzoq Samarkandiy. Matlai sa‘dayn va madjmai bahrayn. [Matlai Sa‘dayn and Majmai Bahrayn.] // Tashkent. 464 s. (in Uzb.).

Akhmedov, 1979 – Akhmedov B. A. Ulugbek i ego istoricheskii trud “Tarikh-i arba’ ulus.” [Ulugbek and his historical work “Tarikh-i arba’ ulus.”] // Iz istorii nauki epokhi Ulugbeka. Tashkent. p. 29. (in Rus.).

Amir Timur, 1992 – Amir Timur ajdodlari (Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asaridan terma-tarjima). [Ancestors of Amir Temur (from Sharafuddin Ali Yazdi’s “Zafarnama”).] // Tashkent. 32 s. (in Uzb.).

Babur, 1993 – Babur Zahir ad-Din Muhammad. Baburnama. [Baburnama.] // Almaty. 448 s.

(in Kaz.).

Bartol'd, 1973 – Bartol'd V. V. Raboty po istochnikovedeniyu. [Works on source studies.] // Sochineniya. T. VIII. Moscow. 723 s. (in Rus.).

Fedorov-Davydov, 1968 – Fedorov-Davydov G. A. “Anonim Iskandera” i terminy “Ak-Orda” i “Kok-Orda.” [“Anonymous Iskander” and the terms “Ak-Orda” and “Kok-Orda.”] // Istoriya, arkhologiya i etnografiya Srednei Azii. Moscow. 368 s. (in Rus.).

Istoriya Kazakhstana, 2006 – Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Mu‘izz al-ansab (Proslavlyayushchee genealogii). [History of Kazakhstan in Persian sources. Mu‘izz al-ansab.] Vol. III. Almaty: Daik-Press. 672 s. (in Rus.).

Ibragimov, 1960 – Ibragimov S. K. Novye materialy po istorii Kazakhstana KhV–KhVI vv. [New materials on the history of Kazakhstan XV–XVI centuries.] // Izvestiya AN SSSR. Moscow. No. 4. pp. 152–158. (in Rus.).

Jemenei, 2002 – Jemenei I., Dauletkhan A., Katran. Derektenu (Qazaq tarihy men madenieti). [Data science: Kazakh history and culture based on Persian, Chinese, Mongolian, Turkic, and Magyar sources.] // Almaty. 172 s. (in Kaz.).

Kazakhstan, 2002 – “Qazaqstan.” Ul'tyq entsiklopediya. [Kazakhstan. National Encyclopedia.] // Almaty. Vol. 4. 177 s. (in Kaz.).

Klyashtorny & Sultanov, 2004 – Klyashtorny S. G., Sultanov T. I. Gosudarstva i narody Evraziiskikh stepей. [States and peoples of the Eurasian steppes.] // St. Petersburg. 350 s. (in Rus.).

Kumekov, 1987 – Kumekov B. E. Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypchakov VIII–XIV vv. [Arab and Persian sources on the history of the Kipchaks VIII–XIV centuries.] // Alma-Ata. 41 s. (in Rus.).

Materialy, 1938 – Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Iranskіe, bukharskie i khivinskie istochniki XVI–XIX vv. [Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan. Iranian, Bukhara and Khiva sources of the 16th–19th centuries.] // Eds.: Struve V. V., Borovkov A. K., Romaskovich A. A., Ivanov P. P. Moscow–Leningrad. Vol. 2. 700 s. (in Rus.).

Materialy, 1939 – Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Arabskie i persidskie istochniki VII–XIV vv. [Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan. Arabic and Persian sources of the 7th–14th centuries.] // Eds.: Volin S. L., Romaskovich A. A., Yakubovskii A. Yu. Moscow–Leningrad. Vol. 1. 612 s. (in Rus.).

Materialy, 1973 – Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan.] // Ed. Romodin A. A. Moscow. Issue 1. 280 s. (in Rus.).

Materialy, 1988 – Materialy po istorii Srednei i Tsentralnoi Azii X–XIX vv. [Materials on the history of Central Asia X–XIX centuries.] // Ed. Akhmedov B. A. Tashkent. 416 s. (in Rus.).

Medushevskaya, 1978 – Medushevskaya O. M. O problemakh klassifikatsii istoricheskikh istochnikov. [On the problems of classification of historical sources.] // Sovetskie arkhivy. No. 5. pp. 12–23. (in Rus.).

Mirzo Ulugbek, 1993 – Mirzo Ulugbek. Turt ulus tarikhy. [The history of four nations.] // Transl. from Persian by B. Akhmedov et al. Tashkent. 352 s. (in Rus.).

Pishchulina, 1977 – Pishchulina K. A. Yugo-Vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV – nachale XV veka. [South-Eastern Kazakhstan in the mid-14th – early 15th century.] // Alma-Ata. (in Rus.).

Proshloe Kazakhstan, 1997 – Proshloe Kazakhstan v istochnikakh i materialakh. [The past of Kazakhstan in sources and materials.] Coll. 1. (5th c. BC – 18th c. AD). 2nd ed. Eds. Asfendiyarov S. D., Kunte P. A. // Almaty: Kazakhstan. 383 s. (in Rus.).

Saidov, 2015 – Saidov I. M. Abdurazzoq Samarkandiy ilmiy merosining tarikhiy akhamiyati. [The historical significance of the scientific heritage of Abdurazzoq Samarkandi.] // Imom Bukhari saboqlari. 2015. No. 1. pp. 18–21. (in Uzb.).

Sharafuddin, 1997 – Sharafuddin Ali Yazdi. Zafarnoma. [Zafarnama.] // Tashkent. 383 s. (in Uzb.).

Sultanov, 1982 – Sultanov T. I. Kochevye plemena Priaralya v XV–XVII vv. [Nomadic tribes

of the Aral Sea region in the 15th–17th centuries.] // Moscow. 134 s. (in Rus.).

Sultanov, 2001 – Sultanov T. I. Podnyatyie na beloi koshme. Potomki Chingis-khana. [Raised on a white felt. Descendants of Genghis Khan.] // Almaty: Daik-Press. 276 s. (in Rus.).

Sultanov, 2004 – Sultanov T. I. Timur i ego imperiya. [Timur and his empire.] // Almaty. 152 s. (in Rus.).

Tiesenhausen, 1884 – Tiesenhausen V. G. Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. [Collection of materials on the history of the Golden Horde.] // St. Petersburg. Vol. I. (in Rus.).

Tiesenhausen, 1941 – Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. [Collection of materials on the history of the Golden Horde.] Vol. II. Extracts from Persian works, collected by Tiesenhausen V. G., edited by Romaskovich A. A., Volin S. L. // Moscow–Leningrad. 308 s. (in Rus.).

Timur, 1992 – Ulozhenie Timura. [The Code of Timur.] // Ed. R. Azimov. Tashkent. 108 s. (in Uzb.).

Timur, 1996 – Timur tuzuklari. [Timur's rules.] // Transl. from Persian by A. Soguniy, Kh. Karomatov. Ed. B. Akhmedov. Tashkent. 344 s. (in Uzb.).

Timuriylar, 1997 – Timuriylar bunyodkorligi davr manbalarida. [The creativity of the Timurids in the sources of the period.] // Eds. Khairullaev M. M., Urinboev A., Buriev O. Tashkent. 168 s. (in Uzb.).

Timur va Ulugbek, 1996 – Timur va Ulugbek davri tarikh. [History of the period of Timur and Ulugbek.] // Tashkent. 264 s. (in Uzb.).

Tulibayeva, 2003a – Tulibayeva Zh. M. Mir Mukhammad Salim i ego sochinenie “Silsilat as-salatin.” [Mir Muhammad Salim and his work “Silsilat as-salatin.”] // Vestnik KazNU. Seriya Vostokovedeniya. No. 2(23). Almaty. pp. 20–24. (in Rus.).

Tulibayeva, 2003b – Tulibayeva Zh. M. Persoyazychnye istochniki po istorii kazakhov i Kazakhstana XIII–XIX vv. [Persian-language sources on the history of the Kazakhs and Kazakhstan in the 13th–19th centuries.] // Dissertation. Almaty. 406 s. (in Rus.).

Tulibayeva, 2003c – Tulibayeva Zh. M. Persoyazychnye narrativnye sochineniya kak istochnik po istorii kazakhov i Kazakhstana. [Persian-language narrative writings as a source on the history of the Kazakhs and Kazakhstan.] // Vestnik KazNU. Seriya Istoricheskaya. No. 2(29). p. 11. (in Rus.).

Tulibayeva, 2003d – Tulibayeva Zh. M. Timurid historiography as a source on the history of Desht-i-Kipchak and Turkestan. // Uchenye zapiski Akademii ekonomiki i prava. No. 5. Almaty. pp. 118–126. (in Rus.).

Tulibayeva, 2003e – Tulibayeva Zh. M. “Ulus-i arba-yi Chingizi” kak istochnik po istorii Dasht-i Kipchaka. [“Ulus-i arba-yi Chingizi” as a source on the history of Desht-i Kipchak.] // Vestnik KazNU. Seriya Vostokovedeniya. No. 3(24). Almaty. pp. 34–32. (in Rus.).

Valikhanov, 1984 – Valikhanov Ch. Ch. Kirgizskoe rodoslovie. [Kyrgyz genealogy.] // Sobranie sochinenii. Vol. II. Almaty. pp. 148–166. (in Rus.).

Velyaminov-Zernov, 1864 – Velyaminov-Zernov V. V. Issledovanie o Kasimovskikh tsaryakh i tsarevichakh. [Study on the Kasimov tsars and tsarevichs.] // St. Petersburg. Part 2. 498 s. (in Rus.).

Yudin, 2001 – Yudin V. P. Tsentralnaya Aziya v XIV–XVIII vekakh glazami vostokoveda. [Central Asia in the 14th–18th centuries through the eyes of an orientalist.] // Almaty: Daik-Press. 384 s. (in Rus.).

¹Tasilova N.A. ²Baidavletova M.D.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty.

E-mail: ¹tasnaz@mail.ru, ²madina.dosbergen@gmail.com

Abstract. The study of sources related to the Timurid dynasty constitutes a significant contribution to the exploration of the culture and history of Central Asia during the Middle Ages. The main objective of our research is to conduct a historiographical analysis of scholarly works based on these sources. **Methods:** To obtain the most comprehensive information on the methods of using and transmitting materials in Timurid historiography, the following methods were employed: comparative-analytical, analysis and synthesis of historical sources, comparative-historical, and retrospective methods. Narrative historical works by medieval authors that explore the history of Central Asia in the 14th and 15th centuries are primarily composed of texts belonging to the "Generation of Amir Timur" group. The writings produced during the reign of Amir Timur remain scientifically relevant today, as they provide insights not only into Timur's policies and those of his successors toward neighboring states and peoples but also into the internal political, economic, ethnic, and cultural aspects of the period. This article examines scholarly research on Timurid historiography and identifies the works that constitute the core of Timur-era historical data. Additionally, it analyzes these works based on their classification, typology, and content. **Findings:** According to their classification, all iron works are categorized as narrative written sources. Within this category, narrative and ironic data include historical chronicles, annals, memoirs, biographies, and diaries. **Conclusions:** The authors conclude that the sources can be divided into two groups based on their content: general historical information and specific events and figures of the Timurid dynasty.

Acknowledgements: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489355 - Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods)

Keywords: source, points of view, Timurids, dynasties, khan, memoirs, recollections, annals, biography, historical chronicles.

¹Тасилова Н.А., ²Байдавлетова М.Д.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: ¹tasnaz@mail.ru, ²madina.dosbergen@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ТЕМІР ӘУЛЕТІ ДЕРЕКТЕРІ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты: Темір әулетіне қатысты деректерді зерттеу Орта Азияның ортағасырлық кезеңінің мәдениеті мен тарихын зерттеуге үлкен үлес қосады. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – осы деректер негізінде жүргізілген ғылыми еңбектерге тарихнамалық талдау жасау болып табылады. **Зерттеу әдістері:** Темірлік әулет шығармаларының тарихнамасында материалдарды пайдалану және ұсыну әдістері туралы толық ақпарат алу мақсатында келесі әдістер қолданылды: салыстырмалы талдау, талдау және синтездеу, салыстырмалы тарихи, ретроспективті әдіс. Тарихи деректер арасында ең құнды деп танылған XIV-XV ғасырларда Әмір Темірдің ұрпақтары жазған материалдар болып табылады, онда Орталық Азия тарихы жан-жақты сипатталған. Бүгінгі күнге дейін Темір әулетінің еңбектері ғылыми маңыздылығын жоғалтқан жоқ, өйткені олар сол дәуірдегі тарихи оқиғалардың дәйектілігін айқын көрсетеді. Бұл шығармалар көрші елдермен сыртқы саяси қатынастарды ғана емес, сонымен бірге ішкі саясат, экономикалық қызмет, аймақтың этно-мәдени ерекшеліктері туралы маңызды мәліметтерді қамтиды. Мақалада авторлар зерттеу тақырыбына байланысты ғылыми еңбектерге шолу жасап қана қоймай, сонымен қатар Әмір Темір туралы зерттеулерге қандай құжаттар мен материалдар енгізілгенін анықтайды. Осыған орай, авторлар материалдарды түрлері мен типтері бойынша жіктеп, олардың ғылыми маңыздылығын негізге ала отырып, тарихнамалық шолу жүргізеді. **Нәтижелер:** Зерттелетін

дереккөздерді талдау нәтижесінде авторлар олардың барлығы баяндау сипатындағы құжаттарға жататыны туралы қорытындыға келеді. Құжаттардың түрлерін зерттеу барысында ол мынадай дереккөздерді анықтайды: Өмір Темір туралы тарихи шежірелер, естеліктер, жылнамалар, өмірбаяндар және күнделік жазбалары. *Қорытынды:* Авторлар зерттелетін материалдардың мазмұны бойынша екі негізгі топқа бөлінетінін анықтайды: біріншісі – Өмір Темір әулетіне қатысты жалпы тарихи мәліметтерді қамтитын материалдар, екіншісі – әулеттің нақты оқиғалары мен тұлғаларына арналған дереккөздер.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған АР23489355 – «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту».

Кілт сөздер: дерек, Темір әулеті, әулет, хан, мемуар, естеліктер, биография, тарихи хроника.

Информация об авторах:

Тасилова Назия Айтбаевна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Байдавлетова Мадина Досбергеновна – PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана Исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Tasilova Naziya Aitbayevna, Candidate of Historical Sciences, Associate professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Baidavletova Madina Dosbergenovna – PhD, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Тасилова Назия Айтбайқызы, Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Байдавлетова Мадина Досбергенқызы, PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

*Келін түсті 27 маусым 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹Қыдыр Т.Е. ²Утпинов Н.Т. ³Әділбаев А.Ш.

¹ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹qydyr.torali@gmail.com, ²eskendirmahambet1@gmail.com,

³shamshat.nmu@mail.ru

ӘЛШЕР НАУАИДІҢ «НӘСӘИМ ӘЛ-МУХАББАТ МИН ШӘМӘИМ ӘЛ-ФУТУУӘТ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ИАСАУИ МЕН ОНЫҢ МҮРИДТЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Ахмет Иасауидің рухани мұрасы мен шәкірттеріне қатысты деректер түрлі жазба ескерткіштерде кездеседі. Табақат, тәзкире, манақыбнама, рисала секілді түрлі жанрларда жазылған сол жәдігерлерді зерделеп, онда келетін деректердің шынайылығына көз жеткізу маңызды. Парсы және түркі тілдерінде жазылған ортағасырлық ескерткіштердің кейбірінде тың мәліметтер қамтылса, ендігі біріндегі деректер келесі бір жәдігерде сол қалпында қайталанады. Бізге дейін жеткен деректер XIII-XX ғғ. қамтиды. Сондай жазба ескерткіштердің бірі – Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббат мин шәмәим әл-футууәт» атты туындысы. Ол өзіне дейін жеткен араб, парсы тілдеріндегі агигорафиялық шығармаларды зерделеп, оларға еңбей қалған түркіден шыққан діни ағартушыларды өз туындысына қосуды көздеген. Нәтижесінде көлемі жағынан түркі дүниесінен шыққан діни ағартушылар мейлінше қамтылған шығарма дүниеге келген. Осы жәдігерде парсы ақындарының (Аттар, Жәми) тәзікрелерінде қамтылмаған Иасауи мен Хакім ата, Ысмайыл ата, Ысқақ ата, Садр ата, Темірші ата, Қылышты ата секілді оның мүридтері туралы мәліметтер қамтылған. Науаи осы еңбегінде Хорасан, Мәурәннәһір мен Дешті Қыпшақтан шыққан әулие-машайықтар туралы қысқаша мәліметтер беру арқылы иасауия рухани мектебінің (тариқатының) өкілдерін мейлінше қамтуға тырысқан. Сондай-ақ, ол кейбір діни тұлғалардың өмір дерегін бере отырып, тариқаттар (иасауия-кубрауия, иасауия-нақышбандия) арасындағы рухани бауырластыққа назар аударған. Автор осы мақаласында Науаи шығармасының ерекшелігі мен ондағы деректердің иасауитанудағы маңызы туралы өз тұжырымдарын ұсынады. Онда келтірілген кейбір деректердің шынайылығына назар аударады. Зерттеудің мақсаты – «Нәсәим әл-мухәббат» шығармасындағы Иасауи тариқатына қатысты деректердің шынайылығына анықтау. Негізгі міндеттері – материалды түпнұсқадан оқу, діни-сопылық жәдігерлерді зерделеу, агигорафиялық ескерткіштермен салыстыру және т.б. Сондықтан да, зерттеу барысында көне мәтіндерді салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы әдіс, сондай-ақ, жәдігердегі мәліметтерді баяндау, бар деректерді жинақтау, қол жеткізген дүниелерді сараптамалық талдау әдістері де кеңінен қолданылды. Зерттеудің жаңалығы – Иасауи мен оның шәкірттеріне қатысты шынайы тарихи деректерге қол жеткізілді. Практикалық мәні – дәстүрлі ислам құндылықтарын насихаттауда Иасауи рухани мектебі өкілдерінің мұрасын кеңінен орын беріледі. Қорытында зерделеу барысында қол жеткізіліген негізгі тұжырымдар жинақталып берілді.

Алғыс: Мақала «Ясауи мұрасына жаңа көзқарас: қазақ дәстүрі мен Орталық Азиядағы сопылық тарихындағы әулие феноменін кешенді зерделеу» жобасы аясында орындалды (AP19675718).

Кілт сөздер: Иасауи, агиография, тәзкире, дерек, әдебиет, жазба жәдігер, рухани мұра.

Кіріспе

«Түркістанның пірі» («Пир-е Туркестан»), «Ғаріптердің сұлтаны» («Султан әл-

‘әрифин»), «Құтыбтардың құтыбы» («Қутб әл-әқтаб») болған Қожа Ахмет Иасауидің өмірі (тәржимә-е халы) мен рухани жолы (тариқаты) туралы біраз ғылыми еңбектер жазылған. Батыстың ориенталистері мен орыстың түркітанушыларын былай қойғанда, түркі халықтарынан шыққан мутасауфтар (сопытанушылар) да ақын мұрасын зерделеп, ғылыми тұжырымдар жасаған. Сегіз ғасырға созылған иасауитану саласын негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады: ортағасырлық (XIII-XVI ғғ.), ояну дәуірі (XIX-XX ғғ.) және бүгінгі кезең. XIII-XVI ғасырлардағы Иасауи ілімін зерттеп, насихаттауда, негізінен, оның шәкірттерінің үлесі басым. Сондай-ақ, басқа тариқат өкілдері тарапынан жазылған агиографиялық туындылар да жетерлік. Ал, уммалықтан миллеттікке өту кезінде, яғни ояну қарсаңында жазылған еңбектердің басым бөлігі түркітанулық бағытқа негізделген. Яғни, түркішілдік идеяларының оянуының негізінде қолға алынған зерттеулер. Ал, бүгінгі зерттеулерде өткен тарихқа үңіліп, жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды қарастыру жағы басым. Ортағасырлық мутасауфтар практик әрі теоретик болса, кейінгі кезеңдердегі ғалымдардың басы бөлігі теориялық тұрғыдан қарастыруға күш салған. Әрі ортағасырлық туындылардың деректік жағы басым болса, кейінгі ғасырлардағы зерттеулерде ғылыми тұжырымдарға кеңінен орын берілген. Иасауитану саласының арғы арналары ортағасырларға барып тірелгенімен де, бұл салада әлі шешімін таппаған мәселелер жетерлік. Оны деректердің әлсіздігімен әрі жеткіліксіздігімен де байланыстыруға негіз бар. Десек те Иасауи заманына жақын уақытта жазылған жазба жәдігерлерді зерттеп, ой қорытып отыру маңызды. Осы тұрғыдан келгенде ортағасырлық агиографиялық туындылардың маңызы арта түсері анық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Түркі мұсылман халықтарының руханиятында өзіндік орны бар Қожа Ахмет Иасауи мен оның мұрасы туралы деректер ортағасырлық парсы және түркі тілдеріндегі жазба жәдігерлерде кездеседі. Атап айтқанда, Сүлеймен Бақырғанидың (XII ғ.) даналық сөздерінде, Сопы Мұхаммед Дапышпанд Зарнұқидың (XIII ғ.) «Мират әл-қулуб», Хусейн Уәиз әл-Кәшифидің (XV-XVI ғғ.) «Рашахат әин әл-хәйәт», Шайх Хұдайдад бин Таш-Мұхаммед Әзизан әл-Харезми әл-Бұхаридің «Бустан әл-мухиббин», Ысқақ бин Ысмайыл Қазығұртидың (XIV ғ.) «Хадикат әл-әрифин», Мәуләнә Сәфи әд-Дин Орын Қойлықидың (XII ғ.) «Насабнама», Фәзлулла Исафаһанидың «Мейманнама-е Бухара», Алим Шайхтың (XVI ғ.) «Ләмәхәт мин нәфәхәт әл-қудс», Сұлтан Ахмет Хазинидің (XVI ғ.) «Жәуаһир әл-әбрар мин әмуәж әл-бихәр», «Мәнбәғ әл-әхбәр фи рийази әл-әбрәр», «Жәмиғ әл-муршидин», «Хужжәт әл-әбрәр дәр әсами-е әулия-е кибәр», Шайх Зинда Әли Мирактің «Сәмәрәт әл-мәшәйих», Мұхаммед Шәриф Бұхаридың «Хужжәт әз-зәкирин» атты туындыларында Иасауи мен оның рухани ілімі туралы құнды мәліметтер сақталған. Жазба жәдігерлердің дені XII-XVI ғасырларда хатқа түскенімен де, авторлар өздеріне дейін хатқа түскен бірер еңбекті басты дереккөз ретінде алғаны анық. Агиографиялар мәліметтерінің әралуандығымен ерекшеленеді дегенімізбен де, олар бір-бірін жоққа шығармайды, қайта қуаттап, толықтырып отырады. Тіпті кейбірінің құрылымы, ақпаратты жеткізілу тәсілі де өте жақын. Себебі өзіне дейін жеткен деректің өзегін сақтай отырып, сол қалпында жеткізу маңызды. Мысалы, иасауитанушы Н.Хасан XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген Имам Хусам әд-Дин Сығнақидың «Рисәлә дәр тәржимә-е Әхмәд Иәсәуи» атты рисаласын алға тартып, бұл туындының кейінгі ғасырларда жазылған жәдігерлерге басты дереккөз болғанын жазады. Оған айғақ ретінде Алим Шайхтың «Ләмәхәт мин нәфәхәт әл-қудс», Мұхаммед Шәриф Бұхаридың «Хужжәт әз-зәкирин» атты еңбектерінде осы рисаладан үзінділер келтірілгенін атап өтеді (Хасан, 2012:64). Белгілі фақих, мутәкәллим Хусам әд-Дин Сығнақидың 1223-1314 жылдар аралығында өмір сүргенін ескерсек (Керім, 2024:4-11), онда оның Иасауи туралы жазған рисаласы бұл саладағы негізгі дереккөздердің бірі саналатыны анық. Алайда Сығнақидың өмірі мен еңбектерін қарастырған Ш.Керімнің зерттеуінде оның он еңбегінің тізімі берілгенін, олардың арасында Иасауиге қатысты рисаласы қамтылмаған баса айтқан жөн (Керім, 2024:46-50). «Рисәлә дәр тәржимә-е

Әхмәд Иәсәуи» аты рисаланың парсы тілінде жазылғанын ескерсек, онда ол жәдігердің бар еңбектерін арабша жазған Сығнақидың қаламына қаншалықты тиесілі деген орынды сұрақ та туындайды. Сондықтан да рисаланың авторлығына қатысты мәселені әлі де тереңірек қарастырған орынды дер едік.

Иасауи мұрасы туралы мәлімет беретін жазба жәдігерлер Ф.Көпрүлү, И.Хаққул, Б.Бабаджанов, D.DeWeese, Ә.Муминов, З.Жандарбек, Н.Хасан, Ө.Тұяқбай, Т.Қыдыр секілді иасауитанушылар тарапынан зерделеніп, ғылыми тұжырымдар жасалған. Сондай-ақ, «Рисалә-е Хәзрәт-е Хәким ата рахматуллаһи әләйһ» (Buzrukov..., 2025: 455-486), «Исмаил ата рисаләси» (Tosun, 2025:172-179) «Мәнәқиб-е Зәңги ата уә әурат уә насабнама-е Саид-ата» (Молотова, 2025:241-249) секілді соңғы жылдары табылған рисалалар мамандар тарапынан қолға алынып, біртіндеп ғылыми айналымға еніп отыр. Қожа Ахмет мұрасына қатысты жазылған агиографиялық туындылардың басым бөлігі иасауия рухани мектебінің өкілдеріне тиесілі болса, сондай-ақ өзге тарихат өкілдері тарапынан жазылған шығармалар да кездеседі. Ол еңбектерде Иасауидің тарихи тұлғасы мен оның шәкірттеріне қатысты құнды мәліметтер жинақталған. Сондай жазба жәдігердің бірі – Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәт» атты туындысы. 1495 жылы жазылған бұл туындыда ортағасырлық діни тұлғалар туралы біраз деректер қамтылған. Соның ішінде тақырыбымызға өзек болып отырған Иасауи мен оның шәкірттеріне қатысты құнды мәліметтер де бар. Сондықтан да онда келтірілген деректерді саралап, зерттеу маңызды дер едік. Осы жазба жәдігерді зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, баяндау, жинақтау, сараптамалық талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, семиотикалық, құрылымдық және герменевтикалық талдауларға да орын берілді.

Талқылау

Діни қайраткерлердің өмірі мен рухани мұрасына қатысты мәліметтер қамтылған жазба жәдігерлер табақат немесе тәзкіре деген атпен белгілі. Сондай-ақ, манақыбнамаларда (манақиб, манқабә) да діни тұлғалардың ғибратты ғұмырларынан қызықты хикаялар да орын алады. Ислам ғалымдары биографияларының хронологиялық тәртіп бойынша берілуі табақат деп аталатыны белгілі. Мухаддистер мен фақиһтардың өмір-дерегінен хабар беретін табақат үлгісімен бертін келе сопылар мен мутасаууфтар туралы да еңбектер жазыла бастады. Әбу Әбді Рахман әс-Суләмидің (937-1021 жж.) «Табақат әс-суфийа» атты еңбегінде сол заманның белгілі сопылары туралы біраз мәлімет қамтылған. Алайда парсы әдебиетінде бұл жанр тәзкіре деген атпен дами бастады (Ардашникова, 2016:5). Мысал ретінде Фәрид әд-Дин Аттардың (1145-1221 жж.) «Тәзкірәт әл-әулийа» атты шығармасын атап өтуге болады. Аттардың бұл еңбегінде 97 әулие туралы мәліметтер қамтылған. Бұл туынды кейінгі тәзкірелердің жазылуына әсер етті. Бертін келе түркі жазба әдебиетінде де тәзкірелер дүниеге келе бастады. Дәулатшаһ Самарқандидың (1436-1495 жж.) «Тәзкірәт әш-шуара», Әлішер Науаидің «Мәжәлис ән-нәфәис» атты шығармалары осы үлгіде жазылды. Осы екі тәзкіреде ортағасырлық шайырлардың өнегелі өмірі туралы мәлімет беріліп, өлеңдерінен үзінділер келтірілген. Сондықтан да кейбір теоретиктер тәзкірені ақындардың өмірі мен шығармашылығы қамтылған антология ретінде қарастырады. Десек те бұл жанрдың аясы поэтикалық антологиялармен ғана шектелмейтінін ортағасырларда жазылған жазба жәдігерлерден аңғаруға болады.

Табақат пен тәзкіре жанрларының табиғаты туралы сөз қозғауымызға себеп, біз қарастырғалы отырған «Нәсәим әл-мухәббәт» шығармасының осы екі жанр аясында зерттелуі дер едік. Тәзкірелер поэтикалық антологиялардан ғана тұрады деген пікірді ұстанатын ғалымдар Науаидің бұл шығармасын табақат жанры аясында қарастырған. К.Мермер өзінің зерттеуінде Науаидің «Мәжәлис ән-нәфәисін» тәзкіре, ал «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәтін» табақат деп қарастырып, екі жанрдың жазылу мәнеріне назар аударады. Ол тәзкіренің сынға, талдауға, яғни реалистік көзқарасқа көбірек сәйкес келетінін, ал табақатта

мадақтау мен дәріштеуге көп орын беріліп, кейде тарихи шындыққа мүлдем қайшы келетін дүниелердің қамтылу мүмкіндігіне тоқталады (Мермер, 2024:387). Ол «Нәсәимдегі» Ахмет Жүйнекиге қатысты мәліметтің шындықтан қашық жатқанын алға тартып, оның табақат жанрында жазылғандығын баса айтады. Х.А.Есир, С.Каража да Әбді Рахман Жәмидің «Нәфәхәт әл-унс мин хәдәрәти әл-қудс», Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәт» және Лами Челебидің «Футух әл-мужәһидин ли тәруихи қулуби әл-мушәһидин» атты шығармаларын сопылық табақат жанры аясында салыстырып шыққан (Есир, 2017). Науаидің академиялық жинақтарында оның «Мәжәлис ән-нәфәисі» мен «Нәсәим әл-мухәббәті» тәзикре жанрымен жазылғаны айтылған (Алишер Навоий, 2001). Себебі тәзикре де табақат секілді тек қана поэтикалық антологиялардан ғана тұрмайды, онда діни қайраткерлер мен тұлғалардың да ғибратты ғұмырларынан үзінділер келтіріліп, олар туралы естеліктер де берілетіні анық. Сондай-ақ, ақындар не сопылар мұрасы ғана емес, сонымен бірге тарих, философияға қатысты да тәзкірелер жазылған. Сондықтан да, «Нәсәим әл-мухәббәттің» жанрлық ерекшелігін анықтауды алдағы зерттеулерімізге қалдырып, бұл мақаламызда Иасауи мен оның шәкірттеріне қатысты деректерге арнағанды дұрыс көрдік.

Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәті» Әбді Рахман Жәмидің «Нәфәхәт әл-унс мин хәзәрәт әл-қудсі» негізінде жазылғаны белгілі. Ұстазы Жәмидің өз еңбегін жазуына Науаи әсер еткен. Бұл туралы ақын өзінің «Хәмсәт әл-мутахайирин» атты туындысында Жәмидің бірнеше шығармаларды жазуына өзі себепкер болғанын, солардың бірі – «Нәфәхәт әл-унс ми хәзәрәт әл-қудс» екеніне тоқталады. Содан ұстазы Жәмиге қарата Қожа Абдолла Ансаридың «Табақат-е мәшайих-е суфия», Фәрид әд-Дин Аттардың «Тәзкірәт әл-әулия», Шейх Әбу Әбді Рахман Сулләмидің «Табақат-е Сулләми» атты еңбектерінде әулие-машайықтардың толық қамтылмағанын, сондықтан да бұрынғы өткен діни қайраткерлер туралы мәліметтерді жүйелеп, қайта жазып шығу қажеттілігін айтады (Алишер Навоий, 1999:59-60). Содан Жәми шәкірті Науаидің ұсынысымен 1476-1478 жылдар аралығында «Нәфәхәт әл-қудс» тәзкіресіне отырады. Ол осы шығарманы қолға аларда Абдолла Ансаридың «Табақат әс-суфия» еңбегінен бөлек, «Кәшф әл-мәхжуб», «Тарих-е гузида», «Тәзкірәт әл-әулия», «Рисәлә-е қудсия» секілді жүзден аса кітапты пайдаланған (Қораев, 2020:59).

Науаи араға жиырма жыл салып ұстазы Жәмидің «Нәфәхәт әл-унс» еңбегінің ізімен өзінің «Нәсәим әл-мухәббәт» атты шығармасын жазып шығады. Ол еңбегінің кіріспесінде ұстазы Жәмидің тәзкіресі ел арасына тарап, кеңінен танымал болғандығын («*Ул китоб халойиқ орасида машхур ва ўқумоқ ва битимаги шоеъ бұлди*») атап өтеді де, онда парсыша, арабша ұғымдар көп болғандықтан да («*Доим ошуфта хотирга келур эрди ва паришон хаёлга эрулур эрдиким, ул китоб алфози форсийдур, арабийга пайваста*»), оны түркіге тәржамалауға кіріседі («*Хотирга кечмишким, агар саъй қилсам, бу китобни турк тилига таржима қила олғаймуман ва ул дақойиқу мушкилотни равшанроқ алфоз ва очуқроқ адо била ўткара олғанмуман?—деб мутааммил эрдим*»). Сондай-ақ, ол «Нәфәхәт әл-унсқа» Фәрид әд-Дин Аттардың «Тәзкірәт әл-әулиясындағы» біраз әулиелердің еңбей қалғанын, сондай-ақ Үнді машайықтары да қамтылмағанын айта келіп («*Ҳазрат шайх Фаридуддин Аттор қ. с. битиган «Тазкират ул-авлиё»дин баъзи кибор машойихким, «Нафахот ул-унс»га дохил бўлмабдур эрди – ҳар қайсини муносиб маҳалда дохил қилдим ва Ҳинд машойихи шарҳи ҳам оз мазкур эрди*»), Қожа Ахмет Иасауиден бастап өз заманына дейінгі түркіден шыққан машайықтар туралы мәлімет беруге тырысқанын атап өтеді («*ва турк машойихи зикри ҳам озроқ эрди, они доғи Ҳазрат шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавий р.дин бу замонгача улча мумкин бор тилаб топиб, зикрларин ва баъзи ҳолоту сўзларин ўз маҳалида дарж қилдим*»).

Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәті» 1495 жылы жазылады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, ол Жәмидің тәзкіресін сол қалпында тәржімалап шығуды көздемеген, оған ұстазының еңбегіне кірмей қалған діни тұлғаларды, соның ішінде үнді мен түркіден шыққан діни қайраткерлерді енгізген. Сондықтан да, Науаи жәй ғана тәржімашы емес, сонымен қоса –

автор. Мысалы, Фәрид әд-Дин Аттардың «Тәзикресінде» 97, Әбді Рахман Жәмидің «Нәфәхәт әл-унсында» 618 әулие-машайықтар қамтылса, Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәтінде» 770 діни тұлға енген. Оның 35 әйел затынан шыққан діни ағартушылар болатын.

Науаи араб, парсы тілдерінде жазылған табақат, тәзкире, манақыбтарды зерделеп, өз туындысын қолға алған. Бірақ оларды сол қалпы қайталап шығуды артық санап, тәзкиресіне жаңаша сипат берген. Кейбір тұлғалардың өмір тарихын қысқартса, ендігі бірі туралы мол мәлімет беруге тырысқан. «Шәйх әл-исләм Мәуләнә Нур әд-Дин Әбді Рахман Жами (қ.р.)» деп, өзінің ұстазы туралы да мәлімет берген. Өзіне дейінгі агигорафиялық туындыларды қарап шыққан Науаи өзінің тәзкиресін пайғамбар заманындағы Уәис әл-Қаранидың (594-657 жж.) ғибратты ғұмырынан бастаған. Фәрид әд-Дин Аттардың «Тәзкиресі» VIII ғасырда өмір сүрген Жағыпар Садықпен (702-765 жж.), ал Әбді Рахман Жәмидің «Нәфәхәті» осы ғасырда өмір сүрген Әбу Һашим әс-Суфимен (?-778 ж.) басталатыны белгілі. Науаи түркі текті болғандықтан да, түркі даласынан шыққан жүзден аса әулие-машайықты шығармасына енгізген. Солардың қатарында Қожа Ахмет Иасауи мен Хакім ата, Халил ата, Ысхақ ата, Ысмайыл ата, Садр ата, Темірші ата, Қылыш ата секілді оның шәкірттеріне ерекше орын берген.

Науаи тәзкиресінде Жүсіп Хамаданидің өмірі туралы жазғанда «Шәкірттерінің (асхаб) арасында халифасы төрт адам еді: Қожа Абдолла Барқи, Қожа Хасан Андақи, Қожа Ахмет Иасауи, Қожа Әбді Халық Ғыждуани. Қожа Жүсіптен кейін осы төрт адамның әрқайсысы иршад пен дағуат мақамына жетіп, мүридтері әдеппен қызметтерінде болды. Содан Қожа Ахмет Иасауи Түркістан жаққа жол алды» – деп, шәкірттерінің қатарында «Түркістан пірін» де атап өтеді (Алишер Навоий, 2001:248). Десек те Иасауидің рухани шежіресіне назар аударған Девин Де Уис насабнамаларда Жүсіп Хамаданидің кездеспейтіндігін алға тартып, оның силсиласын былайша таратады: «Хазірет Мұхаммед – Әли ибн Әбу Тәліп – Шейх Хасан Басри – Шейх Хабиб Ажами – Шейх Дәуіт Тайи – Шейх Мағруф Карһи – Шейх Сари Сақати – Шейх Әбу әл-Фәзл Сарахси – Шейх Әбу Сағид Әбу әл-Хаир – Шейх Нәжм әд-Дин Туси – Шейх Ахмет Иасауи (De Weese, 2025:33). Ал, Қожа Әбді Халық Ғыждуанидің «Мақамат-е Йусуф Хамадани» атты рисаласында «Жүсіп Хамаданидің қасиетті насихаты» деген бөлімінде: «Кейін қасиетті жүзін маған қаратып: «Ей, Әбді Халық, Қожа Әбу Әлидің (Фармади) төртінші халифасы болғанымдай, сен де біздің төртінші халифамыз боласың», – деді. Қарасам, көздері жасқа толып тұр екен. Мен: «Сізден кейін кім халифа болады?», – деп сұрадым. Шейх хазірет: «Бізден кейін орнымызға Қожа Абдолла Баррақи өтеді, кейін Қожа Хасан Андақи, одан кейін Қожа Ахмет Иасауи. Қожа Ахмет Иасауи Түркістан өлкесіне кеткен соң, сен халифа боласың. Әрине, хазірет Мұхаммедтің (ғ.с.) шарифат жолында бол және шарифат шегарасынан әсте шықпа, кім дінге қарсы шықса, оған тосқауыл бол. Алла Тағала жақсысын біледі», – деген дерек кездеседі (Ғиждувоний, 2003:9). Әбді Халық Ғыждуанидің Ахмет Иасауидің Жүсіп Хамаданидің шәкірті болып, кейіннен Түркістанға келгенін жазуы Науаи келтірген мәліметті қуаттай түседі.

Науаи өз еңбегінде Ахмет Иасауи туралы да мәлімет қалдырған. Ол: «Түркістан мүлкінің машайықтар шайқы, дәрежесі ұлық, кереметі таңданарлық. Шәкірттерінің есебі жоқ, патша мен жарлының шексіз ықыласына бөленген. Имам Жүсіп Хамаданидің шәкірттерінен. Қожа Әбді Халық Ғыждуанимен сұхбаттасқан, Қожа Абдолла Баррақи мен Қожа Хасан Андақимен Имам Жүсіп Хамаданиға мүрид болған. ...Мазары Түркістанда Иасы деген жерде. Түркістан жұртының дұғағөй қыбласы», – деп жазады (Алишер Навоий, 2001:413). Сондай-ақ, осы жерде Шайқы Рази әд-Дин Әли Лаланың Шайқы Нәжм әд-Дин Кубраға шәкірт болардан бұрын Иасауидің тәлімінде болғанын да атап өтеді. Кубрауи рухани мектебінің негізін қалаған Шайқы Нәжм әд-Диннің (1145-1221 жж.) көптеген мүридтер тәрбиелегені, солардың қатарында Шайқы Мәжд әд-Дин Бағдади, Шайқы Хумуйи, Баба Камал, Шайқы Сәйф әд-Дин Бахарзи, Шайқы Нәжм әд-Дин Рази, Шайқы Жәмәл әд-Дин Гили секілді шәкірттерінің аты аталады (Алишер Навоий, 2001:286). Осылардың ішінде Шайқы Сәйф әд-Дин Бахарзидің

(1190-1261 жж.) Жошы ұлысының ханы Беркенің (1209-1266 жж.) дінге келуіне тікелей әсер еткен (Алтын Орда әдебиеті, 2022:24). Берке ханның Исламды қабылдауымен Дешті Қыпшақта исламдану үдерісі қарқынды жүргені белгілі.

Науаи осылайша иасауия тариқатын ұстанған Шайқы Әли Лаланың бергін келе Нәжм әд-Дин Кубрауиге шәкірт тұтынуын келтіре отырып, иасауия мен кубрауия рухани мектептерінің бауырластығына ишара жасаған. Сол секілді Халил ата арқылы иасауия мен нақышбандия тариқаттарының бауырластығын да көрсетеді. Бұл туралы Науаи, Иасауи рухани мектебінің өкілі Халил ата туралы дерегінде ашып айтады. Онда Қожа Баһау әд-Дин Нақышбандтың бір күні түсінде түркі машайықтарының ұлығы (*турк мәшайихінің кибәрідін-дур*) Хакім атаны көргені, сонда анасының саған түркі машайқынан несібе болады дегені, содан Бұхара базарынан Халил атаны кездестіргені, бірақ ол жерде сұхбаттасуға уақыт болмағаны, кейін оның алдына жеміс-жидек алып барғанында, Халил атаның Баһау әд-Диннің не мақсатта келгенін сұрамастан илһәм арқылы білгені, содан оның тәлімінде алты жыл болғаны, ұстазының атақ-даңқы Мәурәннәһирге жайылғаны, кейін Бұхара қыстақтарынан Реуартунге келіп тұрақтағаны айтылады (Алишер Навоий, 2001:255-256).

Науаи, Қожа Баһау әд-Диннің рухани жетілуінде иасауи рухани мектебі өкілдерінің үлесі зор болғанын Құсам Шайқы туралы келтірген деректе де атап өтеді. Сейіт Әмір Кулалдің тәлімінде жүрген Баһау әд-Дин Нақышбанд ұстазының айтуымен Иасауи әулетінен Құсам Шайқының (*Хожа Әхмәд Иәссәуи қ.с. ханаданыдын-дур*) алдына барғанын, оның қызметінде үш ай болғанын, сонда Шайқы Қожаның тоғыз ұлы бар екенін, алайда олардан мұның (Нақышбандтың – Т.Қ.) ұлық әрі алғыр (*улуғрақ уә муқаддамрак*) екенін, содан Құсам Шайқы Бұхараға келген сайын Қожа Баһау әд-Динге соғып кетіп тұрғанын жазады (Алишер Навоий, 2001:254-255).

Науаидің осы агиографиялық туындысында Иасауидің шәкірттері туралы да біраз мәліметтер қамтылған. Ол Иасауидің негізгі төрт халифінің бірі – Сүлеймен Бақырғанидың қалайша Хакім ата атымен танымал болғанына назар аударады. Онда бір күні Ахмет Иасауидің шәкірттерін отын жиып келуге жұмсағаны, мүридтері отынды алып келе жатқандарында жаңбыр жауып, шәкірттердің қолындағы отындарының бәрі су болғаны, сонда Сүлеймен Бақырғани үстіндегі шапанын шешіп, отынды орап, құрғақ қалпында алып келгені, шәкіртінің тапқырлығына сүйсінген Иасауи «ей, перзент, хакімдік іс қылдың» (*«ей фәрзәнд, хәкиманә іш қылдың»*) дегені, содан бастап Хакім лақабы қосылғаны жазылады. Бақырғанидың хикмет жазғанын (*«хикмәт тілі гуйа болуб-дур»*), даналық сөздерінің түркілердің арасына кеңінен тарағанына тоқталып (*«аның фәуайді әтрәк арасыда мәшһур-дур»*), бір шумақ өлеңін мысал ретінде келтірген (Алишер Навоий, 2001:414).

«Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәтта» Иасауи ханаданынан шыққан Ысмайыл, Ысқақ, Қожа Бәһәу әд-Дин, Қожа Баязид, Қожа Халил, Хұсайын Шайқы секілді рухани аталар туралы да мәліметтер келтірілген. Мысалы, Ысмайыл атаның Қожа Ахмет Иасауидің Ибраһим ата деген інісінің ұлы екенін, Иасауиге мүрит болғанын, көптеген кереметтер көрсеткенін, он жеті не он сегіз баласы жолғанын, олардың арасынан Ысқақ атаны өз орнына қалдырғаны, жасы жүзге таянғанында дүниеден өткені айтылған (Алишер Навоий, 2001:414). Ысқақ атаның өз әкесінің орнына отырып (*«хәләфу хәлифә»*), көптеген шәкірттер тәрбиелегеніне де тоқталған (Алишер Навоий, 2001:414). Сондай-ақ, Ысмайыл атаның Хұсайын Шайқы деген де ұлы болғанын, оның көркем мінез иесі екенін, сол үшін де жұрт оны жақсы көргенін, дүниеге қызықпағанын, қайтыс болғанында көзден ғайып болғанын, пайда болғанында осы уақытқа дейін ешбір адам көрмеген бір құстың оның басына қонғанын, жұртты көрген соң оның ұшып кеткенін жазады да, сөз соңын «Уаллаһу әләм», яғни «(Анығын) Алла біледі» деп тамамдайды (Алишер Навоий, 2001:420).

Ысмайыл атаның Ысқақ ата және Хұсайын Шайқы атты перзенттерінен кейін оның немересі Қожа Бәһәу әд-Дин туралы айта келіп, бұл әулетте одан сыйлы һәм құрметті адам шықпағанын, құсбегілікпен айналысқанын, Кашмирға барып, онда мүридтер тәрбиелегенін

атап өтеді (Алишер Навоий, 2001:415). Сонымен бірге Ысмайыл атаның әулетінен Қожа Баязидтің шыққанын, Темірбек (Әмір Темір – Т.Қ.) оның сұхбатына келгендегі көрсеткен кереметіне тоқталады. Бек оның құзырына келгенінде «Егер бұл ердің (Қожа Баязидтің – Т.Қ.) руханияттан (мағына әлемі) хабары болса, бізге ыстық халуа тартады» деп ойлайды. Ол бекпен сәлемдесіп болған соң, дереу халуа үлестіріледі. Оның кереметіне қанық болған Темірбек оған мүрид болып, көп тарту-таралғы бергенін жазады (Алишер Навоий, 2001:415). Осында Науаи «әуелі – сәлем, ортасы – тағам, ақыры – кәләм» деген сөзді алға тартып, келген қонақтарға сәлемнен кейін тамақ ұсыну қажеттілігін атап өтеді.

Ысмайыл атаның әулетінен шыққан рухани ұстаздарды таратып жазған Науаи оның (Ысмайыл атаның) шапаны (хирқа) мен жайнамазы (сәжжада) Қожа Халил атты ұрпағына нәсіп болғанын, оның көркем мінез иесі екенін жазады (Алишер Навоий, 2001:415).

Сейіт ата туралы да мәлімет қалдырған Науаи оның Иасауиге туыс болып келетіндігін алға тартады. Алайда кейбіреулер оның сейіттер әулетіне жатқызатынын да айтады. Тегі сейіт болса да, оны түркі жұрты «ата» деп құрметтейтінін, түркі жұртында танымал екеніне тоқталады (Алишер Навоий, 2001:419).

Науаи агиографиялық туындысында әулие-машайықтардың туған жері мен шыққан тегіне де назар аударуға тырысқан. Рухани силсиласымен бірге, генетикалық туыстығын да ашып көрсеткен. Мысалы, Самарқанның Кеш атты жерінде дүниеге келген Кешліг атаның Иасауидің мазарына барып, риязат тартқанын, содан Шын (Қытай – Т.Қ.) патшалығына барып, шәкірт тәрбиелегенін, әрі сонда жерленгенін алға тартқан. Осы Кеш атаның Омар ата деген інісі болғанын, оның да ағасы секілді жасақ тарту қабілетке ие екендігін, ағасының ізімен Шынға сапар шегіп, риязат тартып, рухани дәрежеге қол жеткізгенін, әрі сонда жерленгенін атап өтеді (Алишер Навоий, 2001:419).

Иасауидің бұл туындысында Түркістанда дүниеге келген кейбір рухани ұстаздар туралы мәлімет қалдыруға тырысқан. Осы өлкеде дүниеге келген Садр атаның өз заманының мүршиді екенін айтып, қысқа ғана қайырған. Оның әулетінен шыққан жасы жүз жиырмаға жетіп дүниеден өткен Жүсіп Шайқы туралы да қысқаша мәлімет береді. Оның Қуһ-е саф деген жерде тұратынан, керемет иесі екенін, мазары да сонда екеніне тоқталады (Алишер Навоий, 2001:416-420).

Сондай-ақ, «Нәсәим әл-мухәббәтта» жанған оты сөнбей тұрған («*Нечә йілләр-дурки, өзі йандұрған чирағы өчмәй-дур*»), түркі ұлысы қадірлейтін Әли ата, жас кезінде-ақ қарт кісілердей құлшылыққа берілген («*Йігітлик әйиәмідін қариләрдек таәт-у ибадәт уә сулук-у рийазатқа мәшғул болұб-дур*») керемет иесі, атағы түркілер арасына кеңінен жайылған Жігіт Ахмет, қылыштасу өнерінің шебері («*сәййәфлік сәнәтыға мәшғул*») Қылыш ата, қызыған темірді жалаң қолымен илеген («*қызық темүрні илігі білә бір аләт йасаб*») дүкенші Темірші ата, Иасауиді жас күнінде тәрбиелеген Бабима Хусәин, жастай қайтыс болып, жігіттер сәруары («*Йігітлікдә өтүб-дур йігітлір сәруәрі*») атанған Хубби Қожа, өзінен алдыңғыны дәл тауып, кейінгіні болжай болжай білген («*нечә йыл өзідін бұрұнқыны, нечә йыл өзідін соңгі келүрні деб-дурләр*») Қорқыт ата, көптеген әулиелерге тәлім берген («*көп мәшайых хидмәт-у сұхбәтіға етіб-дур*») Зеңгі ата туралы қысқаша мәліметтер берілген.

Зерттеу нәтижелері

Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәт» атты туындысында Түркістан пірінің рухани мұрасына қатысты мәліметтер қамтылған. Мұндағы деректерді, негізінен, екіге бөліп қарастыруға болады: генетикалық және рухани силсилалық. Яғни, Иасауи әулетінен шыққан діни-ағартушылар мен оның тариқатын ұстанған мүридтер. Осында Иасауи мұрасына қатысты мәліметтердің тарихи шындығын анықтау үшін оларды жазба деректермен, басқа да агиографиялық туындылармен салыстыра зерттеу маңызды.

«Нәсәим әл-мухәббәтта» Сүлеймен Бақырғанидың неліктен Хакім аталғаны ұстазының отынға жұмсау оқиғасымен байланыстырылған. Хакім лақыбының келіп шығуына қатысты

тағы бір деректе Қызырдың Иасауиге қонақ болып келуіне қатысты айтылады. Бақырғанидың тапқырлығына риза болған Қызыр «Бұдан былай лақабың Хакім болсын. Жым жүрме, жақсылықты үгітте» деп батасын береді. Содан бастап Хакім ата хикметтер айта бастайды (Қыдыр, 2018:125).

Екі мәлімет түрліше келтірілгенімен де, негізі – бір. Екеуінде де ұстазы Иасауидің отынға жұмсауы, Бақырғанидың отынды шапанына орап, құрғақ қалпында алып келуі, оған рухани ұстаздарының (бірінші деректе Иасауидің, екінші деректе Қызырдың) риза болуы айтылады. Осы айтылған мәліметтер Хакім атаның хикметтерінде де өлең сөзбен өрнектелген:

*Ескі-ұсқын бөркім бар, сары-сасық көркім бар,
Шайқым отынға айтса, бармасқа не еркім бар.
Тоным отынға шұлғаб, тәнім туыққа терлеп,
Ышқдін мухаббат ізлэб, Хизр Илияс атам бар* (Бақырған кітабы, 1910;10).

Осы оқиға «Рисалә-е Хәзрәт-е Хәким ата рахматуллаһи әләйһ» атты рисалада кеңінен таратылып жазылған. Онда барша талабалар медресеге барарда Құранды мойындарына асып алып жүрсе, Бақырғани басына көтеріп баратыны, оның сол арқылы Иасауидің назарына іліккені, он бес жасынан мұршидке мұрит тұтынғаны, бір күні Қызырдың қонақ болып келгені, сонда Иасауи өзінің шәкірттерін отын алып келуге жұмсағаны, жолда жауын жауып, баршаның отыны су болғаны, оларды отқа салғанда жанбағаны, тек қана Бақырғанидың отыны жанғаны, себебін сұрағанда оның отынды шапанына орап, құрғақ қалпында алып келгені, оған риза болған Қызырдың дем үрлеп, «хакімдік іс қылдың, атың Хакім Сүлеймен болсын» («*hōş hakīmāne iş kılıp tip aydılar kim seniñ atıñ Hakım Süleymān bolsun tidiler*») дегені, сонда Иасауидің «атың мен демің құтты болды, алайда тарту болмады» («*Süleymānga kutluk nefes birle kutluk at boldı velikin baħşış bolmadı tip aydı*») дегені, сонда Қызырдың Сүлейменнің аузына түкіріп, «неге тұрсың, сырлар мағынасын баянда» («*ni turur-sin esrār ma'nisini izhār kılğıl*») дегенінде, оның жоғарыдағы жыр жолдарын айтқаны айтылады (Buzrukov..., 2025:461).

Сондай-ақ, Фәхр әд-Дин Әли Сәфи де өзінің «Рашахат эин әл-хәйәт» атты еңбегінде Хакім атаның хикметтері Түркістанда кеңінен тарағынан айта келіп, оның «Кімді көрсен Қызыр біл, Әр түнді Қадір біл» («*Hər-kim көрсəң Хизр бiл, Hər түн көрсəң қадр бiл*») деген бәйтін үзінді ретінде берген (Фахруддин Али, 2004:25).

Анонимдік осы рисалада Хакім атаның Бұғра ханның Анбар деген қызына үйленгені, одан Анбар, Асғар және Хубби деген үш ұл сүйгені, Хубби қожаның бір қара аты және бір қара тазысы болғаны, сонымен күнде киік аулап, әкесіне алып келетіні, сонда Хакім ата оның «дәруіш емес, сарбаз болады» («*bu oğlum derviş bolmas sipāhi bolur*») деп ойлағаны, алайда Хуббидің әкесімен ілім таластырғаны, бауыздалған тоғыз сиырды қайта тірілткені, Қағбаның сұлбасын жамағаттың көз алдына алып келгені, оның кереметтеріне таңырқаған Хакім атаның «бір қазанға екі қошқардың басы сыймайды» («*iki қошқар başı bir қазанда қайнаmas ve sığmas*») дегенінде, Хубби «егер мүйіздерін кесіп тастаса, үш қошқардың басы сияды» («*iki қошқарнıñ başı bir қазанға sığmas mүйізleri birle ve eger mүйізlerini kisseler üç (7) қошқарнıñ başı bir қазанға sıғar*») деп жауап қатқаны, Хуббидің киіктің терісіне жамылып, көзден ғайып болғаны, сонда Хакім атаға «Хубби ғайып болмағанында, оның ұрпағынан алпыс әулие» («*seniñ Hub atlıғ oğlınnıñ neslidin dünyāda altmış veli қопar irdi*») шығатын еді, енді оның обалы саған, енді үстіңнен қырық жыл су ағады, содан соң ғана тазарасың» («*Hubbi atlıғ барқаннıñ günāhı saña turur ol kim seniñ üstündin kırk yıl suv aқғay andın soñ ol günāhlardın arınursın tip fermān boldı*») деген аян келгені айтылады (Buzrukov..., 2025:463-466). Осы діни хикаяның ізімен бертін келе Құл Шәріп (т.ж.б. – 1552 ж.) «Хубби Қожа қиссасын» («Қиссә-е Хубби Хожа») жазған. XVI ғасырда жазылған бұл қисса 1899 жылы Қазандағы Императорлық университеттен жарық көрген (Қиссә-е Хубби Хожа, 1899).

Науаи «Нәсәим әл-мухәббәтта» Хубби Қожаның Харезм өлкесінде дүниеге келгенін, түркі халықтарының арасына ол туралы хикаялардың кеңінен тарағандығы соншалық, оларды таратып айтып жатудың артық екендігін (*«аусафы турк уә узбәк хәлайықы арасыда әндін көпрак уә маиһуррақ-дурки, шәрхға ихтийажы болмағай»*), жас кезінде дүниеден өткенін, оны «жігіттер сұлтаны» (*«йігітләр сәруары»*) деп атайтынын жазып, қысқаша ғана атап өтеді (Алишер Навоий, 2001:414).

Әлішер Науаи өзіне дейін жеткен түркі даласынан шыққан әулиелерге қатысты мәліметтердің кейбірін барынша қысқартып, ықшамдап беруге тырысқан. Оны ел арасына тараған Хубби Қожа хақындағы мәліметтердің бәрін баяндап отырмастан, «шәрхға ихтийажы болмағай», яғни таратып айтып жатудың өзі артық деп, қысқа қайырғанынан аңғаруға болады. Сол секілді ел арасына көп тараған Зеңгі ата туралы аңыздарға кеңінен орын берместен, «түркі ұлысының атақтыларынан. Ол туралы көп әңгіме бар» (*«Уә турк ұлұсыда мәшаһирләрдин-дүр. Әнің бабыжса һәм көп сөзләр мәнқұл-дур»*) деп, ары қарай таратып жазуды артық санаған.

Ал, кейбір діни-ағартушылардың ғұмыр тарихын толық баяндамаса да, оларға қатысты мәліметтерді кеңірек жеткізуге тырысқанын оның Қутб әд-Дин Хайдар туралы жазбасынан аңғаруға болады. Ол өз туындысында Хайдардың Түркістап патшасының ұлы екендігін, Түркістан піріне мүрид болғанын, кішкентайынан Иасауидің сұхбатына қатысқанын, әуеліде ата-анасының қарсылығына қарамастан, райынан қайтпағанын, кейіннен ұстазының шарапатына бөленіп, Хорасан өлкесіне жіберілгенін, сонда Тұрбат және Зауе жерге тұрақтағанын, ол жерлерде белгілі мақамдарға қол жеткізгені соншалық, атақ-даңқы әлемге тарағанын, сол жердегі Хайдари деген қауымының өзінің тегін осы әулиеден тарататынын, қабірі сонда болғандықтан да, ол жердің бүгінде Тұрбат деп аталатынын жазады (Алишер Навоий, 2001:413-414).

Расында да һижри VI-VII ғасырларда өмір сүрген Қутб әд-Дин Хайдари Түркістаннан Хорасан өлкесінің Зауе деген жеріне қоныс аударып, сонда көптеген шәкірттер тәрбиелеп, елдің құрметіне бөленгені, қайтыс болғанында, сонда жерленгені парсы жазба деректерінде де кездеседі. Ол жер алғашында «Турбат-е Қутб әд-Дин Хәйдәр» деп, бертін келе қысқаша түрде «Турбат-е Хәйдәр» деп аталған. Иасауидің шәкіртінің құрметіне аталған бұл шаһар Мешһедтен оңтүстікке қарай 145 км. қашықтықта орналасқан (Мухаммад, 1366:75).

Иасауи рухани мектебінің таралу аймағын зерделеген уақытта Дешті Қыпшақ, Мәурәннәһірмен бірге, Хорасан өлкесіндегі топономикалық атауларға да назар аудару қажеттілігі алға шығады. XV ғасырда жазылған Науаидің агигорафиялық туындысының ерекшелігі де осында дер едік.

Қорытынды

Әлішер Науаидің «Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәт» атты туындысы Фәрид әд-Дин Аттардың «Тәзкирәт әл-әулия», Әбді Рахман Жәмидің «Нәфәхәт әл-унс мин хазарат әл-қудс» атты еңбектерінің негізінде жазылғанмен де, олардың шығармаларына енбеген түркі даласынан шыққан әулие-машайықтар туралы мәліметтер қамтылған. Оның агигорафиялық туындысының да ерекшелігі де осында. Науаи Қожа Ахмет Иасауи мен оның рухани шәкірттері туралы өзіне дейін жеткен мәліметтерді жинақтап, жүйелеп, қысқа да нұсқа етіп беруге тырысқан. Нәтижесінде түркі даласынан шыққан Иасауи, Хакім ата, Ысмайыл ата, Ысқақ ата, Темірші ата, Жігіт Ахмет секілді т.б. діни ағартушылар туралы мәліметтер түркі әдеби тілінде дүниеге келген. Сол арқылы түркі халықтарынан шыққан рухани ұстаздардың Ислам әлеміндегі орнын ашуды көздеген. Себебі Науаиге дейін араб, парсы тілдерінде жазылған агигорафиялық туындыларда түркіден шыққан әулие-машайықтар туралы толыққанды мәлімет берілмеген еді. Сол олқылықтың орнын Науаи толықтырған деуге негіз бар.

Сондай-ақ, Науаи осы туындысында кейбір діни тұлғалардың өмір тарихын беру арқылы иасауи-кубрауи, иасауи-нақышбанд тариқаттарының бауырластығын да ашып көрсеткен.

«Нәсәим әл-мухәббәт мин шәмәим әл-футууәт» шығармасында кездесетін мәліметтерді бізге дейін жеткен басқа да рисала, манақыбнама, тәзкіре секілді агиографиялық шығармалармен салыстыра зерттеудің маңызы зор. Сонда ғана Иасауи мен шәкірттерінің рухани мұрасына қатысты шынайы тарихи деректерге қол жеткізеріміз анық.

Әдебиет:

Алишер Навоий, 1999 – *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тұплами. Йигирма томлик. 15-т. Хамсат ул-мутахәййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавохир. Тошкент: Фан, 1999. 224 б.

Алишер Навоий, 2001 – *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тұплами. Йигирма томлик. 17-т. Насойим ул-муҳаббат. Тошкент: Фан, 2001. 517 б.

Алтын Орда әдебиеті, 2022 – Алтын Орда әдебиеті. Генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. Алматы: Evo Press, 2022. 320 б.

Ардашникова, 2016 – *Ардашникова А.Н., Рейснер М.Л.* Эволюция жанра тазкере в иране XIII–XIX вв.: от антологии к справочнику // Вестн. моск. ун-та. сер. 13. Востоковедение. 2016. № 1. 3-18 сс.

Бақырғани кітабы, 1914 – Бақырған кітабы. Казан: Каримовтар баспаханасы, 1914. 78б.

Buzrukov, 2025 – *Buzrukov M., Sultanbek K., Tuimebayev Zh.* Özbekistan’da bulunan önemli bir kaynak: Risāle-i ḥazret-i Ḥakim Ata rahmetullāhi ‘aleyh // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Bahar-Mart 2025, Sayı 113. 455-486 ss.

De Weese, 2025 – *De Weese D.* The sufi treatise ascribed Ismail ata: Notes on an early Yasavi source in turkic // // Халықаралық симпозиум материалдары. 2-т. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, 2025. 212 б.

Esir, 2017 – *Esir H.A., Karaca S.* Üç sufi tabakat kitabinin mukayesesi: nefehâtü’l-üns, nesâyimü’l-mahabbe ve fütûhu’l-mücâhidîn // Recep Tayyip Erdogan Universtiy Journal of Social Sciences. №5, 2017. 81-115 ss.

Керім, 2024 – *Керім Ш.* Ғұлама Хусамуддин ас-Сығнақи. Алматы: Turan, 2024. 128+16 б.

Қиссә-е Хубби Хожа, 1899 – Қиссә-е Хубби Хожа. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1899. 15 б.

Қораев, 2020 – *Қораев Ш.* Навоий ўқиган китоблар. Тошкент: Замонпресс, 2020. 176 б.

Қыдыр, 2028 – *Қыдыр Т.* Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. 200 б.

Merver, 2024 – *Merver K.* Ṭabaḳāt ve tezkire yazımında farklılaşan üslûp özellikleri – Ali Şîr Nevâî’nin Mecâlisü’n-nefâyis ve Nesâyimü’l-mahabbe min şemâyimi’l-fütûvve eserleri örneklemінде // Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi/The Journal of Ottoman Literature Studies. № 33, 2024. 369-389 ss.

Молотова, 2025 – *Молотова Г.* Письменные памятники средневековья о некоторых городах и личностях страны тюрков // Халықаралық симпозиум материалдары. 1-т. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, 2025. 444 б.

Мухаммад, 1366 – *Мухаммад Р.Х.* Жағрафийә-е тарихи-е уилайәт-е Зауе. Мәшһәд: Остон-у Қудс-е Рәзәуи, 1366. 470 с.

Tosun, 2025 – *Tosun N.* Erken dönem bir Yesevi metni: İsmail ata risalesi // Халықаралық симпозиум материалдары. 2-т. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, 2025. 212 б.

Фахруддин Али Сафий, 2004 – *Фахруддин Али Сафий*. Рашахоту айнил-хаёт (Обихаёт томчилари): тарихий маърифий асар. Тошкент: Абу Али Ибн Сино, 2004. 536 б.

Хасан, 2012 – *Хасан Н.* Яссавийликка доир манбалар ва «Девони хикмат». Тошкент: Akademyashr, 2012. 304 б.

Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, 2003 – *Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний*. Мақомоти Юсуф

Ҳамадоний. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. 44 б.

References:

Alisher Navoiy, 1999 – *Alisher Navoiy*. Mukammal asarlar tʻplami. Yigirma tomlik. 15-t. Hamsat ul-mutaxayyirin. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти пахлавон Муҳаммад. Назм ул-завохир [A complete collection of works. Twenty volumes. 15-t. Hamsat ul-mutaxayyirin. The situation of Sayyid Hassan Ardasher. The situation of paxlavon Muxammad. Nazm ul-zhavoxir]. 1999. Toshkent: Fan. 224 p. (in Uzb.).

Alisher Navoiy, 2001 – *Alisher Navoiy*. Mukammal asarlar tʻplami. Yigirma tomlik. 17-t. Nasoyim ul-muxabbat [A complete collection of works. Twenty volumes. 17-t. Nasayim ul-muhabbat]. 2001. Toshkent: Fan, 517 p. (in Uzb.).

Altın Orda adabietı, 2022 – Altın Orda adabietı. Genezis, zhanrlıq erekshelek, dastur zhalgastığı [Literature of the Golden Horde. Genesis, genre specificity, continuity of tradition]. 2022. Almatı: Evo Press. 320 p. (in Kaz.).

Ardashnikova, 2016 – *Ardashnikova A.N., Reysner M.L.* Evolyuciya zhanra tazkere v irane XIII–XIX vv.: ot antologii k spravochniku [The evolution of the genre in Iran XIII-XIX centuries: from an anthology to a reference book] // Vestn. mosk. un-ta. ser. 13. Vostokovedenie. 2016. № 1. P.3-18. (in Rus.).

Baqırgani kitabı, 1914 – Baqırgan kitabı [The book of Baqırgan]. 1914. Qazan: Karimovtar baspahanası. 78 p. (in Turk.).

Buzrukov, 2025 – *Buzrukov M., Sultanbek K., Tuimebayev Zh.* Özbekistan’da bulunan önemli bir kaynak: Risāle-i Һazret-i Һakim Ata rahmetullāhi ‘aleyh [An important source found in Uzbekistan: Risale-i Һazret-i Һakim Ata rahmetullāhi ‘aleyh] // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 2025. № 113. P. 455-486.

De Weese, 2025 – *De Weese D.* The sufi treatise ascribed Ismail ata: Notes on an early Yasavi source in turkic // // Halıqaralıq simpozium materialdarı. 2025. Turkistan: «Aziret Sultan» Ulttıq tarihi-madeni muzey-qorığı. 212 p. (in Eng.).

Esir, 2017 – *Esir H.A., Karaca S.* Üç sufi tabakat kitabının mukayesesi: Nefehâtü’l-üns, Nesâyimü’l-mahabbe ve Fütûhu’l-mücâhidîn [Comparison of three Sufi books of tabrat: Nefahat al-uns, Nesayim al-mahabbe and Futuhul-mujahidin] // Recep Tayyip Erdogan Universtiy Journal of Social Sciences. 2017. №5. P. 81-115. (in Turk.).

Kerim, 2024 – *Kerim SH.* Gulama Husamuddin as-Sıgnaqi [Scholar Husamuddin as-Sıgnaqi]. 2024. Almatı: Turan. 128+16 p. (in Kaz.).

Qissa-e Hubbi Hozha, 1899 – Qissa-e Hubbi Hozha [The story of Hubbi Hozha]. 1899. Kazan: Tipo-litografiya Imperatorskogo Universiteta. 15 p. (in Turk.).

Qoraev, 2020 – *Qoraev SH.* Navoiy yʻqigan kitoblar [Books read by Navoi]. 2020. Toshkent: Zamonpress, 176 p. (in Kaz.).

Qıdır, 2028 – *Qıdır T.* Deshti qıpshaq dalasındagı islami adabiet (H-HV) (Islam, iman zhane ihsan maselelerinin zhırlanu erekshelekteri) [Islamic literature in the Deshti-Kipchak steppe (X-XV) (Features of the poetic treatment of Islam, faith and ihsan issues)]. 2018. Astana: Ruhani qundılıqtardı qoldau qorı korporativtik qorı. 200 p. (in Kaz.).

Merver, 2024 – *Merver K.* Tabakāt ve tezkire yazımında farklılaşan üslup özellikleri – Ali Şîr Nevâî’nin Mecâlisü’n-nefâis ve Nesâyimü’l-mahabbe min şemâiyimi’lfütüvve eserleri örneklemünde [Differing Style Features in the Writing of Tabakāt and Tezkire – In the Sample of Ali Şîr Nevâî’s Works Mecâlisü’n-nefâis and Nesâyimü’l-mahabbe min şemâiyimi’lfütüvve]. // Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi/The Journal of Ottoman Literature Studies. 2024. № 33. P. 369-389. (in Turk.).

Molotova, 2025 – *Molotova G.* Pismennie pamyatniki srednevekoviya o nekotorih gorodakh i lichnostyah strani tyurkov [Written monuments of the Middle Ages about some cities and personalities of the country of the Turks] // Halıqaralıq simpozium materialdarı. 1-t. 2025. Turkistan: «Aziret Sultan» Ulttıq tarihi-madeni muzey-qorığı. 444 p. (in Rus.).

Muhammad, 1366 – *Muhammad R.H. Zhagrafiya-e tarihi-e uilayat-e Zaue* [Historical geography of Zaue region]. 1366. Mashhad: Ostun-u Quds-e Razau, 470 p. (in Pers.).

Tosun, 2025 – *Tosun N. Erken dönem bir Yesevi metni: İsmail ata risalesi* [An early Yesevi text: Ismail Ata treatise]. // Haliqaraliq simpozium materialdari. 2-t. 2025. Turkistan: «Aziret Sultan» Ulttiq tarihi-madeni muzey-qorigi, 212 p. (in Turk.).

Fahriddin Ali, 2004 – *Fahriddin Ali Safiy. Rashaxotu aynil-xaët (Obixaët tomchilari): tarihiy maъrifiy asar* [Rashaxotu aynil-xaët (Drops of Life): a historical and educational work]. 2004. Toshkent: Abu Ali Ibn Sino. 536 p. (in Uzb.).

Hasan, 2012 – *Hasan N. Yassaviylikka doir manbalar va «Devoni hikmat»* [Sources on Yassaviism and the «Divani Hikmat»]. 2012. Toshkent: Akademnashr. 304 p. (in Uzb.).

Hozha Abdulholiq, 2003 – *Hozha Abdulholiq Gizhduvoniy. Maqomoti Yusuf Xamadoniy* [The rank of Yusuf Hamadoni]. 2003. Toshkent: Yangi asr avlodi. 44 p. (in Uzb.).

¹Кыдыр Т.Е. ²Утпинов Н.Т. ³Адилбаев А.Ш.

¹Исламский научно-исследовательский институт ДУМК, г. Алматы, Казахстан

^{2,3}Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

E-mail: ¹qydyr.torali@gmail.com, ²eskendirmahambet1@gmail.com,

³shamshat.nmu@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ СВЕДЕНИЙ О ЯСАВИ И ЕГО МЮРИДАХ В ТРУДЕ АЛИШЕРА НАВОИ «НАСАИМ АЛЬ-МУХАББАТ МИН ШАМАИМ АЛЬ-ФУТУВАТ»

Аннотация. Сведения о духовном наследии и последователях Ахмеда Ясави можно найти в различных письменных памятниках. Важно изучать эти реликвии, написанные в разных жанрах, таких как табакат, тазкире, манакибнама и рисала, и проверять подлинность содержащихся в них данных. Некоторые средневековые памятники, написанные на персидском и тюркском языках, содержат новую информацию, при этом информация, имевшаяся в одном памятнике, повторяется в той же форме в следующем памятнике. Дошедшие до нас письменные памятники датируются XIII–XX веками. Одним из таких письменных памятников является произведение Алишера Навои «Насаим аль-мухаббат мин шамаим аль-футуват». Он изучал дошедшие до него агиографические произведения на арабском и персидском языках и стремился включить в свои труды религиозных просветителей тюркского происхождения, которые в них не были включены. В результате было написано произведение, наиболее наполненное религиозными просветителями из тюркского мира. В этом памятнике содержится сведений о Ясави и его учениках, таких как Хаким Ата, Исмаил Ата, Исхак Ата, Садр Ата, Темирши Ата, Кылышты Ата, которая не вошла в тазикри персидских поэтов (Аттар, Джами). В этом произведении Навои постарался охватить как можно больше представителей духовной школы (ордена) Яссауи, предоставив краткие сведения о святых и мессиях из Хорасана, Мавераннахра и Дешт-и-Кипчака. Он также обратил внимание на духовное братство между орденами (ясавийя-кубравийя, ясавийя-накишбандия), предоставив биографические сведения о некоторых религиозных деятелях. В данной статье автор представляет свои выводы о самобытности произведения Навои и значимости содержащихся в нем данных для в области ясавиведения. Он обращает внимание на подлинность некоторых изложенных в нем данных. Целью исследования является определение достоверности сведений, относящихся к тарикату Ясави, в произведении «Насаим аль-мухаббат мин шамаим аль-футуват». Основные задачи – чтение материала с оригинала, изучение религиозных и суфийских святынь, сравнение с агиографическими памятниками и т.д. Поэтому в ходе исследования использовался историко-сравнительный метод для сопоставления древних текстов, а также методы аналитического анализа для

представления информации из исторических памятников, обобщения имеющихся данных и анализа полученных результатов. Новизна исследования заключается в получении достоверных исторических данных о Ясави и его мюридах. Практическая значимость заключается в широком использовании наследия представителей духовной школы Ясави в пропаганде традиционных исламских ценностей. В заключении обобщены основные выводы, сделанные в ходе исследования.

Благодарность. Статья выполнена в рамках проекта «Новый взгляд на наследие Ясави: комплексное изучение феномена святого в истории суфизма в казахской традиции и Центральной Азии» (AP19675718).

Ключевые слова. Навои, Ясави, агиография, тазкире, источник, литература, письменный памятник, духовное наследие.

¹Kydyr T., ²Utpenov N., ³Adilbayev A.

¹ Islamic research institute RAKM, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kydyr.torali@gmail.com, ²eskendirmahambet1@gmail.com,

³shamshat.nmu@mail.ru

THE SIGNIFICANCE OF DATA ABOUT YASAWI AND HIS MURIDS IN THE WORK OF ALISHER NAVOI «NASAIM AL-MUHABBAT MIN SHAMAIM AL-FUTUWAT»

Abstract. Information about the spiritual heritage and followers of Ahmed Yasawi can be found in various written monuments. It is important to study these relics, written in different genres such as tabaqat, tazkire, manaqibnama and risala, and verify the authenticity of the data contained in them. Some medieval monuments written in Persian and Turkic languages contain new information, and the information contained in one monument is repeated in the same form in the next monument. The written monuments that have reached us date from the 13th-20th centuries. One of such written monuments is the work of Alisher Navoi «Nasaim al-muhabbat min shamaim al-futuwat». He studied the hagiographic works that had reached him in Arabic and Persian and sought to include in his works religious educators of Turkic origin who were not included in them. The result was a work that was most filled with religious educators from the Turkic world. This monument contains information about Yasawi and his students, such as Hakim Ata, Ismail Ata, Ishak Ata, Sadr Ata, Temirshi Ata, Kylyshty Ata, which was not included in the tazikri of Persian poets (Attar, Jami). In this work, Navoi tried to cover as many representatives of the spiritual school (order) of Yasawi as possible, providing brief information about the saints and messiahs from Khorasan, Maverannahr and Dasht-i Kipchak. He also drew attention to the spiritual brotherhood between the orders (Yasaviyya-Kubrawiyya, Yasaviyya-Naqishbandiya), providing biographical information about some religious figures. In this article, the author presents his conclusions about the originality of Navoi's work and the significance of the data it contains for the field of Yasavi studies. He draws attention to the authenticity of some of the data presented in it. The aim of the study is to determine the reliability of information related to the Yasawi tariqa in the work «Nasaim al-muhabbat min shamai al-futuwat». The main tasks are reading the material from the original, studying religious and Sufi shrines, comparing with hagiographic monuments, etc. Therefore, the study used the historical-comparative method to compare ancient texts, as well as analytical methods to present information from historical monuments, summarize the available data and analyze the results obtained. The novelty of the research lies in obtaining reliable historical data about Yassawi and his murids. The practical significance lies in the extensive use of the heritage of the representatives of the Yasawi theological school in the promotion of traditional Islamic values. In conclusion, the main conclusions of the study are summarized.

Acknowledgments. The article was written within the framework of the project «A New Look at the Legacy of Yasawi: A Comprehensive Study of the Phenomenon of the Saint in the History of Sufism in the Kazakh Tradition and Central Asia» (AP19675718).

Keywords. Navoi, Yasawi, hagiography, tazkire, source, literature, written monument, spiritual heritage.

Сведения об авторах:

Қыдыр Торали Едилбайұлы, кандидат филологических наук, Директор Исламского научно-исследовательского института ДУМК, Алматы, Казахстан.

Утпинов Наурызбай Таганович, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан.

Адилбаев Алау Шайқымұлы, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры, Алматы, Қазақстан.

Утпинов Наурызбай Таганович, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, ғылыми қызметкер, Алматы қ., Қазақстан.

Әділбаев Алау Шайқымұлы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан.

Information about authors:

Kydyr Torali, candidates of philology sciences, Director of the Islamic Research Institute, Almaty, Kazakhstan.

Utpenov Nauryzbai, PhD, Researcher, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.

Adilbayev Alau, PhD, Associate Professor of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 2 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹ Каримова З.К. ² Алтынбек А.А.

^{1 2} ҚР БЖҒМ «Тұран» Университеті, Алматы Қазақстан,
E-mail: ¹ z.karimova@turan-edu.kz, ² a.altynbek@turan-edu.kz

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚЫТАЙДАН ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ: ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Көші-қон мәселесі тарих ғылымында әрқашан өзекті болып қала береді, өйткені халықтардың үлкен тобының қозғалысы мемлекеттердің саяси және экономикалық негіздеріне тікелей әсер етеді. Қытайдан Қазақстанға көшу тарихы бір жарым ғасырға жуық уақыт аралығын қамтиды және Орталық Азиядағы этнодемографиялық процестерді зерттеудің маңызды тақырыптарының бірі болып табылады. Дегенмен, Орталық Азияны мекендеген халықтардың аймақтық, немесе аймақтан тыс көшу процестерінің тарихы оданда терең екені белгілі. Мақалада Орталық Азия құрамындағы көрші орналасқан Қазақстан мен Шығыс Түркістан жерлерінің Ресей және Цин империялары тарапынан отарланып, шекара бекітілгеннен кейін басталған және қазіргі уақытқа дейін жалғасып жатқан көшу қон мәселелері бойынша жүргізілген зерттеулерге талдау жасалады. Миграциялық үрдістерді жан-жақты зерттеу қазіргі кездегі трансшекаралық өзара әрекеттесу, аймақтың этникалық картасын қалыптастыру мәселесі және Қазақстан мен ҚХР қарым-қатынастарының саяси стратегиялары контекстінде ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, Қытайдан Қазақстанға көшу тарихы Орталық Азиядағы этнодемографиялық және мәдени процестерді зерттеудегі өзекті тақырыптардың бірі. ХІХ–ХХ ғасырлардағы көші-қон ағындары аймақтың этникалық құрамына, әлеуметтік құрылымға және ұлтаралық қатынастарға айтарлықтай әсер етті. Дереккөздік және тарихнамалық талдау осы процестердің фактілік аспектілерін анықтауға ғана емес, сонымен қатар олардың әртүрлі тарихи кезеңдерде қалай түсіндірілетінін анықтауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын ЖТН АР19679244 «Қазақстан-Қытай қарым-қатынасындағы миграциялық фактор» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, Қытай, Ресей империясы, Цин империясы көші-қон үрдісі, деректану, тарихнама.

Кіріспе

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдағы Орталық Азия тарихында орын алған ірі этнодемографиялық өзгерістердің бірі – Қытай аумағынан Қазақстан жеріне бағытталған көші-қон үдерісі болды. Бұл құбылыс саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан алғанда аса күрделі, әрі көпқырлы сипатқа ие. ХІХ ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістан (Шыңжаң) аймағында ұлт азаттық көтерілістер нәтижесінде құрылған тәуелсіз хандықтар Цин билігі тарапынан құлатылып, орталық биліктің жүргізген реформалары, аймақтағы әлеуметтік теңсіздік пен дәстүрлі шаруашылық жүйесінің дағдарысы жергілікті халықтардың көрші аймақ – Қазақстанның территориясына қарай қоныс аударуына ықпал етті. Бұл көші-қон толқыны Цин империясы мен Ресей империясы арасында шекара сызығы бекітілгеннен кейінгі алғашқы жаппай қоныс аудару болып есептеледі. Бұл кезең Қазақ жерлерінің Ресей империясы тарапынан толық жаулап алынып, өлкеде отарлау саясатының күшейген, саяси-экономикалық ахуал күрделі және халықтың әлеуметтік жағдайы қиындаған уақытқа сәйкес келді. Ежелгі дәуірлерден бір тұтас тарихи-мәдени орта құрған жергілікті

халықтар аймақта қалыптасқан геосаяси өзгерістерге байланысты жаңадан бекітілген шекараның арғы немесе бергі жағына тоқтаусыз ағылды. Ары қарай орын алған көш-қон үрдістері тікелей екі отарлаушы империяның жүргізген саясатына байланысты дамып отырды. Нәтижесінде, Қазақстанға бағыт алған көші-қон толқындары аймақтың демографиялық құрамына, шаруашылық-экономикалық құрылымына және этносаралық байланыстарына айтарлықтай әсер етті.

Қытайдан Қазақстанға бағытталған көші-қон мәселесі ғылыми айналымда кеңінен қарастырылып келе жатқанымен, тақырып тарихнамалық тұрғыдан толық зерттелмеді. Бұл мәселе бойынша кеңестік кезеңдегі зерттеулерде идеологиялық шектеулер орын алса, тәуелсіздік жылдарында жаңа мұрағаттық деректер мен шетелдік зерттеулерге сүйенген тың тұжырымдар жасалды. Сонымен қатар, орыс және батыс дереккөздеріндегі еңбектерді салыстырмалы тұрғыдан талдау мәселенің жан-жақты зерделенуіне мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару үдерісінің тарихнамалық талдауын жасау – көші-қон тарихының теориялық-методологиялық негіздерін айқындауға, деректік базаны жүйелеуге

және зерттеулердің негізгі бағыттары мен ғылыми нәтижелерін саралауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға бағытталған көші-қон үдерісін зерттеу тарихнамасы күрделі әрі көпқырлы сипатқа ие. Бұл мәселені зерделеуде қолданылатын методологиялық тәсілдер тарих ғылымының жалпы даму бағытымен, деректік қордың ерекшелігіне тікелей байланысты. Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми (талдау, саралау) және арнайы тарихи зерттеу әдістері құрады. Солардың бірі – салыстырмалы талдау әдісі. Бұл әдіс арқылы көші-қон үдерісінің алғышарттары мен себептері қарастырылады. Цин империясы мен Ресей империясының отарлық саясаты, жүргізген реформалары, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар мен этносаралық қатынастарды зерттеу осы тұрғыдан маңызды. Тарихи-салыстырмалы әдіс қазақтар, ұйғырлар мен дүнгендердің көші-қон себептерін салыстыру арқылы ортақ және ерекше факторларды айқындайды. Сонымен бірге, отандық, орыс және батыс тарихшыларының еңбектеріндегі мәліметтер мен ұстанымдарының айырмашылығы салыстырмалы тұрғыдан талданады. Келесі әдіс - деректік талдау әдісі. Көші-қон мәселесін зерттеуде Ресей империясының мұрағат материалдары (әкімшілік есептер, статистика, әскери-шекаралық құжаттар) және жергілікті халық арасынан шыққан, көшу үдерісін тікелей басынан өткізген тарихшылардың шығармалары маңызды рөл атқарады. Тарихи-кезеңдеу әдісі көші-қон құбылысын жалпы миграциялық процестер контекстінде қарастырып, себептері мен уақытына байланысты кезеңдерге бөлу арқылы зерделейді. Мысалы, Қытайдан Қазақстанға халықтардың қоныс аударуын XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басы, 1950-1970 жылдардағы және тәуелсіздік кезеңіндегі көші-қон, сияқты бір неше кезеңге бөліп қарастыруға болады. Тәуелсіздік кезеңіндегі тақырыпқа қатысты жаңа методологиялық бағыттар қатарын қазіргі кездегі зерттеулерде кеңінен пайдаланыла бастаған ұлттық тарихнамадағы репатриация тұжырымдамасы, диаспоратану мен этнотұтастылық теориясы және ғаламдық миграциялық теориялар толықтырады. Бұл әдістер қазақтардың тарихи отанына қайта оралу үдерісін кең ауқымда түсінуге мүмкіндік береді. Методологиялық тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару үдерісін зерттеу үшін кешенді, салыстырмалы және пәнаралық әдістерді қолдану қажет. Дәстүрлі дереккөздер мен жаңа мұрағат материалдарын салыстыра отырып, көші-қон үрдісінің тарихи динамикасын ұлттық саясат контекстінде және этнодемографиялық өзгерістер тұрғысынан қарастыру ғылыми негізді тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Талқылау және зерттеудің нәтижелері

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару үдерісі Орталық Азия халықтарының этникалық тарихындағы аса маңызды әрі күрделі құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл көші-қон толқындары аймақтың геосаяси жағдайымен, Ресей империясы мен Цинь әулетінің, кейінірек, Кеңес Одағы мен Қытай Халық Республикасының саяси қатынастармен тікелей байланысты болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда халық көтерілістерінің нәтижесінде тәуелсіз мұсылман хандықтарының пайда болуы осы аймақта өзіндік саяси және экономикалық мүдделері бар бірқатар алпауыт мемлекеттерді қатты алаңдатты (Гуревич, 1983). Патшалық Ресейдің үкіметтік орталарында Шығыс Түркістанда жергілікті халықтардың ұлт азаттық көтерілістері нәтижесінде тәуелсіздігін орнатып, билікті қолға алуы, Ресей империясының жаулап алушылық саясаты әлі аяқталмаған Түркістан өлкесінің батыс бөлігіне үлкен қауіп төндіреді, деп есептеді. Цинь империясы өзінің ішкі қиындықтарына байланысты аймақты бақылауынан шығарып, биліктен толықтай айрылды. Ежелгі дәуірлерден бір-бірімен тығыз байланыста өмір сүріп, біртұтас тарихи-мәдени кеңістік қалыптастырған түркі халықтары, аймақта болып жатқан тарихи-саяси оқиғалардың барлығына дерлік бірлесе қатысып, Шығыс Түркістан халықтарының азаттық көтерілістерінде шекараның бергі жағындағы Батыс Түркістанның қазақ, қырғыз, өзбек халықтары да белсенділік танытты. Бұл туралы Жетісу өңірінің әскери губернаторының құрамындағы Құлжа істері жөніндегі кеңсенің меңгерушісі қызметін атқарған Н.Аристов, - «Шу өзені алқабындағы қырғыздардың (қазақтар) - байжігіт, қызай, суан, атабан, бугин, тіпті сарыбай рулары Чугучак пен Құлжада көтеріліс басталуымен бірден мұсылман бауырларына көмектесу ниетімен шет елге аттанды. 1864-1865 жылдардың қыс айларында шекараға жақын жерлерге орналасқан қазақтар біздің әскери отрядтарымыздың шекараны жазда ғана қорғайтынынан пайдаланып, көтерілісшілерге қосылып кеткен. Тек шекараға жақын орналасқандары ғана емес, қырғыздардың түгел дерлік қалың бұқарасы, тіптен осы уақытқа дейін бізге адал, сенімді болып көрінгендері де, көтеріліске анық түсіністік танытып, көтерілісшілермен жасырын байланыс орнатып, қыста мал жайылымының жоқтығынан көшіп-қону мүмкін болмағанына қарамай, көтерілісшілерге қосылып кететіні сөзсіз. Олар ұйғырлар мен дүнгендердің көтерілісіне белсене қатысып, азық-түлік жағынан да айтарлықтай көмек көрсетті», деп жазады (Аристов, 1873). Бұған қоса, Қашғарияда тәуелсіз Жетішар мемлекетін құрған Йәкүп бек Музарт асуының оңтүстік беткейі мен дүнген хандығының орталығы Үрімжіні өз әскерлерімен басып алып, Іле хандығының басшысыларына бірігу туралы ұсыныс жасап, елші жіберді (Сайрамы, 1989). Осман империясы мен Ұлыбритания үкіметінің қолдауымен хандығының территориясын қарқынды түрде кеңейте бастаған Йәкүп бектің әрекеті Ресей патша билігін тез шешім қабылдауға итермеледі. Нәтижесінде, патша үкіметі 1871 жылдың 10 ақпаны мен 2 мамырындағы арнайы мәжілістерінде Жоңғария мен Қашғария арасындағы маңызды стратегиялық позиция болған Құлжа аймағын басып алу туралы шешім қабылдады. Әскери қимылдардың басталуына 1870 жылдың аяғында қызай руынан шыққан қазақтардың Құлжаға қоныс аудару әрекеті мен 1871 жылы сәуірде қызай елінің сұлтаны Тазабектің Құлжаға қашуы себеп болды. Сөйтіп, Ресей империясы 1871 жылы маусымда Цинь әкімшілігі құлатылғаннан кейін Тараншы сұлтандығының билігі орнаған Іле аймағын басып алып, одан кейінгі 10 жыл бойы құзырында ұстады. Алайда, мерзім біткен соң аймақты Қытайға қайтару жөнінде келіссөздер басталды. 1881 жылы екі империя арасында Петербург бітім шарты жасалып, Іле аймағын мекендеген ұйғырлар, қазақтар мен дүнгендер Жетісу өлкесінің аумағына қоныс аудару құқығына ие болды.

1881 жылдың жазында Ресей билігі Іле аймағының тұрғындарына Петербург келісімінің шарттарын жариялап, 1881 жылдың тамыз айынан желтоқсан айына дейін арнайы комиссиялар Ресей азаматтығын алып, оның шекарасына көшуді қалайтын адамдардың санын анықтау мақсатында өңірдегі зерттеп, халық санағын жүргізді. 1365 ұйғыр отбасы, 1308 дүнген

отбасы және барлық қазақтар көшуге ниет білдіргені белгілі болды (Баранова, Жандосов, 2006: 70-85). 1884 жылдың басына қарай Жетісуға 75 мың қазақ, 45373 ұйғыр және 4682 дүнгендер көшіп келді (Кабилов, 1951: 82). Бұл екі империя арасында шекара сызығы бекітілгеннен кейінгі халықтардың Қытайдан Қазақстанға алғашқы жаппай көші-қоны еді.

Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару мәселелері әртүрлі елдердің зерттеушілерінің назарын аударды. Зерттеу жұмыстарына негіз болған дереккөздер кешенін мұрағаттық, нарративтік, статистикалық және ауызша деп бөлуге болады.

Мұрағат материалдары. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында Қытайдан Қазақстанға көші-қон процестерін зерттеудің негізі кеңестік кезеңге дейінгі бірқатар қорлармен ұсынылған. Жетісу облысы әскери губернаторының кеңсесінің құжаттары жинақталған 44-қорда көші-қон ағынын реттеу, шекарадан өтуді бақылау, болыс басшыларымен хат алмасу және қоныс аударған топтардың саны туралы мәліметтер қамтылған. Іс қағаздарында дүнген және ұйғыр отбасыларын қабылдау, оларды Верный, Пішпек, Талдықорған маңында орналастыру туралы нақты материалдар, сондай-ақ жер пайдалану қақтығыстары туралы мәліметтер бар. 64 қорда маңызы ерекше Дала генерал-губернаторы кеңсесінің халықаралық шарттары мен мемлекетаралық келіссөздерге қатысты жалпы далалық маңызы жоғары құжаттары бар. Мысалы: 1 жинақ, 3062 құжатта Қытайдан жаппай «көші-қон» туралы, сондай-ақ 1881 жылғы Санкт-Петербург шартының талаптары бойынша субъектілердің азаматтық таңдау құқығы туралы орыс ведомстволарының түсіндірме жазбалары бар. Генерал-губернатор Г.А. Колпаковскийдің жеке құжаттары сақталған 825 қорда шекарадағы жағдай, ұйғырлар мен дүнгендердің көші-қон толқынына реакциясы, сондай-ақ жаңа көші-қон толқындарының алдын алу шаралары туралы соғыс министрімен және сыртқы істер министрлігімен хат-хабарлар жинақталған. Сондай-ақ, көші-қонның әлеуметтік-экономикалық себептері туралы аналитикалық жазбалар бар. 19 қор Жетісу облысының көші-қон істері басқармасы бастығының көшіп-қонушыларды жерге орналастыру және шаруашылық жұмыстарын жүргізуге арналған. Іс қағаздарында отырықшы дүнген және ұйғыр отбасыларының тізімдері, жер телімдерін бөлу жоспарлары, қоныс аударған болыстықтардың шаруашылық жағдайы туралы есептер жазылған.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты 1481 қоры, 16 жинақ, 3577 құжатта 1950–1970 жылдардағы азаматтардың ҚХР-дан Қазақстанға қайта көшуі туралы құжаттар, сондай-ақ репатрианттарды орналастыру жөніндегі мемлекеттік органдардың іс-әрекеттері туралы құжаттар бар.

Нарративті дереккөздер. Халықтардың Қытайдан Жетісуға жаппай қоныс аударуын сипаттайтын алғашқы еңбектер сол оқиғалардың тікелей куәгерлері және қатысушылары болған Шығыс Түркістандық авторлар тарапынан жазып қалдырған. Сондай еңбектердің бірі – Шығыс Түркістанда классикалық ұйғыр әдеби тілінде жазылған Сейіт Мұхаммед Қашидің «*Шархи шикасте наме*» атты тарихи еңбегі. Шығарманың нақты жазылған уақыты белгісіз, бірақ дереккөздің мәліметтерін ескере отырып, еңбек 1881 жылғы Петербург келісіміне қол қойылып, қоныс аударушылардың Жетісудың қай аймақтарына қоныс аударатыны нақты белгілі болған кезде, 1880 жылдардың бірінші жартысында жазылған, деп болжауға болады. «*Шархи шикасте намеде*» автор оларды көшуге итермелеген оқиғаларды, көшуінің себептерін, туған жері мен жақындарын қалдырып кеткен жандардың ішкі күйін жан-жақты баяндайды. Сондай-ақ, дереккөзде автор және оның жерлестерінің Шелек аймағына келіп қоныстанатыны туралы ақпарат бар. Шығармада айтылған Шелек атауы қазіргі Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданының Шелек ауылына сәйкес келеді. Шығарма қазіргі таңда Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург филиалы Қолжазбалар институтының қорында сақталған (Каший, Ш. С1929). Еңбекке әдеби шығарма деп баға берілсе де, автор сол оқиғаларға тікелей қатысып, өз басынан кешірген оқиғаларды сипаттағандықтан, көші-қон процессін зерттеуде құнды дереккөз қызметін атқара алады. Шығарманың қоныс аудару туралы мәліметтерін алғаш рет А. Идоятов «Іле ұйғырларының

Жетісуға қоныс аударуы туралы» еңбегін жазу барысында пайдаланған (Идоят, 1959).

Көші-қон оқиғасының куәгері жазған тағы бір дереккөз «*Гүлжаниң вақиәтләриниң баяни*» («Құлжада болған оқиғаларды баяндау») деп аталады. Шығарманың авторы Қасым бек деген кісі және ол да қоныстанушылардың қатарында болған. Автор көшуге себеп болған жағдайларға және қоныс аудару процесінің өзіне терең тоқталады. Шығарма араб графикасында ұйғыр тілінде жазылған. Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербургтегі филиалының Қолжазбалар институтында сақтаулы (Касим бек, Ш.4018). Бірақ бұл еңбек А. Мугиновтың «Азия халықтары институтының ұйғыр қолжазбаларына сипаттама» деген белгілі еңбегіне енбей қалған. Еңбектің зерттеушілердің қалың тобына белгісіз болуының себебі осыған байланысты болса керек (Мугинов, 1962). Бірақ, кейінірек дереккөз туралы мәліметтерді белгілі деректанушы ғалым Л.В. Дмитриева кітабының «Шыңжаң қолжазбалары» деп аталған бөліміне кіргізген (Дмитриева, 2002). Дереккөздің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Құлжаның тарихы және мұсылмандардың қоныс аударуы туралы мәліметтерін америкалық ғалым Дэвид Брофи «Ұйғыр ұлты: Ресей-Қытай шекарасындағы реформа және революция» атты ағылшын тілінде жазылған кітабында талдап, ғылыми айналымға енгізген (Brophy, 2016).

Көші қон мәселелерін зерттеуде ХХ ғасырдың бірінші жартысында жазылған еңбектердің ішінде сол кезеңде өмір сүрген белгілі қоғам қайраткері Н. Абдусемятовтың «*Тараншылар тарихы*» атты тарихи очеркін атап өтуге болады. Шығарманың литографиялық мәтіні 1922 жылы Верный қаласында (Алматы) басып шығарылған. Қазіргі таңда Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Абу Райхан Беруни атындағы Шығыстану Институтының қол жазбалар қорында сақталған. Өлкетанушы ғалым ретінде танылған автор шығарманы сол оқиғаларға тікелей қатысқан адамдардың естеліктері және тарихи еңбектерге сүйене отырып жазған. Кітапта Іле ұйғырларының тарихы, тараншы атауының пайда болуына қатысты пікірлер, ұйғырлардың Жетісу өңіріне жаппай қоныс аударуы сипатталады (Абдусемятов, 1921).

1881-1883 жылдары Қытайдан Қазақстанға халықтардың жаппай қоныс аударуы мәселелері жергілікті тарихшылар мен империялық кезеңде өмір сүрген орыс зерттеушілерінің еңбектерінде де сипатталған. П.П. Румянцева (Румянцева, 1914), Д.Федоров (Федоров, 1903), И.Селицкий, Н.Аристовтардың жұмыстарында Қытайдан Жетісуға көші-қонның әртүрлі аспектілері қарастырылған. П.П. Румянцева көшіп-қону себептері, қоныс аударушылардың саны, олардың қызметі, т.б. статистикалық мәліметтер келтіру арқылы, қоныстануы тарихы бойынша толығырақ мәліметтерді берсе, Н. Аристов 1881-1883 жылдар аралығында Жетісуға 10201 отбасы, оның ішінде 47911 жан басы (Аристов, 1868), И.Селицкий 11000 отбасы ((Селицкий, 1905)) қоныстандырылды, деп есептейді.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін халықтардың Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару мәселесі ұзақ уақыт зерттеушілердің назарынан тыс қалды. Тек 1949 және 1950 жылдары ұйғырлардың Іле өңірінен Жетісуға қоныс аударуы туралы М. Кабиров (Кабиров 1949) пен М.Тұрғыновтар (Тұрғынов 1950) екі кандидаттық диссертация қорғады. Кейіннен М.Н. Кабиров диссертациялық жұмысының материалдары негізінде «Іле ұйғырларының Жетісуға қоныс аударуы» (Кабиров, 1951) деп аталған монографиясын жарыққа шығарды. Монографияда зерттеуші мұрағат материалдарымен революцияға дейінгі авторлардың еңбектерінің мәліметтеріне салыстырмалы талдау жүргізіп, мәселені жан-жақты зерттеуге тырысты. Алғаш рет ауыз әдебиеті үлгілеріне жүгініп, сол оқиғаларға арналған халық әндерінің мәліметтерін тарихи дерек ретінде пайдаланды.

1881-1883 жылдардағы ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға көші-қоны тақырыбын қазақстандық ғалымдар Ю.Г.Баранова (Баранова, 1959) мен А. Идиятов (Идоят, 1978) қозғады.

Қытайдан Қазақстанға халықтардың жаппай қоныстануының келесі толқыны 1950 жылдары басталды. ХХ ғасырдың ортасындағы Қытай мен Қазақстан арасындағы көші-қон

процестері негізінен Шығыс және Орталық Азиядағы ірі саяси өзгерістермен байланысты болды. 1949 жылы ҚХР-ның құрылуы, 1960 жылдардағы кеңес-қытай қатынастарының шиеленісуі, «мәдени революцияның» басталуы, Кеңес Үкіметінің тың игеру бағдарламасы көші-қонның жаңа толқындарының бағытын белгілеп берді. Осы кезеңде Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан (ШҰАР) Қазақ КСР-не этникалық қазақ, ұйғыр, дүнгендердің елеулі топтары және татарлар мен орыстар қоныс аударды.

1950-1970 жылдардағы Қытайдан Қазақстанға көші-қонды зерттеу салыстырмалы түрде кеш басталды. Кеңестік кезеңдегі идеологиялық бақылау жағдайына байланысты көші қон тақырыбы ғылыми әдебиеттерде іс жүзінде қарастырылмады. Бұқаралық ақпарат құралдарында қысқа жарияланымдар ғана беріліп тұрды және олар тек «кеңес азаматтарының өз еркімен оралуын» атап өтті. Тек Қазақстан тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін зерттеушілер бұрын құпия сақталған мұрағат құжаттарына қол жеткізіп, зерттеу жұмыстары жаңы тарихи тұжырымдамалар негізінде жүргізіле бастады.

Тақырыптың зерттелуіне белгілі қазақстандық тарихшы, тарих ғылымдарының докторы С.Б. Кожирова елеулі үлес қосты. Ғалымның еңбектерінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұйғырлар мен дүнгендердің қоныс аударуы, 1950 - 1970 жылдардағы қазақтар мен басқа да этностардың Қытайдан Қазақстанға жаппай көшіп-қонуы және қазіргі кездегі екі мемлекет арасындағы көші-қон мәселелері қамтылған. Зерттеуші еңбектерінде дүнген-ұйғыр көтерілістері мен 1881 жылғы Петербург келісімінен кейін халықтардың Іле өңірінен Жетісуға қоныс аударуын жан-жақты және бір неше кезеңге бөліп қарастырған. Көші-қонның тек саяси-этникалық емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық салдары да болғанын, Жетісуда жаңа егіншілік қоныстарының қалыптасуы мен өлкенің ауылшаруашылық құрылымының өзгеруіне де алып келгені туралы айтады (С. Кожирова, 2004). Сонымен қатар, ғалым өз еңбектерінде 1950-1960 жылдардағы көші-қонды да терең талқылап, бұл Қытайдан Қазақстанға жаппай қоныс аударудың екінші толқыны және оның деректері бойынша осы жолы Шыңжаңнан Қазақстанға шамамен 150 мыңнан астам адам көшіп келгенін алға сүреді (С. Кожирова, 2005, 2012). Ғалымның ең соңғы мақалаларының бірінде қазіргі кездегі Қытайдан Қазақстанға көші қонның ерекшеліктері, түрлер, статистикалық мәліметтер мен әлеуметтік сауалнама нәтижелері қамтылған (Батырбаев, Кожирова, 2025: 88-104).

Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекетаралық миграцияны зерттеуге қазақстандық тарихшылардың Г.Мендікұлова мен Б.Атантаева өз үлесін қосып, 2008 «1860-1960 жылдардағы Қазақстан мен Қытай арасындағы көші-қон тарихы» еңбегін жарыққа шығарды (Мендикулова, Атантаева, 2008). Онда мұрағаттық және статистикалық материалдар негізінде қазақстандық тарихнамада тұңғыш рет революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі қазақ-қытай мемлекетаралық көші-қон тарихы қайта жаңғыртылды. Кітап авторлары 1881-1883 жылдардағы бірінші ауқымды көші-қонды да, 1950-1960 жылдардағы қазақ, ұйғыр және басқа да халықтардың Шыңжаңдан екінші жаппай көшуін де жан-жақты сипаттайды.

Қытайдан Қазақстанға көші-қон процестерін зерттеуде қазақстандық ғалым А.К. Камаловтың еңбектерінің маңызы зор. Зерттеуші көші-қон үрдісінің алғышарттарын қарастыру барысында 1950-1970 жылдардағы көші-қонның негізінде экономикалық қажеттіліктермен қатар (мал үшін жайылымды жер іздеу, отбасы мүшелерінің қосылуы, саудасатық және т.б.), оның алдында Ресей, кейінірек КСРО аумағында болған саяси қақтығыстар да (1916 ж. ұлт азаттық көтеріліс, азаматтық соғыс, ашаршылық, үшін үлкен маңызға ие болған) тұрғанын айтады. Қазақстан мен Қытай арасындағы миграциялық толқындар, бірде Жетісудан Шыңжаңға, бірде керісінше Қытайдан Қазақстанға бағыт алып отырған (Камалов, 2021: 144-152).

1950-1970 жылдардағы Қытайдан көші-қонды жаңа ауызша тарих тәсілімен зерттеуге байланысты тәжірібе У.Кларк пен А. Камаловтың мақаласымен ашылды. Онда алғаш 1950-1970 жылдар аралығында Қазақстанға Қытайдан көшіп келіп, осы жерде тұрақтап қалған мигранттардың ауызша мәліметтері тарихи дерек ретінде пайдаланылды. Бұл әдіс көші-қон

процестерін мигранттардың жеке естеліктері мен тәжірибелері арқылы тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Әртүрлі ұлттардан (қазақ, ұйғыр, дүнген, татар, орыс) құралған мигранттардың ауызша әңгімелері мен мұрағаттық деректерді салыстырмалы талдау көші-қон процесінің толық сипаттамасын жасауға, көші-қонның себептерін, барысы мен салдарын анықтауға мүмкіндік берді (Кларк, Камалов, 2004: 167-182). 2022 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің гранттық жобасы аясында «1950-1970 жылдардағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аударудың ауызша тарихы» атты ұжымдық монография жарық көрді, онда қазақ, ұйғыр, дүнген, татар және орыстардың Қытайдан Қазақстанға қоныс аударуының көптеген мәселелері жан-жақты сипатталған (Камалов, 2021, 2022).

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған 1991 жылдан бастап Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару процесі күшейді. Зерттеуші Е.Ю. Садовскаяның мәліметінше 1993-1994 жылдар аралығында елге оралғысы келетін қазақтардың саны күрт көбейген. Сонымен қатар, Қазақстанға сауда сатық, білім алу т.б. мақсатта келген ұйғыр, хань (қытай), дүнген ұлтынан болған қытайлықтар да бар. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Алматының өзінде тұрақты өмір сүрген қытайлық саудагердің саны 40-50 мыңға жуық (Садовская, 2008). Ғалымның монография және ғылыми мақалалары қазіргі кездегі Қытайдан Қазақстанға көшу үдерістерін зерттеуде үлкен маңызға ие. Автор посткеңестік кезеңдегі көші-қонның жаңа нысандары мен түрлерін қарастырып, қоныс аударушылардың этникалық құрылымы туралы құнды деректерді ұсынады (Садовская, 2001: 103).

Қазақтардың, ұйғырлардың және дүнгендердің Қытайдан Жетісуға қоныс аударуы туралы ең соңғы зерттеулердің бірі - Д.В.Васильев пен С.А. Асанованың ғылыми мақаласы. Мақалада 1860-1880 жылдардағы Қытай қол астындағы халықтардың Шыңжаң территориясынан қоныс аудару тарихы, Ресей әкімшілігінің жаңа қоныстанған жерлерінің жағдайына бейімделуге бағытталған шаралар, әлеуметтік-саяси және экономикалық ахуалды қарастырады. (Васильев, Асанова, 2023).

Батыс елдерінің академиялық орталарында Қытайдан Қазақстанға және жалпы Орталық Азияға қоныс аудару үдерістерін бірнеше негізгі бағытта қарастыру қалыптасты:

Джеймс Миллвардтың еңбектерінде Цин империясының Шыңжаңдағы саясаты, қазақтармен және көрші халықтармен байланыстары жан-жақты сипатталған (Millward, 2021). Ол Іле, Тарбағатай аймақтарындағы сауда мен дипломатиялық қатынастардың көші-қонға ықпалын көрсетеді. Линда Бенсон 1944–1949 жж. Іле көтерілісін қарастырып, саяси тұрақсыздықтың қазақтар мен ұйғырлардың Қазақстанға қоныс аударуына алғышарт болғанын дәлелдейді. Линда Бенсон мен Ингвар Свандбергтің *China's Last Nomads* еңбегінде Қытайдағы қазақтардың мәдени-әлеуметтік өмірі, олардың Қазақстанмен тарихи байланыстары мен көші-қон бағыттары сипатталған (Бенсон, Свандберг, 1997). Батыс зерттеушілері көбіне халықаралық қатынастар, этносаяси факторлар мен ұлттық қозғалыстарды алдыңғы орынға қояды.

Қытайдан Қазақстанға көші-қон тақырыбын зерттеуде шет елдік ғалымдардан Джавахарлал Неру атындағы Кашмир университетінің доценті Хамит Расулдың еңбектерін атап өтуге болады. Автор бұл бағыттағы көші-қонның мемлекеттің қауыпсыздігіне әсер етуі мүмкін үш түрін айқындауға тырысады. Биріншісі, заңсыз еңбек және сауда миграциясы, екіншісі, шекараны заңсыз кесіп өту, үшіншісі, сепаратистік бағыттағы топтардың миграциясы (Hamid Rasool, 2020).

Қорытынды

Қытайдан Қазақстанға көші-қон үрдістері отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан айтарлықтай қарастырылғанына қарамастан, күрделі және терең талқылауды, жан-жақты зерттеуді талап ететін өзекті мәселелері әлі де жеткілікті. Екі мемлекет арасындағы көші-қон үрдісінің саяси-экономикалық жағдайға әсерін түсіну үшін міндетті түрде оның

тарихи алғышарттары мен аймақтың геосаяси ерекшеліктерін ескерген жөн. Сонымен қатар, тақырып тарихи тұрғыдан да, деректанулық және тарихнамалық тұрғыдан да айрықша маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Бұл көші-қон қозғалысының астарында саяси тұрақсыздық, халықаралық қатынастардағы өзгерістер, отарлау саясаты, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар және этнодемографиялық факторлар тоғысады. Аймақты мекендеген халықтар үшін ол этникалық тұтастық, мәдени-рухани бірлікті сақтап қалуда маңызды.

Деректанулық талдау көрсеткендей, көші-қон тарихын зерттеу барысында пайдаланылған дереккөздері әр алуан. Ең алдымен, Ресей империясының әкімшілік органдары жүргізген есептер мен ресми құжаттар ерекше орын алады. Олар қоныс аударушылардың саны, әлеуметтік құрамы, шаруашылық ерекшеліктері жөнінде нақты мәлімет береді. Сонымен бірге, ауыз әдебиеті үлгілері мен көзі тірі куәгерлердің естеліктері бұл үдерісті халықтың тарихи жадында қалай сақталғанын көрсетеді. Осылайша, әртүрлі дерек топтарын кешенді түрде талдау ғана мәселенің жан-жақты қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, көші-қон тақырыбы әр кезеңде әртүрлі көзқараспен зерттелген. Кеңестік тарихнамада мәселе көбіне «шекаралық қауіпсіздік», «кеңес-қытай қарым-қатынастары» және «отарлық саясат» шеңберінде қарастырылды. Сол кезеңдегі зерттеулерде жергілікті халықтардың тарихи-этникалық тағдыры екінші кезекке ығыстырылды. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық тарихнама, керісінше, мәселені деректердің бай жаңа қабатын ғылыми айналымға қосу, жаңа әдіс - тәсілдерді пайдалану арқылы жаңа тұжырымдар мен гипотезаларды қалыптастырды. Бұл еңбектерде көші-қонның этнодемографиялық салдары, қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер, Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы тарихи рөлі кеңінен талданды.

Шетелдік ғалымдардың еңбектері де мәселені халықаралық тарих контекстінде зерттеуге үлес қосты. Олардың еңбектерінде Ресей империясы мен Қытайдың Орта Азиядағы саясаты, аймақтық көші-қон қозғалыстарының геосаяси сипаты қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, отандық және шетелдік тарихнаманың салыстырмалы талдауы тарихи үдерісті объективті түсінуге жол ашады.

Қорытындылай келгенде, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы Қытайдан Қазақстанға қоныс аудару жергілікті халықтардың этникалық тарихында шешуші рөл атқарған құбылыс болды. Бұл көші-қонның деректік негізін жүйелі түрде зерттеу, тарихнамалық тәжірибелерді сын тұрғысынан сараптау – қазіргі тарих ғылымының алдағы кезеңдердегі басты міндеттерінің бірі болып қала береді. Өйткені, бұл мәселе тек этникалық немесе демографиялық қозғалыс тарихы ғана емес, сонымен қатар халықтың тағдыры мен тарихи жадында терең із қалдырған құбылыс болып табылады.

Әдебиет:

Benson, Svanberg, 1997 – *Linda Benson, Ingvar Svanberg. China's Last Nomads: History and Culture of China's Kazaks (Studies on Modern China)*, - 1997., 278 с.

Brophy, 2016 – *Brophy David. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russian-China Frontier.* – Cambridge MA – London Eng.: Harvard University Press, 2016. – 347 с.

Hamid Rasool, 2020 – *Hamid Rasool. New Dynamics of Migration between China and Kazakhstan: Trends, Socio-Economics Consequences and Approaches.* 2020.- https://www.researchgate.net/publication/387723003_New_Dynamics_of_Migration_between_China_and_Kazakhstan_Trends_Socio-Economics_Consequences_and_Approaches

Millward, 2021 – *Millward James A. A History of Xinjiang, Revised and Updated, Revised and Updated Edition,*- Columbia University Press,- 2021,- 520 с.

Абдусемятов, 1921 – *Абдусемятов Н.* Таранчи түркләриниң тарихи. Верный, 1922. 47 ЛЛ.

Аристов, 1873 – *Аристов Н.* Наши отношения к дунганам, Кашгару и Кульдже. Материалы для статистики Туркестанского края СПб, 1873 г., вып. 2

Аристов, 1897 – *Аристов Н.А.* Записки об этническом составе тюркских племен и народностей. Сведения об их численности. — СПб: Живая старина, 1897. — Вып. III–IV. — С. 168.

Баранова, 1959 – *Баранова Ю.Г.* К вопросу о переселении мусульманского населения из Илийского края в Семиречье в 1881–1883 гг. / Ю.Г. Баранова // Труды сектора востоковедения. Т. 1. Алма-Ата. 1959. С. 49–50.

Баранова, Жандосов, 2006 – *Баранова Ю.Г., Жандосов А.У.* О вынужденной миграции и переходе в российское подданство различных групп мусульманского населения Кульджинского края Синцзяна // «Туған өлке», N1(6), 2006, С. 70-85.

Батырбаев, Кожирова, 2025 – *Батырбаев К.М., Кожирова С.Б.* Факторы и мотивы китайской миграции в Казахстан: результаты социологического опроса // Қазақстан шығыстануы. 2025. № 2. Т. 14. С. 88–104.

Васильев, Асанова, 2023 – *Васильев Д.В., Асанова С.А.* Приют для страждущих: миграция из Синцзяна в Россию в 1860–1880-х гг. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2023. Т. 22. № 1. С. 34–46.

Гуревич, 1983 – *Гуревич Б.П.* Международные отношения в Центральной Азии в XVII – перв. пол. XIX вв. М.: Главная редакция восточной литературы, 1983

Дмитриева, 2002 – *Дмитриева Л.В.* Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук, М.: Вост. Лит., 2002. 616 с.

Идоятов, 1978 – *Идоятов А.* Национально-освободительное движение Илийских уйгуров XIX века // Переселение илийских уйгуров в Семиречье., Алматы, 1978, 108 с.

Кабилов, 1949 – *Кабилов М.Н.* Переселение илийских уйгур в Семиречье. Автореф. дисс...канд. ист. наук. Алма-Аты, 1949

Кабилов, 1951 – *Кабилов М.Н.* Переселение илийских уйгуров в Семиречье. Алма-Ата: Наука, 1951. 154 с

Камалов, 2021 – *Камалов А. К.* Миграция 1950-1970-гг. из Китая в Казахстан: факторы и основные этапы // Отан тарихы №3 (95) 2021. – С. 144-152.

Камалов, 2022 – Устная история миграции 1950-1970 гг. из Китая в Казахстан. Ответ. ред. А.К. Камалов. Алматы: ИД «Мир», 2022. – 252 с.

Касим бек, Ш.4018 – *Касим бек.* Гулжанин вакиятларинин баяни // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр В 4018.

Каший, Ш. С1929 – *Сайид Мухаммад Каший.* Шархи шикаста наме // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр С 1929

Кларк, Камалов, 2004 – *Clark W., Kamalov A.* Uighur migration across Central Asian frontiers // Central Asian Survey. #23(2). 2004. 167-182 pp.

Кожирова, 2004 – *Кожирова С.Б.* Миграция народов Центральной Азии: историко-политологический анализ. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 368 с.

Кожирова, 2005 – *Кожирова С.Б.* Международная миграция и национальная политика: переселение казахов из Китая в 1950–1960-е годы // Отан тарихы. 2005. № 3. С. 55–67.

Кожирова, 2012 – *Кожирова С.Б.* Миграция и этнические процессы в Казахстане: уроки истории // Қазақ тарихы. 2012. № 5. С. 12–20.

Мендикулова, Атантаева, 2008 – *Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж.* История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: изд-во “Са-га”, 2008. 232 с

Мугинов, 1962 – *Мугинов А.М.* Описание уйгурских рукописей Инс-та народов Азии. – М.: Изд-во вост. лит, 1962. – 207 с.

Румянцева, 1914 – *Румянцев П.П.* Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. — СПб, 1914. — Т. V. Таранчи.

Садовская, 2001 – *Садовская Е.Ю.* Миграции в Казахстане на рубеже XXI века: новые тенденции и перспективы. - Алматы: Ғылым, 2001. - 236 с.

Садовская, 2008 – Садовская Е.Ю. Китайская миграция в Казахстане: причины, основные тенденции и перспективы. Центральная Азия и Кавказ (1), 55. <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-migratsiya-v-kazahstane-prichiny-osnovnye-tendentsii-i-perspektivy>

Сайрами, 1989 – Мұса Сайрами. Тарих-и амнийя. Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1989. – 434 б.

Селицкий, 1905 – Селицкий И. Кульджинские переселенцы пограничной с Китаем полосы (Экономическо-этнографические очерки и бытовая жизнь джаркентских таранчей и дунган). Казань: Типография Императорского университета, 1905.

Тұрғынов 1950 – Тургунов М.К. Переселение уйгуров-таранчей из Китая в Семиречье и последующее их землеустройство. Автореф. дисс...канд. ист. наук. Ленинград. 1950. 19 с.

Федоров, 1903 – Федоров Д. Опыт военно-статистического описания Илийского края / Сост. Ген. штаба подполк. Д. Федоровым ; Под ред. Ген. штаба ген.-майора Тихменева. - Ташкент : Штаб Туркест. воен. округа, 1903.

References:

(Benson, Svanberg, 1997) - Linda Benson, Ingvar Svanberg, China's Last Nomads: History and Culture of China's Kazaks (Studies on Modern China), - 1997., 278 с.

Abdusəmyatov, 1921 - Abdusmyatov N. Taranchi türklerinin tarixi. –Wərnıy, - 1922. – 47 LL.

Aristov, 1873 - Aristov N. Nashi otnosheniya k dunganam, Kashgaru i Kul'dzhē. Matēriali dlya statistiki Turkēstanskogo kraya SPb, 1873 g., wip. 2

Aristov, 1897 - Aristov N.A. Zapiski ob ētnichēskom sostawē tyurkskix plēmēn i narodnostēy. Swēdēniya ob ix chislēnnosti. — SPb: Zhiwaya starina, 1897. — Wip. III–IV. — S. 168.

Baranova, 1959 - Baranova Yu.G. K woprosu o pērēsēlēnii musul'manskogo nasēlēniya iz Iliyskogo kraya w Sēmirēch'ē w 1881-1883 gg. / Yu.G. Baranowa // Trudi sēktora wostokowēdēniya. T. 1. – Alma-Ata. – 1959. – S. 49-50.

Baranova, Zhandosow, 2006 - Baranova Yu.G., Zhandosov A.U., O winuzhdēnnoy migracii i pērēxodē w rossiyskoē poddanstwo razlichnix grupp musul'manskogo nasēlēniya Kul'dzhinskogo kraya Sinczyana // «Tughan ölkē», N1(6), 2006, S. 70-85.

Batirbaev, Kozhirova, 2025: - Batirbaev K.M., Kozhirova S.B. Faktori i motiwi kitayskoy migracii w Kazaxstan: rēzul'tati sociologichēskogo oprosa. // «Qazaqstan shighistanui» ghilimi zhurnali No2, tom 14, 2025, s.88-104.

Brophy, 2016 - Brophy David. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russian-China Frontier. – Cambridge MA – London Eng.: Harvard University Press, 2016. – 347 s.

Dmitrieva, 2002 - Dmitrieva L.W., Katalog tyurkskix rukopisey Instituta wostokowēdēniya Rossiyskoy akadēmii nauk, - M.: Wost. Lit., 2002. – 616 s.

Fedorov, 1903 - Fēdorov D. Opit woēnno-statistichēskogo opisaniya Iliyskogo kraya / Sost. Gēn. shtaba podpolk. D. Fēdorowim ; Pod rēd. Gēn. shtaba gēn.-mayora Tixmēnēwa. - Tashkēnt : Shtab Turkēst. woēn. okruga, 1903.

Gurévich, 1983 - Gurévich B.P. Mēzhdunarodniē otnoshēniya w Cēntral'noy Azii w XVII – pēr. pol. XIX ww. – M.: Glawnaya rēdakciya wostочноy litēraturı, 1983

Hamid Rasool, 2020 - Hamid Rasool, New Dynamics of Migration between China and Kazakhstan: Trends, Socio-Economics Consequences and Approaches. // - 2020.- https://www.researchgate.net/publication/387723003_New_Dynamics_of_Migration_between_China_and_Kazakhstan_Trends_Socio-Economics_Consequences_and_Approaches

Idoyatov, 1978 - Idoyatov A. Nacional'no-oswoboditēl'noē dwizhēniē Iliyskix uygurow XIX wēkē // Pērēsēlēniē iliyskix uygurow w Sēmirēch'ē., Almati, - 1978, - 108 s.

Kabirov, 1949 - Kabirov M.N. Pērēsēlēniē iliyskix uygur w Sēmirēch'ē. Awtorēf. diss...kand. ist. nauk. Alma-Ati, 1949

- Kabirov, 1951 - Kabirov M.N. Përësëlënië iliyskix uygurow w Sëmirëch'ë. Alma-Ata: Nauka, 1951. 154 c
- Kamalov, 2021 - Kamalov A. K. Migraciya 1950-1970-gg. iz Kitaya w Kazaxstan: faktori i osnovnië ètapi // Otan tarixi №3 (95) 2021. – S. 144-152.
- Kamalov, 2022 - Ustnaya istoriya migracii 1950-1970 gg. iz Kitaya w Kazaxstan. Otwët. rëd. A.K. Kamalov. Almati: ID «Mir», 2022. – 252 s.
- Kashiy, Sh. S1929 - Sayid Muxammad Kashiy. Sharxi shikasta namë // Rukopis' Sankt-Pëtërburgskogo filiala IW RAN. Shifr S 1929
- Kasim bëk, Sh.4018 - Kasim bëk. Gulzhanin wakiatlarinin bayani // Rukopis' Sankt-Pëtërburgskogo filiala IW RAN. Shifr W 4018.
- Klark, Kamalov, 2004 - Clark W., Kamalov A. Uighur migration across Central Asian frontiers // Central Asian Survey. #23(2). 2004. 167-182 rr.
- Kozhirova, 2004 - Kozhirova S. B. Migraciya narodow Cëtral'noy Azii: istoriko-politologichëskiy analiz. – Almati: Qazaq uniwersitëti, 2004. – 368 s.
- Kozhirova, 2005 - Kozhirova S. B. «Mëzhdu narodnaya migraciya i nacional'naya politika: përesëlënië kazaxow iz Kitaya w 1950–1960-ë godi» // Otan tarixi. – 2005. – № 3. – S. 55–67.
- Kozhirova, 2012 - Kozhirova S. B. «Migraciya i ètnichëskië procëssi w Kazaxstanë: uroki istorii» // Qazaq tarixi. – 2012. – № 5. – S. 12–20.
- Mëndikulova, Atantaëva, 2008 - Mëndikulova G.M., Atantaëva B.Zh. Istoriya migraciy mëzhdu Kazaxstanom i Kitaëm w 1860-1960-ë gg. Almati: izd-wo “Sa-ga”, 2008. 232 s
- Millward, 2021 - Millward James A. A History of Xinjiang, Revised and Updated, Revised and Updated Edition,- Columbia University Press,- 2021,- 520 c.
- Muginov, 1962 - Muginov A.M. Opisanië uygurskix rukopisëy Ins-ta narodow Azii. – M.: Izd-wo wost. lit, 1962. – 207 s.
- Rumyancëv, 1914 - Rumyancëv P.P. Matëriali po obslëdowaniyu tuzëmnogo i russkogo starozhil'chëskogo xozyaystwa i zëmlëpol'zowaniya w Sëmirëchënskoy oblasti. — SPb, 1914. — T. V. Taranchi.
- Sadowskaya, 2001 - Sadowskaya È.Yu. Migracii w Kazaxstanë na rubëzhë XXI wëka: nowië tëndëncii i përspëktiwi. - Almati: Ghilim, 2001. - 236 s.
- Sadowskaya, 2008 - Sadowskaya È.Yu. Kitayskaya migraciya w Kazaxstanë: prichini, osnovnië tëndëncii i përspëktiwi. Cëtral'naya Aziya i Kawkaz (1), 55. <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-migratsiya-v-kazahstane-prichiny-osnovnye-tendentsii-i-perspektivy>
- Sayrami, 1989 - Mýsa Sayrami. Tarix-i amniya. – Ürümchi: Milletler neshriyati, 1989. – 434 b.
- Sëlickiy, 1905 - Sëlickiy I. Kul'dzhinskië përesëlënci pograničnoy s Kitaëm polosi (Èkonomichësko-ètnografichëskië ochërki i bitowaya zhizn' dzharkënskix taranchëy i dungan). — Kazan': Tipografiya Impëratorskogo uniwersitëta, 1905.
- Tyrghinov 1950 - Turgunov M.K. Përësëlënië uygurow-taranchëy iz Kitaya w Sëmirëch'ë i poslëduyushëë ix zëmlëustroystwo. Awtorëf. diss...kand. ist. nauk. Lëningrad. 1950. 19 c.
- Vasil'ëv, Asanova, 2023 - Wasil'ëv D.W., Asanova S.A. Priyut dlya strazhdushix: migraciya iz Sin'czyana w Rossiyu w 1860–1880-x gg. // Wëstnik Rossiyskogo uniwersitëta družbi narodow. Sëriya: Istoriya Rossii. 2023. T. 22. № 1. S. 34–46.

¹Каримова З.К. ²Алтынбек А.А.

^{1 2}МНВО РК, Университет «Туран», Алматы Казахстан,
E-mail: ¹ z.karimova@turan-edu.kz, ² a.altynbek@turan-edu.kz

**МИГРАЦИЯ ИЗ КИТАЯ В КАЗАХСТАН В КОНЦЕ XIX И XX ВЕКОВ:
ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Аннотация. Проблема миграции всегда оставалась актуальной в исторических исследованиях, поскольку перемещение больших групп людей напрямую затрагивает политические и экономические основы государств. История миграции из Китая в Казахстан охватывает почти полтора столетия и является одной из ключевых тем в изучении этнодемографических процессов в Центральной Азии. В то же время общеизвестно, что история региональных и трансрегиональных миграционных процессов народов, населяющих Центральную Азию, уходит далеко в прошлое. В данной статье анализируются исследования, посвященные миграционным процессам, начавшимся после колонизации территорий Казахстана и Восточного Туркестана Российской и Цинской империями, последующего установления границ и продолжающимся по настоящее время. Изучение миграционных процессов особенно важно в контексте современных трансграничных взаимодействий, формирования этнического ландшафта региона и политических стратегий Казахстана и Китая. Кроме того, история миграции из Китая в Казахстан остается актуальной темой в изучении этнодемографических и культурных процессов в Центральной Азии. Миграционные потоки XIX–XX веков оказали существенное влияние на этнический состав, социальную структуру и межэтнические отношения региона. Источниковедческий и историографический анализ позволяет не только выявить фактическую сторону этих процессов, но и проследить их интерпретацию в различные исторические периоды.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта ИИН АП19679244 «Миграционный фактор в казахско-китайских отношениях», финансируемого Министерством образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: Центральная Азия, Казахстан, Китай, Российская империя, миграционный процесс империи Цин, источниковедение, историография.

¹ Karimova Z.K. ²Altynbek A.A.

^{1 2} Turan University, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹ z.karimova@turan-edu.kz, ² a.altynbek@turan-edu.kz

MIGRATION FROM CHINA TO KAZAKHSTAN IN THE LATE XIX TH AND XX TH CENTURIES: A SOURCE-BASED AND HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract. The problem of migration has always remained relevant in historical research, since the movement of large groups of people directly affects the political and economic foundations of states. The history of migration from China to Kazakhstan covers almost one and a half centuries and is one of the key topics in the study of ethnodemographic processes in Central Asia. At the same time, it is well known that the history of regional and transregional migration processes of the peoples inhabiting Central Asia goes far back into the past. This article analyzes studies devoted to migration processes that began after the colonization of the territories of Kazakhstan and East Turkestan by the Russian and Qing empires, the subsequent establishment of borders and continuing to the present day. The study of migration processes is especially important in the context of modern cross-border interactions, the formation of the ethnic landscape of the region and the political strategies of Kazakhstan and China. In addition, the history of migration from China to Kazakhstan remains a relevant topic in the study of ethnodemographic and cultural processes in Central Asia. Migration flows of the 19th–20th centuries had a significant impact on the ethnic composition, social structure and interethnic relations of the region. A source-based and historiographical analysis allows not only to identify the factual side of these processes, but also to trace their interpretation in various historical periods.

Acknowledgment: The article was prepared as part of the implementation of the scientific

project IIN AP19679244 “Migration factor in Kazakh-Chinese relations”, funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Central Asia, Kazakhstan, China, Russian Empire, Qing Empire migration process, source studies, historiography.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Зульфиям Каримовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Тұран» университеті, (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.karimova@turan-edu.kz)

Алтынбек Айгерім Асылханқызы – сениор-лектор, «Тұран» университеті, (Қазақстан, Алматы қ., a.altynbek@turan-edu.kz)

Сведения об авторах:

Каримова Зульфиям Каримовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Алтынбек Айгерім Асылхановна, старший преподаватель, университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Karimova Zulfiyam, candidate of historical sciences, associate professor «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

Altynbek Aygerim, Senior lecturer, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 4 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹Әмірбекова С.К. ²Сарқытқан Қ. ³Чокатова А.М.
^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ² kaster012@mail.ru, ³ ch.aliya@mail.ru

ИЛХАНИДТЕР КЕЗЕҢІНЕ АРНАЛҒАН ТАРИХНАМАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Иранда илханидтер билікке келгенде, соның ішінде, Ғазан дәуірінен бастап заңдылыққа көбірек назар аударылып, билік бұйрығымен немесе өз бетінше жазылған көптеген тарихи кітаптардың жазылуына жол ашқан мәдени стратегиялардың бірі ретінде тарихнамаға қолдау көрсетілді. Бұл мақалада Илханидтердің саяси ой-пікірлеріндегі заңдылыққа сүйене отырып, олардың тапсырысымен жазылған тарихи кітаптардағы ирандық ұлттық бірегейлікті жаңғырту мәселелері зерттелді. Бұл зерттеуде сипаттау-аналитикалық әдісті пайдалана отырып, ирандық болмысты бейнелейтін элементтерге ие болу тұрғысынан негізгі мәтіндердің бірі болған әлем тарихшысы Жувейни тарихындағы ирандық мәдениет пен болмыс элементтері зерттелді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Шахнаманың ықпалы», «дін», «мәдени үстемдік пен тәуелсіздік пен еркіндікке жету жолындағы талпыныс» бұл еңбектің құрылымы мен мазмұнында көрініс тапқан ирандық болмыстың ең маңызды құрамдас бөліктері болып табылады. Моңғолдардың билікке қол жеткізуімен бірге тарих жазу үрдісі өркендеп, моңғолдардың өзіндік болмысты қалыптастыруға ұмтылуынан кейін көптеген танымал тұлғалар мен ғалымдар тарихнамаға бет бұрды, сондықтан Моңғол Илхандығы билігі дәуірі осы әдеби жанрдың гүлденген кезеңдерінің бірі болып табылады. Бұл кітаптардың негізгі авторлар тобы моңғолдардың азаматтық істерін бақылау арқылы басқа жазушылар қол жеткізе алмайтын құжаттар мен дәлелдерді пайдаланды. Осы дереккөздерді пайдалану тұрғысынан сарай тарихшыларының оқиғаларды нақты білуімен қатар, олар жазуда ең беріктік пен шеберлікке қол жеткізді. Сондықтан, осы кезеңдегі көптеген тарихи шығармаларды парсы прозасының бірегей үлгілері деп санауға болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, хулагуидтер кезіндегі тарихнаманың дамуы, Жувейни, Тарих-и Жахангуша.

Кіріспе

Ирандық тарихшылар Илханидтер әулетінің тарихын жаза отырып, Иранның мифологиялық тарихы мен аңыздарын жаңғыртуға және көрсетуге тырысты және исламға дейінгі көне және исламдық белгілерді орнату арқылы Иранның қазіргі тарихын қалыптастырды. Бұл ортақ жауап буддистік және христиандық діндердің енуіне байланысты Иранның мәдени климатына қауіп төнуінің, сондай-ақ тарихшылардың Иран мәдениетін институттандыруға күш салуының нәтижесі болды (Zolghadr A, Bastani Rad H, 2021:289)

Хулагу хан Бағдатты жаулап алғаннан кейін Әзірбайжанға барып, Иранда Илхандық әулетін құрды, оның ұрпақтары Иранды бір ғасырға жуық биледі. Хулагу хан Сасанидтерге азды-көпті ұқсайтын патшалығын моңғолдардан бөліп алып, Иранды өз бетінше басқарды. Өз қызметтерін толығымен ирандық уәзірлер мен жазушыларға тапсырған Илхандар бірте-бірте

ирандық мәдениетті бойына сіңіріп, ирандық болмысқа ие болып, Иран тарихнамасын, бейнелеу өнерін және сәулет өнерін дамытуға көмектесті.

Бес жүз жылдық Бағдад халифатының аяқталуы, моңғолдардың діни мәселелердегі салыстырмалы төзімділігімен және Илхандық патшалығының Иранның көне шекараларына дейін кеңеюімен және олардың дүниежүзілік тарихнаманың пайда болуына әкелген әлемнің басқа аймақтарының тарихына қызығушылық танытуымен бірге, Иранның басқа елдері арасында жаңа тарихи және географиялық ұстанымдарын нақтылауға мүмкіндік берді. (Ashraf A, 2025:1) Бұл тарихшылардың қатарында «Тарих-и Жахангуша» («Әлемді жаулап алушының тарихы») кітабының авторы және Илханидтер дәуірінің әйгілі Диван-е-Салары, әрі әмірі Ата-Мәлік Жувеини (623-681 h.ж.) бар. Ол ежелгі ұлы диуандардың отбасына жатады. Ол Селжүктер, Хорезм шахтары және Шыңғыстың мұрагерлері кезінде Шыңғыстың диуаны болды және көптеген сапарларда олармен бірге болды. Ол Құран Кәрімнің көптеген аяттарын келтіре отырып, моңғолдардың билігі илаһи қалаудың айқын көрінісі мен белгісі екенін бірнеше рет дәлелдеуге тырысты. Орын алған оқиғаның кездейсоқтық емес екенін, сондықтан бұл шабуылға қарсы тұру әрекеттерінің еш нәтиже бермейтін атап өтті (Urazani, Mousavi, 2013:158).

Оның атақты еңбегі «Тарих-и Жахангуша» Иран тарихы мен ислам өркениетінің Хорезм шахтары дәуірінен бастап Шыңғыс ханның шапқыншылығына дейінгі және соңында, Исмаилит бекіністерінің басып алынуы мен Аббасид халифінің өлтірілуіне дейінгі оқиғаларды егжей-тегжейлі сипаттайды. Жувеинидің дәлдігі мен оқиғаларды нақты білуінің арқасында бұл еңбек жазылған сәттен бастап, ғалымдар мен тарихшылар тарапынан теңдесі жоқ құптаушылықпен қабылданды; көптеген мұсылман және мұсылман емес тарихшылар парсы, араб, сирия және басқа тілдердегі еңбектерде бұл еңбекті моңғолдар туралы бейнеленген мәліметтері өзгеше және бірегей дереккөз деп санаған (Kazvini, 66-69).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Дэвид Морган атап өткендей, Моңғол империясының жорықтарын, шайқастарын, қақтығыстарын жазуға қызығушылық XX ғасырда туындады (Morgan, 2006:426). Қазіргі кезеңде жан-жақты тарихнаманың дамуымен тарихшылар мен антропологтар бірте-бірте осы кезең тарихының басқа аспектілеріне назар аудара бастағанымен, Моңғол империясы тарихының басқа өлшемдерін зерттеуге айтарлықтай тенденция тек жиырма бірінші ғасырдың басында ғана пайда болды. Бұны Дэвид Морган «соңғы он бес-жиырма жылдағы басты тарихнамалық бетбұрыс» деп атады. Ирандағы Моңғол империясының қазіргі заманғы тарихнамасына келетін болсақ, моңғол дәуірі, атап айтқанда, Ирандағы «Илханид моңғолдары» тарихының белгісіз немесе аз белгілі аспектілеріне назар аудару профессор Ширин Баянидің 1960-шы жылдардың аяғында, оның алдында Аббас Икбал 1933 жылы «Тарих моңғол» кітабын басып шығара отырып, Моңғол империясының пайда болуы, Иранға моңғол шабуылдары, Илханидтер билігі, Илханидтерден кейінгі жергілікті үкіметтер және осы кезеңдегі Тимурдың әлеуметтік-мәдени дамуы(6) туралы жалпы, құжатталған және салыстырмалы түрде толық мәлімет берді. Ширин Баянидің моңғол тарих ғылымы саласындағы еңбегіне шолу жасауы оның осы саладағы қазіргі ирандық тарихшылар арасында ерекше үлесі мен орны бар екенін көрсетеді. Моңғол дәуіріндегі Иран тарихын зерттеуге жарты ғасырлық назарын аударумен қатар, ол осы салада көп жағынан «басымдылыққа» ие.

Моңғолдар тақырыбына жазылған Баянидің тағы бір еңбегі «Моңғол дәуіріндегі Ирандағы әйелдер» (1973 ж.) кітабын жазу арқылы ол жалпы Иран әйелдерінің тарихнамасы туралы алғашқы монографияны және осы тақырып бойынша дүние жүзіндегі моңғолтану саласындағы алғашқы еңбекті ұсынды. Моңғол дәуірін әйелдердің жағдайы тұрғысынан ерекше және маңызды деп тапқан ол бұл кітапта «неке және отбасы ұйымы» және «қоғамның әртүрлі топтарындағы әйелдердің жағдайы мен орны» сияқты тақырыптарды қозғай отырып, тағы да тақырыптың тек саяси және әулиелік аспектілеріне назар аударып қоймай, моңғол

дәуіріндегі әйелдердің ізін және мүмкіндігінше ирандық қоғамға қатысты мәселелерді анықтауға тырысты. Осы орайда, ол дүние жүзіндегі моңғол ғалымдарының арасында да ерекше орын алды. Осы себепті, Моңғол Ирандағы әйелдер тарихына қатысты ең соңғы зерттеулерде Баянидің еңбегі «моңғол билігі кезінде әйелдерді зерттеудің алғашқы әрекеті» және «ізашар жұмыс» ретінде аталды (Abbasi J, 2020:3) Моңғол Иранындағы әйелдер кітабының маңыздылығы сонша, ол шамамен қырық жылдан кейін, 2015 жылы түрік тіліне аударылды және оны дүние жүзіндегі жетекші моңғолтанушылардың қатарына қосып, бұл кітапты түркі-моңғолтану, сондай-ақ әйелдертану ғылымындағы маңызды еңбек деп бағалады (Wing P, 2016:16).

Аталмыш автордың 470 беттік «Тарих әл-Жалайр» кітабы, ол қазіргі Иран тарихнамасындағы жергілікті басқару туралы алғашқы егжей-тегжейлі еңбек, қолжазба және басып шығарылған тарихи, әдеби, сәулеттік және саяхатнамалық дереккөздер жинағын, сондай-ақ нумизматикалық дәлелдерді пайдалана отырып, осы үкіметтің және оның дамуының жан-жақты тарихын беруге тырысты. Жақында осы үкімет тарихының басқа аспектілеріне тоқталған Патрик Уинг «Тарих әл-Жалайрды» Моңғол дәуіріндегі Таяу Шығыстағы әулеттік басқарудың қалыптасуы Баянидің жұмысын осы саладағы алғашқы монография ретінде таныстырды және оның Жалайыр тарихының аспектілерін «тамаша зерттеу» деп атап өтті (Wing P, 2016: 1-3). Баяни еңбегіндегі назар аударарлық жайт оның Әл-Жалайр тұсындағы әлеуметтік-мәдени даму тарихына ерекше назар аударуы болды, бұл кезде Иран тарихнамасының басты назары саяси-әскери тарих болды (Wing P, 2016:16). Оның кітабының төрт тарауының тек бір тарауы, яғни төрттен біріне жуығы жалайрлардың саяси тарихын баяндауға арналған, ал қалған үш тарауда «қоғамдық өмір», «әкімшілік ұйым», «қалалардың табиғаты», «өнер мен әдебиет» (Wing P, 2016:16). Мәдени-өркениеттік көзқарас оның Баяни дәуіріндегі тарихы, моңғолтану және моңғолтану дәуірімен байланыстырудағы ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Баянидің ғылыми болмысының алғашқы беті болумен қатар, Әл-Жалайр тарихына қатысты зерттеулері оны басқа қырынан жаңалық етті. Жалайыр тайпасының қалдықтарының Қазақстанда болуы, оның ішінде саяси құрылым қазақтардың назарын аударып, оны ғылыми-мәдени ортаға белгілі тұлға етіп, Қазақстанға талай рет шақырту алды (Abbasi J, 2020:5).

Талдау

Иран тарихнамасының ұлан-ғайыр кеңістігінде Илхандық дәуір тарихнамасы өзінің әртүрлі феноменальды кеңістігімен және моңғолдардың болуымен толықтай байланысты және олардың ирандық рухын сақтап қалған қайталанбас ерекшеліктерімен үлкен мәнге ие. Бұл тақырыпты зерделеу және оған тоқталу – ирандықтардың – мұнда ирандық тарихшылардың ирандық рухтың көрінісі ретінде – моңғолдарға қарсы әрекеттері мен реакцияларын түсінуге және Моңғол Илхандығы дәуірінің кеңістігін жақсырақ және айқынырақ түсінуге қол жеткізуге болатын өлшемдердің бірі.

Зерттеу нәтижелері

Илхандық дәуіріндегі тарихнамалық контекст өзінің ұлы және мәңгілік шығармаларымен бірге, сол кезеңнің әртүрлі аспектілерін бейнелеумен қатар, моңғол шапқыншылығының және олардың Иранға билігінің қиын кезеңінде - бөтен ұлт ретінде және ирандық және ирандықтармен диалектикалық жағдайда қарастыруға болатын анықтаушы элементтерге ие. Осылайша, терең және нақты көзқараспен жоғарыда аталған көздерді анықтау сараптамаға лайық.

Бұл тарихнамалық элемент Ходжа Рашид ад-Дин Фазлулла Хамадани (Джами' ат-Тауарих) және Жувеини (Джангуша' әл-Жувеини) сияқты тарихшылардың еңбектерінде көрнекті орын алады.

Ата-Мәлік Жувеини – ирандық болмыс пен мәдениеттің сақталуына себепші болған құнды қызметтері үшін әрқашан мақтауға лайық Иран тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі. Оның моңғолдардың тапсырысымен жазылған дүние тарихы осының ең жақсы дәлелі. Ата-Мәлік мемлекеттік қызметте болды. Ол оқиғалардың егжей-тегжейінен хабардар болды. Бағдатты жаулап алғаннан кейін бір жылдан кейін сол кезде ирандық атқара алатын ең жоғары лауазымдардың бірі – Бағдад пен Ирак үкіметі Ата-Мәлік Жувеинидің билігіне берілді. Ол жастайынан азаматтық (әкімшілік) жұмыстармен айналысып, Хорасан билеушісі Моңғол әмірі Арғунның тыңшысының бірі болып, онымен бірге бірнеше сапарларға, соның ішінде, сол кездегі Моңғолияның астанасы Қарақорымға бірге барған. Дәл осы сапарлары кезінде ол моңғол қоғамы туралы пайдалы мәліметтер алды. Х.ж.с 654 жылы ол отыз жас шамасында болған кезде оны әмір Арғун моңғол ханы Хулагумен таныстырды. Бұл кезде ол «Тарих-и Жахангушаның» соңғы бөліміне жетіп, х.ж.с 655 жылы өз жұмысын ұсынып, сол дәуірдің тарихнамасында жаңа даму жасады. Бұл тарихнама өзінше жаңашыл болды және сол кездегі билеушілердің талабына сай жүргізілген сарайлық тарихнама әдісінен түбегейлі ерекшеленді. Осы себепті, Жувеинидің бұл еңбегі өз заманының өзіндік айнасы болып саналады. Жувеини моңғолдардың теріс қылықтарын, күнәсін жасырмайды, керісінше, бар шындықты мүмкіндігінше баяндауға тырысады. «Тарих-и Жахангуша» үш томды қамтиды: бірінші том Шыңғыс ханның Орта Азия мен Иранға жорығы, басталуы мен қозғалысы, Шыңғыстың Йасасы немесе заңдарының сипаттамасы, ұйғыр халқының тарихы, Шыңғыстың Мәуереннахр мен Хорасандағы жеңістері мен шайқастары туралы баяндалған. Екінші томда Ирандағы Хорезмшахтардың, Қара-Хаттабтардың, Моңғол билеушілерінің тарихы – Шыңғыстың келуінен моңғол Илхандары кезеңіне дейінгі кезең қарастырылады. Үшінші томда Хулагу ханның Иранға жасаған жорығы және исмаилиттердің хижраның 655 жылға дейінгі тарихы туралы мәлімет берілген, бұл соңғы бөлім көбіне Насыр ад-Дин ат-Туси жазған «Бағдаттың жаулап алуы» еңбегіне сүйенген (Mazaheri A, 2017:2).

Хулагудың Исмаилит бекіністерін жаулап алуы кезінде Ата-Мәлік Жувеини тарих саласындағы зерттеу жұмыстары үшін моңғол Илханынан біраз исмаилит кітаптарын жинауға рұқсат алады. Осы арқылы ол исмаилиттердің көптеген құнды кітаптарын жойылу қаупінен құтқарды. Олардың ішінде, Хасан Сабах пен оның ізбасарларының өмірбаянында жазылған «Сейидна» атты кітап боллы, Жувеини бұл кітаптан үзіндіні «Тарих-и Жахангушаның» үшінші томына енгізген. Алайда, осы қызметтердің бәріне қарамастан, моңғолдар келгенге дейін Хорезм шах жүйесінде жұмыс істеп жүрген Ата-Мәлік Жувеини мен оның отбасы кейбір моңғол әмірлерінің айла-амалдарынан ащы да азапты тағдырға тап болып, олардың дүние-мүлкі тәркіленіп, ақыры моңғолдардың қолынан қаза тапты (Mazaheri A, 2017:3)

Осындай жағдайда бірнеше Илхандар келіп-кеткеннен кейін, хижраның 694 жылы Ғазан ханға кезек келді. Исламды қабылдап, шиіттік бағыттылығымен танылған ол Илхандық дәуірінің өз билігіне дейінгі тарихын жазуды Рашид ад-Дин Фазлулла Хамаданиге тапсырады. Бұл кезде зерттеуші Жувеинидің тарихы жазылғанына жарты ғасырға жуық және Жувеини әулетінің қырғынынан бері жиырма жылға жуық уақыт өткен еді. Фазлулла Хамадани Жувеиниден үлгі алып, моңғол құжаттарын зерттеп, сонымен қатар, Қытай қағанының елшісімен бірге әртүрлі адамдармен сөйлесті, бірақ жұмыс әлі түпкілікті қорытындыға жете қойған жоқ, өйткені Ғазан хан қайтыс болғаннан кейін, оның ағасы Олжайту таққа отырады. Олжайту Фазлулла Хамаданиді хижраның 710 жылы үш томдық «Жаме' ат-Тауарих» кітабының жазылуы аяқталғанша жұмысын жалғастыруға шақырды (Mazaheri A, 2017:3).

Тарих бойында адамзаттың болмысын қалыптастырған және оның байланысын, тұтастығын, беріктігін және өмір сүруіне себепші болған негізгі элементтердің бірі – дін мен діндарлық. Ондағы діни ғұрыптар мен заңдар мен дәстүрлер қоғам мүшелерінің ынтымағын, бірлігін, жақындығын туғызады. Дін мен діни ілімнің ортақ болуы, оған тұрақтылық пен адалдық, жалпыға ортақ діни рәсімдерге сену ұлттық болмысты қалыптастыруда өте маңызды. Дін әлеуметтік өзара әрекеттестіктің маңызды факторы болуымен қатар, ынталандыруды,

жалпы ынта-жігерді тудырады. Сонымен қатар, көп жағдайда дін басқа ұлттық тақырыптармен, соның ішінде мемлекет, тарих және мәдени мұралармен араласып, ұлттық бірегейліктің ажырамас құрамдас бөлігіне айналған (Alikhani, 2004: 348-349). Иранның аласапыран тарихында діннің тұлғаны, әсіресе ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы орталық элемент ретіндегі рөлі айқын болды. Мұның айқын мысалын исламға дейінгі дәуірден көруге болады. Исламнан кейінгі дәуірде ұлттың болмысы маңыздырақ болғанымен және дін де сол болмысты қалыптастырғанымен, ирандық ұлттық болмыстың болуы, атап өткеніміздей, Иран халқының ой-санасы мен ұжымдық естеліктерінде ашық және жасырын түрде толық сезілді. Ирандық ой-пікірде дін мен мемлекеттің қатар өмір сүруі әрқашан көрініп, Иран халқы арасында патшалар мен билеушілерді қабылдаудың негізгі критерийлерінің бірі патшалардың діндарлығы мен әділдігі болды. «Жахангушада» патшалардың, әсіресе Хорезмшах сұлтандарының іс-әрекеттері қай жерде мақталса, сол әрекеттерді мадақтаудың негізгі факторлары олардың діндарлығы мен діни болмысын сақтау жолында болуы болып табылады.

Ата-Мәліктің тарихын жазуда әсер еткен негізгі дереккөздердің бірі – Фердоусидің «Шахнамасы». (Katuzian, 1997:129-130). Жувейни Иранды жылдар бойы билеген, ирандық және ислам мәдениетін қабылдаған түркі тайпаларын ирандық деп санап, олардың арасындағы этникалық айырмашылықтарды мифологиялық және эпикалық белгілермен жоюға тырысады және бұл мәселеде дінге сүйенеді. Түркі билеушілерінің мұсылмандық болмысын өздеріне айналдырып, Хоразмшахтар мен түрік сарбаздарын Тұран мұрасынан бөліп, оларды Ислам мен Иранның шекараларын басқыншыларға қарсы қорғаушы ретінде көрсетті (Hasanzadeh, 2003:97). Дәл осы мәселе моңғолдарға да қатысты, өйткені моңғолдар Ата-Мәлік айтқандай діндар болған жоқ және басқа діндерге қатандық танытпаған. Ата-Мәліктің пайымдауынша, моңғолдардың Иран аймағы мен исламдық жерлерге билік жүргізуі, олардың исламға теріс көзқарасы болмағаны және олардың дәуірінде салыстырмалы қауіпсіздіктің жасалғандығы, олардың қорғауымен мұсылмандар өз дінін қорғап, насихаттай алатындығы оларды тұлғалық тұрғыдан басқаша етіп көрсетуге жақсы себеп болды. Оларды Ислам мен Иранның мәдени саласының патшалары мен билеушілері ретінде таныстырды. Мысалы, Қаған туралы былай деп жазды: «Әділ патшаның амандығын тілейміз және Ислам мен Ханафи дінінің гүлденуіне қолдау көрсеткені үшін Алла Тағала қолдасын» (Juveini, 2009:80) Ата-Мәлік моңғолдардан гөрі Хорезм шахтарын жоғары бағалаған. Басқаша айтқанда, ол моңғол билеушілерін мадақтағанда, олардың діни төзімділігін ескере отырып, олардың бар болуы мен қауіпсіздікті сақтаудағы беделін дінді сақтаудың факторы деп санаған.

Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасы» ирандық болмыстың элементтерін көркем түрде білдіріп, оның ұзақ жылдар бойы Иран халқының санасы мен тілдерінде сақталуы мен тұрақты болуының кепілі болған ең көрнекті дереккөздердің бірі болып табылады. Фердоусидің «Шахнамасы» эпикалық поэзияның ең үлкен және ең құнды туындысы, ол ирандық саяси ойдың ауқымында, әсіресе тұлғаның қалыптасу процесінде және оның тарихи сабақтастығы мен тұрақтылығында ерекше орын алады. Фердоусидің ойлау жүйесінде ирандықтар мен ирандық еместер арасындағы «өзгелік» ирандықтардың аумақтық бірлігі мен бірегейлігінің бастапқы негізі ретінде қарастырылады (Moini, Alamdari, 2004:45-46). Прозалық кітаптарда «Шахнама» өлеңдерінің қолданылу көлемі мен сапасын қарастыратын болсақ, «Тарих-и Жахангушаны» Раха әс-Судур мен Фара'ед әл-Сулуктан кейін Фердоуси өлеңдерінің едәуір бөлігін пайдаланған үшінші прозалық кітап деп санауға болады (Alawizadeh және т.б., 2010: 70). «Тарих-и Жахангушада» Фердоусидің 100-ге жуық өлеңі келтірілген. Ата-Мәліктің «Шахнаманы» ұлттық болмыстың құжаты ретінде пайдалануда жасаған ең көркем ісі - символдық мағынаға ие Рустам, Сухраб, Есфандияр сияқты эпикалық кейіпкерлер мен мифтерді пайдалануы. Бұл кейіпкерлердің әрқайсысы символ болып табылады. Ежелгі мәдениеттердегі рәміздердің әсерлі және терең рөлі мен қызметі мәдени байланыс пен бірегейлік пен мұраның сабақтастығын сақтауға мүмкіндік береді. Өйткені, рәміздер мәдени-рухани құжаттар мен дәлелдер болып табылады және кез-келген мәдениеттің өмірі мен рухани

байлығы рәміздердің сақталуымен тығыз байланысты (Gobadi, 2007:88). Бұл теңеуде Жувейни Иран мәдениетін сақтап қалған Хорезмшах патшаларын Рустам мен Сухрабқа теңейді, ал керісінше, тонаушы моңғолдардың көсемі Шыңғысты Афрасиабқа ұқсатады. Тарихтан белгілі, «Шахнамада» Афрасиаб Тұрандықтардың ішінде Иран мен ирандықтардың басына қиындық туғызатын ең айлакер тұлға болып табылады. Мысалы, Моңғолдың екі қолбасшысы Такжак пен Малгур Валиан бекінісін қоршап жатқанда, бұл хабарды естіген сұлтан Жалал ад-Дин оларға шабуыл жасап, талқандайды. Бұл хабар Шыңғысқа жетеді де, оны қорғау үшін әскер тағайындайды. Ата-Мәлік «Шахнамадағы» мына жолдарды келтіреді: Сухрабтың кемені суға лақтырғаны Афрасиабқа жеткізілді (Жувейни, 2009:97). Бұл жерде оның Афрасиабты Сухрабтың орнына таңдауда баскалық жасау туралы әңгімесі толығымен айқын көрінеді.

Жувейни тұсында сүнниттік ислам әлемінің үстемдігі құлап, ислам әлемі моңғол шапқыншылығының астында қалды. Сол кезеңде мұсылмандарды жинайтын күшті бірлік болмады. Халифаттың Мысырға берілуі Иран мен Араб Ирак мұсылмандары үшін де келеңсіз жағдай туғызды, өйткені, Илхандар мен Мысыр патшалықтарының саяси бақталастығы едәуір артты. Бұл жағдайда Жувейни халифаттың орнына Ираншахр монархиясы институтын пайдалануға тырысады, өйткені, ол моңғолдарға сенімділік беретін, сондай-ақ, ирандық монархиялардың билігінің тіршілігін жандандыратын ирандық бірегейліктің маңызды құрамдастарының бірі болып табылады (Hasanzadeh, 2003:76).

Әлем тарихында Ата-Мәліктің моңғол хандарын сипаттауда иран мифологиясын пайдаланатынын жоғарыда айтып өттік, өйткені, олардың Иранға әкелген салыстырмалы қауіпсіздігі тұрақтылық пен тыныштықты тудырды, сонымен бірге, күйреген мәдениеттің қайта жаңғыруына негіз болды. Сонымен қатар, Ата-Мәлік исламға қауіп төндіретін исмаилиттердің жойылуына себеп болған моңғолдарды жат емес деп, оларды сол жердің қорғаушысы болған халық батырларымен сипаттап, сол халықпен араласып, Иран мәдениетінің бір бөлшегіне айналдыруға тырысты. Ата-Мәлік саяси беделі жағынан әлсіреген ирандық болмыстың орнын мәдениет арқылы толтыруға тырысып, жат ұлтты өз мәдениетімен жіптестіру арқылы тәуелсіздік пен еркіндікке қол жеткізуді көздеді. Ирандықтар әрқашан құдайға табынушылар болды және дін де олардың қауіпсіздігі мен бірлік-бірегейлігін сақтаудың факторы болды. Ата-Мәлік Жувейни бұл кезеңде Хорезмшах әулетінің дінді сақтағаны үшін, сондай-ақ, моңғол хандарының мұсылмандарға қатыгездік танытпағаны және діннің қайта жандануына сәйкес қауіпсіздік пен тыныштық орнатқаны үшін мақтау арқылы діннің болмыс құрушы рөлін көрсетті. Сонымен қатар, Иранның болмысын көрсететін және тірілтетін ең маңызды шығарма болып табылатын «Шахнама» мәтіні мен оның баяндау құрылымының әсерінен, сондай-ақ Хорезмшах әулетін мифологиялық және эпикалық қаһармандармен салыстыра отырып, діннің рөлі бұрынғыға қарағанда әлсіреген осы кезеңде Иранның әл-ауқатын нығайтуға тырысты.

Қорытындылай келе, ирандықтардың әрқашан тәуелсіздік пен еркіндікке ие болғанын және саяси жеңіліс кезінде басқыншы халықты мәдени үстемдік арқылы бойына сіңіріп алғанын ескере отырып, Ата-Мәлік Жувейни моңғол билеушілерін мифтік батырлармен салыстырып, сондай-ақ, моңғолдар исмаилиттермен соғысқанда оларды «Ахмади қылыш сермеушілері» деп атады. Басқыншы халыққа мәдени үстемдік етуге тырысу арқылы ол өз кітабында Иран мәдениетіндегі тәуелсіздік пен еркіндікке тән болмысты көрсетеді (Alijani, Bigdeli, 2013:16).

Моңғолдар, Хулагу тақырыбына жазылған батыс ғалымдарының еңбектері:

Джим Эндрю Бойл (1916-1978) Манчестер университетіндегі парсы тілінің бірінші және әлі күнге дейін жалғыз профессоры болып қала береді. Селжұк және моңғол кезеңдерін қамтитын «Иранның Кембридж тарихын» (1968) үлкен табыспен өңдеп шығарған, оның Ирандағы моңғол билеушілері Илхан әулетінің тарихы мен саясаты туралы жазылған әрі құнды тарауы сол томдағы үздіктердің бірі. 1971 жылы Бойл «Шыңғыс ханның мұрагерлері» кітабын жариялады.

1971 жылы Дэвид Аялон «Ұлы Яса немесе Шыңғыс ханның заңдар жинағы» туралы жаза отырып, Жувеини моңғолдарды «шамадан тыс мақтаған» деп айыптады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Жувеиниді сол оқиғалар туралы шамамен бір уақытта жазған басқа бір тарихшымен, «Табақат-и Насиридің» авторы Жузжанимен салыстыру пайдалы болуы мүмкін. Жувеиниден әлдеқайда үлкен Жузжанидің өзі Шыңғыс хан шапқыншылығын бастан кешірді. Ол көргенін ұнатпай, көп ұзамай Үндістанға кетіп, қалған ұзақ өмірін Дели сұлтандығында өткізеді. Оның «Табақат-и Насириі» негізінен, қазіргі Ауғанстанды билеген Гурид сұлтандарына қатысты, бірақ оның соңғы бөлімінде моңғол шапқыншылығына қатысты оқиғалар қарастырылады. Жузжайни жұмысын 1260 жылы, Жувайни кітабын аяқтаған жылы аяқтаған көрінеді. Жузжайнидің Моңғол империясынан тыс жерде жазғанын айта кеткен жөн. Сондықтан ол салдарынан қорықпай, моңғол қырғынын ашық жаза алған. Екі тарихшы да мұсылмандарға толеранттылығымен танымал болған Шыңғыс ханның ұлы және мұрагері Үгедей туралы ұқсас, кейде бірдей оқиғаларды баяндайды. Бойл Жувеиниді аударғаннан кейінгі қырық жыл ішінде Моңғол империясының тарихын зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті. Бұл кезеңнің бірінші жартысына ең үлкен үлесті Бойлдың өзі қосты. 1968 жылдың өзінде-ақ өзі өндеген *«Кембридж Иран тарихының»* томына енгізілген Илхандар туралы тарауында Бойл үнемі сэр Генри Ховарттың Иран тарихына сілтеме жасап отырды (Харитонова Е, 2004:1)

Моңғол империясы туралы еңбектердің бірде-бірі библиографиясы Джозеф Флетчердің 1986 жылы жарық көрген «Моңғолдар: экологиялық және әлеуметтік перспективалар» кітабынсыз толық болмас еді. Соңғы монографиялардың ішіндегі ең көрнектісі Томас Олсеннің «Моңғол империализмі: Қытайдағы, Ресейдегі және Ислам жерлеріндегі 1251-1259 жж Ұлы Хан Мөңкенің саясаты». Жувайнидің мүдделеріне тікелей қатысты болған Моңғол империясының парсы тіліне қатысты А.К.С.Лэмбтонның «Ортағасырлық Персиядағы сабақтастық және өзгерістер: әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік тарих аспектілері (11-14ғғ)» ықпалды еңбегін атап өтуге болады. Парсы тарихының моңғол кезеңі (Харитонова Е, 2004:2) Д.О.Морганның «1040-1797 жж Ортағасырлық Персия» еңбегінің үш тарауында жинақталған. (D. O. Morgan, Medieval Persia, 1040-1797), ол 1988 жылы шықты. Жувеини тарихының парсы тіліндегі басылымының III томы (Бойл аудармасының III бөлімі) низари исмаилиттерінің, яғни Ассасиндердің тарихына қатысты. 1958 жылы бұл тақырып бойынша ең танымал жұмыс 1955 жылы жарияланған Маршалл Ходжсонның «Ассасиндер ордені» болды. Кейіннен Ходжсон Бойлдың «Иранның Кембридж энциклопедиясының» өңделген томына құнды тарау жасады. Бұған қоса, Бернард Льюистің 1967 жылы жарық көрген «Ассасиндер: Исламдағы радикалдық секта» кітабы өзінің анықтығымен және қол жетімділігімен ерекшеленеді және жақында Фархад Дафтари жазған немесе өндеген бірнеше құнды кітаптар болды, олардың ішіндегі ең маңыздысы «The Isma'itylis және Doir19 жылы жарияланған.

Моңғолдардың тарихына қатысты ең мазмұнды әрі қызықты еңбек – Сечен Ягчид пен Пол Хиердің «Моңғолия мәдениеті мен қоғамы» (1979). Дегенмен, Моңғол империясының ең егжей-тегжейлі қарастырылғаны Д.Ж.Сондерстің «Моңғол жаулап алуларының тарихы» (1971) болса да, қызықты кестелері мен археологиялық деректерімен Э.Д. Филлипстің «Моңғолдар» (1969) еңбегін де атап өткен жөн. Д.О.Морганның «Моңғолдар» (1986) шығармасы 1980 жылдардың ортасына қарай тақырыпты зерттеуде қол жеткізілген барлық нәрселерді біріктіру әрекеті болды. Жұмыс қазір кейбір жағынан ескірген. Тізімделген еңбектерден көрініп тұрғандай, Моңғол империясын зерттеуде Бойлдың Жувеини аудармасы жарияланғаннан кейін салыстырмалы түрде әлдеқайда үлкен жаңғыру болды. Бірақ, соңғы қырық жылдағы жетістіктерге қарамастан, ғалымдар мен студенттер, оның ішінде парсы тілін оқи алатындар, Бойлдың ең үлкен жетістігін әлі де пайдаланады және оны жақын болашақта жалғастырады. (Харитонова Е, 2004:3)

Әдебиет:

Abbasi, 2020 – *Abbasi J.* The Lady of the Firsts: A Look at the Historiography of Master Shirin Bayani // Iran Namag, Year 5, Issue 1. In Persian.

Alawizadeh, Salman, Abdullah, 2010 – *Alawizadeh F., Salman S., Abdullah R.* The Role of Shahnameh Verses in the Textual Coherence of Tarikh-I Jahangusha// Literary Studies, Scientific and Research Journal. N171.

Alijani, Bigdeli, 2013 – *Alijani, Bigdeli.* Prominent manifestations of Iranian identity in the history of the world explorer Juveini// Persian Literary Classics, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 4. Issue 1. 2013. Pp. 53-68

Alikhani, 2004 – *Alikhani A.* Identity and Identity Crisis // Tehran: Institute of Humanities and Social Sciences. In Persian

Ashraf, 2025 – *Ashraf A.* Iranian Identity during the Ilkhanate and Timurid Periods // <https://rasekhoon.net/article/show/1230541>

Azari, 1970 – *Azari A.* The Relations of the Ilkhanids with the Vatican Court // Historical Studies, N26

Ghobadi, 2007 – *Ghobadi H.* The Religion of Mirrors// Tehran: Tarbiat Modares University.

Hassanzadeh, 2003 – *Hassanzadeh I.* (Iranian Identity in the Historiography of Bayhaqi and Juveini // Journal of National Studies, No. 15. In Persian

Katouzian, 1998 – *Katouzian M.* The Divine Right of Kings // Political and Economic Information, Pp 129-130. In Persian

Mazaheri, 2017 – *Mazaheri A.* Historiography in the Ilkhanate Period // <https://rasekhoon.net/article/show/1275800>. In Persian

Moeni, Jahangir, 2004 – *Moeni A, Jahangir.* Iran: Identity, Nationality, Ethnicity, with the Efforts of Hamid Ahmadi// Tehran: Humanities Research and Development Institute. In Persian

Morgan, 2006 – *Morgan D.* “The Mongol Empire in World History,” in Beyond the Legacy of Genghis Khan, ed. Linda Komaroff (Leiden. Boston: Brill, 2006), 426. In English

Urazani, Mousavi, 2013 – *Urazani K., Mousavi O.* Re-understanding the Quran and Hadith in the history of the Mongol invasion and its impact on the self-esteem of Iranians// Scientific Journal Management System// Article 7 , Volume 19, Issue 53 , September 2013 , Pages 157-184. In Persian

Wing, 2016 – *Wing P.* The Jalayerids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East Edinburgh // Edinburg University Press.

Zolghadr, Bastani, 2021 – *Zolghadr A, Bastani Rad H.* The Role of the Silk Road in the Connection between Persian Historiography and Painting in the Ilkhanate Era // Journal of Iran history // Volume 14, Issue 2, Serial 31, Pp 263-289

Харитонов, 2004 – *Харитонов Е.* ТАРИХ-И ЖАХАНУША 1997 ЖЫЛҒЫ БАСҒЫЛЫМЫНА Дэвид О. Морганның кіріссөзі // [Электронды ресурс] URL:https://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juveini_3/pred1.phtml (Қаралған күні: 25.05.25).

References:

Abbasi, 2020 – *Abbasi J.* The Lady of the Firsts: A Look at the Historiography of Master Shirin Bayani // Iran Namag, Year 5, Issue 1. In Persian.

Alawizadeh, Salman, Abdullah, 2010 – *Alawizadeh F., Salman S., Abdullah R.* The Role of Shahnameh Verses in the Textual Coherence of Tarikh-I Jahangusha// Literary Studies, Scientific and Research Journal. N171.

Alijani, Bigdeli, 2013 – *Alijani, Bigdeli.* Prominent manifestations of Iranian identity in the history of the world explorer Juveini// Persian Literary Classics, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 4. Issue 1. 2013. Pp. 53-68

Alikhani, 2004 – *Alikhani A.* Identity and Identity Crisis // Tehran: Institute of Humanities and Social Sciences. In Persian

Ashraf, 2025 – *Ashraf A.* Iranian Identity during the Ilkhanate and Timurid Periods //

<https://rasekhoon.net/article/show/1230541>

Azari, 1970 – Azari A. The Relations of the Ilkhanids with the Vatican Court // Historical Studies, N26

Ghobadi, 2007 – Ghobadi H. The Religion of Mirrors// Tehran: Tarbiat Modares University.

Hassanzadeh, 2003 – Hassanzadeh I. (Iranian Identity in the Historiography of Bayhaqi and Juveini // Journal of National Studies, No. 15. In Persian

Katouzian, 1998 – Katouzian M. The Divine Right of Kings // Political and Economic Information, Pp 129-130. In Persian

Mazaheri, 2017 – Mazaheri A. Historiography in the Ilkhanate Period // <https://rasekhoon.net/article/show/1275800>. In Persian

Moeni, Jahangir, 2004 – Moeni A, Jahangir. Iran: Identity, Nationality, Ethnicity, with the Efforts of Hamid Ahmadi// Tehran: Humanities Research and Development Institute. In Persian

Morgan, 2006 – Morgan D. “The Mongol Empire in World History,” in Beyond the Legacy of Genghis Khan, ed. Linda Komaroff (Leiden. Boston: Brill, 2006), 426. In English

Urazani, Mousavi, 2013 – Urazani K., Mousavi O. Re-understanding the Quran and Hadith in the history of the Mongol invasion and its impact on the self-esteem of Iranians// Scientific Journal Management System// Article 7 , Volume 19, Issue 53 , September 2013 , Pages 157-184. In Persian

Wing, 2016 – Wing P. The Jalayerids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East Edinburgh // Edinburg University Press.

Zolghadr, Bastani, 2021 – Zolghadr A, Bastani Rad H .The Role of the Silk Road in the Connection between Persian Historiography and Painting in the Ilkhanate Era // Journal of Iran history // Volume 14, Issue 2, Serial 31, Pp 263-289

Xaritonova, 2004 – Xaritonova E. TARIX-I JAXANWSHA 1997 JILGI BASILIMINA Dévid O. Morgannin kirissozi // [Élektrondy resurs] URL:https://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juweini_3/pred1.phtml (Qaralgan kuni: 25.05.25).

***¹Амирбекова С.К. ²Саркыткан К. ³Чокатова А.М.**

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменов, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kaster012@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ИСТОРИОГРАФИИ В ПЕРИОД ИЛЬХАНИДОВ НА РЕФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация. С приходом к власти Ильханидов в Иране, особенно со времен Газанов, с их возросшим акцентом на легитимности, историография получила поддержку как одна из культурных стратегий, проложивших путь к написанию множества исторических трудов, как по заказу правительства, так и самостоятельно. В данном исследовании рассматриваются вопросы возрождения иранской национальной идентичности в исторических трудах, написанных по их заказу, исходя из легитимности политической мысли Ильханидов. В данном исследовании, используя описательно-аналитический метод, рассматриваются элементы иранской культуры и идентичности в труде всемирного историка Джувейни, который является одним из основных текстов с точки зрения наличия элементов, отражающих иранскую идентичность. Результаты исследования показывают, что «влияние «Шахнаме»», «религия», «стремление к культурному господству, независимости и свободе» являются важнейшими компонентами иранской идентичности, отраженными в структуре и содержании данного труда. С приходом монголов к власти процесс написания истории процветал, и многие видные деятели и ученые обратились к историографии, поскольку монголы стремились сформировать свою собственную идентичность, поэтому эпоха Монгольского Ильханства является одним из периодов расцвета этого литературного жанра. Основная группа авторов этих книг

использовала документы и свидетельства, к которым другие писатели не могли получить доступ, наблюдая за гражданскими делами монголов. С точки зрения использования этих источников, в дополнение к точному знанию событий, придворные историки достигли наибольшей основательности и мастерства письма. Поэтому многие исторические произведения этого периода можно считать уникальными образцами персидской прозы.

Ключевые слова: национальная идентичность, развитие историографии в период Хулагуидов, Джувейни, Тарих-и Джахангуша.

^{*1}Amirbekova S.K. ²Sarkytkan K. ³Chokatova A.M.

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kaster012@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY DURING THE ILKHANID PERIOD ON THE RE-FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Abstract. With the rise of the Ilkhanids in Iran, especially from the Ghazans, with their increased emphasis on legitimacy, historiography gained support as one of the cultural strategies that paved the way for the writing of many historical works, both commissioned by the government and independently. This study examines the revival of Iranian national identity in the historical works commissioned by them, based on the legitimacy of Ilkhanid political thought. Using the descriptive-analytical method, this study examines the elements of Iranian culture and identity in the work of the world historian Juvayni, which is one of the main texts in terms of the presence of elements reflecting Iranian identity. The results of the study show that “the influence of the Shahnameh”, “religion”, “the desire for cultural dominance, independence and freedom” are the most important components of Iranian identity reflected in the structure and content of this work. With the rise of the Mongols to power, the process of writing history flourished and many prominent figures and scholars turned to historiography as the Mongols sought to form their own identity, so the era of the Mongol Ilkhanate is one of the heydays of this literary genre. The main group of authors of these books used documents and evidence that other writers could not access, observing the civil affairs of the Mongols. In terms of using these sources, in addition to accurate knowledge of events, court historians achieved the greatest thoroughness and mastery of writing. Therefore, many historical works of this period can be considered unique examples of Persian prose.

Keywords: national identity, the development of historiography in the period of the Hulaguids, Juvayni, Tarikh-i Jahangusha.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Алия Муслимовна Чокатова, PhD докторант, Р.Б. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Қастер Сарқытқан, к.г.н., ведущий научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Копеновна, Научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан.

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaster Sarkytkan, candidate of geographical sciences, leading researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Chokatova Aliya, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 8 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹Туякбаев О.О. ²Дюсенов Б.Д.

¹Абай ат. ҚазҰПУ «Шығыс қолжазбалар мұрасы» ҒЗО, Алматы, Қазақстан

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹otuyak_76@mail.ru, ²bagdat75@inbox.ru

АРАБ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: СӨЗДІК ТҮЗУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада араб және түркі халықтарының жазба мұраларының ішінде аударма сөздіктердің тарихи, тілдік және мәдени маңызы қарастырылады. *Мақсаты* – ортағасырлық кезеңде түзілген араб-түркі-қыпшақ сөздіктерінің құрылымдық ерекшеліктерін, тілдік табиғатын және тарихи сабақтастығын анықтау. Тарихи лексикография бағытында араб және түркі сөздіктерінің түзілу тәсілдерін талдау арқылы сөзбе сөз сөздік пен жолма жол сөздік түзудің ерекшеліктері ең алғаш рет қарастырылып отыр. Зерттеу ісінде атқарылатын *міндеттері* – ерте кезеңде жасалған сөздіктердің мазмұнын талдау, олардың араб және түркі халықтарының тілдік және діни қажеттіліктерін орындаудағы қызметін айқындау, сондай-ақ араб және түркі тіл біліміндегі лексикографиялық дәстүрдің эволюциясын көрсету. *Ғылыми жаңалығы* – араб-түркі лексикографиясының тарихи дамуы кешенді түрде қарастырылып, Құран аудармаларына қатысты сөздіктердің пайда болуы мен олардың діни-мәдени қызметі алғаш рет жаңа қырынан жүйеленді. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, лингвистикалық талдау, археографиялық және палеографиялық *әдістері* қолданылды. *Нәтижесінде* – зерттеу барысында ортағасырлық араб-түркі сөздіктерінің түркі халықтарының исламды қабылдауындағы рөлі мен олардың рухани мұраға айналған маңызы анықталды. Бұл нәтижелер араб-түркі лексикографиясын Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі маңызды дереккөз ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР26101473 «Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі түркілердің жылқыға қатысты мәдениеті» («Байтар-наме» мысалында) гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды

Кілт сөздер: мәмлүктер, араб тілі, түркі тілдері, ортағасырлық сөздіктер, Құран аудармасы, лексикография, сөздік түзу принциптері

Кіріспе

Әлеуметтік қоғамда адамдар бір-бірімен түсінісіп, ақпарат алмасу, әлемді танып-білу және т.б. рухани әрі дүниелік байланыстарда тіл негізгі фактор ретінде қызмет атқарады. Академик Ә. Қайдаров «*кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тілінде ғана сақталады*» деп түйіндейді (Қайдаров, 1988: 35). Адамзат сан жылдар бойы түрлі жағдайларда қалыптасқан тіл өнімі болып табылатын сөздер арқылы өз қалауларын басқаларға жеткізіп, олардың мақсат-мүдделерін түсінуге тырысқан. Сөз – болмыс құбылыстарын, заттарын, олардың қасиеттерін атайтын негізгі құрылыстық-семантикалық тіл бірлігі (Салқынбай, 1998: 198, 235).

Демек, тіл – барлық кезеңде елдер арасында ғылым мен білім, әдебиет пен мәдениет және экономикалық сауда байланыстарын нығайтатын, коммуникацияны қамтамасыз ететін әлеуметтік құбылыс ретінде қызмет атқарса, түрлі тілдер мен танымдар арасында көпір болған сөздіктер әр уақытта аса қажетті құрал саналған. Сөздердің мағынасын айқындайтын аудармалар, сөздіктер көне заманнан бастап халықтар арасында үлкен қоғамдық сұранысқа ие болған. Қоғамдық сұраныс бір тілден екінші бір тілге белгілі мәтіндерді аудару, сөздіктер

құрастыруға түрткі болды. Алғашында аударма мәтіндерге негізінде қалыптасқан сөздіктер ортағасырларда өзіндік жанрын тапқан, ішкі тәртібін қалыптастырған әдеби қабатқа айналды. Сөздік – бөлшектерден тұратын, бөлікке бөліп қабылдауды талап ететін жүйелі, күрделі құрылымды шығармаға айналды (Көбденова, 2010: 42).

Ең көне аударма мәтіндер – біздің жыл санауымызға дейінгі 3000-шы жылдардың басында семиттер (ассириялықтар/аккадтар) тарапынан саз тақталарға жазылған шумер-аккад мәтіндері. Мәтіні екі тілде жазылған бұл саз тақталар Ашурбанипал (б.з.д. 669–633 ж.) құрған кітапханада тұрған. Бүгінде оның кейбір бөліктері Британия мұражайында сақтаулы. Алғашқы сөздік – Александрия кітапханасының басқарушысы Византиялық Аристофанның (б.з.д. 180 ж. өлген) дайындаған «Лексиконы» (Durmuş, 2009: 398) болды.

Бір тілдегі белгілі бір сөздердің мағынасын екінші бір тілде түсіндіретін сөздіктер уақыт оза ұлыстар арасында мәдениет тасушы құралға айналады, онда қоғамдағы білімнің барлығы өз көрінісін табады (Салқынбай, 1998: 102). Осман түрік мемлекетінде өмір сүрген энциклопедист ғалым Шамс ад-дин Сами (Şemseddin Sâmî, 1850–1904) «Қамус түрки» (قاموس ترکی) сөздігінде: *«Түсіндірме сөздігі болмаған тіл сөз құнын уақыт өте келе жолғалтады. Тіл байлығы жұпыны болады»* деп жазып (Сами, 1318: 1), сөздіктердің рөлін бағалаған болатын.

«Сөздік» термині бүгінгі тіл білімінде екі мағынада қолданылады: 1) белгілі бір тілдің, диалектінің, әлеуметтік топтың немесе жеке бір жазушының лексикасы, сөздік құрамы; 2) сөздер мен морфемалардың, сөз тіркестері мен идиомалардың т.б. әліпби тәртібімен орналастырылып, түсінігі немесе аудармасы берілетін анықтамалық кітап. Ал сөздіктің лингвистикалық (тілдік) және энциклопедиялық түрі ортағасырларда-ақ қалыптаса бастады. Лингвистикалық сөздіктерге «қамус», «луғат» атаулары қолданылса, нақты бір ғылыми саладағы білім жайынан (фикх, хадис, грамматика, философия, медицина, астрономия, т.б.) қысқаша мағлұмат беретін энциклопедиялық сөздіктерге «табақат», «тазкират», «малфузат» сөздері де қолданылды. Бұл күнге XIII-XIV ғғ. Мысыр және Шам аумағында жалпы қолданыста болып, әдеби тіл функциясын атқарған мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аударма сөздіктер мол жетті. Аударма сөздіктерге арап және ортағасырлық түркі тілінде «тарджуман» атауы қолданылды. Аударма сөздік дегеніміз – отандық ғалымдардың анықтауынша екі немесе бірнеше тілдің сөздік құрамын салыстыра отырып, тәржімелеу арқылы жасалған сөздіктер (Қалиев, 2006: 224).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаладағы зерттеу нысаны ретінде ортағасырларда жазылған сөздіктер алынды. Сөздіктер арқылы сол кезеңде қалыптасқан аударма дәстүрі, заңдылықтары қаралады. Араб және түркі тілдеріндегі сөздіктерді зерттеу үшін зерттеудің нысанына (сөздіктерге), мақсаты мен көтерілген мәселелерге сай әртүрлі зерттеу әдістері қолданылды.

Жазба ескерткіштерді хронологиялық контексте салыстыру, эволюциясын анықтау үшін тарихи-салыстырмалы әдісі, сөздік мәтінінің тілдік ерекшеліктерін, графикалық жүйесін зерттеу үшін лингвистикалық талдау әдістері, ескерткіштердің нұсқаларын түгендеу, анықтау үшін археографиялық әдіс, жазу үлгілерінің дамуын, стилін зерттеу үшін полеографиялық талдау әдістері, сөздіктердің таралу аймақтары мен конкордансын анықтау үшін кеңістіктік-уақыттық талдау әдісі, ертедегі тілдік нормаларды қалпына келтіру үшін лингвистикалық модельдеу және т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау

Шығыста сөздік жазу батысқа қарағанда ертерек дамыған. Себебі Ислам дінін қабылдағаннан кейін шығыс мұсылман елі үшін араб тілі ғылым тілі болып саналды. Мұсылман шығыс елдерінде алғаш сөздік құрастыру ісі Ислам дінінің қасиетті кітабы Құранмен тікелей байланысты. Құранда араб тілінде сирек кездесетін сөздердің (*ғариб әл-Құран*) мағыналарын Мұхаммед пайғамбардың (571–632) көзі тірісінде қасындағы *сахабалар*

(пайғамбарды көрген мұсылмандар) ауызша (*риуаят* түрінде) жинай бастаған. Кейінгі кезде хадистерде сирек кездесетін сөздер (*ғариб әл-Хадис*) үшін де түсіндірмелі сөздік жазу қажеттілігі пайда болды. Осылайша алғаш араб тілінің түсіндірме сөздіктері қалыптаса бастады (Нассар, 1988: 33-54).

Араб түбегінде VII ғасырда бастау алған Ислам діні кейінгі ғасырларда ауқымын кеңейте түсіп, көршілес елдерді өз ықпалына қарата бастады. Ислам дінінің таралу ауқымы ұлғайған сайын, ауызша түрде тараған Мұхаммед пайғамбардың сөздері – хадистерін жаңсақ, жалған, кірме сөздерден сақтап қалудың маңыздылығы артты. Көп ұзамай Ибн Салам әл-Джумахи (231/846 ж.қ.б.), Халиф ибн Хайят⁵ (240/854 ж.қ.б.), Абу Хасан әз-Зиәдй (242/856 ж.қ.б.), Ибн ән-Найм (376/987 ж.қ.б.) т.б. белгілі авторлардың қаламынан туындаған еңбектерде тақырыптық, мазмұндық жағынан кеңейе түсіп, фикх, балаға (риторика), наху (грамматика), тибб (медицина), фалсафа, т.с.с. белгілі бір ғылым саласындағы беделді сөздіктер де жазыла бастады. Орта ғасырлардағы араб әлемінде қоғамдық ойдың, философия, шешендік өнер, медицина, осылардың ішінде филология саласы жалпы араб халқының мәдени қорына өте үлкен әсерін тигізді. Филология саласының лексикография бөлімі көлемі, құрылысы, мазмұны жағынан әртүрлі және күрделілеу болып келеді.

Араб филологтарының лексикография саласындағы үздіксіз және қарқынды еңбектерінің арқасында сөздерді топтастыру мен көркемдеуде көптеген әдістердің пайда болуына, жекелеген сөздерді бір түбір айналасына топтастыру тәсілінің, сөзді түсіндіру әдістерінің пайда болуына себепкер болды. Осы кезеңдегі араб әдеби ғылымдарының ішінде лексикография бірінші орында тұрды.

Жалпы араб лексикографиясының пайда болуына байланысты ғалымдар мен зерттеушілер арасында түрлі көзқарастар бар. Араб филологтарымен бірге бірқатар батыс зерттеушілері Исламның қасиетті кітабын дұрыс оқып, талдаудың құралы ретінде пайдаланды деген пікірді қолдайды. Құран мен хадистердің лексикасына қызығушылықтан араб тілі лексикасына деген қызығушылық туды. Сондықтан әдеби тілдің жекелеген бөліктеріне арналған сөздіктер пайда бола бастады.

Мұсылман әлемі лексикографияның пайда болуы мен дамуы үшін қолайлы орта болды. Араб әдеби тілінің ортағасырлық мұсылман Шығысында кітаби және діни тіл ретінде орнығуы, араб тілді әдебиеттің қарқынды дамуы, араб тілінің өзге ұлттардың ғылыми қызметінде дәнекер тіл ретінде қолданылуы, жазба тілдің жоғары стандартын сақтаудың қажеттілігі, сондай-ақ, диалектілік түрлердің кеңінен таралуы мен араб тілінің жазба және ауызекі сөйлеу нұсқалары арасындағы айырмашылықтардың ұлғаюы, араб лексикографиясының ерте қалыптасуына және оның ғасырлар бойы дамып, өркендеуіне ықпал етті.

Ортағасырлық және қазіргі заман зерттеушілері лексикографиялық еңбектер мен семасиологиялық трактаттардың прагматикалық негізде жасалғанын атап өтеді. Араб лексикографиясы кең ауқымда дамып, бір мезгілде түрлі сөздік түрлері жасалды. Оның ерекшелігі алғашқы кезеңде қалыптасқан практикалық және теориялық қағидалар (грамматикада да солай) өзгеріссіз сақталуында.

Араб лексикографиясындағы бір тілді сөздік түрлері:

1) Топтастырушы сөздіктер – лексикасы мағыналық негізде (идеологиялық немесе тақырыптық сөздіктер) немесе белгілі бір лексикалық-семантикалық белгі бойынша жүйеленеді.

2) Түсіндірме сөздіктер – барлық сөздер қамтылып, әліпбилік ретпен орналасады

⁵ Әбу ‘Абдалла Мухаммад бин Салам әл-Джумахи әл-Басрй. Табақат аш-шу‘арә’ әл-джәхилийн уа әл-исламийн. - Каир, әл-Матба‘а әл-махмудйа әт-тиджарәа әл-кубра, 1987; Халифа ибн Хайят әл-‘Усфурй. «Китәб әт-табақәт» / Редакт., түсін.: Акрам әл-‘Амри. – Бағдад, Матба‘а әл-‘әни, 1967.

(Құрышжанов, 1978:164-165).

Алғашқы пайда болған сөздіктердің көп бөлігі бізге жетпеген. Алайда, сөздік авторлары сөздерді жинақтау барысында олардың мағынасын анықтап, грамматикалық және лексика-семантикалық құбылыстарды да қарастырып отырған.

Араб лексикографтарының негізгі саласы – түсіндірме сөздіктерді құрастыру болды. Бұл сөздіктердің мақсаты – араб әдеби тілінің барлық сөздік құрамын тіркеп, белгілі бір әліпбилік ретпен орналастыру және ондағы сөздердің мағынасын түсіндіру еді. Мұндай сөздіктер араб лексикасын мүмкіндігінше толық қамтуға ұмтылған.

Осындай алғашқы еңбектердің бірі – «Китаб әл-‘айн» (كتاب العين). Бұл сөздікті Халил ибн Ахмад (الخليل بن أحمد, 718–791) құрастырған. Өз дәуіріндегі басқа лексикографтар сирек немесе қиын сөздерді ғана түсіндірумен шектелсе, Халил ибн Ахмад араб лексикасын толық қамтуды мақсат етті. Бұл еңбектің кіріспесінде араб тіл білімі мен грамматикасына қатысты теориялық көзқарастар баяндалған, олар кейінірек араб лексикографиясы мен лексикологиясының дамуына негіз болды.

Халил ибн Ахмад араб тіліндегі түбірлер жүйесін зерттеп, оны талдаған алғашқы ғалым. Ол араб сөздіктерінде түбір қағидасы бойынша сөздерді орналастыру әдісін ұсынған. Түбірлер әліпбилік ретпен орналастырылды, бірақ әліпби дыбыстық жүйеге байланысты жасалды, яғни көмейдің ең түкпірінен бірте-бірте ауыз қуысына келеді де еріннің ұшымен айтылатын дыбысты белгілейтін әріппен аяқталады (Белкин, 1975: 170). Автор әріптерді транспозициялау тәсілін қолданған. Халил бірінші болып, түбір мен оның түрлері туралы ілім қалыптастырып, араб түсіндірме сөздіктеріндегі сөздердің түбірлік ретпен берілуін енгізді. Сөздік бірнеше кітаптан тұрады. Әр кітапқа белгілі бір ғана әріптен басталатын сөздер енген. Халилдің әліпбиі бұрынғы қалыптасқан әліпбилерге ұқсамайды. Сөздіктегі әріптер дыбыстың артикуляциялық аппаратта пайда болу орнына байланысты орналасқан: дыбыс аппаратының ең төменінен бастап, еріндік дыбыстармен аяқтаған (Атабай, 2012: 43]. Сондықтан сөздік ‘айн (ع) әрпінен басталып уау (و) әрпінен аяқталады.

Бұл салада отырарлық грамматик ғалым Әбу Насыр Исма‘ил бин Хаммад әл-Жауһари әл-Фарабидің (393/1003 ж.қ.б.) «Тадж ал-лұғат уа сихах ал-‘арабйа» («Тіл тәжі және араб тілінің сөздігі», қысқаша «әс-Сихах») ⁶ атты еңбегін атап өтуге болады. Оның сөздігіне кейін белгілі ғалым, грамматик Джамал ад-дин әл-Қифти (646/1248 ж.қ.б.) «Ислах халал ас-Сихах» («әс-Сихах» кемшіліктерін толықтыру) атты түсіндірме еңбек жазады. Египет пен Шам елін (1260–1277 жж.) басқарған мамлюктердің 4-сұлтаны – Захир ад-дин Байбарыс әл-Бундуктари (1223–1277) әл-Қифтиді Халаб қаласының қазіі етіп тағайындайды, кейін оны уәзір деңгейіне дейін көтереді. Алайда, әл-Қифти дүние-мүлік жинамайды, барған жерінде үнемі кітап сатып алып жүреді. Дүниеден озғанда артында қалған кітапханасы 50 000 динарға бағаланады (әл-Қифти, 1908: 55).

Мұндай жүйелі сөздіктерді пайдалануда көптеген қиындықтар туындайтыны сөзсіз. Дегенмен, Халилдің бұл жүйесі екі ғасырға жуық өзгерген жоқ. Кейінгі шыққан еңбектерде сөздерді соңғы түбір дауыссызының жалпы қабылданған алфавиттік реті бойынша орналастырды. Сөздіктер соңғы әріпке байланысты тарауларға бөлінеді, ал тараулар түбірдің бірінші әріпінің реті бойынша бөлімдерге бөлінеді. Мұндай әдісті ең бірінші болып Әбу Насыр ‘ил Исма‘ил бин Хаммад әл-Жауһари (اسماعيل بن حماد الجوهري) өзінің «Тәж әл-лұғат уа сихах ал-‘арабийа» (تاج اللغة وصحاح العربية) сөздігінде қолданған.

Лексикография саласында түркі ғалымы Әбу Насыр Исма‘ил әл-Жауһари жемісті еңбек етіп, өзінің терең білімінің арқасында «лексикология имамы» деген құрметті атаққа ие болды. Ол алғашында әйгілі ғалым Ибраһим әл-Фарабиден (өзінің нағашысы) білім алып, кейін оқуын

⁶ Әл-Жауһаридің «әс-Сихах» еңбегі ф.ғ.д., Каир Университетінің проф. Ахмад Мухтар Омардың монографиясында (224 б.) тілші ғалымдардың қызықтырған еңбек ретінде жақсы талқыланады, қараңыз: 383.ص. أحمد مختار عمر. البحث اللغوي عند العرب مع دراسة لقضية التأثير والتأثر. القاهرة: عالم الكتب, 1988.

жалғастыру үшін Бағдатқа қоныс аударған. Исмаил әл-Жауһари «әс-Сихах» сөздігін ұстазы Ибраһим әл-Фарабидің «Диуан әл-адаб» (ديوان الأدب) сөздігі негізге алып ондағы қателіктер мен кемшіліктерін толықтырып жазуды мақсат етті. Әл-Жауһари өз нағашысынан асып түсіп, дәлдігімен ерекшеленген керемет жүйе жасады. Оның жүйесі айқын дәлел болды (Әл-Жауһари, 1979: 266). Араб тілін жетік меңгеру мақсатында Месопотамия, Сирия және Хижазға сапар шегіп, араб тайпаларының диалектілерін мұқият зерттейді. Осыдан кейін әл-Жауһари біраз уақыт Дамған, Нишапур және Хорасанда өмір сүреді. Ол бұл қалаларда араб тілі, грамматика және каллиграфиядан дәріс берген. Каллиграфия саласында жоғары шеберлікке жеткендіктен оның қолжазбаларын атақты каллиграф ибн Мұқланың еңбектерінен ажырату қиын болды (Звегинцев, 2007: 61).

Бұл сөздік X ғасырдың аяғында жазылған, ол сол кездегі басқа сөздіктерден өзінің құрылысы, мазмұны жағынан ерекшеленеді. Ең басты ерекшелігі – құрылысының қарапайымдылығында. Мұнда сөздер түбірдің соңғы дыбысына қарай орналасады және араб алфавитіндегі дыбыстар санына қарай жиырма сегіз тараудан, әр тарау жиырма сегіз бөлімнен тұрады. Тарау дыбыс атымен аталып, онда сөз түбірдің соңғы дыбысына сай беріледі. Бірақ сонда да сөзге анықтама беруде кейбір кемшіліктердің болғанына қарамастан аталмыш еңбек өз заманында зор беделге ие болды.

«Әс-Сихах» сөздігінің құрылымы, материалдарының толықтығы және түсініктілігі тұрғысынан кейінгі барлық сөздіктер оның кеңейтілген және түсіндірілген нұсқалары іспетті болды. Бұған «әс-Сихахты» пайдаланудағы жеңілдіктер себеп болды. Әсіресе оқырмандар өлең ұйқасы үшін керекті сөздерін осы еңбектен оңай тапты. «Әс-Сихах» сөздігі 40 000 классикалық сөзден тұрады (Байниязова, 2011: 13). Әбу Насыр Исма‘ил әл-Жауһаридің бұл еңбегі араб лексикографиясындағы айтулы құбылыс болды. Ол араб тілінің сөздік қорын жүйелеп, оны түсіндіруде жаңа әдістер енгізді. Кейінгі лексикографтар үшін үлгі болып, көптеген араб сөздіктері осы еңбектің негізінде жасалды. Дегенмен, сыншылар оның жұмысындағы кейбір түсіндірме қателіктері мен кемшіліктерін атап өтті. Соған қарамастан, «әс-Сихах» араб тіл білімінде маңызды рөл атқарып, кейінгі ғасырларда көптеген толықтырулар мен түсіндірмелерге негіз болды (Белкин, 1975: 173-174; Ибн Шамс әд-дин, 1302: 2).

Сондай сөздіктердің бірі – Ибн Манзур (ابن منظور, 1232–1311) құрастырған «Лисан әл-араб» (لسان العرب) сөздігі бүгінгі күнге жеткен араб сөздіктерінің ең толық және беделді еңбектерінің бірі болып саналады. Бұл еңбектің басты мақсаты – араб лексикасын барынша толық қамту. Жалпы сөздік қоры 80 000 сөзді қамтиды. Бұл сан араб тілінің түсіндірме сөздіктері арасында ең жоғары көрсеткіш болып табылады. «Лисан әл-Араб» сөздігі «әс-Сихах» сөздігіне сәйкес жүйеленген. Сөз түбірлерінің соңғы әріптері – «баб» деп аталып, алфавиттік ретпен орналастырылған. Сөз түбірлерінің алғашқы әріптері – «фасыл» деп аталып, сол ретпен жүйеленген. Ортаңғы әріптер де алфавиттік тәртіппен реттелген. Туынды сөздер тиісті түбір астында берілген. Ибн Манзур 22 зу-л-хиджа 689 жылы/26 желтоқсан 1290 жылы өз еңбегін аяқтап, оның кіріспесінде бұрынғы сөздіктерді екі негізгі санатқа бөліп қарастырады және олардың кемшіліктерін атап сынға алады: 1) Сөз қоры мол, бірақ жүйеленуі сәтсіз сөздіктер; 2) Жүйеленуі жақсы, бірақ сөз қоры аз сөздіктер. Ол сынаған сөздіктер арасында «әс-Сихах» сөздігі де бар (Кіліс, 2003: 195-196).

Бұлардан кейінгі осы кезеңдегі лексикография саласына үлкен үлесін қосқан әл-Фирузабади (الفيروز آبادي, 1329-1415) болды. Оның 813 хиджа жылы/1410 жылы аяқталған «әл-Қамус әл-мұхит» (القاموس المحيط) деген атпен танымал сөздігі әл-Жауһари негізін салған сөздік құрастыру мектебінің жүйесі бойынша реттелген. «Әл-Қамус әл-мұхит» ең көп таралған сөздік болып саналады. «Қамус» атауы кейіннен барлық араб сөздіктерінің жалпылама атауына айналды (Белкин, 1975: 174).

«Қамус» (мұхит) сөзі бұл еңбектің танымал болуынан кейін «сөздік» мағынасында да қолданыла бастады. Әл-Фирузабади өз еңбегіне бұл атауды беру арқылы араб тіліндегі барлық

сөздерді қамтығанын меңзеген. Алайда ол әл-Жауһаридің «әс-Сихах» сөздігіндегі сөздік қорына 20 000 сөз қосып, жалпы саны 60 000 сөзге жеткізгенімен, бұған дейін жазылған 80 000 сөзді қамтитын «Лисан әл-Араб» сөздігіндей болмады. Әл-Фирузабади кітаптың кіріспесінде фарабилік әл-Жауһари араб сөздерінің кем дегенде жартысын назардан тыс қалдырғанын, ал өзі оларды толықтырғанын айтады (Әл-Фирузабади, 2005: 27).

Көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, ақын, Қазақ ССР-ында 1952 жылдан 1972 жылға дейін қазилық қызметін атқарған, артына мол әдеби мұра қалдырған ғалым Сәдуақас Сәлменұлы Ғылмани (1890–1972). «Арапша-қазақша сөздік» құрастыруда бір қатар көне және жаңа сөздіктерден пайдаланғанын кіріспеде атап өтеді. Пайдаланған сөздіктер арасында «әс-Сихах» пен «Ахтари кабир» сөздіктері де бар. Автор сөздігін әйгілі «Ахтари кабир» (أختری کبیر) кітабының тәртібіне сүйеніп жасағанын және жүз сегіз мың сөзден, бес томнан тұратынын атап өтеді. Сәдуақас Сәлменұлы сөздікті 1946 жылы бастап, 1966 жылы тәмамдайды (Салқынбаев, 2009: 110-111).

Ортағасырларда араб лексикографиясының дамуына түркілер арасынан шыққан Әбу Насыр Исма‘ил бин Хаммад әл-Жауһари әл-Фараби сынды ғалымдар да өз үлестерін салды.

Зерттеу нәтижелері

Парсы және түркі халықтарында Ислам дінін қабылдау арқылы жаңа діннің шарттарын, ұстаным және үкімдерін түсініп, дін талаптарын орындауы барысында кейбір проблемалар туындады. Исламның қасиетті кітабы Құран, орындалатын құлшылық ғибадаттар мен оқылатын дұғалар да араб тілінде болды. Араб тілі фонетикасы, лексикологиясы мен грамматикалық құрылысы жағынан парсы-түркі тіліне мүлдем ұқсамайды. Сондықтан да, Құранда не жазылғанын түсіну үшін оны аудару қажеттілігі туындады деп болжауға негіз бар.

Құранды басқа тілге аударуға қатысты классикалық діни әдебиеттерде мына үш мәселе алға шығады: 1) Құранды басқа тілдерге аудару; 2) Құлшылық-ғибадат (намазда) кезінде Құран аудармасын басқа тілде оқу; 3) Құранның аудармасын жазу мәселелері. Жалпы бұл үш мәселеде Ислам фикһ ғалымдары екі түрлі көзқараста болған.

Құранды басқа тілге аудару мәселесі бойынша Ислам ғалымдары арасында алғашқы кезде екі түрлі көзқарас қалыптасты. Бір топ ғалымдар қасиетті кітап араб тілінде түскенін, әрбір сөйлемнің, әрбір әріптің өзіндік мағынаға ие екендігін алға тартып, Құранды басқа тілге аудару ісін мақұлдамады. Олар Құранның *«Расында біз мұны арабша Құран түрінде түсірдік»* (Құран: 12/2, 20/113) деген аятын дәлел ретінде алға тартты. Ал, Құранды басқа тілге аударуға болатынын, тіпті бұл іс қажетті екенін жақтайтын ғалымдар Құранның *«Сені адамдарға елші етіп жібердік»* [Құран: 4/79], *«Біз сені бүкіл әлемге рахмет етіп қана жібердік»* (Құран: 21/107), *«Сені біртұтас адам баласына қуандырушы, қорқытушы етіп қана жібердік»* (Құран: 34/28) деген аяттарын дәлел етіп, пайғамбар алып келген қасиетті Құранды барлық халықтар түсінуі керек деген пікірді ұстанды (Аудар, 1996: 186-231).

Ұлты араб емес басқа халықтар Ислам дінін қабылдағаннан соң діни жораларды орындауда кейбір проблемалық жағдайларға тап болғаны мәлім. Өйткені, мұсылмандық құлшылық-ғибадаттар мен оқылатын дұғалар Құранның тілі – араб тілінде орындалуы керек болды. Әсіресе, Хорасан мен Мауараннаһрдың парсы тілді (соғд/дари) жергілікті халқы араб тілін терең меңгеру үшін ұзақ уақыт қажет болды. Сол себепті мұсылмандық құлшылықтарын өз тілінде орындау мәселесі күн тәртібіне шықты. Бастапқы бетте Әбу Ханифа (699–767) мен басқа да мұжтаһид ғұламалар дұға оқыған кезде білетін тілінде оқуға болады деген шешім шығарды. Ханафи мазһабының атақты фикһ ғалымы Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Әби Саһл Ахмед әс-Сарахси (محمد ابن أبي سهل أحمد السرخسي أبو بكر, 1088–89 ж.ж.) «әл-Мабсут» атты еңбегінде Әбу Ханифа *«парсылар пайғамбар сахабасы Салман әл-Фарсиға (қ.б.ж. 656) хат жазып, «Фатиха» сүресін парсы тілінде жазып беруін өтінген»* деген мәліметті дәлел ретінде қолданғанын айтады (Әс-Сарахси, 1324: 37). Әбу Бәкір Мұхаммад ибн Джа‘фар ән-Наршахи (أبو بكر محمد بن جعفر النرشخي, 899–959) Бұхара тарихына қатысты жазған атақты «Та’рих-и Бұхара»

(تاريخ بخاري) еңбегінде Құтайба ибн Муслим (قتيبة بن مسلم, 669–715) х.ж. 94/712 ж. Бұхарада мешіт салдырғанын, алғашқы кездерде халық араб тілін білмегендіктен бірқатар құлшылықтарын парсы тілінде жүргізгенін айтады (ан-Наршахи, 2011: 53).

Ал, Құран аяттарының мағынасын басқа тілге аударып жазу жөнінде Ханафи мазһабының фикһ ғалымдары «олар кейбір шарттарды орындаған жағдайда ғана жазуға болады» деген пәтуа берді. Бұл мәселеге қатысты Ханафи мазһабының *Бұхара фикһ мектебі* өкілдерінің берген пәтуалары маңызды. Жоғарыда аты аталған фикһ ғалымы әс-Сарахси мен ұстазы ‘Абд әл-‘Азиз ибн Ахмад әл-Халуа’и әл-Бұхари (عبد العزيز بن أحمد الحلواني البخاري, 1056-57 ж.к.б.) Құран аудармасын жазу шарттарына қатысты пәтуа берген. Әл-Халуа’и «егер біреу Құранды парсы тіліне толық аударып жазғысы келсе, бұл қатаң түрде тыйым салынады. Бірақ бір немесе екі аятты осылай жазса, оған рұқсат етіледі» дейді. Ал шәкірті әс-Сарахси өзінің «Шарх әл-жами’ әс-сағир» (شرح الجامع الصغير) еңбегінде ұстазының көзқарасын дамыта отырып, «егер ол алдымен Құран мәтінін (араб тілінде) жазып, содан кейін әр сөздің түсіндірмесі (тәфси́р) мен аудармасын (тәржіма) сол жолдардың астына жазса, онда әл-фақиһ Әбу Джа’фар әл-Хиндувани жеткізгендей, мұның оғаштығы жоқ» деп айтқан (Муминов, 2009: 422]. Құранның сөзбе-сөз аудармасын жасау мүмкін болмауының басты себеп – оның мұғжизалығы. Аударма – Құранның өзіндік стилін, шешендік байлығын, рухқа әсер ететін көркемдігін бере алмайды. Сонымен қатар аудармадағы кейбір ұғымдар мен сөздер негізгі мағынаны, сөз не мәтіннің түпкі интенциясын толық қамти алмайды (Құрманбаев, 2016: 119), сондықтан Құранды аудару аса маңызды іс деп саналмады.

Құранды басқа тілдерге аудару мәселесі төңірегінде мәселелер жоғарыда аталған факих ғалымдарының еңбектерінде шешілді. Аударма Құранның аяттарының мағынасын түсіну үшін тек сөзбе сөз аударуға, аударма Құран жазуынан кіші әріптермен тек жол асты жазылуына рұқсат етілді.

Атақты түркітанушы ғалым Янош Экманның (János Eckmann, 1905–1971) пікірінше, шығыс түркі тіліндегі Құран аудармалары екі түрге бөлінеді:

- 1) Ешқандай қосымша түсініктемелері жоқ сөзбе-сөз аудармалар;
- 2) Түсіндірмелермен толықтырылған сөзбе-сөз аудармалар. Мәтіннің аударылатын бөлігіне байланысты шағын не ұзақ әңгімелер мен қосымша түсіндірмелер жасалады (Eckmann, 1971: 151).

Белгілі шығыстанушы профессор Ә.Қ. Муминов Алматы қаласының Ұлттық кітапхана қорындағы XI және XIII ғасырларға тиесілі парсы тіліндегі Құранның жолма-жол аудармасы берілген қолжазба Құрандар сақталғанын жазады (Муминов, 2013: 21)⁷.

Біз Құранның сөзбе-сөз аудармаларынан толық мағыналы аударма шықпайтынын ескере отырып және ол аударма саналмайтындықтан, ондай Құрандар тек жеке қызығушылықпен жазылғандықтан бұл санаттағы жазба ескерткіштерді аударма сөздік мәдениетін қалыптастырған жазба мұра ретінде бағалауға болады деп санаймыз.

Бұл мәдени үрдіс Бұхарада билік құрған Саманиттер әулетінің (819–999) билеушісі I Мансур ибн Нұхтың (976 ж.к.б.) билігі кезінде (961–976 жж.) бір топ ғұламалар тарапынан атақты Ислам ғалымы Мұхаммед ибн Жарир ат-Табаридің (محمد بن جرير الطبري, 836–923) «Жами’ әл-байан ‘ан та’уили ай әл-Куран» (جامع البيان عن تأويل آي القرآن) атты кырық томдық Құран тәпсірі парсы тіліне ықшамдалып аударылуынан басталса керек (Kök, 2004: 11-12).

Түркітанушы ғалым А. Уалиди Тоғанның (Ахмет-Заки Валидов, 1890–1970) айтуынша, Құранды парсы тіліне аударған ғалымдар арасында «Исфижаби» (Сайрам), «Мабуси» ныспысымен белгілі екі ғалымның аты аталады (Тоған, 1964: 18). Демек, араб лексикографиясын дамытқан Құран аудармасы ісінде де түріктестес ортаазиялық

⁷ Ә. Муминов ҚР Ұлттық кітапхана қорындағы XI және XIII ғғ. Құранның біреуінде (инв. 1178-36), жолма-жол сөзбе-сөз аударма (подстрочный дословный перевод) берілсе, екіншісінде (инв. 111226) жолма-жол тұтас аударма (подстрочный сплошной перевод) берілген деп жазады, қара: Муминов А. Древние Кораны Казахстана... Алматы, 2013. 19-23 бб.

ғалымдардың белгілі бір деңгейде орны болған.

Түркітанушы ғалым А. Инан (1889–1976) Құран аудармасы ең алғаш түркі тіліне Қарахан әулеті Ислам дінін қабылдағаннан кейін жетпіс жылдан соң (Бұхара қаласын алғаннан кейін), яғни XI ғасырдың алғашқы жартысында жасалған деп санайды (İnan, 1961: 8]. Осылайша, араб-түркі сөздіктерін түзудің тарихы мәмлүктер билігінен бұрын бастау алып, кейінгі ғасырларды арнасы кеңейіп, заман талабы, қоғам сұранысына қарай тұрмыстық, әскери-әкімшілік, салалық сөздіктерге дейін жазылған. Бұл тұжырымға жетелейтін жазба жәдігерлерді төмендегі тізімде ұсындық.

Кесте 1 – ортағасырлық араб-түркі аударма еңбектер мен сөздіктер кестесі

Реттік саны	Сөзбе-сөз аударма сөздіктер	Жолма-жол аударма сөздіктер
1	Халил ибн Ахмадтың (الخليل بن أحمد, 718–791) «Китаб әл-‘айн» (كتاب العين) сөздігі;	Санкт-Петербург қаласы (Ресей) Шығыстану институтында сақтаулы тұрған «Құран тәпсірі» (инв. 2475) сөздігі;
2	Исмаил ибн Хаммад әл-Жауһаридің (إسماعيل بن حماد الجوهري, қ.б.ж. 1009) «Тәж әл-лұғат уа сихах әл-‘арабийя» (تاج اللغة وصحاح العربية) сөздігі;	Стамбұл қаласындағы (Түркия) «Түрік-Ислам жәдігерлері» мұражайында (Türk İslam Eserler Müzesi) сақтаулы (TIEM 73) нұсқа;
3	Махмұт ибн әл-Хұсейн ибн Мұхаммед әл-Қашғаридің (محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري, 1029–1101) «Диуан лұғат әт-түрік» (ديوان لغات الترك) сөздігі;	Өзбекстан Ғылым академиясының А.Р. Бируни атындағы Шығыстану институтында (Ташкент) сақтаулы тұрған нұсқа (инв. 2008);
4	Ибн Манзурдың (ابن منظور, 1232–1311) «Лисан әл-Араб» (لسان العرب) сөздігі;	Манчестер қаласындағы (Ұлыбритания) «Rylands» нұсқасы (MS. Ar. 25-38);
5	әл-Фирузабадидың (الفيروز آبادي, 1329-1415) «әл-Қамус әл-мұхит» (القاموس المحيط) сөздігі;	Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед аз-Замахшаридің (أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري, 1075–1144) «Мұқаддамат әл-адаб» (مقدمة الادب) сөздігі;
6	Муслихутдин Мұстафаның (қ.б.ж. 1560) «Ахтари кабир» сөздігі;	Мәмлүктер кезеңіндегі араб-қыпшақ сөздіктері

Орталық Азияда жасалған Құран аудармасы Алтын Ордамен тығыз байланыста болған мәмлүктер билігі тұсында Каир, Шам, Александрия, Алеппо және т.б. жерлерде түзілген араб-қыпшақ сөздіктерінің түзілуіне қаншалықты ықпалы болды деген мәселе көтеру қаншалықты орынды? Бұл сұрақтың жауабы болашақ зерттеулер еншісіне қалып тұр. Мәмлүктер кезеңіндегі жазба ескерткіштер толық зерттелмей бұл сұраққа жауап беру үстірт болары анық. Десе де, бүгінге жеткен жазба жәдігерлер сөздік құрудың өзіндік реті, тәртібі, ішкі ережесі, мектебі, этикасы, дәстүрі болғанын анық көрсетеді. Олардың әр кезеңдегі сабақтастығын зерттеу, салыстыру арқылы аталған сұраққа тұжырымды жауап беруге болатынын аңғартады.

Қорытынды

Жоғарыда қарастырылған сөздіктерден басқа да араб-түркі тілінде дін, поэтика, философия, атбегілік, ветеринария, медицина, лапидария, т.б. тақырыптарда жазылған еңбектер бар. Бұл еңбектер мәмлүк-қыпшық тілінің ғылыми әлеуетін, сөздік қорының байлығын көрсететін дерек көз екеніне еш күман жоқ. Олардың басым көпшілігі Еуропаның ірі қалаларындағы кітапханалар мен Түркия, Мысыр, Шам, Араб мемлекеттерінің мәдени орталықтары мен кітапхана, мұражай, мұрағат қорларында сақтаулы. Сондықтан да, бұл жәдігерліктердің жалпы саны қанша екені әлі нақты анықталған емес. Қазақ, орыс тіліне аударылған шығармалар, сөздіктер халқымыздың тарихи, рухани мұрасына айналуда.

Қазақстанның ортағасырлық тарихы мен мәдениетін зерттеу саласында араб-түркі лексикографиясын зерттеудің маңызы өте зор. Жазба ескерткіштердің тарихи, мәдени, тілдік, саяси, әлеуметтік және т.б. бағыттар бойынша беретін ақпараты Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында көтерілген «Дала өркениеті» концепциясын ғылыми тұрғыда негіздеуге арқау болады. «Жәдігерлер Ұлы даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға мүмкіндік береді» деген Мемлекет басшысының ойымен келісе отырып, ұлан-ғайыр Дешті Қыпшақ даласы жаһандық мәдениеттің бір ошағы болғанын және оның ізі жазба мұралар беттерінде хатталғанын айтқымыз келеді.

Әдебиет:

Aydar, 1996 – *Aydar H. Kur'an-i Kerim'in tercümesi meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996. – 464 s.

Durmuş, 2009 – *Durmuş İ. Sözlük* // TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2009. 37 C. 398–401 S.

Eckmann, 1971 – *Eckmann J. Eastern Turcic Translations of the Koran* // *Studia Turcica*. Edidit: L. Ligeti. – Budapest: Akademiai Kiado, 1971. – 498 p.

İnan, 1961 – *Abdülkadir, İnan*. Kur'an Kerimin türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1961.

Kılıç, 2003 – *Kılıç H. Lisânü'l-Arab* // TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 2003. – 27 C., – 195–196 s.

Kök, 2004 – *Kök A. Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi. –Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. –705 s.

Toğan, 1964 – *Toğan, Zeki V. The earliest translation of the Qor'an into Turkish* // *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi / Review of the Institute of Islamic Studies*. Cild – Volume IV, Cüz – Parts 1-2. –İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964. –S. 1–19.

ан-Наршахи, 2011 – *Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар ан-Наршахи*. Та'рих-и Бухара. История Бухары. /Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е. Г. Некрасовой. –Ташкент: SMIA-SIA, 2011. – 600 с.

Атабай, 2012 – *Атабай Б.А., Әл Хули А. Әл халил ибн Ахмадтың араб тіл біліміндегі орны*. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2012. –№4 (61). – Б. 43–47.

әл-Жауһари, 1979 – *Әл-Жауһари Исма'ил ибн Хаммад*. Әс-Сихах таж әл-лұғат уә сихах әл-'арабийя. – Бейрут: Дар әл-'илм лил-малайин, 1979. – 6-т. – 2563 б.

әл-Қифтй, 1908– *Жамāl ад-дйн Аби ал-Хасан 'Алй бин ал-Қадй Иўсўф әл-Қифтй*. Китāб ихбār ал-'уламā' би-ахбār ал-хукамā' / Баспаға әзір., редак.: Мухаммад Амйн ал-Хā'йджй ал-Катабй. 1-басылым. – Каир: «ал-Матба'а ал-ма'аша», 1326/1908. – 307 б.

әл-Фирузабади, 2005 – *Мажд әд-дин ибн Йа'қуб әл-Фирузабади*. Әл-Қамус әл-мухит. – Бейрут: Му'әссасат әр-рисалат, 2005. – 1498 б.

әс-Сарахси, 1324 – *Мұхаммед ибн Әби Сәһл әс-Сарахси*. Китаб әл-мәбсут. – Мысыр: Матба'ат әс-Са'адат, 1324. –Т. 1. – 253 б.

Байниязова, 2011 – *Байниязова Ж. Түркі лексикографиясының тарихы жайлы* // А. Ясауи университетінің хабаршысы. – 2011. – №3. – Б. 11–14.

Белкин, 1975 – *Белкин В.М.* Арабская лексикология. –М.: Издательство Московского университета, 1975. – 200 с.

Звегинцев, 2007 – *Звегинцев В.А.* История арабского языкознания: Краткий очерк. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Дом Книга, 2007. – 80 с.

Ибн Шамс әд-дин, 1302 – *Мустафа, Ибн Шамс әд-дин.* Ахтари кәбир. Матба‘ат әл-‘амират, 1302. – 1197 б.

Көбденова, 2010 – *Көбденова Г.Б.* Теориялық лексикографияның ғылыми негіздері // ҚР ҰҒА Хабаршысы, филология сериясы. – 2010. – № 4. – Б. 42–45.

Қайдаров, 1988 – *Қайдаров Ә.* Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: Проблемалар мен міндеттер / Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.

Қалиев, Болғанбаев, 2006 – *Қалиев Ф., Болғанбаев Ә.* Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: оқулық. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2006. – 264 б.

Құрманбаев, 2016 – *Құрманбаев Қ., Есімқұлов Е.Н.* Еуропадағы Құран аудармалары // KazNU Bulletin. Oriental series. – 2016. – №3 (78). – Б. 112–119.

Құрышжанов, 1975 – *Құрышжанов Ә., Жұбанов А. Белботаев А.* Куманша-қазақша жиілік сөздік. –Алматы: Ғылым баспасы, 1978. – 277 б.

Муминов, 2009 – *Муминов А.* Средневековые дискуссии о возможности перевода Корана на национальные языки Центральной Азии // III Международный конгресс тюркологии. Актуальные проблемы и перспективы современной тюркологии (общий язык, история и алфавит). –Түркістан, 2009. – 734 б.

Нассар, 1988 – *Нассар Х.* Әл-Мұжам әл-‘араби нәшә’туһу уә тәтаууруһу. –Қаһира: Дар Мысыр лил-тиба‘ат, 1988. – 1-т. – 682 б.

Салқынбаев, 2009 – *Салқынбаев М.Б.* Қазақ және араб әдебиеті (Типология, генезис және аударма мәселелері): Оқу құралы. – Астана: «Астана полиграфия», 2009. – 208 бет.

Салқынбай, 1998 – *Салқынбай А., Абақан Е.* Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

Сами, 2002 – *Сами III.* Қамус турки. Дәрса‘адат: Иқдам матба‘асы, 1318. – 1576 б.

References:

Aydar, 1996 – *Aydar H.* Kur'an-i Kerim'in tercümesi meselesi. –İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996. – 464 s.

Durmuş, 2009 – *Durmuş İ.* Sözlük // TDV İslâm Ansiklopedisi. – Ankara: TDV Yayınları, 2009. 37 C. 398–401 S.

Eckmann, 1971 – *Eckmann J.* Eastern Turcic Translations of the Koran // Studia Turcica. Edidit: L. Ligeti. – Budapest: Akademiai Kiado, 1971. – 498 p.

İnan, 1961 – *Abdülkadir, İnan.* Kur'an Kerimin türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1961.

Kılıç, 2003 – *Kılıç H.* Lisânü'l-Arab // TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 2003. – 27 C., – 195–196 s.

Kök, 2004 – *Kök A.* Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi. –Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. –705 s.

Toğan, 1964 – *Toğan, Zeki V.* The earliest translation of the Qor'an into Turkish // İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi / Review of the Institute of Islamic Studies. Cild – Volume IV, Cüz – Parts 1-2. –İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964. –S. 1–19.

an-Narshahi, 2011 – *Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshahi.* Ta'rikh-i Bukhara. Istoriya Bukhary /Perevod, kommentarii i primechaniya SH. S. Kamoliddina. Arkheologo-topograficheskiy kommentariy Ye. G. Nekrasovoy [Ta'rikh-i Bukhara History of Bukhara /Translation, comments and notes by Sh. S. Kamoliddin. Archaeological and topographical commentary by E. G. Nekrasova]. –

Tashkent: SMIA-SIA, 2011. – 600 p. (in Rus)

Atabay, 2012 – *Atabay B.A., Əl Khulī A.* Əl khalil ibn Akhmadtyn Arab til bilimindegі orny [The place of Al-Khalil ibn Ahmad in Arabic linguistics]. Kazu Khabarshysy. Shygystan seriesi. – 2012. – №4 (61). – B. 43–47. (in Kaz)

Al-Jauhari, 1979 – *Al-Jauhari Isma'il bin Hammad.* As-Sihah tadj al-lugat ua Sihah al-'arabiya. – Beirut: Dar al-'ilm lil-malayin, 1979. – V.6. – 2563 p. [in Arab]

Al-Qifti, 1908 – *Jamāl ad-dīn Abu al-Hasan 'Ali b. al-Qadī Yūsūf al-Qiftī.* Kitāb ikhbār al-'ulamā' bi-ahbar al-hukamā' / Edit: Muhammad Amin al-Hā'ijī al-Katabi. – Cairo: “al-Matba'a al-ma'asha”, 1326/1908. – 307 p. [in Arab]

Al-Fairūzabādī, 2005 – *Majd ad-dī b. Ya'qūb al-Fairūzabādī.* Al-Qamūs al-Mukhīt. – Beirut: Mu'assasat ar-risalah, 2005. – 1498 p. [in Arab]

As-Sarakhsī, 1324 – *Muhammad b. Abi Sahl As-Sarakhsī.* Kitab al-mabsut. – Mysyr: Matba'at as-Sa'adat, 1324. – T. 1. – 253 b. [in Arab]

Bainiyazova, 2011 – *Bainiyazova Zh.* Turki lexicographiasynyng tarikhy zhaily // A. Yasawi universiteti khabarshysy. [About the history of Turkic lexicography. Bulliten of Yasawi university] – 2011. – No. 3. – B. 11–14. (in Kaz)

Belkin, 1975 – *Belkin V.M.* Arabskaya leksikologiya [Arabic lexicology]. – M.: Moscow University Publishing House, 1975. – 200 p. (in Rus)

Zvegintsev, 2007 – *Zvegintsev V.A.* Istoriya arabskogo yazyka: Kratkiy ocherk. [History of Arabic linguistics: A brief outline]. – M.: Dom Kniga, 2007. – 80 p.

Ibn Shams ad-dīn, 1302 – *Mustafa, Ibn Shams ad-dīn.* Akhtarī kabīr. Matba'at al-'amirat, 1302. – 1197 p. [in Arab]

Kobdenova, 2010 – *Kobdenova G.B.* Teoriyalyk leksikografanyñ gylymi negizderi // KR UGA Khabarshysy, filologiya seriasy [Scientific foundations of theoretical lexicography // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, philology series]. – 2010. – No. 4. – P. 42–45.

Khaidarov, 1988 – *Khaidarov A.* Kazakh tiliny tarikhi lexicologyasy: Problemlar men mindetter / Kazakh tili tarikhi lexicologysynyng maseleleri [Historical lexicology of the Kazakh language: Problems and tasks / Problems of historical lexicology of the Kazakh language.]. – Almaty: Gylym, 1988. – 200 p. (in Kaz)

Kaliev, 2006 – *Kaliev F., Bolganbaev A.* Kazirgi kazakh tilining lexicologyasy phraseologyasy: oqulyq [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language: textbook] – Almaty: “Sozdik-Slovar” baspasy, 2006. – 264 p. (in Kaz)

Kurmanbaev, 2016 – *Kurmanbaev K., Yesimkulov E.N.* Europadagy Kuran audarmalary // KazNU Khabarshysy. Shygystanu seriasy. [Quran translations in Europe // Bulletin of KazNU. Oriental series]– 2016. – No. 3 (78). – p. 112–119.

Kuryshzhanov, 1975 – *Kuryshzhanov A., Zhubanov A. Belbotaev A.* Kumansha-Qazaqsha jyilik sozdik [Kuman-Kazakh frequency dictionary]. – Almaty: Gylym Baspasy, 1978. – 277 p. (in Kaz)

Muminov, 2009 – *Muminov A.* Srednevekovyye diskussii o vozmozhnostyakh perevoda Korana na yazyki stran Tsentral'noy Azii // III Mezhdunarodnyy kongress tyurkologii. Aktual'nyye problemy i perspektivy sovremennoy tyurkologii (obshchiy yazyk, istoriya i alfavit) [Medieval discussions about the possibility of translating the Koran into the national languages of Central Asia // III International Congress of Turkology. Current problems and prospects of modern Turkology (common language, history and alphabet)]. – Turkistan, 2009. – 734 p.

Nassar, 1988 – *Nassar H.* al-Mu'jam al-'arabi nasha'tuhu ua tatauuruhu [The Arabic Dictionary: Its Origin and Development]. – Cairo: Dar Mysyr lil-tiba'at, 1988. – 1st volume. – 682 p. (in Arab)

Salkynbaev, 2009 – *Salkynbaev M.B.* Kazakh zhane arab adebiyeti (Typologiya, genesis zhane audarma maseleleri): Oqu quraly [Kazakh and Arabic Literature (Typology, Genesis and Translation Issues): Textbook]. – Astana: “Astana Printing”, 2009. – 208 p. (in Kaz)

Salkynbay, 1998 – Salkynbay A., Abakan E. Linguisticalyq tussindirme sozdik. [Linguistic explanatory dictionary] – Almaty: Sozdik-Dictionary, 1998. – 304 p. (in Kaz)
Sāmī, 2002 – Sāmī Sh. Qamūs Turkī. Dar sa'adat: Matba'a Iqdām, 1318. – 1576 p. (in Arab)

¹Туякбаев О.О. ²Дюсенов Б.Д.

¹КазНПУ имени Абая НИЦ «Наследие восточных рукописей», Алматы, Казахстан

²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹otuyak_76@mail.ru, ²bagdat75@inbox.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ АРАБСКОГО И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ: ПРИНЦИПЫ И СПОСОБЫ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЕЙ

Аннотация. В Египте и Сирии в XIII–XIV вв. было составлено несколько арабо-кипчакских словарей с целью облегчить языковые контакты между арабами и кипчаками, а также служить вспомогательным пособием и учебником для военной и административной среды, переводчиков и торговцев. Эти труды, включающие бытовую, военную, религиозную и административную лексику, представляют собой ценные письменные памятники для востоковедения, тюркологии, лингвистики, этнографии и исторической науки. Такие словари, как «Таржуман», «Китаб ал-Идрак», «ат-Тухфа», «ал-Каванин», «ад-Дурра», «Китаб ал-‘айн», свидетельствуют о культурных обменах между арабским и тюркским народами, тогда как жанровые труды вроде «Байтар-наме», «Китаб ал-Хайль» конкретизируют сферы культурного взаимодействия того времени. Для определения уровня развития культуры, её этапов и ареала распространения важны не только археологические находки, но и письменные источники. Принадлежность культуры к определённой цивилизационной среде во многом выявляется через исследование языковых пластов, лексических единиц, их употребления в литературной и разговорной речи. Языковой материал, содержащийся в средневековой литературе, летописях и словарях, отражает культурный облик эпохи. В этом контексте арабо-кипчакские словари являются незаменимым источником для изучения истоков казахской культуры. В статье представлен обзор арабо-кипчакских словарей, к которым с конца XIX века проявили интерес европейские и русские востоковеды, а позднее — отечественные исследователи. Рассматриваются историко-культурные основы их формирования.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101473 «Культура тюрков, связанная с лошадью, в мамлюкско-кипчакских письменных памятниках (на примере «Байтар-наме»)».

Ключевые слова: мамлюки, арабский язык, тюркские языки, средневековые словари, перевод Корана, лексикография, принципы составления словарей.

¹ Tuyakbayev O.O. ² Dyussenov B.D.

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Research Center “Heritage of Oriental Manuscripts”, Almaty, Kazakhstan

² R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹otuyak_76@mail.ru, ²bagdat75@inbox.ru

HISTORICAL LEXICOGRAPHY OF ARABIC AND TURKIC LANGUAGES: WAYS OF COMPILING DICTIONARIES

Abstract. This article examines the historical, linguistic and cultural significance of translation dictionaries among the written heritage of the Arab and Turkic peoples. The purpose of the article is to identify the structural features, linguistic nature and historical continuity of the Arab-Turkic-

Kipchak dictionaries formed in the medieval period. In the direction of historical lexicography, analyzing the ways of forming Arabic and Turkic dictionaries, the features of literal translation and subscript translation by words are considered for the first time. The objectives of the research are to analyze the content of dictionaries compiled at an early stage, to determine their activities in meeting the linguistic and religious needs of the Arab and Turkic peoples, as well as to demonstrate the evolution of the lexicographic tradition in Arabic and Turkic linguistics. The scientific novelty lies in the fact that the historical development of Arab-Turkic lexicography was considered comprehensively, and the appearance of dictionaries related to translations of the Koran and their religious and cultural activities were for the first time systematized from a new perspective. The research used historical-comparative, linguistic analysis, archeographic and paleographic methods. As a result, the study revealed the role of medieval Arabic–Turkic dictionaries in the adoption of Islam by the Turkic peoples and their significance as a spiritual heritage. These results allow us to consider Arabic-Turkic lexicography as an important source in the study of the historical and cultural heritage of Kazakhstan.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, AR26101473, “The Turkic horse-breeding culture in Mamluk-Kipchak written monuments (on the example of Baytar-name)”.

Keywords: Mamluks, Arabic, Turkic languages, medieval dictionaries, translation of the Quran, lexicography, Principles of dictionary compilation.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұякбаев Өмір Оразұлы, философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті “Шығыс қолжазбалар мұрасы” ғылыми-зерттеу орталығының Бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы, философия докторы (PhD), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Туякбаев Омир Оразович, доктор философии (PhD), главный научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Наследие восточных рукописей» Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Дюсенов Багдат Даниярович, доктор философии (PhD), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Tuyakbaev Omir Orazuly, PhD, Chief Researcher in the Research Center "Heritage of Eastern Manuscripts" of the Kazakh National Pedagogical Abai University, Almaty, Kazakhstan.

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 14 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1} Dalelkyzy K. ² Massimkhanuly D.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹karakat126@gmail.com, ² masimkhan-63@mail.ru

ONOMATOPOEIA OF KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES: A COMPARATIVE STUDY

Abstract. This study is devoted to a comparative analysis of onomatopoeia in Kazakh and Chinese, which are lexical means for transmitting sounds of living and inanimate nature, animals, humans, technology and natural phenomena. The novelty of the work lies in the identification and systematization of the specific features of onomatopoeia in two different language systems, as well as in the analysis of their categories from the point of view of phonetics, grammar and pragmatics. The purpose of the study is to identify similarities and differences in the use of onomatopoeic words in Kazakh and Chinese, as well as to reveal their functions and communicative role. The research solved the tasks of selecting the most commonly used onomatopoeic words, classifying them according to phonetic, grammatical and pragmatic characteristics, reviewing examples of their use in context, as well as identifying cultural and national specifics of their use. The methodological basis of the study was a comparative analysis, descriptive method and theoretical analysis. The results showed that despite the difference in the structural foundations of the two languages, Kazakh and Chinese have common trends in the transmission of everyday and natural sounds, but the forms and frequency of their use differ significantly. It is revealed that onomatopoeia in both languages play an important communicative and expressive role, giving an emotional coloring to the utterance and enhancing its expressiveness. The theoretical significance of the research lies in expanding knowledge about the grammatical and pragmatic nature of onomatopoeia, while the practical value lies in the possibility of applying the findings in interlanguage comparison, in translation studies and in teaching Kazakh and Chinese languages.

Keywords: Kazakh languages, Chinese languages, linguistics, imitative words, onomatopoeia, comparative analysis, study, language structure.

Introduction

Language is not only a means of communication but also an essential tool for expressing ideas, emotions, and cultural characteristics. It is inextricably linked to thought, manifesting itself in the way we perceive and reproduce the sounds of the world around us. One of the most striking examples of this connection is the use of onomatopoeia, a type of vocabulary that reflects natural phenomena and objects through the senses. These words are found in all languages, including Kazakh and Chinese, and serve a unique purpose in conveying sound and sensation.

In the scientific literature, onomatopoeia is used to describe the formation of words that imitate natural sounds. This phenomenon, from the Greek words "onoma" meaning "name" and "poieo" meaning "create", is a special way of reflecting reality through language (Palupi M. E., 2023:10). The sound form of an onomatopoeic word is associated with specific noises, voices, or sounds in nature.

In linguistics, onomatopoeia can refer to both the creation of these words and the already existing onomatopoeic units. It forms the basis for onomatopoeic vocabulary, which has both similarities and differences between Kazakh and Chinese.

Kazakh, a member of the Turkic language family, and Chinese, a member of the Sino-Tibetan language group, have significant differences in their grammatical structures. However, both languages share a rich set of onomatopoeic words that play a special role in their vocabulary systems.

A comparative analysis of these imitative words allows us to identify both their universal and unique properties, as well as how they contribute to the imagery and reflection of national and cultural perspectives in speech.

The relevance of this research is determined not only by linguistic interests, but also by modern social realities. In light of the strengthening political, economic, and cultural ties between China and Kazakhstan, there is a growing need for a deeper understanding of both languages. This includes their onomatopoeic systems, which play a significant role in colloquial speech, literary texts, and everyday communication.

The significance of a comparative analysis of Kazakh and Chinese onomatopoeia becomes evident in both theoretical and practical terms. The theoretical value of this work lies in its contribution to the understanding of the lexical-semantic systems of these two languages. It helps to identify their universal and unique characteristics, as well as to clarify the role of onomatopoeic vocabulary in shaping grammatical and pragmatic structures of utterances.

The practical significance of this research lies in its potential application in various fields. The results can be utilized for interlanguage comparison in translation studies and teaching Kazakh and Chinese, as well as for developing intercultural communication skills. In addition, the comparison of onomatopoeic words can contribute to a deeper understanding of emotion transmission mechanisms and cultural codes in language, which is essential for professionals in the field of intercultural dialogue. It is also valuable for linguists, translators, and other practitioners. The findings can be applied in lexicography, educational materials, and research on cognitive linguistics, ethnolinguistics, and communication theory.. In today's world, where international cooperation is growing rapidly, especially between Kazakhstan and China, the study of onomatopoeic words and onomatopoeia acquires additional practical significance, as it contributes to the formation of more accurate and emotional translations, facilitates the process of language learning and enhances mutual understanding between representatives of different cultures.

Research materials and methods

The methodological basis of this study was a comparative analysis, a descriptive method, and a theoretical analysis. These methods together provided a holistic and objective approach to the issues under study.

Comparative analysis allowed us to compare the onomatopoeic vocabulary in the Kazakh and Chinese languages. This helped us identify their similarities and differences, as well as the phonetic, grammatical, and semantic features of onomatopoeia. We also examined their pragmatic role in communication, which led to the identification of universal trends in onomatopoeia formation and the recording of national-specific features in each language.

Descriptive analysis was applied to systematically organize and categorize onomatopoeic words, allowing us to examine their structure, function, and place within the vocabulary systems of both languages in detail. Individual examples of onomatopoeia were analyzed using the descriptive method, revealing patterns of use and stylistic characteristics.

The theoretical analysis provided a comprehensive understanding of the material being studied. Based on this analysis, the scientific works of both domestic and foreign scholars on the topic of onomatopoeia were reviewed. This allowed us to justify the selection of onomatopoeic words as an independent subject of research and consider them from various perspectives, including phonetics, morphology, semantics, and pragmatics.

A variety of sources were used during the research process. The scientific literature on general and comparative linguistics, as well as the work of Kazakhstani and Chinese scholars in the field of onomatopoeia, formed the basis for the generalization of theoretical positions. In addition, international acts governing the preservation and promotion of linguistic heritage, such as UNESCO's documents on multilingualism and cultural diversity, were analyzed. Statistical data on the number of speakers of the Kazakh and Chinese languages and the dynamics of their learning and use were

also used, allowing us to emphasize the social importance of the study.

Special attention was paid to the analysis of national and foreign legislation regulating the language policy and the status of the Kazakh and Chinese languages. Legislative acts of the Republic of Kazakhstan on language and education, as well as regulatory documents of the People's Republic of China regarding the preservation and development of the national language were considered as sources.

Other sources were also used, such as materials from national Kazakh and Chinese language collections, artistic and journalistic texts, dictionaries, and reference books. This ensured the representativeness and comprehensiveness of the research.

Thus, the chosen methods, combined with the use of scientific literature, international acts, statistical data, and regulatory documents, allowed us to comprehensively examine the specific features of onomatopoeia, determine its role in the development of conversational style, and identify cultural and linguistic characteristics inherent in the Kazakh and Chinese languages.

Discussion

At the end of the XX — beginning of the XXI century, due to the emergence and development of many new priority areas in linguistics, the study of lexico-semantic systems is also considered relevant among them the system of onomatopoeic (onomatopoetic) vocabulary. First of all, onomatopoeia are unusual in that they have a direct resemblance to the sounds of the outside world (Khalil L., Sagheer I., Malik T. G., 2025:390).

The linguist Akhmet Baitursynuly, whose work "Til qural" divided imitative words as exclamation and function words, served as the foundation for Kazakh grammar up until 1930 (Kuderinova K. et al, 2025:284). However, following generations did not use Akhmet Baitursynuly's categorisation. Special studies of imitative words in Kazakh began in 1948 with an article titled "on imitative words" by Akhmedi Isakov and continued in the works of Shora Sarybayev, B. Katembayeva, and S. Ibrayev. Academician Abduali Kaidar exhibits his fresh perspective on imitation theory by asserting that the earliest roots of imitative words are one of the linguistic components supporting the language's development into an independent one. Academician A.T. Kaidar is the founder of Kazakh ethnolinguistics. In all his works related to the problems of etymology and onomastics, the author has always provided an ethnolinguistic explanation (Kaidarov A.T., Bakhamova A., 2003:55). Qudaybergen Zhubanov classifies the words into eight different categories (Khusainov A. S., 1988:65). In the 1948 magazine "People's Teacher" (Khaliq mugalimi) Akhmed Isaqov, a scholar who first objected to that view, argued that imitation was not to be part of the exclamation category. Imitations are a unique type of word. The imitations were classified in one part of the speech in "Kazakh Language Grammar (Qazaq tili grammatikasi), published in 1952. Isaqov's word classes for the "Modern Kazakh language" contained nine categories in 1954: names, adjectives, numbers, pronouns, verbs, adverbs, imitations, auxiliary words, and exclamations.

In Chinese linguistics, a special study of imitative words begins in the late twentieth century. One of the first speakers on this subject included Geng Shimin, Li Zengxiang, Zhang Dingjing, Yang Ling, Cheng Shixun, etc. You can then see the work of scientists who took into account a number of articles in Chinese on the question of imitation. Consider the following comparative studies by the Chinese scientists named for the words-imitation of the Kazakh language.

The "Modern Kazakh Grammar" book of Geng Shimin provides an extensive description of the definition, classification, grammatics and phonetic properties of Kazakh onomatopoeias (Geng Shimin, Shimin Geng, 1989:1). In the book "Foundation of Turkic linguistics," Li Zengxiang defines imitation of words as "impersonation of a variety of sounds emitted by people or things, when used in a variety of overlapping forms, overlapping can also change part of the vowel, such as sibdyr-sibdyr "rustle (沙沙声), sitir-sutyr "pop (啪啪声), get (Horseshoe running sound (马蒂奔跑声))" and so on. Mimetic words are words that mimic a person or thing in movement's image and state. They are also employed in overlapping forms. The meaning of onomatopoeia is in Zhang Dingjing's

book "Practical Grammar of Modern Kazakh language" which is: a imitative word used to mimic a person's tone, state and feeling, and functions as an adverbial part of a sentence. With regards to part of the attribution of speech, Zhang Dingjing will be divided into real words into "Practical Grammar of Modern Kazakh language". The type of onomatopoeia, grammatical features and the phonetic features will be presented in detail(Dingjing Zhang,2004:200). The imitation of this word is divided by onomatopoeia, quasi-sensory words and words, quasi-sensory words, to mimic the different feelings of the human body's imitation of the word, a small proportion of this imitation of the word, for instance:

“Lyq-lyq” hop feeling (一跳一挑的感觉)

“Basym lyq—lyq etip auirip tur” My head hurts, he said (我的头一跳一调地疼).

“Chyng” the feeling of tinnitus (耳鸣的感觉).

“Qulaqym chyng ete tusti”, My ears suddenly buzzed with tinnitus (我的耳朵突然嗡的一下耳鸣了)

Modern Kazakh onomatopoeia can be used as the main, predicate, object, set, adverbial in Yang Ling's paper "Kazakh onomatopoeia Research." Where the word imitation is a component of the sentence, it should be what part of the speech. As a result, the term imitation quickly arose in this component's location in the speech; as a result, it had a unified shape and meaning. According to Cheng Shixun's study, "Test Analysis of Kazakh Onomatopoeia," Kazakh onomatopoeia is divided into two categories from the syllable point of view: monophonic and polyphonic onomatopoeia; and from the meaning point of classification: onomatopoeia imitating the sound of human language entrained onomatopoeia. According to its grammatical purpose, it may be separated into two groups: adjective onomatopoeia and verb onomatopoeia. Onomatopoeia, according to Cui Chongde's early study on the language, does not have a specific meaning; rather, it has an abstract meaning. This abstraction is referred to as the "second element of sense" and is a part of the conceptual meaning of color. Compared from a source object, structure and syntactic function were chosen for Hu Xiaoyan and Cheng Sixun's comparative study of Chinese and the Kazakh onomatopoeia. It was noted that there is direct onomatopoeia, and no indirect onomatopoeia in chinese, in terms of semantinal rationale (Hu Xiaoyan, Cheng Shixun, 2013:10).

In many studies, it is believed that onomatopoeia create problems for translation, but there are few studies of onomatopoeia translation in pragmatics(Sasamoto R., 2021:348). It can be said that onomatopoeia are widespread in all human languages, is one of the oldest components of human language, plays an important role in the use of language. Suppressing onomatopoeia or substituting them for another type of word is a common practice for their use(Azari R., Sharififar M.,2017:34). Onomatopoeia is disproportionately high in the early words of children compared to the language of adults(Laing C. E.,2019:180).

Research results

A comparison of the source and object of onomatopoeia in Chinese and Kazakh. The onomatopoeia of both Kazakh and Chinese comes from three aspects: human voice, the voice of animals and the sound of different things.

(1) Onomatopoeia which imitates the voice of human beings. The human being has created onomatopoeia in the course of historical development by simulated different sounds of human beings. "yiyiyaya (咿咿呀呀)" (kids learn to speak), the "chirp (叽叽喳喳)" (unorderly voice) and "huchi (呼哧)" (panting), are all present in the Chinese language(Hasen, 2013:23). In the Kazakh language, the onomatopoeic words that mimic human voices include "yrs yrs" (wheezing), "sybr sybr" (whispering voice), etc.

(2) Onomatopoeia that simulates animal calls. Observing and imitating animal calls yields a large number of onomatopoeia words. There are words like "meow(喵)" (cat barking), "Wang Wang 旺旺" (dog barking), "clucking(咯咯哒)" (Chicken barking), and so on in Chinese. Kazakh people

have lived a nomadic life for a long time due to the influence and limitations of the natural environment and geographical environment. Many words related to animal husbandry arose as the ancient Kazakh people transitioned from a hunting economy to a nomadic economy. Onomatopoeia words imitating animal calls evolved naturally.

(3) Onomatopoeia that simulates the sound of things in nature. Everything in the world, as we all know, has spirit. Nature produces a wide range of sounds, which naturally leads to the third type of onomatopoeia (Zhao Yanfang, 2018:131). Chinese terms for the audible sound of gunshots, the loud sound of reading, and the deafening sound of thunder are "Ba Ba Ba," "Lang Lang," and "boom," respectively. In Kazakh, people use "art ura" to describe rumbling thunder, "taq taq" to describe knocking at the door, "sar sur" to describe clattering water, and the image of "yr-yr" to describe ringing phone.

It is not hard to find that the sources of onomatopoeia in Kazakh and Chinese have many similarities. When describing the sound of a gun, for example, Chinese uses "ba 叭" and Kazakh uses "tars turs," in which the first morpheme "ta" vividly describes the sound of a gun; when describing the cry of a hen, Chinese uses "clucking 咯咯哒" and Kazakh uses "qytyqldaw," both vividly describe the cry of a hen, and we can judge what kind of animal it is by listening to its voice. However, due to differences in phonetic habits, observation angles, and language types, there are significant differences in simulating the same sound between Chinese and Kazakh. Dog barking is in Kazakh and Chinese is used in Chinese as a "Wang Wang 旺旺." Moreover, "the majority of verbs in Kazakh expressing animal calls are derived from onomatopoeia; i.e., verbs which express animal calls are derived by adding onomatopoeia suffixes." No such thing exists in Chinese. In "qarqldaydy," for instance, the suffix "dy" will be added to "qarqldau" to produce a "quack quack" for the crow.

Compared with Chinese onomatopoeia, Kazakh onomatopoeia is relatively simple. Generally speaking, it only takes a single word to express. In some cases, it uses compound words, two word juxtaposition and two word combination to express.

A comparison of syntactic functions of onomatopoeia in Chinese and Kazakh. The first is identity. The same grammatical functions in sentences pertain to Kazakh and Chinese Onomatopoeia. Their grammatical components are equivalent in some cases, which means they can be used as predicates, adverbials, attributives, and independent components in sentences. For example:

1. Jañbir sar etip tolassız jaudy (雨哗哗地下个不停)。
2. Tars tars etken miltıq dayısu auladan shıqtı (平平的枪声从院子里传出来)。
3. Kenet shyryldağan telefon onyń oıyn buzıp jiberdi. (突然一阵叮铃铃的电话铃声打断了他的思路)。

The second is dissimilarity. Kazakh and Chinese are two language families, Chinese is a member of Sino Tibetan, Kazakh is a member of Altaic, so there are great variations in grammar (Tazhibayeva S. et al., 2023:131). The most obvious difference between Kazakh onomatopoeia and Chinese onomatopoeia is the adjective onomatopoeia of Kazakh onomatopoeia and the verb onomatopoeia and onomatopoeia of the noun. Although onomatopoeia has the same grammatical function in Chinese, it does not change morphology.

The use of the descriptive method made it possible to systematize and classify onomatopoeic words according to their sources and grammatical functions. It was revealed that in both languages onomatopoeia can act as a predicate, circumstance, or definition. For example, the Kazakh "Tars tars etken miltıq dayısı" and the Chinese "啪啪啪枪声" perform the same function — creating an image of a sharp and repeated sound. The descriptive approach also showed that the Chinese language is characterized by greater regularity and musicality of onomatopoeic words, while the Kazakh language focuses on simplicity and capacity of form, which is associated with the peculiarities of oral tradition and nomadic life.

The theoretical analysis allowed us to comprehend the linguistic and cultural nature of onomatopoeia. It was found that onomatopoeia not only performs an aesthetic and expressive

function, but also reflects the worldview of native speakers. In Chinese, onomatopoeia is closely related to the idea of rhythmic speech and the musical nature of language, whereas in Kazakh they are more deeply integrated into the sphere of describing everyday life and nature (for example, cattle breeding, steppe phenomena, sounds of nomadic life). Theoretical analysis also confirmed that onomatopoeia in Kazakh is actively involved in word formation (through verbs and adjectives), while in Chinese it remains more static and syntactically embedded. The study of international acts and their comparison with national sources has shown that, despite the lack of direct regulation of onomatopoeic constructions in legislation, the cultural policy of China and Kazakhstan emphasizes the importance of preserving linguistic identity and unique forms of expression. This indicates the importance of preserving and further studying onomatopoeic vocabulary as part of the intangible cultural heritage.

When reviewing statistical data extracted from dictionaries, language corpora and oral speech materials, it was revealed that onomatopoeia associated with the animal world and natural phenomena is most actively used in both languages. At the same time, the Kazakh language has a close connection of onomatopoeia with the traditional way of life and nomadic culture, which is expressed in a large number of words related to animal husbandry and natural processes. In Chinese, there is a noticeable tendency to create polysyllabic structures that enhance the expressiveness of speech.

An analysis of literary texts and oral folk art has revealed that onomatopoeia plays an important stylistic and emotionally expressive role in both languages. It not only reproduces the sounds of nature, animals or humans, but also forms a special atmosphere of narration, making speech more vivid and imaginative.

Thus, the study showed that, despite the fact that Kazakh and Chinese belong to different language families, they have many common features in the sources and functions of onomatopoeia, but they differ significantly in structural models and ways of grammatical use of onomatopoeia.

A comparative analysis of onomatopoeia in Kazakh and Chinese has demonstrated its universality and significance for the linguistic practices of both cultures. Onomatopoeia serves not only phonetic and grammatical purposes, but also reflects the unique perspectives of different societies, their lifestyles, and cultural customs(). The novelty of this research lies in the fact that it is the first time a comprehensive classification and comparison of onomatopoeia in two languages from different language families has been conducted. The findings of this study have both theoretical implications for the advancement of comparative linguistics and practical applications in teaching, translation, and intercultural communication.

Conclusion

The study of onomatopoeia in Kazakh and Chinese has revealed that this linguistic phenomenon not only has linguistic significance, but also cultural importance. Both languages utilize onomatopoeia to represent human voices, animal sounds, and natural phenomena, indicating its universal nature. However, differences in the structure and grammatical function of onomatopoetic words reflect the unique characteristics of each language. In Chinese, onomatopoeic expressions are represented by a diverse range of forms and rhythmic patterns, whereas in Kazakh, they are closely linked to nomadic traditions, nature, and animal husbandry and play an important role in word formation.

Thus, the comparative analysis has confirmed that onomatopoeia is not only a linguistic tool, but also a carrier of cultural codes and worldviews of different peoples. The novelty of this study lies in its systematic comparison of onomatopoeic expressions in two languages from different language families, allowing us to identify both similarities and differences. The results of this research can be useful for further development in comparative linguistics, intercultural communication, and in teaching and translation practices, where an accurate transmission of sound imagery is essential.

References:

Palupi M. E., 2023 – *Palupi M. E.* An analysis of figurative language used in poem of The Echoing Green by William Blake //JELL (Journal of English Language and Literature) STIBA-IEC Jakarta. 2021. T. 6. №. 02. P. 9-20.

Khalil L., Sagheer I., Malik T. G., 2025 – *Khalil L., Sagheer I., Malik T. G.* An Analysis of Onomatopoeia and Sound Symbolism in Punjabi Folklore and Children's Songs //Journal of Regional Studies Review. 2025. T. 4. №. 1. P. 387-403.

Kuderinova K. et al., 2025 – *Kuderinova K. et al* Modern And Traditional Kazakh Speech Production: A Comparative Analysis //Eurasian Journal of Applied Linguistics. 2025. T. 11. №. 1. P. 283-296.

Kaidarov A.T., Bakhamova A., 2003 – *Kaidarov A.T., Bakhamova A.* Istoricheskie motivy obrazovaniya uygurskikh prozvizhch [Historical motives for the formation of Uighur nicknames]// Materials of the international scientific and practical conference on the topic: "Science and education at the present stage of society development. 2003. P. 54-57. (in Rus).

Khusainov A. S., 1988 – *Khusainov A. S.* Zvukoizobrazitel'nost' v kazakhskom yazyke [Sound perception in the Kazakh language]. Alma Ata: Nauka Publ., 1988. 232 p. URL: https://kazneb.kz/FileStore/dataFiles/d1/fb/1042978/content/full.pdf?isPortal=true&key=4dada7061958fe482a72f8c6c79d11e0&time=1521501669959&utm_source (in Rus).

Geng Shimin, Shimin Geng, 1989 – *Geng Shimin, Shimin Geng* 现代哈萨克语语法 / Xian dai Hasake yu yu fa [Modern Kazakh Grammar]. Beijing, 1989. 291 p. URL: https://search.worldcat.org/title/24913164?utm_source (In Chinese)

Dingjing Zhang, 2004 – *Dingjing Zhang*. Practical Grammar of Modern Kazakh Language. Beijing: Central University for Nationalities Press. 256 p.

Hu Xiaoyan, Cheng Shixun, 2013 – *Hu Xiaoyan, Cheng Shixun* Hànyǔ, hāsàkè yǔ nǐ shēng cí bǐjiào [A Comparative Study of Onomatopoeia in Chinese and Kazakh]// Academic exploration. P. 9-17. (In Chinese)

Sasamoto R., 2021 – *Sasamoto R.* Onomatopoeia, translation and relevance //Pragmatics & Cognition. 2021. T. 28. №. 2. P. 347-375

Azari R., Sharififar M., 2017 – *Azari R., Sharififar M.* Translating onomatopoeia: An attempt toward translation strategies //Review of Applied Linguistics Research. 2017. T. 3. №. 3. P. 72-92.

Laing C. E., 2019 – *Laing C. E.* Phonological motivation for the acquisition of onomatopoeia: An analysis of early words //Language Learning and Development. 2019. T. 15. №. 2. P. 177-197.

Hasen, 2013. Lùn xiàn dài hàn yǔ nǐ shēng cí [On onomatopoeia in modern Chinese]// Journal of Inner Mongolia Normal University. 5. P. 22-24. [in Chinese]

Zhao Yanfang, 2018. Rèn zhī yǔ yán xué gài lùn [Introduction to cognitive linguistics]. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. 227p . [in Chinese]

Tazhibayeva S. et al., 2023 – *Tazhibayeva S. et al.* Lexical Peculiarities of Kazakh Spoken in China //Turkic Studies Journal. 2023. T. 5. №. 4. P. 130-145.

Brown C., 2024 – *Brown C.* 23 Onomatopoeia in Kriol //Onomatopoeia in the World's Languages: A Comparative Handbook. 2024. T. 10. P. 277.

¹Дәлелқызы Қ., ²Мәсімханұлы Д.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Р. Б. Сүлейменов Атындағы Шығыстану Институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹karakat126@gmail.com, ²masimkhan-63@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОНОМАТОПЕЯСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазақ және қытай тілдеріндегі ономотопеяны салыстырмалы талдауға арналған, олар тірі және жансыз табиғаттың, жануарлардың, адамның, техниканың

және табиғи құбылыстардың дыбыстарын жеткізуге арналған лексикалық құралдар болып табылады. Жұмыстың жаңалығы екі түрлі тілдік жүйеде ономотопеяның ерекше ерекшеліктерін анықтау және жүйелеу, сондай-ақ фонетика, грамматика және прагматика тұрғысынан олардың категорияларын талдау болып табылады. Зерттеудің мақсаты қазақ және қытай тілдерінде ономотопеялық сөздерді қолданудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау, сондай-ақ олардың функциялары мен коммуникативтік рөлін ашу болып табылады. Зерттеу аясында ең көп қолданылатын ономотопеялық сөздерді таңдау, оларды фонетикалық, грамматикалық және прагматикалық белгілері бойынша жіктеу, оларды қолдану мысалдарын контексте қарастыру, сондай-ақ оларды қолданудың мәдени және ұлттық ерекшеліктерін анықтау мәселелері шешілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс және теориялық талдау болды. Алынған нәтижелер екі тілдің құрылымдық негіздерінің айырмашылығына қарамастан, қазақ және қытай тілдерінің тұрмыстық және табиғи дыбыстарды берудегі ортақ тенденциялары бар екенін көрсетті, бірақ оларды қолданудың формалары мен жиілігі айтарлықтай ерекшеленеді. Ономотопея екі тілде де маңызды коммуникативті және экспрессивті рөл атқаратыны анықталды, бұл мәлімдемеге эмоционалды түс беріп, оның экспрессивтілігін арттырады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы ономотопеяның грамматикалық және прагматикалық табиғаты туралы білімді кеңейту болып табылады, ал практикалық құндылығы алынған тұжырымдарды тіларалық салыстыруда, аудармада және қазақ және қытай тілдерін оқытуда қолдану мүмкіндігінен тұрады.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, Қытай тілі, тіл білімі, имитациялық сөздер, ономотопея, салыстырмалы талдау, зерттеу, тілдік құрылым.

¹Далелкызы К., ²Масимханулы Д.

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹karakat126@gmail.com, ²masimkhan-63@mail.ru

ОНОМАТОПЕЯ В КАЗАХСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. Данное исследование посвящено сравнительному анализу звукоподражаний в казахском и китайском языках, которые представляют собой лексические средства для передачи звуков живой и неживой природы, животных, человека, техники и природных явлений. Новизна работы заключается в выявлении и систематизации специфических особенностей звукоподражаний в двух разных языковых системах, а также в анализе их категорий с точки зрения фонетики, грамматики и прагматики. Цель исследования заключается в определении сходств и различий в употреблении звукоподражательных слов в казахском и китайском языках, а также в раскрытии их функций и коммуникативной роли. В рамках исследования были решены задачи по отбору наиболее употребляемых звукоподражательных слов, классификации их по фонетическим, грамматическим и прагматическим признакам, рассмотрению примеров их употребления в контексте, а также выявлению культурно-национальной специфики их использования. Методологическую основу исследования составили сравнительный анализ, описательный метод и теоретический разбор. Полученные результаты показали, что несмотря на различие структурных основ двух языков, казахский и китайский языки имеют общие тенденции в передаче бытовых и природных звуков, однако формы и частотность их употребления существенно отличаются. Выявлено, что звукоподражания в обоих языках играют важную коммуникативную и экспрессивную роль, придавая эмоциональную окраску высказыванию и усиливая его выразительность. Теоретическая значимость исследования заключается в расширении знаний

о грамматической и прагматической природе звукоподражаний, в то время как практическая ценность состоит в возможности применения полученных выводов при межъязыковом сравнении, в переводе и в преподавании казахского и китайского языков.

Ключевые слова: Казахский язык, китайский язык, лингвистика, имитационные слова, звукоподражание, сравнительный анализ, изучение, структура языка.

Information about authors:

Dalelkyzy Karakat, 3rd years doctoral student of the Al farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan. +7 747 9183001

Massimkhanuly Duken, Director of the R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, professor, doctor of philology sciences, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Дәлелқызы Қаракат, Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 3 курс докторанты, Алматы, Қазақстан

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, профессор, филология ғылымдарының докторы, Алматы қ., Қазақстан.

Сведения об авторах:

Далелкызы Каракат, докторант 3 курса Казахского национального университета имени Аль-фараби, Алматы, Казахстан

Масимханулы Дукен, директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, профессор, доктор филологических наук, Алматы, Казахстан.

*Келіп түсті 17 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹Асылгужин Р.Р. *²Жузбаева У.Д.

¹ «Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

²Министерство культуры и информации РК, Астана, Казахстан

E-mail: asrafil@yandex.ru, uldanai1994@mail.ru

БАШКИРЫ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА VIII–XV ВВ.: ИСТОЧНИКИ, ИНТЕРПРЕТАЦИИ, ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Аннотация. Анализ нарративного, включая источники, содержащие историко-географический материал авторов из мусульманских стран - арабских, персидских и других, показывает достаточную осведомленность восточных авторов о Южном Урале и его коренных жителях – башкирах. Для средневековой арабо-персидской картографии важно было максимально зафиксировать или описать тот или иной народ или территорию, поэтому очень часто мы видим, что авторы компилировали свои труды из трудов предыдущих авторов, зачастую смешивая историческую действительность разных эпох. *Цель и задачи исследования.* Целью работы является выявление и анализ сведений об этнической истории и культуре башкир, содержащихся в арабо-мусульманских источниках IX–XIV вв. Для достижения этой цели ставятся следующие задачи: определить круг арабо-мусульманских авторов, упоминавших башкир; проанализировать основные сведения об этнографии, географии и политической истории башкир в их трудах; сопоставить данные источников с современными исследованиями; охарактеризовать значение арабо-мусульманской традиции для изучения ранней истории башкир. *Результаты и выводы.* Сведения арабо-мусульманских путешественников и географов VIII–XII вв. легли в основу картографических традиций не только Ближнего Востока, но и Восточной Азии, что подтверждает использование этих материалов при создании корейско-китайской карты мира Кангидо (1402 г.); в отношении интерпретации ал-Идриси, которое им видимо было перенято от Джейхани, деления башкир на «внутренних» и «внешних» сохраняются разные точки зрения: одни исследователи усматривают в этом отражение крыльевой (административной) структуры, свойственной кочевым обществам, другие связывают это с миграцией части башкирских племён, ушедших на запад и ставших основой венгерского этноса; Персидские источники XIII–XV вв. (Джувайни, Казвини, Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани и др.) подтверждают роль башкир в политической и военной истории эпохи Чингизидов и фиксируют их место в системе Улуса Джучи.

Благодарность: Исследование проведено в рамках проекта № AP26103827 «Перевод и источниковедческий анализ труда «Зубдат аль-фикра фа тарих аль-хиджра» Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара: внутренняя критика источника».

Ключевые слова: башкиры, арабо-мусульманские источники; персидские источники, Волжская Булгария, Урал; хазары, гуззы, внутренние башкиры, внешние башкиры.

Введение

Анализ ранних арабо-мусульманских источников показывает, что первые упоминания башкир (башкуртов) встречаются у Ибн аль-Мукаффа (VIII в.), Салама ат-Тарджумана (X в.), Джейхани (900 г.), Ал-Истархи (ранее 950 г.), Ал-Масуди (нач. X в.), Салама ат-Тарджумана (X в.), а также в сочинении Огуз-наме (рубеж VIII–IX вв.). Их сведения носили полулегендарный характер и не были привязаны к четкой географической локализации, ограничиваясь пространственными ориентировками. Позднее, в XI в., у Гардизи содержатся более конкретные сведения: башкиры, находясь в зависимости от хазар, проживали в горной

местности между хазарами и кимаками (вероятно, Южный Урал). Они обладали вооруженными силами численностью около 2 000 всадников и поддерживали дружественные отношения с енисейскими кыргызами. Ал-Бируни указывает на расположение земель башкир - в восточной части седьмого климата, где находятся только лесные чаши и горы, а также дает уточнения, что с башкирами граничит область печенегов, города Сувар и Булгар (Булгария).

Наиболее полное и ценное описание башкир оставил дипломат, географ и историк Ибн Фадлан, совершивший путешествие из Багдада в Волжскую Булгарию в 921–922 гг. Его «Путевые записки» содержат уникальные сведения о географии, быте и культуре многих народов Восточной Европы – гуззах, башкирах, русах, славянах, печенегах, булгарах и других.

Сведения из арабо-мусульманских источников дают основание локализовать башкир на широкой территории между Волгой и Южным Зауральем. Сочинения восточных авторов – арабских, персидских образуют важнейший корпус письменных исторических материалов для изучения истории башкир.

Материалы и методы исследования

В исследовании истории башкир через призму арабо-мусульманской и персидской письменной традиции VIII–XV вв. применяются междисциплинарные методы. Основу составляет историко-филологический подход, позволяющий анализировать нарративные тексты с учётом особенностей языка, терминологии и жанровых традиций. Важным является сопоставление оригинальных арабских и персидских рукописей с их переводами и научными комментариями, что обеспечивает выявление семантических нюансов и уточнение этнонимов («башгирт», «басджирт», «башкурт»). Используется историко-географический метод, предполагающий реконструкцию пространственных представлений авторов средневековых источников и картографических произведений (карты Балхийской школы, ал-Кашгари, ал-Идриси, Кангидо).

Сопоставление текстовых и картографических свидетельств позволяет уточнить локализацию башкирских земель, характер их деления на «внутренних» и «внешних», а также проследить изменения в геополитическом восприятии региона. Применяется также этнологический подход, направленный на выявление представлений средневековых авторов о социальных и культурных особенностях башкир: упоминания об их военной организации, религиозных практиках (тотемизм, культ двенадцати богов, ранний ислам), образе жизни и языковых характеристиках. Особое внимание уделяется соотнесению этих сведений с археологическими, антропологическими и лингвистическими данными, что позволяет избежать односторонних трактовок.

Методологическую значимость имеет и компаративный анализ, применяемый для сопоставления арабских и персидских свидетельств с византийскими, латинскими и восточноазиатскими (например, карта Кангидо 1402 г.) источниками. Такой подход выявляет трансляцию и переработку знаний о башкирах в разных культурных традициях и обеспечивает многоплановое понимание их места в исторической картине Евразии.

Источниковая база исследования включает широкий корпус арабо-мусульманских и персидских письменных памятников:

- Ранние сведения об этнониме «башкир» у Ибн аль-Мукаффа (VIII в.), Ал-Истархи (ранее 950 г.), Ал-Масуди (нач. X в.), Салама ат-Тарджумана (X в.) и в Огуз-наме (рубеж VIII–IX вв.), содержащие легендарно-географические описания.

- Сообщения Гардизи (XI в.) о башкирах как подданных хазар, проживавших в горных районах Южного Урала.

- Подробные описания в «Записках» Ибн Фадлана (921–922 гг.), включающие этнографические наблюдения, сведения о военной организации, религиозных верованиях и географии расселения башкир.

- Карты и тексты аль-Балхи («Зикр ал-масафат ва сувар ал-акалим», 920–921 гг.) и Ибн-

Хаукаля («Китаб сурат ал-ард», 988 г.), где впервые башкиры фиксируются на картах как «башджирт».

– «Диван лугат ат-турк» (1072–1074 гг.) Махмуда ал-Кашгари, содержащий карту и богатый лингвистико-этнографический материал, включая характеристику башкирских диалектов и локализацию их земель.

– «Нузхат ал-муштак» (1154 г.) ал-Идриси, где представлены развернутые сведения о «внутренних» и «внешних» башкирах, их городах (Карукийя, Намджан, Гурхан), быте и контактах с соседями.

– Персидские источники XIII–XV вв.: «Тарих-и Джахангушай» ал-Джувайни (1250-е гг.), «Тарих-и гузиде» Хамдаллаха Казвини (1329–1330 гг.), «Мунтахаб ат-тавраих» (Избранные истории) Му'ин ад-дином Натанзи (1413 г.) и другие сочинения, фиксирующие роль башкир в военной и политической истории монгольских завоеваний и Улуса Джучи.

Обсуждение

Путешествие Ибн Фадланом в 921–922 гг. было совершено в ответ на письмо-приглашение халифу в Багдаде от некоего царя ас-сакалиба” (славян-булгар) с просьбой прислать мусульманских проповедников и оказать содействие в постройке крепости для защиты от хазар-иудеев. По его свидетельству, караван, продвигаясь через Мугоджарские холмы, оказался в землях гуззов, после чего пересек реку Урал (Багнади). На противоположном берегу проживали башкиры, отличавшиеся воинственным нравом. В связи с этим переправа каравана сопровождалась военной предосторожностью: первым переправлялся вооруженный отряд для защиты от возможного нападения башкир. Этот эпизод демонстрирует напряженность отношений и необходимость военной осторожности при прохождении их земель. Особый интерес представляет факт, что ранее, в IX в., Салам Тарджуман смог безопасно пересечь башкирские территории благодаря дипломатическим договоренностям и сопровождению со стороны хазар. В отличие от него, караван Ибн Фадлана испытывал угрозу нападения, что указывает на различия политической обстановки в разные периоды.

Караван Ибн Фадлана застает самую юго-западную окраину расселения башкир. После пересечения холмов Мугоджары, путешественники оказались в землях южных соседей башкир – гуззов. Миновав их земли, караван подходит к реке Багнади, первой из всех названных Ибн Фадланом рек, и это - река Урал. Люди переплывают её на мешках, а верблюды - вплавь. На противоположном берегу реки Урал живут башкиры, и для защиты от их возможных нападений первым переправляется вооружённый отряд: *«Необходимо, чтобы переправился отряд бойцов, имеющих при себе оружие, прежде чем переправится что-либо из каравана. Они - авангард для людей, (следующих) за ними, (для защиты) от башкир, (на случай) чтобы они (т. е. башкиры) не захватили их, когда они будут переправляться...»* (Ковалевский, 1956). Отметим здесь следующее обстоятельство. Ранее, в середине IX в. страну башкир проездом на восток посетил арабский ученый Салам Тарджуман. Его поездка была согласована по дипломатическим каналам, что обеспечило ему сопровождающих из числа хазар и безопасность путешествия, в отличие от проезда через окраину башкирских земель каравана Ибн-Фадлана.

Интерес представляет дальнейший маршрут посольства, к тому же далее упоминается некая страна народа из турок, называемого **аль-Башгирд**: *“Мы оставались у печенегов один день, потом отправились и остановились у реки Джайх (Хайдж), а это самая большая река, какую мы видели, самая огромная и с самым сильным течением. И действительно, я видел дорожный мешок, который перевернулся в ней, и те, кто был в ней, потонули, и люди (мужичи) погибли во множестве, и потонуло (значительное) количество верблюдов и лошадей. Мы переправились через неё только с трудом. Потом мы ехали несколько дней и переправились через реку Джаих, потом после неё через реку Азхан, потом через Баджа;*

потом через Самур, потом через Кабал, потом через реку Сух, потом через реку Ка(н)джалу, и вот мы прибыли в страну народа турок, называемого аль-Башигирд» (Ковалевский, 1956).

Исследователь А.П. Ковалевский обращает внимание на то, что перечисляемые Ибн-Фадланом названия рек не вполне адекватно соотносятся с его же рассказами о тех народах, среди которых проезжало посольство: «перечисление рек, протекающих по стране огузов, следует у Ибн-Фадлана после подробного рассказа об этом народе и даже после сообщения об отъезде посольства из страны огузов. Создаётся впечатление, будто огузы жили где-то до начала переправ посольства через все эти реки, т. е. на узкой полосе между северным Чинком и рекой Чаган. Страна башкир тоже оказывается где-то в узких пределах междуречья Кундурча - Б. Черемшан. Между тем эти народы занимали гораздо более обширные пространства, и Ибн-Фадлан в данном случае просто имел в виду дать общий маршрут и назвать переправы, не сопоставляя их с отдельными обстоятельствами своего путешествия...» (Ковалевский, 1956: 98).

В «Путевых записках» Ибн Фадлан есть настороженное отношение к башкирам: «... *Попали в страну народа из числа тюрок, называемых башкиры (Başgirt, Basdsurt, Basgurd, Baskurd). Мы остерегались их с величайшей осторожностью, потому что это худшие из тюрок, ... более других посягающие на убийство..*», отразив, по всей видимости, непростые отношения к башкир их соседей – болгар. Ибн-Фадлан также в негативном ключе описывает бытовавшие в то время языческие практики (тотемические верования) башкир - на существовавшие о части башкир групп, поклонявшихся тотемным богам – рыбам, журавлям, змеям, при этом у некоторых башкир параллельно уже существовал культ 12 богов, которым поклонялись другие люди. В этой связи известный исследователь А.П. Ковалевский делает предположение, что первая группа – более древний, местный компонент башкирского народа, говоривший на угорском диалекте до нашествия монолов, тогда как вторая – это пришлые тюркские племена, уже занимавшие в X в. господствующее положение. Постепенно тюркская кочевая знать – «башгарды» – дала имя всему народу, утратившему местный угорский язык и принявшему кыпчак-тюркский диалект. То есть учёный считал, что в происхождении башкирского народа определенную роль сыграло взаимодействие разных племён и культур (Ковалевский, 2015: 45). При этом, один из сопровождавших караван был башкиром-мусульманином. Отмеченное, по мнению А.З. Валиди, подтверждало распространение ислама среди башкир и было связано с торговыми связями башкир с регионами Шаш (Ташкент), Хорезм и гузами (огузам), указанное также упоминается у Аль Идриси (VI клим., 7 секция).

Зафиксированные Ибн-Фадланом характеристики башкир в значительной мере повторяются в материалах более поздних арабских и персидских авторов. Например, арабский географ и историк Ибн Саид ал-Магриби (1214–1274 или 1286) в своем сочинении «Китаб баст ал-ард фи-т-тул ал-ард» («Книга распространения земли в длину и ширину») (70–80-е годы XIII в.) следующим образом упомянул башкир: «К востоку от баджнаков лежит Зловонная земля, куда никто не может проникнуть без помощи ароматических веществ. Эта местность представляет собой пустыню. К северу от Зловонной земли расположена страна Басджирт. Басджирты безбожники; они убивают всякого, кто приходит к ним» (Коновалова, 2009: 34).

В X в. возникает школа арабо-мусульманской картографии. Ее основы заложил мусульманский ученый-географ, астроном и математик, **Абу Зайд Ахмад аль-Балхи** (850-934 гг.). Им также было составлено первое дошедшее до наших дней описание народов Восточной Европы, населявших территорию Волжской речной системы. Его работы стали началом для целой серии карт, которые дополнялись мусульманскими географами и из разных частей арабского мира в течение всего X в. Созданные серии карт объединяются в «Атлас мира». Почерк этих картографов узнаваем – они создавали круглые карты мира с нанесенными на них названиями морей, рек, озер, областей и городов, а также отдельные карты, которые прилагались к описательным главам об этих объектах. Основной труд аль-Балхи -

«Упоминание о расстояниях и изображение климатов («Зикр ал-масафат ва сувар ал-акалим»)»» заверченный около 308–309 гг. хиджры (920–921 гг.). Указанный труд включает и атлас, разделенный на семь географических областей и пояснения к ним. Долгое время карта аль-Балхи считалась утерянной, однако в нач. XXI в она была найдена. В описании к своей карте аль-Балхи впервые отдельно выделил географический регион - Бахр аль-Хазар, обозначив там башкир наряду с булгарами, буратасам, русами и славянами (Крачковский, 1957; De Goeje, 1871).

Другой представитель классической школы **Абу-л-Касим Ибн-Хаукал** (уроженец г. Насибин в Верхней Месопотамии) продолжил доработку карты и в своей версии указал башкир («башджирт»). Карту Ибн-Хаукал закончил в 988 г. Вероятно, это первое обозначение башкир на карте.

В своей книге «Китаб сураат ал-ард» («Книга расположения земель») в 988 г. о башкирах Ибн-Хаукал написал следующее: «Башджирт» разделяются на «внутренних», где имеются мелкие города: Мастра (Mastra), Кастра (Kastra). Земли там бесплодные, поселения в малом количестве и сообщение между ними трудное и опасное из-за раздоров. Что касается башджирт «внешних», то главные места обитания страны - города Карукия (Caroukia), Намдйан (Namdjan), Гурдйан (Ghourdjan)» (Ibn Ḥauqal, 1939). В то же время географы школы ал-Балхй «Внутренними башкирами» именовали западную группу народа, т. е. башкир Причерноморья, а под «внешними» подразумевалась соответственно южноуральская группа (Хамидуллин, 2019: 34–43).

Рисунок 1. «Карта мира Ибн Хаукали» 988 г.

Одной из главных картографических произведений, где обозначены башкиры, является круглая карта мира, приложенная к сочинению выдающегося средневекового ученого-лексикографа, грамматиста и диалектолога Махмуда ал-Кашгари или Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари (1101–1029 гг.) - Диван лугат ат-турк» («Свод (собрание) тюркских наречий»). Этот монументальный труд Кашгари был создан в 1072 – 1074 гг. (оригинал этого произведения сохранился в копии 1266 г., хранится в Национальной

библиотеке Стамбула).

К карте приложен довольно объемный текстовый материал, который включает богатую информацию об истории, языке, культуре и географии тюркских народов. Кашгари их разделил на две группы: южную и северную. Здесь же, среди северных тюрков присутствуют и башкиры.

Несмотря на то, что карта Кашгари сохранилась в редакции лишь XIII века, в ней, хорошо отражаются реалии IX в. Так, в традиционной арабской карте логично в центре увидеть Мекку, однако в данном картографическом произведении центром изображен Кашгар и Семиречье с городом Баласагуном. Эта традиция восходит к Орхонским памятникам древнетюркской письменности VIII в. Также содержащаяся в рукописи карта мира, в отличие от арабских карт, ориентирована на восток.

На карте Кашгари присутствует более ста названий, среди которых р. Волга (Атиль), Уральские горы, окаймляющие Волжский бассейн, города Булгары и Сувар, Каспийское море (море Абескуна), р. Иртыш (Артыш) и др. Башкиры помещены в междуречье рек Иртыш (верховья) и Или (Ила), в переводе казахского исследователя Нурлана Кенжеахмета - *Fiyaḥī Bashqīrt (States of Bashqīrt)* – т.е. страна Башкир. По-видимому, на карте Махмуда ал-Кашгари отражена та часть башкирских племен, которая, мигрировав в Приаралье и далее на Южный Урал через указанную территорию, позднее консолидировалась с другими частями этноса.

В своих трудах Махмуд Кашгари не только описывает области распространения племен-народов, но и обращает внимание на их языковые особенности, им было выявлена взаимосвязь диалектных особенностей тюркских племен с их географическим местом обитания – «Самый правильный язык у тех, кто знает только один язык, не смешивался с персами и не привык жить в городах. А у тех, у кого два языка и кто смешивался с жителями городов, есть смягчение в произношении» или «Самый легкий из языков — огузский, а самый правильный — язык ягма, тухси и тех, кто живет в долинах Или, Иртыша, Оби, Волги - вплоть до страны уйгуров». Им также отмечается языковое отличие тюркских племен – *«Между хаканскими тюрками и другими, с одной стороны, и туркменами-огузами, с другой, существует очевидное и последовательное расхождение» и сходство: «у кыркызов, кыпчаков, огузов, тухси, ягма, чигилей, ограков, чаруков - чистый и единственный тюркский язык; язык емеков и башкир близок к их языку»* (Кашгари, 2010: 76).

Пожалуй, наиболее информативными о башкирах, топонимах на территории их расселения и их городах, стало сочинение «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал афак» («Развлечение истомленного в странствии по областям») арабского географа и картографа **Абу Абдаллах аш-Шариф ал-Идриси** (1100 – 1165 гг.) уроженца г. Сеута (Марокко). Им были собраны почти все географические представления о различных странах и территориях, известные к середине XII в.

Важно отметить, что сведения о хазарах, русах, бургасах, башкирах и булгарах им были заимствованы большей частью из работы Ибн Хауқалы, Салам ат-Тарджумани, последний, как сообщается в «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал афак», добравшись в качестве посла до алан, а затем «до резиденции Хазарского царя, где также отдохнувши в резиденции этого государя, продолжил путь и «через 27 дней» достиг «пределов страны Башкир» и в окрестностях которой им пришлось «переходить, в продолжении 10 дней, обширную страну черноземистую и издающую вонючий запах». Деление башкир на внутренних и внешних ранее уже упоминалось в сочинении Джейхани (900 г.): «От Гор до Внутренних Башкирт 10 дней. От Внутренних Башкирт до Булгара 25 дней» (Антонов, 2012: 233-234). Также интересно следующее сообщение Джейхани: «Ниже города Хиама впадает в реку Руза большая река, текущая с севера от этой реки с больших гор, отделяющих страну гузов от страны басджиртов. Эти горы называются горы Мургар» (Антонов, 2012: 247). По мнению Р.Г. Кузеева указанные сведения восходят к еще более ранним сочинениям, «возможно к Ибн-Хордадбеку (IX в.), или даже к его предшественникам». Башкиры «обитали, по крайней мере в VII–VIII вв. где-то в

районах к северу или точнее северо-востоку от среднего течения Сырдарьи» (Кузеев, 1974:135). Среди ранних упоминаний о башкирах также выделим составленное на рубеже VIII- IX вв. сочинение «Огуз-наме», где идет речь об Огуз-хане, который вместе с войском «переселились в область северных стран в сторону Башгурда» (Рашид ад-Дин, 1987: 31). Любопытно даваемая в этом произведении характеристика народа: «Что касается жителей К.р.л. и Башгурд, то они были весьма необузданными и коварными. Из-за своей гордости ... они не склоняли свои головы ни перед одним владыкой. Огуз захватил их падишаха по имени Карашит... Башгурды стали илем» (Рашид ад-Дин, 1987:111).

В книге «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал афак» сведения о башкирах изложены разделе – [VI климат, 7-я секция], приведем часть цитат из указанной книги ал-Идриси:

«Что касается страны внутренних басджиртов, то мы уже рассказали о ней и описали ее пределы в [седьмой секции] пятого климата. Что же до страны внешних басджиртов, то к ней относятся [города] Карукийя, Намджан и Гурхан. Это населенные города, жители которых живут своим трудом, занимаясь торговлей и ремеслами лишь с тем, чтобы обеспечить себя....» (Коновалов, 2006: 122);

«Басджирды делятся на два племени, которые обитают близ границ гузов за булгарами... Народ басджиртов граничит с баджнаками. Басджирты и баджнаки – тюрки, граничащие с Румом. Большую часть времени они живут в мире, но иногда нападают друг на друга, и торговля между ними [чередуются]с войнами ... Земли басджиртов простираются до Зловонной земли... » (Коновалова, 2006: 122-123);

«От города Намджан до города Гурхан восемь переходов. Это большой, населенный город тюрков из земли Аскутийя... От Гурхан до города Карукуйя по реке Анхадара восемь, а по суше - шестнадцать переходов на запад. Карукийя – красивый город с постройками из дерева и и шатарми из войлака. На него постоянно нападают булгары, до [земли] которых шестнадцать переходов и они постоянно воюют друг с другом с незапамятных времен. От города Карукийя на север до внешних басджиртов десять переходов по труднодоступным горам, плохим дорогам и узким тропам. Между Карукийя и внутренними басджиртами двенадцать переходов по неприступным горам и бездорожью. Страна басджиртов велика, и ее [отдельные] части отстоят друг от друга [на большое расстояние]. Между центром [страны] внутренних басджиртов и центром [страны] внешних басджиртов одиннадцать переходов. По своим обычаям народ басджиртов подобен тюркам-булгарам. Их одежда - длинные куртки» (Коновалов, 2006: 123-124). Помимо известных работ А.П. Коновалова с подробным разбором данного текста ал-Идриси можно отметить работу башкирского историка С.И. Хамидуллина (Хамидуллин, 2025).

В 1154 г. ал-Идриси завершил составление карты «населенных областей» на 70 листах (Charta Rogeriana), сопроводительного текста к ней и схематической круглой карты мира. Каждая «областная карта» показывала 1/10 часть одного из семи «климатов» (широтных зон), а соединение всех карт в определенном порядке давало полную карту мира, ориентированную, согласно арабской традиции, на юг. На этой карте были отражены многие географические объекты Башкортостана, а сама его территория отнесена к VI и VII климатам. Башкиры на карте находятся в окружении Баженяков (Печенегов), Булгар и народа ал-Лиман (возможно Аланы).

Согласно карте Аль-Идриси на реке Итиль (nahr atil) и его притоках отмечены города / местности Касра, Масра, Карукия, а также так называемые внешние башкиры (basgirt al hariga) и страна тюрков Башкир ({asaf}il ard basgirt min al atrak). По мнению исследователя С.И. Хамидуллина информация ал-Идрисий о «внешних башкирах», как видно из характера сообщаемых сведений, имеет не поволжское, а среднеазиатское происхождение, о чем ему мог передать только человек, лично бывавший в тех края (Хамидуллин, 2025: 147). Указанное подтверждает и указываемый ал-Идриси ориентир, по которому проходила граница между«страной ал-Ғузийя и страной ал-Башджиртийя» (Idrīsī, 2010: 839).

Изложенные ал-Идриси сведения о наличии городов у басджиртов по мнению И.Коноваловой отражают дошедшие до его информатора сведения о башкирских родо-племенных названиях - кесе и мишар, а «Наличие целого ряда вариантов чтения названий городов (Мас.т.р, Маст.р, Мамир, Мас.рада; Кас.т.р, Камир, Кас.р) также говорит о недостаточной конкретности полученных ал-Идриси сведений о городах басджиртов» (Коновалова, 1999: 192).

Однако записи путешественника Вильгельм Рубрук датируемые XIII в. отмечают полное отсутствие каких-либо поселений в стране башкир: «Проехав 12 дней от Этилии, мы нашли большую реку, именуемую Ягак; она течет с севера из земли Паскатир и впадает в вышеупомянутое море. Язык Паскатир и Венгров – один и тот же; это – пастухи, не имеющие никакого города; страна их соприкасается с запада с Великой Булгарией. От этой земли к востоку, по упомянутой северной стороне, нет более никакого города. Поэтому Великая Булгария – последняя страна, имеющая город. Из этой земли Паскатир вышли Гунны, впоследствии Венгры...» (Путешествие Вильгельма де Рубрука, 1911: 101).

На карте у ал-Идриси на западе от башкир можно видеть страну тюрок Булгария (*bakija bulgar min al turk*) и город Булгар. К юго-западу отмечена обширные земли буртасов (*ard burtas*), еще дальше – земли хазар (*ard hozar*). Карта ориентирована на юг, соответственно, регион Башкирия расположена в левой части карты. Оригинал карты был выгравирован на серебряном блюде, составлен по заказу Короля Сицилии Рожера II (до наших дней дошли три манускрипта XIV – XV веков с книгой Рожера, из них два – в Национальной библиотеке Франции и один – в Бодлианской библиотеке Оксфорда). В издании 1928 г. тексты карты транскрибированы латиницей в 1928 г. Конрадом Миллером. Труды Аль-Идриси повторялись и перерабатывались такими выдающимися арабскими географами XIII – XIV вв. как Абу-л-Фида и Ибн Саид и многими другими.

Рисунок 2. Карта мира Мухаммада аль-Идриси, 1154 г. (фрагмент)

Историко-географические представления, сочинения арабо-мусульманских путешественников и географов стали источником для картографической традиции не только для европейских коллег, но и для авторов из Восточной Азии, в частности, при составлении самой старой, из сохранившихся до настоящего времени, корейско-китайских карт мира, сокращенно называемая Кангидо (*Kangnido*). Ее полное название - *Honil Gangni Yeokdae Gukdo Ji Do* (混一疆理歷代國都之圖), что можно перевести как «Карта окружающих земель и регионов, исторических стран и столиц (Китая)», составленная корейскими учеными Квон Куном и Йи Хо в 1402 г. во времена правления династии Чосон и сохранившаяся в храмах на

территории Японии. Особенности транскрипции топонимов Куманской степи (Дашт-и Кипчак) и «прилегающих регионов» не оставляют сомнений, что составители карты Kangnido черпали свою географическую информацию из более ранних арабо-мусульманских карт и других источников. Нас интересуют несколько названий, отмеченных на карте в северном Прикаспии: Бэйсаэр (Beisa'er) 北撒兒, Бэйсу (Beisu) 北速 и Хэйшань (Heishan) 黑山, последнее название явно связано с горами. Вполне объяснимо, что расстояния на карте Кангнидо, неполны или неверны. Так, по мнению казахского исследователя Нурлана Кенжеахметова, город Бейсаэр по всей видимости придется искать где-нибудь в половецкой степи и вероятно он в искаженном виде маркировало Бешегерт, Башкурт, Басшжирт или Башкаруд (Nurlan Kenzheakhmet, 2021; Nurlan Kenzheakhmet, Alpamys Abu, 2021). Именно под подобными названием маркировали башкир арабские путешественники и географы. В их числе исследователь Ибн Якут Хамави, в своем географическом словаре нач. XIII в. упомянул венгров под титулом Башгирд, но записал еще два варианта: Башджирд, Башкирд, а также как упоминалось выше, дипломат и путешественник Ибн Фадлан в путешествии из Багдада в Булгар в 922 г. отметил в своих записях башкир в этимологии Башгирд.

Башкиры, страна башкир также упоминаются у ряда *персидских авторов XIII-XV веков*.

Так, исламский правовед из иранского города Казвин - **Закарийа ал-Казвини** (1203–1283 гг.), повторяя нарративы Ибн-Фадлана о башкирах, в своем труде «Асар ал-Билад ва Ахбар ал-Ибад» («Памятники стран и сообщения о рабах [Аллаха]») (1275–1276 гг.) сообщает следующее: «В этом климате нет возделанных местностей. Он начинается на востоке, где леса и горы, в которых обитают некие группы [людей] из тюрок, похожие на дикарей. Он проходит по горам Башкырт, к пределам ал-Баджанак, городам Сувар и Булгар и кончается у моря ал-Мухит. За пределами этого климата мало народов. Живут там такие, как вису, йура и подобные им» (Абд ар-Рашид ал-Бакуви: 111). «Башкырт— большой народ из тюрок, между Кустантинией и булгарами. Жители его — самые худшие из тюрок и самые упорные в стремлении к убийству. Они говорят: «У лета господь, у зимы господь, у дождя господь, у ветра господь, у земли господь, у воды господь, у смерти господь и у жизни господь». Среди них есть такие, которые поклоняются журавлям, и это большой народ. Но большинство их — христиане. Среди них есть группа мусульман, последователей толка имама Абу Ханифы ан-Нумана — да будет доволен им Аллах! Они платят джизью христианам, как здесь христиане платят мусульманам. У них есть царь с громадным войском. Население живет в шатрах. У них нет крепостей» (там же).

Как видно из этого сообщения Закарийа ал-Казвини, как и многие другие средневековые западные и восточные авторы, выделяет две географически очень далеко проживающие друг от друга группы башкир.

Обращает на себя внимание у персидских (персоязычных) авторов упоминания башкир или страны Башгирд в контексте завоевательных походов потомков Чинги-хана. У **Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани** (ум. в 1318 г.) в его «Джами ат-таварих» («Сборник летописей» или «Собрание историй») (1300–1311 гг.) сообщается следующее: «Когда же пришла очередь ханствования и господствования над миром Чингиз-хану, его знаменитому роду и его великим преемникам, то они замирили и сделали покорными себе все государства населенной части мира, [состоящей] из Северного Китая и Южного, из Индии и Синда, Мавераннахра и Туркестана, Сирии и Византии, стран асов и урусов, черкесов и кипчаков, келаров и башкир, — короче говоря, все то, что простирается от востока на запад и с севера на юг» ((Рашид-ад-дин: 66).

В исторической хронике XIV века по раннемамлюкскому периоду истории Египта и близлежащих стран, в том числе Хулагуидского Ирана и Улуса Джучи - «**Зубдат ал Фикра**» под авторством эмира Рукн ад-Дин Байбарс аль-Мансури также есть упоминания о башкирах, служивших в Египте, в частности 'Алям ад-Дин Санджар аль-Башкурди, как одного из эмиров в 679 году хиджры (1280-1281), однако изложение истории башкир там отсутствует (Порсин,

2018).

В сочинении «Тарих-и гузиде» («Избранная история») составленном **Хамдаллахом Казвини** в 1329-1330 гг. (730 год хиджры) указаны области и народы, которые были преданы Чингиз-ханом старшему сыну Джучи: *«ему вверены были область Хорезм, Дашт-и Хазар, Булгар, Саксин, аланы, асы, русские, Микес, башкирды и те пределы. Между ним и Угетай-кааном постоянно была вражда ...»* (История Казахстана в персидских источниках. Том IV: 182).

В наиболее важном персоязычном сочинении, посвященном истории завоевательных походов Чингиз-хана и его потомков персидского автора **Джувайни** (полное имя - Ала ад-дин Ата Малик ибн Баха ад-дин Мухаммад ал-Джувайни) «Тарих-и Джахан-гушай» («История покорителя мира» или «История завоевателя мира») и написанного в течении 1252-1260 гг. (650-658 года хиджры), немало место уделено покорению Булгара, страны асов, Руси, многих прочих стран, войнам с келарами и башкирдами, а также с кыпчакским ханом Бачманом (История Казахстана в персидских источниках. Том IV: 52-63). Более поздние персидские, арабские и турецкие (османские) авторы будут заимствовать материалы из «Тарих-и Джахангушай».

Сочинение “Аноним Искандара” или «Мунтахаб ат-тавраих» (Избранные истории) – труд по всеобщей истории был составлен **Му’ин ад-дином Натанзи** (был закончен в 1413 г. Представляет интерес описание автором разделения Улуса Джучи на крылья и перечень относящихся к ним регионов: «Те, которые относятся к левому крылу, то есть пределы Улуг-тага, Секиз-Йачача и Каратала до пределов Туйсена, окрестностей Дженда и Баркенда, утвердились за потомками Ногайя, и они стали называться султанами Ак Орды; правое же крыло, к которому относится Ибир-Сибир, Рус, Либка, Укек, Маджар, Булгар, Башгирд и Сарай-Берке, назначили потомкам Токтайа и их назвали султанами Кок Орды» (Золотая Орда в источниках, 2003: 310). Это сочинение сохранило среднеазиатскую историческую традицию и содержит много ценных данных, отсутствующих в других иранских источниках, а достоверность их во многих случаях подтверждается сравнением с данными русских летописей.

Созданное в 1421-1425 годах по заказу Ибрагима Султана - внука Тимура - Историческое сочинение “**Зафар-нама**” («**Книга о победах**») Шараф ад-дина Али Йазди (псевдоним - Шараф), представляет собой наиболее полный и авторитетный свод сведений о жизни и завоеваниях великого эмира. При работе над своим трудом Шараф ад-дин Йазди, несомненно, опирался на более ранние произведения о Тимуре, в первую очередь на одноименное сочинение Низам ад-Дина ал-Васи Шами, созданное в 1404 году.

В сочинении содержится перечень правителей Золотой Орды с краткими характеристиками их правлений, но наиболее подробно описаны сложные взаимоотношения Тимура с Тохтамышем. Автор приводит прямо противоположные оценки этих отношений - от описания щедрой поддержки, оказанной Тимуром Тохтамышу ("пожаловав ему царство всего Дашт-и Кипчака и Джучиева улуса"), до резкого осуждения неблагодарности ордынского хана, который "забыв все милости и попечения Тимура, отважился на неблагодарность" и собрал со всего улуса Джучи, доставшегося ему лишь благодаря помощи и содействию Тимура, огромное войско, в числе которого фигурируют и башкиры: «Из русских, черкесов, булгар, кипчаков, аланов, (жителей) Крыма с Кафой и Азаком, башкирдов и м.к.с.1188 собралось войско изрядно большое». С такою неподдающею счету армией, превосходившей число древесных листьев и дождевых капель, в конце 790 г. [11 января – 30 декабря 1388 г.], соответствующего году крокодила, в начале зимы двинулся он против Тимура (Золотая Орда, 2003: 338; Тизенгаузен, 1941: 156).

Результаты исследования

Первые упоминания башкир в письменных источниках имеют полулегендарный

характер и лишены точной географической локализации. С XI века сведения становятся более конкретными: фиксируются географические ориентиры, численность войска и дипломатические связи башкир. «Путевые записки» Ибн Фадлана являются важнейшим источником по ранней истории башкир, позволяющим реконструировать их географию расселения, этнокультурные особенности и политическое положение.

Сопоставление путешествий Салама Тарджумана (IX в.) и Ибн Фадлана (X в.) показывает различие в уровне дипломатической защищенности и безопасности при пересечении башкирских земель. Научное открытие текста «Записок» Ибн Фадлана А.-З. Валиди Тоганом стало фундаментальным вкладом в изучение ранней истории башкир и этнополитической ситуации Восточной Европы X в. Продвижение каравана Ибн Фадлана по территории, населённой башкирами, сопровождалось как настороженностью, так и фиксированием этнографических деталей, которые представляют ценность для изучения этногенеза и культурной истории этого народа. Описание башкир как «худших из тюрков», склонных к насилию и нападениям, скорее всего, отражает не столько объективную характеристику, сколько восприятие соседями-булгарами и общую атмосферу межплеменной конкуренции в регионе. Это также можно рассматривать как проявление политической ситуации, когда башкиры находились в зоне соперничества между Волжской Булгарией, Хазарией и огузскими племенами.

Особый интерес вызывают записи Ибн Фадлана о религиозных верованиях башкир. Его свидетельства фиксируют сложный религиозный синкретизм: часть башкир придерживалась древних тотемических культов (рыб, журавлей, змей), что указывает на глубокие корни угорского и до-тюркского культурного слоя. В то же время параллельно существовала практика поклонения двенадцати божествам, что может быть связано с уже оформленными тюркскими религиозными представлениями, основанными на кочевой традиции. Такая двойственность позволила А.П. Ковалевскому предположить наличие двух этнических компонентов в составе башкирского народа: автохтонного угорского населения и пришлых тюркских племён. Постепенное доминирование тюркской знати, по его мнению, привело к формированию этнического самоназвания «башгард», которое позднее распространилось на весь народ. В результате произошло вытеснение угорского диалекта и переход к кыпчакотюркскому языковому ареалу, что стало важнейшим этапом в становлении башкирской идентичности.

Примечательным является также упоминание о том, что в составе посольства находился мусульманин-башкир. Этот факт имеет серьёзное значение, поскольку свидетельствует о проникновении ислама среди отдельных башкирских групп уже в X в. А.-З. Валиди связывал раннее распространение ислама с торговыми контактами и культурным влиянием из регионов Шаша (Ташкента), Хорезма и земель огузов. В пользу этой точки зрения свидетельствуют и сообщения Аль-Идриси, фиксировавшего существование мусульманских общин башкир в более поздний период. Таким образом, в описании Ибн Фадлана отражаются не только этнополитические особенности башкир, но и сложные процессы культурной трансформации: переход от архаичных верований к монотеизму, от локальной племенной изолированности к включению в более широкий исламский мир.

Продолжая традицию аль-Балхи и Ибн-Хаукаля, в X–XI вв. к описанию башкирских земель обращались и другие представители мусульманской географической школы. Так, у ал-Масуди, автора «Золотых лугов», содержатся отдельные упоминания о народах, обитавших в Поволжье и Приуралье, среди которых выделяются и башкиры. Его сведения, хотя и отрывочны, но подтверждают устойчивое представление о башкирах как о самостоятельном этнополитическом образовании. Систематизация знаний о народах Восточной Европы и Евразийских степей на основе картографической традиции «Балхийской школы» позволила закрепить за башкирами устойчивое географическое пространство. Важно отметить, что деление на «внутренних» и «внешних» башкир отражает не только территориальную

локализацию, но и политическую, культурную специфику их различных групп. Западные башкиры, находившиеся ближе к Причерноморью и в сфере влияния Хазарского каганата, имели иные социальные условия, чем южноуральские башкиры, входившие в контакт с огузами, кимаками и волжскими булгарами. Эти сведения имеют особое значение для изучения этногенеза башкир, поскольку они фиксируют процесс формирования народа в условиях сложного взаимодействия различных этнических и культурных элементов. Более того, ранняя арабская картография является уникальным источником не только по локализации башкир, но и по общей картине этнополитических связей региона. Она позволяет реконструировать представления мусульманских учёных о географическом пространстве и народах Евразии в X в.

«Диван лугат ат-турк» Махмуда аль-Кашгари стал не только выдающимся памятником тюркской филологии, но и уникальным историко-географическим источником, в котором фиксируется место башкир среди народов тюркского мира XI века. Упоминание «Fiyāfi Bashqīrt» (страна Башкир) на карте демонстрирует, что в представлениях Кашгари башкиры уже имели четкую этнополитическую локализацию, пусть и отчасти условную, отражающую процессы миграции и расселения. Размещение их в междуречье верховьев Иртыша и Или, вероятно, связано с движением отдельных групп башкир в направлении Приаралья и Южного Урала, что согласуется с данными об этногенетической неоднородности этого народа. Важность труда Кашгари заключается и в его сравнительно-лингвистическом подходе: сопоставляя диалектные особенности разных тюркских племён, он зафиксировал близость языка башкир к кыпчакскому и кыргызскому, что позволяет рассматривать башкир как часть кыпчакско-огузо-кыргызского языкового континуума. При этом он различал тенденции «искажения» языка под влиянием персидской и городской среды у огузов и подчеркивал «чистоту» речи у степных и таёжных племён, включая башкир. Эти наблюдения Кашгари не только проливают свет на ранние языковые особенности башкир, но и помогают реконструировать картину культурного и социального взаимодействия в тюркском мире XI в. Примечательно, что карта Махмуда аль-Кашгари отличается от арабо-мусульманской картографической традиции: вместо Мекки в центр помещен Кашгар и Семиречье, а ориентация карты идёт на восток, что свидетельствует о преемственности орхоно-енисейской письменной культуры и тюркского этноцентризма. Таким образом, «Диван лугат ат-турк» можно рассматривать как важнейший источник не только по истории языка, но и по этнической истории башкир, их включённости в систему тюркских народов и политико-культурных реалий Центральной Евразии XI века

Труд ал-Идриси «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак» и приложенная к нему «Charta Rogeriana» представляют собой наиболее систематизированное и подробное описание башкир и их земель в арабо-мусульманской географической традиции XII в. В отличие от более ранних авторов, дававших фрагментарные или полуполюгендарные сведения, ал-Идриси оставил развернутые описания городов, дорог, природных условий и социальных характеристик башкирского общества. Его сведения фиксируют существование двух крупных групп — «внутренних» и «внешних» басджиртов, различавшихся по территории расселения и, вероятно, по характеру контактов с соседями. Особый интерес вызывает упоминание городов Карукийя, Намджан и Гурхан. Эти центры описываются как населенные и достаточно развитые в хозяйственном отношении, с характерной деревянной и войлочной архитектурой, а также с активными ремесленными и торговыми занятиями. Регион, населенный башкирами, представлен как обширная территория с труднопроходимыми горами, узкими дорогами и значительными расстояниями между поселениями. Ал-Идриси подчеркивает постоянные военные столкновения башкир с булгарами, но также отмечает наличие устойчивых хозяйственных традиций и близость их быта к булгарским. Карта ал-Идриси, завершённая в 1154 г., стала важнейшим географическим памятником средневековья. На ней территория Башкортостана отнесена к VI и VII климатам, а башкиры показаны в окружении печенегов,

булгар и народа ал-Лиман (вероятно, аланов). Впервые столь детально отображены не только этнические группы, но и конкретные географические объекты, связанные с землёй башкир, что делает этот источник ключевым для реконструкции представлений исламского мира о Восточной Европе и степной Евразии в XII веке.

Карта и сочинение ал-Идриси представляют собой не только важнейший памятник средневековой картографии, но и ценнейший источник по истории башкир. Упоминание «страны тюрок Башкир» (ard basgirt min al-atrāk) и разделение на «внешних» и «внутренних» басджиртов подтверждает устойчивое восприятие башкир как значимого этнополитического образования в представлениях арабо-мусульманских учёных XII в. Особое внимание заслуживает локализация их городов и поселений вдоль Итиля (Волги) и её притоков. Фиксация топонимов Касра, Масра и Карукия позволяет судить о наличии урбанизированных центров, что перекликается с данными о развитии хозяйственной жизни, торговых и ремесленных традиций у башкир в этот период. Сведения ал-Идриси также демонстрируют широкую включённость башкир в систему региональных связей. На карте они показаны в окружении булгар, бургасов и хазар, что указывает на тесное соприкосновение с ведущими этнополитическими силами Среднего Поволжья и Приуралья. Важным является и отмечаемое соседство с огузами: указание границы между «страной ал-Гузийа» и «страной ал-Башджиртийа» подчёркивает роль башкир в зоне контакта кочевых племён Центральной Азии и оседлых центров Восточной Европы. Значимость труда ал-Идриси усиливается его уникальной формой: карта была выгравирована на серебряном блюде по заказу короля Сицилии Рожера II, что само по себе говорит о высоком статусе научных знаний в арабо-мусульманской традиции и их ценности для средневековой Европы. Дошедшие до нас манускрипты XIV–XV вв. позволяют реконструировать не только картографические представления XII в., но и способы их трансляции в последующие эпохи. В издании К. Миллера (1928) карта получила научное введение в оборот, после чего стала основой для целого ряда исследований. В дальнейшем сведения ал-Идриси использовались и перерабатывались арабскими географами XIII–XIV вв. - Абу-л-Фида, Ибн Саидом и другими, что подтверждает их авторитетность и долговременное влияние. Также относительно сочинения ал-Идриси важно подчеркнуть, что она состоит из двух взаимосвязанных частей, в связи с чем исследователь И. Коновалова подчёркивает, что карты не должны рассматриваться как простая иллюстрация к тексту и «Карты с изображением Восточной Европы в "Нузхат ал-муштак" являются сложным по своему составу произведением, где соседствуют данные разного времени - восходящие к античным источникам оронимы и гидронимы; объекты, отражающие географические представления самого ал-Идриси; перенесенные на карту маршрутные данные, относящиеся к XII в.» (Коновалова, 1999: 217).

Сообщения персидских авторов XIII–XV вв. расширяют и углубляют картину, созданную арабо-мусульманскими авторами предшествующих эпох. Закарийа ал-Казвини в сочинении «Асар ал-Билад ва Ахбар ал-Ибад» как и многие авторы выделяет две группы башкир – возле Волжских булгар и на Балканах, а также повторяет многие, в том числе негативные с точки зрения Ибн-Фадлана выводы о башкирах. У Хамдаллаха Казвини в «Тарих-и гузиде» башкиры упоминаются как часть обширных владений Джучи, наряду с Хорезмом, Булгаром, Саксином, аланами и русскими. В сочинении Му'ин ад-дин Натанзи «Мунтахаб ат-тавраих» страна (народ) Башгирд упомянут в правом крыле Улуса Джучи под властью потомков Токтайа, где также находились: Ибир-Сибир, Рус, Либка, Укек, Маджар, Булгар, и Сарай-Берке. Отмеченное свидетельствует о том, что к XIV в. память о включённости башкир в орбиту Улуса Джучи была достаточно прочной и воспринималась как элемент общей геополитической системы Чингизидов. У Джувайни в «Тарих-и Джахангушай» и Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани в «Джами ат-таварих» башкиры фигурируют в контексте военных действий, восстаний и сопротивления монгольской экспансии, что подчёркивает их активное участие в событиях XIII в. и свидетельствует о том, что башкиры

были самостоятельной военной силой, заслуживающей отдельного упоминания рядом с булгарами, русскими и кипчаками. Персидская историографическая традиция, отразившая башкир в контексте монгольских завоеваний, оказала сильное влияние на арабских и турецко-османских авторов последующих веков, благодаря чему этноним и образ башкир вошли в широкий круг источников по истории Евразии.

Заключение

Арабо-мусульманские и персидские авторы, описывавшие башкир начиная с раннего средневековья оставили богатый комплекс сведений о географии их расселения, поселениях, социальной организации и религиозных практиках. Эти данные позволяют реконструировать как пространственные границы башкирских земель, так и характер их взаимодействия с соседями - булгарами, хазарами, печенегами, огузами и кыпчаками. Особое значение имеют свидетельства о мировоззрении башкир, включающие упоминания о языческих культах и раннем распространении ислама. Совокупность этих источников делает возможным более глубокое понимание процессов этногенеза башкир и их роли в политической истории Средневековой Евразии.

Литература:

Абд ар-Рашид ал-Бакуви, 1971 — *Абд ар-Рашид ал-Бакуви*. Китаб Талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар («Сокращение [книги о] “Памятниках” и чудеса царя могучего») / изд. текста, пер. и примеч. З.М. Бунятова. М.: Наука, 1971. 162 с.

Абӯ Зайд Балхи, 1968 — *Абӯ Зайд Балхи* // Большая каталонская энциклопедия. Группа «Энциклопедия», 1968.

Антонов И. В., 2012 — *Антонов И. В.* Башкиры в эпоху средневековья (очерки этнической и политической истории). Уфа: ИП Галиуллин Д.А., 2012. 308 с.

Де Гое М. Й., 1871 — *Де Гое М. Й.* Вопрос об Истахри и Балхи // Журнал Немецкого востоковедческого общества (ZDMG). Лейпциг: Брокгауз, 1871. Т. 25. С. 42–58.

Джиованни дель Плано Карпини, 1957 — *Джиованни дель Плано Карпини*. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / пер. А.И. Малеина. М.: Гос. изд-во географической литературы, 1957. 263 с.

Золотая Орда в источниках, 2003 — Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские сочинения / сост., вводная ст. и комм. Р.П. Храпачевского. М., 2003. 448 с.

Ибн Хаукаль, 1939 — *Ибн Хаукаль*. Географический труд / изд. Дж. Х. Крамерс // Библиотека арабских географов. Лейден: Э. Й. Брилл, 1939. Ч. II (II). 528 с.

История Казахстана в персидских источниках, 2006 — История Казахстана в персидских источниках. Т. IV. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / ред. М.Х. Абусейтова. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.

Ковалевский А. П., 1956 — *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: ХГУ, 1956. 348 с.

Ковалевский А. П., 2015 — *Ковалевский А. П.* Башкиры в X веке по данным Ибн-Фадлана // Хазарский альманах. М., 2015. Т. 13. С. 35–64.

Коновалова И. Г., 1999 — *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в сочинении Ал-Идриси. М.: Восточная литература РАН, 1999. 254 с.

Коновалова И. Г., 2006 — *Коновалова И. Г.* Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. М.: Восточная литература, 2006. 325 с.

Крамерс Дж. Х., 1932 — *Крамерс Дж. Х.* Вопрос о Балхи – Истахри – Ибн Хаукале и Атласе ислама // *Acta Orientalia*. Лейден: Брилл, 1932. Т. X. С. 9–30.

Крачковский И. Ю., 2004 — *Крачковский И. Ю.* Арабская географическая литература. М.: Восточная литература РАН, 2004. 919 с.

Кузеев Р. Г., 1974 — *Кузеев Р. Г.* Происхождение башкирского народа: этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974.

Махмуд ал-Кашгари, 2010 — *Махмуд ал-Кашгари*. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов) / пер. с араб. А.Р. Рустамова, ред. И.В. Кормушина. М.: Восточная литература, 2010. 461 с.

Мешхедская рукопись Ибну-ль-Факиха, 1924 — Мешхедская рукопись Ибну-ль-Факиха / А.З. Валидова // Известия РАН, 1924. С. 246–247.

Нурлан Кенжеахмет, 2021 — *Нурлан Кенжеахмет*. Евразийская историческая география в географической литературе и картах XIII – середины XVII вв. // Немецкие исследования Восточной Азии, 2021. Т. 24.

Нурлан Кенжеахмет, Алпамыс Абу, 2021 — *Нурлан Кенжеахмет, Алпамыс Абу*. Некоторые средневековые и постзолотоордынские города в бассейнах Итиля (Волги) и Сыр-Дарьи по арабским и китайским картам // Золотоордынское обозрение, 2021. № 9(3). С. 611–653.

Порсин А. А., 2018 — *Порсин А. А.* История Золотой Орды конца XIII – начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра». Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 276 с.

Рашид-ад-дин, 1952 — *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1 / пер. Л.А. Хетагурова. М.; Л., 1952. 220 с.

Тизенгаузен В. Г., 1941 — *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. II. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.

Тоган З. В., 2003 — *Тоган З. В.* История башкир (Публикации Тюркской, № 18). Анкара: Генеральное управление Тюркской; Юджель Офсет, 2003. 523 с.

Умурзаков Г. Х., 1991 — *Умурзаков Г. Х.* Древние башкиры. Некоторые вопросы истории / под ред. Д.Ж. Валеева. Уфа, 1991. 45 с.

Хамидуллин С. И., 2025 — *Хамидуллин С. И.* Рассказ о башкирах географической школы ал-Балхи: содержание, источники, верификация // Oriental Studies, 2025. № 18(1). С. 139–151. URL: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2025-77-1-139-151> (дата обращения: 21.08.2025).

References:

Abd ar-Rashid al-Bakuvi, 1971 — Abd ar-Rashid al-Bakuvi. Kitab Talkhis al-athar wa-aja'ib al-malik al-qahhar [Abridgement of the Book on Monuments and Wonders of the Mighty King] / ed., transl., annot. by Z.M. Bunyatov. Moscow: Nauka, 1971. 162 p. (in Russ.)

Abu Zayd Balkhi, 1968 — Abu Zayd Balkhi. Bol'shaya katalonskaya entsiklopediya [Great Catalan Encyclopedia]. Group "Entsiklopediya", 1968. (in Russ.)

Antonov I. V., 2012 — Antonov I. V. Bashkiry v epokhu srednevekov'ya (ocherki etnicheskoi i politicheskoi istorii) [The Bashkirs in the Middle Ages (Essays on Ethnic and Political History)]. Ufa: IP Galiullin D.A., 2012. 308 p. (in Russ.)

De Goeje M. J., 1871 — De Goeje M. J. Vopros ob Istakhri i Balkhi [The Question of Istakhri and Balkhi] // Zhurnal Nemetskogo vostokovedcheskogo obshchestva (ZDMG) [Journal of the German Oriental Society]. Leipzig: Brockhaus, 1871. Vol. 25. P. 42–58. (in Russ.)

Giovanni del Plano Carpini, 1957 — Giovanni del Plano Carpini. Istoriya Mongalov. Gil'yom de Rubruk. Puteshestvie v Vostochnye strany [History of the Mongols. Guillaume de Rubruk. Journey to the Eastern Countries] / transl. by A.I. Malein. Moscow: State Publishing House of Geographical Literature, 1957. 263 p. (in Russ.)

Ibn Hawqal, 1939 — Ibn Hawqal. Geograficheskii trud [Geographical Work] / ed. by J.H. Kramers // Biblioteka arabskikh geografov [Library of Arab Geographers]. Leiden: E.J. Brill, 1939. Part II (II). 528 p. (in Russ.)

Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, 2006 — Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. [History of Kazakhstan in Persian Sources]. Vol. IV. Izvlecheniya iz persidskikh

sochinenii, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym [Extracts from Persian Works Collected by V.G. Tizengauzen and Edited by A.A. Romaskevich and S.L. Volin] / ed. by M.Kh. Abuseitova. Almaty: Daik-Press, 2006. 620 p. (in Russ.)

Kovalevsky A. P., 1956 — Kovalevsky A. P. Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg. [The Book of Ahmad Ibn Fadlan about His Journey to the Volga in 921–922]. Kharkov: KhGU, 1956. 348 p. (in Russ.)

Kovalevsky A. P., 2015 — Kovalevsky A. P. Bashkiry v X veke po dannym Ibn-Fadlana [The Bashkirs in the 10th Century according to Ibn Fadlan] // Khazarskii al'manakh [Khazar Almanac]. Moscow, 2015. Vol. 13. P. 35–64. (in Russ.)

Konovalova I. G., 1999 — Konovalova I. G. Vostochnaya Evropa v sochinenii Al-Idrisi [Eastern Europe in the Work of al-Idrisi]. Moscow: Vostochnaya Literatura, Russian Academy of Sciences, 1999. 254 p. (in Russ.)

Konovalova I. G., 2006 — Konovalova I. G. Al-Idrisi o stranakh i narodakh Vostochnoi Evropy: tekst, perevod, kommentarii [Al-Idrisi on the Lands and Peoples of Eastern Europe: Text, Translation, Commentary]. Moscow: Vostochnaya Literatura, 2006. 325 p. (in Russ.)

Kramers J. H., 1932 — Kramers J. H. Vopros o Balkhi – Istakhri – Ibn Haukale i Atlase islama [The Question of Balkhi – Istakhri – Ibn Hauqal and the Islamic Atlas] // Acta Orientalia. Leiden: Brill, 1932. Vol. X. P. 9–30. (in Russ.)

Krachkovsky I. Yu., 2004 — Krachkovsky I. Yu. Arabskaya geograficheskaya literatura [Arabic Geographical Literature]. Moscow: Vostochnaya Literatura, Russian Academy of Sciences, 2004. 919 p. (in Russ.)

Kuzeev R. G., 1974 — Kuzeev R. G. Proiskhozhdenie bashkirskogo naroda: etnicheskii sostav, istoriya rasseleniya [The Origin of the Bashkir People: Ethnic Composition, History of Settlement]. Moscow: Nauka, 1974. (in Russ.)

Mahmud al-Kashgari, 2010 — Mahmud al-Kashgari. Divan Lughat at-Turk [Compendium of Turkic Words] / transl. from Arabic by A.R. Rustamov, ed. by I.V. Kormushin. Moscow: Vostochnaya Literatura, 2010. 461 p. (in Russ.)

Meshkhedskaya rukopis' Ibnu-l'-Fakikha, 1924 — Meshkhedskaya rukopis' Ibnu-l'-Fakikha [The Mashhad Manuscript of Ibn al-Faqih] / A.Z. Validova // Izvestiya RAN [Proceedings of the Academy of Sciences], 1924. P. 246–247. (in Russ.)

Nurlan Kenzheakhmet, 2021 — Nurlan Kenzheakhmet. Evraziiskaya istoricheskaya geografiya v geograficheskoi literature i kartakh XIII – serediny XVII vv. [Eurasian Historical Geography in Geographical Literature and Maps of the 13th – mid-17th Centuries] // Nemetskie issledovaniya Vostochnoi Azii [German East Asian Studies], 2021. Vol. 24. (in Russ.)

Nurlan Kenzheakhmet, Alpamys Abu, 2021 — Nurlan Kenzheakhmet, Alpamys Abu. Nekotorye srednevekovye i postzolotoordynskie goroda v basseinakh Itilya (Volgi) i Syr-Dar'i po arabskim i kitaiskim kartam [Some Medieval and Post-Golden Horde Cities in the Basins of Itil (Volga) and Syr-Darya according to Arabic and Chinese Maps] // Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review], 2021. No. 9(3). P. 611–653. (in Russ.)

Porsin A. A., 2018 — Porsin A. A. Istoriya Zolotoi Ordyy kontsa XIII – nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri 'Zubdat al-fikra' [The History of the Golden Horde at the End of the 13th – Beginning of the 14th Century in the Work of Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri 'Zubdat al-fikra']. Kazan: Sh. Marjani Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2018. 276 p. (in Russ.)

Rashid al-Din, 1952 — Rashid al-Din. Sbornik letopisei [Compendium of Chronicles]. Vol. I. Book 1 / transl. by L.A. Khetagurova. Moscow; Leningrad, 1952. 220 p. (in Russ.)

Tizengauzen V. G., 1941 — Tizengauzen V. G. Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordyy [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde]. Vol. II. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 308 p. (in Russ.)

Togan Z. V., 2003 — Togan Z. V. Istoriya bashkir [History of the Bashkirs] (Publikatsii

Tyurksöi, No. 18) [TurkSOY Publications, No. 18]. Ankara: General Directorate of TurkSOY; Yücel Offset, 2003. 523 p. (in Russ.)

Umurzakov G. Kh., 1991 — Umurzakov G. Kh. Drevnie bashkiry. Nekotorye voprosy istorii [The Ancient Bashkirs. Some Issues of History] / ed. by D.Zh. Valeev. Ufa, 1991. 45 p. (in Russ.)

Khamidullin S. I., 2025 — Khamidullin S. I. Rasskaz o bashkirakh geograficheskoi shkoly al-Balkhi: soderzhanie, istochniki, verifikatsiya [The Account of the Bashkirs by the Geographical School of al-Balkhi: Content, Sources, Verification] // Oriental Studies, 2025. No. 18(1). P. 139–151. URL: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2025-77-1-139-151> (accessed: 21.08.2025). (in Russ.)

¹Асылгужин Р.Р. ²Жузбаева У.Д.

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

²ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі, Астана, Қазақстан

E-mail: asrafil@yandex.ru, uldanai1994@mail.ru

VIII–XV ғ. МҰСЫЛМАН ШЫҒЫСЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ БАШҚҰРТТАР: ДЕРЕКТЕР, ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАР ЖӘНЕ ЭТНОСАЯСИ КОНТЕКСТ

Аңдатпа. Мұсылман елдерінен шыққан авторлардың – араб, парсы және басқа да дереккөздердің тарихи-географиялық мәліметтерін қамтитын нарративтік материалдарды талдау Оңтүстік Орал мен оның байырғы халқы – башқұрттар туралы шығыс авторларының жеткілікті хабардарлығын көрсетеді. Орта ғасырлық араб-парсы картографиясында әрбір халықты немесе аумақты барынша нақты тіркеу немесе сипаттау маңызды болғандықтан, авторлар жиі өз еңбектерін алдыңғы авторлардың еңбектерінен жинақтап, әр түрлі тарихи дәуірлердің шындығын араластырып жазғанын көреміз. *Зерттеу мақсаты мен міндеттері.* Жұмыстың мақсаты – IX–XIV ғасырлар аралығындағы араб-мұсылман деректерінде сақталған башқұрттардың этникалық тарихы мен мәдениеті жөніндегі мәліметтерді анықтау және талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: башқұрттарды ескерген араб-мұсылман авторларын анықтау; олардың еңбектерінде башқұрттардың этнографиясы, географиясы және саяси тарихы жөніндегі негізгі мәліметтерді талдау; деректерді қазіргі зерттеулермен салыстыру; араб-мұсылман дәстүрінің башқұрттардың ерте тарихын зерттеудегі маңызын сипаттау. *Нәтижелер мен қорытынды.* VIII–XII ғасырлардағы араб-мұсылман саяхатшылары мен географтарының деректері тек Таяу Шығыс емес, сонымен қатар Шығыс Азияның картографиялық дәстүрінің негізіне айналды, бұл деректердің 1402 жылғы Кангидо корей-қытай дүниежүзілік картасын жасау барысында қолданылғанын растайды. Ал-Идрисидің интерпретациясына қатысты, ол, көрініп тұрғандай, Джейхани еңбектерінен алынған, башқұрттарды «ішкі» және «сыртқы» деп бөлу мәселесіне әртүрлі көзқарастар сақталған: кейбір зерттеушілер бұл кочевниктерге тән әкімшілік құрылымның бейнесін көрсетеді деп санаса, басқалары бұл бөліктің батысқа көшкен және венгр этносының негізін қалаған башқұрт тайпаларының миграциясымен байланыстырады. XIII–XV ғасырлардағы парсы дереккөздері (Джувайни, Казвини, Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани және т.б.) башқұрттардың Шығыс дәуіріндегі саяси және әскери тарихтағы рөлін растайды және олардың Жошы Ұлысы жүйесіндегі орнын көрсетеді.

Алғыс: Зерттеу AP26103827 жобасы шеңберінде жүргізілді: «Руқн ад-Дин Байбарс аль-Мансури ад-Дауадара еңбегі «Зубдат аль-фикра фа тарих аль-хиджра» аудармасы мен дереккөзтанулық талдау: дереккөздің ішкі критикасы».

Кілт сөздер: башқұрттар, араб-мұсылман дереккөздері, парсы дереккөздері, Волга Болгариясы, Урал, хазарлар, гуздар, ішкі башқұрттар, сыртқы башқұрттар.

Asilguzhin Rafil¹, Zhuzbayeva Uldanay^{2*}

¹ Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

² Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
E-mail: asrafil@yandex.ru, uldanai1994@mail.ru

THE BASHKIRS IN THE REPRESENTATIONS OF THE MUSLIM EAST OF THE VIII–XV CENTURIES: SOURCES, INTERPRETATIONS AND ETHNO-POLITICAL CONTEXT

Abstract. The analysis of narratives, including sources containing historical and geographical material by authors from Muslim countries - Arab, Persian, and others demonstrates the considerable awareness of Eastern authors regarding the Southern Urals and its indigenous inhabitants, the Bashkirs. In medieval Arab Persian cartography, it was crucial to record or describe as accurately as possible a given people or territory. Consequently, authors often compiled their works from previous sources, frequently mixing historical realities from different periods. *Research Goal and Objectives.* The goal of this study is to identify and analyze information on the ethnic history and culture of the Bashkirs contained in Arab-Muslim sources from the 9th to 14th centuries. To achieve this goal, the following objectives are set: to determine the circle of Arab-Muslim authors who mentioned the Bashkirs; to analyze the main information on the ethnography, geography, and political history of the Bashkirs in their works; to compare the data from these sources with modern research; and to characterize the significance of the Arab-Muslim tradition for the study of the early history of the Bashkirs. *Results and conclusion.* The accounts of Arab-Muslim travelers and geographers of the 8th–12th centuries formed the basis of cartographic traditions not only in the Middle East but also in East Asia, as evidenced using these materials in the creation of the Korean-Chinese world map Kangido (1402). Regarding al-Idrisi's interpretations, apparently adopted from Jaihani, the distinction between “internal” and “external” Bashkirs remains debated: some scholars see it as a reflection of the administrative (tribal) structure characteristic of nomadic societies, while others associate it with the migration of certain Bashkir tribes westward, forming the basis of the Hungarian ethnos. Persian sources of the 13th–15th centuries (Juvayni, Qazvini, Rashid al-Din Fazlullah Hamadani, et al.) confirm the role of the Bashkirs in the political and military history of the Chinggisid era and document their position within the Ulus of Jochi.

Acknowledgments: This research was conducted within the framework of Project №AP26103827, «Translation and Source-Critical Analysis of Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri ad-Dawadar's Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hijra: Internal Source Criticism».

Keywords: Bashkirs; Arab-Muslim sources; Persian sources; Volga Bulgaria; Ural; Khazars; Guzzs; internal Bashkirs; external Bashkirs.

Авторлар туралы мәлімет:

Асылгужин Рафиль Рифгатович, Философия ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан.

Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызы, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Бас сарапшы, Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Рафиль Рифгатович Асылгужин, Кандидат философских наук, Ведущий научный сотрудник Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Жүзбаева Улданай Дуйсеновна, Магистр гуманитарных наук, Главный эксперт, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Asilguzhin Rafil, Candidate of Philosophical Sciences, Research Associate, Research Institute

for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan.

Zhuzbayeva Uldanay, Master of Arts in Humanities, Chief Expert, Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Келін түсті 21 шілде 2025 жыл

Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

Belyalova A.E.

SDU University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: aigerimbelyalova@gmail.com

OVERSEAS KOREAN STUDIES AS A PATHWAY TO GLOBAL CITIZENSHIP: CHALLENGES AND PROSPECTS IN CENTRAL ASIA

Abstract. This article examines the role of overseas Korean Studies programs in Central Asia as platforms for Global Citizenship Education (GCED). The novelty of the study lies in considering Korean Studies not only as an academic field but also as a means of advancing global education themes, including human rights, sustainable development, and well-being education. The purpose is to assess how effectively these programs cultivate transnational awareness while identifying structural limitations that constrain their impact. The methodology combines literature analysis with survey data from instructors affiliated with the Association of Korean Studies Professors in Central Asia. The findings reveal that faculty members are strongly committed to promoting global competencies among students. However, systemic barriers persist: limited teaching materials that reflect international debates, curricula narrowly focused on language and popular culture, and shortages of faculty with doctoral training in Korean Studies. These gaps risk reducing programs to cultural consumption rather than critical, comparative scholarship, a concern also raised in discussions of the Korean Wave and its policy origins. The article concludes by highlighting digital humanities and online archives as practical tools to overcome resource shortages, while recommending policy coordination, investment in faculty development, and interdisciplinary curricula to strengthen the sustainability and pedagogical value of Korean Studies in Central Asia.

Acknowledgments: this research was supported by the Korea Foundation under the KF Fellowship for Field Research Grant.

Keywords: Korean Studies, Central Asia, global citizenship, curriculum policy, Korean Wave

Introduction

The Republic of Korea's rapid post-war recovery and subsequent emergence as a major economic actor have informed a distinctive foreign policy orientation that blends development cooperation, economic diplomacy, and cultural outreach. In this strategic posture, Central Asia occupies a pivotal position as a continental corridor for transportation, energy, and trade linkages that align with Korea's broader Eurasia initiatives. The convergence of geopolitical interest and expanding cultural influence creates a favorable environment for the institutionalization of Korean Studies across the region, where academic programs can serve as vectors for both knowledge exchange and deeper bilateral engagement.

Korean popular culture has been a central mechanism in increasing Korea's visibility abroad: the phenomenon commonly labeled the Korean Wave (hallyu) has reshaped perceptions of Korea and opened new avenues for cultural diplomacy and soft power projection (Jin, Yoon, 2017). State-led cultural industry strategies have historically reinforced this trend, aligning media and creative sectors with broader export-oriented policy objectives and thereby amplifying demand for Korea-related curricula overseas (Kwon, Kim, 2014). These cultural and policy dynamics have, in turn, facilitated the establishment and expansion of Korean Studies programs in non-traditional locales by generating popular interest that academic institutions can channel into more formal pedagogical and research initiatives.

At the same time, the global diffusion of Korean Studies raises critical methodological and epistemological questions. Scholarship has warned of the risks that arise when popular cultural

consumption substitutes for rigorous humanities inquiry, and of the parallel proliferation of contested or pseudo-historical narratives that can complicate scholarly engagement with Korea's past (Logie, 2024). Addressing these risks requires pedagogical designs that integrate critical historiography, interdisciplinary perspectives, and reflexive analyses of popular culture's role in shaping public knowledge about Korea. Equally, recent debates underscore the need for regionally grounded frameworks, such as inter-Asian comparative approaches, that resist uncritical transplantation of metropolitan models and instead promote locally relevant modes of scholarship (Lee, 2019(a)).

Digital and methodological innovations further reshape opportunities for Korean Studies in geographically peripheral contexts. Digital humanities approaches and web-based archives can significantly mitigate material constraints by broadening access to sources, facilitating collaborative research, and enabling new forms of pedagogy that transcend traditional resource limitations (Luhmann, Burghardt, 2021; Brügger, Finnemann, 2013). Harnessing such technologies allows overseas programs to participate in global scholarly networks while developing locally pertinent research trajectories, though this requires investment in capacity building and infrastructural support.

Institutional support mechanisms, ranging from scholarship programs and visiting professorships to targeted seed and core initiatives, have historically underpinned the internationalization of area studies, helping to create sustainable academic ecosystems abroad. In Central Asia, the interplay between governmental cultural diplomacy instruments and university-level collaborations have been decisive in establishing Korean Studies footholds. Yet, sustainability depends on addressing recurring challenges: expanding curricular breadth beyond language and popular culture, strengthening doctoral-level faculty recruitment, and aligning programmatic aims with broader educational goals such as Global citizenship education (GCED) and sustainable development (Gerstner, Lim, Abura, 2024).

This study situates itself at the intersection of cultural diplomacy, higher education policy, and humanities scholarship to explore how Korean Studies in Central Asia can be structured and supported to advance critical global citizenship. It examines the modalities of program formation, prevailing pedagogical trends, and patterns of institutional partnership, while also considering how theoretical and technological innovations – ranging from critical discourse analysis to digital humanities – may be mobilized to strengthen both the scholarly quality and the civic relevance of Korean Studies across the Eurasian region. In this broader context of global interdependence, where the demand for education that equips students to think and act beyond national boundaries is steadily increasing, the study turns to Korean Studies as a framework for cultivating global citizenship. The purpose of this article is therefore twofold: to analyze the current state of Korean Studies in leading Central Asian universities and to assess how academic practices and government initiatives intersect with the broader agenda of global education. More specifically, the investigation pursues three key objectives: first, to review the development of Korean Studies and the policies that sustain it in Central Asia; second, to examine how university instructors conceptualize global citizenship and the pedagogical strategies they employ; and third, to propose measures aimed at ensuring the sustainable growth of Korean Studies as an effective means of preparing students for responsible participation in an interconnected world.

Research Methods

This study employs a qualitative, case-based design to examine how Korean Studies in Central Asia contribute to global citizenship education. Data were collected through documentary analysis and semi-structured interviews across universities in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. Institutional documents, including curricula, policy reports, and Korea-funded program records, were reviewed to map structural and policy frameworks.

Fifteen in-depth interviews with Korean Studies professors and instructors were conducted between January and June of the 2024–2025 academic year. The interview protocol was informed by established global citizenship education frameworks (e.g., Oxfam 2006; UNESCO, 2015; Morais,

Ogden, 2011) and focused on three domains: (1) perceptions of global citizenship, (2) pedagogical strategies for integrating Korean Studies into global themes, and (3) institutional needs and feedback. Given COVID-19 constraints, interviews were primarily conducted online.

Data analysis followed a thematic coding approach, combining deductive categories derived from global citizenship dimensions with inductive codes reflecting local conditions such as reliance on cultural content, pseudohistorical pressures, and limited digital access. Triangulation across documents, interviews, and digital resources was used to strengthen validity. Ethical approval was obtained, informed consent was secured, and confidentiality was maintained through anonymization. While modest sample size and reliance on remote interviews limit broader generalization, the comparative case study approach and methodological triangulation ensure robust insights into how Korean Studies in Central Asia can serve as a platform for fostering global citizenship.

Discussion

At present, more than fifty universities and colleges across Central Asia offer courses in Korean language and culture. Yet, the field remains disproportionately centered on language instruction, while areas such as literature, history, political development, and cultural studies receive far less attention (Jang, 2018; Lee, 2019). This imbalance is evident in teaching hours, availability of qualified faculty, and quality of instructional resources. To ensure that Korean Studies contributes not only to linguistic competence but also to the cultivation of global citizenship competencies, a broader curriculum is required. Core elements of GCED, including critical and creative thinking, cross-cultural empathy, and the ability to navigate complexity (Oxfam, 2015), can be effectively integrated into Korean Studies programs. Rather than being confined to a nationally specific approach, Korean Studies in Central Asia should position itself within a comparative and universal framework, presenting Korea's historical and cultural experience as part of wider human knowledge.

The quality of higher education reform is often contingent upon the role of teachers. While in many policy contexts educators have been positioned as passive implementers (Ball, 2008; Braun, 2011), more recent scholarship conceptualizes teachers as active agents of change who shape curricula and pedagogical practices (Fullan, 2003; Biesta, Priestley, Robinson, 2015; Evers, Kneyber, 2015). The findings of this study confirm this view: the expansion of Korean Studies requires empowering teachers with both institutional support and professional autonomy. At present, demand for qualified instructors far exceeds supply, resulting in heavy teaching loads and limited innovation in classroom practice. Building a sustainable teacher support system is therefore critical. This includes developing updated textbooks, creating digital repositories for lesson plans and materials, and supporting professional learning communities that encourage collaboration and peer mentoring.

Despite a steady increase in student interest, academic research in Korean Studies across Central Asia remains fragmented and under-resourced. Geographic distance, limited funding, and political barriers continue to restrict collaboration between universities and research centers (Jang, 2014; AKS, 2018). The absence of platforms for sharing research outputs further reduces the international visibility of regional scholarship. Establishing an online platform for academic exchange and data sharing could significantly mitigate these challenges. Initiatives such as the National Research Foundation of Korea's "International Cooperation Project Information Search Service" already provide models of how access to research databases can stimulate cross-border projects. By adopting similar mechanisms, Central Asian universities could both strengthen internal collaboration and build sustainable ties with international Korean Studies communities.

If Korean Studies in Central Asia is to incorporate the principles of GCED in a systematic way, policy-level intervention is required. A coherent framework should be developed to guide universities in balancing language instruction with broader socio-cultural and global citizenship perspectives. Such reform necessitates not only the creation of management bodies to oversee implementation, but also the production of practical teaching materials that support classroom-level application. Experiences from other contexts – for instance, the UK's *Curriculum & Standards* (2005), which

advocates integrating global perspectives into school subjects – demonstrate the importance of aligning curricula with international educational goals. In practice, this means developing handbooks, workbooks, and reference materials that enable students to engage with issues of diversity, sustainability, and intercultural dialogue through extracurricular activities such as clubs, volunteer projects, and community engagement.

Literature review

Korean Studies Support Policy in Central Asia

The twenty-first century has witnessed the transformation of the world into an interconnected whole, where the rigid boundaries of the traditional nation-state have become increasingly porous. Under the influence of globalization, environmental change, and international trade agreements, countries are seeking to reinforce cooperation not only in economics but also in political, social, and cultural domains (Park, Belyalova, 2017: 212). In this process, particular emphasis is placed on the creation of institutional mechanisms that facilitate the exchange of human resources and promote mutual understanding between nations. Central Asia, in this regard, has gained notable strategic importance in the shifting global order, drawing the attention of major powers and emerging as a significant partner in multilateral initiatives (Park et al., 2017).

After gaining independence, the states of Central Asia became a focus of South Korea's trade and investment activities. However, the shortage of qualified human resources capable of sustaining international cooperation soon became evident (Park, Belyalova, 2017: 216). To address this, since the 1990s organizations such as the Korea Foundation (KF) and the National Institute for International Education (NIIED) have introduced scholarship programs that enable students from the region to study in Korea (Lee, 2019(b): 67). At the same time, Central Asia has been integrated into Seoul's broader foreign policy strategies, including the "New Asia Diplomacy" and the "New Northern Policy" (Lee, 2009: 99). Since 1992, the Korea Foundation has actively promoted Korean Studies abroad by funding professorships, establishing courses in leading universities, supporting Korean language teaching, and dispatching visiting professors. These initiatives, complemented by scholarships for graduate students, are intended to cultivate future specialists in Korean Studies and enhance Korea's cultural presence internationally (KF, 2020).

Cultural diplomacy has also been reinforced through programs by the Korean Culture and Information Service (KOCIS). In 2018, KOCIS unveiled its "Strategies for the Globalization of Korean Arts and Culture 2018–2022," which aimed, among other goals, to transform cultural centers in Russia and Kazakhstan into regional hubs of Korean culture. Parallel to this, the King Sejong Institute Foundation announced plans to expand the number of Korean language learners from 60,000 to 90,000 by 2022 (KOCIS, 2018). Similarly, the Korean Studies Promotion Service (KSPS) under the Academy of Korean Studies (AKS) has supported infrastructure-building projects, academic content development, and translation initiatives in order to strengthen both domestic and international Korean Studies (Song, 2014). According to KSPS data for 2021, funding is distributed across seed, core university, laboratory, strategic research, and translation programs, reflecting a comprehensive approach to the global promotion of Korean Studies.

In Central Asia specifically, initiatives have extended beyond funding. A significant milestone was the international seminar held at Al-Farabi Kazakh National University in October 2018, titled "*Expanding the Horizon and Strengthening the Potential of Research on Overseas Korean Studies.*" The event, which brought together research teams from 15 countries, facilitated the exchange of information on the status of Korean Studies worldwide and highlighted challenges facing seed-type projects. It also emphasized the need to construct updated data platforms and realistic policy strategies, thereby positioning Korean Studies as a dynamic field of international academic exchange (AKS, 2018).

While these policies and programs have undeniably contributed to the spread of Korean Studies, their overall impact is difficult to measure. Each country presents distinct political, cultural, and institutional conditions that affect the effectiveness of Korean Studies support initiatives. In the case

of Central Asia, cooperation between Korea and the region has been expanding in human and economic dimensions, but the scale of academic collaboration in Korean Studies still lags behind its potential. To enhance outcomes, it is necessary to gather systematic information on local educational practices and research priorities, as well as to consult regional expert networks (Kwak, 2012: 236). However, scholarly work focusing specifically on the Central Asian context remains limited. Existing research tends to highlight leading regions such as North America, Europe, and Japan (Lee, 2009; Cho, 2009), while Central Asia is often addressed only in passing or through general references on institutional websites. Therefore, developing a deeper and context-sensitive understanding of both internal and external factors shaping Korean Studies in Central Asia is essential. Such knowledge would make financial support policies more effective and contribute to the long-term growth of Korean Studies as a driver of cultural diplomacy and educational innovation.

The Landscape and Challenges of Korean Studies in Central Asia

Central Asia today Current represents a multi-ethnic and multi-religious environment situated at the crossroads of major trade routes, where Eastern and Western traditions intersect. Its geopolitical significance has been steadily increasing, making the region an important site for cultural and educational exchanges. Against this background, the growing international profile of South Korea has led to a sharp rise in the number of students choosing to learn Korean, often motivated by employment opportunities and an interest in contemporary Korean popular culture. This trend has been accompanied by the consistent support of institutions such as the Korea Foundation, the Education Center of the Korean Embassy, and the Academy of Korean Studies, all of which have contributed to the establishment and strengthening of Korean Studies as an academic field in the region.

Table 1. Status of Korean Studies at major universities in Central Asia

University	Status of Korean Studies
Bishkek Humanitarian University named after K. Karasayeva (Kyrgyzstan)	• 1992 – Korean language course started • 1993 – Korean Department established • 2006 – signed a double degree system contract with the Department of Korean Language, Kyung Hee University, Republic of Korea • 10 faculty members and 100 students • Affiliated College/Faculty: Oriental Studies and International Relations Faculty * Majors: Korean Language, Korean Studies, East Asian Studies
Tashkent State University of Oriental Studies (Uzbekistan)	• 1991 – Korean language course started • 1993–2004 – operated Department of Korean Studies • 2004 – the Department of Far Eastern and South Asian Languages was changed to the Department of Korean Studies • 2015 – Reorganized the Department of Oriental Languages and Korean Studies • 2012–15 and 2015–18 – Completed “Seed Program for Korean Studies” • 2018 – Reorganization of Korean Studies department • 27 faculty members and 308 students • Affiliated College/Faculty: Korean Studies * Majors: Korean Language and Literature, Korean Studies
Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)	• 1988 – Korean language course started • 1994 –Department of Korean Studies established • 2017–2020 – carried out “Seed Program for Korean Studies” • Operates double degree educational program with the Hankuk University of Foreign Studies, Busan University of Foreign Studies, Kangnam University, Republic of Korea • Operates the KF Global e-School, One Asia Program • 23 faculty members and 171 students • Affiliated College/Faculty: Oriental Studies * Majors: Language and Literature, Translation, Oriental Studies
Kazakh Ablai Khan University of International	• 1993 – Korean language course as a second foreign language started • 1998 – Korean Language major in the Department of Oriental Languages established

Relations and World Languages (Kazakhstan)	• 2012 – reorganized the Department of Korean Studies and Center for Korean Studies opened • 2013 – Korean Translation major opening • 2012–2015 – completed the “Seed Program for Korean Studies” • 2015–2020 – was selected for “Core University project” • 18 faculty members and 238 students • Affiliated College/Faculty: Oriental Studies * Majors: Language and Literature, Translation, Oriental Studies

※ Source: Korea Foundation Statistics Center (<https://www.kf.or.kr/koreanstudies/koreaStudiesMap.do>, search: 21.06.2025)

As illustrated in Table 1, major universities in Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan now operate dedicated departments or programs in Korean Studies. These departments typically focus on Korean language, literature, interpretation and translation, and broader aspects of Korean culture. Since the early 1990s, the field has expanded rapidly, partly because of the presence of a large ethnic Korean diaspora in Central Asia. In Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan, Korean has also been promoted as a heritage language, providing an additional incentive for its institutionalization in universities (Jang, 2013). Through such programs, students acquire not only linguistic competence but also knowledge of Korean history, society, and culture, thereby linking language learning with broader forms of cultural literacy.

Nevertheless, the mission of Korean Studies in the region cannot be limited to heritage or cultural education alone. As Kwon (2014) argues, literature and cultural studies play an essential role in shaping identity and civic values. In multi-ethnic societies like those of Central Asia, where no single ethnic identity defines the educational landscape, the goals of Korean Studies must be adapted to reflect multicultural realities and the need to prepare students as global citizens.

The popularity of Korean Studies has also extended to primary and secondary education, and demand for qualified teachers continues to grow. According to the Korea Foundation Statistics Center, more than 50 universities in Central Asia currently offer courses in Korean, but only four institutions in three countries have developed master’s and doctoral-level programs. This imbalance has created an acute shortage of highly qualified instructors, especially those with doctoral training, making it difficult to maintain the quality of higher-level teaching and research. Although many Central Asian students have studied in graduate schools in Korea since the 1990s, relatively few have returned to pursue academic careers in their home countries (Jang, 2013). As a result, the field continues to face a generational gap in faculty recruitment, delaying the development of a sustainable scholarly community.

Another structural challenge lies in the relatively low economic and social status of academics in Central Asia. Limited research funding and unstable working conditions make it difficult for young scholars to remain in academia, further exacerbating the shortage of qualified personnel (Belyalova, 2019: 16). As Jang (2014) and Lee (2019) note, while student interest in Korean Studies continues to rise, the lack of institutional capacity risks turning this phenomenon into a temporary trend rather than a long-term academic field. Sustained growth will require stronger cooperation between local universities and Korean institutions, as well as more targeted policies to build local expertise and research infrastructure.

Recognizing these problems, educators in the region have begun to form collaborative networks. In 2014, the Central Asian Association of Korean Studies Professors was established during a conference at Bishkek Humanities University under the leadership of Professor Tae-hyeon Back. This organization, together with the Center for Korean Studies at the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, has worked to strengthen academic exchange, co-publish journals and newsletters, and maintain regional cooperation through its online platform (<http://canks.asia>) (Jang, 2018). These initiatives show that while Korean Studies in Central Asia

continues to face structural obstacles, collective efforts by local scholars and sustained support from Korean institutions provide a foundation for future development.

Integrating Global Citizenship into Korean Studies: Theoretical and Pedagogical Considerations

The notion of global citizenship, often framed around civic responsibility, intercultural understanding, and commitment to social justice and sustainability, has become a widely cited goal in higher education. Yet, its translation into concrete curricula is not without difficulty: without careful design it risks remaining abstract or symbolic rather than transformative (Davies, 2006). Within the field of Korean Studies, embedding global citizenship requires conceptual models that connect Korea-specific content with broader global themes such as migration, human rights, development, and regional interdependence. By doing so, students are encouraged to approach Korean case studies not in isolation but as part of wider global dynamics (Horey et al., 2018).

A strong curricular framework positions Korean Studies as an interdisciplinary hub, drawing upon history, literature, cultural studies, political science, and digital media. Through comparative methods, students gain tools for reflexivity and empathy, examining Korea's experiences of democratization and rapid economic growth alongside parallel or contrasting national trajectories. This comparative approach allows for the development of transferable insights into governance, civic activism, and policymaking that lie at the heart of global citizenship education (Horey et al., 2018; Smith, Graham 2014). Furthermore, the incorporation of theoretical pluralism, including postcolonial, decolonial, and inter-Asian perspectives, creates opportunities to challenge dominant Western frameworks and to foster engagement with multiple situated forms of knowledge (Lee, 2019).

Korean popular culture, or *hallyu*, has emerged as an accessible entry point into Korean Studies, yet its curricular use requires a critical orientation. Without appropriate framing, it risks being reduced to entertainment consumption. Studies of Korea's cultural industries highlight the intentional role of state policies in shaping cultural flows and demonstrate the potential of this field for cultivating critical media literacies (Kwon, Kim 2014; Jin, Yoon 2017). Courses that interrogate soft power, global image-making, and the political economy of cultural production enable students to reflect on how cultural diplomacy intersects with civic identity and international imaginaries.

Methodologically, several approaches offer promise for integrating global citizenship education into Korean Studies. First, project-based and experiential learning – through policy simulations, service learning, or community-based initiatives – treat citizenship not only as knowledge but as practice, fostering policy literacy and civic engagement (Davies, 2006; Smith, Graham 2014). Second, the comparative case method deepens critical thinking by situating Korean developments alongside those of other regions, thereby illuminating uneven patterns of globalization and shared ethical responsibilities (Horey et al. 2018). Third, the incorporation of digital humanities expands access to primary materials, supports cross-border collaboration, and introduces innovative pedagogies such as text analysis or digital archive projects. These tools are especially valuable in resource-limited contexts where access to traditional materials may be constrained (Luhmann, Burghardt 2021; Brügger, Finnemann 2013).

Nevertheless, curricular innovation is not without challenges. One significant risk lies in the prevalence of politicized or pseudohistorical narratives in public discourse, which can undermine critical learning. Addressing this requires deliberate emphasis on historiography and discourse analysis to strengthen students' capacity for critical evaluation (Logie, 2024). Another difficulty involves structural barriers, overloaded curricula and uneven faculty preparedness, which often weaken the implementation of global citizenship goals. Addressing these challenges necessitates targeted professional development and institutional support so that curricular ambitions translate into genuine educational outcomes rather than superficial additions (Davies, 2006).

The pedagogical objectives of such a curriculum must balance knowledge, values, and skills. Cognitive outcomes include historical literacy, comparative analysis, and policy reasoning; affective

goals encompass empathy and ethical awareness across cultural boundaries; while behavioral dimensions involve civic participation, project management, and collaborative inquiry. Assessment methods should mirror this multidimensionality by combining reflective portfolios, evaluations of experiential projects, and digital research outputs. Evidence suggests that such holistic approaches more effectively capture the competencies associated with global citizenship (Horey et al., 2018; Smith, Graham, 2014).

In conclusion, embedding global citizenship within Korean Studies involves far more than simply adding international content. It requires the construction of a curriculum that links Korea's cultural and historical specificity to global challenges while simultaneously cultivating the competencies required for transnational engagement. By combining interdisciplinary perspectives, critical media studies, experiential learning, and digital methodologies, and by explicitly addressing both epistemic risks and resource constraints, Korean Studies can evolve into a dynamic arena for fostering global citizenship that is academically rigorous, contextually grounded, and oriented toward real-world civic action.

Research results

The interviews conducted across four universities – two in Kazakhstan, one in Uzbekistan, and one in Kyrgyzstan – revealed diverse understandings of how Korean Studies can serve as a platform for global citizenship education. While teachers converged on the importance of cultivating students' ability to engage in an interconnected world, their interpretations varied: some viewed global citizenship primarily as human rights education, others linked it to happiness or well-being, and still others emphasized multicultural coexistence. Despite these differences, most educators connected their own pedagogical beliefs and prior interests with global citizenship, which served as a motivating force for integrating such perspectives into their Korean Studies teaching.

Teachers frequently underscored the relevance of the Central Asian context, where multiethnic societies and geopolitical competition create a unique environment for nurturing global awareness. For instance, respondents in Kazakhstan emphasized the need for preparing students to interact with increasingly diverse populations, while Kyrgyz teachers highlighted values of peaceful coexistence and personal well-being. In Uzbekistan, instructors stressed identity formation as a prerequisite for students to engage meaningfully with broader global issues. These findings aligned with earlier studies show that the lack of a unified theoretical framework for global citizenship education often leaves teachers to interpret and adapt its core values in individualized ways.

In practice, Korean Studies programs addressed global citizenship themes through both curricular and extracurricular activities. Courses commonly incorporated discussions on human rights, multiculturalism, minority inclusion, gender equality, and intercultural understanding. Beyond the classroom, students engaged in activities such as cultural weeks, language exchange programs, volunteer interpreting, and collaborative events with Korean institutions. Teachers also drew upon civil society initiatives and official cultural diplomacy efforts – such as consular lectures or university partnerships – which provided students with direct exposure to global and intercultural experiences.

These educational practices, however, were largely driven by the initiative and enthusiasm of individual teachers rather than institutionalized frameworks. Many educators invested personal time and resources to adapt teaching materials, often relying on international research, materials from King Sejong Institutes, or self-collected digital resources. While this autonomy fostered innovation and a sense of achievement, it also created risks of inconsistency and teacher burnout. The lack of standardized guidelines or policy support left instructors to balance their own visions of Korean Studies with institutional demands.

Pedagogically, several teachers experimented with student-centered approaches, including group work, discussions, and project-based learning, to move beyond rote memorization and encourage practical application of knowledge. Although students were often unaccustomed to such methods, teachers viewed them as essential for cultivating collaboration, critical thinking, and

communicative skills. They acknowledged tensions between the ideals of participatory pedagogy and the traditional exam-driven structures of universities but framed these efforts as “planting seeds for the future.” Creative extracurricular activities provided a structural niche where global citizenship values could be fostered without the constraints of formal evaluation.

Taken together, the findings demonstrate that Korean Studies in Central Asia already engages with global citizenship education, albeit in fragmented and teacher-driven ways. Educators’ strong personal convictions and commitment to broadening students’ horizons sustain these efforts, yet the absence of institutional frameworks, teaching resources, and shared definitions limits their scalability. Strengthening policy support, curricular guidelines, and collaborative platforms would allow Korean Studies to evolve from isolated initiatives into a more systematic vehicle for cultivating global citizenship in the region.

Conclusion

Since the early 1990s, the steady growth of Korean Studies in Central Asia has created important avenues for cultural dialogue, educational cooperation, and Korea’s soft-power presence in the region. Yet for this field to develop into a genuine platform for global citizenship – one that encourages critical reflection, intercultural reciprocity, and sustainable local expertise – it must confront the structural and contextual barriers that continue to limit its potential. The historical and transregional character of Central Asia demonstrates that a pluralistic and comparative orientation is more effective than one-directional knowledge transfer, while the popularity of Korean popular culture, although useful as an entry point, should not be reduced to a purely commercial attraction that risks positioning students as passive consumers rather than active contributors. At the same time, systemic weaknesses in local higher education, such as the shortage of qualified instructors and insufficient research infrastructure, hinder the emergence of locally grounded programs capable of cultivating global citizenship skills. Political and social particularities of the region – including clan structures, regime dynamics, and the influence of external powers – also shape the environment in which academic initiatives are designed and implemented, making sensitivity to context a prerequisite for sustainable cooperation.

Against this backdrop, the advancement of Korean Studies requires a reorientation from unidirectional outreach toward reciprocal knowledge co-production, with Central Asian scholars and students engaged as partners in both teaching and research. Investment in human capital is essential, particularly through teacher-training initiatives, co-supervised doctoral programs, and fellowship schemes that can generate long-term academic capacity within regional institutions. Equally important is the expansion of curricular content to encompass comparative and problem-driven themes such as migration, media circulation, governance, and environmental security, which connect Korean experiences with Central Asian realities and global challenges. Programs should be designed in ways that are attuned to the political economy and social structures of the region, while the cultural appeal of the Korean Wave can be leveraged strategically as a gateway to critical inquiry, language learning, and civic-minded exchange.

If Korean Studies in Central Asia succeeds in bridging capacity gaps, embracing multidirectional exchange, and broadening its intellectual agenda to engage with issues of regional and global relevance, it can transcend the role of cultural diplomacy and evolve into a platform that nurtures the core competencies of global citizenship. Its future significance will depend on aligning cultural appeal and diplomatic initiatives with sustained investment in local scholarship, context-aware programming, and genuinely reciprocal partnerships, thereby fostering not only mutual understanding but also the skills of critical thinking, intercultural empathy, and collaborative problem-solving.

References:

- AKS, 2018 – AKS. Overseas Korean Studies Seed type program. // International Seminar for Overseas Korean Studies. Almaty, Kazakhstan, 2018. (in Eng.).
- Ball, 2008 – *Ball S.J.* Policy and politics in the twenty-first century: the education debate. 2008. Bristol: The Policy Press. (in Eng.)
- Belyalova, 2019 – *Belyalova A.* A case study of the IBDP implementation and its quality management in the Kazakhstan National School. PhD dissertation. 2019. Dongguk University. P. 186. (in Kor.).
- Biesta, Priestley, Robinson, 2015 – *Biesta G., Priestley M., Robinson S.* The role of beliefs in teacher agency. // *Teachers and Teaching*. 2015. Vol. 21, № 6. P. 624–640. (in Eng.).
- Braun, 2011 – *Braun A.* Towards a theory of enactment: “the value of hesitation and closer interrogation of utterances of conventional wisdom”. *How schools do policy*. 2011. Routledge. P. 143–156. (in Eng.).
- Brügger, Finnemann, 2013 – *Brügger N., Finnemann N.O.* The Web and Digital Humanities: Theoretical and Methodological Concerns. // *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 2013. Vol. 57. P. 66–80. <https://doi.org/10.1080/08838151.2012.761699>. (in Eng.).
- Cho, 2009 – *Cho S.T.* A study for comprehensive planning of Korean Studies. 2009. National Research Foundation of Korea. (in Kor.).
- Davies, 2006 – *Davies L.* Global citizenship: abstraction or framework for action? // *Educational Review*. 2006. Vol. 58. P. 25–45. <https://doi.org/10.1080/00131910500352523>. (in Eng.).
- Evers, Kneyber, 2015 – *Evers J., Kneyber R.* Flip the system: changing education from the ground up. 2015. Routledge. 305 p. (in Eng.).
- Fullan, 2003 – *Fullan M.* Change forces with a vengeance. 2003. Psychology Press. (in Eng.).
- Gerstner, Lim, Abura, 2024 – *Gerstner N.L., Lim E., Abura M.* Global citizenship education in Korean higher education: moving beyond transformative calls to praxes. // *Higher Education Research & Development*. 2024. Vol. 44. P. 886–900. <https://doi.org/10.1080/07294360.2024.2439855>. (in Eng.).
- Horey et al., 2018 – *Horey D., et al.* Global citizenship and higher education: a scoping review of the empirical evidence. // *Journal of Studies in International Education*. 2018. Vol. 22. P. 472–492. <https://doi.org/10.1177/1028315318786443>. (in Eng.).
- Jang, 2013 – *Jang H.J.* The role of the Korean Studies Center on the promotion of Korean Studies in Kazakhstan. // *Korean Studies in Kazakhstan*. 2013. Vol. 1. P. 218–224. (in Kor.).
- Jang, 2014 – *Jang H.J.* The status of Korean Studies in Central Asia and the need for a network: focusing on the establishment status of the Korean Studies network in Kazakhstan. // *Korean Studies in Kazakhstan*. 2014. Vol. 2. P. 163–164. (in Kor.).
- Jang, 2018 – *Jang H.J.* Kazakh University of International Relations and World Languages – results of the ‘Seed Program for Korean Studies’ and implementation status of the ‘Core University project’. // International Seminar for Overseas Korean Studies. Almaty, Kazakhstan, 2018. (in Kor.).
- Jin, Yoon, 2017 – *Jin D., Yoon T.* The Korean Wave: Retrospect and prospect: Introduction. // *International Journal of Communication*. 2017. Vol. 11. P. 2241–2249. (in Eng.).
- KF, 2020 – *KF*. The Korea Foundation annual report 2020. Jeju-do: Korea Foundation. 2020. (in Eng.).
- KOCIS, 2018 – *KOCIS*. Strategies for the globalization of Korean arts and culture 2018–2022. Seoul: The Korean Culture and Information Service. 2018. (in Eng.).
- Kwak, 2012 – *Kwak S.M.* An analysis of present state of Korean Studies abroad and identifying key factors for its development. // *Korean Studies Quarterly*. 2012. Vol. 35, № 3. P. 211–241. (in Eng.).
- Kwon, 2014 – *Kwon K.M.* A study on the method of Korean literature education for cultivating world citizens. // *The Korean Cultural Studies*. 2014. Vol. 26. P. 187–213. (in Kor.).

Kwon, Kim, 2014 – *Kwon S.-H., Kim J.* The cultural industry policies of the Korean government and the Korean Wave. // *International Journal of Cultural Policy*. 2014. Vol. 20. P. 422–439. <https://doi.org/10.1080/10286632.2013.829052>. (in Eng.).

Lee, 2009 – *Lee W.* A study on the status of Korean Studies abroad and mid- to long-term development plan. // *Academy of Korean Studies*. Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Korea. 2009. (in Kor.).

Lee, 2019(a) – *Lee Y.* A critical dialogue with ‘Asia as method’: A response from Korean education. // *Educational Philosophy and Theory*. 2019. Vol. 51. P. 958–969. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1427579>. (in Eng.).

Lee, 2019(b) – *Lee B.J.* Prospects and task of Korean Studies in Kazakhstan through analysis of collaborative and support case of Korea–Kazakhstan: focusing on Al-Farabi Kazakh National University case. // *Journal of Oriental Studies*. 2019. Vol. 88, № 1. P. 65–76. (in Eng.).

Logie, 2024 – *Logie A.* Transcending Pseudohistory: Korean Early Asia and Discourse Analysis. // *Journal of Korean Studies*. 2024. Vol. 29. P. 147–169. <https://doi.org/10.1215/07311613-11227585>. (in Eng.).

Luhmann, Burghardt, 2021 – *Luhmann J.C., Burghardt M.* Digital humanities—A discipline in its own right? An analysis of the role and position of digital humanities in the academic landscape. // *Journal of the Association for Information Science and Technology*. 2021. Vol. 73. P. 148–171. <https://doi.org/10.1002/asi.24533>. (in Eng.).

Morais, Ogden, 2011 – *Morais D.B., Ogden A.C.* Initial development and validation of the global citizenship scale. // *Journal of Studies in International Education*. 2011. Vol. 15, № 5. P. 445–466. (in Eng.).

Oxfam, 2006 – *Oxfam*. Education for global citizenship: a guide for schools. Oxfam GB. 2006. (in Eng.).

Oxfam, 2015 – *Oxfam*. Education for global citizenship: a guide for schools. Oxfam GB. 2015. (in Eng.).

Park, Kang, Min, Gwun, Yun, 2017 – *Park J., Kang B., Min J., Gwun K.W., Yun C.H.* Economic development strategies of major Central Asian countries and their implications for Korea. // *KIEP Research Paper*. World Economy Brief. 2017. P. 17–25. (in Eng.).

Park, Belyalova, 2017 – *Park S.H., Belyalova A.* An analysis of educational satisfaction on the implementation of educational cooperation systems in vocational high schools between CIS countries and Korea, focusing on exchange students from Kazakhstan and Kyrgyzstan. // *Korean Journal of Comparative Education*. 2017. Vol. 27, № 4. P. 211–230. (in Eng.).

Smith, Graham, 2014 – *Smith M.A., Graham B.* Teaching active citizenship: a companion to the traditional political science curriculum. // *PS: Political Science & Politics*. 2014. Vol. 47. P. 703–710. <https://doi.org/10.1017/S1049096514000870>. (in Eng.).

Song, 2014 – *Song H.H.* Status and problems of Korean-Chinese humanities exchanges: focus on Korean Studies promotion project of Ministry of Education. // *Studies of Korean & Chinese Humanities*. 2014. Vol. 44. P. 1–24. (in Eng.).

UNESCO, 2015 – *UNESCO*. Global citizenship education: topics and learning objectives. Paris: UNESCO. 2015. (in Eng.).

Белялова А.Е.

SDU University, Алматы, Қазақстан

E-mail: aigerimbelyalova@gmail.com

**ЖАҒАНДЫҚ АЗАМАТТЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕГІ
ШЕТЕЛДІК КОРЕЙТАНУ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР
МЕН КЕЛЕШЕК МҮМКІНДІКТЕР**

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия елдеріндегі шетелдік корейтану бағдарламаларының жаһандық азаматтық білім (GCED) платформасы ретіндегі рөлі қарастырылады. Зерттеудің жаңалығы – корейтану тек академиялық пән ретінде ғана емес, сонымен бірге адам құқықтары, тұрақты даму және әл-ауқатқа бағытталған білім беру сияқты жаһандық тақырыптарды ілгерілету құралы ретінде талдануында. Мақаланың мақсаты – бұл бағдарламалардың студенттердің трансұлттық санасын қаншалықты тиімді қалыптастыратынын бағалау және олардың әлеуетін шектейтін құрылымдық кедергілерді анықтау. Зерттеу әдістемесі Орталық Азия корейтану профессорлары қауымдастығына мүше оқытушылар арасында жүргізілген сауалнама деректері мен әдебиеттерге талдауды қамтиды. Нәтижелер оқытушылардың студенттердің жаһандық құзыреттерін дамытуға жоғары деңгейде бейілді екенін көрсетеді. Алайда бірқатар жүйелік кедергілер сақталуда: халықаралық пікірталастарды бейнелейтін оқу материалдарының жеткіліксіздігі; тіл мен танымал мәдениетке шамадан тыс басымдық беретін оқу жоспарларының тарлығы; корейтану саласында докторлық дәрежесі бар мамандардың тапшылығы. Мұндай олқылықтар сыни-салыстырмалы зерттеуден гөрі мәдени тұтынуға бағдарлану қаупін тудырады, бұл «Корей толқыны» мен оның саяси негіздері төңірегіндегі пікірталастарда да атап өтілуде. Қорытындыда цифрлық гуманитарлық технологиялар мен онлайн-архивтердің ресурс тапшылығы мәселесін шешу маңыздылығы атап өтіліп, білім беру саясатын үйлестіру, кадрлық әлеуетке инвестиция жасау және Кореяны кеңірек азиялық және жаһандық контексте қарастыратын пәнаралық курстарды енгізу қажеттілігі ұсынылады.

Алғыс: бұл зерттеу Корея қорының (Korea Foundation) «KF Fellowship for Field Research» гранты аясында жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: корейтану, Орталық Азия, жаһандық азаматтық, білім беру саясаты, Корей толқыны

Белялова А. Е.

SDU University, Казахстан, г. Алматы

E-mail: aigerimbelyalova@gmail.com

ЗАРУБЕЖНОЕ КОРЕЕВЕДЕНИЕ КАК ПУТЬ К ГЛОБАЛЬНОМУ ГРАЖДАНСТВУ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье рассматривается роль зарубежных программ корееведения в странах Центральной Азии как платформ для глобального гражданского образования (GCED). Новизна исследования заключается в том, что корееведение рассматривается не только как академическая дисциплина, но и как средство продвижения глобальных образовательных тем, включая права человека, устойчивое развитие и образование для благополучия. Цель статьи – оценить, насколько эффективно данные программы формируют транснациональную осведомлённость студентов, а также выявить структурные ограничения, сдерживающие их потенциал. Методология исследования основана на анализе литературы и данных опроса преподавателей, входящих в Ассоциацию профессоров корееведения Центральной Азии. Результаты показывают, что преподаватели проявляют высокую приверженность развитию глобальных компетенций у студентов. Однако сохраняются системные барьеры: ограниченность учебных материалов, отражающих международные дискуссии; узость учебных программ, ориентированных главным образом на язык и популярную культуру; нехватка преподавателей с докторской степенью в области корееведения. Эти пробелы ведут к риску смещения акцента с критического сравнительного анализа в сторону культурного потребления, что подтверждается и дискуссиями вокруг феномена «Корейской волны» и её политических истоков. В заключении подчёркивается значение цифровых гуманитарных технологий и онлайн-архивов для преодоления нехватки ресурсов, а также необходимость

координации образовательной политики, инвестиций в развитие преподавательского состава и внедрения междисциплинарных курсов для укрепления устойчивости и педагогической ценности корееведения в Центральной Азии.

Благодарность: данное исследование выполнено при поддержке Фонда Кореи (Korea Foundation) в рамках гранта «KF Fellowship for Field Research».

Ключевые слова: корееведение, Центральная Азия, глобальное гражданство, образовательная политика, Корейская волна

Авторлар туралы мәлімет:

Беялова Әйгерім Ермекқызы, PhD, Педагогикалық және гуманитарлық ғылымдар факультетінің доцент м.а., SDU University, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Беялова Айгерим Ермековна, PhD, и.о. доцента факультета Педагогики и гуманитарных наук, SDU University, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Belyalova Aigerim Ermekovna, PhD, acting associate professor of the Faculty of Education and Humanities, SDU University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 23 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1}Құдайбергенова Г.Қ. ²Кокеева Д.М.

^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ gulbahyt2017@gmail.com, ² dariga.kokeyeva@kaznu.edu.kz

ПАРСЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ГРЕК ФИЛОСОФТАРЫНЫҢ СИПАТЫ

Аңдатпа. Ирандықтар мен гректер арасындағы мәдени байланыстар б.д.д. 500-шы жылда басталып, ХІ ғасырға дейін жалғасты. Осы уақыт аралығында екі елдің мәдени, ғылыми және интеллектуалдық жүйелері мен бағыттары бір-біріне әсер етті. Гректер иранның медициналық білімін пайдаланса, ирандықтар грек философиясын өздеріне сіңірді. Зерттеудің негізгі мақсаты – грек философы Диоген тұлғасының парсы әдебиетінде бейнелену ерекшеліктерін анықтап, грек мәдениетінің шығыс, соның ішінде иран әдебиетіне ықпалын көрсету. Мақалада парсы тілді көркем шығармалардағы Диоген туралы хикаяттар, рубаяттар, нақыл сөздер және олардың мазмұндық, стильдік қырлары талданады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, мәтіндік талдау, мәдениетаралық ықпалдастықты анықтау тәсілдері қолданылды. Грек және парсы дереккөздері арасындағы мазмұндық ұқсастықтар мен айырмашылықтар жүйелі түрде салыстырылды. Ғылыми жаңалығы ретінде зерттеу барысында Диогеннің парсы әдебиетінде дәстүрлі философ ретінде емес, «дәруіш», «шейх», «абед», «хәкім» бейнелерінде көрініс табуы алғаш рет кешенді түрде талданды. Сонымен бірге Ескендір (Александр Македонский) бейнесінің парсы деректерінде «мәлік», «патша» ұғымдарымен байланысы да назарға алынды. Зерттеу нәтижесінде грек философиялық ойының иран мәдениеті мен әдебиетіне бейімделу ерекшеліктері айқындалды. Диогенге қатысты грек хикаяттары парсы әдеби дәстүрінде жергілікті дүниетанымға сәйкес қайта өңделіп, ұлттық мазмұнға ие болғаны дәлелденді. Бұл мәдени трансформация Иран мен Грекия арасындағы өзара интеллектуалдық ықпалдастықтың тереңдігін көрсетеді.

Кілт сөздер: Иран әдебиеті, грек философиясы, Диоген, грек мәдениеті.

Кіріспе

Негізі, мәдени-рухани құндылықтары ортақ ұлттар көбінесе келісімдерге оңайырақ қол жеткізе алады, өйткені олардың бағыт-бағдарлары мен өзара түсініктері бір-біріне ұқсас болып келеді. Ал мәдени, рухани құндылықтары ортақ емес ұлттардың ой-пікірлері мен түсініктерін жақындастыру сол ұлттарға да, мемлекетке де тиімділігі аз саналғандықтан, оларға жете көңіл бөлінбейді. Бұндай жағдай көптеген ұлт мәдениетінде көрініс тауып жатады. Осыған орай мәдени-рухани құндылықтары жақын ұлттар арасындағы ортақ негіз бен түсіністікті жақындастырудың рөлі зор болмақ.

Иран әдебиеті тарихына үңілсек, аударма дәуірінің екі кезеңін көреміз. Аударма иран әдебиетіне жаңа серпін әкеліп, оның дамуына зор үлесін қосты. Иранның әдеби зерттеушілерінің айтуынша, алғашқы аударма дәуірі Александр Македонскийдің грек мәдениетін әлемге, соның ішінде Иранға тарату мақсатында жасаған жорығы кезеңінде бастау алған [Ильхани, 2016:12]. Ізінше бірқатар грек данышпандары мен ғалымдары шығыс елдеріне ағылып келіп жатты. Грек философиясы мен ғылымы жаулап алынған жерлерге тарап, жаңа идеялар пайда болып, ғылыми еңбектер жазыла бастады. Еуропа елдері де орта ғасырларда, әсіресе Ренессанс дәуірінде грек философиясының әсерінде болғанын жақсы білеміз. Сол кезеңдерде шығыс елдерінде дамыған діндер де бірте-бірте грек философиясының ықпалында болып, гректік-римдік реңкте дамыды. Бұл үрдіс иран өркениетін де айналып өтпеді. Сол кезеңнің ғылыми, философиялық еңбектерінің аударылуы иран мәдениетінің дамуына ықпал

етті.

Александр Македонскийдің Иранға келуімен көптеген гректің ғылыми шығармалары, әсіресе Сократ, Платон, Аристотель және т.б. еңбектерін аудару үлесі зор болды. Әлемге таралған кейбір грек ғұламаларының өмірі мен іс-әрекеттері туралы хикаяттар парсы әдеби шығармаларынан да орын алды.

Иранда орта ғасырларда қолданыста болған орта парсы тілі (кейде пехлеви деп те атайды) жаңа парсы (дари) тіліне ауысқан кезеңде де аударма жалғасын тапты. Ескертетін жайт, ислам дінінің Иранда таралуымен орта парсы тілі қолданыстан шығып, оның орнын араб тілі басты. Иранда араб тілінің ықпалы туралы ирандық ғалым Зарринкуб былай дейді: «Арабтардың ирандықтарға қарсы шайқасында күтпеген кереметтей жеңісі басқа ұлттарды ойландырып, сабақ алуға итермелегені Жаратушының қалауы ма?! Кемде-кім ғайып құдіретке сенетін болса, оған ешқашан күмән келтірмейді. Алайда, қызығушылық танытқан зерттеуші әр нәрсенің себебін, дәлелін іздейді. Айтқанға сенбейді... Сасан билігі құлағаннан соң, Ислам дәуірінің басталуымен орта парсы тілі өзінің бай жазба әдебиетінің дамуына қарамастан араб тілінің таралуына тосқауыл бола алмады. Иран кеңестігінде «Азан» дауысы естілгеннен бастап пехлеви тілі үнсіз қалды. Бұл үнсіздіктің себебі – жаңа діннің қарапайымдылығы, әрі ұлылығы, яғни Құран сөздерінің ұлылығы. Құран аяттары жанында парсы сөз шеберлерінің үнсіз қалуы таң қаларлық құбылыс емес (Зарринкуб, 2020: 75).

Гректің философиялық шығармалары мен ғылыми еңбектері алдымен орта парсы тіліне, кейін ислам дәуірінде араб тіліне аударылған. Орта парсы тілінде жазылған көптеген әдеби, ғылыми шығармалар араб тіліне Ибн Моқаффа (724-459), Ноубахт Ахвази, Али бен Табари сияқты өз заманының атақты аудармашылары арқылы аударылды. Кейін араб тілінен қайтадан парсы тіліне көшірілген (Сафа, 2015: 108-110).

Аударма дәуірінің екінші кезеңі XIX ғасырда, яғни Қажар дәуірінде басталды. Иранда еуропа тілдерінде, әсіресе француз тілінде жазылған романдар, әңгімелерді аудару үрдісі алды. Осылайша, иран әдеби тарихының жаңа кезеңі басталды. Грек және еуропа әдебиетінен аударылған көптеген ғылыми, философиялық, әдеби мәтіндер иран әдебиетінің дамуына әсер етіп, иран халқы түрлі ұлттардың мәдениеті мен салт-дәстүрлерін өздеріне сіңірді. Жаңа мазмұнда жазылған көптеген әдеби шығармалар жарыққа шығып, басқа ұлттарға, әсіресе Орталық Азия халықтары арасына тарала бастады.

Аталған мақалада парсының классикалық шығармаларында грек мәдени элементтері зерттеліп, ирфандық-сопылық ұғымдарға әсері қарастырылады. Грек ойшылы Диоген және оның сипатын бейнелейтін хикаяттар иранның «Кашф эль-Маһджуб (Бүркемені ашу)», «Хадиғатуль-хақиқат (Ақиқат бағы)», «Иғбалнаме (Ескендірнама)», «Мантеғ-аттайер (Құстар мінәжаты)» және «Маснави-йе Манави (Жасырын мағына туралы өлең)» атты әдеби шығармаларында салыстырмалы түрде зерттеліп, қарастырылады.

Матералдар мен ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Иран әдебиеті мен тарихында грек мәдениеті мен әдебиеті, ғылымы мен философиясының әсері туралы парсы тілінде жазылған зерттеу еңбектер бар. Атап айтсақ, «Ескендір және иран әдебиеті», «Ескендірдің діни тұлғасы» және т.б. Алайда, иранның бірқатар классикалық шығармаларына арқау болған грек ойшылдарының нақыл сөздері мен тәмсілдері салыстырмалы зерттеулер аз.

Жоғарыда аталған шығармаларды талдауда сипаттау, тарихи салыстырмалы әдістер басшылыққа алынады. Сондай-ақ, салыстырмалы әдебиет тұрғысынан мәтінаралық қатынастарды зерделей отырып, Диогеннің өмірі және ол туралы қызықты хикаяттарды, грек мәдениетінің иран әдебиетіне әсері, парсы акын-жазушылардың шығармаларына негіз болған басқа да грек ойшылдарына қатысты хикаяттарға хронологиялық шолу жасалады.

Талқылаулар

Ирандықтар да, гректер де ежелден өркениеті, мәдениеті мен әдебиеті дамыған елдер қатарында болса да, бір-бірімен таныстығы өкінішке орай, соғыспен басталды. Ескендірдің әлемге жасаған жорығы мен оның ерлігі көптеген зерттеушілердің, ақын-жазушылардың қызығушылығын тудырды. Ашканидтер тұсында грек тілі мен әдебиеті көптеп таралып, грек монеталары да шыға бастады. Одан басқа Ескендір жайында көптеген аңыз әңгімелер тарап кетті. Сол кездерде жазылған рауаяттар бойынша, Ескендірді Дарабтың (Дарий-I) ұлы деп, ал, шешесі Филипптің қызы деп білген. Филипп Дарабтан жеңіліс тапқаннан соң, қызын оған күйеуге берген мыс. Кейде тіпті оны Даруиштың өзі деп санағандар да бар (Саджади, 2015: 93-94). Қасиетті Құранда аты аталған Зұлқарнайынды Александр Македонский деп санау да белең алған еді. Жабайы қауымнан қорғану үшін тас қорғанды Александр салған деген де болжам бар. Бұл жайында Низами Гәнджавидің «Ескендір» шығармасында, сондай-ақ басқа да парсы ақындарының шығармаларында жазылған.

Ескендірдің Иранды жаулап алғаннан соң осы елге грек ойшылдары мен философтары, аудармашылары табан тіреп, сол заманның ғылыми, философиялық еңбектері мен әдеби шығармаларын бірге алып келді. Иран интелегенциясы біртіндеп Сократ, Гиппократ, Пифагор, Платон, Аристотельдердің еңбектерімен таныса бастады. Грек ойшылдарының өмірі мен іс-әрекеттері, ой-өрістері мен түйсігі, ішкі жан дүниесі туралы қиссалар парсы әдеби шығармаларында жетіп артылады. Сопылар мен арифтерге, дәруіштерге тән типтік сипаттар: ой мен ақыл, ой еркіндігі, адалдық, азаттық, тақуалылық және т.б. ақын шығармаларына арқау болды. Бір қызығы, Диогеннің тақуалығы (خم نشینی دیوژن) туралы әңгімелер парсы әдебиетінде Платон есімімен алмастырылған.

جز فلاطون خم نشین شراب سر حکمت به ما که گوید باز؟

Жолма-жол аударма: Тақуа (үй-күйі жоқ, саздан жасалған бөшке тұратын) Платоннан басқа даналықтың сырын бізге кім айтады? (Хафиз, 2013, 233.).

خم گر چه سال ها به فلاطون نشسته است دور از لبت نکرد علاج خمار من

Жолма-жол аударма: Көп жылдық шарапты татымайынша, оның дәмін сезбейсің.

Мағынасы: Хәкім Платонмен сөйлескеннен соң, оның даналығын білесің. (Кашани, 2012: 296.).

Сократтың философиялық мектебінің жарқын өкілі Антисфен ұстазының өмір сүру салтын жалғастырғанымен, кейде асыра сілтеп, «болмыстың соңын ізгілік» деп, ал «ізгілікті – өмірдің барлық материалдық рахаттарынан бас тарту» деп санады. Философияда бұл ағымды кинизм деп атайды. Кинизм деп аталу себебі – Антисфен Афинаның айналасында орналасқан Киносарг (мағынасы «ақ ит») деп аталатын төмпешіктер мен дөңдерде ізбасарларын дайындап, философиялық мектебінің негізін қалаған. Олар қанағатшылдыққа көп мән беріп, әлеуметтік өмір мен тұрмыстық қажеттіліктерге байланбай, кедейлікпен мақтанды. Олар неғұрлым табиғатпен үйлесімдікте өмір сүруге тырысты. Кейбір зерттеушілер кинизм ағымын ұстанушыларды «итше өмір сүрушілер» деп те атаған (Бабаи, 2014: 141).

Антисфеннен дәріс алып, кинизм ілімін бойына сіңірген Диоген де материалдық дүниеден бас тартып, саздан жасалған лашықта өмір сүрген. Тіпті лашық деуге де келмейді, бір адам бойы сиятын саздан жасалған бөшкеге ұқсайтын ыдыста (бак) бар өмірін өткізген. Зерттеушілердің айтуы бойынша, оның жалғыз су ішітен тостағаны болған екен. Бірде кішкентай баланың ағып жатқан өзеннен екі алақанымен су ішіп жатқанын көріп, тостағанын лақтырып жатып, осы дүниеде бұл да қажет емес, – депті (Форуғи, 2017: 42).

Диогеннің өмірі туралы көптеген қызықты әңгімелер алдымен ауызша тарап, исламнан кейін әдеби шығармаларға жол тартты. Көптеген ирандық ақындардың шығармаларына арқау болды. Диогеннің елден оқшаулануы, оның ұлылығы, ішкі жан дүниесі, өзін-өзі тануы, рухани құндылығы, ішкі түйсігі, қадір-қасиеті, ар-намысы, көзі мен жүрегі, кез-келген азапқа шыдамдылығы, қанағат, ой айқындылығы, тақуалығы ғасырлар бойы көптеген тілдерге

ауызша тарап, кейін әдеби-сопылық шығармалардың негізгі тақырыбына айналды. Диоген туралы кең тараған әңгіме – «тал түсте қолына шам алып, қала аралауы». Одан жарықта шам алып не іздеп жүргенін сұраған кезде, «адам» деп жауап бергені. Бұл тақырып көптеген ирандық ақындардың шығармаларында баяндалады.

Моулави «Диван-е Шамс» өлеңдер жинағында былай дейді:

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست
(Моулави, 2015, 255.) گفت آنکه یافت می نشود، آنم آرزوست گفتند یافت می نشود جسته ایم ما

Жолма-жол аударма: кеше шейх (nir) шаммен қала аралап: «шайтани және жыртқыш аң сипатына енген екіжүзді, зұлым адамдардан шаршадым, асыл жанды іздеп жүрмін», – деді. Біз де іздеп шаршадық, бірақ таба алмайсың деген жауапқа, «мен сол табылмайтынды қалаймын», – депті.

Мағынасы: Ақын «кемшін сипаттардан пәк, жоғары, ілімі шексіз, мәңгі құдірет иесі – Жаратушыны суреттейді. Құдіретті күш иесі өзі жаратқан мақлұқтар көзінен жасырылған, оны тек көкірегі ояу, жүрек көзі ашылған адамдар ғана көре және сезіне алады.

Кейбір ирандық зерттеушілердің айтуы бойынша, аталған хикаят иранның орта ғасыр әдебиетінен алынған және иранның төл шығармасы болып табылады, ол туралы Хағани (парсы тілді әзірбайжандық ақын) өз рубайында Балх қаласында күн жарықта қолына шам ұстап, танысын іздеп жүрген адам жайында жазғандығын алға тартады:

مسکین دلم از خلق و وفايي می جست گمره شده بود، راهنمایی می جست
برکرد چراغ و آشنایی می جست کاننده آن کرد ختایی که به بلخ

Аудармасы: Балх қаласында бір адам шам алып, танысын іздеп, былай дейді: «менің міскін жаным адалдықтан адасып кетті, ол жол сілтеуші басшыны іздейді». (Хағани, 2016: 705.).

Дей тұрғанмен, Хағанидің рубайынан біз Диогеннің өмір салтын, дүниетанымы мен іс-әрекеттерін оңай болжай аламыз.

Диоген жайында тағы бір танымал хикаяттың бірі – «философ пен Ескендірдің кездесуі». «Ескендір бірде құлайын деп тұрған ескі лашықта отырған Диогенді көріп, оған қалағаныңды сұра, – дейді, сонда философ ендеше мына ұшып жүрген масаларға айт, менен аулық жүрсін, – депті. Ескендір сасып қалып, масаларға қалай үкімім жүреді, – дейді. Сонда Диоген бір масаға үкімді жүргізе алмасаң, қалайша дүниені басқармақсың», – деп жауап қатқан. Ал, кейбір нұсқаларда Ескендірдің сұрағына Диоген «Күн нұрын көлеңкелемей ары тұр», – деген екен.

Аталған екі тақырып парсы ақындар мен жазушылар шығармаларына негіз болды. Сондықтан мақалада Диоген және басқа да грек ойшылдарына қатысты хикаяттарды тарихи тәртіппен зерттей отырып, қарастырылады. Түрлі ұлттар арасында ғасырлар бойы әдеби-мәдени айналымда болған көптеген грек хикаяттары иран халықтары арасына да сіңісіп, ұлттық әдеби жәдігерлерге айналғанын атап өткен жөн.

Зерттеу нәтижелері

Кашф аль-Маһджуб (Бүркемені ашу) шығармасының авторы – Әбілхасан Әли бен Осман Әл-Джалали Худжвири (1009-1077). Худжвиридің айтуынша, оның қаламынан шыққан көптеген шығармалары болған. Алайда, біразын кейбірі өзіне иеленіп алса, ал кейбірнің нұсқалары жоғалып кеткенке ұсқайды. Оның бізге жеткен жалғыз кітабы – Кашф-оль-Маһджуб. Бұл кітапта сопылық тариғат, оның сатылары, масхаб, олардың түрлері мен құпиялары, жаратушының рақымы мен мейірімі, ақыл, нәпсі, сопының мақсатына жету жолында кездесетін көптеген бөгеттер, құпия сырларды ашу туралы жазылған.

Диогеннің өмірі мен оның айтқан нақыл сөздері иран әдебиетіне қай дәуірлерде келгенін дөп басып айту қиын. Дей тұрғанмен, тарихи деректер тәртібі бойынша қарастартын болсақ, Диоген туралы жазылған алғашқы дерек Кашф әл-Маһджуб шығармасында баяндалған. Тақуалық өмір салтымен атағы шыққан Диоген туралы хикаяттар сопылық шығармаларда көбірек кездесетінін жоғарыда айтып өттік. Худжвири Диогенді «дәруіш», ал Ескендірді «мәлік» деп өзгерткен. Осы кішігірім өзгеріспен Худжвири өз оқырмандар санасын грек мәдениетіне деген ықылас пен ұмтылыстарынан алыстатып, оларды ирандық-исламдық мәдениетін сіңіруге шақырған іспеттес.

همی آید که درویشی را با ملکی کلاقات افتاد. ملک گفت: از من حاجتی بخواه. درویش گفت: من از بنده بندگان خود حاجتی نخواهم. ملک گفت: این چگونه است؟! درویش گفت: مرا دو بنده اند که هر دو خداوندان تو اند: یکی حرص و دیگری امل.

«Бір күні патша дәруішті көреді. Одан бұйымтайыңды айт, – дейді. Дәруіш мен пенделерден ешнәрсе сұрамаймын, – деп жауап береді. Патша абдырып, бұл қалай болғаны дейді. Сонда дәруіш «мендегі екі пенде сенің құдайың: бірі ашкөздік, екіншісі қанағатсыздық», – депті. (Худжвири, 2014: 31).

Хадигатуль-хақиқат (Ақиқат бағы). Шығарманың авторы Санаи (1080-1131). Санаидің «Ақиқат бағы – Хадигатуль-хағифе» шығармасы өзінен кейінгі ирфандық ақындарға үлгі болып, олардың еліктеуіне жол ашты. Санаидің поэзиялық шығармаларынан (көбінесе қасида мен маснавиінде) Диоген туралы көптеген мысалдарды кездестіреміз. Ирфандық ілімді терең меңгерген Санаи Диогенді сопыларға тән сипатта баяндап, «ашкөзділік пен дүниеқоңыздылық», «тақуалық пен ұстамдылық», «нысапсыздық пен құмарлықты жену» сияқты көптеген терминдерді өз шығармаларына арқау етті. Атап айтатын болсақ, 185-ші қасидада «сұлтан» мен «пенделердің пендесі» деген атаулар Диоген мен Ескендір туралы атақты аңызды еріксіз ойға түсіреді. Санаидің тәсілдер мен хикаяттарды шығармаларында сәтті қолдануы өзінен кейінгі ақындарға, әсіресе Моулавиге де әсер етіп, ақынның атақты Маснавиінде көрініс тапты.

چند گویی گرد سلطان گرد تا مقبل شوی حرص و شهوت خواجگان را شاه و ما را بنده اند پس تو گویی این گره چاکری کن چون کنند کیست سلطان؟ آنکه هست اندر نفاذ حکم او	رو تو و اقبال سلطان ما و دین و مدبری بنگر اندر ما و ایشان گرت ناید باوری بندگان بندگان را پادشاهان چاکری خنجر آهنجانش بحری ناوک اندازان بری (Санаи, 2014: 660)

Ескендір мен Диогеннің кездесуі туралы көп жазылған хикаят Санаидің «Ақиқат бағы – (التمثل فی القناعة و ترک الحاجة)» шығармасының 9-шы бөлімінде кездестіреміз. Хикаят мазмұны мен ондағы кейіпкерлерді баяндауда біраз өзгерістер бар екендігін байқаймыз. Алайда, хикаятқа өзгерістерді Санаидің өзі қосқанын, немесе сол дәуірлерде осы мазмұнда жазылғаны туралы нақты дерек жоқ. Санаидің нұсқасында Диогеннің орнына Сократ есімі аталған. Сократтың тақуалығы, Жаратушының құдіреті мен адамның әлсіздігі (тіпті ол әлемді жаулап алған сұлтан болса да) баяндалады:

بود بقرطرا خُمی مسکن روزی از اتفاق سرما یافت پادشاه زمان برو یگذشت شد بر او فراز و گفت ای تن هر سه حالی روا کنم تو بخواه	بودش آن خُم به جای پیراهن از سوی خم به سوی دشت شتافت دیدش او را چنان برهنه به دشت کر بخواهی سبک سه حاجه ز من که منم بر زمانه شاهنشاه

گفت بقراط حاجت اول	عمام هست يك به يك به خلل
گنهم محو كن بيمارزم	کز گرانی چو كوه البرزم
گفت ويحك خدای بتواند	مزد بدهد گناه بستاند
گفت برگوی حاجت دومين	كه منم پادشاه روی زمین
گفت پيرم مرا جوان گردان	عجز و ضعف از نهاد من بستان
گفت اين از خدای باید خواست	از من اين خواستن نياید راست
زود پيش آر حاجت سومين	از من اين آرزو مخواه چنين
گفت روزی من فزون گردان	جانم از چنگ مرگ باز رهان
گفت اين نیز کرد نتوانم	ملکم بر جهان نه یزدانم
گفت برتر شو از بر خورشيد	كه رطب خيره بار نارد بيد
حاجت از کردگار خواهم من	وز تو حالی بدو پناهم من
تو چو من عاجزی و مجبوری	وز بزرگی و برتری دوری
برتری مر خدای را زیباست	كه به ملکت همیشه بی همناست
يارب ای سیدی به حق رسول	دور گردان دل مرا ز فضول
ای خداوند فرد بی همتا	جسم را همچو اسم بخش سنا

(Санаи, 2014:689-690).

Икбалнаме. Низами Гәнджавидің Ескендірнамесі «Шарафнаме» және «Иқбалнаме» деп аталатын екі бөлімнен тұрады. Ескендірнаме түрлі мәдениет, салт-дәстүр мен ережелерді қамтыған маңызы зор шығарма. Низами «Иқбалнаме» шығармасында көбінесе хәкімдер пен данышпандардың хикметке толы сөздерін, атап айтсақ, Ескендірдің Сократ пен Аристотель арасында болған әңгімелерін баяндаған. Низами Ескендірді қолбасшы-философ, пайғамбар ретінде суреттейді. Сөйтіп, діндар топтар мен билік арасында байланыс жасау ниетте ғылым мен даналық сөздер, Ескендір мен ұлы данышпандар арасындағы мәжіліс және олардың өмірі туралы жырлайды. Иқбалнамеден біз Низамидің грек даналығымен таныс болғанын анық көреміз. Низами «Ағані ساختن افلاطون بر مالش ارسطو» бөлімінде лашықта күн кешу салтымен қоса, «ارغنون» деп аталатын үрмелі клавишті музыкалық аспапты алғаш шығарушы ретінде Платонды атап, оны музыка ғылымының білгірі деп атайды:

فلاطون بر آشفت ازان انجمن	كه استادى او داشت در جمله فن
چو هر دانشى كانك اندوختند	نخستين ورق زو درآموختند
برون رفت و روی از جهان دركشيد	چو عنقا شد از بزم شه ناپديد
شب و روز از اندیشه چندان نخفت	كاغانى برون آورد از نهفت
به خم درشد از خلق پي كرد گم	... نشان جست از آواز اين هفت خم
بي چرخ و دنبال انجم گرفت چو صاحب رصداى در خم گرفت	ر آهنگ آن ناله كانجا شنيد
نمودارى آورد اينجا پديد ...	پس آنكه بر آن رسم و هيات كه خواست
يكي هيكل از ارغنون كرد راست	(Низами, 2016: 439)

Сондай-ақ, Иқбалнаменің келесі «احوال سقراط با اسکندر» атты бөлімінде Сократ пен Ескендірдің арасында болған әңгімені келесідей баяндайды:

فيلسوف چنين گويد آن كاردان	كه بر كار آفاق بودش وقوف
كه يونان نشينان آن روزگار	سوى زهد بودند آموزگار
ز دنيا نجستندى آسايشى	نيرزيشان شهوت آلايشى
نكردندى الا رياضتگرى	به بسيار دانى و اندكخورى

Мағынасы: Философ (Сократ) әлем туралы өз толғануында гректер ертеден тақуалық ілімді ұстанғанын, осы дүниеде тыныштық таппай, құны жоқ құмарлыққа берілмей, қиыншылық кешіп, көп біліп, аз тамақтану туралы айтады.

Ескендір хәкімнің (Сократтың) атағын естіген соң, оны іздеп жолға шығады.

Хакімді танитындар оның бір үңгірде/ бір бұрышта отырғаны туралы хабарлайды.

ز بی توشه‌ای ساخته توشه‌ای
آن گنج را دید در گوشه‌ای شد
ز شغل جهان گشت مشغول خواب
برأسوده از تابش آفتاب

Мантез-аттайер (Құстар мінәжаты). Аттар Нишапури (1145-1221) мистик ақындардың ең жарқын өкілдерінің бірі болып саналады. Оның өлеңдерін бір рет оқып, түсіну мүмкін емес, қайталап оқыған сайын, ақынның шеберлігін байқауға болады. Аттардың қарапайым тілі мен әсерлі сөздері ғашықтық сезімдерімен сабақтасып жатыр. Оның ойынша, сопылық ілім қараңғыда жол көрсететін жарық шам іспеттес, мақсаттарына жету үшін бағыт-бағдар береді. Ирфандық мағынасындағы Аттардың ғазалдарынан ақынның тіл шеберлігін көре аламыз. Оның дәрежесіне тек Санаидан басқа ешбір ақын жете алған жоқ. Ғазал жанрында Аттарды жаңашыл деп есептеуге болады. Ақынның шығармалары парсы сопылық поэзиясының жарқын үлгісі ретінде әлемдік әдебиетте орын алды. Аттар философияға аса қызықпаған. Алайда оның ойлары мен пайымдаулары философиямен сабақтасып жатқандығын байқаймыз. Аттардың маснавиі көптеген қисса-дастандардан тұрады. Осы арқылы, ақын тасавуф ілімінің мағыналарды ашып, баяндайды. Шығармалардың кейіпкерлері түрлі сатыдағы адамдар: патша, уәзір, баскесер, қаныпез, шейх, сопы, қолөнерші, қайыршы, құл және т.б. Осы тұрғыдан, Аттар шығармаларынан әлеуметтік түрлі таптардың жағдайлары туралы ақпарат алуға болады. Аттар да шығармаларында Ескендір мен Диогеннің кездесуі туралы хикаятты жырлаған. Ақын Диогенді «жұпыны киінген пір» деп, ал Ескендірді «патша» деп атаған:

ژنده‌ای پوشید، می‌شد پیر راه	ناگهان او را دید آن پادشاه
گفت من به یا تو، هان ای ژنده پوش	پیر گفت ای بی‌خبر، تن زن خموش
گرچه ما را خود ستودن راه نیست	کانک او خود را ستود آگاه نیست
لیک چون شد واجب، چون من یکی	به ز چون تو صد هزاران، بی‌شکی
زانک جانت روی دین نشناختست	نفس تو از تو خری بر ساختست
وانگهی بر تو نشسته‌ای امیر	تو شده در زیر بار او اسیر
بر سرت افسار کرده روز و شب	تو به امر او افتاده در طلب
هرچ فرماید ترا، ای هیچ‌کس	کام و ناکام آن توانی کرد و بس
لیک چون من سر دین بشناختم	نفس سگ را هم خر خود ساختم
چون خرم شد نفس، بنشستم برو	نفس سگ بر تست، من هستم برو
چون خر من بر تو می‌گردد سوار	(Аттар, 2013:33) چون منی بهتر ز چون تو صد هزار

Маснави Манави. Джалал-ад-Дин Румиді (1207-1273) әлемге танытқан оның «Маснави-йе Манави» шығармасы. Кейінгі ақындар бұл шығарманы көркемдік дәрежесі жоғары туынды деп бағалап, тіпті оны қасиетті кітап ретінде санайды. Себебі, шығармада Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар (с.ғ.ғ.) хадистері көптеп кездеседі. Маснави ирфандық мағынада жазылған шығармалардың ішіндегі ең ауқымдысы және әдебиетшілер, шығыстанушылар, ирантанушылар тарапынан мұқият зерттелген, көптеген тілдерге аударылған туынды. Поэмада келтірілген мысалдар автордың білгірлігін, ой-өрісінің ұшқырлығын көрсетеді. Ирандық әдеби зерттеушілердің айтуынша, ирфандық-сопылық поэзия Санаимен қаланып, Аттармен астарлы мағыналарымен толысып, Моулавимен кемеліне жеткен.

Моулави «Маснави» шығармасында кез-келген тақырыпты баяндауда бірнеше эпизоттарды қатар келтіреді. Маснавидегі «құмарлық пен көрсеқызырлықты жеңу» тақырыбында жазылған тұстарын зерттей келе, Диогеннің нақыл сөздерін байқауға болады. Мысалы, Маснавидің 2-ші дәптерінде (кітап) «Хәкім Лоғманды тексеру және хәкімнің ақылдылығы» атты дастанда Диогенді «шейх», ал Ескендірді «шах» деп алған.

نی که لقمان را که بنده پاک بود
خواجهاش می‌داشتی در کار پیش
زانکه لقمان گرچه بنده‌زاد بود
گفت شاهی شیخ را اندر سخن
گفت ای شه شرم ناید مر ترا
من دو بنده دارم و ایشان حقیر
گفت شه آن دو چه‌اند این زلفتست
شاه آن دان کو ز شاهی فارغست
مخزن آن دارد که مخزن ذات اوست
خواجه لقمان بظاهر خواجه‌وش
در جهان بازگونه زین بسیست

روز و شب در بندگی چالاک بود
بهرترش دیدی ز فرزندان خویش
خواجه بود و از هوا آزاد بود
چیزی از بخشش ز من درخواست کن
که چنین گویی مرا زین برتر آ
و آن دو بر تو حاکمانند و امیر
گفت آن یک خشم و دیگر شهوتست
بی مه و خورشید نورش باز غست
هستی او دارد که با هستی عدوست
در حقیقت بنده لقمان خواجهاش
در نظرشان گوهری کم از خسیست
(Моулави, 2015: 246)

«Күн жарықта қолына шам алып адам іздеу» дастаны Моулави «Диван-е Шамс» шығармасында баяндалған. Ол туралы жоғарыда айтып өттік. Ал, Маснави-йе Манаби шығармасының 5-ші дәптерінде Моулави ақиқатты тануда «Хақтың үкімін тәпсірлеп, әр шындықтың артында «Хақтың құдіреті» жатқандығын баяндайды. Тек көкірек көзі ашық адам ғана шындықтың байыбына барып, одан керегін алады:

آن یکی با شمع می‌گشت روز
بوالفضولی گفت او را کای فلان
هین چه می‌گرددی تو جریان با چراغ
گفت می‌جویم به هر سو آدمی
هست مردی گفت این بازار پر
گفت خواهم مرد بر جاده دو ره
گرد بازار دلش پر عشق و سوز
هین چه می‌جویی به سوی هر دکان
در میان روز روشن چیست لاغ
که بود حی از حیات آن دمی
مرد مانند آخر ای دانای حر
در ره خشم و به هنگام شره...
گفت نادر چیز می‌جویی ولیم
(Моулави, 2015:891).

Қорытынды

Мәдени ой-пікірлері ортақ ұлттар мен этностар арасында мәдени, әдеби ұғымдар мен терминдердің, салт-дәстүрлері мен ырымдарының айналымға түсуі, бір-біріне әсері, бір-бірін толықтыруы үйреншікті жағдайға айналды. Осы кезең туралы біздің қолымызға жеткен деректер бойынша, әдет-ғұрып, мәдениет тұрғысынан ирандықтар мен грек (македониялықтар) арасында көп айырмашылық болмаған. Екі ұлт та жақсы соғыса алатын, аңға шығуды ұнататын және ойын-сауықты жақсы көретін деп баяндалған.

Эллинизм дәуірінің дамуымен рационалдық ілім мен дүниетанымдық ағымдар гректік, ал гректің интеллектуалдық және философиялық ағымдары шығыстық діни-сопылық реңкті қабылдады. Ирандықтар территориясы мен ықпал ету аясын (экспанция) кеңейту кезеңінде грек ойшылдары мен ғалымдарына көңіл бөліп, олардың ғылыми шығармаларына, атап айтсақ Платон, Аристотель, Пифагор және т.б. ойшылдарының ғылыми еңбектеріне қызығушылығын танытты. Иранның шығыс пен батыс арасын мәдени байланысты жақындастыруда да рөлі зор болды деп айтуға болады. Қолданыс аясын кеңейткен парсы тілі де Орталық Азия аймағына ислам дінін тарату мен парсы әдеби жәдігерлерін таныстыруда белсенді болды. Аталған мақалада гректің мәдени элементтері салыстырмалы түрде зерттеліп, ирфандық-сопылық ұғымдардағы әсері, сонымен қатар Диоген және оның сипатын бейнелейтін хикаяттар иранның төрт классикалық ақындарының әдеби шығармаларында салыстырмалы түрде зерттеліп, қарастырылды. Исламнан бұрын ауызша таралған хикаяттар мен аңыз әңгімелер исламнан кейін шығыс елдері, әсіресе иран халықтары арасында танымалдығы артып, ақын-жазушылардың шығармаларынан көріне бастады. Сондай-ақ, парсы тілді ақын-жазушылардың шығармаларында кездескен грек хикаяттардың көбісі мағына жағынан

өзгерістерге түсіп, кейіннен иранның төл жәдігеріне айналғанын байқаймыз. Бұндай құбылыстың болуы көптеген ұлттар әдебиеті мен мәдениетінде көрініс тауып жатады.

Әдебиет:

- ایلخانی، ۱۳۹۵ - ایلخانی، م.، تاریخ فلسفه در قرون وسطی و رنسانس. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵، ص. ۱۲.
- زرین کوب، ۱۳۹۹ - زرین کوب، ح.، دو قرن سکوت. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۴، ص. ۷۵.
- صفا، ۱۳۹۲ - صفا، ذ.، تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات عمومی، ۱۳۹۲، ج. ۱، صص. ۱۱۰-۱۰۸.
- سجادی، ۱۳۹۴ - سجادی، م.، تاریخ ادبیات فارسی. ۱۳۹۴، صص. ۹۴-۹۳.
- حافظ شیرازی، ۱۳۹۲ - حافظ شیرازی، م.، گزیده اشعار. مقدمه و شرح: محمد قزوینی. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۳.
- کاشانی، ۱۳۹۴ - کاشانی، ا.، مجموعه اشعار. به تصحیح بیژن ترقی. تهران: انتشارات خیام، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۶.
- بابایی، ۱۳۹۳ - بابایی، پ.، مکاتب فلسفی از دوران باستان تا امروز. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۱.
- فروغی، ۱۳۹۶ - فروغی، م.، سر حکمت در اروپا. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۹۶، ص. ۴۲.
- مولوی، ۱۳۹۴ - مولوی، ج.، مثنوی معنوی. دفترهای ۱-۶. مقدمه: بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۴، صص. ۲۲۶، ۲۵۵، ۸۹۱.
- حگانی، ۱۳۹۵ - حقانی، ش.، مجموعه اشعار. به تصحیح ضیاءالدین سجادی. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۹۵، ص. ۷۰۵.
- هجویری، ۱۳۹۳ - هجویری، ع.ع.، کشف المحجوب. به تصحیح محمود عابدی. تهران: انتشارات سروش، ۱۳۹۳، ص. ۳۱.
- سنایی، ۱۳۹۳ - سنایی، م.، حقیقة الحقیقه و طریقه الشریعة. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳، صص. ۶۶۰، ۶۸۹، ۶۹۰.
- نظامی، ۱۳۸۹ - نظامی گنجوی، *اقبال نامه*، به تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۹، ص ۴۳۹.
- عطار، ۱۳۹۳ - عطار، ن.ف.، منطق الطیر. مقدمه و تصحیح: محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۲، ص. ۳۳۱.

References:

- Attar N.F. Manteg at-tayer. Foreword written and edited by Mohammad Reza Shafi Kadkani. Tehran: Sohan Publishing House, 2013. – 331 p.
- Babai P. Philosophical schools: from ancient times to the present day. Tehran: Negah Publishing House, 2014. – 141 p.
- Forugi M. The secret of wisdom in Europe. Tehran: Zavvar Publishing House, 2017. – 42 p.
- Hafiz Shirazi M. A collection of selected poems. Foreword and commentary, edited by Mohammad Ghazvini. Tehran: Asatir Publishing House, 2013. – 233 p.
- Hagani Sh. Collection of poems. Edited by Zia-ad-Din Sajjadi. Tehran: Zavvar Publishing House, 2016. – 705 p.
- Ilkhani M. History of philosophy in the Middle Ages and the Renaissance. Tehran: Semmat Publishing House, 2016. – 12p.
- Kashani A. Collection of poems. Edited by Bizhan Taragi. Tehran: Khayyam Publishing House, 2015. – 296 p.
- Khujwiri A.U. Kashf-ol-mahjub. Edited by Mahmoud Abedi. Tehran: Soroush Publishing House, 2014. – 31p.
- Moulawi J. Masnavi-in manavi. Notebooks 1-6. Foreword by Badi az-Zaman Foruzanfar. Tehran: Amir Kabir Publishing House, 2015. – 891pp.
- Nizami Ganjavi. Iqbalnameh by Comments and Corrections of Hassan Vahid Dastgerdi, Tehran: Zavar Publication, 2010. – 439 p.
- Safa Z. History of Persian literature. Tehran: Public , 2013, 1-V/108. – 110 pp.
- Sajjadi M. History of Persian literature. 2015. 93-94pp.

Sanai M. Hadigatul Haqiqat and Tarihat ash-Sharia. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Tehran University Press, 2014. – 690 p.

Zarrinkub H. Two centuries of silence. Tehran: Amir Kabir Publishing 2015. – 75 p.

¹Кудайбергенова Г.К. ²Кокеева Д.М.

^{1,2} Қазақстанның национальнй университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

E-mail: gulbahyt2017@gmail.com, ²dariga.kokeyeva@kaznu.edu.kz

ОБРАЗ ГРЕЧЕСКИХ ФИЛОСОФОВ В ПЕРСИДСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Культурные связи между иранцами и греками начались в V веке до н. э. и продолжались до XI века. В этот период культурные, научные и интеллектуальные системы и направления обеих стран оказывали взаимное влияние друг на друга. Греки использовали медицинские знания Ирана, а иранцы восприняли греческую философию. Основная цель исследования — выявить особенности изображения личности греческого философа Диогена в персидской литературе и показать влияние греческой культуры на Восток, в частности, на иранскую литературу. В статье анализируются рассказы, рубаи, афоризмы о Диогене в персоязычных художественных произведениях, а также их содержательные и стилистические аспекты. Методы исследования — сравнительно-исторический метод, текстовый анализ, а также методы выявления межкультурного взаимодействия. Систематически сопоставлены содержательные сходства и различия между греческими и персидскими источниками. Научная новизна — впервые проведен комплексный анализ образа Диогена в персидской литературе, где он представлен не как традиционный философ, а как «дервиш», «шейх», «абед», «хаким». Также рассмотрен образ Искендера (Александра Македонского) в персидских источниках, связанный с понятиями «мелик», «падишах». Результаты исследования показали особенности адаптации греческой философской мысли в иранской культуре и литературе. Доказано, что греческие рассказы о Диогене были переработаны в соответствии с местным мировоззрением и приобрели национальное содержание. Эта культурная трансформация отражает глубину взаимного интеллектуального взаимодействия между Ираном и Грецией.

Ключевые слова: Иранская литература, греческая философия, Диоген, греческая культура.

¹Kudaibergenova G.K. ²Kokeyeva D.M.

^{1,2} Al-Farabi University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gulbahyt2017@gmail.com, ²dariga.kokeyeva@kaznu.edu.kz

THE PORTRAYAL OF GREEK PHILOSOPHERS IN PERSIAN LITERARY WORKS

Abstract. Cultural relations between Iranians and Greeks began in the 5th century BC and continued until the 11th century. During this period, the cultural, scientific, and intellectual systems and directions of both nations influenced each other. The Greeks adopted Iranian medical knowledge, while the Iranians absorbed Greek philosophy. The main objective of this study is to identify the features of the portrayal of the Greek philosopher Diogenes in Persian literature and to demonstrate the influence of Greek culture on the East, particularly on Iranian literature. The article analyzes stories, rubaiyat, and aphorisms about Diogenes in Persian literary works, focusing on their thematic and stylistic aspects. The research methods include the comparative-historical method, textual analysis, and approaches to identifying intercultural interactions. Content similarities and differences between Greek and Persian sources were systematically compared. Scientific novelty lies in the fact

that, for the first time, a comprehensive analysis of Diogenes' image in Persian literature has been carried out, revealing that he appears not as a traditional philosopher, but as a “dervish,” “sheikh,” “abed,” or “hakim.” The image of Iskandar (Alexander the Great) in Persian sources, associated with the concepts of “malik” and “king,” is also examined. The research results reveal the peculiarities of adapting Greek philosophical thought into Iranian culture and literature. It is demonstrated that Greek narratives about Diogenes were reinterpreted in accordance with local worldviews and acquired national content. This cultural transformation reflects the depth of mutual intellectual interaction between Iran and Greece.

Keywords: Persian literature, Greek philosophy, Diogenes, Greek culture.

Автор туралы мәлімет:

Құдайбергенова Гүлбакыт Қализатқызы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Көкеева Дариға Молдағалиқызы, философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доценті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кудайбергенова Гулбакыт Кализатовна, PhD, ст.преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кокеева Дариға Молдағалиевна, кандидат философских наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Kudaibergenova Gulbahyt Kalizat, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kokeyeva Dariga Moldagalikizi, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 25 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

¹ Абишева К.М. ^{*2} Нургазина А.Б. ³Ертаева М.К.

¹ Университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³ Академия физического и массового спорта, Астана, Казахстан

E-mail: ¹abishevakm@mail.ru, ²v-taisova@mail.ru, ³M.ertaeva@mail.ru

СПОСОБЫ КОГНИТИВНО-КОНТРАСТИВНОГО АНАЛИЗА СЕМАНТИКИ ПРАВСТВЕННЫХ ИДИОМ РАЗНЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья посвящена когнитивно-контрастивному исследованию фразеологизмов казахского, русского, арабского и английского языков. Задачами исследования являются сопоставление когнитивной семантики нравственных фразеологизмов разных языков, дискурсивных условий их формирования в разных культурах, сравнение национальной специфики идиоматических единиц, изучение сходств и различий фразеологических значений в разных языках. Целью работы является изучение дискурсивных категорий, способствующих формированию фразеологической семантики, сопоставление культурных смыслов идиом, выявление их соответствий и несоответствий. В исследовании использованы методы: контрастивно-сопоставительный анализ, направленный на выявление контрастов и сходств в сравниваемых фразеологизмах разных языков; когнитивно-дискурсивный анализ, способствующий сопоставительному описанию дискурсивных категорий (ситуаций, событий), выявлению когнитивных механизмов переосмысления денотативного значения словосочетаний-наименований дискурсивных категорий, благодаря которым идиомы разных языков в условиях разных культур, социумов получили неадекватные культурные смыслы. Научная новизна работы состоит в применении новых методов анализа (когнитивно-дискурсивный анализ, контрастивное сопоставление культурных смыслов фразеологизмов). В процессе исследования получены определенные результаты: 1) изучена и сравнена как дискурсивная категория ситуация формирования когнитивной семантики фразеологизмов, акцентировано внимание на их национальной семантике; 2) изучен процесс формирования когнитивной семантики идиом как процесс переосмысления наименования – дискурса-ситуации при помощи когнитивного механизма – метафоры.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках научного проекта АР 19680020 «Концептосферы народа и мыслителей прошлого путем подходов, принципов, методов когнитивно-этической лингвосинергетики – нового гуманитарного знания»

Ключевые слова: фразеологизмы-соматизмы, реалии, культурный код, ценностное отношение, ироническое отношение, культурные смыслы, национальная специфика.

Введение

Актуальность проблемы исследования когнитивно-национальной специфики фразеологизмов разных языков обусловлена несколькими факторами: во-первых, необходимостью контрастивно-сопоставительного изучения фразеологических единиц различных народов, что связано со все более усиливающимися в условиях глобализации миграционными процессами населения из одной страны в другую, посещающими зарубежные страны, визитеров (студенты, туристы, предприниматели, бизнесмены и др.). Все эти категории иммигрантов (постоянных или временных) испытывают дискомфорт по приезду в чужую страну вследствие незнания языка другого этноса, стереотипов их общения, культурных стандартов другого народа, его образа жизни. И это ведет «к созданию конфронтации между представителями культурного большинства и инокультурными

группами» (Кухарева, 2003: 355). Поэтому контрастивное изучение фразеологизмов разных народов представляет значительный интерес, «так как наряду с этикетом, традициями, обычаями они могут служить практическим инструментом понимания и восприятия образа мыслей, оценки действительности, поведения представителей того или иного народа в различных ситуациях, а также для изучения реально действующего живого современного языка и его функционирования в форме конкретных, оригинальных речевых оборотов, характерных для той или иной этнокультурной и социальной группы» (Кухарева, 2003: 355). Во-вторых, актуальность статьи обусловлена тем, что до настоящего времени недостаточно четко раскрыта когнитивно-дискурсивная и когнитивно-прагматическая сущность фразеологического значения, не изучены когнитивные механизмы формирования идиоматического значения. По мнению Н.Ф. Алефиренко, когнитивную сущность фразеологического значения следует рассматривать исходя из его дискурсивной природы. Вербализованные дискурсивные категории (ситуация, события, пресуппозиция, преконструкт, интердискурс) являются лингвокреативными элементами, способствующими формированию когнитивной основы фразеологического значения (Алефиренко, 2005: 22). Интерес к изучению фразеологизмов арабского языка в аспекте когнитивной семантики объясняется неполной изученностью их «в когнитивных аспектах бытия и функционирования фразеологизмов» (Беседина, 2010: 33).

Фразеологизмы разных языков все еще неполно исследуются в рамках науки – когнитивной фразеологии, также «остаётся неопределённым состав единиц когнитивной фразеологии и её границы, у данной науки нет ещё и строгих методов исследования» (Гутовская, 2015: 75). А между тем фразеология арабского языка не изучена в полном объёме не только в когнитивном, но и в лингвистическом и контрастивно-сопоставительном аспектах. В проведенных исследованиях арабских фразеологизмов («Структурно-семантическая характеристика фразеологии» (Морозова, 1985), «Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов современного арабского литературного языка» (Морозова, 2004), «Лингвокультурная специфика русских и арабских фразеологизмов: сопоставительный аспект» (Алхалум, 2023), «Национально-культурное своеобразие русской и арабской нравственно-этической фразеологии» (Демешева, 2006), «Национально-культурный компонент русских и арабских фразеологизмов: сопоставительный аспект» (Алхалум Халед, 2024), «Универсальное и национально-специфическое в русских, арабских и казахских фразеологизмах (на примере фразеологизмов с соматизмом «глаз» (Гаджиева, Владимов, Шериев, 2019)). При этом внимание исследователей акцентируется то на классификации фразеологизмов в структурно-семантическом аспекте, то на изучении в сопоставительном аспекте национальных особенностей соматизмов, меронимических фразеологизмов, а также фразеологизмов нравственно-этической оценки русского и арабского языка. Однако в данных работах не осуществлен контрастивно-когнитивный анализ фразеологизмов арабского, казахского и английского языков, не заострено внимание на национальной специфике, когнитивной семантике фразеологизмов, складывающейся на основе своеобразных национальных и дискурсивных ситуаций, событий, легших в основу формирования фразеологического образа. В связи с этим в настоящем исследовании национальные фразеологизмы разных языков рассматриваются в когнитивно-контрастивном аспекте и сравниваются лингвокультурные особенности идиом, этапы развития фразеологической семантики идиоматических выражений разных языков, обусловленные специфическими дискурсивными категориями. Поэтому целью настоящей статьи будет контрастивно-сопоставительное изучение дискурсивных категорий, способствующих порождению своеобразия когнитивного значения фразеологических единиц в разных культурах, заострено внимание на их национальных особенностях.

Материалами для статьи послужили фразеологизмы и паремиологические единицы казахского, русского, арабского, английского языков. Всего нами проанализировано 300 единиц идиом.

В ходе исследования были применены когнитивно-контрастивный анализ, метод когнитивно-дискурсивного анализа. Суть когнитивно-контрастивного анализа состоит в выявлении сходств и различий когнитивных значений фразеологизмов разных языков. Основным понятием контрастивной лингвистики, по словам И.А. Стернина, является понятие межъязыковых соответствий и расхождений. Исследователь пишет: «формально существуют три вида соответствий: линейные соответствия (1:1) – единице исходного языка соответствует только одна единица языка сопоставления; векторные соответствия (1:N) – единице исходного языка соответствует несколько единиц языка сопоставления; лакуны (1:0) – единице исходного языка не соответствует ни одной единицы языка сопоставления» (Стернин, 2007: 35).

Когнитивно-дискурсивный анализ семантики фразеологизмов заключается в выявлении когнитивных механизмов и условий порождения когнитивной семантики фразеологизмов. К таким когнитивным механизмам идиомообразования А.К. Сагинтаева относит метафору и метонимию. По ее мнению, метафору следует раскрыть как особый когнитивный механизм, особое когнитивное действие, результатом которого является создание идиомы (Сагинтаева, 2010: 335). В процессе когнитивно-дискурсивного анализа предполагается нахождение метафор и описание как когнитивных механизмов развития переносных значений фразеологизмов разных языков в определенных дискурсивных категориях. В процессе лингвокультурологического анализа фразеологизмов различных языков акцентировалось внимание на национальной специфике устойчивых единиц (казахского, арабского, английского языков).

Обсуждение

Сопоставительные исследования арабских фразеологизмов с идиомами разных языков проводились в работах многих исследователей. Так, в работе Гаджиевой А.А., Владимова Н.В., Шериева А.Ж. изучалось универсальное и национально-специфичное в русских, арабских и казахских фразеологизмах (Гаджиева, 2019); Мохаммед Абдель Фаттах Абу эль-Иля осуществил лингвокультурологический анализ фразеологизмов с числовым компонентом в русском и в арабском языках (Мохаммед Абдель Фаттах Абу эль-Иля, 2018); в статье Алхалум Х. рассматривалась специфика русских и арабских фразеологизмов (Алхалум, 2023); Н.Е. Демешева в своей работе акцентировала внимание на национально-культурном своеобразии русской и арабской нравственно-этической фразеологии (Демешева, 2006); Х.К. Мвером исследовались соматические фразеологизмы в русском и арабском языках (Мвер, 2013). Общим для всех этих работ является сопоставительное исследование фразеологизмов разных языков, в том числе сопоставление сходных арабских фразеологизмов с идиомами других языков. В нашем исследовании акцентируется внимание на когнитивно-контрастивном анализе арабских фразеологизмов и паремий с идиомами различных языков. В процессе такого анализа выявляются не только сходства идиом языков, но и их различия – контрасты. Кроме того, в работе используется когнитивно-дискурсивный анализ, предполагающий изучение формирования когнитивной семантики фразеологизмов различных языков при помощи дискурсивных единиц и когнитивных механизмов переосмысления наименования ситуаций, событий. В ходе этого анализа выявляется: какие сходные или различные ситуации, события способствовали появлению их наименования в виде простого неустойчивого сочетания в разных языках и культурах, как и какие когнитивные механизмы способствовали переосмыслению этих наименований. При этом обращается внимание на контрастное и различное в ситуациях формирования фразеологической когнитивной семантики в разных культурах.

В лингвистике формирование фразеологизмов объясняется как результат взаимодействия двух факторов: 1) фразеологической абстракцией – закономерным абстрагированием сочетаний слов от их лексических и грамматических значений, от типового значения синтаксической конструкции, от исходного значения словесного комплекса; 2) от сохранения в той или иной степени внутренней формы фразеологической единицы и мотивировки фразеологического значения (Медерович, Мокиенко, 1988: 3). В когнитивной лингвистике утверждается, что когнитивная семантика фразеологизмов имеет концептуальную сущность и основывается на дискурсивных категориях. К дискурсивным категориям, формирующим фразеологическое значение, относится, по словам Л.Г. Золотых, и концепт, рассматриваемый как «единица языкового сознания, которая проецирует его этнокультурную семантику во внутреннюю форму фраземы» (Золотых, 2008: 11). Вербализованные дискурсивные категории, включающие и концепт, обладают двумя признаками (интегральным и дифференциальным), выделяющимся при анализе семного состава разноязычных фразеологизмов. Интегральные семы, обладая сходством в национально-специфических фразеологизмах, являются основанием для объединения разноязычных фразеологизмов в одну группу, а дифференциальные семы, отражая национально-специфические особенности фразеологизмов разных языков, выделяют контрастное, культурно-маркированное в данных идиоматических выражениях и выполняют различительную функцию. Рассмотрим, как в процессе когнитивно-контрастного и когнитивно-дискурсивного анализов сравниваются фразеологизмы разных языков, выявляется общее и контрастное в национально-культурных компонентах фразеологизмов различных этносов. На наш взгляд, к национально-культурным компонентам фразеологизмов относятся реалии. Реалии, будучи носителями национального колорита, не имеют точных соответствий в других языках и культурах и не поддаются прямому переводу. Поэтому С.В. Власов и С.П. Флорин определяют их как «слова, словосочетания, называющие объекты, характерные для жизни/быта, культуры, социального и исторического развития одного народа, и чуждые другому» (Власов, Флорин, 2012: 52). От других слов реалии отличаются национальной окрашенностью (колорит), а также безэквивалентностью обозначающих ими слов, выявляемой в процессе перевода. Поэтому и фразеологизмы, в составе которых присутствует национально-культурный компонент (реалии), будут считаться лингвокультурно-маркированными устойчивыми единицами языка. Так, в различных языках к национально-специфическим фразеологизмам относятся фразеологизмы с реалиями, наименованиями предметов быта: *ала жіптен аттамау* (не совершать противоправных поступков), *қамшы жеді* (был побит камчой), *бес биенің сабасындай* (человек большого роста, полный), *бесіктен белі шықпаған* (ещё в младенческом возрасте). В английском языке: *a watched pot never boils* (когда ждёшь, время тянется долго); *an empty vessel gives a greater sound than a full barrel* (в пустой бочке звону много); *every tub must stand on its own bottom. every tub must stand on its own bottom* (всякая кадушка должна стоять на собственном дне); *the pitcher goes once too often to the well, but is broken at last* (повадился кувшин поводу ходить, мерить чужое зерно своим бушелем). Сравните английские фразеологизмы с реалиями – наименованиями предметов быта: *fifth wheel* (пятое колесо – ненужный человек), *get off the hook* (сорваться с крючка), *hand somebody something on a plate* (подносить кому-либо на блюдечке), *house of card* (карточный домик). В арабском языке: *хоть топор вешай, где тонко там и рвется*

طَحْنُ الْمَاءِ فِي الْمِزْرَاجَةِ – толочь воду (в ступе), носить воду в решете,

ذَا لَا يَغْنِينِي، لَيْسَ لِي عِلَاقَةٌ بِهِ، اُيْمِكُنْ أَنْ يُخْفَى فِي الْجَرَابِ (моя хата с краю). А.А. Шипилина относит к бытовым арабским реалиям такие, как: *хайма* я (бедуинский шатер), *кубба* яз (дом из глины с маленькими окошками и дверью), *хаммам* (баня), *хауд* (резервуар для воды), *таннур* (печь для выпекания лепешек), *джезва* (кофейник). Национальная специфика реалий состоит не только в обозначении одних и тех же понятий (наименований

предметов быта) при помощи различных слов в разных языках, но и в специфичности переносных значений фразеологизмов, в основе которых функционируют данные реалии. Даже если к ним подобрать эквиваленты (реалии разных языков), то в понятийном в плане они могут совпадать (предметы быта), а в словесном обозначении и в переносных значениях они неадекватны.

Результаты исследования

Анализ когнитивной семантики фразеологизмов с реалиями показывает, что фразеологизмы с реалиями в разных языках формируются в одинаковой дискурсивной ситуации в процессе какого-либо дискурсивного события: *пятое колесо в телеге* (не нужно); *рыба сорвалась с крючка* (что-либо подносить кому кому-либо на блюдечке, когда нельзя); *толочь воду в ступе* (безрезультатно), ситуация с таннуром, в котором выпекают лепешки и т.д. Эти бытовые ситуации из события получают наименование в виде неустойчивого сочетания с опорным словом-реалией, как названием события или ситуации. Позднее при помощи метафоры или метонимии наименование ситуации переосмысливается в речи множества носителей языков и закрепляется в виде устойчивого словосочетания с опорным словом-реалией, например, *пятое колесо в телеге* не нужно, так же, как и лишний человек, – *непрочный домик*, точно так же, как и *глиняный домик* (кубба яз) в арабском языке. Когнитивно-контрастивный анализ позволяет выявить, что между реалиями во фразеологизмах разных языков не имеются соответствия. Наименования бытовых реалий по назначению могут совпадать (*телега, ступа, рыба, блюдечко*), но они не совпадают по обозначению в переносных значениях и также не всегда могут быть адекватными.

Национально-культурное своеобразие различных лингвокультурных фразеологизмов проявляется и в таких бытовых реалиях, как наименования еды, например, в казахской культуре к фразеологизмам с реалиями-компонентами еды относятся: *ет жақын* (близкий родственник), *ет жемесе де сорпа ішкендей болды* (испытывать стыд), *қаймақ ауыз* (красивая), *абыройы айрандай төгілді* (потерял авторитет), *талқаны шығып, қирады* (разбит в пух и прах), *уызы арылмаған* (молодой, живущий беспечной жизнью), *уыз қымыз* (молодой кумыс) (Кенесбаев, 1977). В русском языке: *как об стенку горох* (безрезультатно); в арабском – *хумус* (тертый горох с кунжутной пастой); *ахража мин аль-мауля биля хуммус* (еда для бедных), *нут* (уйти без турецкого гороха), *кубба* (жаренные в масле шарики из баранины), *таббуля яш* (салат из пшеницы), *дарак инаб* (листья винограда фаршированные рисом и мясом), *фаляфель* (жаренные в масле шарики из размельчённых бобов) и др. Арабское выражение (*литт уа аажин*) означает «меси тесто». Переносное значение его «коллективное занятие». У арабов месить тесто – это коллективное занятие, когда женщины собирались вместе, чтобы сделать дело, а заодно и поболтать. В русском языке фразеологизмы с наименованиями еды: *каши не сваришь* – *نُ يُمكنُ الاتِّقَاقُ أَوُ الْقِيَامُ بِأَمْرٍ*, *первый блин комом* – *أَوَّلُ الغَزْوِ قَرِيبُ بَعِيدِ القَرَابَةِ الكُبيرة*, *седьмая вода на киселе* – *قَرِيبُ بَعِيدِ القَرَابَةِ الكُبيرة*, *съест мясо* (чье-либо) – *أَخْرَقُ*

съест мясо (чье-либо)

1. первый блин комом - *أَوَّلُ الغَزْوِ أَخْرَقُ*
2. Седьмая вода на киселе - *قَرِيبُ بَعِيدِ القَرَابَةِ الكُبيرة*
3. Толочь воду - *طَحَنُ المَاءِ فِي المِهْرَاجَةِ*
4. Тёртый калач - *بُرَّةٌ مُمَسَّحَةٌ، مَقْطَعُ السَّكِينَةِ وَوَعَائِهَا*
5. Каши не сваришь - *نُ يُمكنُ الاتِّقَاقُ أَوُ الْقِيَامُ بِأَمْرٍ*
6. Шила в мешке не утаишь - *أَيُّ مَكْنٍ أَنْ يُخْفَى فِي الجَرَابِ*
7. Моя хата с краю - *ذَا لَا يَغْنِينِي، لَيْسَ لِي عِلَاقَةٌ بِهِ*
8. Быть в курсе - *... أَنْ يَكُونَ عَلَى دِرَاقَةٍ بِهِ*
9. Повесить нос - *طَاطَأَ رَأْسَهُ خُزْنًا*
10. Водить за нос - *ضَحَكَ عَلَى ذِقْنِهِ*
11. Вынюхивать – *يَتَجَسَّسُ* (Фавзи, Шкляров, 1989).

В английском языке: *he knows how many beans make five* (он понимает, что к чему), *you cannot eat your cake and have it* (нельзя делать взаимно исключаящие друг друга вещи), *to have other fish to fry* (иметь более важные дела), *leaving the worst to others, choose the best for yourself* (оставив другим худшее, выбрать для себя лучшее), *to pick the plums out of the pudding* (приложить палец к пирогу – быть замешанным в чем-либо). Также национально маркированы фразеологизмы с компонентом-реалией «обувь-одежда», сравним в казахском языке: *көн етікке құрым шұлғау* (бедный человек), *камшат бөрік, қамқа тон* (богатый человек), *тоғыз көзді кіреуке* (одежда батыров), *тон пішу* (приблизительно сказать что-либо), *тонның ішкі бауындай* (близкий человек). В русском языке: *два сапога пара*, *Тришкин кафтан*, *к шапочному разбору* (приходит поздно), *сапожник без сапог*; в английском языке: *to rob one's belly to cover one's back* (ограбить свой живот, чтобы укрыть спину), *that's where the shoe pinches* (вот в чем загвоздка), *the cobbler's children have no shoes* (жена сапожника ходит без обуви), *when the pinch comes, you remember the old shoe* (что имеем – не храним); в арабском языке: *Аль Искаафи хаафин уаль-хай ику варйаану* (сапожник босой; ткач нагой); *Баб ин-нагга р миha лла – сапожник без сапог*; *иль -а краба у хт иль-ха ййа – два сапога пара*.

Сближает фразеологизмы разных языков с реалиями-компонентами, а также паремиологические единицы то, что в них в завуалированном виде отражаются нравственные ценности, обозначающие нормы и правила поведения человека. Во всех обществах такие нравственные ценности выступают как ценностные установки, ценностные отношения, ценностные ориентации, определяющие отношение человека к миру, к другим людям, а также к самому себе. Так, во фразеологизме с реалиями *воротить нос* выражается: 1) презрительное отношение к ненужному, надоедливому человеку; 2) ироническое отношение средством создания иронии выступает метафора: *родится в селе Труссы*; 3) порицательное отношение: *И половина Москвы не проведает* (в данном случае порицание высокомерия); 4) создание иронии при помощи создания второго плана, контрастирующего с основным: *ангел непорочный* (*the immaculate angel*), *темная лошадка* (*the dark horse*), *быть не самым умным* (*being not the smartest*), *раз ты такой всезнайка* (*Since you're such a know-it-all*), *take it at face value* (чтобы он ни говорил, не принимай за чистую монету). Фразеологизмы различных языков выражают такие нравственные принципы: *к добру гребись, от худа шестом суйся, делай добро для достижения довольства и счастья* (арабск.), *совершай добро не только тем, кто делает тебе добро* (Баранов, 1989).

Национальную специфичность сохраняют и фразеологизмы, в состав которых входят имена собственные. Особенность их лингвокультурологического значения заключается как в использовании антропоморфного кода культуры, который продуцирует понимание действительности в форме олицетворения как «совокупность названий человека в целом и представлений о нем» (Кузнецов, 2020: 70), так и в национальной маркированности онимов, несущих этнокультурную информацию. В них отражаются особенности мировоззрения различных народов, их ценностные установки, религиозные верования, исторические реалии и др. Сравните: в казахском языке: *Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы; Абайдың басы, Жамбылдың жасы, Қыдыр түні, Бибі бат ма, Бибисара пірімнің қолы, Бибі Фатима пірім, Қыдыр түнге жолығар, Қыдыр дарыды*; в русском языке: *Мамаево побоище, куда Макар телят не гонял, Иванов день, шапка Мономаха, Москва не сразу строилась, Шемякин суд, Казанская сирота, язык до Киева доведет*; в английском языке: *a good Jack takes a good Jill* (у хорошего Джека и Джилл хороша), *a Jack of all trades is master of* (Джек, который берется за многие ремесла, но хорошо не владеет ни одним), *all work and no play makes jack a dull boy* (нескончаемая работа без отдыха и развлечения делают Джека скучным малым), *before one can say Jack Robinson* (прежде чем успеешь сказать «Джек Робинсон»), *a good Jack takes a good Jill* (хороший Джек и хорошая Джилл); в арабском языке: *Fazirret қызыр пір* (благодетель Қыдыр-святой), *Ферғауын болып кеткен* (Ферғауын в арабском в языке – жестокий человек).

Соматизмы-фразеологизмы также национально специфичны, так как обладают культурным смыслом, под которым подразумевается «совокупное», «кумулятивное», представление об этом предмете, сформировавшееся в процессе его существования в данной культуре (с древнейших времен до сегодняшнего дня), зафиксированное в языковом сознании и проявляющее себя в языке. Культурные смыслы кодируются кодами культуры, задающими и предопределяющими категоризацию, структуризацию и оценку материального мира (Пименова, 2007: 80). Одним из кодов культуры, выражающим значимые для разных культур смыслы, является соматический код (Пименова, 2007: 86). Его использование обусловлено тем, что тело человека еще с древних времен является источником познания и осмысления мира, результаты которого (знания и наблюдения) могут переноситься на окружающую человека действительность. Анализ соматических фразеологизмов «глаз», «голова», «руки» в разных языках показывает, что они обладают неадекватным культурным смыслом, так как ориентированы на свою лингвокультурную общность, сравните культурные смыслы соматических фразеологизмов с компонентами «көз», «бас» в различных языках: в казахском языке соматизм-фразеологизм «көз» имеет специфические значения, связанные с культурным образом жизни: *көген көз* (юный возраст), *көзге қамшы тигендей* (подвергся побоям), *көзге сынық* (невоспитанный), *көзге қораш* (некрасивый), *көз-құлық болды* (уделил внимание, взял под опеку), *көзі қарақаттай* (красивые глаза), *ескі көз* (ровесник родителей), *көзі тірі* (живой, не умерший еще), *көзінің құртын салып, сұғын қадап отыр* (не отрывая взгляда, смотреть пронзительно). В русском языке: *черный глаз* (сглазить), *глаза и уши* (шпионить за кем-либо), *глаз наметан* (опытный), *колоть глаза* (вызывать чувство стыда), *мозолить глаза* (умышленно попадаться кому-либо на глаза), *худой глаз* (сглазить), *за красивые глаза* (делать что-либо человеку, не рассчитывая на выгоду); в английском языке: *He that fears you present will hate you absent* (кто кого за глаза бранит, тот того боится), *to cry with one eye and laugh with the other* (одним глазом плакать, другим смеяться), *four eyes see more than two* (четыре глаза видят больше, чем два; ум хорошо, а два лучше), *eye on stalks* (глаза, полные страха), *hit someone in the eye* (недоумение), *to have all eyes about one* (быть настороже).

В арабском языке фразеологизмы-соматизмы с компонентом «глаз» выражают такие культурные смыслы, как: пророк (свет, освещающий), поносить кого-либо; клеветать на кого-либо, либо порочить, есть мясо кого-либо; завистливый глаз, ср.: *«qa:lat `al-mar`atu `inna ibnaha qad aṣa:bathu `ayn fa raqada mari:ḍan* 'Женщина сказала, что ее сына настиг сглаз и он слег'. В «Лисан аль-араб» Ибн Манзура (XIII в.) фразеологизму *aṣa:bathu `ayn* дается следующий комментарий: 'если враг или завистник взглянет на него (человека), это причинит ему вред. Его настигнет болезнь'.

Соматические фразеологизмы с компонентом «голова» также выражают неадекватные культурные смыслы в разных языках, ср. в казахском: *бас кесер* (разбойник), *бас-көз демей* (не жалея ничего, высказался в лицо), *бас құда* (главный сват), *басы аман, бауыры бүтін* (в добром здравии), *басынан құс ұшырмады* (не давал в обиду), *басы таудай, аяғы қылдай* (начал хорошо, но конец получился бесславный); в русском языке: *валить с больной головы на здоровую* (обвинять кого-либо в чем-либо), *голова бедовая* (смелый человек), *голова мякиной набита* (глупый), *горячая голова* (пылкий человек), *ежова голова* (глуповатый человек), *как обухом по голове* (получить неприятное известие), *отпетая голова* (конченный человек), *сломя голову* (бегать быстро), *хоть кол на голове теши* (упрямый), *чугунная голова* (глупый человек); в английском языке: *from head to foot* (вооруженный), *to get into one's head* (ударять в голову, о вине), *heck and crop* (сломя голову, размозжить голову, убить), *taller by a head* (выше на целую голову), *(голова процессии)*; в арабском языке:

طَارَ مِنْ رَأْسِهِ (забыть), *يَعِيشُ فِي رَأْسِهِ* (жить в голове, сохранить в памяти), *عَقْلُهُ يَعْصِلُ* (голова на плечах), *لَدَيْهِ عَقْلٌ نَظِيفٌ* (чистый мозг), *رَأْسُ الزَّائِغَةِ* (голова месяца), *رَأْسُ السَّنَةِ* (голова года), *رَأْسُ الزَّائِغَةِ* (голова угла).

Фразеологизм-соматизм «нос» также имеет культурные смыслы в разных языках: в

казахском языке соматизм «мұрын» имеет следующие культурные смыслы: *мұрнын түсірді* (покорный), *мұрнын көкке көтерді* (разбогател, никого не признает); в русском языке: *держат нос по ветру* (быть в курсе), *носом не дорос* (еще молод), *повесить нос* (приходить в отчаяние), *короче воробыного носа* (маленький), *комар носа не подточит* (делать все тщательно), *зарубить на носу* (хорошо запомнить), *тыкать носом* (обратить чье-либо внимание), *водить за нос* (обманывать), *повесить нос* (расстроиться); в английском языке: *poke your nose in, curious* (совать свой нос, любопытный), *raise your head* (задирать голову), *the end of the month is coming* (конец месяца на носу); в арабском языке: *أَنْ يَكُونَ عَلَى ذِرَايَةٍ* → (быть в курсе), *يَتَجَسَّسُ* (вынюхивать), *طَاطَأَ رَأْسَهُ حَزْناً* (повесить нос, расстроиться).

Анализ фразеологизмов разных языков путем применения контрастивно-сопоставительного анализа позволяет выявить не только контрастные элементы (неадекватные культурные смыслы) фразеологизмов в различных языках, но и рассмотреть сходные по значению, эквивалентные фразеологизмы. К таким фразеологизмам относятся фразеологизмы-соматизмы. Фразеологизмы же с компонентами-реалиями в большинстве случаев не имеют соответствий в других языках в силу присутствия в их составе реалий-безэквивалентных слов, обладающих национальным колоритом. Хотя большинство фразеологизмов с соматическими компонентами выражают неадекватные культурные смыслы, все же идиомы с компонентами «көз», «бас», «мұрын» могут иметь как контрастные, так и сходные значения (Гаджиева, Владимов, Шериев, 2019: 70), ср.: фразеологизмы-соматизмы с компонентом «глаз» сходны по значению в разных языках по следующим переносным значениям: *көзін ашты* (открыть правду), *көзіне басты* (сказать правду в глаза), *көзін жұмбады* (не спал всю ночь), *көзі қарауытып кетті* (расстроиться, все стало противно), *көзбе көз* (без свидетелей), *көзінен таса қылмады* (не упустил из виду), *көзі бар* (порча), *көзімен басын имеді* (не склонил головы), *бас-көзіне қарамай* (уволил невзирая на лица); в русском языке: *открывать глаза* (обратить внимание на что-либо), *тыкнуть в глаза* (высказать что-либо в глаза), *не сомкнул глаз* (не спал всю ночь), *свет померк в глазах* (все стало немило), *с глазу на глаз* (без посторонних), *худой глаз* (сглаз), *не спускал глаз* (забыть), *глаза разбегаются*, *черный глаз* (свет очей), *с глаз долой* (не спускать глаз), *ходить с высоко поднятой головой* (никого не признавать), *снять головы* (надавать по шапке), *не прятать голову в песок* (не бояться ответственности); в английском языке: *evil eye* (дурной глаз), *out of sight, out of mind* (с глаз долой, из сердца вон), *to open somebody's eyes to the truth* (раскрывать правду), *his eyes are bigger than his belly* (глаза завидующие), *to throw dust in one's* (пускать пыль в глаза), *face to face* (с глазу на глаз), *to blink at eye, to connive at eye* (закрывать глаза на что-либо, опускать глаза), *taller by a head* (выше на целую голову) и др.; в арабском языке: *za: gat ауна: hu* (глаза разбежались), *za: bat hu ауһауһа* (глаза настигли, сглаз), *al-ayni as – safra: i* (желтый глаз, порча), *sahiba-ayni* (владелец глаза, порча), *ni: ru-l-ayni* (свет очей), *adultery* (прелюбодеяние), *not to bury one's head in the sand* (не прятать голову в песок), *to walk with one's head held high* (ходить с высоко поднятой головой), *willing participants* (добровольные головы), *to bury one's head in the sand, to show cowardice* (прятать голову в песок, проявить малодушие).

Заключение

Результаты примененного в работе контрастивно-сопоставительного, когнитивно-дискурсивного и лингвокультурологического анализов фразеологизмов казахского, русского, арабского, английского языков показывают: фразеологизмы разных языков (казахского, русского, арабского, английского языков) не отличаются друг от друга по развитию своей когнитивной семантики, ибо в разных языках и культурах формирование значений фразеологизмов обусловлено внутренней формой, зарождающейся в виде наименования (с простого словосочетания) в определенной ситуации, в ходе события как дискурсивной

категории. Позднее в речемыслительной и когнитивной деятельности множества носителей языков и в разных культурах это устойчивое словосочетание переосмысливается в процессе действия когнитивного механизма-метафоры. Так формируется когнитивная семантика фразеологизмов.

Сравнение фразеологизмов с реалиями, включенными в состав фразеологической единицы, позволяет отметить, что поскольку реалии являются безэквивалентными словами, они в составе фразеологизмов разных языков выступают как национально-специфические компоненты. Соответствия реалий во фразеологизмах лакунарные, так как наименования их различаются в национальных языках, хотя выполняемые функции фразеологизмов с национальными реалиями могут совпадать, дискурсивные ситуации формирования их фразеологического значения могут быть в некоторых случаях адекватными.

Фразеологизмы и паремии различных языков с компонентами (бытовыми реалиями, реалиями-именами собственными, фразеологизмы-соматизмы) сближает выполнение ими одинаковой нравственной функции: выражение нравственных ценностей, ценностного отношения к другому человеку.

Лингвокультурологический анализ фразеологизмов-соматизмов позволяет выявить как сходные по переносному значению (фразеологизмы с компонентами «көз», «глаза», «eyes»), так и несходные по культурному смыслу фразеологизмы с соматизмами (голова, бас, head; нос, мұрын, nose). Фразеологизмы-соматизмы могут иметь как неадекватные культурные смыслы, контрастные значения, так и сходные.

Литература:

Алефиренко, 2005 – *Алефиренко Н.Ф.* Фразеологическое значение: природа, сущность структура // Грани слова. Сб. науч. ст. к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М.: ООО «Издательство Элпис», 2005. С. 21–27.

Алхалум, 2023 – *Алхалум Х.* Лингвокультурная специфика русских и арабских фразеологизмов: сопоставительный аспект// Вестник Бишкекского гос. ун-та 2023, №1 (63) с. 33–37.

Баранов, 1989 – *Баранов Х.К.* Арабско-русский словарь (ок. 42000 слов). – 7-е изд. – М.: Русский язык, 1989. 928 с.

Беседина, 2010 – *Беседина Н.А.* Методологические аспекты когнитивных исследований в лингвистике // Научные ведомости. Серия: Философия. Социология. Право, 2010. № 20 (91). Выпуск 14. С. 31–37.

Власов, Флорин, 2012 – *Влахов С.И., Флорин С.П.* Не переводимое в переводе. – М.: Валент, 2012. 406 с.

Гаджиева, Владимов, Шериев, 2019 – *Гаджиева А.А., Владимов Н.В., Шериев А.Ж.* Универсальное и национально-специфичное в русских, арабских и казахских фразеологизмах (на примере фразеологизмов с соматизмом “глаз”) // Вестник Калмыцкого университета, 2019, №3 (43). С. 63–71.

Гутовская, 2015 – *Гутовская М.С.* Актуальные проблемы когнитивной фразеологии // Языки мира – в мире языков. – М., 2015. С. 75–82.

Демешева, 2006 – *Демешева Е.Н.* Национально-культурное своеобразие русской и арабской нравственно-этической фразеологии // Мир русского слова, 2006. №4. С. 89–92.

Золотых, 2008 – *Золотых Л.Г.* Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики: на материале русского языка: автореферат дис. ... доктора филол. наук. – Белгород, 2008. 45 с.

Кенесбаев, 1977 – *Кенесбаев І.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы; Ғылым, 1977. 698 с.

Кузнецова, 2020 – *Кузнецова Н.А.* Антропоморфный культурный код в педагогическом дискурсе Л.Н. Толстого // Тульский научный вестник. Серия история. Языкознание, 2020.

Вып. 3 (3). С. 68–75.

Кухарева, 2003 – *Кухарева Е.В.* Типологически-универсальное и национально-специфическое в арабских пословицах и поговорках. // Типологически-универсальное и национально специфическое в языке и культуре. Ч.2. – М.: РУДН, 2003. – С. 355–369.

Мвер, 2013 – *Мвер Х.К.* Соматические фразеологизмы в русском и арабском языках // Весці БДПУ. Серыя 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія; 2013. №4. С. 72–75.

Мелерович, Мокиенко, 1988 – *Мелерович А.М., Мокиенко В.М.* Коммуникативный и номинативный аспекты фразеологического значения в тексте и в словаре // Фразеологическое значение в языке и речи. – Челябинск: ЧГУ, 1988. С. 3–11.

Пименова, 2007 – *Пименова М.В.* Коды культуры и проблемы классификации концептов // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК. – Ставрополь, 2007. Вып. 5. С. 79–86.

Сагинтаева, 2010 – *Сагинтаева А.К.* Когнитивные аспекты фразеологического значения // Вестник КазНУ. Серия филологическая, 2010, №6 (130). С. 335–341.

Стернин, 2007 – *Стернин И.А.* Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. – М.: Восток-Запад, 2007. 282 с.

Фавзи, Шкляров, 1989 – *Фавзи А.М., Шкляров В.Т.* Учебный русско-арабский фразеологический словарь. – М.: Рус. яз., 1989.

Фаттах, 2018 – *Мохаммед Абдель Фаттах Абу эль-Иля.* Лингвокультурологический анализ фразеологизмов с числовым компонентом в русском и арабском языках // Политическая лингвистика. 1 (67), 2018. С. 167–175.

References:

Alefrenko, 2005 – *Alefrenko N.F.* Frazеologicheskoe znachenie: priroda, sushchnost' struktura // Grani slova. Sb. nauch. st. k 65-letiyu prof. V.M. Mokienko. – М.: ООО «Izdatel'stvo Elpis», 2005. S. 21–27.

Alhalum, 2023 – *Alkhalum KH.* Lingvokulturnaya specifika russkikh i arabskikh frazeologizmov: sopostavitelnyj aspekt// Vestnik Bishkekского gos. un-ta 2023, №1 (63) s. 33–37.

Baranov, 1989 – *Baranov H.K.* Arabsko-russkij slovar' (ok. 42000 slov). – 7-e izd. – М.: Russkij yazyk, 1989. 928 s.

Besedina, 2010 – *Besedina N.A.* Metodologicheskie aspekty kognitivnyh issledovanij v lingvistike // Nauchnye vedomosti. Seriya: Filosofiya. Sociologiya. Pravo, 2010. № 20 (91). Vypusk 14. S. 31–37.

Vlasov, Florin, 2012 – *Vlasov S.I., Florin S.P.* Ne perevodimoe v perevode. – М.: Valent, 2012. 406 s.

Gadzhieva, Vladimov, Sheriev, 2019 – *Gadzhieva A.A., Vladimov N.V., Sheriev A.Zh.* Universal'noe i nacional'no-specifichnoe v russkikh, arabskikh i kazahskikh frazeologizmah (na primere frazeologizmov s somatizmom “glaz”) // Vestnik Kalmyckogo universiteta, 2019, №3 (43). S. 63–71.

Gutovskaya, 2015 – *Gutovskaya M.S.* Aktual'nye problemy kognitivnoj frazeologii // Yazyki mira – v mire yazykov. – М., 2015. S. 75–82.

Demesheva, 2006 – *Demesheva E.N.* Nacionalno-kulturnoe svoeobrazie russkoj i arabskoj npravstvenno-ehlicheskoj frazeologii // Mir russkogo slova, 2006. №4. S. 89–92.

Zolotyh, 2008 – *Zolotyh L.G.* Kognitivno-diskursivnye osnovy frazeologicheskoy semantiki: na materiale russkogo yazyka: avtoreferat dis. ... doktora filol. nauk. – Belgorod, 2008. 45 s.

Kenesbaev, 1977 – *Kenesbaev I.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы; Fylym, 1977. 698 s.

Kuznecova, 2020 – *Kuznecova N.A.* Antropomorfnyj kul'turnyj kod v pedagogicheskom diskurse L.N. Tolstogo // Tul'skij nauchnyj vestnik. Seriya istoriya. Yazykoznanie, 2020. Vyp. 3 (3). S. 68–75.

Kuhareva, 2003 – *Kuhareva E.V.* Tipologicheskii-universal'noe i nacional'no-specificheskoe v arabskikh poslovicah i pogovorkah. // Tipologicheskii-universal'noe i nacional'no-specificheskoe v yazyke i kul'ture. Ch.2. – M.: RUDN, 2003. – S. 355–369.

Mver, 2013 – *Mver KH.K.* Somaticheskie frazeologizmy v russkom i arabском yazykakh // Vesci BDPU. Seryya 1. Pedagogika. Psikhologiya. Filologiya; 2013. №4. S. 72–75.

Melerovich, Mokienko, 1988 – *Melerovich A.M., Mokienko V.M.* Kommunikativnyj i nominativnyj aspekty frazeologicheskogo znacheniya v tekste i v slovare // Frazeologicheskoe znachenie v yazyke i rechi. – Chelyabinsk: ChGU, 1988. S. 3–11.

Pimenova, 2007 – *Pimenova M.V.* Kody kul'tury i problemy klassifikacii konceptov // Yazyk. Tekst. Diskurs: Nauchnyj al'manah Stavropol'skogo otdeleniya RALK. – Stavropol', 2007. Vyp. 5. S. 79–86.

Sagintaeva, 2010 – *Sagintaeva A.K.* Kognitivnye aspekty frazeologicheskogo znacheniya // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, 2010, №6 (130). S. 335–341.

Sternin, 2007 – *Sternin I.A.* Kontrastivnaya lingvistika. Problemy teorii i metodiki issledovaniya. – M.: Vostok-Zapad, 2007. 282 s.

Favzi, Shklyarov, 1989 – *Favzi A.M., Shklyarov V.T.* Uchebnyj russko-arabskij frazeologicheskij slovar. – M.: Rus. yaz., 1989.

Fattakh, 2018 – *Mokhammed Abdel Fattakh Abu ehl-Ilya.* Lingvokulturologicheskij analiz frazeologizmov s chislovym komponentom v russkom i arabском yazykakh // Politicheskaya lingvistika. 1 (67), 2018. S. 167–175.

¹ Әбішева К.М. ^{*2} Нұрғазина А.Б. ³ Ертаева М.К.

¹ «Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан

^{*2} Л.Н. Гумилев атыдағы Еуразия

ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ Дене шынықтыру және бұқаралық

спорт академиясы, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹abishevakm@mail.ru, ²v-taisova@mail.ru, ³M.ertaeva@mail.ru

ӘР ТҮРЛІ ТІЛДЕРДЕГІ ӨНЕГЕЛІЛІК ИДИОМДАРҒА КОГНИТИВТІ-КОНТРАСТИВТІК ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақала қазақ, орыс, араб, ағылшын тілдерінің фразеологизмдерін когнитивті-контрастивтік тұғырдан зерттеуге арналған. Әр түрлі тілдердегі моральдық фразеологиялық бірліктердің когнитивті семантикасын, олардың әртүрлі мәдениеттерде қалыптасуының дискурсивті жағдайларын, идиомалық бірліктердің ұлттық ерекшеліктерін салыстыру процесінде фразеологиялық мағынаның қалай және қандай дискурсивті оқиғалардың, когнитивті механизмдердің көмегімен дамитынын зерттеуге баса назар аударылады. Әртүрлі тілдердегі фразеологиялық мағыналардың ұқсастығы және олардың айырмашылықтары зерттелінді. Жұмыстың мақсаты – фразеологиялық семантиканың қалыптасуына ықпал ететін дискурсивті категорияларды зерттеу, идиомалардың мәдени мағыналарын салыстыру, олардың сәйкестіктері мен сәйкессіздіктерін анықтау. **Начало** формы **Конец** формы **Зерттеуде:** әртүрлі тілдердің фразеологиялық бірліктерін салыстырығып қарама-қайшылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға бағытталған контрастивтік-салыстырмалы талдау; әр тілде фразеологиялық бірліктердің семантикасын дамытатын дискурсивтік категорияларды (жағдаяттарды) зерделейтін, оқиғалардың денотативтік атауларын алмастыруға көмектесетін когнитивтік метафораларды қарастыратын когнитивтік-дискурсивтік талдау; әр тілдегі фразеологизмдердің мәдени мағынасын зерттейтін лингвомәдениеттік анализ тәсілі қолданылды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы: талдаудың жаңа әдістерін қолданудан тұрады (когнитивті-дискурсивті талдау, фразеологиялық бірліктердің мәдени мағыналарын қарама-

қарсы салыстыру, лингвомәдениеттік талдау). Зерттеу барысында белгілі бір нәтижелер алынды: 1) фразеологиялық бірліктердің когнитивтік семантикасын қалыптастыру жағдайы дискурсивті категория ретінде зерттелді және салыстырылды, олардың ұлттық семантикасына назар аударылды; 2) идиомалардың когнитивтік семантикасын қалыптастыру процессі когнитивтік механизм – метафора көмегімен атауды-дискурсты – жағдайды қайта қарау процессі ретінде зерттелді.

Алғыс: Бұл мақала АР 19680020 «Когнитивті-этикалық лингвосинергетиканың тәсілдері, принциптері, әдістері – жаңа гуманитарлық білім арқылы өткен халық пен ойшылдардың концептосферасы» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: фразеологиялық бірліктер-соматизмдер, шындық, мәдени код, құндылық қатынасы, ирониялық көзқарас, мәдени мағыналар, ұлттық ерекшелік.

Abisheva K.M. Nurgazina A.B. Yertaeva M.K.

¹ «Turan-Astana» University, Astana, Kazakhstan

^{*2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³ Academy of Physical and Mass Sports, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹abishevakm@mail.ru, ²v-taisova@mail.ru, ³M.ertaeva@mail.ru

METHODS OF COGNITIVE-CONTRASTIVE ANALYSIS OF THE SEMANTICS OF MORAL IDIOMS OF DIFFERENT LANGUAGES

Abstract. The article is devoted to the cognitive-contrastive study of phraseological units of Kazakh, Russian, Arabic, and English languages. In the process of such a comparison of the cognitive semantics of moral phraseological units of different languages, the discursive conditions of their formation in different cultures, and the comparison of the national specifics of idiomatic units, attention is focused on the study of how and through which discursive events, cognitive mechanisms phraseological meaning develops, the similarity of phraseological meanings in different languages and their differences are studied. The purpose of the work is to study the discursive categories contributing to the formation of phraseological semantics, to compare the cultural meanings of idioms, to identify their correspondences and inconsistencies. The research uses the following methods: contrastive-comparative analysis aimed at identifying contrasts and similarities in the compared phraseological units of different languages; cognitive-discursive analysis, which contributes to the comparative description of discursive categories (situations, events), identifying cognitive mechanisms for rethinking the denotative meaning of phrases-names of discursive categories, thanks to which idioms of different languages in different cultures, societies have received inadequate cultural meanings. The scientific novelty of the work consists in the application of new methods of analysis (cognitive-discursive analysis, contrasting comparison of cultural meanings of phraseological units). In the course of the research, certain results were obtained: 1) the situation of formation of cognitive semantics of phraseological units is studied and compared as a discursive category, attention is focused on their national semantics; 2) the process of formation of cognitive semantics of idioms is studied as a process of rethinking the name – discourse-situation using the cognitive mechanism – metaphor.

Acknowledgement: This article was prepared within the framework of the scientific project АР 19680020 «Conceptual spheres of the people and thinkers of the past through approaches, principles, methods of cognitive-ethical linguosynergetics – new humanitarian knowledge».

Keywords: phraseological units-somatisms, realities, cultural code, value attitude, ironic attitude, cultural meanings, national specifics

Авторлар туралы мәлімет;

Абишева Клара Мұхамедияровна, ф.ғ. д., профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК «Тұран-Астана»

университеті, Астана, Қазақстан.

Нұрғазина Айман Бекеновна, ф.ғ.к., доцент, ҚР ҒЖБМ ҒК Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ертаева Марал Кабдрашевна, педагогика магистрі, аға оқытушы, ҚР ҒЖБМ ҒК Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Абишева Клара Мухамедияровна, д.ф.н., профессор, Университет «Туран-Астана», КН МНВО РК, г. Астана, Казахстан;

Нургазина Айман Бекеновна, к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, КН МНВО РК, Астана, Казахстан.

Ертаева Марал Кабдрашевна, магистр педагогики, старший преподаватель, КН МНВО РК, Академия физического спорта и массового спорта, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Abisheva Klara Mukhamediarovna, PhD, Professor, Turan-Astana University of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Nurgazina Aiman Bekenovna, PhD, Associate Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Ertayeva Maral Kabrashevna, Master of Pedagogy, Senior Lecturer, Academy of Physical Culture and mass sports of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

*Келіп түсті 28 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹Paltore Y. ²Khoshbateni H. ³Mustafayeva A.A.

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Tabriz University, Tabriz, Iran

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹yktiyar@inbox.ru ²Hosseinkhoshbaten@yahoo.com ³rummana@mail.ru

AN ANALYSIS OF PERSIAN LANGUAGE SCHOLARLY STUDIES ON THE EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF ABU NASR AL-FARABI

Abstract. Abu Nasr al-Farabi was a profound thinker whose contributions have left a lasting impact on the development of Islamic philosophy. He is also recognized as one of the notable figures in the intellectual heritage of the Turkic world. During his era, he laid down theoretical foundations across various disciplines including education, ethics, social organization, and political governance. Al-Farabi's emphasis on education and upbringing as essential means for achieving human perfection highlights the human-centered nature of his philosophical worldview. He believed that by nurturing reason, wisdom, and both theoretical and practical virtues, an individual could progress toward becoming the "Perfect Human" (الإنسان الكامل – al-Insan al-Kamil). The philosophical concepts outlined in al-Farabi's extant works – particularly those addressing teaching, learning, and pedagogy – have been extensively studied in Arabic, Persian, and Turkish academic traditions. In Iran especially, scholarly engagement with his legacy has been prominent. This is due in part to the historical fact that al-Farabi spent a portion of his life in regions corresponding to modern-day Iran, where many of his original Arabic and Persian manuscripts are preserved. Moreover, Iranian intellectual circles have shown continued interest in exploring his educational thought and philosophical system. This paper aims to systematically examine Persian-language academic publications that focus on al-Farabi's educational philosophy and pedagogical ideas. It further seeks to analyze the methodological frameworks and scientific quality of these studies, assessing their role and contribution within the broader landscape of Iranian scholarship.

Acknowledgement: This research was supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19679483).

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, philosophy of education, upbringing, Persian-language studies, perfect human, anthropocentrism, scholarly analysis, Iranian academic context.

Introduction

To begin with, it is important to highlight the scholarly article titled "Research on al-Farabi's Legacy in the Islamic Republic of Iran" by Z. Shadkam and U. Kydyrbayeva, which is directly relevant to the topic of this study. Published in English in Kazakhstan in 2020, the article plays a foundational role in this field of inquiry. In their research, the authors employ methods such as compilation, categorization, organization, and analysis of Persian-language sources to thoroughly investigate how al-Farabi became a prominent subject of academic study in the Islamic Republic of Iran. The article outlines the various scholarly approaches and intellectual perspectives developed in Iran concerning al-Farabi's biography and philosophical legacy. It also systematically introduces relevant academic works, published research, and scientific or cultural events that have contributed to this growing body of knowledge. Moreover, the study seeks to explore al-Farabi's place and significance within Iran's broader spiritual and scientific heritage.

Indeed, a substantial number of well-regarded works on al-Farabi's legacy have been written in Persian within Iran. When highlighting the most influential scholars and their key contributions, the first name that must be mentioned is Prof. Dr. Muhammad Taqi Daneshpajoo (پژوه محمد تقی دانش) (1911-1996). Widely recognized as a pioneer in Iranian bibliography and oriental studies, he played

a foundational role in shaping Farabi scholarship in Iran. He is especially known for his work on Farabi's texts *Al-Hurūf* (الحروف) and *Al-Ghibāra* (العبارة), as well as for his articles analyzing Farabi's views on political theory, such as *Nazariyye-ye Siyasat dar Andīše-ye Farabi* (نظریه‌ی سیاست در اندیشه‌ی فارابی). Following him, Prof. Dr. Reza Davari Ardakani (رضا داوری اردکانی) (born 1933), the current President of the Academy of Sciences of the Islamic Republic of Iran, has made significant contributions to the field. His works, including *Farabi – The Founder of Islamic Philosophy* (Fārābī, Bonyāngozār-e Falsafe-ye Eslāmī - بنیان‌گذار فلسفه‌ی اسلامی - 1983) and *Farabi – Philosopher of Culture* (Fārābī, Falsafeh-dān-e Farhang - 2010), are considered essential references in modern Farabi studies. Next is Prof. Dr. Seyed Javad Tabatabai (سید جواد طباطبائی) (born 1945), a prominent figure in the fields of political philosophy, Islamic thought, and the philosophy of history. His analysis of Farabi's political philosophy is reflected in works such as *The End of Political Thought in Islam* (Nehāyat-e Andīsheh-ye Siyasī dar Eslām - نهایت اندیشه سیاسی در اسلام) and *Farabi – Three Commentaries, Three Conclusions* (Fārābī: Seh Tafsīr, Seh Natījeh - سه تفسیر سه نتیجه, 2013). Following this, Prof. Dr. Kasem Purhasan (کاسم پورحسن) (born 1966), currently a faculty member at Allameh Tabataba'i University, has also made noteworthy contributions to Farabi scholarship.

Prof. Dr. Kazem Purhasan (کاسم پورحسن) has authored several important works, including "Which Connection with Farabi?" and "A New Reading of Farabi's Philosophy" (Qerā'at-e Now az Falsafe-ye Fārābī - قرائت نو از فلسفه فارابی), in which he offers modern interpretations of Farabi's philosophical system. Following him, Prof. Dr. Jaafar Akayani Chavoshi (جعفر آقایی چاوشی) a researcher in the history of science and the philosophy of mathematics, has also contributed significantly to Farabi studies. He is best known for his bibliographical and scientific work on Farabi, including *Farabi Bibliography* (Ketābshenāsī-ye Fārābī - 2004) and *Chemistry from the Farabi Perspective* (Shenākht-e Keemiyā az Negāh-e Fārābī - شناخت کیمیا از نگاه فارابی).

Among other scholars, Dr. Hassan Ansari (حسن انصاری) has made a notable contribution with his article *Masā'el-e Fārābīshenāsī dar Īrān* (مسائل فارابی‌شناسی در ایران) where he critically examines the authenticity of certain texts attributed to Farabi. In particular, he questions the validity of works such as *Fusūs al-Hikma* (فصول الحکمه) and 'Uyūn al-Masā'il (عیون المسائل), which he suggests may be falsely attributed. Dr. Ali Asghar Halabi (علی‌اصغر حلبی) focuses on Farabi's socio-political philosophy in his monograph *Fārābī va Jāmeḥ-ye Kāmil* (فارابی و جامعه‌ی کامل) where he analyzes the concept of "The Virtuous City" (al-Madīnatu al-Fāḍilah - المدينة الفاضلة). Dr. Mahmud Fotouhi Firouzabad (محمود فتوحی فیروزآبادی) has examined Farabi's contributions to language and logic, particularly offering a literary analysis of *Kitāb al-Hurūf* (کتاب الحروف).

Dr. Zohreh Safa (زهره صفا), in her monograph *Hakīm-e Farāb - ḥakīm-e Farāb* (1974), explores Farabi's scientific life and educational philosophy. Dr. Fathollah Mojtabaei (فتح‌الله مجتبایی) (1947-2021) investigated the evolution of classical Islamic philosophy in Iran, conducting comparative studies between Farabi and Avicenna, particularly regarding their views on metaphysics and the concept of intellect – 'aql (عقل). Finally, Dr. Ahmad Ahmadi (أحمد أحمدي) conducted scholarly research based on Farabi's *Taḥṣīl al-Sa'āda* (تحصیل السعادة) focusing on the philosopher's understanding of education and the concept of the "Perfect Human".

Materials and methods of research

In recent years, Abu Nasr al-Farabi's philosophy of education has been revisited not only through the lens of classical Islamic thought but also within the framework of contemporary pedagogical and philosophical discourse. Within this evolving context, the scholarly contributions originating from Iran hold particular significance.

Key themes frequently explored in Iranian studies include the relationship between the rationalist orientation in Farabi's philosophy and ethical categories, the concept of the "Perfect Human", and the role of education and training in promoting social cohesion. For instance, scholars such as Rahmani (رحمانی) and Nevruzi (نوروزی) have examined Farabi's reason-centered educational

framework, while Zahra Karimi (زهرا کریمی) has conducted extensive research on his classification of the sciences and his views on moral education. These studies collectively demonstrate that al-Farabi's educational thought extends beyond its historical context and remains highly relevant to current academic theories and practices.

Nonetheless, as Prof. Davari Ardakani (داوری اردکانی) has pointed out, many prior studies have not adequately addressed practical dimensions of al-Farabi's thought, such as his perspectives on child education, early stages of schooling, and the institutional structures of education. Even so, numerous scholars have argued that the core principles of Islamic educational philosophy are embedded in al-Farabi's writings and that these principles warrant deeper analytical exploration.

This study adopts a qualitative research design, relying on document and content analysis. The dataset includes scientific journal articles, conference proceedings, and academic theses published in Iran over the past decade. These materials were analyzed using descriptive and comparative methods, with a focus on their treatment of the subject matter, methodological orientation, and thematic focus.

The core concepts highlighted in this research include: "Reason" (*al-'aql* – العقل), "Practical wisdom" (*al-hikmah al-'amaliyyah* – الحکمة العمليّة), "Useful Knowledge" (*al-'ilm al-nāfi'* – العلم النافع), "Virtuous Society" (*al-Madīnatu al-Fāḍilah* – المدينة الفاضلة), and "The role of education in building society". The study conducts in-depth textual analyses to explore how these concepts are addressed within Iranian academic literature – specifically examining the contexts in which they appear, and how their meanings are interpreted, expanded, or transformed.

This methodological approach goes beyond merely classifying the data; it seeks to uncover the multidimensional role and intellectual impact of al-Farabi in contemporary Iranian debates surrounding educational philosophy. Additionally, the study considers the interaction between Persian-language research and local academic discourse, evaluating the potential for interdisciplinary engagement and contribution.

Discussion

One of the most significant contemporary studies in Iran that systematically explores al-Farabi's educational philosophy is the work titled "Farabi's Role in the Formation of the Islamic Education System" by Dr. Hasan Rezai (حسن رضایی), a faculty member at the Faculty of Educational Sciences, University of Tehran.

This study focuses on al-Farabi's theoretical and practical frameworks within Islamic education and highlights three foundational pillars that shape this system: logic, reason, and social order. Dr. Rezai presents al-Farabi as the architect of an educational model grounded in practical wisdom and social philosophy, portraying him as a thinker who prioritized rational instruction through the classification of the sciences. In his analysis, Rezai (رضایی) argues that the Islamic education model inspired by al-Farabi does not reduce education to the mere transmission of information. Instead, it aims to cultivate reasoning, intellectual capabilities, and the formation of a virtuous society. He further emphasizes that al-Farabi, by integrating theoretical and practical reason, proposes an educational system centered not on rote memorization but on the active intellectual, ethical, and civic engagement of the learner. According to this perspective, logic is not merely a cognitive tool but a fundamental prerequisite of true education, and social order can only be established through the refined, civil education of morally upright individuals. Dr. Rezai's research stands out as a key local contribution that systematically assesses Farabi's thought concerning educational policy. His work is frequently cited in national education reform efforts, including curriculum development and strategic documents such as Iran's "Fundamental Change Document in Education".

Another important study offering an in-depth exploration of al-Farabi's educational philosophy is "Farabi's View of Education and Instruction" by Dr. Vahid Farzane (وحید فرزانه), a faculty member at Shahid Beheshti University. This work presents a philosophical and structural analysis of Farabi's educational thought and evaluates his contribution to the foundation of Islamic educational theory. Dr. Farzane (فرزانه) analyzes Farabi's educational framework by organizing it around three central

dimensions: educational objectives, the teacher-student relationship, and moral education within society. He notes that although Farabi did not author a standalone treatise exclusively on education, the core principles of his educational philosophy are interwoven throughout his works in political, ethical, and epistemological domains. These ideas are implicitly embedded in key texts such as *al-Madīnatu al-Fāḍilah – Kitāb Ārāʾ Ahl al-Madīnah al-Fāḍilah wa-Muḍāddātihā* (كتاب آراء أهل المدينة الفاضلة ومضاداتها), *Tahṣīl al-Saʿādah* (تحصيل السعادة), and *Iḥṣāʾ al-ʿUlūm* (إحصاء العلوم).

In this analysis, Farzane (فرزانه) defines al-Farabi's ideal educational model as a system designed to cultivate individuals who are not only virtuous but also socially engaged. His interpretation frames education as a moral and civic process that prepares human beings to function meaningfully within a virtuous society.

Within this framework, human beings develop both their theoretical and practical intellect, enabling them to comprehend concepts such as goodness, justice, and ultimate happiness. In Farabi's model, the teacher assumes a prophet-like role – not merely as a transmitter of knowledge, but as a moral guide who leads individuals toward truth and perfection. According to al-Farabi, the teacher embodies virtue, serving as a role model, mentor, and educator who actively cultivates ethical character in learners. The study also offers a detailed account of the relationship between a society's moral structure and its educational goals. It argues that the ideal society envisioned by al-Farabi cannot come into being without the moral education of its citizens. Education and training, therefore, are not simply cultural or intellectual instruments; they represent a civilizational process, essential for establishing a virtuous and well-ordered urban society. Dr. Farzane's (فرزانه) research, through its analytical depth and reliance on primary textual sources, has made a significant contribution to uncovering the implicit educational elements within al-Farabi's philosophy. As such, it has become a frequently cited reference in contemporary discussions on Islamic educational theory. This work has also provided a conceptual foundation for the development of happiness-oriented curricula, reason-based pedagogy, and value-centered moral education models.

Among comparative studies exploring educational thought within the frameworks of Islamic philosophy and ancient Greek tradition, the work of Dr. Reza Akbari – رضا اکبری from Ferdowsi University of Mashhad, titled "A Comparative Study of the Educational Views of al-Farabi and Plato", holds a distinguished position. This study stands out as one of the most successful examples of comparative research in the philosophy of education – not only descriptive but also advancing into critical analysis and philosophical interpretation. Drawing upon the primary sources of both thinkers, Akbari (اکبری) offers a comprehensive comparison of their perspectives on key themes such as the purpose of education, the nature of virtue, the function of reason, the role of the teacher, and the structure of the ideal society. According to his findings, both Plato and al-Farabi regard education as a vital means for cultivating virtuous individuals and establishing ideal societies. However, al-Farabi distinguishes himself by constructing an educational framework grounded in the religious and social realities of the Islamic world, thereby moving beyond Plato's more abstract and theoretical model. In this way, al-Farabi offers a distinctly Islamic-rationalist paradigm. A major contribution of Akbari's research lies in its emphasis on the methodological foundations of comparative inquiry in educational philosophy. He argues that effective comparison between philosophical traditions requires not only identifying shared concepts but also conducting a careful analysis of their terminological, cultural, and contextual meanings. In particular, he notes that terms like "Democracy" (*al-Dīmuqrāṭīyyah* – الديمقراطية), "Happiness" (*al-Saʿādah* – السعادة), and "Knowledge" (*al-Maʿrifah* – المعرفة) carry different implications in the philosophies of Plato and al-Farabi. As such, surface-level comparisons based merely on terminology are insufficient and potentially misleading. According to Akbari (اکبری), the most fundamental divergence between the two thinkers lies in their understanding of the purpose and function of education. While Plato, in *The Republic*, viewed education primarily as a means of preserving the class hierarchy and protecting the elite ruling class, al-Farabi, in *al-Madīnatu al-Fāḍilah* (المدينة الفاضلة), envisioned education as a tool for the collective advancement of society, rooted in justice, reason, and religious values. This contrast becomes particularly evident in their respective

models of the teacher-ruler and their differing conceptions of political education. Through its analytical-interpretive methodology and reliance on sources, Akbari's study has contributed to a more nuanced understanding of how al-Farabi's educational philosophy both intersects with and diverges from ancient Greek thought. It has since become a widely cited reference in the field of comparative philosophy of education in Iran.

Dr. Fatemeh Khosravi (فاطمه خسروی), a faculty member at Imam Sadiq University, is one of the leading contemporary scholars exploring morally-oriented approaches to education within the Islamic tradition through a philosophical and analytical lens. In her article titled "*Moral Approaches in the Educational Philosophy of al-Farabi, Ibn Sina, and Ghazali*", she compares the moral pedagogical frameworks of these three prominent thinkers and underscores al-Farabi's unique position within the Islamic system of moral education. In this study, Khosravi (خسروی) emphasizes that al-Farabi does not regard morality as merely a set of external social norms, but rather as a *faculty* (*ḥālat* – حالت) intrinsically rooted in the individual's spiritual structure and functioning as the source of virtue. According to al-Farabi, moral education begins with self-discipline and seeks to cultivate Good Character (*khulq al-jamīl* – خُلُق جميل) through the intellect's regulation of desires and passions. Khosravi identifies three foundational principles in al-Farabi's educational model:

- * Intellectual education as the prerequisite for moral education – since true virtue, in Farabi's view, is unattainable without reason.

- * The central role of core personal virtues – such as justice, moderation, courage, and chastity – in the educational process.

- * The ethical responsibility of both schools and teachers – not merely to transmit knowledge, but to serve as moral exemplars and role models for students.

According to Khosravi (خسروی), one of the most striking aspects of al-Farabi's philosophy is his organic integration of moral theory with political and social thought. For al-Farabi, moral education is not confined to the individual sphere; it also forms the very foundation of social order, the relationship between the ruler and the ruled, and the ideal of the "Virtuous City" (*al-Madīnat al-Fāḍilah* – المدينة الفاضلة). Khosravi (خسروی), concludes that al-Farabi's conception of education is a multi-layered process: it begins with self-discipline, advances through the cultivation of individual virtues, and culminates in socio-political virtue. This comprehensive view has influenced contemporary Islamic education in Iran, particularly in the redesign of virtue-oriented and rational-moral educational models.

Another key scholar in this context is Dr. Mehdi Gulsheni (مهدی گلشنی), a professor at Sharif University of Technology and a leading figure in modern Islamic philosophy and the philosophy of science. In his work *Islamic Philosophy and Science Education*, Gulsheni (گلشنی), explores the contributions of Muslim philosophers – especially al-Farabi – to the epistemological foundations of the scientific method and educational systems. Gulsheni argues that, in the Western tradition, science is often treated as value-neutral, detached from ethical or metaphysical goals. In contrast, al-Farabi defines science as a purpose-driven, reason-based, and ethically grounded system. He regards science as meaningful only to the extent that it contributes to truth and human perfection, embedding it within an ontological framework centered on unity. In the context of epistemology, Gulsheni (گلشنی), elaborates on al-Farabi's concept of "Useful science" (*al-'Ilm al-Nāfi'* – العلم النافع), which must be systematically classified, goal-oriented, and designed to prepare the mind to perceive the unity of existence – ultimately leading the learner toward happiness. In al-Farabi's system, theoretical reason – the capacity to understand the universal structure of existence – holds primacy over empirical or analytical reasoning. Based on this view, science education, according to Gulsheni, should go beyond the transmission of technical skills; it should foster theoretical insight, metaphysical understanding, and a deeper knowledge of existence. He argues that educational systems in Islamic societies should shift their focus from purely technological and economic objectives to the formation of faithful, thoughtful, and morally responsible individuals. Furthermore, Gulsheni (گلشنی) suggests that al-Farabi's epistemology, grounded in the principle of "Plurality within unity", offers valuable insights

for shaping modern interdisciplinary education models that integrate science with ethics, metaphysics, and human purpose.

As a result, Gulsheni (گلشنی) concludes that al-Farabi's conception of the scientific method serves as a foundational reference for building a humane and responsible science education system – one grounded in the unity of knowledge, the primacy of theoretical reason, the integration of ethics in science, and the guiding principles of "Useful Knowledge" (al-'Ilm al-Nāfi' – العلم النافع).

Another important contemporary thinker in this field is Dr. Muhammad Saidmehr (محمد سعيد مهر) a faculty member at Tarbiat Modares University in Tehran. He is widely recognized for his exploration of contemporary educational theory through the lens of Islamic philosophy, with a special emphasis on the thought of al-Farabi. His seminal work, "Educational Theories Based on al-Farabi's Metaphysics and Their Influence on Society Building", investigates the relationship between al-Farabi's metaphysical and ontological system and his educational philosophy, as well as its implications for the sociology of education. In this study, Saidmehr (سعيد مهر) argues that al-Farabi's educational system cannot be properly understood without a clear grasp of his metaphysical framework, particularly the triadic structure of God, emanation, and existence. For al-Farabi, education is not simply the transmission of information; it is a transformative process by which the human being ascends from the sensory realm to the level of reason and ultimately to perfection. This journey is inseparably linked to the concept of happiness (al-Sa'ādah – السعادة). Saidmehr presents this metaphysical foundation as the basis for a systematic educational model: it begins with logic, progresses through the cultivation of theoretical and practical reason, and culminates in the formation of the virtuous society (al-Madīnatu al-Fāḍilah – المدينة الفاضلة). One of the key contributions of this work lies in its sociological analysis of the virtuous society as conceptualized by al-Farabi. According to Saidmehr, al-Farabi's ideal society is one in which education functions as a tool for justice, rationality, and human solidarity. In such a model, education is not merely an institutional or formal undertaking, but rather a civil-societal mechanism that facilitates the socialization of values and virtues. Saidmehr refers to this vision as the creation of a knowledge-based society – a "Society of Ma'rifah" (ma'rifat – معرفت). He further identifies three foundational principles at the core of al-Farabi's educational philosophy:

1. Reason-based guidance – grounded in logic and persuasion
2. Virtue-based education – focused on ethical self-discipline and social morality
3. Metaphysical purposiveness – tied to human happiness and the teleological purpose of creation

Building on these principles, Dr. Saidmehr (سعيد مهر) proposes an educational model designed to both address the needs of Iranian Islamic civilization and offer a theoretical foundation for the reconstruction of Islamic educational philosophy. This model has been cited and partially implemented in key national initiatives, including the development of the Basic Education Transformation Document and the design of morally oriented humanities curricula in Iran.

In conclusion, Saidmehr (سعيد مهر) presents al-Farabi's metaphysical approach to education not simply as a theoretical framework, but as a practical and actionable model for fostering the moral, intellectual, and civil development of Islamic societies. His study has played an influential role in shaping the conceptual structure of contemporary Islamic educational theory in Iran, reinforcing al-Farabi's enduring relevance to modern educational reform.

Research results

An Examination of Other Studies on al-Farabi's Philosophy of Education: Studies on the Relationship between Reason and Education, Moral Education, the Connection between Politics and Education, the Role of Education in Social Formation, and the Relationship between Science and Wisdom

Table 1. Relationship between mind and education

	Article and author/source	Brief explanation	Analysis
	Analysis of al-Farabi's Foundations of Mental Discipline Authors: Fatemeh Adelzadeh, Hamidreza Norouzi, Masoumeh Rahmani (فاطمه عادل زاده، حمید رضا (نوروزی، معصومه رحمانی) Source: Journal of Islamic Education and Training, Issue 72, Autumn 2014, p.6	In this article, intellectual training is defined as the development and maturation of both the theoretical and practical mind. The theoretical mind enables a person to discern which actions are worthy of being performed, while the practical mind is the source of actions. Therefore, through a practical mind, a person discerns which actions are worthy of being performed.	Al-Farabi divides the mind into two parts: the theoretical mind (for knowing truths) and the practical mind (for correcting behavior). This distinction forms the basis of al-Farabi's educational model, which is based on the principle of "The combination of theoretical knowledge and practical action".
	The Intellectual Education Model in al-Farabi's Thought Authors: Naeini, Norouzi, Rahmani (نائینی، نوروزی، رحمانی) Source: Journal of Education and Education Research, Issue 14, p. 4911	This work argues that through education, a person can develop their potential and reach perfection. According to al-Farabi, intellectual training is essential not only for individual development but also for the development of elites who will lead society.	According to al-Farabi, intellectual training is as important for the development of social leaders as it is for the personal maturity of the individual. Intellect is a prerequisite for distinguishing good from evil and for engaging in political action.
	The Structure of Reason in Islamic Philosophy Author: Zohreh Karimi (زهره کریمی) Source: Journal of Islamic Educational Philosophy, Issue 22, p. 83	In this work, according to al-Farabi, the mind is defined as the "Speech-Enabled Power" that distinguishes humans from other beings. The theoretical mind is necessary for understanding the universal principles of existence, while the practical mind is necessary for correcting human behavior.	In al-Farabi's thought, the mind is the fundamental element that distinguishes humans from other beings. Education is linked to the development of the mind and enables humans to transition from imitation to wisdom.
	Foundations of Intellectual Education in Islamic Thought Author: Mohsen Shariati (محسن شریعتی) Source: Journal of Islamic	This article recognizes the mind as a potential power and argues that it requires proper nurturing and guidance to develop. Mind holds a fundamental place in	According to al-Farabi, the mind requires awakening and education. Intellectual education is the condition for an individual to attain

	Education and Education, Issue 44, p. 70	the Islamic system, and education should be based on the development of intellectual capacity.	happiness through gaining consciousness and distinguishing between good and evil.
	Intellectual Knowledge in the Teaching of Wisdom Author: Ali Rezaei (علی رضایی) Source: Journal of Islamic Educational Philosophy, Issue 12, p.104	This study emphasizes that behavioral improvement (practical reason) will not yield results without knowledge of truth (theoretical reason). It argues that the practical mind should also be trained in education through the development of methods such as observation, experimentation, induction, comparison, and collaboration.	This article demonstrates that al-Farabi's intellectual training is consistent with active and participatory methods. The intellect develops through interaction with the environment, experience, and practical repetition.
	A Comparative Study of Reason and Education in the Thought of al-Farabi and Rousseau Author: Mohsen Mohajernia (محسن مهاجرانی) Source: Journal of Social Education and Training, Issue 14, p. 4911	This article argues that Rousseau focused primarily on natural reason and innate conscience. He argued that children should not be subjected to the pressure of adult philosophical reasoning, but rather should progress gradually from experience and emotion to thought.	While al-Farabi viewed reason as a prerequisite for education, Rousseau emphasized natural disposition and the gradual development of the mind. For al-Farabi, the mind is a prerequisite for politics and wisdom, while for Rousseau, it signifies an inner moral conscience. We know this as comparative analysis.

Table 2. Moral education in the thought of Farabi and Rousseau

	Article and author/source	Brief explanation	Analysis
	The Structure of Morality in al-Farabi's Philosophy Author: Zohre Kerimi (زهره کریمی) Source: Journal of Islamic Education and Training Philosophy, Issue 22, pp. 83-85	According to al-Farabi, morality is a state of mind that originates within the human soul and is the source of good or bad actions. If this state of mind leads to behaviors that are compatible with reason and reality, it is called "Good	In al-Farabi's understanding, moral education is based not on nature but on acquisition, practice, and repetition. The goal is to establish rational order in the soul's faculties and to balance lusts with rational control.

		Character" (hulk-i cemil); if the opposite occurs, it is called "Bad Character" (Hulk-i kabih). Therefore, education should aim to foster good character and ensure the dominance of reason over the animalistic aspects of the soul.	
	A Comparative Study of Morality in the Thought of al-Farabi and Rousseau Authors: Pervane Dudman, Nehzat Safayi, Muhtar Rencber (پروانه دودمان، نهضت صفایی، مختار رنجبر) Source: Islamic Education Research, Issue 59, pp. 93-95	Al-Farabi views morality as acquired, arguing that it is not innate. The acquisition of moral virtues is possible through education, training, and the repetition of voluntary actions. He prioritizes the teaching of manners for practical virtues and the teaching of reason for theoretical virtues.	Moral education in al-Farabi is not a cultural transmission, but a process of psychological and behavioral reconstruction based on reason and practical training. "Tadip" and "Ta'lim" are the two fundamental pillars of moral education.
	A Comparative Analysis of the Educational Methods of al-Farabi and Rousseau Author: Davud Dihimi (داود دیهیمی) Source: Journal of Comparative Education, Issue 42, p. 4976	Unlike al-Farabi, Rousseau believed in an innate moral nature. He believed that humans are inherently good and that moral virtues are inherent. The key is to allow these virtues to develop naturally and avoid external interference and pressure.	While al-Farabi's moral education is based on external discipline, reason, and decency, Rousseau's is based on internal conscience, nature, and emotions. Rousseau opposes all external impositions on moral matters. We can say that this is a comparative analysis.
	A Model of Moral Education Methods in Islamic Philosophy Author: Muhsin Shariati (محسن شریعتی) Source: Journal of Islamic Education and Training, Issue 44, p. 70	According to al-Farabi, morality is acquired through habit and repetition. Practical exercises and systematic instruction are the primary tools for establishing moral virtue. Moral virtue becomes permanent only through repetition and conscious training.	This article emphasizes that al-Farabi's method of moral education is not merely theoretical, but also a concrete and practical educational model. This model also aims to cultivate virtuous citizens (Madinatu al-Fazila المدينة الفاضلة).
	Al-Farabi and Rousseau's Philosophy of Education	Rousseau opposed habit- and reward-based	Rousseau's moral education, which

	Author: Nakibzade (نقیب زاده) Source: Journal of Philosophical Studies, Issue 21, p. 4977	methods. He argued that moral education should be based on inner feelings and conscience. Therefore, to avoid harming the child's nature, he recommended the method of "Negative Education".	emphasizes maintaining inner purity and fostering natural development, contrasts with al-Farabi's moral education, which is based on external guidance and discipline.

Table 3. Relationship between politics and education in Farabi's thought

	Article and author/source	Brief explanation	Analysis
	A Comparative Analysis of al-Farabi and Rousseau's Educational Thoughts through Social Education Author: Murtaza Muhtari (مرتضی مختاری) Source: Master's Thesis, Allama Tabatabai University, 2016	According to al-Farabi, politics is a part of practical wisdom. The virtuous city (Madinatu al-Fazila – المدينة الفاضلة) is a political-educational institution and must be headed by a ruler who is a philosopher, teacher, and educator. Political guidance is impossible without moral education. General education is essential for social happiness.	Al-Farabi constructs politics intertwined with wisdom and education. In a virtuous city, the ruler is not only a politician but also a philosopher and teacher. Education lies at the heart of the political structure.
	The Social Goals of Education in al-Farabi and Rousseau Author: Zohre Kerimi (زهرا کریمی) Source: Journal of Islamic Education and Training, Issue 22, p. 84	Al-Farabi believed that education shaped the structure of government. The mayor of a city should be educated and lead the people toward happiness. Rousseau, on the other hand, prioritized education over the social contract; without education, civic consciousness cannot emerge.	Both thinkers believe that good politics stems from good education. Al-Farabi argues that a just ruler, while Rousseau argues that raising a conscious citizenry is possible through education. We can say that this is a comparative analysis.
	Education and the Virtuous City in al-Farabi's Thought Author: Mirza Muhammadi (میرزا محمدی) Source: Journal of Islamic Educational Philosophy, Issue 19, p. 9781	A virtuous city is only possible through education. The mayor of this city is a wise philosopher who, as a teacher, guides the people toward happiness. In al-Farabi's thought, political goals are meaningless without education.	In al-Farabi's philosophy, politics is rootless without wisdom and education. Education legitimizes politics. A virtuous city cannot be established without an educational institution.

The Role of Education in Organizing Society in al-Farabi and Rousseau Author: Davud Dihimi (داود دیهیمی) Source: Journal of Comparative Educational Research, Issue 42, p. 4976	Rousseau considers education a prerequisite for transforming people into a nation. He believes that education is essential for the realization of the general will. For Rousseau, education is the most political act of politics.	Rousseau viewed politics as a consequence of education. By expanding education, he aimed to build a sense of social responsibility and national consciousness. Education served social justice.
Politics and Education as Viewed by al-Farabi and Rousseau Authors: Nakibzade, Neccar (نقیب زاده، نجار) Source: Şehid Beheshti University Journal of Educational Sciences, Issue 33, p. 4977	Al-Farabi sees politics as a means of achieving moral and educational goals. Rousseau, too, sees education as a prerequisite for the social contract. In both views, politics without education remains blind and incomplete.	This article demonstrates that education and discipline are the primary axes of political order for both thinkers. An uneducated person is a dangerous tool in the hands of the ruling power. Therefore, education is the guarantee of rational and just governance.

Table 4. The role of education in the formation of society in the thought of Farabi and Rousseau

	Article and author/source	Brief explanation	Analysis
	Al-Farabi and Education and Training for a Virtuous Society Author: Mirza Muhammadi (میرزا محمدی) Source: Journal of Islamic Educational Philosophy, Issue 19	A virtuous city (Madinatu al-Fazila – المدينة الفاضلة) is only possible through education and discipline. The leader of this city is a wise philosopher who, as a teacher, guides the people to happiness. In al-Farabi's thought, political goals are meaningless without education. General education is essential for intellectual development and the fulfillment of social roles.	In al-Farabi's thought, education is a tool for building society. The aim is to cultivate morally and intellectually mature citizens and ensure the continuity of society based on virtue.
	The Role of Education in Achieving a Virtuous Society Author: Fatemeh Adolzadeh Naeini, Hamidreza Nirouzi, Jahanbakhsh Rahimi	When properly implemented, education cultivates virtues in people, which form the basis of a virtuous society. Such a society is one in which its	The article evaluates education as the foundation of human virtues and the source of building an ideal society. A virtuous society is

	فاطمه عادل زاده نائینی، حمیدرضا (نوروزی، جهانبخش رحیمی) Source: Journal of Curriculum Planning Research, Issue 31, Spring 2017 https://www.magiran.com	members can achieve complete happiness.	possible through proper and planned education.
	Social Education and Training in the Basic Education Transformation Document Author: Murtaza Mukhtari (مرتضی مختاری) Source: Iran Education and Training Transformation Document (2011), pp. 144-152	Social education refers to the gradual evolution of society through the formation of individuals' collective identities and the organization of social life. The role of education is to generate human and cultural social capital.	From this perspective, social education is a tool for establishing identity, social solidarity, and the institutionalization of values. Education serves not only individual development but also collective elevation.
	Al-Farabi's View of Education, Education, and Society Authors: Rahmatollah Rabani, Reza Ali Norouzi, Mojtaba Gaderi رحمت الله ربانی، رضا علی (نوروزی، مجتبی قدیری) Source: Journal of Human Sciences, Issue 88	Al-Farabi's aim in education and training is to attain intellectual, moral, and practical virtues. These virtues form the basis of a virtuous society and the happiness of individuals.	The article demonstrates that al-Farabi saw education as necessary not only for the individual but also for society. A virtuous society is not formed through tyranny or political order, but through wise and intelligent education.
	The Mutual Influence of the Individual and Society in al-Farabi's Philosophy of Education Author: Davud Dihimi (داود دیهمی) Source: Journal of Comparative Educational Research, Issue 42, p. 4976	Proper upbringing prepares people to interact with society and lays the groundwork for the creation of a virtuous city. No virtue can be achieved without education.	From this perspective, education is a bridge between the individual and society. Education enables not only personal development but also social transformation.
	Rousseau and Education for Nation Building Author: Yakup Nakibzade (یعقوب نقیب زاده) Source: Journal of Educational Sciences Research, Issue 33, p. 4977	Rousseau considered universal and free education the condition for transforming subjects into nations. Without education, a political and moral society cannot exist. Only educated individuals can participate in the general will.	In Rousseau's view, education is the foundation of nation-building. Uneducated individuals remain passive. A citizen's political education is possible through a planned educational process that begins in

			childhood.

Table 5. Relationship between science and wisdom (theoretical and practical knowledge) in the thought of Farabi and Rousseau

	Article and author/source	Brief explanation	Analysis
	An Analysis of the Structure of Science in al-Farabi's Philosophy Author: Ali Rızaî (علی رضایی) Source: Journal of Islamic Educational Philosophy, Issue 12, p. 104	Al-Farabi divides education into two: theoretical and practical. Theoretical education aims to understand truth, while practical education aims to improve individual and societal behavior. The unity of theoretical and practical education is the foundation of wisdom. Without this unity, education remains sterile.	Drawing on the Greco-Islamic tradition, al-Farabi divides knowledge into two fundamental branches. The ultimate goal of education is to attain wisdom, a state in which theoretical knowledge and practical action are in harmony.
	Al-Farabi's Enumeration of Sciences and Curriculum Planning Author: Davari Ardakani (داوری اردکانی) Source: Book of Islamic Philosophy and Education, p. 92	In his work, "Ihsâ' al-Ulum" (The Enumeration of Sciences), al-Farabi divides the sciences into three categories based on their benefits and purposes: sciences whose aim is pleasure, sciences whose aim is benefit, and sciences whose aim is beauty and wisdom. The most superior science is theology because it is directly related to the purpose of existence.	In this classification, knowledge is not merely a tool; it also possesses a hierarchy of values. Theoretical knowledge is considered worthless if it does not lead to wisdom. Practical knowledge, however, gains meaning only through reason and religion.
	The Classification System of Sciences in Islamic Philosophy Author: Kerimi (کریمی) Source: Journal of Islamic Philosophy, Page 22	According to al-Farabi, theoretical science aims to understand the reality of existence, while practical science aims to regulate human behavior within society. These two types of knowledge are interconnected in the order of wisdom and cannot be considered separately. Education must preserve the connection between these two types of knowledge.	In al-Farabi's view, the integration of theoretical and practical knowledge is the foundation of a wise education. Theoretical knowledge that is not applied to practical life remains abstract and ineffective.
	Ihsâ' al-Ulum and Curriculum Planning	In his work, "Ihsâ' al-Ulum", al-Farabi defines the	Al-Farabi values useful and applicable

	Author: Muhammedi, Mirza (زاده، میرزا محمد) Source: Journal of Human Sciences, Page 88	ultimate goal of education as attaining happiness. This is achieved not through mere knowledge, but through beneficial knowledge, applied in moral and social practice.	knowledge; knowledge that leads to goodness and happiness is essential. Theoretical knowledge should serve the moral and social development of humanity.
	Rousseau and Empiricism in Education Author: Nakibzade (نقیب زاده) Source: Şehid Beheshti University Journal of Educational Sciences, Page 33	Rousseau is skeptical of theoretical knowledge and constructs education in a way that is compatible with experience, the senses, and the child's nature. According to him, dry theoretical education diverts the child from his natural development.	Rousseau was cautious about abstract knowledge. He believed that education should be integrated with experience and natural development. This stood in contrast to al-Farabi's classification system centered on reason and theoretical knowledge. We might call this article a comparative analysis.

Conclusion

As a result of this comprehensive analysis and the comparative studies reviewed, the body of scholarly work on al-Farabi's educational philosophy in Iran reveals the profound depth and multi-layered nature of his intellectual system. Al-Farabi regarded reason as the defining attribute of human existence. By exploring both its theoretical and practical dimensions, he argued that wisdom must be harmonized with moral and social behavior. In his view, the development of reason is not only essential for cultivating individual virtue but also foundational for realizing the ideal of the "Virtuous City" (al-Madinatu al-Fāḍilah – المدينة الفاضلة).

Al-Farabi's conception of morality is not rooted in innate disposition, but rather in habit, education, and repetition. He emphasized that intellectual cultivation and the regulation of the soul's faculties are necessary for the formation of the perfect individual. In this light, al-Farabi viewed education as an indispensable mechanism – not only for personal development, but also for constructing a just and capable society, where politics is unified with wisdom. This organic synthesis of education, politics, and philosophy is among the most distinctive features of his thought.

Furthermore, the research demonstrates that Iranian scholarship on al-Farabi has extended well beyond the field of educational philosophy. It has significantly contributed to a broader understanding of political philosophy, moral theory, the classification of sciences, social theory, and the concept of wisdom. The central role al-Farabi assigned to education in achieving the ideal of the Virtuous City continues to resonate today, serving as a source of inspiration for contemporary educational theory and Islamic socio-political thought.

In conclusion, scholarly research conducted in Iran demonstrates that al-Farabi's philosophical legacy remains a vibrant and influential reference for both Islamic thought and contemporary educational and political theories. His holistic approach, which firmly links the individual, society, and politics through education, continues to provide a strong theoretical foundation for a virtuous society grounded in universal human values.

An analysis of the methodologies and scholarly rigor of Persian-language studies reveals several key points: these studies predominantly rely on classical textual analysis, emphasizing text-centered and philosophical interpretation methods. Typically, they engage with al-Farabi's works in their original Arabic form and interpret them within the framework of Islamic philosophy, frequently addressing their moral, educational, and social dimensions.

Methodologically, Persian studies primarily employ qualitative approaches such as textual analysis, comparative study, and philosophical interpretation. While most of these works evaluate al-Farabi's thought within a classical philosophical context, some also seek to connect his ideas with contemporary pedagogical and ethical frameworks.

Regarding scholarly quality, most publications are academically rigorous, featuring rich references, a strong theoretical foundation, and in-depth analysis. However, some studies exhibit conceptual ambiguities and methodological shortcomings, including a lack of empirical support.

Within Persian scholarship, al-Farabi's educational philosophy is generally portrayed as a morally grounded system compatible with Islamic values and is emphasized as embodying universal principles that could address modern educational challenges. Central themes include his concepts of the "Virtuous City", the "Perfect Human Being", "Happiness", and "Education".

Әдебиет:

- Ақайани چاووشی، جعفر. (۱۳۸۳). کتاب‌شناسی فارابی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Ақайани چاووشی، جعفر. (۱۳۸۴). شناخت کیمیا از نگاه فارابی. تهران: مرکز پژوهش‌های تاریخ علم.
- احمدی، احمد. (۱۳۹۰). تحصیل السعادة و تحلیل مفهوم انسان کامل در اندیشه فارابی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- انصاری، حسن. (۱۳۹۰). «مسائل فارابی‌شناسی در ایران». فصلنامه مطالعات اسلامی و فلسفی، (۱۵)، ۴۵-۶۴.
- ایمانی، محسن؛ بابایی، محمداسماعیل. (۱۳۹۱). «ارزش‌ها از دیدگاه فارابی و بازتاب آن در تربیت اخلاقی (با تأکید بر اهداف، اصول و روش‌ها)». آموزش اسلامی، ۳(۷)، [صفحه‌ها درج شود].
- پورحسن، کاظم. (۱۳۹۵). قرائت نو از فلسفه فارابی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پورحسن، کاظم. (۱۳۹۶). چه نسبتی با فارابی؟ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۷۰). نظریه‌ی سیاست در اندیشه‌ی فارابی، همراه با تحلیل آراء فارابی در کتاب‌های «الحروف» و «العبارة». تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۶۲). فارابی، بنیان‌گذار فلسفه‌ی اسلامی. تهران: انتشارات طرح نو.
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۸۹). فارابی. تهران: انتشارات طرح نو.
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۸۹). فارابی، فیلسوف فرهنگ. تهران: انتشارات طرح نو.
- رضایی، علی. (۱۳۹۳). «تحلیل ساختار علم در فلسفه فارابی». فلسفه اسلامی تعلیم و تربیت، ۱۲، ۱۰۴-۱۱۵.
- زهره، صفا. (۱۳۵۳). الحکیم فاراب. تهران: دانشگاه تهران.
- شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام رسمی و عمومی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران. تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۹). نهایت اندیشه‌ی سیاسی در اسلام. تهران: انتشارات کویر.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۹۲). فارابی: سه تفسیر، سه نتیجه. تهران: انتشارات کویر.
- عادل‌زاده، فاطمه؛ نوروزی، حمیدرضا؛ رحمانی، معصومه. (۱۳۹۶). «تحلیلی بر مبانی عقلانی تعلیم و تربیت از دیدگاه فارابی». پژوهش‌های فلسفی تعلیم و تربیت، ۱۶، ۵۰-۶۰.
- فتوحی فیروزآبادی، محمود. (۱۳۹۲). «تحلیل ادبی و منطقی کتاب الحروف فارابی». فصلنامه فلسفه زبان و منطق اسلامی، (۱۲)، ۷۵-۹۲.
- فارابی، ابونصر. (۱۳۸۷). مجموعه رسائل فارابی (س. رحیمیان، مترجم). تهران: انتشارات حکمت.
- فتح‌الله، مجتبیایی. (۱۳۹۴). «مقایسه‌ی دیدگاه‌های فارابی و ابن‌سینا درباره عقل و مابعدالطبیعه». فصلنامه فلسفه تطبیقی، (۲)، ۱۲۰-۱۴۷.
- کریمی، زهره. (۱۳۹۴). «ساختار اخلاق در فلسفه فارابی». فلسفه اسلامی تعلیم و تربیت، ۲۲، ۸۳-۸۸.
- مهاجرنیا، محسن. (۱۳۸۰). فلسفه سیاسی فارابی. قم: انتشارات بوستان کتاب.
- مدکور، ابراهیم بیومی. (۱۳۶۱). در فلسفه اسلامی: روش و کاربرد (ع. آیتی، مترجم). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- میرزاحمدی، محمدحسن. (۱۳۸۳). «بررسی تطبیقی اندیشه فلسفی افلاطون و فارابی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۴۷(۱۹۱)، ۵۵-۷۴.

میرزامحمدی، محمدحسن. (۱۳۹۲). «تحلیل نظریه معرفت فارابی و پیامدهای تربیتی آن (با تأکید بر برنامه درسی)». آموزش اسلامی، ۸ (۱۶)، ۱۸۳-۱۶۳.
نقیبزاده، یعقوب. (۱۳۹۷). «فارابی و روسو: الگویی از شهروندی در فلسفه تعلیم و تربیت». علوم تربیتی دانشگاه شهید بهشتی، ۳۳، ۷۷-۴۹.
حلابی، علی اصغر. (۱۳۸۸). فارابی و جامعه‌ی کامل. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی

References:

- Aghayani Chavoshi, 2004 – Jafar Aghayani Chavoshi. Ketabshenasi-ye Farabi [Farabi Bibliography]. Tehran: Pazhuheshgah-e Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi, 2004. (in Persian).
- Aghayani Chavoshi, 2005 – Jafar Aghayani Chavoshi. Shenakht-e Kimia az Negah-e Farabi [Chemistry from the Viewpoint of Farabi]. Tehran: Markaz-e Pazhuhesh-haye Tarikh-e Elm, 2005. (in Persian).
- Ahmadi, 2011 – Ahmad Ahmadi. Tahsil al-Sa'adah va Tahlil-e Mafhum-e Ensan-e Kamel dar Andishe-ye Farabi [Attainment of Happiness and the Concept of the Perfect Human in Farabi's Thought]. Tehran: Pazhuheshgah-e Farhang va Andishe-ye Eslami, 2011. (in Persian).
- Ansari, 2011 – Hassan Ansari. Masa'el-e Farabishenasi dar Iran [Issues in Farabi Studies in Iran]. Faslname-ye Motale'at-e Eslami va Falsafi, no. 15, pp. 45–64, 2011. (in Persian).
- Imani & Babaei, 2012 – Mohsen Imani, Mohammad Esmail Babaei. Arzesh-ha dar Andishe-ye Farabi va Baztab-e An dar Tarbiyat-e Akhlaqi [Values in Farabi's Thought and their Reflection in Moral Education]. Amuzesh-e Eslami, vol. 3, no. 7, 2012. (in Persian).
- Purhassan, 2016 – Kazem Purhassan. Qera'at-e Now az Falsafe-ye Farabi [A New Reading of Farabi's Philosophy]. Tehran: Pazhuheshgah-e Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi, 2016. (in Persian).
- Purhassan, 2017 – Kazem Purhassan. Che Nesbati ba Farabi? [What Relationship with Farabi?]. Tehran: Pazhuheshgah-e Olum-e Ensani, 2017. (in Persian).
- Daneshpajooh, 1991 – Mohammad Taqi Daneshpajooh. Nazariyye-ye Siyasat dar Andishe-ye Farabi [Theory of Politics in Farabi's Thought]. Tehran: Mo'assese-ye Motale'at-e Eslami, 1991. (in Persian).
- Davari Ardakani, 1983 – Reza Davari Ardakani. Farabi: Bonyangozar-e Falsafe-ye Eslami [Farabi: Founder of Islamic Philosophy]. Tehran: Tarh-e No Publications, 1983. (in Persian).
- Davari Ardakani, 2010a – Reza Davari Ardakani. Farabi. Tehran: Tarh-e No Publications, 2010. (in Persian).
- Davari Ardakani, 2010b – Reza Davari Ardakani. Farabi: Falsafeh-dan-e Farhang [Farabi: Philosopher of Culture]. Tehran: Tarh-e No Publications, 2010. (in Persian).
- Rezaei, 2014 – Ali Rezaei. Tahlil-e Sakhtar-e Elm dar Falsafe-ye Farabi [Analysis of the Structure of Science in Farabi's Philosophy]. Falsafe-ye Eslami-ye Ta'lim va Tarbiyat, vol. 12, pp. 104–115, 2014. (in Persian).
- Safa, 1974 – Zohreh Safa. Al-Hakim Farabi [The Sage Farabi]. Tehran: Tehran University Press, 1974. (in Persian).
- Shoraye 'Ali, 2011 – Shoraye 'Ali-ye Amuzesh va Parvaresh. Mabani-ye Nazari-ye Tahavvol-e Bonyadin dar Nezam-e Rasmi va 'Omumi-ye Amuzesh va Parvaresh-e Jomhuri-ye Eslami-ye Iran [Theoretical Foundations of the Fundamental Transformation in Iran's National Education System]. Tehran: Dabirkhaneh-ye Shora, 2011. (in Persian).
- Tabataba'i, 2010 – Seyed Javad Tabataba'i. Nahayat-e Andishe-ye Siyasi dar Eslam [The End of Political Thought in Islam]. Tehran: Nashr-e Kavir, 2010. (in Persian).
- Tabataba'i, 2013 – Seyed Javad Tabataba'i. Farabi: Seh Tafsir, Seh Natijeh [Farabi: Three Commentaries, Three Conclusions]. Tehran: Nashr-e Kavir, 2013. (in Persian).
- Adelzadeh et al., 2017 – Fatemeh Adelzadeh, Hamidreza Norouzi, Masoumeh Rahmani. Tahlili bar Mabani-ye Aqlani-ye Ta'lim va Tarbiyat az Didgah-e Farabi [Analysis of Rational Foundations of Education in Farabi's Thought]. Pazhuheshha-ye Falsafi-ye Ta'lim va Tarbiyat, vol. 16, pp. 50–

60, 2017. (in Persian).

Fotouhi Firouzabadi, 2013 – Mahmoud Fotouhi Firouzabadi. Tahlil-e Adabi va Mantiqi-ye Ketab al-Huruf-e Farabi [A Literary and Logical Analysis of Farabi's Book of Letters]. Faslname-ye Falsafe-ye Zaban va Mantiq-e Eslami, no. 12, pp. 75–92, 2013. (in Persian).

Farabi, 2008 – Abu Nasr al-Farabi. Majmu'eh-ye Rasa'el-e Farabi [Collected Treatises of al-Farabi] (trans. by Said Rahimiyan). Tehran: Hikmat Publications, 2008. (in Persian).

Mojtabaei, 2015 – Fathollah Mojtabaei. Moqayese-ye Didgahha-ye Farabi va Ibn Sina darbare-ye 'Aql va Mabad al-Tabi'a [Comparison of Farabi and Ibn Sina's Views on Intellect and Metaphysics]. Faslname-ye Falsafe-ye Tatbigi, vol. 7(2), pp. 120–147, 2015. (in Persian).

Karimi, 2015 – Zohreh Karimi. Sakhtar-e Akhlaq dar Falsafe-ye Farabi [The Structure of Ethics in Farabi's Philosophy]. Falsafe-ye Eslami-ye Ta'lim va Tarbiyat, vol. 22, pp. 83–88, 2015. (in Persian).

Mohajernia, 2001 – Mohsen Mohajernia. Falsafe-ye Siyasi-ye Farabi [Farabi's Political Philosophy]. Qom: Bustan-e Ketab Publications, 2001. (in Persian).

Medkour, 1982 – Ibrahim Bayyumi Medkour. Darbare-ye Falsafe-ye Eslami: Ravesh va Karbord [On Islamic Philosophy: Method and Application] (trans. by Abdolmohsen Ayati). Tehran: Amir Kabir Publications, 1982. (in Persian).

Mirzamohammadi, 2004 – Mohammad Hasan Mirzamohammadi. Barrasi-ye Tatbigi-ye Andishe-ye Falsafi-ye Aflatoon va Farabi [A Comparative Study of Plato and Farabi's Philosophical Thought]. Majalle-ye Daneshkade-ye Adabiat va Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Tabriz, vol. 47(191), pp. 55–74, 2004. (in Persian).

Mirzamohammadi, 2013 – Mohammad Hasan Mirzamohammadi. Tahlil-e Nazariye-ye Ma'refat-e Farabi va Payamadhaye Tarbavi-ye An [Analysis of Farabi's Theory of Knowledge and its Educational Implications]. Amuzesh-e Eslami, vol. 8(16), pp. 163–183, 2013. (in Persian).

Naqibzadeh, 2018 – Yaghoub Naqibzadeh. Farabi va Rousseau: Algu-ye Shahrivandi dar Falsafe-ye Ta'lim va Tarbiyat [Farabi and Rousseau: A Model of Citizenship in Philosophy of Education]. Olum-e Tarbiyati, Shahid Beheshti University, vol. 33, pp. 49–77, 2018. (in Persian).

Halabi, 2009 – Ali Asghar Halabi. Farabi va Jame'eh-ye Kamel [Farabi and the Perfect Society]. Tehran: Allameh Tabataba'i University, 2009. (in Persian).

¹Палтөре Ы. ²Хошбатени Х. ³Мустафаева А.А.

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Табриз университеті, Табриз, Иран

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹yktiyyar@inbox.ru, ²Hosseinkhoshbaten@yahoo.com, ³rummana@mail.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӨНІНДЕГІ ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Әбу Насыр әл-Фараби – ислам философиясының тарихында өзіндік ізі қалған ұлы ойшыл, түркі халықтарының рухани мұрасының көрнекті өкілі. Ол өз заманында білім, тәрбие, адамгершілік, қоғам және мемлекетті басқару секілді көптеген салаларда теориялық негіздерді қалыптастырды. Әл-Фарабидің білім мен тәрбиені адамның кемелдікке жету жолындағы негізгі құрал ретінде қарастыруы – оның философиялық жүйесінің антропоцентрлік сипатын көрсетеді. Ол ақыл мен парасаттылықты, теориялық және практикалық ізгіліктерді тәрбиелеу арқылы адамды «Кемел адам» (الإنسان الكامل – al-Insan al-Kamil) деңгейіне жеткізуге болатынын тұжырымдаған. Әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарындағы ой-тұжырымдары, оның ішінде оқыту, білім, тәрбие беру саласына қатысты айтқан пікірлері араб, парсы, түрік тілдерінде жан-жақты зерттеліп келеді. Әсіресе Иранда әл-Фарабидің мұрасына деген қызығушылық жоғары деңгейде, мұның да бір себебі Әбу Насыр

эл-Фарабидің біраз уақыт қазіргі Иран елінде тұрақтап тұруы, араб, парсы тілінде жазылған қолжазба трактаттарының негізгі бір осы елде сақталуы, ирандағы зиялы қауымның ғылыми зерттеулер жүргізуі эл-Фарабидің әрі оның философиялық жүйесі, әсіресе білімге қатысты айтқан ой-пікірлері терең зерделену үстінде. Осы ғылыми зерттеу мақалада білім беруге, оқытуға қатысты парсы тілінде жарық көрген ғылыми еңбектерді жүйелі түрде талдау арқылы эл-Фарабидің білім философиясына қатысты идеяларының қалай қабылданып, зерттеліп жатқандығын анықтауға талпыныс жасалады. Сонымен қатар, парсы тіліндегі зерттеулердің методологиялық ұстанымдары мен ғылыми деңгейіне талдау жасап, отандық ғылымға қосар үлесін бағалау көзделеді.

Алғыс: Бұл мақала: ЖТН АР19679483 «Эл-Фараби трактаттарындағы педагогикалық теорияларын қазіргі білім жүйесіне кіріктірудің ғылыми-әдістемелік негіздері» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: Әбу Насыр эл-Фараби, білім философиясы, тәрбие, парсы тіліндегі зерттеулер, кемел адам, антропоцентризм, ғылыми талдау, Иран ғылыми ортасы.

¹Палторе Ы. ²Хошбатени Х. ³Мустафаева А.А.

¹Египетский университет исламской культуры Нур Мубарак, Алматы, Казахстан

²Тебризский университет, Тебриз, Иран

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹yktiyyar@inbox.ru ²Hosseinkhosshaten@yahoo.com ³rummana@mail.ru

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ, ПОСВЯЩЁННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация. Абу Наср аль-Фараби – выдающийся мыслитель, оставивший значимое наследие в истории исламской философии и являющийся одним из ярких представителей духовного наследия тюркских народов. В своё время он заложил теоретические основы во многих сферах, включая образование, этику, общественное устройство и государственное управление. Рассмотрение образования и воспитания как основополагающих средств достижения человеческого совершенства отражает антропоцентрическую направленность философской системы аль-Фараби. По его мнению, человек способен достичь уровня «Совершенного человека» (الإنسان الكامل – al-Insān al-Kāmil) посредством развития разума, мудрости, а также теоретических и практических добродетелей. Идеи, изложенные в сохранившихся трактатах аль-Фараби, особенно в тех, что посвящены обучению, воспитанию и педагогике, получили широкое освещение в научной литературе на арабском, персидском и турецком языках. Особенно значительный интерес к наследию аль-Фараби наблюдается в Иране. Это объясняется, в частности, тем, что часть своей жизни мыслитель провёл на территории современного Ирана, а также тем, что в стране сохраняются многие его рукописи, написанные на арабском и персидском языках. Кроме того, иранское интеллектуальное сообщество активно занимается изучением его философской системы, уделяя особое внимание вопросам образования. Цель данной научной статьи – систематически проанализировать научные публикации на персидском языке, посвящённые вопросам образования и педагогики, с целью выявления способов осмысления и интерпретации философии образования аль-Фараби. В рамках исследования также рассматриваются методологические подходы и академические стандарты иранских научных работ, а также оценивается их вклад в развитие отечественного философского знания.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР 19679483 «Научно- методические основы интеграции педагогических

теорий из трактатов Аль-Фараби в современную систему образования».

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, философия образования, воспитание, исследования на персидском языке, совершенный человек, антропоцентризм, научный анализ, академический контекст Ирана.

Information about authors:

Paltore Yktyyar, PhD in Oriental Studies (Arabic studies), Director of the Department of Science and International Relations at Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan.

Hossein Khoshbateni, Tabriz University, Doctor of Philosophy (PhD) Tabriz, Iran.

Mustafayeva Anar, PhD in Oriental Studies (Arabic studies), assoc. professor of al-Farabi Kazakh national university, al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы, Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ғылым және халықаралық байланыс департаментінің директоры. Алматы, Қазақстан.

Хоссейн Хошбатени, Табриз университеті, философия ғылымдарының (PhD) докторы Тебриз, Иран.

Мустафаева Анар, Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Палтөре Ықтияр, доктор философии (PhD) по востоковедению (арабистика), директор департамента науки и инноваций Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Хоссейн Хошбатени, PhD, Университет Тебриза, Тебриз, Иран.

Мустафаева Анар, PhD по востоковедению (арабистика), доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

*Келіп түсті 31 шілде 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1} Дуйсен Г.М. ² Сабыров А.С.

^{1, 2} Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹galyimzhan@inbox.ru, ²ayan.sabyrov@gmail.com

К ВОПРОСУ О КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ МОДЕЛИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В ходе реализации внешней политики Казахстана крайне важно руководствоваться теоретически проработанными моделями и концепциями сотрудничества и взаимодействия с ключевыми акторами современных международных отношений. Основной целью статьи является актуализация дискуссии в казахстанских академических кругах на предмет перспективных концептуальных подходов во внешней политике Казахстана. Новизна статьи заключается в предложенной авторами модели многогранного сотрудничества и взаимодействия, которая может стать концептуальной основой для перспективных направлений во внешнеполитической деятельности. В работе использованы различные методы критического анализа и концептуального кейс-моделирования. Предлагаемая модель, на основе общепризнанных фундаментальных теорий международных отношений, расширяет возможности для дальнейшей разработки конкретных прикладных рекомендаций.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках Программы целевого финансирования МНВО РК «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнерству» ИРН: BR24993008.

Ключевые слова: реализм, либерализм, конструктивизм, концептуальная модель, многогранное сотрудничество и взаимодействие, внешняя политика Казахстана.

Введение

29 мая 2025 года в столице Казахстана прошел Международный форум Астана, на котором приняли участие видные государственные и общественные деятели со всего мира. В своем выступлении на пленарной сессии Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев высказал свое стратегическое понимание происходящих в мире процессов. Он особо отметил, что «угрозы глобальной безопасности носят не только геополитический характер. Текущая мировая ситуация продолжает меняться. Растет протекционизм, тогда как мультилатерализм дает сбой. На фоне этой неопределенности стоит четкая задача сохранить налаженное сотрудничество и восстановить его в случае, если оно было нарушено. Казахстан рассматривает современный турбулентный мир через призму *конструктивного взаимодействия*. В нашей внешней политике мы опираемся на приоритет диалога над разделением, а также на уважение суверенных прав. Недопустимы националистическое высокомерие и игнорирование исторических и культурных традиций народов. В то же время необходимо уважать право всех национальных меньшинств говорить на своих языках и развивать свои культуры. Поэтому мы в Казахстане решительно отстаиваем принцип «Единство в многообразии» (Токаев, 2025).

В целях реализации данного видения представляется необходимым, чтобы научное и экспертно-аналитическое сообщество страны внесло свою лепту по концептуально-теоретическому обоснованию и продвижению столь важного внешнеполитического позиционирования Казахстана. Учитывая беспрецедентное обострение международной обстановки за последние годы, только подобная проактивная позиция может способствовать преодолению геополитической турбулентности в мире и нашем регионе. Кроме того, в

научном и информационном пространстве участились атаки на Казахстан, целью которых является распространение несостоятельных тезисов о нашей стране, в частности, о бесперспективности и неэффективности проводимой Казахстаном многовекторной внешней политики. Казахстанскому научному и экспертно-аналитическому сообществу следует отвечать на них максимально выверенно с системным изложением подлинного, научно обоснованного содержания.

Также следует отметить, что страны Востока, в том числе Казахстан, в результате текущих глобальных трансформаций могут оказаться первыми бенефициарами нового мироустройства. Именно в этом основная причина императивности концептуально проработанных моделей, способных стать теоретической базой для успешной внешней политики Казахстана в области регионального и глобального сотрудничества и взаимодействия. Данная статья ставит цель актуализировать дискуссию в казахстанских академических кругах на предмет перспективных концептуальных направлений внешней политики.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования использовались различные методы критического анализа и концептуального кейс-моделирования. Использован теоретический анализ, который позволил изучить разносторонние процессы во внешней политике Казахстана с концептуальной и практической точек зрения, а также открыть возможность обобщения и категоризации сопоставимых процессов. Кроме того, позитивный объективизм, в отличие от нормативного подхода, позволил критически взглянуть на современные концептуальные подходы во внешней политике Казахстана, которые зачастую рассматриваются многими экспертными кругами линейно и одномерно.

Текущее положение дел в мировой политике показывает, что сравнительный анализ происходящих в мире трансформаций и эмпирическое изучение концептуальных процессов в режиме реального времени приобретает как никогда высокую актуальность. Основной задачей при подготовке данной статьи являлось концептуализация модели внешнеполитической активности Казахстана с учетом различных трендов на региональном и глобальном уровнях. Степень изученности данной проблематики варьируется с учетом происходящих ситуационных изменений. Каждое новое исследование и проведенный анализ дополняют картину с точки зрения цельности понимания процессов, актуализированных во внешней политике Казахстана. В ходе работы использованы как казахстанские, так и зарубежные источники, отражающие широкий диапазон экспертных мнений и позиций.

Обсуждение

В ходе своего длительного развития концепции международных отношений сформировались в целостную теоретическую систему, которая эклектически объединяет в себе различные взгляды на те или иные явления. При этом не следует узко полагаться лишь на один из подходов, а предпочтительно использовать весь диапазон теоретических представлений о мировой политике. На современном этапе тремя основными концепциями международных отношений принято считать: реализм, позже трансформировавшийся в неореализм или структурный реализм; либерализм, получивший развитие в виде институционального нелиберализма; конструктивизм, иногда именуемый социальным конструктивизмом (Kaufman, 2022: 74). Другие теоретические рамки, например, марксизм и феминизм, на сегодняшний день значительно реже применяются экспертными кругами.

Реализм в международных отношениях гласит о том, что главными «игроками» в мировой политике являются национальные государства, которые ведут между собой перманентную борьбу за власть и выживание в анархичном мире, где нет конечного «арбитра». Как следствие, реалисты считают, что государство должно на постоянной основе

накапливать ресурсы, защищать свои национальные интересы, формировать альянсы, соблюдать баланс сил между странами и отстаивать сферы своего влияния, а также быть готовым к тому, что война всегда является опцией при решении конфликтных ситуаций, в том числе из-за так называемой «дилеммы безопасности».

Именно с точки зрения реалистской «границы» можно рассматривать многие внешнеполитические позиции Казахстана. Так, наша страна неустанно отстаивает критически важную роль ООН в вопросе обеспечения мира и стабильности, активно участвует в многосторонних форматах по обеспечению международной безопасности, выстраивает доверительные и партнерские отношения с ближайшими соседями по региону и ключевыми государствами в мире. При этом Казахстан реализует последовательную стратегию по укреплению своего экономического, военного, человеческого, технологического потенциалов. В этом смысле симптоматичным и весьма в духе реализма представляется заявление бывшего вице-министра иностранных дел Республики Казахстан Р. Василенко о том, что «наша позиция - проказахстанская, в основе нашей внешней политики лежат наши национальные интересы», высказанная по поводу российско-украинской войны (DW, 2023).

В октябре 2022 года были внесены существенные изменения в военную доктрину страны с большим акцентом на качественное переформатирование вооруженных сил Казахстана для отражения всего спектра современных военных угроз (Gleason, 2022). К началу 2025 года Казахстан увеличил свой оборонный бюджет до 2,05 млрд долл., что наряду с другими факторами позволило стране занять 57 место в индексе Global Fire Power – самый высокий показатель среди стран Центральной Азии (GFP, 2025). Это свидетельствует о том, что руководство Казахстана достаточно реалистски оценивает происходящие события в мире и прекрасно понимает, что конфликтогенность и риски начала войны присутствуют в международных отношениях на перманентной основе. Этим же обусловлены многие недавние инициативы страны по укреплению многосторонних форматов по обеспечению региональной безопасности и баланса сил в рамках Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), диалогов «Центрально-Азиатской пятёрки» с Европой, Китаем, Россией, США и др. (Rossi, 2024).

Вместе с тем, в мировой политике активную роль играют также и акторы, которые концептуально руководствуются принципами либерализма в международных отношениях. Они полагают, что главным залогом спокойствия в мире является достижение всеобщей выгоды и развития при условии всесторонней кооперации и глобализации, а также экономической и культурно-гуманитарной взаимозависимости стран. Либерализм делает особый акцент на важности участия в современном мироустройстве негосударственных субъектов, например, международных организаций, транснациональных корпораций, НПО и даже частных лиц. Данная концепция также продвигает необходимость быть приверженным принципам демократии, свободного рынка и глобализации, а также институционализации общественно-политических процессов, что не всегда воспринимается одинаково положительно в различных странах мира.

Внешняя политика Казахстана характеризуется «либералистскими» чертами, в первую очередь, в отношении создания прочных основ для выгодного международного сотрудничества и взаимодействия, «экономизации» двух- и многосторонних отношений между странами, демократизации и институционализации политических и общественных процессов. Казахстан по праву воспринимается мировым сообществом как ведущая страна Центральной Азии в вопросах экономического развития и активного участия в международных процессах, что делает страну «лидером, способствующим кооперации между пятью странами региона» (Sanchez, 2025). Как отмечают эксперты, под руководством Президента Касым-Жомарта Токаева Казахстан имеет все шансы стать региональным генератором эффективного государственного управления, справедливого

внутриэкономического устройства, более либерального и институционализированного развития общества (Krol and Pomeranz 2022). Также, Казахстан уже является своего рода региональным «магнитом» по привлечению к совместной работе негосударственных акторов, а именно международных организаций, транснациональных корпораций, неправительственных структур в сфере образования и науки, медиа и т.д.

Можно утверждать, что «грань» либерализма весьма гармонично присутствует в нашей внешней политике. Казахстан на протяжении трех последних десятилетий своей последовательной политикой заслужил доверие всего мирового сообщества, как страна - привлекательная для экономического сотрудничества, открытая к глобальному диалогу и гуманитарному взаимодействию, ответственная и готовая всегда прийти на помощь при сложнейших ситуациях. Концептуально либерализм дает основу для более глубокого понимания некоторых внешнеполитических решений Казахстана последнего времени, которые широко обсуждаются общественностью, например, введение безвизового режима для граждан Индии, Ирана и Китая, а также укрепление казахстанско-афганского бизнес-сотрудничества (Кошанова, 2023; Жусупбекова, 2025).

Следует отметить, что Президент Токаев как опытный дипломат, пользующийся огромным авторитетом в глазах мирового сообщества, прекрасно понимает всю концептуально-теоретическую подоплеку происходящих процессов в современной мировой политике. Еще в 2000 году в своей фундаментальной работе «Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации» он делал следующие стратегические выводы: «Казахстан считает, что уважение суверенитета государства, его интересов должно оставаться главным непререкаемым принципом международной жизни. Перспективы XXI века, на наш взгляд, - обеспечение соблюдения этого принципа. Никакая глобальная система не будет жизнеспособна, если не будет открыта национальным интересам, не будет построена на взаимодействии государств. Тем более, что сам национальный интерес не выступает чем-то чужеродным глобальному, поскольку является синтезом внутренних и внешних факторов. Глобальной ответственности можно добиться, если она будет предполагать учет и реализацию национальных интересов. Только на этом пути может быть преодолена их «анархия». В целом глобализация и национальные интересы государств - не взаимоисключающие, а взаимодополняющие структурные элементы развивающегося мироустройства» (Токаев, 2000: 510).

В дополнение к вышесказанному, представляется крайне ценной теоретическая концепция конструктивизма, которая в отличие от реализма и либерализма больше всего сосредоточена на роли и важности идей, ценностей, культуры, идентификации и социальных конструктов в системе международных отношений. Именно конструктивистский подход, на наш взгляд, придает внешней политике Казахстана отчетливо мультиконцептуальный характер.

При проведении своей внешней политики Казахстан всегда акцентировал внимание мирового сообщества на том, что наша страна готова всецело содействовать сохранению и продвижению общего духовно-культурного наследия человечества. Испокон веков казахская земля была местом пересечения цивилизаций, взаимопроникновения религий и культур. Великий шелковый путь, связывавший с древних времен Азию с Европой и пролежавший через Казахстан и Центральную Азию, является эталоном экономически выгодного и духовно обогащающего взаимодействия различных стран и целых континентов. Продолжая эти добрые традиции, Казахстан сумел успешно сконструировать идейно-ценностный имидж страны как «островка стабильности», возможного «моста» между конкурирующими центрами мира. Вместе с тем, конструктивистский потенциал Казахстана на международной арене, на наш взгляд, может быть реализован еще в большей степени при соответствующей актуализации предлагаемой мультиконцептуальной модели во внешней политике.

Результаты исследования

Ключевым результатом проведенной исследовательской работы стала разработка концептуальной модели сотрудничества и взаимодействия Казахстана со странами Востока и остального мира на основе общепризнанных фундаментальных теорий международных отношений с возможностью дальнейшей разработки конкретных прикладных рекомендаций. Данные рекомендации могут быть подготовлены для использования как государственными и частными организациями при осуществлении своей деятельности, так и экспертно-академическими кругами в ходе научно-исследовательской и информационно-сопроводительной работы.

Для дальнейшего усиления внешнеполитических позиций Казахстана, как в отношениях со странами Востока, так и с остальным миром, нами сделан исследовательский вывод о том, что триада «реализм – либерализм – конструктивизм» дает содержательное наполнение по каждому из внешнеполитических направлений и раскрывает новые перспективы по реализации международного потенциала страны. «Многогранность» данного подхода открывает перед Казахстаном уникальные возможности по продвижению своих национальных интересов как на региональном, так и на глобальном уровне. В обобщенном виде разработанная модель сотрудничества и взаимодействия во внешней политике Казахстана выглядит следующим образом:

Рисунок 1. Модель многогранного сотрудничества и взаимодействия во внешней политике Казахстана

Как видно из иллюстрации на Рисунке 1, Казахстан может использовать на внешней арене ту или иную концептуальную основу в зависимости от складывающейся ситуации, нюансов происходящих трансформаций, а также открывающихся для страны перспектив. Именно поэтому данную конструкцию правильно называть моделью многогранного сотрудничества и взаимодействия Казахстана (как со странами Востока, так и с остальным миром), или же более емко – моделью многогранной внешней политики страны. Следует отметить, что в казахском и английском языках имеются терминологизмы, более точно передающие содержание модели, а именно «*сан қырлы сыртқы саясат*» (на казахском) и «*multi-faceted foreign policy*» (на английском).

Вместе с тем, многогранная внешняя политика не отменяет принципы многовекторности, а наоборот – гармонично ее дополняет и даже выгодно акцентирует некоторые ее аспекты. Разносторонние инициативы Казахстана на внешнеполитической арене и во внутренних делах свидетельствуют именно о многогранности в подходах и предпринимаемых шагах.

На наш взгляд, из трех граней именно конструктивистская концепция имеет наибольшие перспективы для раскрытия потенциала страны с точки зрения реализации многогранной внешней политики. Казахстан уже проводит собственную внешнеполитическую линию по генерации оригинальных, позитивно направленных идей и образов, способных создать новые международно значимые конструкции и даже цивилизационные проекты. Наглядным примером реализации данного направления является казахстанская инициатива «Turk Time», направленная на политический, экономический, культурно-гуманитарный «ренессанс» тюркского мира, который в перспективе должен стать одним из центров многополярного мира (Акорда, 2023; Demircan 2023). Другим стратегически важным примером может служить активное участие Казахстана в китайской инициативе «Один пояс и один путь», которое может открыть возможности по позиционированию страны в качестве ключевого звена «Тюркского коридора» на возрождаемом Шелковом пути (Dilaver and Kocalar, 2024).

Заключение

В связи с вышеизложенным и с учетом происходящих трансформаций в сфере сотрудничества и взаимодействия Казахстана со странами Востока и остального мира, представляется целесообразной дальнейшая реализация следующих направлений:

- актуализация дискуссии среди отечественной и глобальной аудитории об особом месте Казахстана в Центрально-Азиатском регионе и, в целом, Азии с точки зрения «многогранности» развития казахстанской внешней политики;
- практическое международное позиционирование Казахстана и всей Центральной Азии как единого политико-исторического и культурно-гуманитарного региона со своим уникальным национальным и региональным брендингом (идейным конструктом);
- изучение возможности конструирования и последующего использования объединяющего бренда (например, топонима «Туркестан») для всего Центрально-Азиатского региона в целях наведения «мостов» между конкурирующими полюсами глобальной политики и экономики.

В последние годы мир переживает этап глобальных тектонических сдвигов, которые могут привести в итоге к появлению новых государственных образований, а также созданию региональных и глобальных коалиций и союзов на основе единой цивилизационной или иной принадлежности. При безусловном наличии рисков в случае реализации подобных сценариев, следует иметь в виду, что одновременно будут широко открываться доселе закрытые возможности. Именно в такой ситуации может раскрыться истинный конструктивистский потенциал Казахстана в рамках многогранной модели сотрудничества и взаимодействия со внешним миром, что позволит стране занять особое место в системе цивилизационных координат «Восток – Запад».

Литература:

Акорда, 2023 – Akorda.kz Официальный сайт Президента РК. Состоялся X саммит Организации тюркских государств. 3 ноября 2023 года. <https://www.akorda.kz/ru/sostoyalsya-x-sammit-organizacii-tyurkskih-gosudarstv-3105444> (Дата обращения: 29.08.2025).

Жусупбекова, 2025 – Жусупбекова Д. \$140 млн: итоги первого дня казахстанско-афганского бизнес-форума. МИА «Казинформ» от 23 апреля 2025 года. <https://www.inform.kz/ru/140-mln-itogi-pervogo-dnya-kazahstansko-afganskogo-biznes-foruma-06e48e> (Дата обращения: 29.08.2025).

Кошанова, 2023 – *Кошанова С.* «Безвиз» во благо. Казахстанская правда от 11 мая 2023 года. <https://kazpravda.kz/n/bezviz-vo-blogo> (Дата обращения: 29.08.2025).

Токаев, 2000 – *Токаев К.К.* Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы: АО «САК», НП ПИК «GAUHAR» 2000. – 584 с.

Токаев, 2025 – *Токаев К.К.* Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на пленарной сессии Международного форума Астана 29 мая 2025 года. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-plenarnoy-sessii-mezhdunarodnogo-foruma-astana-2944245> (Дата обращения: 29.08.2025).

Demircan, 2023 – *Demircan N.* The Role of Turks in the New World Order: Summit of the Organization of Turkic States and Turk Time. Modern Diplomacy. November 24, 2023. <https://moderndiplomacy.eu/2023/11/24/the-role-of-turks-in-the-new-world-order-summit-of-the-organization-of-turkic-states-and-turk-time> (Дата обращения: 29.08.2025).

Dilaver and Kocalar, 2024 – *Dilaver H., Kocalar A. C.* Anatolia: the end point of the Silk road. Journal of International Eastern European Studies, 6/1, June 2024, 92-116.

DW, 2023 – *Deutsche Welle.* Замглавы МИД Казахстана: Мы хотим помочь прекратить войну. Интервью Р.Василенко каналу Deutsche Welle от 2 апреля 2023 года. <https://www.dw.com/ru/zamglavy-mid-kazahstana-my-stremimsa-pomoc-prekratit-voynu/a-65194277> (Дата обращения: 29.08.2025).

GFP, 2025 – *Global Fire Power.* 2025 Military Strength Ranking. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=kazakhstan (Дата обращения: 29.08.2025).

Gleason, 2022 – *Gleason G.* New Military Doctrine Strengthens Kazakhstan's Multi-vector Posture. The Diplomat. October 25, 2022. <https://thediplomat.com/2022/10/new-military-doctrine-strengthens-kazakhstans-multi-vector-posture> (Дата обращения: 29.08.2025).

Kaufman, 2022 – *Kaufman J.P.* Introduction to International Relations: Theory and Practice. Third Edition. London: Rowman & Littlefield, 2022.

Krol and Pomeranz 2022 – *Krol G., Pomeranz W.* Wilson Memo: Understanding Recent Turmoil in Kazakhstan. The Wilson Center. January 20, 2022. <https://www.wilsoncenter.org/publication/wilson-memo-understanding-recent-turmoil-kazakhstan> (Дата обращения: 29.08.2025).

Rossi, 2024 – *Rossi, M.* Kazakhstan's Foreign Policy as a Model for Stability in an Unstable World. The Geopolitics. September 20, 2024. <https://thegeopolitics.com/kazakhstans-foreign-policy-as-a-model-for-stability-in-an-unstable-world> (Дата обращения: 29.08.2025).

Sanchez, 2025 – *Sanchez W.A.* Kazakhstan Diplomatic Drive Pushes Central Asia Cooperation. Geopolitical Monitor. June 12, 2025. <https://www.geopoliticalmonitor.com/kazakhstan-diplomatic-drive-pushes-central-asia-cooperation> (Дата обращения: 29.08.2025).

References:

Akorda, 2023 – *Akorda Official Website.* The 10th Summit of the Organization of Turkic States was held in Astana. November 3, 2023. <https://www.akorda.kz/ru/sostoyalsya-x-sammit-organizacii-turkskih-gosudarstv-3105444> (assessed 29.08.2025, in Russian).

Demircan, 2023 – *Demircan N.* The Role of Turks in the New World Order: Summit of the Organization of Turkic States and Turk Time. Modern Diplomacy. November 24, 2023. <https://moderndiplomacy.eu/2023/11/24/the-role-of-turks-in-the-new-world-order-summit-of-the-organization-of-turkic-states-and-turk-time> (assessed 29.08.2025).

Dilaver and Kocalar, 2024 – *Dilaver H., Kocalar A. C.* Anatolia: the end point of the Silk road. Journal of International Eastern European Studies, 6/1, June 2024, 92-116.

DW, 2023 – *Deutsche Welle.* Deputy Foreign Minister of Kazakhstan: We want to help to stop the war. R. Vasilenko's Interview to Deutsche Welle. April 2, 2023.

<https://www.dw.com/ru/zamglavy-mid-kazahstana-my-stremimsa-pomoc-prekratit-voynu/a-65194277> (assessed 29.08.2025, in Russian).

GFP, 2025 – *Global Fire Power*. 2025 Military Strength Ranking. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=kazakhstan (assessed 29.08.2025).

Gleason, 2022 – *Gleason G.* New Military Doctrine Strengthens Kazakhstan's Multi-vector Posture. *The Diplomat*. October 25, 2022. <https://thediplomat.com/2022/10/new-military-doctrine-strengthens-kazakhstans-multi-vector-posture> (assessed 29.08.2025).

Kaufman, 2022 – *Kaufman J.P.* Introduction to International Relations: Theory and Practice. Third Edition. London: Rowman & Littlefield, 2022.

Koshanova, 2023 – *Koshanova S.* The visa-free regime for the benefit. *Kazhastanskaja Pravda*. May 11, 2023. <https://kazpravda.kz/n/bezviz-vo-bлаго> (assessed 29.08.2025, in Russian).

Krol and Pomeranz 2022 – *Krol G., Pomeranz W.* Wilson Memo: Understanding Recent Turmoil in Kazakhstan. *The Wilson Center*. January 20, 2022. <https://www.wilsoncenter.org/publication/wilson-memo-understanding-recent-turmoil-kazakhstan> (assessed 29.08.2025).

Rossi, 2024 – *Rossi, M.* Kazakhstan's Foreign Policy as a Model for Stability in an Unstable World. *The Geopolitics*. September 20, 2024. <https://thegeopolitics.com/kazakhstans-foreign-policy-as-a-model-for-stability-in-an-unstable-world> (assessed 29.08.2025).

Sanchez, 2025 – *Sanchez W.A.* Kazakhstan Diplomatic Drive Pushes Central Asia Cooperation. *Geopolitical Monitor*. June 12, 2025. <https://www.geopoliticalmonitor.com/kazakhstan-diplomatic-drive-pushes-central-asia-cooperation> (assessed 29.08.2025).

Tokaev, 2000 – *Tokaev K.K.* Kazakhstan's Foreign Policy in the Context of Globalization. – Almaty: AO «SAK», NP PIK «GAUHAR» 2000. – 584 pages (in Russian).

Tokaev, 2025 – *Tokaev K.K.* The Speech by President Kassym-Jomart Tokayev at the plenary session of the Astana International Forum. May 29, 2025. The Official Website of the President of the Republic of Kazakhstan. <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-plenarnoy-sessii-mezhdunarodnogo-foruma-astana-2944245> (assessed 29.08.2025, in Russian).

Zhusupbekova, 2025 – *Zhusupbekova D.* \$140 million: results of the first day of the Kazakh-Afghan business forum. *MIA «Kazinform»*. April 23, 2025. <https://www.inform.kz/ru/140-mln-itogi-pervogo-dnya-kazahstansko-afganskogo-biznes-foruma-06e48e> (assessed 29.08.2025, in Russian).

¹ Дүйсен Ғ.М. ² Сабыров А.С.

^{1, 2} ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану

институты, Алматы, Қазақстан,

E-mail: ¹ galyimzhan@inbox.ru, ² ayan.sabyrov@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІК МОДЕЛІН КОНЦЕПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Қазақстанның сыртқы саясатын жүзеге асыру барысында ынтымақтастық пен өзара іс-қимылдың теорияларына сай әзірленген үлгілері мен тұжырымдамаларын басшылыққа алу өте маңызды. Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстанның академиялық орталарында Қазақстанның сыртқы саясатындағы перспективті тұжырымдамалық тәсілдер туралы талқылауды жаңарту. Мақаланың жаңалығы - сыртқы саясатқа арналған перспективті бағыттардың тұжырымдамалық негізі бола алатын, авторлар ұсынған сан қырлы ынтымақтастық пен өзара әрекеттестік моделінде. Жұмыста критикалық талдаудың және концептуалды кейс-модельдеудің әртүрлі әдістері қолданылды. Ұсынылған модель халықаралық қатынастардың нақты теорияларына негізделген қолданбалы ұсыныстарды одан әрі дамыту мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған.

Кілт сөздер: реализм, либерализм, конструктивизм, концептуалдық модель, сан қырлы ынтымақтастық және өзара әрекеттестік, Қазақстанның сыртқы саясаты.

¹ Duisen G.M. ² Sabyrov A.S.

^{1,2} R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ¹galyimzhan@inbox.ru, ²ayan.sabyrov@gmail.com,

ON THE ISSUE OF CONCEPTUALIZING THE MODEL OF COOPERATION AND INTERACTION IN KAZAKHSTAN'S FOREIGN POLICY

Abstract. In the course of implementing Kazakhstan's foreign policy, it is extremely important to be guided by theoretically developed models and concepts of cooperation and interaction with the key actors of the modern international relations. The main goal of the article is to revitalize the discussion in Kazakhstan's academic circles on possible conceptual approaches to Kazakhstan's foreign policy. The novelty of the article lies in the model of multifaceted cooperation and interaction proposed by the authors, which can become a conceptual basis for various directions in foreign policy activities. The work uses various methods of critical analysis and conceptual case modeling. The proposed model, based on generally recognized fundamental theories of international relations, expands the possibilities for further development of specific, applied recommendations.

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership” IRN: BR24993008

Keywords: realism, liberalism, constructivism, conceptual model, multifaceted cooperation and interaction, Kazakhstan's foreign policy.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сабыров Аян Сабырұлы, халықаралық қатынастар магистрі, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Дүйсен Ғалымжан Мустахимұлы, доктор экономических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. ORCID 0000-0002-4352-0482

Сабыров Аян Сабырұлы, магистр международных отношений, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. ORCID 0000-0002-2642-3103

Information about authors:

Duisen Galymzhan Mustahimuly, Doctor of Economic Sciences, the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Sabyrov Ayan Sabyruly, Master of International Affairs, the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келін түсті 6 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл

*¹Юлдашева В.А. ²Ахметбекова А.К.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹venerayuldasheva@inbox.ru, ²aaxbota@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК КЕЛІНДЕРІНІҢ БАСКИІМІНДЕГІ ӘШЕКЕЙ АТАУЛАРЫНА СИПАТТАМА

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада қазақ және түрік әйелдерінің дәстүрлі қалыңдық баскиімдеріндегі әшекей бұйымдарының символдық, әлеуметтік және лингвомәдени мән-мағынасы этнолингвистикалық тұрғыдан салыстырмалы талданады. Зерттеу жұмысының мақсаты – қалыңдық баскиімдеріндегі әшекей атауларының семантикалық сипаты негізінде қазақ және түрік ұлттарына тән мәдени кодтар мен дүниетанымдық ұстанымдарды анықтау. Мақалада қазақ және түрік мәдениетіндегі қалыңдық баскиімдерінің типологиясы, олардың мәдени қызметі мен әлеуметтік мәртебе көрсеткіші ретіндегі рөлі қарастырылады. Әсіресе, сәукеле, бөрік, фес, дувак, башлык, тепелік секілді баскиім түрлеріне тағылатын алтын-күміс моншақтар, үкі қауырсындары, «назар бонжук» тұмарлары, шолпылар, салпыншақтар және маңдайша әшекейлердің мағынасы мен қолданылу ерекшеліктеріне баса назар аударылып, талдау жасалды. Аталмыш атаулар негізгі зерттеу материалы ретінде жұмыстың практикалық сипатын арттырды. Қазақ және түрік тілдеріндегі әшекей атауларының салыстырмалы түрде жүйеленіп, этномәдени мәнінің алғаш рет жан-жақты талдануы зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығын айқындайды. Зерттеудің міндеті – ұлттық киім элементтерінің тілдік атауларының мағынасын талдап, лингвомәдени сипаттамасын беру. Аталмыш міндетті орындау барысында атауларды бақылау, жинақтау, лексикалық және семантикалық, салыстырмалы талдау әдістері жүзеге асты. Зерттеу нәтижесінде туыс екі халықтың дәстүрлерінде кездесетін діни наным-сенімдер, әлеуметтік сигналдар мен тілдік бірліктер арқылы әшекейлердің терең мағыналық құрылымы мен мәдени қызметі айқындалып, ұлттық киім мен тілдегі көрінісінің байланысы анықталды.

Кілт сөздер: қалыңдық баскиімі, дәстүрлі киім, сәукеле, фес, дувак, ұлттық әшекей, лингвомәдениет, этнолингвистика, қазақ және түрік мәдениеті.

Кіріспе

Кез келген ұлттың рухани және материалдық құндылықтарының бірегейі ретінде ұлттық киім үлгілері мен әшекейлері маңызды рөл атқарады. Ғасырлар бойы ұлттық киім «мәдениеттің айнасы» саналғандықтан, олардың атауларының семантикалық мәні мен қызметі ұлттың сыртқы сипатын ғана емес, ішкі дүниетанымы мен тұрмыстық ерекшелігін, дәстүрін, тіпті географиялық ортасының сипатын да айқындап беретін басты белгі деп есептейміз. Ұлттық киім өзінің негізгі қызметімен қатар, адам өмірінің кезеңдерін де тануға, ондағы халық танымы мен салтына, дәстүріне сай ұстанымдарды, наным-сенімдерді қамтиды. Мәселен, балалық шақ, жастық шақ, ересек кезең немесе адамның әлеуметтік мәртебесіне сай ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік береді. Үйлену тойы кез келген ұлттың өмірінің айнымас бөлігі болғандықтан, сондай-ақ қыз баланың өзінің туған отбасынан өзге отбасыға аяқ басуы, жаңа әлеуметтік мәртебеге ие болуы – барлығы оның киімі мен ондағы әшекейлерінің терең этимологиялық әрі семантикалық мәнімен шектеседі. Ұлттық киімнің ерекшелігі оның таңбалық сипатымен, ондағы атрибуттардың мазмұндылығымен де құнды.

Ә. Қайдар: «Әртүрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қозғалыстық қатарлар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтар бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз ертегілер арқылы ғана келіп жетуі мүмкін емес» (Қайдар, 1985: 18), - деген

тұжырымын ескере отырып, аталмыш материалдық элементтердің халық мәдениеті мен дүниетанымын танытудағы құндылығы мол екенін түсінеміз.

Қазақ және түрік халықтарының баскиімдері аталмыш ұлттар мәдениетінде маңызды символдық мәнге ие. Олардың әлеуметтік рөлі мен мәдениеттегі орны терең тарихпен байланысты. Әйелдердің баскиімдері тек сәндік элемент ретінде емес, сонымен қатар белгілі бір әлеуметтік, діни және мәдени, дүниетанымдық мән-мағынаны сақтаушы әрі ұрпақтан ұрпаққа тасымалдаушы құрал ретінде де қызмет атқарады. Әшекейлер – баскиімдердегі маңызды элементтердің бірі ретінде халықтың эстетикалық талғамы мен дүниетанымынан хабар береді. Қазақ және түрік әйелдерінің баскиімдеріндегі әшекейлер, өз кезегінде, қос халықтың мәдениетін, ділі мен дінін, тілін және дәстүрін салыстыра отырып, терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында қазақ және түрік тіліндегі қалыңдық баскиімінің әшекей бұйымдарының атауларын бақылау, жинақтау, лексикалық, этимологиялық және семантикалық, салыстырмалы талдау, этнографиялық әдіс, лингвистикалық әдіс және мәдени талдау әдістері жүзеге асты.

Салыстырмалы талдау әдісі, біріншіден, түркітілдес халықтар, соның ішінде қазақ және түрік ұлттарының қалыңдық баскиімдеріндегі ортақ белгілерді айқындауға, екіншіден, олардың әрқайсысына тән көркемдік және мәдени ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Аталған әдіс арқылы қазақтың дәстүрлі *сәукелесі* мен түріктің *başlık* (башлык) немесе *gelin başı* (гелин башлык) үлгілері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар жүйелі түрде сараланды. Зерттеу барысында қазақ сәукелесінің құрамындағы *шолпы*, *жырға*, *қапсырма*, *үкілі тұмар*, *зере*, *ақбүркеншік*, *алтын-күміс өрнектер* секілді әшекейлердің символдық және әлеуметтік мәні түрік мәдениетіндегі қалыңдық баскиімінде кездесетін *taki* (таки), *duvak* (дувак), *başörtü* (башөртү) сияқты элементтермен салыстырылды. Екі ұлттың да баскиімдерінде металл әшекейлер мен ою-өрнек мотивтері кең қолданылғанымен, олардың қызметі мен танымдық мазмұны әртүрлі тарихи-мәдени факторларға байланысты ерекшеленетіні анықталды. Мысалы, қазақ *сәукелесіндегі* үкі – келіннің пәктігі мен сәттілік тілеудің белгісі болса, түрік мәдениетіне тән *duvak* (дувак, неке жамылғысы) көбіне діни-исламдық түсінікпен байланыстырылған. Сонымен қатар, қазақ қалыңдығының баскиіміндегі әрбір әшекейдің әлеуметтік мәртебе мен байлықтың белгісі ретіндегі рөлі түрік нұсқасымен салыстырғанда әлдеқайда айқын көрінеді. Лингвистикалық әдіс бойынша қазақ және түрік қалыңдықтарының баскиіміндегі әшекейлерге тілдік тұрғыдан зерттеу жасалды. Әшекей атауларының семантикасы, этимологиясы, морфологиялық құрылымы, лексикалық мағынасы қазақ және түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі тұжырымдарға сай талқыланды. Әшекей бұйым атауларының атап айтқанда *başlık* (башлык), *taç* (тач) араб, парсы тілінен енгендігі анықталды. Этнографиялық әдіс бойынша қазақ және түрік мұражайлық экспонаттарында, жеке коллекцияларда және этнографиялық альбомдарда сақталған дәстүрлі баскиім әшекейлеріне сипаттама беріліп, олардың этнолингвистикалық ерекшеліктері талданды, қазақ және түрік ұлтына тән сәукеле үлгілерінің арнайы түсірілген фотосуреттері берілді (1,2-суреттер). Сонымен қатар, тарихи деректер мен архивтік материалдарда кездесетін әшекей атаулары қарастырылды.

Талқылау

Қазақ халқының ұлттық сипаты анық көрініп, ұлт дүниетанымында дәстүрлі концептілік мағынаға ие баскиім түрі – сәукеле. *Сәукеле* – XIX ғасырға дейін қазақтың қалыңдық ұзату дәстүрінде қаншалықты белсенді қолданыста болса, бүгінгі таңда да әуелгі мазмұнына сай қолданыстағы қалыңдық баскиім үлгісі. Сәукеле жөнінде өз еңбектерінде И. Георги, Ш. Уалиханов, И. Ибрагимов және т.б. зерттеуші-ғалымдар жазған болатын. И. Ибрагимовтің

жазбасы бойынша – «сәукеле – күміс және алтын теңгелермен, інжумен, сондай-ақ маржанмен әшекейленген, биік конус тәрізді құрастырылған баскиім. Ұзындығы -1,5 аршын» (Ибрагимов, 1972: 141). Аталмыш баскиімді қалыңдық күйеуге шыққан алғашқы күндерінен бастап бір жылға дейін киген, сонан соң төрт немесе бес жыл қатарынан тек қана үлкен той-жиын, мерекелерде киген. XIX ғасырда қымбат сәукелелердің бағасы мың сомға дейін немесе таңдаулы жүз аттың құнына дейін жеткен (Асанова, 2011: 79).

С. Қасиманов қазақ дүниетанымында сәукеле әйел баскиімдерінің ішіндегі ең күрделісі әрі ең әшекейлісі екенін, тіпті Байсақал деген кісінің қызының сәукелесі 500 биеге бағаланғандығын айтады (Қасиманов, 1996: 164). Бұл қазақ қалыңдықтарының баскиімінің дәстүрге сай сәнімен қатар олардың әлеуметтік мәртебесін, қалыңдық шыққан отбасының қоғамдағы орнын, беделін де байқатады.

Қазақ дүниетанымында *сәукеленің* құдіреті мен қасиеті бар деп саналған. *Сәукелені* күн сәулесінің таралуын көрсететін конустық пішінмен, сондай-ақ заттың бетін сәндік түрде әшекейлейтін метал бұйымдармен безендіруге тырысқан. Баскиімнің шеткі жақтауын бойлай көлемді ұзын салпыншақ-шекеліктер ілінген. Кейде олар сәнді тізбекті қатарлар құрайды (Зергерлік өнер әлемі, 2017). Ұзатылар алдындағы қыздың шашының екі бұрым болып өрілуі – жұптық символиканы білдіріп, қыздың бұдан былайғы өмірінің күйеуі және қайын жұртымен ортақтығы, алдағы тағдыры меңзеледі. Қыздың шашын өрудің этнографиялық символикасы түркі, тіпті әлем халықтарының көбіне ортақ екені этнограф-ғалым Ә. Төлеубаевтың еңбегінде тұжырымдалады (Төлеубаев, 1991: 160).

Сақ (скиф) әйелдері де «қасаба», «сәукеле» нұсқасына ұқсас ғұрыптық баскиімдер киіп, шаштарына кестеленген киіз шашбаулар таққан. Кендір жолаққа күлгін жібек мата тігіліп, оған тізбектеліп «он қораз» элементі тігілген баскиім үлгісі орта ғасырда табылған. Маңдайға тағылатын қыздардың баскиімі Маңғыстауда XIX ғ. және түрікмендерде кездеседі. Кестелеп тігілген қыздардың маңдайшасы «тәттілі» деп аталады. Ғұндардағы жібектен тігілген нұсқасы және кестеленіп, аң терісімен әдіптеп тігілген түрлері археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған.

Сақтардың кезінде тігілген *сәукелелерге* құстар, аң, жануарлар белгіленген алтын жапсырмалар тігілген. Алтын жапсырмаларда бейнеленген аң, құс, жануарлар тотем рөлін атқарса, қазақтар өздерінің ұлттық киімдеріне жыланнның, малдың сүйегін, құстың тырнағын, қауырсынын тұмар орнына таққан. Қазақтарда қасиетті құстардың бірі – үкі. Оның қауырсын жүнін бақсылар, сал серілер қадап жүрген. Үкіні әйелдер сәукеле, бөрік төбесіне таққан (Өмірбекова, 2015: 63).

Ал түрік қоғамының дәстүрлі өмір салтына сәйкес жас әрі бойдақ қыздар тым сәнді әрі көздің жауын алатын баскиім кимейді. Дегенмен тұрмысқа шыққаннан кейін олар алғаш рет сәнді киім – қалыңдық көйлектерін мұқият таңдайды. Қалыңдықты басқа әйелдерден ерекшелетін нәрсе – тек көйлек емес, сонымен қатар баскиімі, орамалы (*дувак*) және әшекейлер жиынтығы болып табылады. Үйлену салтанаты қоғамның мәдени ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Қалыңдық киіміндегі өзгерістер нәтижесінде баскиімдердің де түрлері өзгерген. Дәстүрлі қалыңдық киімдерінде ақ түсті орамалдың (*дувак*) қолданылуы «дәстүрлі киімнен қазіргі заманға өту» кезеңінің алғашқы белгісі ретінде саналады. Қалай болғанда да, қалыңдықтың киімі мен әшекейлері өзгерсе де, қызыл түсті орамал қолдану дәстүрі өзгермей сақталып келеді (Қош, Кауа Durmaz, 2018).

Түрік этномәдениетінде әйелдердің дәстүрлі киім-кешегі мен әшекейлік элементтерінің ең маңыздысы – баскиім болып табылады. Анадолы аймағында кең тараған «*baş bağlama*» (бас байлау) ұғымы көбіне тұрмысқа шығумен байланыстырылады. Бұл дәстүр бойынша, бойжеткен қыздар некеге дейін баскиімді мүлдем кимейді немесе өте қарапайым үлгілерін ғана қолданады. Ал тұрмысқа шыққан әйелдердің баскиімдері өзінің көркемдігімен, сәнділігімен және әшекейлерімен ерекшеленеді. Бұл – тек эстетикалық элемент емес, сонымен қатар әйелдің әлеуметтік мәртебесін білдіретін маңызды символ ретінде қабылданады.

Қазақ және түрік зерттеуші-ғалымдарының еңбектерінде екі туыс халықтың қалыңдық баскиімі және ондағы әшекейлерінің ұқсастығы мен арнайы жасалу сипатының өзара мәндес келуі байқалады. Қазақтың ежелгі дүниетанымында шаш адам жанымен байланыстырылып, оны күту мен сақтауға қатысты түрлі ырым-кәделер жасалған. Түскен шашты кез келген жерге тастамайды, егер оны құс тістеп кетсе, иесі ауруға ұшырайды деп есептеген (Ахметова, Әбдіғазизұлы, 2023: 143). Сондықтан қазақ сәукелесінде әшекейлер қатарында *зере* мен *ақбүркеншік* кездессе, түрік халқында да діни сенімге сай *duvak* қолданылады. Бұл да екі халық мәдениеті арасындағы ұқсас сипатты айқындайды. Дегенмен қазақ сәукелесі өзінің әшекейлерінің көптігімен, әр элементтің терең мазмұнымен ерекшеленсе, түрік қалыңдықтарының баскиімі өзінің арнайы түсімен, қосымша әшекейлерінің болатындығымен, діни сенімге негізделуімен сипатталады.

Зерттеу нәтижелері

Сәукеле атауының этимологиясы мен семантикалық мәні қазақ дүниетанымына сай зерттеушілер тарапынан түрлі сипатты құрайды. Мысалы, «*сау келді*», «*сау келуші*», «*сәуле*», «*шошайған бөрік*» (чокилә) «*сақтардың баскиімі*», «*сәуе*», «*сәу*» т.б. секілді сәукеле атауының пайда болуына қатысты пікірдің барлығы белгілі бір семантикалық мазмұнмен тұжырымдалған. «*Сау келді*», «*сау келуші*» – халықтың көшпелі өмір сүру салтына байланысты қалыңдықтың бір ауылдан екіншісіне барар ұзақ жолда аман келуімен байланыстырылса, «*сәуле*», «*сәу*» күн сәулесі мен ғарыштан сәуле төгуші мағынасын қамтиды. «*Сәуе*» – болашақ деген мағынаны береді. «*Сақ*» тайпасымен байланысты «*сақтардың баскиімі*» деп те тұжырымдалған. Сәукеле атауына тән мұндай әр тарапты этимологиялық әрі семантикалық тұжырымдар аталмыш баскиімнің халық пайда болғаннан бергі мифтік әрі тарихи, тұрмыстық астарлы таным-түсінігін танытады (Әзімбайқызы, 2025: 52).

Сәукеленің әшекеймен безендірілуі әр алуан болып келеді, сонымен қатар сәукеленің жаулығын *сулама* деп атайды. *Сәукеленің сырғасы* деп – салпыншағы мол, өзі ұзын да ауыр, салтанатты кездерде ғана байланатын әшекейді айтамыз. *Зере* (сәукеленің ішінен киетін баскиім) – конус пішінді киіз барқытпен тысталып, кенеппен астарланып тігіледі. Екі жақ самайына зертаспен көмкерілген барқыттан тігілген жақтама салбыратылады. *Төбелдірік* – (бергек) әйелдердің басына киетін әшекей атауы. *Маңдайша* – сәукеленің маңдайына тағатын асыл тасты күміс әшекей. *Былқылдақ* – үлкен моншақ, маржан. *Құйма төбелі сәукеле* – сәукеленің төбесіне тағылған, өрнектелген күмістен жасалған зергерлік бұйым. Сонымен қатар *ақ сәукеле* деп келіншектің сәукелесін айтамыз (Өмірбекова, 2015: 90-91). *Ақбүркеншік* – алғаш түскен келінге сәукеле сыртынан жабатын жамылғыш (Қайдауылқызы, 2012: 70).

Сәукеле – аса қымбат, бағалы, кәделі әрі әсем баскиім. Қазақтар сәукелені, басқа да баскиімдерді сәндік үшін ғана кимеген. Олардың әрқайсысы ұлтымыздың парасатын, тәрбиесін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көрсететін мән-мағынасы бар құндылықтар. Ұлы дала заңы бойынша көшпенділер адам баласын фәниге келтіретін, ошақ отын қорғаушы ретінде әйелдерді құрмет тұтқан. Әйелдерді көшпенділерден артық қадірлеген ешқандай орта болмаған. Олар құдайдың, табиғаттың, адамдардың алдында да ерлермен тең дәрежеде болған. Біздің аруларымыздың ғажап баскиімі – сәукеле осы замандардан бастау алған сияқты. Оның биіктігі мен сәнделуі күнмен шағылысқан заңғар тау шыңдарын елестетеді. Сонымен қатар ол иесі қозғалғанда әсем дыбыстар шығарып сұлу қыздардың, кермаралдай керілген кербез келіншектердің әсем жүрісіне үн қосып, ару сыны мен сымбатын одан әрі ажарлай түскен. Мұндай сұлуды қазақтар «*сыңғырлаған күлкісіне сылдырлаған шолпысы үн қосады*» деп ардақтаған.

Шынында да, сәукеле, салпыншақтар мен сырғалар, алқа мен кеуде әшекейлері, білезіктер мен жүзіктерден тұратын қазақ қалыңдығының той көйлегі хандық сән-салтанатпен ерекшеленеді. *Сәукеле* – дүниенің үш деңгейлі үлгісін бейнелейтін жоғары семантикалық мәртебеге ие. Оның зерінде Ұмай құдайының сарыны әртүрлі стильдену дәрежесінде жиі

өзгеріп отырса, өсімдік текті гүлді ою-өрнек пен зергерлік бұйымдардағы дән шашыраңқы элементтері құнарлықты бейнелейді (Шайгөзова, 2023: 49).

Сәукеленің көркемдік безендірілуі үш бөліктен тұратын символдық-композициялық құрылымға негізделеді. Оның жоғарғы бөлігі немесе «жоғарғы әлемі» әдетте металл немесе соған ұқсас жарқыраған материалдармен ерекшеленіп безендіріледі. Дәстүрлі қазақ дүниетанымында адамның төбесі – тіршілік қуатының, құттың шоғырланған нүктесі ретінде қабылданады. Мифологиялық түсінікке сәйкес, дәл осы төбе арқылы Ұмай ана – түркі мифологиясындағы бала мен ананың жебеуші құдайы – жас келіннің құрсағына болашақ баланың жанын дарытады. Жоғарғы әлем – рухтар мекені, құдайлар қоныстанған кеңістік ретінде сипатталады. Сәукеленің келесі деңгейі – орта әлем, яғни адамдар өмір сүретін дүниенің бейнесі. Бұл әсіресе Батыс Қазақстан өңіріне тән сәукеле үлгілерінде айқын көрініс табады: мұндағы металл пластинкалар тізбегі босанатын әйелдің бейнесін еске салады. Зерттеушілердің кейбірі бұл образды ұрпақтар сабақтастығының рухани символына айналған Ұмай ананың бейнесі деп түсіндіреді. Ол әйелдің қорғаушысы және тектілік жалғастығының кепілі ретінде танылады. Композициялық құрылымның төменгі бөлігі – төменгі әлем – суда тіршілік ететін жануарлардың, атап айтқанда, құндыз, сарыкүзен немесе кейінгі үлгілерде түлкі терісімен әрленеді. Бұл – жер асты және су асты әлемін бейнелейтін элементтер. Сәукеле құрылымы арқылы үш әлемнің тұтастығы мен үйлесімі бейнеленеді. Ол жас келінді өмірлік сынақтардан қорғауға бағытталған сакралды рәміз ретінде қызмет етеді (Stasevich, 2016). Аталмыш сипаттағы қазақ сәукелесінің көрнекі үлгісі 1-суретте берілген.

1-сурет. ҚР Мемлекеттік Орталық мұражайындағы қазақ сәукелесінің үлгісі

Түрік халқының дәстүрлі киім-кешек мәдениетінде әйелдердің баскиімі мен сәндік элементтері маңызды орын алады. Бұл тұрғыда *başlık* (башлык) ұғымы Анадолы өңірінде неке ұғымымен тікелей байланысты қолданылады. Зерттеулерге сәйкес, бойжеткен қыздар үйленбей тұрып *başlık* (башлык) кимеген немесе өте қарапайым түрлерін пайдаланған. Ал керісінше, қалыңдықтарға тән башлыктардың көрнекті әрі сәнді болғаны атап өтіледі. *Башлык* сөзі *baş-бас* сөзіне *lık-лык* (есімнен зат есім тудыратын жұрнақтың) жалғануы арқылы жасалған. Қалыңдықтың басқа тағатын әшекейленген баскиімі. Анадолы өңірінде қалыңдықтар киетін дәстүрлі башлык баскиімдері айрықша сәнімен және символдық мағынасымен ерекшеленеді. Бұл баскиімдер әдетте бірнеше қабат жібек, мақта немесе барқыт сияқты сапалы маталардан дайындалады. Башлыктың беткі жағы түрлі түсті шыны

моншақтармен, кестеленген гүлді өрнектермен, үкі қауырсындарымен және металл тиындармен әшекейленеді.

Түрік қалыңдықтарының баскиіміндегі моншақтар – дәстүрлі түрде көз тиюден сақтайтын құрал ретінде қолданылады. Түрік қоғамында моншақтардың түрлі түстері, әсіресе, көк моншақ, сәттілік пен қорғаныс деген сенімді білдіреді. Олар қалыңдықтың тұрмысқа шыққанын және отбасының жаңа мүшесі ретінде қабылданғанын көрсетеді.

Ал металл тиындар – көбінесе алтын немесе күміс тиындар қалыңдықтың бас жаулығына тігіледі. Бұл элементтер дәстүрлі түрде отбасылық байлықты, мәртебені және қалыңдықтың үйіндегі экономикалық жағдайды бейнелейді. Сонымен қатар, тиындардың көптігі қалыңдықтың отбасында жаңа өмірдің басталғанын және оның дәстүрлер мен салттарды сақтайтын маңызды мүшесі екенін білдіреді. Үкі қауырсындары – қазақ, түрік және басқа да шығыс мәдениеттерінде қасиетті және рухани символ ретінде қабылданады. Үкі қауырсыны қалыңдықтың баскиіміне тігіліп, оған ерекше сән береді. Сонымен қатар, үкі қауырсыны қалыңдықтың таза ниетін, адалдықты және үй ішіндегі үйлесімділікті сақтауын білдіреді. Сондай-ақ, назардан (көз тиюден) сақтайды деген сеніммен көк көз бейнеленген тұмарлар – «*nazar boncuk*» - *назар бонжук*, көз тимесін деген мақсатта *көзмойыншақ* – жиі тігіледі. Әшекей элементтері тек сәндік қызмет атқармай, келіннің әлеуметтік жағдайын, отбасылық мәртебесін және жергілікті этнографиялық дәстүрлерін де білдіреді. Түрік қалыңдығының баскиімі және әшекейлерінің үлгісі 2-суретте берілген.

2-сурет. Анкара этнографиялық мұражайындағы қалыңдық баскиімі – *başlık* «башлык»

Қалыңдықтың баскиіміне тағылатын тағы бір сәндік әшекей – «*taç*» *тәж* ретінде сипатталады. Бұл тәждер гүл шоқтары немесе зергерлік әшекейлерден тұруы мүмкін және дәстүрлі тұрғыда қалыңдықтың баскиімі ретінде сипатталған. «*Taç*» сөзі арабша және парсы тілінде *tāc* «патшаның баскиімі» деген мағынаны білдіреді. (Özder, 1999: 10).

Анадолының әрбір өңірінде *kepez* (кепез), *al duvak*, (қызыл дувак) *tozak* (тозак), *çıga* (чыга) сияқты атаулармен танылған қалыңдық баскиімдерінің тамыры тереңге кетеді әрі олар қасиетті деп саналған. Бұл баскиімдер құстың қауырсындарымен, күмістермен және жылтырақ тастармен сәнделген. Османлы кезеңінде қалыңдықтар қауырсынды туға ие болған. Арнайы қалыңдыққа арналған асыл тастан (сом гауһардан) жасалған тәж үлкен баскиімге бекітіліп, бастың үстіне орналастырылған. Тәждің ұштары таспамен қалыңдықтың шашының

астына көрінбейтіндей етіп байланған. Тәждің артына өте ашық қызғылт түсті «қалыңдық туы» деп аталатын қауырсын инемен қадалып, оның ұштары баскиімнің төбесінен сол жаққа қарай салбыратылып қойылған (Cihan, 2021).

Анадолы өңірінде түрік әйелдері арасында *баишлык* пен бас байлайтын сәнді орамалдардың түрлерінің әлеуметтік мәнге ие екендігі байқалады. Мәселен, келіннің бас жаулығы, ажырасқан немесе жесір әйелдің бас жаулығы, тіпті баласыз әйелдің бас жаулығы – қоғамдағы әйел мәртебесін бейнелейтін маңызды белгі болған. Сондай-ақ, «Қыздың басы байланды», «Балалардың басы байланды» сынды тіркестердің қолданылуы бас байлаудың некелік мәртебені білдіретінін көрсетеді (Özdemir, 2009: 41).

Анадолы аймағының халықтық киім үлгілерінде «*fes*» (*фес*) баскиімі ерекше орын алады. Этнографиялық деректерге сәйкес өткен ғасырларда өңір халқы шұға матасынан арнайы қалыпта пішінделген, төбе жағына пүскіл тағылған *фес* түрін қолданған. Қазіргі таңда бұл дәстүр «*дувак күні*» деп аталатын, қалыңдықтың үйленуінен кейінгі күні өткізілетін салтанатты рәсімде жалғасын табууда.

Фес баскиімі жүн жіппен тығыз ілмектеп тоқу (сұрма ілмек) техникасы арқылы жасалады және құрылымы екі бөліктен тұрады. Олар: дөңгелек төбе мен жіңішке әрі ұзынша қаптал бөлік. Баскиімнің формасының тұрақтылығы мен қаттылығын қамтамасыз ету мақсатында ол тоқылған соң арнайы крахмалданып, қатайтылып дайындалады. Фестің маңдай тұсына жазусыз матадан жасалған «*чеки*» деп аталатын жіңішке орамал оралады, оның ұштары фестің артқы жағына бүктеліп, көзге түспейтіндей етіп ішке кіргізіледі. *Чекидің* үстіне «*алын алтындары*», яғни «маңдай алтындары» деп аталатын әшекейлер бекітіледі. Бұл алтын әшекейлер қызыл түсті лентаға тізілген ұсақ алтын теңгелерден тұрады және олардың саны мен сапасы отбасылық материалдық жағдайға тікелей байланысты анықталады. Маңдай алтындары тек эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, қалыңдықтың әлеуметтік мәртебесін білдіретін мәдени-символдық элемент ретінде де маңызға ие.

«*Тепелик*» (*тепелік*) – әйелдер баскиімінің сәндік әшекейі, қалыңдық *фесінің* үстіне немесе тікелей шаштың үстіне тағылатын сәндік бұйым. Ол көбіне күміс немесе алтыннан жасалып, фесті толықтай немесе жартылай жабатын дөңгелек, күмбез тәрізді немесе тостаған пішінінде келеді. Әшекейлеу тәсілдері әртүрлі, көбіне өсімдік тектес өрнектермен безендіріледі.

Тепеліктің алдыңғы жағынан салбырап тұратын тізбектер еркіндік пен тәуелсіздікті, ал олардың ұштарына тағылған алтын және күміс теңгелер береке мен молшылықты білдіреді. Бұл элементтер эстетикалық қызметтен бөлек, әйелдің отбасындағы орны мен әлеуметтік мәртебесін де бейнелейтін мағыналық-символдық компоненттер ретінде қарастырылады (Özdemir, 2016).

Осман империясы кезеңінен келе жатқан баскиім – «*duvak*» (*дувак*) – қалыңдықтың әке үйінен күйеу үйіне аттанар сәтінде киетін дәстүрлі баскиімі. Ол жоғары қарай сүйірленіп келген ұзын күләпара тәрізді ерекше пішінді. Оның сыртынан жабылатын «*ал дувак*» деп аталатын жамылғысы – қызыл түсті, жұқа, қолмен тоқылған мақта матадан дайындалады. Бұл тек сәндік шүберек емес, оның қызыл түсі – қан, өмір, құнарлылық және жаңа бастаманың белгісі ретінде қабылданады. *Дувактың* артқы бөлігіне қызыл матаға гүлді өрнекпен безендіріліп қосылып тігіледі, бұл – аналық, табиғат және ұрпақ жалғастығының символы.

Қалыңдықтың басына алдымен үлкен ақ матадан (шаршы немесе жайма) биік хұн тәрізді тұлға жасалып, жоғары көтеріңкі етіп оралады. Бұл – қалыңдықтың жаңа өмірге көтерілуін, отбасындағы жаңа мәртебесін бейнелейді. Оның үстінен *ал дувак* жабылып, ол тізеге дейін түседі, яғни қалыңдықтың ұяндығы мен инабаттылығын білдіретін көркем жамылғы қызметін атқарады.

Дәстүр бойынша, бұл баскиім қалыңдықтың бетін толық жауып тұрады, сырт көзге көрінбейді, бірақ келін өз айналасын шектеулі түрде көре алады. Бұл – қалыңдықтың енді өз ортасын сырттай бақылаушы емес, ішкі әлемнің бір бөлігіне айналып келе жатқанын

білдіретін символдық көшу кезеңі. Баскиімнің алдыңғы жағындағы дөңгелек төбе формасы – тұтастық пен үйлесімнің белгісі. Оның астынан айналдыра «*гелин алы*» деп аталатын таспа өткізіліп, ол бастың артқы жағында түйіледі. Бұл таспа – қалыңдықтың жаңа отбасыға байлануын, яғни оның өз шаңырағындағы рөлін қабылдап, бекінуін бейнелейді (Aktepe, Erol, 2019).

Қалыңдықтың басына тағылатын әшекей элементтердің бірі ретінде *дувакпен* қатар, ерекше символикалық мәнге ие *gelin teli* (*қалыңдықтың күмістен жасалған әшекей жіп немесе жіңішке әшекейленген күміс сым, шаибау тәрізді*) де маңызды орын алады. Бұл – қалыңдықтың басынан бастап тізесіне дейін, кейде жерге дейін жететін, ені 1-2 мм болатын жіңішке әрі ұзын күміс сымдардан тұратын әшекей түрі. Ол көбінесе нәзік жылтырап тұратын талшықтардан немесе сымнан жасалып, қалыңдықтың сұлулығын арттырып қана қоймай, белгілі бір наным-сеніммен де байланысты болған. Қалыңдықтың күміс шелі элементіне қатысты халық арасында мынадай сенім қалыптасқан: үйлену жасындағы қыз сол шелден үлес алса, ол қыздың бағы ашылып, тұрмысқа шығу уақыты жақындайды деген түсінік болған (Aydemir, 2013: 645). Алайда, XX ғасырдың ортасына таман бұл әшекейді басқа тағу дәстүрі өз өзектілігін жоғалтты. Соның нәтижесінде, қалыңдықтың күміс шелі қазіргі уақытта көбінесе қалыңдық гүлшоғында сәндік элемент ретінде ғана қолданыла бастады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ және түрік халықтарының қалыңдық баскиімдеріндегі әшекейлері мен олардың атауларының өзара ұқсас сипаттарының басымдығы айқындалды. Қазақ және түрік халықтарының діни ұстанымдары мұсылман дініне сай ұқсас болғандықтан қалыңдықтың баскиімінің әр элементі белгілі бір мағынаны артып, оның көлемді әрі жабық болуы, шашты жасыруы, түсі, алтын мен күміс элементтердің, үкі қауырсынының т.б. кездесуі тұрмыс құрғалы жатқан қыздың тәрбиесі мен мәдениетін, инабаттылығын, көркем мінезін, әлеуметтік мәртебесін, отбасының экономикалық ерекшелігін көрсететін, ділі мен дінін танынатын құндылықтар екенін түсіндік.

Қазақ қалыңдығының баскиімі – сәукеледегі әшекейлердің көптігі, оның материалы мен әр детальдің этимологиялық, функционалдық мағынасы мен атауының семантикалық мәні көбінесе халықтың тұрмысы мен географиялық орналасу ерекшелігін, еркіндігін, дәстүрін, ертеден қалыптасқан салттары мен наным-сенімдерін, қыз баласына деген айрықша құрметті білдіреді. Оның үстіңгі, ортаңғы және төменгі бөлімінің үш түрлі әлемді білдіруі – қазақ дүниетанымындағы табиғат пен әлем туралы түсінікті аңғартады. Ал түрік халқының қалыңдық баскиіміндегі әшекейлері ұлттың діни ұстанымдарының беріктігін, халықтың арман-тілегіне байланысты элементтерді, әсіресе қалыңдықтың өзге отбасы мүшесіне айналуына қатысты қағидаларды белсенді қамтитыны байқатады.

Қазақ және түрік халықтарының қалыңдық баскиім әшекейлерінің түрлері мен атауларының көрінісі, сипаты, белгілі бір элементтері этномәдени ерекшеліктерге ие болғанымен, өзара ұқсастық жиі байқалды. Мәселен, қазақ сәукелесі мен түрік башлығына тән металл, алтын, күміс әшекейлер, салпыншақтар, ақ желпілдек орамал, көбінесе қызғылт түстің қолданылуы, екеуінде де қыздың шашы мен реңін сырт көзден жасыруға тырысуы, көз тиюден сақтау үшін тағылатын әртүрлі элементтер, ең бастысы – қалыңдық баскиімі мен әшекейлерінің мән-мағынасының тамыры дүниетаным мен мәдениеттер байланысын, ұқсастығын дәлелдейді.

Қорытынды

Қазақ және түрік халықтары үшін әйел адамның рөлі зор болғандықтан, оның әртүрлі әлеуметтік мәртебесіне сай ұлттық киім сипаты да маңызды орын алады. Әйел – ошақтың қорғаушысы. Сондықтан қыз баланың тұрмыс құруында киетін қалыңдық киімінің әр элементі белгілі бір ұлттық-мәдени мән-мағынаға ие. Бұл тек материалдық емес, ұлттық мәдени және рухани кодынан хабар беретін құнды ақпараттық белгі.

Қазақ халқының қалыңдықтарының баскиім әшекей бұйымдары халық тұрмысының

сипатына, кәсібіне сай, наным-сенімдеріне, діні мен діліне сай пайда болғаны белгілі болды. Сонымен қатар қазақ халқы қыз баланың жасы мен әлеуметтік мәртебесіне ерекше көңіл бөлетіні және сол танымның киімде көрініс табатыны байқалды. Түрік халқының да қалыңдық баскиімдері ұлттың ділі мен мәдениетіне сәйкес жасалған. Әсіресе түрік халқы қалыңдық киімін діни сенімдерімен байланыстырған. Ұлттық баскиіммен қатар қалыңдықтың басын жауып тұратын арнайы орамалдың қатар қолданылуы халық танымындағы әйел адамның басы үнемі жабық болуы керек деген түсінікке байланысты туған.

Зерттеу жұмысында қазақ және түрік халықтарына тән қалыңдық баскиімдеріндегі әшекей атауларының семантикалық мәні айқындалып, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтардың мазмұны сараланды. Қалыңдық баскиімдерінің түрлері және олардың әшекей бұйымдарының атауы, мазмұны, этномәдени ерекшеліктері талданды. Қазақ халқының қалыңдық баскиімі – *сәукеле* және оның әшекей бұйымдарының атаулары мен олардың лексикалық мағынасы, жасалу сипаты айқындалды. Түрік халқының қалыңдық баскиімі – *başlık* пен *duvak*-тың типологиясы мен атаулардың семантикалық мәні анықталды.

Қазақ және түрік секілді туыстас халықтардың қалыңдық баскиімдерінің әшекей бұйымдарының функционалдық сипаты мен атаулардың лингвистикалық негізі бақыланып, талданды. Салыстырмалы талдау негізінде екі халыққа тән қалыңдық баскиім әшекейлерінің этномәдени мәні мен рухани дүниетанымдық негізінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды, атаулардың лингвомәдени сипаты бақыланды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік халықтарына тән қалыңдық баскиімдерінің әшекей бұйымдары назарға алынып, олардың түрлері, атаулары, мазмұндық және функционалдық құндылығы айқындалды. Екі халықтың мәдениеті мен дүниетанымы арасындағы ұқсас сипаттарының жиілігі анықталып, дін мен діл сипатына сай жүйеленді.

Зерттеу жұмысында анықталған екі халықтың қалыңдық баскиім әшекейлерінің көрнекі сипаты нақты қазақ және түрік халықтарының ұлттық мұражайларындағы жәдігерлердің фотосуреті негізінде ұсынылды (1-2 суреттер). Бұл жұмыста талданған теориялық ақпараттың нақты практикалық әрі материалдық бейнесін тануға мүмкіндік береді. Баскиім мен әшекей атауларының лингвистикалық, семантикалық мағынасының, этномәдени негізін және функционалдық сипатын жан-жақты талдау жұмыстың ғылыми жаңалығын айқындады. Аталмыш тақырып материалдық құндылықтың рухани құндылық ретіндегі көрінісінің, мәдениетаралық байланыстың терең пәнаралық өзегін жаңғыртуда маңыздылығын жоймайды.

Әдебиет:

Aktepe, Erol, 2019 – *Aktepe Ş., Erol E. Osmanlı Dönemi Gelinlikleri ve Gelin Başlıkları // The Journal of Social Science. 2019. 5. S. 339–349.*

Асанова, 2011 – *Асанова С. Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері тарихы / А. Птицина. Астана: Фолиант, 2011. 160 б.*

Ахметова, Әбдіғазизұлы, 2023 – *Ахметова А., Әбдіғазизұлы Б. Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі этно-фольклорлық символ қызметі // Ясауи университетінің Хабаршысы. 2023. № 4(130). Б. 139–149.*

Aydemir, 2013 – *Aydemir A. Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine // International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2013. 8(9). S. 619–655.*

Өзімбақызы, 2025 – *Өзімбақызы Э.М. Қазақ және түрік этностарының ұлттық киім дискурсын қалыптастырудағы лингвомәдени компоненттер: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2025. 184 б.*

Ибрагимов, 1972 – *Ибрагимов И.И. Этнографические очерки киргизского народа // Русский Туркестан. 1972. вып. II. С. 141.*

Зергерлік өнер әлемі, 2017 – *Зергерлік өнер әлемі. Құрастырғандар: Ж.А. Тұрлыбекова, Ұ.К. Каюпова, С. Аманова. Алматы: Қазақпарат, 2017. 453 б.*

Коç, Kaya Durmaz, 2018 – Коç F., Kaya Durmaz L. Moda Süreci Bağlamında Gelin Başlığı Tazimlerinde Estetik Değerler ve Tasarım Özelliklerindeki Değişim: Giresun İli Şebinkarahisar Örneği // Akademik Bakış Dergisi. 2018. 69. S.12-30.

Қайдар, 1985 – Қайдар Ә.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. № 10. Б. 24–25.

Қайдауылқызы, 2012 – Қайдауылқызы F. Киелі кимешек: Фотоальбом. Алматы: Өнер, 2012. 240 б.

Қасиманов, 1995 – Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. 240 б.

Өмірбекова, 2015 – Өмірбекова М.Ш. Қазақ ұлттық киімінің этномәдени лексикасы. Алматы: Дәуір, 2015. 319 б.

Özder, 1999 – Özder L. İç Anadolu bölgesi geleneksel kadın başlıkları. Ankara: Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, 1999. 334 s.

Özdemir, 2009 – Özdemir M. Bolu ilinde geleneksel kadın başlıkları // Art-e Sanat Dergisi. 2009. 3. S. 1–15.

Cihan, 2021 – Cihan C. Türk Kam (Şaman) ve Kadın Başlıklarında Kuş Tüyünün Kullanılması // Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2021. 8(31). S. 104–118.

Stasevich, 2016 – Stasevich I. Kazakh women wedding headdress in the MAE RAS collection. [Electronic resource] URL: https://www.researchgate.net/publication/318272971_Kazakh_Women_Wedding_Headdress_in_the_MAE_RAS_Collection (Date of reference: 25.07.2025).

Толеубаев, 1991 – Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX–начало XX в.). Алматы: Ғылым, 1991. 289 с.

Шайғозова, 2023 – Шайғозова Ж.Н. Қазіргі Қазақстанның қолөнері атласы. Алматы: ҚазҒЗМИ, 2023. 250 б.

References:

Aktepe, Erol, 2019 – Aktepe Ş., Erol E. Osmanlı Dönemi Gelinlikleri ve Gelin Başlıkları [Ottoman-era wedding dresses and Bridal hats] // The Journal of Social Science. 2019. 5. P. 339–349. (in Turk).

Asanova, 2011 – Asanova S. Kazakhtyn ulttyk kiimderi zhane koloneri tarikhyy [History of Kazakh national costumes and crafts] / A. Ptitsina. 2011. Astana: Foliant. 160 p. (in Kaz).

Akhmetova, Abdigaziuly, 2023 – Akhmetova A., Abdigaziuly B. Zeynolla Saniktin «Shashtagy sharapat» angimesindegi etno-folklorlyk simvol kyzmeti [Ethno-folklore symbol in Zeynolla Sanik's short story «The Blessing in the Hair»] // Yasau universitetinin Khabarshysy. № 4(130). 2023. P. 139–149. (in Kaz).

Aydemir, 2013 – Aydemir A. Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine [Some Wedding Terms in the Turkic World and the Tradition of ‘Al Duvak’] // International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 8(9). 2013. P. 619–655. (in Turk).

Azimbaykyzy, 2025 – Azimbaykyzy E.M. Kazak zhane turik etnostarynyn ulttyk kiim diskursyn kalypstastyrudagy lingvomadeni komponentter [Linguistic and cultural components in the formation of the discourse of national dress of Kazakh and Turkish ethnic groups]: filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiya. 2025. Almaty. 184 p. (in Kaz).

Cihan, 2021 – Cihan C. Türk Kam (Şaman) ve Kadın Başlıklarında Kuş Tüyünün Kullanılması [The Use of Bird Feathers in Turkish Kam (Shaman) and Women's Headwear] // Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 8(31). 2021. P. 104–118. (in Turk).

Ibragimov, 1972 – Ibragimov I.I. Etnograficheskiye ocherki kirgizskogo naroda [Ethnographic sketches of the Kyrgyz people] // Russky Turkestan. iss. II. 1972. P. 141. (in Rus).

Kaydar, 1985 – Kaydar A.T. Etnolingvistika [Ethnolinguistics] // Bilim zhane enbek. № 10. 1985. P. 24–25. (in Kaz).

Kaydaulykyzy, 2012 – *Kaydaulykyzy G.* Kiyeli kimeshek [Holy Kimeshek]: Fotoalbom. 2012. Almaty: Oner. 240 p. (in Kaz).

Kasimanov, 1995 – *Kasimanov S.* Kazak khalkynyn қолонери [Crafts of the Kazakh people]. 199. Almaty: Kazakstan. 240 p. (in Kaz).

Koç, Kaya Durmaz, 2018 – *Koç F., Kaya Durmaz L.* Moda Süreci Bağlamında Gelin Başlığı Tazimlerinde Estetik Değerler ve Tasarım Özelliklerindeki Değişim: Giresun İli Şebinkarahisar Örneği [Changes in Aesthetic Values and Design Features in Bridal Headwear Arrangements in the Context of the Fashion Process: The Example of Shebinkarahisar, Giresun Province] // Akademik Bakış Dergisi. 69. 2018. P.12–30. (in Turk).

Omirebekova, 2015 – *Omirebekova M.Sh.* Kazak ulttyk kiiminin etnomadeni leksikasy [Ethnocultural vocabulary of Kazakh national clothes]. 2015. Almaty: Daur. 319 p. (in Kaz).

Özder, 1999 – *Özder L.* İç Anadolu bölgesi geleneksel kadın başlıkları [Traditional women's headdresses of the Central Anatolia region]. 1999. Ankara: Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları. 334 p. (in Turk).

Özdemir, 2009 – *Özdemir M.* Bolu ilinde geleneksel kadın başlıkları [Traditional women's headdresses in Bolu province] // Art-e Sanat Dergisi. 3. 2009. P. 1–15. (in Turk).

Stasevich, 2016 – *Stasevich I.* Kazakh women wedding headdress in the MAE RAS collection. [Electronic resource] URL: https://www.researchgate.net/publication/318272971_Kazakh_Women_Wedding_Headdress_in_the_MAE_RAS_Collection (Date of reference: 25.07.2025). (in Eng).

Shaygozova, 2023 – *Shaygozova Zh.N.* Kazirgi Kazakstannyn koloneri atlasy [Atlas of crafts of modern Kazakhstan.]. 2023. Almaty: KazFZMI. 250 p. (in Kaz).

Toleubayev, 1991 – *Toleubayev A.T.* Relikty doislamskikh verovany v semeynoy obryadnosti kazakhov (XIX – nachalo XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (19th–early 20th centuries)]. 1991. Almaty: Gylym. 289 p. (in Rus).

Zergerlik oner alemi, 2017 – *Zergerlik oner alemi* [World of jewelry art]. Kurastyrgandar: Zh.A. Turlybekova, U.K. Kayupova, S. Amanova. 2017. Almaty: Kazakparat. 453 p. (in Kaz).

¹Юлдашева В.А. ²Ахметбекова А.К.

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹venerayuldasheva@inbox.ru, ²aaxbota@gmail.com

ОПИСАНИЕ НАЗВАНИЙ УКРАШЕНИЙ НА ГОЛОВНЫХ УБОРАХ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ НЕВЕСТ

Аннотация. В представленной статье проводится сравнительный анализ символического, социального и лингвокультурного значения украшений казахских и турецких женщин в традиционных свадебных головных уборах с этнолингвистической точки зрения. Целью исследовательской работы является определение культурных кодов и мировоззренческих позиций, характерных для казахской и турецкой национальностей, на основе семантического характера названий украшений в свадебных головных уборах. В статье рассматривается типология свадебных головных уборов в казахской и турецкой культуре, их роль как показателя культурной деятельности и социального статуса. Особое внимание было уделено и проанализировано значение и особенности применения золотых и серебряных бус, перьев совы, амулетов «назар бонжук», шолпы, брелков и вывесок, которые носят на таких видах головных уборов, как саукеле, борик, фес, дувак, башлык, тепелык. Перечисленные названия повысили практический характер работы как основа исследовательского материала. Сравнительный систематизированный анализ этнокультурного значения наименований украшений на казахском и турецком языках впервые определяет научную новизну исследовательской работы. Задача исследования-проанализировать значение языковых

названий элементов национальной одежды и дать лингвокультурную характеристику. В ходе выполнения данной задачи реализованы методы контроля, обобщения, лексического и семантического, сравнительного анализа имен. В результате исследования была выявлена глубокая смысловая структура и культурная функция украшений через религиозные верования, социальные сигналы и языковые единицы, встречающиеся в традициях двух родственных народов, а также установлена связь между национальной одеждой и выражением в языке.

Ключевые слова: свадебный головной убор, традиционная одежда, саукеле, фес, дувак, национальное украшение, лингвокультура, этнолингвистика, казахская и турецкая культура.

¹Yuldasheva V.A. ²Akhmetbekova A.K.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹venerayuldasheva@inbox.ru , ²aaxbota@gmail.com

DESCRIPTION OF THE NAMES OF JEWELRY ON THE HEADDRESSES OF KAZAKH AND TURKISH BRIDES

Abstract. This article provides a comparative analysis of the symbolic, social, and linguistic-cultural significance of Kazakh and Turkish women's jewelry in traditional wedding headdresses from an ethnolinguistic perspective. The aim of the research is to identify the cultural codes and worldview positions characteristic of the Kazakh and Turkish nationalities based on the semantic nature of the names of jewelry in wedding headdresses. The article examines the typology of wedding headdresses in Kazakh and Turkish culture, their role as an indicator of cultural activity and social status. Particular attention was paid to and analyzed the significance and peculiarities of the use of gold and silver beads, owl feathers, “nazar bonjuk” amulets, sholpy, key rings, and signs worn on such types of headwear as saukele, borik, fez, duvak, bashlyk, and tepelik. The names listed above enhanced the practical nature of the work as a basis for research material. A comparative systematic analysis of the ethnocultural significance of the names of jewelry in the Kazakh and Turkish languages determines the scientific novelty of the research work for the first time. The aim of the study is to analyze the meaning of the linguistic names of elements of national clothing and to provide a linguistic and cultural description. In the course of this task, methods of control, generalization, lexical and semantic, and comparative analysis of names were implemented. The study revealed the deep semantic structure and cultural function of jewelry through religious beliefs, social signals, and linguistic units found in the traditions of two related peoples, and established a connection between national clothing and expression in language.

Keywords: wedding headdress, traditional clothing, saukele, fez, duvak, national decoration, linguoculture, ethnolinguistics, Kazakh and Turkish culture.

Авторлар туралы мәлімет:

Юлдашева Венера Аббасовна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ахметбекова Ақбота Карибаевна, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Юлдашева Венера Аббасовна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ахметбекова Ақбота Карибаевна, к. филол. н, ассоциированный профессор, доцент кафедры Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет им. аль-

Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Yuldasheva Venera Abbasovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akhmetbekova Akbota Karibayevna, PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Middle East and South Asia, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 8 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹Sholakhov M.G. ²Nabiev R.A.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Bulgarian Islamic Academy, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russia

E-mail: ¹muri777@mail.ru, ²rinat.Nabiev@kpfu.ru

THE RELIGIOUS FACTOR IN KAZAKH-DZUNGAR (OIRAT) RELATIONS

Abstract. The Kazakh-Oirat relations, spanning several centuries, represent a complex and multifaceted historical phenomenon, in which political, economic, cultural, and religious aspects were intricately interwoven. One of the key factors that significantly influenced the dynamics of these relations was religion. The Kazakhs, adherents of Islam, and the Oirats (Dzungars), followers of the Gelugpa school of Tibetan Buddhism, were in constant interaction, which frequently escalated into conflicts driven by differences in religious beliefs and policies. Religion played a crucial role in shaping the identity of both groups. For the Kazakhs, Islam served not only as a spiritual foundation but also as a unifying element in their struggle against external threats. The Oirats, in turn, regarded Buddhism as an instrument for strengthening their statehood and expanding their influence in Central Asia. The religious factor was often employed as an ideological justification for military campaigns and diplomatic initiatives. The study of the religious dimension in Kazakh-Oirat relations provides a deeper understanding of not only the history of these two peoples but also the broader patterns of interaction between the Islamic and Buddhist worlds in Central Asia. This aspect also sheds light on how religion influenced the formation of political alliances, conflicts, and cultural exchanges in the region. Both Kazakh and Oirat historiography assert that their religion played a crucial role in preserving their cultural identity.

Acknowledgement: This study was carried out within the framework of grant project No. AP26103999, “Comprehensive study of the history of the medieval settlement of Saraishyk.

Keywords: Religious conflict, Islam, Buddhism (Lamaism), Dalai Lama, Kalmyks, Kazakh Horde, Dzungar Khanate, Religious propaganda, Faith.

Introduction

The religious factor in Kazakh-Oirat relations was merely a continuation of the confrontation with the Yuan Empire and Jochi's Ulus, but on a significantly smaller scale and with far less ambitious goals. The Oirats were also formally allies of Jochi's Ulus, as Berke Khan supported Ariq Böke, who was also backed by the Oirat tribes against Kublai. After the disintegration of the Mongol Empire, the four sons of Genghis Khan, including the Oirats, served Hulagu in his struggle against the Arabs. The Oirats found themselves in a state of confusion, and internal contradictions within their ranks only intensified. A shared language and genetic heritage did not necessarily translate into unity in worldview and ideology. The Oirats of the Ilkhanate were undeniable adversaries of the Ulug Ulus in the early stages, as fate had separated the Oirats from the tribes of Jochi's Ulus.

One of the most renowned Oirats in the Ilkhanate, Nawruz, played a pivotal role in the Islamization of the Ilkhanids. Following his religious policies, Nawruz was a fervent proponent of Islam. According to historical accounts by the Nestorian Bar Sauma, the Oirat emir Nawruz zealously fought against Nestorian Christians (Khanbaghi, 2006: 69]. Once Islam was established as the state religion in Hulagu's Iran, Nawruz also ordered the destruction of Buddhist and Christian temples (Borbone, ed, 2021: 150), demonstrating even an intolerant attitude toward Abrahamic faiths. Nawruz was a fanatical Muslim, even more devout than his kinsman Khan Berke of the Ulug Ulus, and pursued a highly reckless policy. Ultimately, Nawruz met a tragic fate – by the order of Qutlughshah, his head was severed and displayed at the gates of Baghdad alongside those of his brothers Buluk and

Haji (Grousset, 1970: 380). Nawruz was straightforward in his ways, which led to his downfall in 1297.

Another Oirat, Kitbuqa al-Adil, who became the Sultan of Egypt, fell into disfavor and was dethroned by his own emirs due to his generous patronage of Mongol-Oirats and his lavish gifts to them (Waterson, 2022). The Oirat sultan retained a strong awareness of his Mongol lineage, and his generosity toward fellow Mongols fueled public resentment. Nevertheless, Kitbuqa was an astute strategist and knew when to retreat. The rebel emirs in the citadel recognized Sultan Lajin as the new ruler of Egypt. This episode underscores the local Egyptian population's bias against Mongols due to their origins.

Jabaghin noted the genetic proximity between the Kazakhs of the Junior Zhuz and the Oirat-Bayats (Zhabagin, 2017: 54). This suggests that Muslim Oirats were present in the Iranian Ilkhanate and Egypt and also shared genetic ties with the Kazakhs of the Junior Zhuz. Despite Oirats often being associated with Buddhism due to their strong connections with Tibet, the majority of those carrying Oirat genetic markers today adhere to Islam. Jumabayeva wrote that Sultan Baybars was a Kazakh from the Junior Zhuz, belonging to the Alshyn-Birish tribe (Zhumabaeva, 2010: 237), but Jabaghin's genetic research contradicts this claim. It is more likely that the conditionally "Oirat" Sultan Kitbuqa al-Adil had closer genetic ties to the Alshyns.

From a population perspective, Muslim Oirats proved more successful in terms of numbers than Buddhist Oirats. However, while Muslim Oirats were more numerous, they also lost their Mongol-Oirat language and assimilated into Kazakh, Hazara, and other Islamic communities.

Research materials and methods

The analysis of the religious factor in Kazakh–Oirat relations is based on an interdisciplinary approach incorporating historical-analytical, comparative religious, sociocultural, and discourse analysis methods. The historical-analytical method was applied to written sources, including chronicles, diplomatic correspondence, and Muslim historiography, in order to determine the role of religion in interethnic conflicts. The comparative religious method enabled the examination of dogmatic and ritual differences between Sunni Islam and Tibetan Buddhism, identifying religious distinctions as a factor in political and cultural self-identification. Sociocultural analysis was used to interpret folklore, ethnographic data, and popular narratives that reflect religious perceptions of “self” and “other.” Discourse analysis was employed to study the language of the sources and explore how religious rhetoric was used in mobilization strategies, enemy image formation, and the legitimization of military actions. This integrated approach provided a comprehensive understanding of the religious component as a key element in the Kazakh–Oirat confrontation. A methodologically sound analysis of Kazakh–Oirat relations requires taking into account the Oirat perspective as well. Incorporating Oirat sources—such as texts in *todo bichig*, legal codes, monastic records, diplomatic correspondence, and Qing archival materials on Dzungaria—makes it possible to reconstruct the Oirats' own motivations, institutions, and political practices, rather than reducing their role to that of a reactive “other.” This approach mitigates the one-sidedness of a purely national narrative and offers a more balanced picture of conflict and cooperation, the economy of pastures and transit trade, as well as border management and diplomacy.

Research results

The Kazakh-Oirat conflict can be interpreted as an echo of an earlier confrontation between Jochi's Ulus (the Golden Horde) and the Yuan Empire—a conflict that was not only political but also cultural and religious. This divide was rooted in differences in religious preferences and political alignments within the two factions of the former Mongol Empire, akin to Berke's opposition to Kublai. However, the descendants of both sides eventually became victims of two dominant political powers—the Russian Empire and the Manchu-led Qing Dynasty. Pressured from both sides, the Oirats and Kazakhs clashed over limited food supplies, the waning significance of the Silk Road, and

economic resources. Without a doubt, one of the key factors was the harsh climate of Central Asia, while religion merely served as a tool for legitimizing warfare.

J. Elversky wrote that in economic terms, this conflict influenced the Oirats' abandonment of Islam in favor of Buddhism, as "being Muslim was seemingly a hindrance in dealings with China at the time" (Elverskog, 2010: 340). Kalmyk scholar Ts.D. Nominkhanov noted that the Turks began calling the Oirats "Kalmyks" solely because the Oirat-Mongols did not adopt Islam and instead remained Shamanists or Buddhists (Nominkhanov, 1958: 100).

The Mongol Muslims, proud of their Islamic faith and relying on their large numbers, scornfully referred to the Mongol Buddhists as "Kalmyks," meaning the remainder of the Mongols who had not embraced Islam. In other words, they were those who did not follow the path of the descendants of the elder sons of Juchi and Chagatai.

However, the Oirats also extended their patronage to Muslims. Muhammad Haidar Dughlat wrote in *Tarikh-i Rashidi*: "The Khan of the Mughals [Tughlugh-Timur], at the age of 16, was brought from the Kalmyks by Amir Bulaji; at the age of 18, he became Khan. At 24, he converted to Islam and died at 34. He was born in 730 AH (1329–1330)" (Dulati, 1996: 38).

One of Esen's sons, Ash-Temur—identified by H. Serraris as Amasandji Taishi (Serruys, 1977: 366, 375)—married the daughter of the ruler of Kashgar (Moghulistan) on the condition that their children would adopt Islam. Later, the Oirat-born Ibrahim and Ilyas led the Oirat Elut tribe westward, which resulted in conflict with Ash-Temur's father due to religious differences (Batur Ubashi, 1969: 37).

In his article, Kitinov examined how the Muslim Oirats of the Elut tribe were exterminated by Alachi Ahmad Khan, who harbored prejudice against the Oirats due to their non-Islamic origins. He sought to avenge the death of his father, Yunus Khan (Kitinov, 2017: 375). While Islam does not encourage the killing of fellow Muslims, some Muslim rulers did not always adhere to theological principles, opting for harsher policies toward the Oirats instead (Kitinov, 2017: 378).

The Ilkhanid Oirats, in contrast, became zealous Muslims, while the Oirats of Central Asia turned to Buddhism for solace. A brief overview of the Oirats from the Hulaguids' lineage suggests that Kazakhs and Oirats became adversaries primarily due to geographic conditions. The Kazakhs were influenced by the southern Sufi orders of Islam, whereas the Oirats were guided by Tibetan monks. The Kazakhs were also under strong Turkic influence, shaped by the Khorezmians in the south and the Turkic-speaking Bulgars in the north. The Hulagu Oirats and those in Egypt were closer to the Kazakhs in faith and ideology than the Oirats of the Yuan Empire, from which they had separated.

The tensions between the Ilkhanid Oirats and Jochi's Ulus gradually dissipated, and by 1304, the Ilkhanids and Jochi's Ulus had reached a reconciliation (Trepavlov, 2016: 323). This was largely due to the Ilkhanids abandoning their reliance on Buddhism and integrating into the Islamic world. However, the most crucial reason for this reconciliation was the vast territorial expanse, where conflicts began to subside as both the Ilkhanate and Jochi's Ulus shifted focus to internal matters.

The first significant tensions with the Kazakhs emerged under the Uzbek Khan Abulhair. He suffered defeat at the hands of Uz-Temir Taichi. The ruler of the nomadic Uzbeks framed his military campaigns against the Oirats as jihad. Chroniclers of the time depicted his victorious army as "defenders of Islam" (Molla Alim, 1969: 426). Before their mass conversion to Buddhism, the Dzungars largely adhered to Genghis Khan's Yassa. However, their subsequent commitment to Buddhism further deepened their isolation.

Kazakh-Oirat relations remained weak during the early Kazakh Khans. At the height of Kasym Khan's power, the Oirats lost influence, while the Khalkha Mongols, under Dayan Khan's leadership, unified the Mongols and became a significant threat to the Ming Empire, defeating its armies [Chaliand, 2017: 102].

During the reign of Dayan Khan's grandson, Altan, the Mongols began to gravitate toward Buddhism. The authoritative monk Sonam Gyatso declared Altan Khan to be the reincarnation of the

Buddhist monk who had converted Kublai Khan to the faith (Thomas, 2006: 146). From this period onward, the Oirats began their mass conversion to Buddhism.

It is difficult to determine unequivocally how Buddhism affected the Oirats, but it undoubtedly played a role in shaping the negative perception between the Kazakh Khanate and the Oirats in later years. During Dayan Khan's reign, the Mongols were primarily focused on their wars against the Ming Empire, treating the western front as secondary. For Dayan Khan, restoring Mongol prestige and reviving a full-fledged Yuan Empire was paramount, while Buddhism served as a means of legitimizing his rule over China. However, under Eljei Khan, the Mongols weakened under the Manchu onslaught, allowing the Oirats to reclaim their influence.

On one hand, the Oirats' excessive devotion to Buddhism contributed to their decline, as the Manchus pursued a more cautious religious policy. The Manchu emperors employed a multilayered approach to religion, blending their ethnic traditions with elements of Chinese and Tibetan culture. This strategy helped them maintain power and legitimacy in their vast, multiethnic empire.

Despite certain noble motives, the Dzungars' conflict with the Kazakh Khanate on religious grounds significantly weakened the Dzungar state, which also faced increasing pressure from the Manchus. Moreover, the Manchus themselves were not considered devout Buddhists: "The Manchus have no law of their own and no lamas among them" (Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, 1731: 62/1). Ultimately, the Oirats' excessive religious isolation and lack of strong allies—except for Tibet—led to Dzungaria being surrounded by enemies. Even their relationship with their fellow Buddhists, the Khalkha Mongols, failed to develop positively.

Nurtazina wrote that Kazakh Khan Esim (Yeshmukhammad) gained renown in the struggle (ghazawat) against the Kalmyk-Oirats. He maintained close ties with the Sufi khwajas of Kashgar and Central Asia, basing his legal code on Sharia law (Nurtazina, 2009: 55–56). The Islamic consciousness of the Kazakh elite is vividly emphasized in the words of Tauke Khan, addressed to Barak Khan: "We are both descendants of Genghis Khan, bound by kinship. Moreover, we are both Muslims, brothers in faith. Give me your support, and together we shall avenge the infidels" (Klyashtorny, Sultanov, 1992: 287). Esim Khan was the most enlightened of the Kazakh khans and the first to espouse Pan-Islamic views.

According to the testimony of historian Miller, Khan Kuchum, his father Murtaza, and part of their retinue were of Kyrgyz origin. Thus, the first clashes with the Russians began during the time of Yermak and the initial stages of the conquest of Siberia. However, after the Kyrgyz embraced Islam, their alleged natural predisposition toward raiding was, as the source claims, compounded by "Mohammedan fanaticism" and hostility not only toward Christians but also toward Buddhists. As a result, according to the source, continuous predatory wars ensued: in the west against the Kalmyks, in the east against the Dzungars, and in the north against the Russians (Zavalishin, 1867: 134). Such an interpretation, which reduces multifaceted military-political conflicts solely to religious motives, constitutes a significant oversimplification. It overlooks a broad range of factors, including economic interests, competition for resources, geopolitical ambitions, and dynastic rivalries. Religion undoubtedly played an important role in these processes, but it was merely one component within a more complex constellation of causes underlying historical confrontations.

Both the Kazakhs and the Dzungars increasingly used religion as a tool of political struggle. Buddhism, being a non-Abrahamic religion, differed significantly from Islam, exacerbating tensions between the two sides. The religious factor intensified hostilities, making any political union between the two nomadic nations impossible. Marital alliances among the aristocracy rarely led to long-term cooperation.

Nazira Nurtazina cites the poetry of one of the Kazakh ideologues, Kozhabergen Zhyrau, who wrote:

*"Cease your prayer, my comrades,
If my words hold meaning for you.
The khwajas, mullahs, and ishans—they are but fleeting,*

*Let them set aside their Sharia teachings.
If you pray, the enemy will strike,
Crushing you with cannons and fire.
If you kneel on your mat in devotion,
Wicked men will seize and enslave you.
Yet if your faith is pure before Allah,
You shall find your place in paradise,
And the prayer you missed will be forgiven"* (Isabay, Baizhan, 1996: 16).

It is difficult to verify whether these verses genuinely belong to Kozhabergen Zhyrau, as they originate from folklore. Oral tradition may have altered their transmission, and there are no reliable sources confirming that the Dzungars specifically targeted Kazakhs during prayer. Nomadic peoples likely performed the prayer (namaz) only superficially or neglected it altogether, either due to everyday indifference or a lack of theological knowledge. Consequently, claims that Kazakhs were specifically attacked during prayer are not supported by reliable historical sources. Such assertions are more likely later folkloric constructions, emerging from a tendency to idealize the past and elevate the image of the Kazakh people.

In Ubaydullah-nameh, the Dzungars are described as follows:

"But the unfortunate infidel Kalmyks, like ants and locusts, having cleaned the hooves and tails of their horses, first descended upon the tribes and clans of the Kazakh people, plunging everything into fire and plunder; a great many Kazakh tribes and lineages were taken captive by the infidel robbers, Gog and Magog (in the text, Yajuj and Majuj, corresponding to the biblical Gog and Magog). We, their servants, have heard that the Kazakhs and the Karakalpak tribe, fearing the countless army of infidel Kalmyks, abandoned their ancestral yurts and sought refuge in the fortifications of Tashkent" (Amin Bukhari, 1957: 163).

Thus, religious and ideological differences not only hindered political alliances but also deepened mutual alienation and hostility between the Kazakhs and the Dzungars.

Erofeyeva attributed the conflicts to the Dzungar ruler's zealous devotion to Buddhism (Erofeeva, 2010: 495). However, she provided no evidence that Tsewang Rabdan sought to mass-convert the Kazakhs to Buddhism. Bergoltz also identified religion as one of the causes of the Kazakh-Dzungar wars [Bergholz, 1993: 522].

The Kalmyk historian Kukeeyev cites Erofeyeva, who in turn quotes P. P. Ivanova's work, published in the Turkestan Oriental Institute Collection in Honor of Professor A. E. Schmidt (1923): "When Sayram was still a great city, a mighty ruler known as Khuntaiji appeared in its surroundings. He sought to eradicate Islam in Turkestan and replace it with paganism. Upon reaching Sayram, Khuntaiji demanded that the elders force the people to renounce Islam and place idols in their mosques. No one agreed. Then Khuntaiji decided to seize and plunder the city. The residents turned in prayer to the founder and protector of Sayram, the prophet Idris, pleading for salvation from their enemies" (Kukeev, 2011: 113-115).

Since Idris lived in the Middle East and is a prophetic figure in Islamic tradition, he could not have been the founder of Sayram or an object of worship.

In the summer of 1684, another campaign against Sayram was carried out, culminating in the city's capture. Notably, the Dzungar army was led by Rabdan, as documented by Zaya Pandita's biographer, Radnabadra (Radnabadra, 2003: 478).

Galdan Boshugtu received his khanate investiture from the Dalai Lama as a devoted propagator of Buddhism (Pochekaev, 2013: 21). His title emphasized his role as a leader striving to convert neighboring peoples to the "Yellow Faith."

The Dzungars, leveraging the authority and decrees of the Dalai Lama, consistently launched incursions against the Kazakhs and Kyrgyz. Buddhism served as a fundamental pillar for legitimizing their foreign policy expansion.

In March 1691, the envoys of Galdan reported to the Irkutsk voivode regarding the causes of

the war with the Kazakhs: "Boshokhtu Khan dispatched emissaries to the Kazakh Horde, urging them to unite and adopt the same faith as him, the Kalmyk Boshokhtu Khan, and his allied hordes under a single Lama. However, they refused to believe in the Dalai Lama as the Kalmyks did, and this disagreement escalated into a significant conflict, leading to fierce battles..."

Martynov subsequently commented that the Dzungars indeed aspired to convert the Kazakhs to Buddhism on a large scale. Moreover, according to historical records, the Dzungars captured one of Tauke Khan's sons, named Solton (possibly a title meaning "Sultan" rather than a personal name), and sent him to Lhasa to the Dalai Lama (Moiseev, 1991: 51–52). These accounts underscore the religious dimension in Kazakh-Dzungar relations, though the claim of large-scale forced Buddhist conversion remains a subject of debate.

Galdan Boshokhtu's religious fervor can be attributed to his early education—he had been tutored by Lamas in Lhasa from the age of seven (Bawden, 2013: 64). Such an upbringing profoundly shaped his worldview and deep commitment to Buddhism. Research suggests that religious teachings can positively influence children's psychological development, strengthening their moral and spiritual values (Crystal Amiel, 2019: 63).

The religious policies of Dzungaria were largely contingent on the personal disposition and rhetoric of individual rulers. Not all Dzungar khans were zealous Buddhists, and their approach to religion varied. For instance, in a Qing imperial letter from 1698, Emperor Kangxi criticized Galdan's religious stance. In one of his correspondences, Kangxi wrote to Galdan: "In your letter, you claim that your actions are guided by the teachings of Tsongkhapa. However, I have consistently supported the teachings of Tsongkhapa, defending and propagating them... The Dalai Lama is well aware that I am a patron of Tsongkhapa's teachings, and thus, he regularly informs me of all matters, ensuring that diplomatic exchanges between us have remained uninterrupted for many years. Meanwhile, the Khalkha and Oirats merely profess adherence to Tsongkhapa's teachings and the Dalai Lama's instructions in words, yet secretly violate them. This is widely known across all lands..."

Kangxi further accused Galdan Boshokhtu of using religion as a political tool, even alleging that he had covertly converted to Islam: "

«Outwardly, you claim to uphold the teachings of Tsongkhapa, yet in reality, you have turned to Islam and oppose my efforts to foster the prosperity of Tsongkhapa's doctrines and the Dalai Lama's influence» (Martynov, 1978: 153). The accusation leveled against Galdan Boshoghtu reflects not so much his actual religious affiliation as it does the political rhetoric of the Qing dynasty, aimed at discrediting him in the eyes of the Tibetan clergy and the broader Buddhist public. In reality, Galdan Boshoghtu did not attempt to convert Muslims to Buddhism, nor did he pursue a policy of religious coercion; instead, he exhibited a consistent attitude of religious tolerance. He consciously avoided open conflict with the Islamic world, recognizing the importance of maintaining peaceful trade and economic relations with the Muslim regions of Central Asia. At the same time, Galdan remained faithful to Buddhism and actively cultivated ties with Tibetan religious authorities, indicating his intention to balance religious devotion with political pragmatism. Thus, his actions were driven more by economic interests and geopolitical considerations than by religious fanaticism.

Although Galdan had already perished in 1697, having taken poison in despair after his defeat by the Qing forces (Hummel, 1943: 266), his legacy remained a subject of intense scrutiny. The Qing emperor's accusations suggest that some Oirat rulers exhibited a degree of tolerance toward Islam, blending it with Mongol traditions and Tibetan Buddhism. Such an approach enabled them to maintain flexibility in their interactions with various ethnic and religious groups.

Kitinov noted that among the Dzungars and Kalmyks, there were also Muslims, primarily the offspring of mixed marriages, known as Tomuts. These individuals adhered to Islam but continued to identify as Oirats. Chinese sources referred to them as tuokemu-ti, while Mongolian texts used the terms tongmong or tokmok (Kitinov, 2019: 46). It is likely that the Oirats intermarried with Turkic-speaking Muslims.

With the ascension of Tsewang Rabtan in 1698, a new wave of Kazakh-Dzungar conflicts

erupted. Addressing this situation, Tsewang Rabtan wrote a letter to the Qing emperor Kangxi, stating:

"I did not enter into war with the Kazakh Horde of my own volition, but out of grave necessity. The cause of this conflict is as follows: previously, the son of the Kazakh Khan, known as Tauke, was captured by Galdan and sent as a gift to the Dalai Lama. Tauke then appealed to me, requesting his son's return and promising that he would henceforth remain in alliance and concord with me."

Tsewang Rabtan retrieved Tauke Khan's son from Lhasa and, accompanied by a detachment of 500 warriors, sent him back to his father. However, he lamented in his letter: "Yet Tauke, instead of expressing gratitude for my benevolence, slaughtered every last one of my men. He then killed my subordinate, Urkhedei Batur-Taiji, and, after pillaging his people, took them captive."

Kazakh forces also ambushed a wedding procession traveling from Kalmykia to Dzungaria, in which Tsewang Rabtan's betrothed, the daughter of the Volga Kalmyk Khan Atyuka Seterjab, was being transported. Additionally, the Kazakhs carried out raids against Oirat subjects, looted Dzungar trade caravans, and attacked the Uriankhai people. Tsewang Rabtan justified his military response by stating:

"Since these Kazakhs have repeatedly plundered, murdered, and inflicted untold devastation upon me through their incessant raids, I am compelled to retaliate with force and wage war against them." (Moiseev, 1991:, p. 61).

The son of Tauke, who had been held captive by Boshokhtu Khan, remained in Dzungar captivity from 1691 to 1698 before being liberated by Tsewang Rabtan. If the child was of a tender age during his captivity, he may have lost his native language and assimilated certain aspects of Buddhist teachings. However, Buddhism does not endorse forced conversion.

For the Kazakhs, the adoption of Islam among the Dzungars was improbable not only due to geographical constraints but also because of linguistic barriers between the Kazakh and Dzungar languages. Only Turkified Oirats were more likely to embrace Islam compared to Oirat-speaking Mongols. The decline or weakening of the Oirat language accelerated the Islamization of the Oirats in regions such as Iran and other Mongol-ruled territories.

Hafizova wrote that under Galdan Boshokhtu, an integration model of "Muslims and Mongols" was being developed. The Dzungars referred to Muslims as khotons, meaning townspeople. Through this policy, Galdan sought to maintain control over key Muslim centers and urban populations in Central Asia—Kashgar, Samarkand, Bukhara, Sayram, and Turkestan (Hafizova, 2012: 64).

The war was also exacerbated by famine in Dzungaria. Tsewang Rabtan sought to alleviate his people's suffering by waging war against the Kazakhs (Batir Ubashi, 1969: 37). This occurred during the Little Ice Age, a period marked by lower-than-average temperatures.

Barthold remarked that the 18th century signified an era of political and economic decline across the entire Muslim world (Bartold, 1963: 164). Tauke Khan incorporated Sharia doctrines of Islam into the Jeti Zhargy. There is an opinion that the Kazakh code of laws was copied from the Oirat Ikh Tsaz law. It is possible that Tauke Khan, inspired by the Oirats' reforms, recognized the necessity of updating Kazakh laws. That is, Tauke adopted the idea of legal modernization from the Oirats but did not produce an identical copy of Ikh Tsaz in terms of content. For example, under Tauke's laws, insulting a khoja (religious scholar) or a sultan carried a fine of nine livestock, while physical assault resulted in a penalty of 27 livestock (Sultanov, 1982: 95). Tauke Khan took into account the religious characteristics, mentality, and lifestyle of the Kazakhs, adapting Jeti Zhargy to their realities.

Certain provisions of Sharia law were incorporated into Jeti Zhargy, including measures to protect Islam, as well as penalties for blasphemy and conversion to Christianity (Sultanov, 1982: 74).

Thus, Tsewang Rabtan and Tauke were not driven by religious motives; their conflict was

rooted in political and economic factors, particularly raids and plundering. Imam Ibn al-Humam al-Hanafi stated:

"If a Muslim enters enemy territory as a merchant, he is not permitted to seize their property or harm their lives." (Sharh Fatkh Kadir).

Similarly, Imam al-Sarakhsi emphasized:

"Muslims must act with sincerity when entering the lands of unbelievers with their permission. If this pledge is violated and foreign property is seized, the Muslim is obligated to restore justice." (Al Mabsut).

Imam al-Nawawi, in his treatise Rawd at-Talibin, wrote:

"A Muslim who returns to his land with another's property must restore justice by returning the stolen goods." (Raudatu talibin).

Tauke Khan condemned the actions of his subjects—Kazakh and Karakalpak warriors led by Sultan Kazy—who attacked Russian settlements in Siberia (Istoria Kazakhstan, 2005: 400-402). However, by Tauke's time, centralized power had weakened, and individual Chinggisid princes sought easy wealth. It is likely that Tauke Khan relied more on leniency than on harsh punishments, contributing to the further decentralization of the Kazakh Khanate.

Russian historiography attributes the Kazakh-Oirat conflict to religious warfare. However, the war also had significant political and economic dimensions. There are no reliable sources confirming that Kazakhs were forcibly converted to Buddhism. Kazakh Chinggisids such as Abulkhair Khan and Abylai, despite being held captive, were not forcibly converted, though circumstances may have exposed them to Buddhist teachings.

At that time, the Russian envoy I. I. Neplyuev, stationed in the Junior Zhuz, used the death of Barak as a pretext to sabotage the marriage between Abulkhair's daughter and an Oirat khan. He told Nuraly: "Your father, Abulkhair Khan, was a true Muslim and would not wish for you to give his daughter—your sister—to an idolater." (Moiseev, 1991: 207–208). Translator Ya. Gulyaev strategically employed Islamic theological knowledge to prevent a marriage between a Kazakh Chinggisid woman and an Oirat prince. Clearly, Russia, appealing to the religious sentiments of the Kazakhs, sought to obstruct a Kazakh-Oirat alliance.

Catherine II remarked: "The Kyrgyz-Kaisaks adhere to the Mohammedan law, and since there are many Mohammedans both in Siberia and the Orenburg province, they should be considered even more dangerous than the Zhungar people."

Kitinov emphasized that Catherine II feared Muslims more than Buddhists (Kitinov, 2004: 44-45). This perception allows modern historians to argue that her policies—as a woman of deep piety and favor toward Buddhists—were unfavorable to Islam (Islam in Russian Empire, 2001: 41). Catherine II considered Muslims a greater threat due to their large numbers, whereas Kalmyk Buddhists were significantly fewer.

In the Oirat written source The Genealogy of the Torgut Khans and Princes, it is emphasized that, according to Oirat politico-historical tradition, a special status was accorded to lineages descending from the closest relatives of Chinggis Khan. These included the lineage of Khabutu Khasar, the lineage of the strongman Belgütei, the lineage of Aragtömör, the lineage of Ochintai-baatar, the lineage of Shara-taishi, as well as the lineages of the seven grandsons of these four brothers. The Oirats regarded the descendants of these lineages as legitimate holders of authority over the peoples among whom they resided, grounding this claim in their blood relationship to Chinggis Khan. Sources indicate that members of these lineages formed the ruling stratum of the taijis of the

Black Horchin (hara horchin), who constituted the core of the 49 khoshuns of Inner Mongolia, as well as the elites of Bukhara, Kokand, Badakhshan, Yarkand, Kashgar, Hami, Kulja, Turfan, Kyrgyz tribes, and Kazakh zhuzes (Tepkeev, 2016: 193). Oirat sources explicitly state that the descendants of Chinggis Khan's closest relatives ruled over the Islamic Muslim peoples of Central Asia. This position reflected the conviction in the universal nature of Chinggisid aristocratic authority, which maintained its dominance over multiethnic and multiconfessional communities regardless of their religious affiliation. This demonstrates that the Oirats perceived the peoples under the rule of the descendants of Chinggis Khan's relatives as being in a special kinship and historical connection with them, including the Kazakhs. Such a perception reinforced the idea of political unity and the continuity of the Mongol imperial tradition, within which the authority of the Chinggisids extended over a broad spectrum of ethnic and confessional communities.

It should be noted that among the peoples subordinated by the Oirats, Muslims generally predominated in terms of religious affiliation. While tensions on religious grounds did occur between them, these were typically limited in scope and did not escalate into religious wars. Islam was never persecuted in Oirat states (nor, indeed, was any other religion that did not attempt to spread among the Oirats themselves). Oirat khans valued the education and enterprise of Muslims highly and often entrusted them with important responsibilities (Kitinov, 2004: 137). This demonstrates that the Oirats retained the Mongol tradition of tolerance toward adherents of other faiths.

In a letter to the Ottoman ruler dated 1125 AH, Kaip Khan wrote that due to Kalmyk Ayuka's violation of the treaty, the Kazakhs were twice forced into military action. Particularly noteworthy is Kaip's and his younger brother, the Tatar Khan's, readiness to "ignite the flame of faith" (the sword of Islam), apparently to counter the Kalmyks and Russians (Miktsa, 2011: 276).

While held captive by the Dzungars, Abylai Khan gained an in-depth understanding of Buddhism and familiarized himself with its core principles, which he later applied in his political strategies. Qing envoys reported that in 1755, Abylai feigned enthusiasm for the emperor's measures to promote and strengthen Buddhism in Dzungaria. He even appealed to the Qing emperor for clemency toward Amursana, invoking Buddhist precepts that forbid taking life and advocate mercy. Abylai likened Amursana to "a bird trapped in a dense forest" and urged the emperor to "open the snares" and release him (Hafizova, 2011:483).

Levshin noted that Abylai, Khan of the Middle Zhuz, provided refuge to fleeing Oirat princes, who then allied with him in their quest for vengeance. These exiled Oirats launched attacks against their adversaries and used any opportunity to counteract Dzungar raids, justifying their actions as aiding the oppressed (Levshin, 2011: 480-486).

The Quran, in verse 6 of Surah 9, states: "And if one of the polytheists seeks your protection, then grant him asylum so that he may hear the word of God." Abylai may not have been driven by theological motives, but rather by noble intentions in supporting Amursana. On the other hand, the Kazakhs recognized that the expanding Qing and Russian Empires would inevitably seek to colonize Kazakh lands. Despite religious differences between the Kazakhs and Oirats, numerous intermarriages occurred, suggesting that the Oirats regarded Kazakhs as kindred and equal, despite some distinctions.

Bichurin noted that the word Oirat means "ally," "close," or "confederate" (Bichurin, 1834: 36). The Oirat military campaigns aimed to unite all kindred peoples with the Oirats, both genetically and culturally.

Studies of the baptized Kalmyks, Nagiyevets, and the Islamized communities of the Aiyukins conducted by S. Djundzhuzov and S. Lyubichankovsky have revealed the key role of Tibetan Buddhism (Lamaism) in preserving the ethnic identity of the Kalmyk people. The younger generations of underev regarded it as the religion of their ancestors. If Buddhism helped the Kalmyks maintain their identity within Russia, Islam played a crucial role in the adaptation of the Kazakhs in Central Asia. Islam contributed to the strengthening of moral foundations in society, such as caring for the poor, obedience to the Amir, and a negative attitude toward alcoholism. Additionally, the

religion facilitated diplomatic and trade relations with Muslim states of Central Asia.

Studies of the baptized Kalmyks, Nagiyevets, and the Islamized communities of the Aiyukins conducted by S. Djundzhuzov and S. Lyubichankovsky have revealed the key role of Tibetan Buddhism (Lamaism) in preserving the ethnic identity of the Kalmyk people (Dzhundzhuzov, 2017: 1206). The younger generations of underev regarded it as the religion of their ancestors. If Buddhism helped the Kalmyks maintain their identity within Russia, Islam played a crucial role in the adaptation of the Kazakhs in Central Asia. Islam contributed to the strengthening of moral foundations in society, such as caring for the poor, obedience to the Amir, and a negative attitude toward alcoholism. Additionally, the religion facilitated diplomatic and trade relations with Muslim states of Central Asia.

Conclusions

Among the Kazakhs, there were no imams-ideologists, Islamic leaders, or spiritual mentors who systematically directed religious struggles or provided guidance. However, the zhyrau (traditional poets and singers) could call for a holy war against the Oirat, relying on their eloquence, the influence of the khans, and their clan significance. Their theological education, however, remained limited.

The Kazakh Khanate possessed a weak Islamic theological school, which was unable to effectively present Islam to the Oirat. In turn, the Oirat were also unable to utilize Buddhism in the war due to the protracted nature of the conflict and the intransigence of both sides. Both parties considered the imposition of their faith to be futile and ultimately abandoned these efforts.

Oirat rulers were likely more educated in Buddhism than Kazakh Muslim leaders were in Islam. Kazakh Chinghizids were not trained in religious centers of the Arab world, which affected their knowledge. Sometimes, it seems that Buddhist rulers of the Oirat were more guided by Islamic principles than the Kazakh Muslims themselves.

Ordinary nomads, both among the Kazakhs and the Oirat, due to their harsh way of life, poorly adhered to religious prescriptions, except for the educated aristocrats on both sides. Despite religious doctrines, both the Kazakhs and the Oirat continued to practice shamanism and ancient beliefs.

The weak theological education of the Kazakhs in Islam traces back to the Ulus of Juchi, where Islam syncretized with shamanism, and pagan elements were perceived as part of the cult of worshipping Allah. The Oirat had their own religious ideology based on the teachings of Zaya-Pandita, an Oirat from the Khoshout tribe. Among the Kazakhs, there were no such national religious figures; they relied more on the teachings of Ahmed Yasawi and the Naqshbandi order, which were not of purely Kazakh origin.

Kazakh-Oirat conflicts can be more accurately characterized as a series of episodic skirmishes rather than a full-scale and formally declared war. These confrontations may be viewed as a continuation of the broader rivalry between the successors of the Jochid Ulus and the Yuan dynasty, shaped by the struggle for control over key zones of the Eurasian steppe. Both the Kazakhs and the Oirats maintained close ties with powerful sedentary civilizations—primarily Islamic and Buddhist—which influenced the ideological framing of their opposition. Although religious rhetoric was employed to legitimize hostilities, in practice it played a secondary role. The primary drivers of the conflicts were pragmatic concerns: control over nomadic routes, pastures, and political dominance. While the religious factor was present, it functioned mainly as an ideological instrument within the broader context of geopolitical and socio-economic rivalry.

References:

Al Mabsut - al-Mabsut 10/96.

Amin Bukhari, 1957 - *Amin-i Bukhari*, Mir Muhammad. Ubaydullā-nāme (per. s tadzh) [Ubaydullā-nāme (translated from Tajik)] Tashkent, 1957. S. 163.

Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, 1731 - Arkhiv vneshej politiki Rossiyskoy imperii [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire], Fond 82/30, Snosheniya Rossii s Kitaem, Delo No. 1. 1731 god. Archive of Foreign Policy of the Russian Empire. File 62/1. Russian Relations with China. Case no. 11. 1731 (in Russian).

Bartold, 1963 - *Bartold V. V. Istoriya Turkestana* [History of Turkestan]. Sobr. soch.: V 9 t. M., 1963. T. 2. Ch. 1. S. 164.

Batur Ubashi, 1969 - *Batur Ubashi-Tyumen. Skazanie o derben-ojratakh* [The Tale of the Derben-Oirats] // *Kalmytskie istoriko-literaturnye pamyatniki v russkom perevode*. Elista, 1969. S. 37.

Bawden, 2013 - *Bawden, C.R. (2013). Modern History Mongolia Hb* (revised ed.). Routledge. p. 64.

Bergholz, 1993 - *Bergholz Fred W. The Partition of the Steppe: the Struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for Empire in Central Asia 1619-1758: a Study in Power Politics*. – New York: P. Lang, 1993. – 522 p.

Bichurin, 1834 - *Bichurin N. Ya. (Iakinf). Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV stoletiya do nastoyashchego vremeni. 2-e izdanie* [Historical Survey of the Oirats or Kalmyks from the 1st Century to the Present. 2nd Edition], Elista: Kalmytskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1991. (Tekst pechatayetsya po izdaniyu: Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV stoletiya do nastoyashchego vremeni. Sochineno Monakhom Iakinom. Sankt-Peterburg. 1834. Tipografiya Meditsinskogo departamenta Ministerstva vnutrennikh del.p.94.

Borbone, ed, 2021 - *Borbone, Pier Giorgio, ed. (2021), History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, translated by Laura E. Parodi, Hamburg: Verlag tredition, pp. 143–151.

Chaliand, 2017 – *Chaliand Gérard. -Nomadic empires: from Mongolia to the Danube*, 2017. p. 102

Crystal Amiel, ed. - *Crystal Amiel M. Estrada, Marian Fe Theresa C. Lomboy, Ernesto R. Gregorio Jr., Emmy Amalia, Cynthia R. Leynes, Romeo R. Quizon & Jun Kobayashi. Religious education can contribute to adolescent mental health in school settings International Journal of Mental Health Systems volume 13, Article number: 28 (2019). P.63.*

Dzhundzhuzov, Lyubichankovskiy, 2017 - *Dzhundzhuzov S. V., Lyubichankovskiy S. Kalmyks of Southern Ural in the XVIII-early XX century: problems of assimilation, acculturation and preservation of ethnic identity* // *Bylye gody*. – 2017. – T. 46. – №. 4. – S. 1206.

Elverskog, 2010 - *Elverskog J. Buddhism and Islam on the Silk Road*. University of Pennsylvania press, 2010. 340 p.

Erofeeva, 2010 - *Erofeeva I. V. Istoriya formirovaniya kultovogo kompleksa Tamgaly-Tas (1677-1771 gg.)* // *Rol' nomadov v formirovanii kulturnogo naslediya Kazakhstana* [History of the formation of the cult complex Tamgaly-Tas (1677-1771) // *The role of nomads in the formation of the cultural heritage of Kazakhstan*]. Nauchnye chteniya pamyati N.E. Masanova: Sb. mat-lov Mezhd. nauch. konf. Alma-Ata: "Print-S." – 2010. – S. 490-530.

Grousset, 1970 - *Grousset, René. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Rutgers University Press. p. 380.

Haidar Mirza Muhammad, 1996 - *Haidar Mirza Muhammad. Tarikh-i Rashidi*. Tashkent, 1996. P. 38.

Hummel, 1943: 266 - *Hummel, Arthur W. Sr., ed. (1943). "Galdan". Eminent Chinese of the Ch'ing Period*. United States Government Printing Office. p. 266.

Isabay, Baizhan, 1996 - *Q. Isabay. S. Baizhan-ata. Qazhyga barghan kazakhtarx* [Kazakhs who went on pilgrimage]. Alma-Ata, 1996. 15 b.

Islam in Russian Empire, 2001 -

Istoria Kazakhstana, 2005 - *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI—XX vekov* [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries] / sost. A.I. Isina, nauch. red. M.K. Koigeldiev. — Almaty: "Dayk-Press", 2005. — T. I. Posol'skie materialy Russkogo

gosudarstva (XV—XVII vv.). Str. 400–402.

Islam v Rossiyskoy imperii, 2001 — Islam v Rossiyskoy imperii [Islam in the Russian Empire] . Zakonodatel'nye akty, opisaniya, statistika / sost. D. Yu. Arapov. M., 2001. 8. Str. 41.

Khanbaghi, 2006: - Khanbaghi A. The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran. – Bloomsbury Publishing, 2006. Page 69-70.

Kitinov B. U. *Svyashchennyy Tibet i voinstvennaya step': buddizm u oiratov* [Sacred Tibet and the Warlike Steppe: Buddhism and the Oirats] (XIII–XVII vv.) / Pod red. G. M. Bongard-Levina. Moskva: T-vo nauchnykh izdaniy KMK, 2004. — 190 s.

Khafizova, 2011 – Khafizova, K. Sh. Tsevan-Rabdan i lamaizm [Tsevan-Rabdan and Lamaism] / K. Sh. Khafizova // Buddhism Vajrayany v Rossii: Istoricheskij diskurs i sopredelnye kultury [Vajrayana Buddhism in Russia: Historical Discourse and Adjacent Cultures]: Kollektivnaya monografiya, Vladivostok, 21–24 sentyabrya 2012 goda / Otvetstvennyj redaktor E.V. Leont'eva. Sostavitel' V.M. Dronova. – Moskva: Almaznyy put', 2013. – S. 63-70. – EDN EAIZGQ.

Kitinov, 2017 - Kitinov B. U. "Oyraty-ogeledye... peresekli reku Mankan": etno-religioznaya situatsiya u oyratov v seredine XV - nachale XVI vv [Oirats-ozheledye... crossed the Mankan River": the ethno-religious situation among the Oirats in the middle of the KSV - beginning of the 16th centuries] // Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya. 2017. No. 4. S. 378.

Kitinov, 2019 - Kitinov Baatyr Uchaevich, Tsyan Liu Religiya v oyratskoj politike dinastii Ts'in [Qian Liu Religion in Oirat Politics of the Qing Dynasty] // Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya. 2019. No. 1. S. 44-55.

Klyashtorny, Sultanov, 1992 - Tsit. Klyashtorny. S.G. Sultamov T.I. Kazakhstan: letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: Chronicle of Three Millennia]. Alma-Ata, 1992. S. 287.

Kukeev, 2011 - Kukejev D. G. Vliyanie religii na politicheskuyu deyatel'nost' Tsevan-Rabdana (konets XVII-nachalo XVIII) [The influence of religion on the political activity of Tsevan-Rabdan (late 17th century - early 18th century)] // Nauchnaya mysl' Kavkaza. – 2011. – No. 1-2 (65). – S. 113-115.

Levshin, 2011 - Levshin A. Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaytsatskikh ord i stepy [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaytsak hordes and steppes]. Ch.2.: Khafizova, K. Sh. Istoricheskij fon buddizma v Kazakhstane XVII-XVIII vekakh / K. Sh. Khafizova // Buddizm Vajrayany v Rossii: ot kontaktov k vzaimodeystviyu: [Vajrayana Buddhism in Russia: from contacts to interaction:] II Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya, Moskva, 16–18 oktyabrya 2010 goda / Otv. red. A. M. Alekseev-Apraksin. – Moskva: Almaznyy put', 2011. – S. 480-486. – EDN JADIDR.

Martynov, 1978 - Martynov A. S. Status Tibeta v XVII-XVIII vekakh v traditsionnoj kitajskoj sisteme politicheskikh predstavlenij [The status of Tibet in the 17th-18th centuries in the traditional Chinese system of political ideas.]. – 1978. S. 151-152.

Miktsa, 2011 – MIK TSA. Materialy po istorii Kazakhstana i Tsentral'noy Azii [Materials on the history of Kazakhstan and Central Asia]. Vyp.1. – Astana, 2011. – 276 s.

Moiseev, 1991 - Moiseev V. A. Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII-XVIII vv.) [Dzungar Khanate and Kazakhs (XVIII-XVIII centuries).] – Gylim, 1991.

Molla Alim, 1969 - Molla Abd Alim. Islam-name (Kniga pobed islama) [Islam-nameBook of the victories of Islam] . MIKH. Alma-Ata, 1969. S. 426.

Nominkhanov, 1958 - Nominkhanov Ts.D. The Origin of the Ethnonym 'Kalmyk' // Bulletin of the Academy of Science of the Kazakh SSR. No.11. 1958. Pp. 99–103. (In Russian) str. 100.

Nurtazina, 2009 - Nazira Nurtazina. Islam v Kazakhskom khanstve (XV–XVIII vv.). [Islam in the Kazakh Khanate (Kazakhstan–XVIII centuries). Kazakhskij natsional'nyj universitet imeni al'-Farabi. Alma-Ata: "Qazaq universiteti", 2009.

Pochekaev, 2013 - Pochekaev, R. Yu. Pravovye aspekty rasprostraneniya buddhizma v Mongolii v XIII–XVIII vv [Legal aspects of the spread of Buddhism in Mongolia in the 13th–18th centuries] / R. Yu. Pochekaev // Strany i narody Vostoka. – 2013. – No. 34. – S. 16-33. – EDN

RQSIFP.

Radnabadra, 2003 - *Radnabadra*. Biografiya Zaya-pandity [Biography of Zaya Pandita] // Lunnyj svet. Kalmytskie istoriko-literaturnye pamyatniki. Elista: Kalmsk. kn. izd-vo, 2003. 478 s. S. 218.

Raudatu talibin – Raudat-ut-talibin” 10/291

Serruys - *Serruys Henry*. The Office of Tayisi in Mongolia in the fifteenth Century // Harvard Journal of Asiatic Studies. 1977. Vol. 37. No 2. Dec. P. 353–380. P. 147.

Sharh Fatkh Kadir - *Sharh Fath al-Qadir* 6/17.

Sultanov, 1982 - *Sultánov T. I.* Kochevye plemena Priaral'ya v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoy i sotsial'noy istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 18th–19th centuries (issues of ethnic and social history).] . M.: Nauka, Gl. red. vost. lit., 1982. 160 s.

Tepkeev, 2016 – *Tepkeev V.T.* Pismennye pamyatniki po istorii oiratov XVII–XVIII vekov: sbornik / Sost., perev. so staropis'm. mong., translit. i komment. Sanchirova V. P. — Elista: KIGI RAN, 2016.

Thomas, 2006 - *Thomas Laird*. (2006). The Story of Tibet: Conversations with the Dalai Lama, p. 146. Grove Press, N.Y.

Trepavlov, 2016 - *Trepavlov V.V.* // Televizionnaya bashnya — Ulan-Bator. — M. : Bol'shaya rossiyskaya entsiklopedii [The Great Russian Encyclopedia], 2016. — S. 323.

Waterson, 2022 - *Waterson J., Man J.* The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks, 1250-1517. – Greenhill Books, 2022.

Zavalishin, 1867 - *Zavalishin, Ippolit Irinarhovich*. *Opisanie Zapadnoy Sibiri [Description of Western Siberia]. Tom 3. Sibirskaya-kirgizskaya step'.* – Moskva, 1867.

Zhabagin, 2017 - *Zhabagin M. K.* Analiz svyazi polimorfizma Y-khromosomy i rodoplemennoj struktury v kazahskoj populyacii [Analysis of the relationship between I-chromosome polymorphism and tribal structure in the Kazakh population]/ O. P. Balanovskij. — Moskva, 2017. — S. 51, 54, 78. — 148 s.

Zhumabaeva, 2010 - *Zhumabaeva, Zh. K.* Svyaz sultana Beybars s rodом berish: istoricheskij analiz [Sultan Baybars's Connection with the Berish Clan: A Historical Analysis] / Zh. K. Zhumabaeva // Nauka i novye tekhnologii. – 2010. – No. 3. – S. 233-238. – EDN VRGETH.

¹Шолахов М.Г. ²Набиев Р.А.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Болгар ислам академиясы, Болгар, Татарстан Республикасы, Ресей

E-mail: muri777@mail.ru, rinat.Nabiev@kpfu.ru

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР (ОЙРАТ) ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ДІНИ ФАКТОР

Аңдатпа. Бірнеше ғасырды қамтитын қазақ-ойрат қатынастары – саяси, экономикалық, мәдени және діни аспектілері тығыз тоғысқан күрделі әрі көпқырлы тарихи құбылыс. Бұл қатынастардың динамикасына айтарлықтай әсер еткен негізгі факторлардың бірі – дін болды. Исламды ұстанған қазақтар мен тибет буддизмінің Гелугпа мектебін ұстанған ойраттар (жоңғарлар) үнемі байланыста болып, олардың діни наным-сенімдері мен саясаты арасындағы қайшылықтар жиі қақтығыстарға ұласып отырды. Дін әрбір тараптың өзіндік бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Қазақтар үшін ислам тек рухани негіз ғана емес, сонымен бірге сыртқы қауіп-қатерлерге қарсы тұруда біріктіруші күш болды. Ал ойраттар үшін буддизм — өз мемлекеттілігін нығайтудың және Орталық Азияда ықпалын кеңейтудің құралы ретінде қабылданды. Діни фактор көбінесе әскери жорықтар мен дипломатиялық бастамаларды идеологиялық тұрғыдан ақтау үшін қолданылды. Қазақ-ойрат қатынастарындағы діни өлшемді зерттеу – бұл екі халықтың ғана емес, сонымен қатар Орталық Азиядағы ислам және буддизм әлемдерінің өзара әрекеттесу заңдылықтарын

тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл аспект сондай-ақ діннің аймақтағы саяси одақтар, қақтығыстар мен мәдени алмасулардың қалыптасуына қалай әсер еткенін ашып көрсетеді. Қазақ және ойрат тарихнамалары діннің өз мәдени бірегейлігін сақтауда шешуші рөл атқарғанын атап өтеді.

Алғыс: Осы зерттеу AP26103999 нөмірлі «Сарайшық ортағасырлық қалашығының тарихын кешенді зерттеу» гранттық жобасы аясында жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: діни қақтығыстар, ислам, буддизм (ламаизм), Далай Лама, қалмақтар, Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, діни үгіт-насихат, сенім.

¹Шолахов М.Г. ²Набиев Р.А.

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Болгарская исламская академия, г. Болгар, Республика Татарстан, Россия

E-mail: muri777@mail.ru, rinat.Nabiev@kpfu.ru

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ (ОЙРАТСКИХ) ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация. Казахско-ойратские отношения, охватывающие несколько столетий, представляют собой сложное и многогранное историческое явление, в котором тесно переплелись политические, экономические, культурные и религиозные аспекты. Одним из ключевых факторов, оказавших значительное влияние на динамику этих отношений, была религия. Казахи — приверженцы ислама, и ойраты (джунгары) — последователи школы Гелугпа тибетского буддизма — находились в постоянном взаимодействии, которое нередко перерастало в конфликты, вызванные религиозными различиями и религиозной политикой. Религия играла важную роль в формировании идентичности обеих сторон. Для казахов ислам служил не только духовной основой, но и объединяющим фактором в борьбе с внешними угрозами. Ойраты, в свою очередь, рассматривали буддизм как инструмент укрепления государственной власти и расширения своего влияния в Центральной Азии. Религиозный фактор часто использовался как идеологическое обоснование военных походов и дипломатических инициатив. Изучение религиозного измерения казахско-ойратских отношений позволяет глубже понять не только историю этих двух народов, но и более широкие закономерности взаимодействия исламского и буддийского миров в Центральной Азии. Этот аспект также проливает свет на то, как религия влияла на формирование политических союзов, конфликтов и культурного обмена в регионе. Как казахская, так и ойратская историография подчеркивают, что религия играла решающую роль в сохранении культурной идентичности.

Благодарность: Настоящее исследование выполнено в рамках грантового проекта № AP26103999 «Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык».

Ключевые слова: религиозный конфликт, ислам, буддизм (ламаизм), Далай-лама, калмыки, Казахское ханство, Джунгарское ханство, религиозная пропаганда, вера.

Авторлар туралы мәлімет:

Шолахов Мурат Ғарифоллаұлы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ph.D докторанты, Астана, Қазақстан.

Набиев Ринат Ахметғалиұлы, Болгар ислам академиясы, Болгар, Татарстан Республикасы, Ресей.

Сведения об авторах:

Шолахов Мурат Ғарифоллаевич, Ph.D докторант, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Набиев Ринат Ахматгалиевич, Болгарская исламская академия, г. Болгар, Республика Татарстан, Россия.

Information about authors:

Murat G. Sholakhov, Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rinat Akhmatgalievich Nabiev, Bulgarian Islamic Academy, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russia.

*Келін түсті 11 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

*¹Бижанова А.Е. ²Калменов М.Д.

^{1,2}Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

E-mail:¹aalyika@mail.ru, ²kalmenoff@mail.ru

ДҮНИЕДЕН ӨТКЕН АДАМҒА АРНАЛҒАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ РӘСІМДЕРІ (ОРТА АЗИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала Амударияның төменгі ағысын (қазіргі Қарақалпақстан Республикасының аумағы) мекендеген қазақтардың марқұмды дәстүрлі еске алу рәсімдерін зерттеуге арналған. Зерттеу дереккөзі ретінде Қарақалпақстан Республикасының Қоңырат, Хожелі, Шоманай, Нөкіс аудандарында жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары және осы тақырыпқа арналған ғылыми деректер пайдаланылды. Авторлар бұндай рәсімдердің Қазақстан қазақтарының дәстүрлерімен салыстырмалы түрде талдау жасайды. Сонымен бірге, марқұмды еске алу дәстүрі соңғы 200 жыл ішінде қоғамның түбегейлі өзгеріске ұшырауына байланысты қалай өзгергеніне назар аударады. Мақаланың қорытындылары мақұмды жерлеу және оны еске алу рәсімдеріне байланысты этнографиялық деректерге сүйене отырып дәлелденеді. Жаһандық мәдени өзгерістерге қарамастан, марқұмды еске алу дәстүрі әр өңірлерді мекендеген қазақ халқының мәдениетінде тұрақты сақталған салттардың бірі екендігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қарақалпақстан, Қазақстан, қазақтар, жерлеу және еске алу рәсімдері, ас беру, Құран.

Кіріспе

Қайтыс болған адамды жерлеу рәсімі тек жақын туыстарының ғана міндеті болмай, сонымен бірге ол адамға құрмет көрсету болып табылады. Марқұммен соңғы сапарға шығарып салу кезінде қазаққа тән қасиеттер – отбасылық сезім және мейірімділік ерекше байқалады. Марқұмды соңғы сапарға лайықты шығарып салу – бүкіл ру және марқұмның жағын – таныстарының, онының отбасы үшін қайғымен қатар, ұйымшылдық пен ұйымдастырудың маңызды сынағы. Жаназаның шығынын бөлісу, қонақты қарсы алу, бүкіл отбасымен қайғыру – жоғары тектіліктің белгісі. Амудария өзенінің төменгі ағысын (қазіргі Қарақалпақстан Республикасының аумағы) мекендеген қазақтардың марқұмды дәстүрлі еске алу рәсімдерін зерттеу мақсатында 2000-2022 жылдар аралағында авторлар трапынан бірнеше ғылыми экспедициялар ұйымдастырылды. Далалық зерттеу жұмыстары барысында тақырып бойынша ақпарат берушілерден сұхбат алу, жергілікті ортадағы ауызша деректерді жинау және жазу, жеке қорлардағы, жергілікті мұрағаттар мен кітапханалардағы мәліметтер, жергілікті этнографиялық деректер мен құжаттарды анықтау және көшіру жүргізілді. Зерттеу жұмыстары Қарақалпақстанның Қоңырат, Шоманай, Тақиятас, Хожелі және Нөкіс аудандарында жүргізілді. Сонымен бірге Хожелі қаласына жақын орналасқан Миздахан (Мазлұмхан Сұлу) кешенінде, Қоңырат қаласы маңындағы Дәуіт-ата қорымында орналасқан XIX ғасырдың ортасынан XX ғасырдың басына жататын қазақ ұлтына тиісті жерлеу орындары білгіленді.

Зерттеу жұмыстарының материалдары мен әдістері. Қарақалпақстан Республикасының аумағында әр жылдары жүргізілген экспедиция барысында ақпарат берушілерден сұхбаттар жазылып, зерттеліп, суретке түсіріліп, жинақталды. Зерттеудің әдіснамалық негізін жүйелік, тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы-типологиялық әдістер құрайды: 1) Материалдар жинағы; 2) Мәліметтерді өңдеу; 3) Жиналған мәліметтерге

түсініктеме беру; 4) Далалық зерттеулер барысында жиналған материалдарды басқа да рәсім дәстүрлермен салыстыра зерттеу.

Талқылау

Қазақ халқының, сонымен бірге, көршілес халықтар – қарақалпақтардың, өзбектердің, түрікмендердің және т.б. дәстүрінде марқұмды еске алу – о дүниелік болған адамды құрметтеп, оның туыстары мен ауылдастары тарапынан қадірлеудің ең көне рәсімдерінің бірі. Тарих ғылымында қазақтардың жоңғар шапқыншылығына дейін-ақ Қазақ хандығының құрамында қарақалпақтармен бірге мекендегені белгілі. Бұл дерек қазақтардың Амударияның төменгі ағысында ерте заманнан қоныстанғанын дәлелдейді. Жоңғар шапқыншылығы басталған кезінде – қазақтардың қазіргі Қарақалпақстан аумағына алғашқы көшіп келу кезеңі ретінде сипатталады. Бұл туралы жергілікті тұрғындардан жиналған этнографиялық деректер де куәлік етеді. Онда олардың ата-бабалары XVII ғасырдан бастап осы өңірде қарақалпақтармен тығыз байланыста өмір сүргені баяндалады.

Зерттеуші Б.Бекетов қазақтардың Қарақалпақстанға қоныстануы осы кезеңмен тығыз байланысты екенін, сондай-ақ қазақтардың Хорезмге жаппай қоныс аударуына себептердің бірі ретінде жоңғарлардың Сырдария мен Амудария сағаларын жаулап алуын көрсетеді (Бекетов, 1992: 128).

Қазақтардың Хиуа хандығы жеріне көшіп келуінің және бір себебі – патшалық Ресейдің отарлау саясаты еді. Кенесары ханның Ресей отарлығына қарсы көтерілісі жеңіліс тапқаннан кейін Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Хиуа хандығының шекаралық аймақтарына қоныс аударды. Мысалы, көтеріліс басшыларының бірі Есет Көтібарұлы Адай руының өкілдерімен бірге Хиуа шекарасына, одан әрі хандыққа көшіп барған. Осылайша, Амударияның төменгі бойына және Каспий теңізінің шығыс жағына көшкен қазақтар Хиуа хандығының билігіне өтті. Белгілі ғалым У.Х.Шәлекенов архив материалдарына сүйене отырып: «1827 жылы Табын-Шөмішті руынан шыққан Асау Барақов Хиуа хандығының билігінде болған. Хиуалықтар қазақ феодалдарының хандықты нығайтудағы маңызын түсініп, оларды қолдау мақсатында жерлермен марапаттаған. Мысалы, Табын руына Шоманай мен Қиятжарған жерлері берілген» деп жазады (Шәлекенов, 1966: 41). Қазақтардың Хиуа хандығының құрамында болғандығын өзге де архивтік деректер растайды: «Хиуа ханы Мұхаммед-Рахымның билігі тұсында 27000 қазақ отбасы бағындырылды. Оның ішінде 10000-ы – Әлімұлы, 7000-ы – Жетіру, 8000-ы – Байұлы руларының өкілдері» (Иванов, 1940: 13). XIX ғасырдың ортасында Хиуа хандығының аумағында 1000-ға жуық Адай руының қазақтары Қоңырат, Көне Үргеніш, Хожелі, Гүрлен жерлерінде өмір сүріп, ханға алым-салық төлеген (Турсынова, 1977: 19). Орыс зерттеушісі А.В. Каульбарстың дерегіне сүйенсек, Амударияның сол жағалауында 5000 киіз үй немесе 25000 қазақ тұрған. Гиршфельд пен Галкиннің мәліметі бойынша, Көне Үргеніштен Хожеліге дейінгі аралықта 17610 қазақ өмір сүрген (Материалы для статистики ..., 1876: 231). Оның ішінде Шымбай учаскесінің 12 болысында 20000 қазақ (жалпы халықтың 22%), Шораханда – 32,8% тұрған (Андрианов, 1958: 94). Сондай-ақ, 1873 жылғы статистика бойынша Амудария бөлімінде 52665 қазақ өмір сүрген. Ол кезде бұл аумақ Түркістан генерал-губернаторлығына қарап Ресей империясы құрамында болған. 1897 жылғы санақ бойынша Амудария бөлімінде қазақтардың үлесі – 26,5% болған (Гиршфельд, Галкин, 1903: 61).

Амудария бөліміндегі өмір сүру жағдайының Хиуа хандығына қарағанда қолайлы болуы қазақтардың бұл өңірдегі санының артуына ықпал етті. XIX ғасырда Хорезм өңіріне қоныстанған Кіші жүз қазақтары Хиуа және ішінара Қоқан хандығымен көршілес болды. XX ғасырдың басында кеңестік билік орнаған соң Амудария округінде этникалық құрам мынандай болды: қарақалпақтар – 39,1%, өзбектер – 30,41%, қазақтар – 22,1%, орыстар – 3,6%, басқалар – қалған бөлігі. Зерттеушілердің жазуынша, қазақтар Хиуа хандығында Хожелі, Көне Үргеніш, Қоңырат бектерінде қоныстанып, бұл аймақтың тұрғындары санының үштен бірін құраған (Қалшабаева, 2011: 29).

Белгілі қарақалпақ тарихшысы Р.Қосбергенов XIX ғасырдың соңындағы Хиуа хандығы халықтарының этникалық құрамын нақты көрсетеді. Оның деректер бойынша қазақтардың жалпы саны – 17610 адам: Көне Үргеніште – 7875, Хожеліде – 3900, Қоңыратта – 5835 адам (Қосбергенов, 1958: 215). Өз кезегінде бұл деректер қазақтардың Қарақалпақстанда сол кезеңдегі жалпы халық санының үштен бірін құрағанын дәлелдейді (Қалшабаева, 2011: 30).

Зерттеудің нәтижелері

XIX ғасырдың соңында қазақтардың дәстүрлі жерлеу рәсімдері жалпы ислам талаптарына сай келетін сипатта болды. Мысалы, неміс саяхатшысы И.Г.Георги XVIII ғасырдағы қазақтардың жерлеу рәсімін былайша сипаттайды: «...қазақтар өз марқұмдарына басқа мұсылмандар сияқты қарайды. Қабірлерді таяз етіп қазады: кейбіреулері қабірдің үстіне тастар үйеді. Егер марқұм ер адам болса, оның ең жақсы киімін жыртып, достарына естелік ретінде бөліп береді. Кейбіреулері оның киіз үйін арнайы белгімен белгілейді және қабірге найза қадайды... Байлар мен атақтылары әулиелердің, бұрынғы хандардың немесе туыстарының мазарына жерленуін қалап, сол жерге көтеріп апарады...» (Российские академические экспедиции XVIII в. ..., 2007: 116).

XIX ғасырдағы қазақтардың еске алу рәсімін Н.Н.Каразин де сипаттаған: «Ауыл қанша қашықтыққа көшсе де, қырғыздар (*қазақтар – авт.*) марқұмдарын міндетті түрде өздерінің ата-бабалар зиратына жерлейді. Кейбір жағдайда марқұмды киізге орап, әкпен сыланған мәйітті жүздеген шақырым жерге дейін жеткізген. Зираттың қасында мынадай жерлеу шеруін көруге болады: алдында – марқұмның мұрагері, үнсіз ойланып атпен келе жатыр. Ол арқасына мылтығын асып, белінде қылыш байланған, ал басына сүйір төбелі жүнді малақай киген; оның артында кілемге ұзын сигара тәрізді оралған мәйіт түйеге артылып тербеліп бара жатады; соңынан туыстары, достары мен таныстары тізіліп шұбатылып келеді, сонымен бірге, құрбандық пен жол азығына арналған қойларды айдап келеді» (Каразин, 1886: 10).

Ф.А.Фиельструп «Из обрядовой жизни Киргизов начала XX века» атты еңбегінде сол кезеңдегі қазақ, қырғыздардағы жерлеу, аза тұту ғұрпын далалық этнографиялық материалдар негізінде жан-жақты сипаттайды. Адам аурудан немесе қарттық жасқа келіп қайтыс болатын уақыты жақындағанда арыздасатындығы туралы жазады. Өсиетін өзі жазатындығы немесе әріп танитын басқа біреуге жаздыратындығын айтады (Фиельструп, 2002: 98). Өсиетінде өзі қайтыс болған соң әруағы риза болуы үшін құрбандыққа шалынатын малдың көлемі мен підияға берілетін малдың көлемі көрсетіледі. Сонымен қатар, мал-мүлкін ұрпақтары арасында бөліп береді. Марқұмның өсиетін «*арыздасу*», «*бақұлдасу*», «*өсиет сөз*» деп те атайды. Ауырып, нашарлап жатқан адам тамақ ішіп, сөзге келетін болса бала-шағасына, жақындарына соңғы сөзін айтады. Соңғы сөзін айта алмай қиналып жатқан адамға молда не үлкен кісілер суға аят оқып, оны қасықпен береді. Бұны «*дем суы*» деп атаған. Ауырып жатқан адам нашарлаған сайын үй ішіндегілерді сыртқа шығарып жіберіп, жөн білетін үлкендерден аз адам қалады. Ол жан тапсырған кезде көзін жауып, жағын таңып, қолдарын тігінен созып, екі аяғының бас бармағын ақ шүберекпен байлайды. Мәйітті үйдің оң жағына құрылған шымылдыққа жатқызады, ал мүмкіндігі бар ауқатты адамдар жеке үй тіккізеді. Сонымен қатар, хал үстінде жатқан кісі өз өсиетінде қайтыс болғаннан кейін сүйегін қайда жерлеу керектігін, сүйегін кімдер ұстайтындығын айтып кететін болған. Өмірде сыйлас болған адамдар, әсіресе бірге өсіп, ғұмыр кешкен кісілер қайсысы бұрын қайтыс болса, тірі қалғаны оның сүйегін ұстайтыны туралы келісіп қойған (Калмаков, 2013:70-71).

Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың дәстүрлі сенімдеріне сәйкес, марқұмды еске алу рәсімдерінің қажеттілігі екі тұрғыдан түсіндірілген: біріншіден, ол – марқұмға деген құрмет көрсету ретінде; екіншіден – жанның мәңгі өмір сүретініне деген сенімге байланысты. Амударияның төменгі ағысын (қазіргі Қарақалпақстан Республикасының аумағы) мекендеген қазақтардың дәстүріндегі еске алу рәсімі – *ас* деп аталады. Астың бес түрі болған: «*Қара асы*» – қаралы (тура мағынасында «*қара*») ас, мәйітті шығару алдында

жерлемей тұрып берілген; «*Жетісі*» – жерлеуден кейін 7-күні өткізілген ас; «*Қырқы*» – жерлеуден кейін 37 немесе 40 күн өткен соң берілген ас; «*Жүзі*» – 97 немесе 100-күні өткізілген ас; «*Жылы*» – жерлеуден кейін бір жылға жуық мерзімде өткізілетін жылдық ас. Аталған бес реттік астарды өткізу бұрын тек марқұмның отбасының ғана емес, бүкіл ел – ру мен қауымның борышы болып саналған. Бұл бес реттік еске алу рәсімі тек ересек адамдарға ғана арналатын, ал балалар үшін тек жерлеу күні берілетін қара ас қана өткізілетін. Бес реттік астың ішінде ең маңызды әрі көп шығын талап ететін түрлері – қара асы мен жылы болатын.

«*Қара ас*» кезінде, әсіресе ауылдық жерлерде, марқұмның туыстары барлық жақын-туыстарына, руластарына және ауыл ақсақалдарына арнайы хабар беретін. Мәресімнен бұрын марқұмның үйінде «*кеңес*» – асқа қатысты жиналыс өткізілетін. Бұл кеңеске ауылдың қадірлі ақсақалдары, марқұмның жақындары, достары және ауыл ішіндегі беделді адамдар қатысатын. Бұл кеңеске қатысу – үлкен мәртебе болып саналады. Кеңесте асты өткізуге қажет шығындар талқыланып, қанша мал сойылатыны, қонақтар үшін қанша қонақ үй дайындалатыны, Құран оқытуға («*Құран шықпа*»), түйінге – дін өкілдеріне, өзге ауылдардан келген туыстарға берілетін сый-сияпатқа қанша қаражат қажет екені, азық-түлік көлемі есептеледі. Сонымен бірге, кеңес отырысында қонақтар отыратын үйді және қызмет көрсететін адамдарды – аспаздарды, хабаршыларды (шақырушы) және т.б. тағайындайтын. Марқұмның отбасы бұл кеңесте айтарлықтай шешуші рөл атқармайды. Егер шара кезінде бірдеңе жетіспей қалса, кеңес мүшелері басқа біреуден қарыз алып, оны өтеу жауапкершілігі марқұмның отбасы мен руластарына (жақын туыстарына) жүктелетін. Кеңес мүшелерінің міндеттері тек ас дайындаумен шектелмейді. Олар – отағасы, кеңес тағайындаған жасы үлкендер, сондай-ақ олардың көмекшілері – салт-дәстүрді жақсы білетін абысындары жерлеу мен еске алу рәсімдерінің барлық кезеңін басқарған.

Марқұмды жерлеу және еске алу рәсімдерінде әйелдердің рөлі ерекше әрі маңызды болған. Әйелдер – жесір мен марқұмның туыстары жоқтау айтумен, мәйітті жерлегенге дейін оның жанында болумен, ал жерлеуден кейін «*түлеу*» рәсімін – марқұмның орнын ауыстыратын ритуалды тұлғаны күтумен айналысқан (Стасевич, 2011: 74).

Қазіргі кезеңде Қарақалпақстан қазақтарында адам қайтыс болғаннан кейін әйелдер жесірдің үйіне жиналып, оның шашын жинап, жаулығын қайта кигізеді. Жесір әйел бұл кезде жылап жоқтау айтып отырады. Мәйіт үйде болған кезде бірқатар дәстүрлі ғұрыптар жасалады: айналар, фотосуреттер (портреттер) жабылады, судың, тамақтың беті жабылады. Сонымен қатар, бұл үйде үш күн бойы тамақ жасалмайды [Бижанова, 2005: АДМ, №11].

Адамның қайтыс болғанын алғашқы болып әйел кісі дауыс шығарып, бұл қайғылы хабарды жария еткен. Бұл жағдайды зерттеуші Е.Ковалев әйелдердің мәйіт жанындағы кейпін былай сипаттайды: «...бәрінің (жесірі мен қарындасы) түрлері үрейлі: қап-қара шаштары ұйпа-тұйпа, бастары – жесірінікі – қара орамалмен, қарындасынікі – ақ орамалмен жабылған. Жібек шапандар мен ақ көйлектері қарын тұсына дейін жыртылған; беттері мен омыраулары тырнанып, қаны қара жолақ болып қатып қалған. Олар көзімен айналасына телміре қарап, денесін ары-бері шайқап, беті мен қолын тырнап, адам шошырлық үнмен жоқтау айтатын» (Ковалев, 1894: 304–309).

Жерлеу күніне дейін әйелдер – жесір мен туыстары – ұйықтамай, тіпті кейде тамақ та ішпей мәйіттің жанында отырған. «*Бет жырту*» – жесірдің өз бетін, қолын, омырауын тырнауы – XIX–XX ғасырдың басындағы этнографтар тарапынан ең экзотикалық әрі есте қаларлық ғұрып ретінде бірнеше рет сипаттаған (Алтынсарин, 1870: 117-122; Ибрагимов, 1872: 120-152; Даулбаев, 1881: 98-118; Катанов, 1894: 34).

Қарақалпақстанды мекендеген қазақтарда марқұмның достары мен жақын туыстары асқа барғанда, әдетте, «*ас малы*» деп аталатын мал, азық-түлік немесе ақша апаратын болған. Бұл қаражат және мүлік ас беру шығындарының бір бөлігін өтеуге арналған. Сонымен бірге, жақындары өздерімен бірге дастарқанға оралған дайын тамақ – «*дастарқан*» алып келетін, оған көбінесе мата мен ақша да қоса берілген. Асқа келген қонақтарды белгіленген тәртіппен

орналастырған: қарияларға, жасы үлкен ер адамдарға, туыстарға, жастарға, әйелдер мен балаларға, дін өкілдеріне жеке-жеке үй немесе бөлме бөлінетін. Егер қандай да бір топтың саны көп болса, оларға бірнеше орын берілген. Қонақтарды орналастыру және қонақасы ұсыну көбінесе рулық-жекжаттық қағида бойынша жүзеге асырылған.

Ас мәзірінде әртүрлі қонақ топтарына арнайы ет мүшелерін беру салты қатаң сақталатын. Дін өкілдеріне және марқұммен туыстық жақындығы бар адамдарға – сойылған малдың басы мен тоқ жілігін, құрметті қонақтарға – жамбасын, сондай-ақ, омыртқа мен қабырғасы берілген. Барлық ет 12 бөлікке бөлініп, әр қонақтың мәртебесіне қарай ұсынылған (әр аяқ – үш бөлікке бөлінеді). Әр бөлмеде «күртік» немесе «бесбармақ» ең алдымен төрде отырған құрметті қонақтарға тартылады. Қойдың басы салынған бас табақ ең алдымен жасы үлкен немесе дін өкіліне беріліп, ол көзін немесе құлағын кесіп алып, басқаларға берген. Табақтағы бастан әр адам кішкене бөлігін алып, кейін бас табақ иесіне – ас берушіге қайтарылатын. Қалған ет ұсақталып, оның бір бөлігі «сарқыт» ретінде бөлінетін, яғни табақ бос қайтпауы керек. «Сарқыт» қазақтар мен қарақалпақтар арасында кең таралған, оның емдік күші бар деп сеніп, оны жеген адамның денсаулығы жақсарады деп есептеген (Есбергенов, 1963: 35; Бижанова, 2001: 11).

Қарақалпақстан қазақтарның еске алу асында тән ерекшеліктердің бірі – қой етінен пісірілген «жүгері күртік» (жүгеріден жасалған ботқа) ұсынылуы. Қонақтар мол дастарқаннан дәм татқан соң, үнсіз тарасатын, оларды шығарып салу әдетке жат саналатын. Астан кейін үйлеріне кететін қонақтарға олардың марқұмға қаншалықты туыстығы жақындығы және асқа әкелген сыйларының құндылығына қарай, абысындар арнайы сыйлық – «жыртыс» тарататын. Ер адамдарға марқұмның киімінен берілсе, әйелдерге орамалдарға түйілген ақша, мата, сондай-ақ, бауырсақтар мен басқа да азық-түлік берілетін.

Қара асы аяқталғаннан кейін, ас беруші отбасы Құран шығару немесе «хатым» оқу үшін бірнеше дін өкілін қалдыратын. Оларға Құран оқығаны үшін ақша немесе мал беріледі. Қазақ халқының Құранмен байланысты «хатым» ұғымына негізделген салт Қазақстан қазақтарында марқұмды еске алу дәстүрінде бар. Мысалы, Шығыс Қазақстанда, Павлодар өңірінде, «хатым» – адамды еске алу рәсімі ретінде сақталған (Октябрьская, Сураганова, 2011: 195-197). Бұндай шара төмендегідей рәсімдер кешенін қамтиды: құрбандық мал шалу (көбіне қой шалынады); қонақасы беру (міндетті түрде ыстық тағам – ет, оған қосылған жұқа жайылып, ет сорпасында піскен қамыр – нан, пияз қосылған тұздық, сонымен қатар майға қуырылған ашытылған немесе ашытылмаған қамырдан жасалған нан); Құран бағыштау – марқұмның рухына дұға бағыштау.

Орталық Қазақстанда «хатым» ұғымы Құранды толық оқу түсінігімен тығыз байланысты, яғни, марқұм қайтыс болған күннен бастап қырқыншы күнге дейін Құранды толық оқу дәстүрі бар. Бұл ислам қағидаларына сәйкес келеді және «Құранды аудару/шығару/түсіру» деп аталады (Қазақ тілінің..., 2008: 367). Орталық Қазақстанда «хатым» – дербес рәсім ретінде жоқ, бірақ қырқына дейін Құранды толық оқу дәстүрі берік қалыптасқан. «Хатым Құран» – бұл марқұмға бағышталып, Құранды толық оқу арқылы марқұмның рухына борышты өтеу ретінде түсіндіріледі (Қазақ тілінің..., 2008: 371). «Хатымның» аяқталуына арналған қонақасы да ұйымдастырылады. «Хатым Құран» түнгі уақытта да оқылады, өйткені қырқына дейін марқұмның үйінде шам жағылып, кәрі адамдар шақырылып, жұма мен бейсенбіде арнайы дұғалар (жұмалық) оқылады. Осы 40 күн бойы үйдегі шам сөндірілмейді, себебі марқұмның жаны тірілермен бірге болады деп сенген.

Осылайша марқұмға арналған алғашқы ас – «қара асы» аяқталатын. Екінші ас – «жетісі», ол марқұм жерленгеннен кейін алтыншы немесе жетінші күні өткізілетін. Бұл күні де шараға қонақтар үшін мал сойылып, Құран оқылып, молдаға ақы берілетін. Сондай-ақ, марқұмның денесін жуған туыстарына, яғни «сүйекшілерге», киім үлестірілетін. Дәстүр бойынша марқұмның өзі киген киімі таратылады, алайда қазіргі таңда марқұм кимеген жаңадан алынған киімдер және маталар үлестіріледі. Қазақ сенімінде, марқұмның барлық

киімі таратылуы тиіс, тек бас киімі үйде қалып, балаларына немесе немерелеріне сақталып берілетін. Қарақалпақстан қазақтары дүниеден өткен адамды үшінші күні жерлеген, бұл дәстүр әлі күнге дейін сақталып келе жатыр. Себебі, ежелгі түсінік бойынша, қайтыс болған адамның жаны бірінші күні үй ішінде, өз айналасында ұшып жүреді, екінші күні шаңыраққа қонады, ал үшінші күні көк тәңірге аттанады деп түсінген [Бижанова, АДМ, №9, 2000].

Марқұмға арналған «жетісі» салтанатты түрде өтпейтін, «қара аспен» салыстырғанда ол шағын болып, оған негізінен тек туыстары ғана шақырылатын. Көлемі мен мәні жағынан аса маңызды рәсімдері – «қырық күндігі» (қырқы, жерлеуден кейінгі 37 немесе 40-күні), және «жүзі күндігі» (97 немесе 100-күні) болатын. Ең ауқымды әрі салтанаттысы – жылдық асы – «жылы». «Жылы» марқұмды жерленгеніне бір жыл толуына азғантай күн қалғанда өткізіледі.

XIX ғасырдың соңындағы Қарақалпақстандағы қазақтардың марқұмның жылына арналған шарасы туралы дерек сақталған: 18 жасар жігіттің жылдық асы оның әкесі Боқаштың ұйымдастыруымен той сияқты өткізген. Бұл аста күрес, бәйге өткізілген, бәйгенің бас жүлдесіне 100 жылқы тігілген. Қонақтар үшін 100 киіз үй тігілген, әр үйге 9 адамнан орналастырылып, бір-бір қойдан сойылған. Жас жігіт Қарақалпақстанның Қоңырат ауданындағы Дәуіт-ата зиратында жерленген (Бижанова, 2008: АДМ, №18). Осыған ұқсас салттар қарақалпақтарда, Ташкент өңірі өзбектерінде, Қаратегін және Зеравшан тауларының тәжіктері кездеседі. Марий халқында егер тұрмыс құрмаған бойжеткен қайтыс болған жағдайда, онда қызды қалыңдықтың киіміне киіндіріп жерлеген, ал оның жасауы тойдағыдай үйдің ішіне ілінген. Сондай-ақ, қайтыс болған үйленбеген жігіттер де үйлену тойында киінетін киімінде жерлейтін болған (Есбергенов, 1989: 72). Дәл осындай салттар ортағасырларда Амудария бойы халықтары арасында да болғаны туралы мәліметтер бар. Этнограф Х.Есбергенов XX ғасырдың 60-жылдары жинаған далалық материалдарында Мазлұмхан Сұлуды жерленер алдында келіндей киіндірілгені туралы жазылған (Есбергенов, 1989: 67).

Біздің далалық зерттеу деректерімізге қарағанда, қайтыс болған үйленбеген жігіттер мен бойжеткен қыздар үшін олардың «о дүниеде жалғыз қалмауы» керек деп «үйлену тойы» сипатты ас жасалатын болған. Егер бұрынғы зерттеушілер олардың тек неке киімін ғана атап өтсе, қазіргі деректер бойынша мұны толыққанды неке рәсімі ретінде қарастыруға болады.

Қарақалпақстан қазақтарында өмірден өткен беделді қарт қарияның немесе қарт кемпірдің жылдық асы той ретінде аталып, үлкен мерекелік сипатқа ие болған. Мұндай шараларда күрес, бәйге, серке тарту (көкпар) ұйымдастырылып, жүлдеге түйе, жылқы және қой берілетін. Сондай-ақ жыраулардың термелері тыңдалып, шараға қатысқан қарттарға түйіншік (ақшасы бар түйін), киімдер мен бағалы заттар таратылған. Жылдық ас мәресімі өткен соң марқұм отбасының мүшелері үшін қаралы кезең және соған қатысты тыйымдар аяқталған. Марқұмды жоқтаған туыстары өздерінің қаралы киімдерін жинап, зиратқа апарып өртеген. Егер марқұмның бойжеткен қызы болса, ол жылдық асынан кейін тұрмыс құруына, ал үйленбеген ұлына үйленуіне рұқсат берілген (Бижанова, 2015: АДМ, №24).

Бес мәрте ас беру дәстүрі тек қазақтарға ғана тән емес, ол Орталық Азия халықтарында, сонымен қатар алтайлықтарда, сағайларда (хакастар), голдтарда (нанайлар), славян халықтары – орыстарда, украиндарда, белорустарда, Солтүстік Кавказдың кейбір халықтары – осетиндерде, құмықтарда және басқа да этностар мен дін өкілдерінде де кездеседі (Есбергенов, 1963: 37; Таджикі ..., 1970: 156-157). Сондай-ақ, марқұмды еске алып ас беру және оның киімін тарату дәстүрінің кейбір ұқсастықтарын Еділ (Волга) бойындағы фин-угор халықтарынан да байқауға болады. Мәселен, марий ауылдарында марқұмның қырқына киімін киген денесін жуған адамға табыстау салты болған (Федянович, 1993: 222; Дроздова, 2007: 17). Фин-угор және түркі халықтарының этномәдени байланыстарының ұқсастығы туралы Т.Жданко еңбектерінде кездестіруге (Жданко, 1971: 173).

Қазақтар мен қарақалпақтар марқұмды еске алу шараларын өткізуін, оның аруағы бір жыл бойы өз үйінде болатындығымен, егер оны еске алу шараларын дұрыстап өткізбесе ол қиналатындығымен түсіндірген. Ас беру, қонақтарды тойдыру арқылы, марқұмның аруағын

«тойдыру» мақсаты көзделген. Себебі, қонақтың тойғаны – аруақтың тойғаны деп есептелген. Этнограф А.Бижанованың пікірінше, бір жыл ішінде марқұмға арнап бес мәрте ас беру адамның өміріндегі негізгі кезеңдермен байланысты: алғашқы асы – адамның дүниеге келгенінің бірінші күнін еске алуы; екінші асы – адам өмірінің жетінші күнінде оның санасының оянуы; үшінші асы – Құдай Пайғамбар Мұхаммедті қырық күнде жаратылғанына сенімі; төртінші асы – адам баласының өмірінде жүзінші күні өз әке-шешесін танып күле бастайтыны; бесінші асы – адамның бір жасқа толғанда яғни жүріп, сөйлей бастағанда ол өмірге толық аяқ басады деген сенімі. Ерте өмірден озған балаларға бес мәрте ас берілмеуінің себебі – олардың жан дүниесі өмірдің барлық кезеңдерінен өтпей, қайта туылмайтыны туралы түсінік болуы мүмкін (Бижанова, 2021: АДМ, №47). С.А.Плетневаның пікірінше, ежелгі түркілерде жерлеу ғұрпының идеясы біріншіден, әр адамның жаны бар екендігіне сенімділікпен; екіншіден бұл жан өлгеннен кейін адамның тірі кезінде болған қоршаған ортаны қажет етеді деген түсінікпен байланысты болды (Плетнева, 1990: 31-32).

Адамзаттың дәстүрлі өміртанымда жақсы және жаман рухтар бар деген түсінік қалыптасқан: жақсы рухтарға – періштелер мен аруақтар, ал жаман рухтарға – жын, албасты және жезтырнақ кіреді. Қазақ халқы көне дәуірлерден аруақты, ата-баба рухын құрметтеген халық. Оның көріністерін бүгінгі күні халқымыздағы толықтай мұсылман дініндеміз деп мойындағанымен синкретті түрде оған дейінгі күнге, отқа, тәңірге табынуға және аруақты құрметтеуге қатысты наным сенімдерінен байқаймыз. Оған қатысты көптеген мысалдар мен дәйектер күнделікті тұрмысымызда да көрініс тапқан. Мәселен келін түскенде отқа май құю, отты құрметтеу, тәңірді ауызға алып сиыну және жұма күні жеті шелпек пісіріп иіс шығару сияқты көптеген мысалдарды келтіруге болады.

Қарақалпақстан қазақтары да ата-баба аруақтарын киелі тұтқан, олардың жерленген жеріне барып зираттаған, садақа берген. Бұндай дәстүр Мысалы, тувалық бақсылар да қазақтар секілді аруақтардың көмегіне жүгінетін болған (Досмурзинов, 2023: 32). Зиян келтіретін рухтар туралы тувалықтардың сенімін Н.Ф.Катанов былай сипаттайды: «...жын-шайтандардың ішінде адамдарға жиі зиян тигізетіндер – аза, албыс, чулбус. Аза кейде адам, кейде түлкі, кейде жел кейпінде көрініп, адамды шатастырып жібереді. Егер үш рет түкірсең, зиян келтірмейді» (Катанов, 2002: 42). Қазақ фольклорында да жел – тылсым күш ретінде көрініс табады. Мысалы, Ш.Уәлиханов: «...Қырғыздар (қазақтар) дауылды кездестіргенде: тфу, тфу, тфу – деп үш рет түкірген», – деп жазған (Уәлиханов, 2007: 88). Бақсылық (шамандық) негізінен түркі халықтарында о дүниелік болған ата-баба аруағына табынуға байланысты шыққан. Осы тұста Ш.Уәлихановтың діни сенімдердің дамуы жайлы пікірін жалғастыруға болады: «...Бақсылық табиғатты құдай тұтты. Адам өзінен үстем деп, аспанға, күн мен айға табынды. Бірақ ол тек тірі кезінде болған, ал өлген соң адам аруаққа айналып, ол енді өзі басқаларды қорғаушы рухқа айналды. Рухтың жағдайы туған-туыстарының оны қалай еске алғанына байланысты болған: егер жақсы еске алса (*жоғарыда айтылған еске алу шаралары*) – онда ол қорғайды, ал егер жаман қараса – онда зиян келтіреді» (Уәлиханов, 2007: 74). Бұл пікірді тувалықтардың наным-сенімдерін зерттеген Д. Каррутерс те растайды: «...Урянхайлықтар мен басқа шаманистік халықтар арасында ата-баба аруағына табыну әртүрлі формада көрініс табады» (Каррутерс, 2002: 74).

Жоғарыда аталған ата-бабаға табыну анимизм және тотемизм сенімдерімен тығыз байланысты. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетінде Абылай хан мен Жидебай батыр арасындағы болған диалог туралы аңыз сақталған. Бұл аңызда, хан Абылай хан биік тауда тұрып, Жидебай батырдан: «Маған аруағыңды көрсет», – деп сұрайды. Жидебай ханның тау биігінде тұра беруін сұрап, өзі төменге түседі. Осы сәтте Абылай хан қасында қызыл түлкіні байқайды, артынша сары бүркіт пайда болып, түлкіге шүйлігеді. Абылай хан бұл көріністі Жидебайға баяндап береді. Сонда Жидебай: «Қызыл түлкі – менің аруағым, ал сары бүркіт – сіздің аруағыңыз. Демек, сіздің аруағыңыз менікінен күшті екен», – дейді (Потанин, 2007: 141; Жанайдаров, 2014: 48).

Қорыта келе айтарымыз, қазақ халқы ежелден аруақты сыйлап, құрметтей білетін, «өлі разы болмай, тірі байымайды» – дейтін халық. Ерте замандардан мәйітті жай ғана жерлей салмай, қоштасып, ақіреттік заттарымен бірге салтанатпен шығарып салған. Қазақ халқының жерлеу рәсіміне әрине ислам дінінің әсері болды. Дегенмен, шариятқа қайшы келмейтін жерлерін, сол қалпында қалдырып, ислам дініне лайықтауға тырысты. Аруақтың раизашылығы үшін, жылына дейін үшін, жетісін, қырқын, жылын беріп, әрдайым Құран оқытып, Құдайы ас беріп отырған.

Қорытынды

Жоғарыда баяндалған материалдардан байқағанымыздай, марқұмды жерлеу мен еске алу салттары уақыт өте келе өзгеріске ұшырап, кейбір элементтері дамып, жаңалары қалыптасты, ал кейбіреулері жойылып, ұмыт бола бастаған. Бұл үдеріс дәстүрлі салттардың мәндік мазмұнының да уақыт өте қайта ұғынылуына алып келді. Адамның бұл дүниеден бақилыққа аттануына байланысты сақталып келе жатырған консервативті сипатта атқарылатын дәстүрлі рәсімдерге қарамастан көне сипаттарынан біртіндеп айырыла басталғанын көруге болады. Салт-дәстүрлеріміздің өзгеруі біздің қоғамдық құрылымындағы, дүниетанымындағы, моральдық-этикалық қағидаттарындағы өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Қазіргі таңда елімізден жат жерлерді мекендейтін қазақтардың ертеден сақталған дәстүрлері мен мәдени мұрасына қызығушылықтың артуына байланысты салт-дәстүрлерге деген көзқарас қайта жаңғыруда. Бұл жағдай қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін тереңірек зерттеуге, этнографиялық және тарихи-мәдени талдаулар жүргізуге мүмкіндік береді. Жоғарыдағы зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ халқының дәстүрлері ең көп сақталған саласы – марқұмға ас беруге қатысты рәсімдері. Бұндай шаралардың негізінде өлім, жанның бақилық өмірге өтуі, аруаққа сенуі секілді ұғымдар мен ата-баба аруағына табыну культі жатыр. Бұл сенімдер мен түсініктер қазақ халқының дүниетанымының ажырамас бөлігі болып табылып, дәстүрлі мәдениеттің сақталуында маңызды әрі шешуші рөл атқарады.

Әдебиет:

- Алтынсарин И. Очерк обычаев при похоронах и поминках киргизов Оренбургского ведомства // ЗОО РГО. 1870. Вып. I. С. 117-122.
- Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме // Труды Хорезмской экспедиции. – М., 1958. – Т. III. – С. 94 - 136.
- Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі. – Алматы: Рауан, 1992. – 128 с.
- Бижанова А.Е. Семейно-бытовые обряды казахов низовьев Амударьи конец XIX – начало XX вв. // Автореф. дисс. к-та истор. наук. – Нукус, 2001. 27 с.
- Валиханов Ч. Ч. Этнографическое наследие казахов. – Астана: Алтын кітап, 2007. с. 88.
- Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. – /составлено Генеральным штабом капитана Гиршфельда. Переработано начальником Амударьинского отдела генерал-майором Галкиным. – Ташкент: Военная типография, 1903. – Ч. 2. – 214 с.
- Даулбаев Б. Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области, с 1830 по 1880 гг. // ЗОО РГО. 1881. Вып. IV. С. 98-118.
- Досмурзинов Р.К. Реликты анимизма в традиционных верованиях казахского и тувинского народов (конец XIX – начало XX вв.): сравнительный анализ // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. № 1(142)/2023. С. 32. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-26-43>.
- Дроздова Г. И. Погребальный обряд народов Волго-Камья XVI-XIX веков по археологическим и этнографическим материалам. / Автореф. дис. к-та истор. наук / – Казань, 2007. – 30 с.

Есбергенов Х. К вопросу о борьбе с пережитками обычаев и обрядов / Советская Этнография. 1963, №5. С. 35.

Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционной культуры каракалпаков// Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. –Нукус. 1989. С. 72.

Жанайдаров О. К. Сто легенд казахской земли. – Алматы: Общественный фонд «Сораба», 2014. – с. 48.

Жданко Т.А. О близости некоторых исторических традиции у каракалпаков и башкир. // Археология и этнография Башкирии. – Уфа. 1971. Т. 4. С. 173.

Ибрагимов И.И. Этнографические очерки киргизского народа // Русский Туркестан. Вып. 2. М.: Университетская тип. (Катков и Ко.), 1872. С. 120-152.

Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческими введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. – Л.: Изд-во Государственной публичной библиотеки, 1940. – 289 с.

Калмаков Н. Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сыр-Дарьинской области // В кн.: Классические исследования. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 14. – С. 151-156.

Калшабаева Б.К. Некоторые аспекты формирования казахской диаспоры Каракалпакстана и проблемы адаптации репатриантов// Матер. Межд. науч. конф. «Этнография Алтая и сопредельных территорий». Вып. 8, Барнаул, 2011. С. 28-31.

Каразин Н.Н. От Оренбурга до Ташкента. Путевой очерк. – СПб. 1886. – 15 с.

Каррутерс Д. Неведомая Монголия (1914) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002. с. 160.

Катанов Н.Ф. О погребальных обрядах у тюркских племен Центральной и Восточной Азии. – Казань: типолит. Имп. университета, 1894. 34 с.

Катанов Н. Ф. Среди тюркских племен (1893) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002. с. 42.

Ковалев Е.П. Похороны у каракиргизов (из путевого дневника) // Православный благовестник. 1894. Т. 1.11, № 22. С. 304-309.

Косбергенов Р.К. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX в. – // Труды Хорезмской экспедиции - М.: Наука, 1958. - Т.III. – С. 215-296.

Қазақ тілінің түсіндерме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 968 б.

Материалы для статистики Туркестанского края. - СПб.: Изд-во Туркестанского статистического комитета, 1876. – Вып. 4. – 206 с.

Октябрьская И.В., Сураганова З.К. Поминальные практики казахов: традиции и современность // «Сибирь на перекрестье мировых религии». – Новосибирск, 2011. С. 195-197.

Потанин Г. Н. Труды по этнографии и фольклору. – Т. 6. – Астана: Алтын-кітап, 2007. – с. 141.

Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

Российские академические экспедиции XVIII в. об этнографии казахов. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 240 с.

Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – СПб.: Наука, 2011. – 202 с.; ил.

Таджики Каратегина и Дарваза. //АН Тадж ССР, Институт Истории им. А.Дониша, вып. 2. / под ред. Н.А.Кислякова и А.К.Писарчик. – Душанбе. 1970. 313 с.

Турсынова М.С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 180 с.

Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII - XX вв. – Ташкент: Фан, 1966. – 336 с.

Федянович Т.П. Похоронные и поминальные обряды финно-угорских народов Среднего Поволжья // Похоронно-поминальные обычаи и обряды. – Москва. 1993. С. 222.

Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002. – 300 с.

References:

Altynsarin İ. Ocherk obychaev pri pohoronah i pominkah kirgizov Orenburgskogo vedomstva // ZOO RGO. 1870. Vyp I. S. 117-122.

Andrianov B.V. Etnicheskaia teritoria karakalpakov v Severnom Horezme // Trudy Horezmskoi ekspeditsii. – M., 1958. – T.III. – S. 94 - 136.

Beketov B. Qaraqalpaq qazaqtarynyñ tılı. – Almaty: Rauan, 1992. – 128 s.

Bijanova A.E. Semeino-bytovye obrädy kazahov nizovev Amudari konces XIX – nachalo XX vv. // Avtoref. disc. k-ta istor. nauk. – Nukus, 2001. 27 s.

Valihanov Ch. Ch. Etnograficheskoe nasledie kazahov. – Astana: Altyn kitap, 2007. s. 88.

Girşfeld i Galkin. Voeno-statisticheskoe opisanie Hivinskogo oazisa. – /sostavleno Generäl'nym ştabom kapitana Girşfelda. Pererabotano nachäl'nikom Amudarinskogo otdela general-maiorom Galkiny. – Taşkent: Voennaia tipografia, 1903. – Ch. 2. – 214 s.

Daulbaev B. Rasskaz o jizni kirgiz Nikolaevskogo uezda Turgaiskoi oblasti, s 1830 po 1880 gg. // ZOO RGO. 1881. Vyp. IV. S. 98-118.

Dosmurzinov R.K. Relikty animizma v tradisionnyh verovaniakh kazahskogo i tuvinskogo narodov (konces XIX – nachalo XX vv.): sravnitel'nyi analiz // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ HABARŞYSY. Tarihi ğylymdar. Filosofia. Dıntanu seriesy. 1(142)/2023. S. 32. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-26-43>.

Drozdova G. İ. Pogrebäl'nyi obräd narodov Volgo-Kämä XVI-XIX vekov po arheologicheskim i etnograficheskim materialam. / Avtoref. dis. k-ta istor. nauk / – Kazän, 2007. – 30 s.

Esbergenov H. K voprosu o börbe s perejtkami obychaev i obrädo. / Sovetskaia Etnografia. 1963, №5. S. 35.

Esbergenov H. Voprosy etnicheskoi istorii i tradisionnoi kültury karakalpakov// Etnicheskaia istoria i tradisionnaia kültura narodov Srednei Azii i Kazahstana. –Nukus. 1989. S. 72.

Janaidarov O. K. Sto legend kazahskoi zemli. – Almaty: Obşestvennyi fond «Soraba», 2014. – s. 48.

Jdanko T.A. O blizosti nekotoryh istoricheskikh traditsii u karakalpakov i başkir. // Arheologia i etnografia Başkirii. – Ufa. 1971. T. 4. S. 173.

İbragimov İ.İ. Etnograficheskie ocherki kirgizskogo naroda // Ruski Turkestan. Vyp. 2. M.: Universitetskaia tip. (Katkov i Ko.), 1872. S. 120-152.

İvanov P.P. Arhiv Hivinskih hanov HİH v. İssledovanie i opisanie dokumentov s istoricheskimi vvedeniem. Novye istochniki dlä istorii narodov Srednei Azii. – L.: İzd-vo Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki, 1940. – 289 s.

Kalmakov N. Nekotorye semeinye obychai kirgizov severnyh uezdov Syr-Darinskoi oblasti // V kn.: Klasicheskie issledovania. – Almaty: Ädibiet älemi, 2013. – T. 14. – S. 151-156.

Kalşabaeva B.K. Nekotorye aspekty formirovaniia kazahskoi diaspory Karakalpakstana i problemy adaptatsii repatriantov// Mater. Mejd. nauch. konf. «Etnografia Altaia i sopredelnyh teritorii». Vyp. 8, Barnaul, 2011. S. 28-31.

Karazin N.N. Ot Orenburga do Taşkenta. Putevoi ocherk. – SPb. 1886. – 15 s.

Karruters D. Nevedomaia Mongolia (1914) // Tradisionnaia kültura tuvinsev glazami inostranse. (konces XIX – nachalo XX veka). – Kyzyl: Tuvinskoe knijnoe izdatelstvo. – 2002. s. 160.

Katanov N.F. O pogrebäl'nyh obräдах u türkских племен Senträlnoi i Vostochnoi Azii. – Kazän: tipolit. İmp. universiteta, 1894. 34 s.

- Katanov N. F. Sredi türkских племен (1893) // Tradisionnaia kultura tuvinsev glazami inostransev (kones XIX – nachalo XX veka). – Kyzyl: Tuvinskoe knijnoe izdatelstvo. – 2002. s. 42.
- Kovalev E.P. Pohorony u karakirgizov (iz putevogo dnevnika) // Pravoslavnyi blagovestnik. 1894. T. 1.11, № 22. S. 304-309.
- Kosbergenov R.K. Polojenie karakalpakskogo naselenia v Hivinskom hanstve v konse XIX – nachale XX v. – // Trudy Horezmskoi ekspedicii - M.: Nauka, 1958. - T.III. – S. 215-296.
- Qazaq tiliniñ tüsinderme sözdigi / Jalpy redaksiyasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. 968 b.
- Materialy dlä statistiki Turkestanskogo kraia. - SPb.: İzd-vo Turkestanskogo statisticheskogo komiteta, 1876. – Vyp. 4. – 206 s.
- Oktiabrskaja İ.V., Suraganova Z.K. Pominälnye praktiki kazahov: tradicii i sovremenöst // «Sibir na perekreste mirovyh religii». – Novosibirsk, 2011. S. 195-197.
- Pletneva S.A. Polovsy. – M.: Nauka, 1990. – 208 s.
- Potantin G. N. Trudy po etnografii i folkloru. – T. 6. – Astana: Altyn-kitap, 2007. – s. 141.
- Rosiskie akademicheskie ekspedicii XVIII v. ob etnografii kazahov. – Astana: Altyn kitap, 2007. – 240 c.
- Stasevich İ.V. Sosiälnyi status jenşiny u kazahov: tradicii i sovremenöst. – SPb.: Nauka, 2011. – 202 s.
- Tajiki Karategina i Darvaza. //AN Taj SSR, Institut İstorii im. A.Donişa, vyp. 2. / pod red. N.A.Kisläkova i A.K.Pisarchik. – Duşanbe. 1970. 313 s.
- Tursynova M.S. Kazahi Mangyşlaka vo vtoroi polovine XIX veka. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – 180 s.
- Şalekenov U.H. Kazahi nizovev Amu-Dari. K istorii vzaimootnoşeni narodov Karakalpakii v XVIII - XX vv. – Taşkent: Fan, 1966. – 336 s.
- Fedianovich T.P. Pohoronnye i pominälnye obrädy fino-ugorskih narodov Srednego Povöljä // Pohoronno-pominälnye obychai i obrädy. – Moskva. 1993. S. 222.
- Fielstrup F.A. İz obrädrovoi jizni kirgizov nachala XX veka. – M.: Nauka, 2002. – 300 s.

¹Бижанова А.Е. ²Калменов М.Д.,

^{1,2}*Западно-Казахстанский инновационно-технологический
университет, Уральск, Казахстан
E-mail: ¹aalyika@mail.ru, ²kalmenoff@mail.ru*

ТРАДИЦИОННАЯ ПОМИНАЛЬНАЯ ОБРЯДНОСТЬ КАЗАХОВ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ)

Аннотация. Данная статья посвящена изучению традиционной поминальной обрядности казахов низовья Амударьи (современная территория Республики Каракалпакстан). В качестве источников использованы данные полевых этнографических исследований (Кунградский, Ходжейлийский, Шуманайский, Нукусский районы Республики Каракалпакстан) и материалы исследователей, занимающихся вопросами поминальных традиций. Авторы проводят сравнительный анализ таких процедур с традициями казахов Казахстана. Внимание сосредоточено на изменениях в поминальном обряде, происшедших за последние 200 лет и связанных с кардинальной трансформацией традиционного кочевого общества. Свои выводы о специфике поминок автор подтверждает рассуждениями о ритуалах погребально-поминальной обрядности. Несмотря на глобальные изменения в культуре поминальная практика остается одной из самых устойчивых традиций в культуре казахов.

Ключевые слова. Каракалпакстан, Казакстан, Казахи, погребально-поминальный обряд, поминальные торжества, Коран.

¹Bizhanova A.E. ²Kalmenov M.D.

^{1,2}West Kazakhstan Innovation and Technology University,
Uralsk, Kazakhstan.

E-mail: ¹aalyika@mail.ru, ²kalmenoff@mail.ru

TRADITIONAL FUNERAL RITUALS OF THE KAZAKHS (ON THE EXAMPLE OF THE KAZAKHS OF CENTRAL ASIA)

Annotation. This article is devoted to the study of the traditional funeral rites of the Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya (the modern territory of the Republic of Karakalpakstan). Data from field ethnographic research (Kungrad, Khojeyli, Shumanai, and Nukus regions of the Republic of Karakalpakstan) and materials from researchers dealing with issues of funeral traditions were used as sources. The authors conduct a comparative analysis of such procedures with the traditions of the Kazakhs of Kazakhstan. Attention is focused on changes in funeral rites that have occurred over the past 200 years and are associated with a radical transformation of traditional nomadic society. The author confirms his conclusions about the specifics of wakes with discussions about the rituals of funeral and memorial rites. Despite global changes in culture, funeral practice remains one of the most stable traditions in Kazakh culture.

Keywords. Karakalpakstan, Kazakhstan, Kazakhs, funeral and memorial rites, memorial celebrations, Koran.

Авторлар туралы мәлімет:

Бижанова Алия Ермековна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Калменов Мурат Дабылович, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Бижанова Алия Ермековна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Уральск, Казахстан.

Калменов Мурат Дабылович, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Уральск, Казахстан.

Information about the authors:

Bizhanova Aliya Ermekovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan.

Kalmenov Murat Dabylovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan.

*Келіп түсті 15 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1}Каримов Н.И. ²Каримова Р.У.

^{1,2}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹nodar.karimov@gmail.com, ²risalat.karimova@mail.ru

БАХА АД-ДИН НАКШБАНД: СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ НАКШБАНДИЙСКОЙ ТРАДИЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Статья посвящена анализу социально-этической доктрины Баха ад-дина Накшбанда и политической роли накшбандийской традиции в Центральной Азии. Опираясь на междисциплинарный подход, исследование объединяет исторический, религиозно-философский и политический анализ, раскрывая трансформацию суфийского учения в условиях взаимодействия с государственными институтами. Рассматривается формирование школы Накшбандийа как духовного и общественного феномена, оказавшего значительное влияние на политическую культуру и религиозную идентичность региона в XIV–XVI веках. Особое внимание уделено таким аспектам, как внутренняя духовная практика, система наставничества (силсила), общинное самоуправление и способы легитимации влияния шейхов в условиях конфликта с политической властью. Через анализ источников, включая труды Ходжи Ахрара и хроники учеников Баха ад-дин Накшбанда, исследование демонстрирует, как этико-духовные принципы трансформировались в инструменты политического действия. Работа представляет научную и практическую ценность, поскольку позволяет по-новому взглянуть на соотношение духовной автономии и политической ангажированности религиозных движений в исламской истории Центральной Азии. Полученные результаты могут быть полезны для исследователей исламской традиции, историков религии и специалистов в области политической теологии, а также для анализа современных форм религиозной идентичности в постсоветском пространстве.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового научного исследования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Политический суфизм в Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии» (РНН AP19678538).

Ключевые слова: Баха ад-дин Накшбанд, Накшбандийа, Ходжа Ахрар, Центральная Азия, политический суфизм, исламская этика, религиозная идентичность.

Введение

Суфизм сыграл ключевую роль в формировании духовного, культурного и интеллектуального облика Центральной Азии – региона, известного с древности под названиями Туран, Туркестан и Мавераннахр. Его влияние проникло практически во все аспекты жизни местных народов: от религиозных убеждений до художественного творчества, охватывая сферы науки, литературы и искусства. Суфийские идеи стали неотъемлемой частью мировоззрения, оказав воздействие не только на индивидуальную духовную практику, но и на общественные и философские установки.

Исторически в регионе присутствовало многообразие исламских течений, включающее суннитские и шиитские фракции (мурджииты, исмаилиты и мубайдиты), суннитские богословские школы (матуридизм, ашаризм и каррамия), суннитские правовые школы (ханафизм и шафиитский мазхаб), а также многочисленные суфийские ордена (Накшбандийа, Ясавийа, Кубравийа, Ишкийа, Кадирийа и Афакийа). Но именно суфизм, благодаря своей духовной практике и глубокому взаимодействию с местными культурами, сыграл ключевую

роль в развитии и формировании уникального центральноазиатского облика ислама, который по сей день остается неотъемлемой частью мировой исламской цивилизации (Karimov, 2018: 300).

Баха ад-дин Накшбанд – выдающийся представитель исламского мистицизма, оказавший глубокое влияние на формирование духовной традиции Центральной Азии. Он жил в XIV в. и стал не только основателем суфийского братства, позднее названного в его честь Накшбандийа, но и духовным реформатором, чьи взгляды соединили строгую аскезу с активным участием в социальной жизни. Его учение, укорененное в суннитской ортодоксии, подчеркивало важность внутреннего молчаливого созерцания Бога (зикра) и постоянного присутствия сердца в божественном. Фигура Баха ад-дин Накшбанда остается ключевой для понимания эволюции суфизма в Центральной Азии, а его духовное наследие продолжает оказывать влияние на религиозную практику и культуру мусульман региона и по сей день.

Материалы и методы исследования

В исследовании применен междисциплинарный подход, сочетающий исторический анализ, обзор религиозно-политических источников и глубокий контент-анализ суфийской литературы. В основе исследования – изучение первоисточников, включая труды исламских мыслителей, тексты накшбандийской традиции, а также современные научные исследования по истории суфизма в Центральной Азии. Метод историко-философского анализа позволил проследить эволюцию этико-социальных принципов тариката Накшбандийа и выделить ключевые положения учения Баха ад-дин Накшбанда, оказавшие влияние на общественно-религиозные процессы региона.

Теоретическая база исследования включает труды как зарубежных, так и отечественных исследователей, в том числе работы Karen Armstrong (2002), Bruce Privratsky (2001), Weismann, I. (2007), Martha Brill Olcott (2007), Alexander Knysh (2000), а также Игоря Хисматуллина и Бахтияра Бабаджанова. Акцент был сделан на анализе тех аспектов, где накшбандийская традиция выходила за пределы духовной практики, принимая форму социальной и политической силы. Особое внимание уделено легитимирующим механизмам внутри тариката, концепции силсила, антиклерикальным установкам и стратегическому взаимодействию с государственной властью. Такой подход обеспечил комплексное понимание феномена политического суфизма и его вклада в формирование духовной культуры Центральной Азии.

Обсуждение

Школа тасаввуфа (суфизма) Баха ад-дин Накшбанда, известная как ходжаган-накшбандийа, смягчила строгие практики раннего суфизма, придавая им гармоничность и делая их более применимыми в повседневной жизни. Учение Накшбанда, утверждающее, что можно приблизиться к Аллаху, не отрекаясь от мирских забот и не отказываясь от активной жизни, способствовало широкому распространению суфизма среди различных слоев мусульманского общества.

Мухаммад ибн Мухаммад Баха ад-дин Накшбанд Бухари родился в 718 г. хиджры (1318 г. н. э.) в селении Касри Арифон близ города Бухары. «Накшбанд» было прозвищем, данным ему по ремеслу ткача парчи, которым он занимался вместе с отцом. Причиной того, что у него с детства возник интерес к науке тасаввуфа и он получил воспитание в этом русле, было то, что дед Мухаммада был в близких отношениях с суфиями. Первые уроки, относящиеся к предмету суфизма, Мухаммад получил от шейха Мухаммад Баба Саммаси и Саид Амир Кулала. Однако Баха ад-дин Накшбанд, признавал своим духовным учителем Абдулхалика Гудждувани (Мухаммад Закир ибн Али, 2013: 8-9). После получения духовного наставничества от Гудждувани, Накшбанд сосредоточился на практике «молчаливого зикра» – внутреннего поминания Бога, без громких внешних проявлений, что было революционной

новацией в суфизме того времени. Он подчеркивал необходимость полного контроля над мыслями и вниманием, чтобы избежать поверхностных проявлений духовности (Knysh, 2000: 190-199).

Накшбанд дважды совершил паломничество-хадж. После совершения обряда хаджа, он вернулся в Бухару и всю жизнь провел в этом городе. По завещанию Амира Кулала, Накшбанд становится его духовным преемником. После принятия духовной преемственности от Амира Кулала, Накшбанд старается систематизировать и активно развивать суфийскую практику, делая особый упор на внутреннее созерцание и постоянное поминание Бога (Knysh, 2000: 180-185).

Накшбанд уделял серьезное внимание жизни в обществе и считал, что истинный суфий может и должен оставаться в мире, исполняя свои мирские обязанности. При этом он должен постоянно сохранять духовное осознание. Его знаменитое изречение «Внимание к сердцу – это зикр, а зикр – это жизнь сердца» отражает этот подход, сочетающий активность и внутреннее духовное состояние (Ernst, 1997: 53). В течение своей жизни Накшбанд активно наставлял учеников, распространял свое учение не только в регионе Бухары, но и за его пределами. Это позволило его школе получить широкое признание и развитие в Центральной Азии, а впоследствии и в других регионах мусульманского мира. Его методы воспитания и наставления были основаны на строгой дисциплине и духовном опыте (Weismann, 2007: 152-170).

Социально-нравственное учение накшбандийского тариката, представленное в сочинениях его идеологов, является своеобразной формой этико-социальной мысли в рамках исламского мистицизма. Накшбандийская школа прилагала значительные усилия для очищения суфийской теории и практики от излишнего фанатизма, суеверий, а также от элементов мифологии, архаики и реакционного содержания. Особого внимания заслуживает стремление идеологов накшбандийского тариката установить гармонию между разумом и верой в вопросах, касающихся как духовной, так и телесной жизни человека. Лидеры накшбандийского движения отвергали практики уединения, аскетического экстаза, самоистязания и другие формы поведения, не имеющие, по их убеждению, места в жизни Пророка и его сподвижников, но распространенные в иных суфийских традициях. Такие призывы накшбандийцев, как: «Быть с людьми внешне, а с Богом – внутренне» или «Руки – труду, сердце – Аллаху», выражают гуманизм и, в то же время, подчеркивают сбалансированный, умеренный характер этико-религиозной доктрины накшбандийского учения (Меликова, 2024: 848).

В своей деятельности Накшбанд подчеркивал значимость соблюдения шариата, видя в этом обязательное условие истинного суфизма (Ernst, 1997: 120). С годами вокруг Накшбанда сформировалась многочисленная группа последователей и учеников, которые высоко ценили его духовное руководство и простоту образа жизни. Он прожил свою жизнь в Бухаре, где его влияние распространялось не только на религиозную, но и на социальную жизнь города. Особое внимание Накшбанд уделял важности наставничества и передачи духовных знаний от учителя к ученику – цепочке, известной как «силсила». Он считал, что только через живое общение и прямую связь с наставником можно достичь настоящей духовной реализации. Накшбанд учил и поддерживал своих учеников, передавая им основы духовной дисциплины, которая стала фундаментом накшбандийской традиции (Shah & Sanyal, 2012: 233).

В целом, можно говорить о том, что представители Накшбандийского тариката сохраняли значительную политическую и культурную автономность и идеологически отличались от ортодоксальных ханафитских улемов. К. Армстронг рассматривает суфизм как реакцию на усиливающееся влияние фикха – суннитских правовых школ, которые сводили ислам лишь к совокупности внешних правил (Armstrong, 2002: 74).

«Политический суфизм» сыграл значимую роль в истории Центральной Азии. Во времена правления Тимуридов (XIV–XVI в.) суфийские лидеры часто определяли отношения

между правителем и подданными. Накшбандийа, безусловно, являлся доминирующим суфийским тарикатом в регионе. Эффективные внутриобщинные отношения, а также политическая, религиозная деятельность шейхов тариката, часто вызывали недоверие со стороны правителей. К примеру, во время встречи Баха ад-дин Накшбанда с Маликом Хусейном, правителем Герата, последний начал с пристрастием расспрашивать шейха о его статусе дервиша (является ли он наследственным), о его практике зикра (использует ли он громкий зикр), о самá (музыкальных церемониях) и халвáте (уединении). Связь с институционализированным суфизмом указывала на влияние тариката на общественную жизнь и воспринималась правителями как угроза их власти (Olcott, 2007: 2).

Во взаимодействии с властями тарикат Накшбандийа опирался на ряд легитимирующих принципов – от наследственной преемственности, связанной со строгой дисциплиной и духовной практикой, до системы «силсила», а также на идею групповой солидарности (Хисматуллин, 2001: 133). Идея солидарности внутри братства всегда занимала центральное место в системе ценностей приверженцев Накшбандийа, которая нередко даже превосходила по значимости религиозную принадлежность к исламу. Маулана Мухаммад-Кази, один из учеников Ходжи Ахрара – лидера Накшбандийа, так передал слова своего наставника: «Если бы я узнал о неверном в Китае, который с почтением отзывается о выдающихся шейхах этого тариката и их словах, я бы без колебаний вступил с ним в общение и не стал бы осуждать его за неверие» (Хисматуллин, 2001: 85).

Принципы общинного самоуправления накшбандийцев заслуживают особого внимания. Тарикат сознательно дистанцировался от такой традиционной формы политической организации в Центральной Азии, как наследственная передача власти. В текстах тариката нередко встречаются резкие, осуждающие высказывания в адрес шейхов мираси – преимущественно представителей традиции Ясавийа, которых упрекали в том, что они лишь «торгуют в лавках своих отцов» (Хисматуллин, 2001: 87). Одним из накшбандийских шейхов, известных своей непримиримостью, был Маулана Чусты. Он играл заметную роль в политической жизни Ферганской долины и Самарканда в XVI веке. Вместе со своими последователями он открыто выступал против шейхов Кубравийа и других соперничающих суфийских братств, особенно тех, кто отстаивал идею наследственного духовного лидерства.

Одним из таких «наследственных шейхов» и соперников Маулана Чусты был харизматичный Абд аль-Кадир Турбати, прибывший со своими последователями к Маулане Чусты с намерением одержать над ним верх. Однако вскоре он был поражен разразившейся эпидемией и, как сказано в источниках, «упокоился» у могилы своих предков (Хисматуллин, 2001: 87). Сам Чусты решительно порвал с принципом наследственной духовной преемственности, отказавшись следовать пути своего отца, Мауланы Фатхаллы, и вместо вступления в орден Ясавийа примкнул к накшбандийскому тарикату (Хисматуллин, 2001: 87).

Члены суфийских орденов несли личную ответственность перед своими общинами, часто выступавшими в роли квази-государственных структур, и одновременно обладали определенной политической и идеологической свободой. Изменение политических взглядов и предпочтений нередко происходило в целых группах и сообществах. Яркий пример такой трансформации – переход хорасанской общины Ясавийа в накшбандийскую идеологию в начале XVII века. Шейх Токум Хиваки, представитель ордена Ясавийа, привел к шейху Накшбандийа около 400 своих мюридов, фактически «переведя» их в новое братство (Хисматуллин, 2001: 138). Приведенный эпизод красноречиво иллюстрирует, как зрелый духовный наставник с многочисленными последователями добровольно передает их под руководство другого шейха – что свидетельствует одновременно и о коллективной переориентации духовного пути всего сообщества, и о высокой степени индивидуальной свободы внутри суфийских братств.

Идеалы суфизма получили дальнейшее развитие в трудах и деятельности последователей Баха ад-дин Накшбанда. Одним из таких выдающихся духовных наследников

суфийского тариката стал Насираддин Убайдуллах ибн Махмуд (Ходжа Ахрар или посвященный богу). Ходжа Ахрар родился в 1404 г. в семье богослова, выходца из потомков Пророка Мухаммада (сайидов) в селении Багистан, расположенном недалеко от Самарканда. Он получил первоначальное религиозное образование в Герате, затем продолжил обучение в Мекке и Медине, был учеником и последователем видных шейхов накшбандийского братства. Наставником Ходжи Ахрара называют одного из учеников и преемников Баха ад-дин Накшбанда – Маулана Йа'куб Чархи. Под руководством Маулана Йа'куб Чархи братство Накшбандийа стало одним из самых значимых и популярных суфийских общин в Центральной Азии, получив признание во всем мусульманском мире.

Ходжа Ахрар первоначально обосновался в Ташкенте, где старался вести праведную жизнь: много молился, не общался с дурными людьми, помогал бедным, страждущим. Спустя время он взял в аренду небольшой участок земли рядом с Паркентом, пару волов у родственников и стал обрабатывать его. Ходжа Ахрар был удивительно удачливым земледельцем, и в этом он усматривал божественное провидение. В 1430 г. регион постигла засуха и как следствие – голод. Ходжа Ахрар открыл свои закрома перед народом, чем заслужил признание и любовь соотечественников (Пресс-служба, 2020). Более того, Ходжа Ахрар ввел новую этическую норму, согласно которой шейхи и члены братства могли и должны были обладать богатством, при этом предупреждая, что «их сердца не должны быть привязаны к их имуществу». Сам он, следуя своей идее, никогда не отказывался от подарков и подношений и со временем сделался крупнейшим феодалом в Тимуридском государстве. Эта своеобразная капиталистическая этика дала мощный импульс экономической активности братства, благодаря чему многие из шейхов Накшбандийа стали одними из самых состоятельных людей Трансоксианы (Olcott, 2007: 8).

Позднее Ходжа Ахрар перебрался в столицу империи Самарканд, по-видимому, чтобы находиться рядом с правителем. Перед отъездом из Ташкента шейх построил пятничную мечеть в районе Чорсу – старейшего рынка в городе. В Самарканде Ходжа Ахрар продолжил проповедовать теорию умиротворения, защиты мусульман от злоупотреблений властью имущих. Он активно общался с правителями обширной Тимуридской империи. Для достижения своей цели Ходжа Ахрар пошел на сближение с властью и пытался добиться доверия правителей, обрести их симпатию и поддержку. Советы Ходжи Ахрара по всем вопросам внутренней и внешней политики в государстве Тимуридов, можно сказать, бесприкословно выполнялись. В 1460 г. в правление султана Абу Саида Ходжа Ахрар добился отмены кабального налога *тамга*, взимавшегося с местного населения еще со времен монгольского господства. Этот налог не соответствовал нормам ислама и шариата. Ходже Ахрару удалось также заметно смягчить чагатайскую систему наказаний, установленную в государстве. Эти преобразования благотворно отразились на развитии ремесел и сельского хозяйства во всем регионе (Пресс-служба, 2020).

Ходжа Ахрар значительно укрепил и расширил сеть накшбандийских общин. Его деятельность отличалась активной социальной позицией: он, также как Накшбанд считал, что суфий не должен уходить от мира, а должен улучшать его. Именно с деятельностью Ходжи Ахрара связан путь политизации суфизма. Он дал следующее обоснование политизации деятельности братства: «Необходимо обращаться к правителям, возвысив религию пророков до такой высоты, чтобы их трон и корона казались ничтожными по сравнению с величием веры» (Olcott, 2007: 8). Под влиянием Ходжи Ахрара возникло представление о «праведном шейхе», который не только наставляет верующих, но и может руководить светской жизнью, если это необходимо для блага общества.

Ходжа Ахрар резко критиковал превращение адата (обычного права) в государственный закон, поставленный над исламскими нормами. Он также активно выступал против правящей элиты, вводившей дополнительные, не основанные на шариате налоги для ограбления народа. В отношениях с властями Ходжа Ахрар обычно применял очень действенную тактику

успокоения с позиции силы, опираясь на собственное экономическое могущество, поддержку сторонников и авторитет духовного лидера (Olcott, 2007: 7).

Ходжа Ахрар оставил после себя мало текстов, но его идеи и назидания были сохранены учениками и стали частью канона накшбандийского наставничества. К авторству шейха относят три сочинения, основным содержанием которых являются разъяснения некоторых особенностей «пути ходжагон-Накшбандийа», преимущества «зикра сердца» (ритуального радения, во время которого определенные формулы рецитируются про себя, не в голос), рассуждения о поведении суфия и т. д. (Бабаджанов, 2012: 77). Основным богословским трактатом, написанным шейхом является «Рисалаи Валидия» («Родительское послание»). Трактат, созданный в форме духовного письма, адресованного, по всей вероятности, матери или родителям шейха, имел целью увещание, утешение и объяснение своего пути. Трактат написан на персидском языке и представляет собой собрание духовных наставлений в виде сочетаний афоризмов, мудрых указаний и рекомендаций. Основные, заключающиеся в нем идеи, посвящены познанию Аллаха и внутренней жизни ордена Накшбандийа, Духовное послание должно было служить мостом между наставником и учеником, передавая глубокую внутреннюю мудрость ордена Накшбандийа.

В 1528 г. в Индии «Рисалаи Валидия» была переведена основателем империи Бабуридов Захир-ад-дин Мухаммад Бабуром на чагатайский тюркский язык (тюрки) и передана в виде поэмы, в стихотворной форме (Babur, 2018). Это событие свидетельствует о большой значимости трактата Ходжи Ахрара в духовной и политической культуре своего времени, в суфийской традиции Накшбандийа и авторитетности Ходжи Ахрара.

Заключение

Фигура Баха ад-дин Накшбанди и созданный им суфийский тарикат оказали исключительно глубокое влияние на религиозную, социальную и политическую жизнь Центральной Азии. Его учение, соединяющее строгую духовную дисциплину с активным участием в мирской жизни, стало основой для уникальной суфийской традиции, способной не только трансформировать личность последователя, но и оказывать влияние на общественные и государственные процессы. Накшбандийская модель духовности отказывалась от показной аскезы, мистических проявлений и ухода от мира, акцентируя вместо этого ценность внутреннего зикра, следования шариату, скромности, служения обществу и наставничества. Благодаря этим принципам накшбандийский тарикат органично интегрировался в общественную ткань мусульманского мира, стал популярным среди земледельцев, торговцев, ремесленников, правителей, а также способствовал формированию культурного и нравственного кода мусульман региона.

Политическое измерение накшбандийской традиции особенно проявилось в эпоху Тимуридов и позже, когда шейхи ордена начали играть значимую роль в регулировании отношений между властью и обществом. Духовные авторитеты – такие как Ходжа Ахрар и Маулана Чусты – выступали не только религиозными наставниками, но и влиятельными общественными и политическими фигурами, способными воздействовать на политику государств. Через такие механизмы, как силсила, идеология групповой солидарности, отказ от наследственного духовенства и критика светских злоупотреблений, накшбандийцы отстаивали свою независимость от официальных религиозных и светских структур. Их подход, сочетающий этику, духовность и политическое участие, создал в Центральной Азии модель исламской общественной жизни, ориентированной на внутреннюю свободу, коллективную ответственность и активную позицию. Это наследие продолжает оказывать влияние на исламскую мысль региона вплоть до сегодняшнего дня.

Литература:

Armstrong, 2002 – *Armstrong K. Islam. A Short History.* New York: The Modern Library. 272

pp.

Babur, 2018 – *Babur Zahir al-Din Muhammad*. Risala e Walidiyya. Divan-i Babur Padishah // Internet Archive. Октябрь 2018. // [Электронный ресурс] URL: <https://archive.org/details/RisalaEWalidiyyaDivan-iBaburPadishah> (дата обращения: 12.05.2025)

Ernst, 1997 – *Ernst, C. W.* The Shambhala Guide to Sufism. Boston, MA: Shambhala Publications, 1997. ISBN 1570621802. – 264 pp.

Karimov, 2018 – *Karimov N.* A Contested Muslim Identity in Kazakhstan: Between Liberal Islam and the Hanafi Project. Cultural and Religious Studies, 6(5), 300–312. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.17265/2328-2177/2018.05.004> (дата обращения: 15.03.2024)

Knysh, 2000 – *Knysh A.D.* Islamic Mysticism: A Short History (Themes in Islamic Studies, Vol. 1). Leiden / Boston: Brill. ISBN 90-04-10717-7 (hardback); ISBN 978-90-04-19462-5. Brill, 2000. 280 pp.

Olcott, 2007 – *Olcott M.* Sufism in Central Asia. A force for moderation or a Cause of Politicization? Washington: Carnegie Endowment for International Peace? 2002. 46 pp.

Shah & Sanyal, 1998 – *Shah I., & Sanyal U.* The Rules or Secrets of the Naqshbandi Order. Tractus Books. – 350 pp.

Weismann, 2007 – *Weismann. I.* The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition. Routledge Sufi Series, No. 8. London & New York: Routledge, 2007. – 224 pp. ISBN 0-415-32243-X.

Бабаджанов, 2012 – *Бабаджанов Б.* 2.4. Ислам и философия. Сокровища восточных рукописей. Институт востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН РУз. Ташкент, 2012. 151 с.

Меликова, 2024 – *Меликова М.Н.* К вопросу о философском анализе идей тариката накшбандия в наследии Алишера Навои. International scientific and practical conference “Methodology of teaching foreign languages – innovations, traditions, problems and their solutions” March 15, 2024 // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10837676> (дата обращения: 15.03.2024)

Пресс-служба, 2020 – Пресс-служба Управления мусульман Узбекистана, январь. 31. 2020

Хисматуллин, 2001 – *Хисматуллин А.А.* Суфизм. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001. 192 с.

References:

Armstrong, 2002 – *Armstrong K.* Islam. A Short History. New York: The Modern Library. 272 pp. (in Eng.)

Babadzhanov, 2012 – *Babadzhanov B.* 2.4. Islam i filosofii. Sokrovishcha vostochnykh rukopisei. Institut vostokovedeniia im. Abu Raikhana Biruni AN RUz. Tashkent, 2012. 151 s. (in Rus.)

Babur, 2018 – *Babur Zahir al-Din Muhammad*. Risala e Walidiyya. Divan-i Babur Padishah [Elektronnyy resurs] // Internet Archive. – Октябрь 2018. – Режим доступа: URL: <https://archive.org/details/RisalaEWalidiyyaDivan-iBaburPadishah> (date accessed: 12.05.2025) (in Eng.)

Ernst, 1997 – *Ernst, C. W.* The Shambhala Guide to Sufism. Boston, MA: Shambhala Publications, 1997. ISBN 1570621802. 264 pp. (in Eng.)

Karimov, 2018 – *Karimov N.* A Contested Muslim Identity in Kazakhstan: Between Liberal Islam and the Hanafi Project. Cultural and Religious Studies, 6(5), 300–312. // [Elektronnyy resurs] URL: <https://doi.org/10.17265/2328-2177/2018.05.004> (in Eng.)

Khismatullin, 2001 – *Khismatullin A.A.* Sufizm. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001. 192 s. (in Eng.)

Knysh, 2000 – *Knysh A.D.* Islamic Mysticism: A Short History (Themes in Islamic Studies, Vol. 1). Leiden / Boston: Brill. ISBN 90-04-10717-7 (hardback); ISBN 978-90-04-19462-5. Brill,

2000. 280 pp. (in Eng.)

Melikova, 2024 – Melikova M.N. On the issue of philosophical analysis of the ideas of the Naqshbandi tariqa in the legacy of Alisher Navoi. International scientific and practical conference “Methodology of teaching foreign languages – innovations, traditions, problems and their solutions” March 15, 2024 – <https://doi.org/10.5281/zenodo.10837676> (in Rus.)

Olcott, 2007 – Olcott M. Sufism in Central Asia. A force for moderation or a Cause of Politicization? Washington: Carnegie Endowment for International Peace? 2002. 46 pp.

Press-sluzhba, 2020 – Press-sluzhba Upravleniya musulman Uzbekistana, yanvar, 31, 2020. (in Rus.)

Shah & Sanyal, 1998 – Shah I., & Sanyal U. The Rules or Secrets of the Naqshbandi Order. Tractus Books. 350 pp. (in Eng.)

Weismann, 2007 – Weismann. I. The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition. Routledge Sufi Series, No. 8. London & New York: Routledge, 2007. 224 pp. ISBN 0-415-32243-X. (in Eng.)

¹Каримов Н.И. ²Каримова Р.У.

^{1,2}Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹nodar.karimov@gmail.com, ²risalat.karimova@mail.ru

БАХА АД-ДИН НАҚШБАНД: ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ НАҚШБАНДИЙА ДӘСТҮРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТИКАЛЫҚ ДОКТРИНАСЫ ЖӘНЕ САЯСИ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақала Баха ад-Дин Нақшбандтың әлеуметтік-этикалық доктринасы мен Нақшбандийа дәстүрінің Орталық Азиядағы саяси рөлін талдауға арналған. Зерттеу тарихи, діни-философиялық және саяси талдауды біріктіретін пәнаралық тәсілге негізделі отырып, сопылық ілімнің мемлекеттік институттармен өзара ықпалдасу жағдайында қалай өзгергенін қарастырады. Нақшбандийа мектебінің XIV–XVI ғасырлар аралығында аймақтың саяси мәдениеті мен діни бірегейлігіне айтарлықтай әсер еткен рухани әрі әлеуметтік құбылыс ретінде қалыптасуы кеңінен сипатталады. Зерттеу барысында ішкі рухани тәжірибе, ұстаздық жүйе (силсила), қауымдық өзін-өзі басқару және саяси билікпен қайшылық жағдайында шейхтердің өз ықпалын заңдастыру тәсілдері секілді мәселелерге ерекше назар аударылады. Баха ад-Дин Нақшбандтың шәкірттерінің жылнамалары мен Хожа Ахрардың еңбектері секілді дереккөздерге сүйене отырып, этикалық-рухани қағидалардың саяси әрекет құралдарына қалай айналғаны көрсетіледі. Бұл зерттеу ғылыми әрі практикалық тұрғыдан құнды, өйткені ол Орталық Азиядағы ислам тарихындағы діни қозғалыстардың рухани дербестігі мен саяси ангажирленуінің арақатынасына жаңаша көзқарас ұсынады. Алынған нәтижелер ислам дәстүрін зерттеушілерге, дін тарихшыларына, саяси теология саласындағы мамандарға, сондай-ақ посткеңестік кеңістіктегі қазіргі діни бірегейлікті талдауға пайдалы болуы мүмкін.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азиядағы саяси сопылық (Қазақстан және Шығыс Түркістан): тарихи тамырлар мен қазіргі шындық» атты гранттық ғылыми зерттеу аясында дайындалды (ЖТН АР19678538).

Кілт сөздер: Баха ад-Дин Нақшбанд, Нақшбандийа, Хожа Ахрар, Орталық Азия, саяси сопылық, ислам этикасы, діни бірегейлік.

¹Karimov N.I. ²Karimova R.U.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹nodar.karimov@gmail.com, ²risalat.karimova@mail.ru

BAHA AL-DIN NAQSHBAND: THE SOCIO-ETHICAL DOCTRINE AND THE POLITICAL ROLE OF THE NAQSHBANDI TRADITION

IN CENTRAL ASIA

Abstract. The article examines the socio-ethical doctrine of Baha al-Din Naqshband and the political role of the Naqshbandi tradition in Central Asia. Employing an interdisciplinary approach, the study integrates historical, religious-philosophical, and political analysis to explore the transformation of Sufi teachings in their interaction with state institutions. It considers the formation of the Naqshbandiyya school as both a spiritual and social phenomenon that significantly influenced the region's political culture and religious identity between the 14th and 16th centuries. Particular attention is given to aspects such as inner spiritual practice, the system of mentorship (silsila), communal self-governance, and the methods by which sheikhs legitimized their influence amid conflicts with political authorities. Through analysis of sources including the works of Khwaja Ahrar and the chronicles of Baha al-Din Naqshband's disciples, the study demonstrates how ethical and spiritual principles were transformed into tools of political action. The research holds both academic and practical value, offering a fresh perspective on the relationship between spiritual autonomy and political engagement within religious movements in the Islamic history of Central Asia. The findings may prove useful to scholars of Islamic tradition, historians of religion, and specialists in political theology, as well as for analyzing contemporary forms of religious identity in the post-Soviet space.

Acknowledgment: This article was prepared within the framework of the grant-funded scientific research project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled "Political Sufism in Central Asia (Kazakhstan and East Turkestan): Historical Roots and Contemporary Realities" (Grant No. AR19678538).

Keywords: Baha al-Din Naqshband, Naqshbandiyya, Khwaja Ahrar, Central Asia, political Sufism, Islamic ethics, religious identity.

Сведения об авторах:

Каримов Нодар Исмаилович, к.и.н., старший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, д.и.н., профессор, руководитель Центра уйгуроведения, главный научный сотрудник Института востоковедения им Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримов Нодар Исмаилович, т.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Information about the authors:

Karimov Nodar Ismailovich, Ph.D. senior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies KN MNVO RK, Almaty, Kazakhstan.

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna – Doctor of Historical Sciences, professor, head of the Center for Uyghur Studies, chief researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies KN MNVO RK, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 19 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

^{*1}Талдыбаева Д.А. ²Эгамбердиев М.Ш.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²dinara.aydarkhan@gmail.com

ТҮРКИЯНЫҢ КИНОИНДУСТРИЯСЫН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «ЖҰМСАҚ КҮШ» САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастарының бір бағыты мәдени байланыстарды күшейтуге арналған. Бұл екі ел арасында мәдениет, білім беру және басқа да қатынастарды реттеп дамытуға мүмкіндік беріп отыр. Соның ішінде Түркияның киноиндустриясының Орталық Азия және Қазақстанмен қарым-қатынасын жұмсақ күш саясаты ретінде қарастыру елдер арасындағы қоғамдық дипломатияның айқын көрінісі болып табылады. Бұл ретте Түркияның дамыған киноиндустриясын жұмсақ күш ретінде пайдалануы аймақтағы мәдени жағдай мен кино саласының дамуына және ортақ түркілік құндылықтарды насихаттап өзара ықпалдастық орнатуға мол септігін тигізуде. Мақаланың мақсаты, Түркияның Орталық Азия мен Қазақстан арасындағы киноиндустриясын жұмсақ күш саясаты құралы ретінде талдау болып табылады. Түркия киноиндустриясының жұмсақ күш ретінде зерттеу үшін арнайы зерттеулер мен сараптамалық талдауларды зерделеп, статистикалық деректер салыстырылды. Нәтижесінде Түркияның қоғамдық дипломатия саласының бір бағыты ретінде киноиндустрияның қолға алынуы аймақта мол нәтиже беріп отырған саяси құрал ретінде талданады. Бұл бауырлас елдер арасындағы өзара ынтымақтасты күшейтіп мәдени қарым-қатынастардың жаңа деңгейіне көтерілуіне мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, Түркия мен Орталық Азия және Қазақстан арасындағы киноиндустрия саласының дамуы қоғамдық дипломатияның жаңа форматта дамуына негіз болып отыр. Сонымен қатар, елдер арасындағы мәдени байланыстарды дамытудың стратегиялық жоспарларын айқындайды.

Кілт сөздер: Түркия, Қазақстан, Орталық Азия, киноиндустрия, қоғамдық дипломатия, жұмсақ күш саясаты, мәдениет, халықаралық қатынастар.

Кіріспе

1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Түркиямен қарым-қатынасы әртүрлі салаларда дами бастады. Екі ел арасындағы қарым-қатынастар экономика, саясат, мәдени және басқа да көптеген бағыттар бойынша дамып келеді. Қазақстан мен Түркия арасындағы бұл салалардағы қарым-қатынастары екі ел арасында ғана емес, сонымен қатар бүкіл Орталық Азия аймағындағы саяси және мәдени қатынастардың өзегіне айналды. Себебі Қазақстанның Орталық Азиялық елдер арасындағы посткеңестік мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастары көп векторлы байланыстарға негізделген болатын. Бұл Қазақстанның экономикалық тұрғыда көш ілгері дамып, аймақтағы саяси қатынастардағы іргелі мемлекет ретінде орнығуына мүмкіндік берді. Ендігі жағдайда Қазақстанның Түркиямен қарым-қатынасының бағыттары мен басымдықтары Орталық Азия елдері үшін де маңызды дипломатиялық бағыт екені анық. Ал Түркия үшін тамыры тереңде қарым-қатынасқа орныққан бауырлас түркі елдерімен байланыс орнату сыртқы саясатының басты бағыты болды. Бұл ретте Түркия мен Орталық Азия аймағы елдері арасындағы қарым-қатынастардың дамуы өзара консенсуске және ортақ мүдделерге негізделгені анық. Елдер арасындағы орнатылған қарым-қатынас бағыттарының барлығы да өзара тиімділікке алып келді. Осы тұрғыда Түркияның киноиндустрия саласын Орталық Азия елдеріне «жұмсақ күш» ретінде

қолдануы, қоғамдық дипломатияның басым бағытының бірі ретінде түсіндіріледі. Сондықтан Түркия өзінің киноиндустриядағы мол мүмкіндігін пайдаланып, елдер арасында ортақ мәдени құндылықтарды насихаттауға, тарихи сабақтастықты қайта жандандыруға басымдық беріп отыр. Бұл Түркия үкіметінің соңғы жылдарда аймақта прокатқа беріліп отырған көп сериалды фильмдерінің дені тарихи тақырыптарға түсірілгенінен байқауға болады. Мұндай тарихи фильмдердің елдер арасында кең таралуы ортақ тарихи сабақтастықты қайта тірілтіп, одан әрі дамытып келеді.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Түркия мен Қазақстан және Орталық Азиядағы түркі елдері арасындағы ортақ келісімдері мен дипломатиялық құжаттарына негізделген. Сонымен қатар зерттеу барысында қазақ, орыс және түрік тіліндегі әртүрлі деректер пайдаланылды. Бұл деректер халықаралық деңгейдегі құжаттар, іс жүргізу құжаттары және статистикалық мәліметтерден тұрады. Мақала тақырыбын зерттеу барысында тарихи-жүйелілік әдісті пайдалану өз тиімділігін береді. Мұнда Түркия мен Қазақстан арасындағы екі жақты келісімдеріне баға беруге мүмкіндік береді. Сол сияқты тарихи-салыстырмалы әдістерді қолдану тақырыпты жан-жақты талдауға және Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстардың басымдықтарын анықтауға негіз болды.

Талқылау

Түркия мен Орталық Азия мемлекеттер және Қазақстанның қарым-қатынастары жөнінде біраз зерттеулер жүргізілген. Алайда отандық тарихнамада Қазақстан мен Түркия арасындағы посткеңестік кезеңге арналған зерттеулер айтарлықтай көп емес. Мақаланың зерттеу объектісіне сәйкес нақты зерттеулер тіпті жоқтың қасы. Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастарға қызығушылық танытқан авторлар арасында көпшілігі екі елдің экономикасына, білім беру мәселесіне және басқа тақырыптарда ізденістер жүргізген. Мұндай зерттеулер негізінен ресейлік авторлар тарапынан көрініс тапты. Бұлардың қатарында А.А. Куртовты, Р.М. Мухамеджановты, Л.Х. Матюнинаны, А.В. Грозинді, К.Ф. Затулиндерді атап өтуге болады. 1990 жылдаран кейін Түркияның Орталық Азиядағы саясатын ресейлік авторлар жіті қадағалады. Соның ішінде А.А. Куртов Түркия мен Орталық Азия елдерінің саяси қарым-қатынасына назар аударды (Куртов, 1997: 25). Ал К.Ф. Затулина мен А.В. Грозинның және В.Н. Хлюпинаның зерттеулерінде авторлар қазақ-түрік әскери байланыстарына тоқталады. Мұнда зерттеушілер Орталық Азияда саяси тұрақтылықтың негізі әскери тұтастықта емес екенін айта келіп, Түркия Қазақстанмен әскери байланыс орнатуға мүдделі деп көрсетеді (Затулин, 1998: 41–42). Р.М. Мухамеджанованың зерттеулерінде 1990 жылдары Түркия Қазақстанмен қарым-қатынас жасауда энергетикалық ресурстардың мол қазынасына қол жеткізуге ниетті болды деп тұжырымдайды (Мухамеджанова, 2005: 50–51). Қазақстан мен Түркия қатынастарындағы үлкен бағыттардың бірі білім саласындағы байланыстар болып табылады. Бұл жөнінде Ю.А. Лидің зерттеулері арналады. Автор өз ізденістерінде Түркияға білім алуға келіп жатқан студенттердің ішінде түркі тілдес халықтардың басымдығына талдау жасайды. Соның ішінде Қазақстаннан оқуға барып жатқан студенттердің белсенді екеніне тоқталады. Сол сияқты Қазақстанда Қ.А. Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінің құрылғанын екі ел арасындағы байланыстардың жетістігі ретінде түсіндіреді (Ли, 1997: 97).

Қазақстандық авторлар арасында Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастарға Г.А. Байгарина, К.К. Тоқаев, М. Лаумулин, Г. Рахматулина, А. Орсариев, У.Т. Касенов, Г.Б. Рахманов, Л.С. Суворов және т.б. зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады. Бұл авторлардың арасында К.К. Тоқаевтың ізденістеріне тоқталса болады. Ол өз зерттеулерінде Түркия мен Қазақстанның сыртқы саясатында Анкараны Астананың стратегиялық серіктесі ретінде түсіндіреді (Тоқаев, 2000. 204–208). Ал Г. Байгаринаның

зерттеулерінде Қазақстан мен Түркияның мәдениет саласындағы екі жақсы келісімдері талданады (Байгарина, 1999: 281–282). Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени байланыстарға байланысты басқа да авторлардың зерттеулерінде шолулар жасалған (Хан, 2001: 245–263).

2000 жылдардан кейінгі жүргізілген зерттеулерде авторларды Түркияның Орталық Азия елдеріне жүргізіп отырған саяси ұстанымдары қызықтырды. Сондай авторлардың бірі М. Лаумулиннің ізденістерінде Анкара Батыс пен Шығыс арасындағы көпір қызметін атқаруға ниетті екенін жазады (Лаумулин, 2003: 69). Түркияның Орталық Азиядағы сыртқы саясатына қатысты мәселелер Н. Абисеваның да ізденістерінен көрініс тапты (Абисова, 2003: 14).

Қазақстан мен Түркия арасындағы білім беру саласына А.С. Жұмаділованың диссертациялық жұмысы арналды. Бұл зерттеуде 1992 жылдан бастау алған қарым-қатынастардың даму көрсеткіштері салыстырылып талданған (Жумадилова, 2004: 79–84).

Түркияның Орталық Азия және Қазақстан арасындағы байланыстарды зерттеуге түркиялық авторлардың да маңызы зор. Түркиялық авторлардың зерттеулері тұтас Орталық Азия аймағына арналған Түркия саясаты көрсетіледі. Мысалы, И. Бал өз зерттеулерінде Түркияның Орталық Азиядағы саясатын «түрік моделінің» таралуын және оның сәтсіздіктеріне тоқталады (Bal, 1998: 3). Түрік авторларының ішінде Л. Яныктың зерттеулерінде Анкараның білім беру ісіндегі саясаты Орталық Азия елдеріндегі түркітілдес мемлекеттердің элитасының түрік тілді үйреніп және түркі мәдениетімен таныс екенін көрсетеді (Yanik, 2004: 293–307). Түркі тілдес халықтар арасындағы мәдени байланыстарға А.Л. Куртунч, Г. Пултардың ізденістері арналды. Зерттеулерде түркі елдері арасындағы мәдени байланыстар Түркияның сыртқы саясатына негізделі отырып қалыптасып кел жатқаны айтылады (Pultar., 2004:141).

1896 жылдан бастау алатын Түркия киноиндустриясы жылдан жылға қалыптасып дамып отырды. Алғашқы кездері «Босфор понарамасы», «Түрік әскерінің шеруі» сияқты бейне материалдар түсірілді (Абдуллин., Валеев., 2016: 208–109). Тарихи кезеңдерден өтіп келген Түркия киноиндустриясы 2000 жылдан бастап жаңа кезеңді басынан өткізді. Бұл 2005 жылғы Түркияның сыртқы саясатындағы қоғамдық дипломатияның дамуымен түсіндіріледі. Қоғамдық дипломатия өркениеттер арасындағы саяси, идеологиялық және діни, адамгершілік құндылықтарды реттеуге мүмкіндік береді. Қоғамдық дипломатиядағы «жұмсақ күш» саясаты адамдарды өзара тарту арқылы біріктіреді. Түркия үкімет басына Әділдік және даму партиясы келгеннен кейін мемлекеттік сыртқы саясатында да бірқатар өзгерістер болды. Бұл біріншіден көрші мемлекеттермен ешқандай мәселеде жанжалдаспау. Түркияның бұл саяси бағыты тек көрші мемлекеттерге емес, тұтас Орталық Азия елдеріне де ықпал ете бастады. Бұл тұрғыда Түркия жұмсақ күш саясатының басты негізі ретіне музыка, кинематография, телевидение сияқты салаларды түсінді (Стародубцев, 2012). 1990 жылдары түрік киноиндустриясы елдің ішкі саясатының шеңберінде болды. Бұл жағдай 2000 жылдың басына дейін созылды. 2000 жылдардағы қоғамдағы демократиялық үрдістер мен экономикалық даму кинематографияның дамуына және қоғамның маңызды тақырыптарына фильмдер дайындауға жағдай жасады. Түркі киноиндустриясының өнімдері әлемдік белгілі кинофестивальдерге қатыса бастады (Sevic, 2012: 7). Алайда 1990 жылдардан бері Түркияда негізінен АҚШ, Мексика, Бразилияның сериалдары көрсетіліп келді. Жағдай тұтас медиа саладағы өзгерістерден кейін ғана өзгере бастады. Нәтижесінде соңғы кезеңдерде түрік киноиндустриясы тек ішкі нарықты қамтамасыз етіп қана қоймай, сыртқы қатынастардағы «жұмсақ күш» саясатының құралына айналды. Кино саласының аз уақыт ішінде күрт дамуы Түркия үкіметінің арнайы жобасы болмағанын көруге болады. Бұл Түркияның аймақтағы лидер болуына ұмтылуымен ғана түсіндіріледі. Медиа саладағы ұтқырлық, ақпаратты жылдам меңгеру бұл елдің осы салада ілгері жүруіне жағдай жасады.

Зерттеу нәтижелері

Қ-Ж. Кемелұлы Тоқаев бастаған «Жаңа Қазақстанның» орнауы еліміздің ішкі және сыртқы саясатында бірқатар өзгерістер алып келді. Мысалы, Президенттің ел ішіндегі әлеуметтік-экономикалық және құқықтық реформалары Қазақстанның сыртқы саясатының бағыт-бағдарына да ықпал етіп отыр. Мысалы, 2019 жылдан кейінгі Қазақстанның саяси бағыттары тәуелсіздік алғаннан кездегі бағыттарды қайта қарау керек екенін түсіндірді. Соның ішінде Қазақстандағы «қаңтар оқиғасы» елдің әлеуметтік саясатының ескіріп жаңа бағыттардың қажеттігін анықтады. Елдегі орын алып отырған мұндай жағдайды байқап отырған әлемдік қауымдастық Қазақстанның жаңа саяси бағыттары мен қадамдарына сын көзбен қарайды. Соның ішінде жақын шетелдегі болып жатқан саяси өзгерістер мен дүрбелеңдер Қазақстанның халықаралық аренадағы пікірі мен орынын анықтап, оның тұрақтылығын көрсетеді. Бұл арада Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени қарым-қатынастардың орыны ерекше.

Жаңа Қазақстан жағдайында Қазақстан мен Түркия қарым-қатынасының қоғамдық дипломатиялық тұрғыда жаңа кезеңді бастады десек болады. Бұл екі елдің әуелгі қарым-қатынас бағыттарының жетіліп, өзгергенін және одан әрі дамығанын көрсетеді.

Бұл қарым-қатынастардың негізгі бағыттары өнер-мәдениет, ғылым-білім және кино саласын ерекше қарастыруға болады.

2000 жылдардан бастап түрік сериалдарының саны өсе бастады, 2008 жылы әлемде түрік сериалының маңызы жоғарылады. Сериал түсіру Түркия үкіметінің экономикасына тікелей тәуелді болмайтын болды. Осы кездің өзінде түрік сериалдарынан түсетін қаржының көлемі өсіп, оның аудиториясы 75 мемлекеттік қамтыды. Оның ішінде Орталық Азия, Таяу Шығыс, Балқан және Африка елдері бар. Оның сыртында «Сұлтан Сүлеймен» сериалын Ресей, Италия және Қытайда да көрсетілді (Cevic, 2014: 7).

Ау Yarım кино компаниясының деректеріне сүйенсек 2008 жылдары түрік сериалының бір сериясы 4000 доллардан сатылса, 2013 жылдарға қарай бір серияның құны 150 000 долларға дейін жеткен (Candemir, 2013).

Түрік сериалдарының экономикалық және мәдени-саяси жетістіктері Түркияның туризмінің дамуына да өз ықпалын тигізуде. Жыл сайын әлемнің түкпір-түкпірінен мыңдаған туристер сериалдан көрген Стамбул қаласын көруге келеді (Abdurrahman, 2012).

Орталық Азиядағы түрік сериалдарының кең таралуы бауырлас халықтар арасында ортақ мәдениет пен тарихи сабақтастық тұрғысында еркін дамыды. Түркия сериалдарының кейінгі кездерде тарихи тақырыптарға түсіріле бастауы түркі халықтарының жақындастыра түсті. Жалпы тарихи тақырыптағы фильмдер тек Орталық Азия түркі халықтарына ғана емес, сонымен қатар Осман империясы тұсында бір тудың астына біріккен мұсылман әлеміне де жат болмады. Бұл тұрғыда Түркияның түсіріп жатқан сериалдары жұмсақ күш саясатын функциясын толыққанда орындай алды.

Жалпы Түркияда түсіріліп жатқан кино өндірісінің сырт елдерге жан-жақты әсер етуде. Оның бірі сериалдардағы әртүрлі оқиғалар мен кейіпкерлер бейнелеп отырған әлеуметтік жағдай қарапайым халықтың күнделікті тұрмыстық мәселелерін көрсетеді. Сонымен қатар, телехикаялардағы махаббат пен кешірілмес кек қайтару кино көрушілерді өзіне тарта түседі. Түсіріліп отырған сериалдардың сценарийінің әртүрлілігі халықты жаңа шытырман оқиғаға баурап алып отырады. Мұның барлығы Түркия киноиндустриясының жаңа моделі болып табылады (Зубкова, 2015: 57–59). Сондай-ақ Түркияның кино саласындағы жетістіктер тек экономикалық табыс емес, сонымен қатар көруші елдерге өз мәдениетін таныстырып, мәдени ықпалдастық орнатуда. Оның сыртында фильмдердегі актерлердің киім киюі, тұрмыс тіршілігі Түркиялық жеңіл өнеркәсіптің, тауарлардың да жарнамасына айналған. Бұл Орталық Азиядағы түркиялық брендтерді қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Қазіргі кезде Қазақстан мен Түркия арасында киносаласында да ынтымақтастық орнатып ірі жобаларды қолға алып жатыр. 2022 жылы Түркияда өткен «Қорқыт ата кинофестивалінде» түркі халықтарының жаңа туындылары көрсетіліп, сала басшылары өзар келіімдерге келіп

отыр. Осы тұрғыда Түркияға жұмыс сапарымен келген министр Аида Балаева Ыстамбұлда орналасқан TRT телерадиокорпорациясының киностудия қалашығын аралады. Түркиялық киношылармен жете танысқан министр, сала мамандарынан жан-жақты ақпарат алып, ортақ телехикая мен фильм түсіру бойынша пікір алмасты. Екі елге ортақ тұлғалар жайлы сөз қозғап, сапалы жобаларды жүзеге асыру қажеттігі айтылды. Түріктің белгілі продюсері Эмре Конук, бірлесіп жұмыс істеуге дайын екенін жеткізген. Мұнда екі елдің жетекші мамандары тарихи фильмдерге баса назар аударытынын айтты. Себебі ортақ тарихы бар түркі елдері үшін мұндай тақырыптағы фильмдердің сәтті шығатыны сөзсіз (Қазақстан мен Түркия киноиндустриясы, 2022).

Түркия мен Қазақстан арасындағы кино саласындағы байланыстар алдағы уақытта 6 бөлімнен тұратын Алып-Арслан тарихи телехикаясын түсіруді жоспарлаған. Халықаралық «TRT» киностудия қалашығының директоры Яхия Тайип Айдениз қазақстандық кино мамандарынан бөлек, «Хассак», «Nomad» сияқты этнофольклорлық оптармен жұмыс істеп жатқанын еткізді. Себебі, соңғы кездердегі Түркияның тарихи фильмдерінде домбыраның үні жиі естіледі.

Қазіргі кезде Түркия бүкіл әлем бойынша телехикая экспортында екінші орында тұр. 2018 жылы шетелге сатылған түрік туындыларының құны 500 миллион доллар болды. Тек қана «Сүлейман Сұлтан» телехикаясын 700 миллионнан астам көрермен тамашалаған. (Тілеубек, 2021.).

2022 жылы Бұсра қаласында өткен «Қорқыт Ата» түркі әлемінің фестиваліне Қазақстаннан «Дос-Мұқасан» көркем фильмі, «Мұқағали» өмірбаяндық драмасы, «Ұлы Дала Таңы» және «Ақ боз үй» тарихи таспалары, «Еуразия билеушілері» деректі фильмі, «Мұзбалақ» анимациялық картинасы және Қазақстан мен Татарстан бірлесіп шығарған «Тарлан» картинасы ұсынылды (Адырбек, 2022.). Еліміз атынан бұл шараға Қазақстанның Халық әртісі Нұржұман Ықтымбаев, Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Жанна Қуанышева, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткерлері Ақан Сатаев, Азамат Сатыбалды, Жайдарбек Күнғожин, Сатыбалды Текеев, продюсерлер Анара Қашағанова, Айгүл Байбек, Алмагүл Тілеуханова, Айгүл Черендинова, режиссер Бекарыс Елубай сынды отандық кино майталмандары қатысты. Түркі елдері арасындағы кино саласындағы мұндай ортақ жобалардың іске асуы келешекте де жалғасын табатыны сөзсіз. Бұл киноиндустрия саласының қоғамдық дипломатияның басты бағыттарының бірі ретінде қалыптасқанын дәлелдейді. Түркі елдері арасындағы кино саласындағы өзара байланыстар әр мемлекет үшін өз тиімділігін арттырады. Себебі, соңғы жылдары Орталық Азияда Өзбекстан, Қырғызстан және Қазақстанның да кино саласындағы жеткен жетістіктері жетерлік.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Түркияның Орталық Азия мен Қазақстандағы жұмсақ күш саясатын жүргізуде киноиндустрияны құрал ретінде қолдануы бауырлас елдер арасындағы дипломатиялық қатынастардың көрнекті жетістігі болып табылады. Бұл Түркияның кино өндірісінің 2000 жылдардан бастап ілгері дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар, 1990 жылдары АҚШ, Бразилия, Мексика сынды елдердің телехикаясына толған посткеңестік түркі мемлекеттеріндегі медиа саланы Түркия телехикаялары түбегейлі өзгертті. Түркияның қоғамдық дипломатияда кино саласына баса назар аударуы олардың Шығыс пен Батыс арасындағы көпір болуға ықыласты екенін көрсетеді. Бұл түркі халықтары арасындағы ортақ ынтымақтастықтың қажет екенін түсіндіреді. Кино саласының сыртқы саясатта осы бағытта дамуы бауырлас елдердің ортақ тарихи тақырыптарына арналған фильмдердің көрсетілуі болып табылады. Мұнда Селжұқ сұлтандығының және Еуразия даласындағы Түркі кезеңінің дамуының сипатталуы Орталық Азия халықтарын тарихи сана тұрғысынан жақындатады. Жалпы Түркияның кино саласындағы ілгері жылжуы экономикалық тұрғыдан да, мәдени ықпалдастық тұрғысынан да тиімді қадам болып табылады. Бұл 1990 жылдары басталған

посткеңестік елдермен саяси, экономикалық салада орнатылған байланыстардың екінші кезеңі ретінде қарастырса болады. Себебі, 2000 жылдарға дейін Түркия Орталық Азия елдерімен тікелей сауда, экономикалық байланыстарды нығайтты. Ал 2000 жылдардан кейінгі түрік телехикаялары мен фильмдерінің тез қарқынмен дамуы Анкараның жұмсақ күш саясатына жаңа серпін берді. Бұл ең алдымен түркі халықтары арасындағы өзара жақындықты дәріптеуге, ортақ тарихты және мәдени жақындықты насихаттаған болса, Таяу Шығыста діни тұтастық мәселесінде, Осман империясы кезіндегі бірегейліктің формаларын еске түсірді. Тұтас алғанда Түркияның жұмсақ күш саясатының құралы ретінде қарастырылып отырған киноиндустрия саласы 2000 жылдардың басынан өз жемісін беріп келеді.

Әдебиет:

Абдуллин, Валеев, 2016 – *Абдуллин А.М., Валеев Р.М.* Формирование и развитие Турецкой кинематографии в конце XIX – начале XX веков. // Вестник Казгуки. 2016. № 4. С. 108–109.

Абиесова, 2003 – *Абиесова Н.* Турция Центральная Азия: вчера и сегодня // Казахстан Спектр. 2003. № 3. С. 14.

Abdurrahman, 2012 – *Abdurrahman Ç.* «Muhteşem Yüzyıl'ı 150 milyon kişi izliyor» // <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22005105.asp>. (Erişim tarihi: 28.03.2025).

Адырбек, 2022 – *Адырбек Н.* Түркияда Қазақстан киносының күндері өтуде // Айқын, 2022. 04 қараша.

Байгаринова, 1999 – *Байгаринова Г.* Культурный диалог Казахстана и Турции: проблемы и перспективы // Циклы и кризисы в жизни общества. Материалы республиканской научнопрактической конференции. 1999. 26-27 ноября. Алматы, 1999. С. 281–282.

Bal, 1998 – *Bal I.* The Turkish model and the Turkic republic // Journal of International Affairs. September/November, Volume III–Number 3.

Тілеубек, 2021 – *Тілеубек М.* Қазақстан мен Түркия бірлесіп тарихи телехикая түсіреді // Егемен Қазақстан. 04 сәуір.

Жумадилова, 2004 – *Жумадилова А.С.* Международное сотрудничество Республики Казахстан в сфере образования (1991–2001 гг.): Автореф. дис. .канд. ист. наук. Алматы, 2004., Сотрудничество Казахстана и Турции в области образования // Вестникуниверситета «Кайнар». 2004. №3. С. 79–84.

Çevik, 2014 – *Çevik S.* Turkish Soap Opera Diplomacy: A Western Projection by a Muslim Source // Exchange: The Journal of Public Diplomacy, Vol. 5, Iss. 1, Art. 6.

Затулин, 1998 – *Затулин К.Ф.* Национальная безопасность Казахстана. Проблемы и перспективы. М., 1998. С. 41–42.

Зубкова, 2015 – *Зубкова А.И.* Мягкая сила Турции: феномен «soap power» как инструмент культурной дипломатии // Вестник РУДН, Серия Политология, 2015. № 2. С. 52–61.

Yanik, 2004 – *Yanik L.K.* The politics of international exchange: Turkish education in Eurasia // EuropeAsia Studies. Vol. 56. № 2. P. 293–307.

Candemir, 2013 – *Candemir Y.* Turkish Soap Operas: The Unstoppable Boom. Сілтеме: <https://eurasianhub.wordpress.com/2013/05/02/turkish-addictive-soaps-operas-the-unstoppable-boom/>. (Date viewed: 26.03.2025).

Куртов, 1997 – *Куртов А.* Турция и тюркоязычные государства Центральной Азии: любовь по расчету? // Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или Евразию? М., 1997. Вып. 14. С. 25.

Қазақстан мен Түркия киноиндустриясы ..., 2022 – Қазақстан мен Түркия киноиндустриясы саласындағы ынтымақтастық. // <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/m-denie/item/509698-aza-stan-men-t-rkiya-kino-industriyasy-salasynda-y-yntyma-tasty-ty-ny-ajtpa>. (Қаралған уақыты: 22.02.2025).

Лаумулин, 2003 – *Лаумулин. М.* Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы ближайших мусульманских государств в странах региона // Центральная Азия и Кавказ. 2003. №2. С. 69.

Ли, 1997 – *Ли Ю.А.* Турция и тюркские народы СНГ: сотрудничество в сфере культуры образования // Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или Евразию? М., 1997. Вып. 14. С. 97.

Мукимджанова, 2005 – *Мукимджанова Р.М.* Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. С. 50–51.

Pultar, Kirtunc, 2004 – *Pultar G., Kirtunc. A.L.* Cultural Studies in Turkey: Education and Practice // https://www.researchgate.net/publication/242178585_Cultural_Studies_in_Turkey_Education_and_Practice. (Date viewed: 12.04.2025).

Стародубцев, 2012 – *Стародубцев И.И.* Некоторые теоретические подходы к формированию турецкой внешней политики в Центральной Азии в монографии А. Давутоглу «Стратегическая глубина». Ссылка: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/07-06-12a.htm>. (дата просмотра: 22.03.2025).

Токаев, 2000 – *Токаев К.К.* Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. Алматы, 2000. 584 с.

Хан, 2001 – *Хан Г.Б.* Внешняя политика Республики Казахстан. Алматы., 2001. С. 245–263.

References:

Abdýllin, Valeev, 2016 – *Abdýllin A.M., Valeev R.M.* Formirovanie i razvitie Týreskoı kinematografıı v konse XIX – nachale XX vekov. [Formation and development of Turkish cinematography in the late 19th – early 20th centuries.]// Vestnik Kazgýkı. – № 4. – S. 108–109. (In Russian).

Abiesova, 2003 – *Abiesova N.* Týrsıa Sentralnaıa Azıa: vchera i segodná [Türkiye Central Asia: Yesterday and Today] // Kazahstan Spektr. 2003. № 3. S. 14. (In Russian).

Abdurrahman, 2012 – *Abdurrahman Ç.* «Muhteşem Yüzyıl'ı 150 milyon kişi izliyor». [Magnificent Century is watched by 150 million people] // <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22005105.asp>. (Erişim tarihi: 28.03.2025). (In Turkish).

Adyrbek, 2022 – *Adyrbek N.* Tırkıada Qazaqstan kınosynın kúnderi ótyde [Days of Kazakh Cinema are being held in Turkey] // Aıqyn. – 2022. 04 qarasha. (In Kazakh).

Baıgarınova, 1999 – *Baıgarınova G.* Kúltýrnyı dialog Kazahstana ı Týrsıı: problemy ı perspektıvy [Cultural Dialogue between Kazakhstan and Turkey: Problems and Prospects] // Sıkly ı krızısı v jızını obshestva. Materialy respýblikanskoı naýchnoprakticheskoı konferensıı. 1999. 26-27 noıabrá. – Almaty. – S. 281–282. (In Russian).

Bal, 1998 – *Bal I.* The Turkish model and the Turkic republic // Journal of International Affairs. – 1998. September-November, Volume III–Number 3. (In English).

Tileubek, 2021 – *Tileubek M.* Qazaqstan men Tırkıa birlesip tarıhı telehıkıaıa túsiredi [Kazakhstan and Turkey to jointly produce historical TV series] // Egemen Qazaqstan. 2021. 04 sáyır. (In Kazakh).

Jýmadılova, 2004 – *Jýmadılova A.S.* Mejdýnarodnoe sotrıdnıchestvo Respýblikı Kazahstan v sfere obrazovaniı (1991–2001 gg.): Avtoref. dis. .kand. ist. náyk. [International cooperation of the Republic of Kazakhstan in the field of education (1991–2001)] Almaty, 2004., Sotrıdnıchestvo Kazahstana ı Týrsıı v oblastı obrazovaniı // Vestnikýnıversıteta «Kainar». 2004. №3. S. 79–84. (In Russian).

Çevik S, 2014 – *Çevik S.* Turkish Soap Opera Diplomacy: A Western Projection by a Muslim Source // Exchange: The Journal of Public Diplomacy, 2014. Vol. 5, Iss. 1, Art. 6. (In English).

Zatýln, 1998 – *Zatýln K.F.* Nacionalnaia bezopasnost Kazahstana. Problemy i perspektivy [National security of Kazakhstan. Problems and prospects.]. M. S. 41–42. (In Russian).

Zýbkova, 2015 – *Zýbkova A.I.* Mágkaia síla Týrsıı: fenomen «soap power» kak instrýment kúltýrnoı diplomatu [Turkey's Soft Power: The Phenomenon of "Soap Power" as a Tool of Cultural Diplomacy] // Vestnik RÝDN, Seria Politologia, 2015. – № 2. – S. 52–61. (In Russian).

Yanik, 2004 – *Yanik L.K.* The politics of international exchange: Turkish education in Eurasia // EuropeAsia Studies. 2004 Vol.56. NO.2.P.293-307. (In English).

Candemir, 2013 – *Candemir Y.* Turkish Soap Operas: The Unstoppable Boom. Silteme: <https://eurasianhub.wordpress.com/2013/05/02/turkish-addictive-soaps-operas-the-unstoppable-boom/>. (Date viewed: 26.03.2025). (In English).

Kýrtov, 1997 – *Kýrtov A.* Týrsia i túrkiozaychnye gosýdarsta Sentralnoı Azıı: lúbov po raschetý? [Türkiye and the Turkic-speaking states of Central Asia: love of convenience?] // Rossiia i Týrsia na poroge XXI veka: na pýtı v Evropý ılı Evraziý? M. Vyp. 14. S. 25. (In Russian).

Qazaqstan men Túrkıa kinoındýstriasy., 2022 – Qazaqstan men Túrkıa kinoındýstriasy salasyndaǵy yntymaqtastyq [Cooperation in the film industry of Kazakhstan and Turkey]. Silteme: <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/m-denie/item/509698-aza-stan-men-t-rkiya-kino-industriyasy-salasynda-y-yntyma-tasty-ty-ny-ajtpa>. (Qaralǵan ýaqyty: 22.02.2025). (In Kazakh).

Laýmýln, 2003 – *Laýmýln. M.* Islamskie igrokı na sentralnoaziatskom pole: interesy blijaishih mýsýlmanskıh gosýdarstv v stranah regiona [Islamic players in the Central Asian field: the interests of the nearest Muslim states in the countries of the region] // Sentralnaia Azıa i Kavkaz. 2003. – №2. – S. 69. (In Russian).

Lı, 1997 – *Lı İy.A.* Týrsia i túrkskie narody SNG: sotrıdnichestvo v sfere kúltýry obrazovania [Türkiye and the Turkic Peoples of the CIS: Cooperation in the Sphere of Culture and Education] // Rossiia i Týrsia na poroge XXI veka: na pýtı v Evropý ılı Evraziý? M. 1997. Vyp. 14. S. 97. (In Russian).

Mýkımdjanova, 2005 – *Mýkımdjanova P.M.* Strany Sentralnoı Azıı. Aziatskı vektor vneshnei politiki. [Central Asian countries. Asian vector of foreign policy]. M. S.50–51. (In Russian).

Pultar, Kirtunc, 2004 – *Pultar G., Kirtunc.A.L.* Cultural Studies in Turkey: Education and Practice // Silteme: https://www.researchgate.net/publication/242178585_Cultural_Studies_in_Turkey_Education_and_Practice. (data prosmotra: 12.04.2025). (In English).

Starodýbsev, 2012 – *Starodýbsev I.I.* Nekotorye teoreticheskie podhody k formirovaniý týreskoı vneshnei politiki v Sentralnoı Azıı v monografıı A. Davýtoglý «Strategicheskaiia glýbina» [Some theoretical approaches to the formation of Turkish foreign policy in Central Asia in the monograph by A. Davutoglu “Strategic Depth”]. // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/07-06-12a.htm>. (data prosmotra: 22.03.2025). (In Russian).

Tokaev, 2000 – *Tokaev K.K.* Vneshnáá politika Kazahstan v ýsloviakh globalizatsıı [Foreign policy of Kazakhstan in the context of globalization.]. Almaty, 2000. 584 s. (In Russian).

Han, 2001 – *Han G.B.* Vneshnáá politika Respýblikı Kazahstan [Foreign policy of the Republic of Kazakhstan.]. Almaty, 2001. – S. 245–263. (In Russian).

¹Талдыбаева Д.А. ²Эгамбердиев М.Ш.

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²dinara.aydarkhan@gmail.com

АНАЛИЗ ТУРЕЦКОЙ КИНОИНДУСТРИИ КАК ИНСТРУМЕНТА ПОЛИТИКИ «МЯГКОЙ СИЛЫ» В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Одним из направлений взаимоотношений Казахстана и Турции является укрепление культурных связей. Это позволяет развивать культурные, образовательные и иные связи между двумя странами. Помимо прочего, рассмотрение отношений турецкой киноиндустрии со странами Центральной Азии и Казахстаном как политики мягкой силы является ярким проявлением народной дипломатии между странами. В то же время использование Турцией своей развитой киноиндустрии в качестве мягкой силы вносит большой вклад в развитие культурной ситуации и киноиндустрии в регионе, а также в установление взаимодействия путем продвижения общих тюркских ценностей. Целью статьи является анализ турецкой киноиндустрии как инструмента политики мягкой силы между Центральной Азией и Казахстаном. Для изучения турецкой киноиндустрии как «мягкой силы» были изучены специальные исследования и экспертные анализы, а также сопоставлены статистические данные. В результате принятия Турцией киноиндустрии в качестве сферы публичной дипломатии анализируется как политический инструмент, который дал большие результаты в регионе. Это укрепит взаимное сотрудничество между братскими странами и позволит культурным связям выйти на новый уровень. В заключение следует отметить, что развитие киноиндустрии между Турцией, Центральной Азией и Казахстаном является основой для развития публичной дипломатии в новом формате. Он также определяет стратегические планы развития культурных связей между странами.

Ключевые слова: Турция, Казахстан, Центральная Азия, киноиндустрия, публичная дипломатия, политика мягкой силы, культура, международные отношения.

¹Taldybaeva D.A. ¹Egamberdiyev M.Sh.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²dinara.aydarkhan@gmail.com

ANALYSIS OF THE TURKISH FILM INDUSTRY AS AN INSTRUMENT OF THE "SOFT POWER" POLICY IN CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Abstract. One of the areas of relations between Kazakhstan and Turkey is the strengthening of cultural ties. This allows developing cultural, educational and other ties between the two countries. Among other things, considering the relations of the Turkish film industry with the countries of Central Asia and Kazakhstan as a soft power policy is a vivid manifestation of public diplomacy between the countries. At the same time, Turkey's use of its developed film industry as a soft power makes a great contribution to the development of the cultural situation and the film industry in the region, as well as to the establishment of interaction by promoting common Turkic values. The purpose of the article is to analyze the Turkish film industry as an instrument of soft power policy between Central Asia and Kazakhstan. To study the Turkish film industry as a "soft power", special studies and expert analyses were studied, and statistical data were compared. As a result, Turkey's adoption of the film industry as a public diplomacy area is analyzed as a political tool that has yielded great results in the region. It will strengthen mutual cooperation between the fraternal countries and allow cultural ties to reach a new level. In conclusion, it should be noted that the development of the film industry between Turkey, Central Asia and Kazakhstan is the basis for the development of public diplomacy in a new format. It also determines the strategic plans for the development of cultural ties between the countries.

Keywords: Türkiye, Kazakhstan, Central Asia, film industry, public diplomacy, soft power policy, culture, international relations.

Авторлар туралы ақпарат:

Талдыбаева Динара Айдарханқызы, докторант, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Эгамбердиев Мирзахан Шәріпбайұлы, доцент, Шығыстану факультеті Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Талдыбаева Динара Айдархановна, PhD докторант, факультет востоковедения, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби Алматы, Казахстан.

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, доцент, факультет Востоковедения, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Taldybaeva Dinara Aidarkhanovna, Phd student, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Egamberdiyev Mirzakhan Sharipbayevich – Associate Professor, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 21 тамыз 2025 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2025 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Басуға қол қойылды 22.12.2025 ж.
Пішімі 60x84¹/₈. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 51,75.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 99.

"Қазына" баспасы.